ALEKSANDRAS SOLŽENICYNAS

Gulago archipelagas

II TOMAS

Lageris prie Kalugos užkardos, 1946

ALEKSANDRAS SOLŽENICYNAS

Gulago archipelagas

1918–1956:
literatūrinė studija

ANTRAS TOMAS

Iš rusų kalbos vertė
SIGITA PAPEČKIENĖ

Žara

UDK 882-3+343.8(47+57)
So-68

Александр Солженицын
АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ
1918–1956
Опыт художественного
исследования

Том второй
Москва, Вагриус, 2008

Knygos leidimą rėmė
Lietuvos kultūros fondas

ISBN 978-5-9697-0488-6 (*rus. leid.*)
ISBN 878-9986-34-205-2 (*2 tomas*)
ISBN 878-9986-34-206-9 (*bendras*)

© 1973–1980 by The Russian Social Fund for
Persecuted Persons and their Families
© Sigita Papečkienė, vertimas, 2009
© Leidykla „Žara“, 2009

TREČIOJI DALIS

DARBO MIRTININKAI

Tik tie gali mus suprasti, kurie valgė
su mumis iš vieno dubenėlio.

Iš huculės, buvusios kalinės, laiško

Tai, kas turėtų būti šioje dalyje, – neaprėpiama. Kad pajustum ir suvoktum tą klaikumą, reikia daug gyvenimų iškęsti lageriuose – tuose pačiuose, kur ir vienų bausmės metų neįmanoma ištverti neturint lengvatų, nes lageriai išrasti žmonėms naikinti.

Todėl visi, kurie skaudžiai patyrė, pajuto tai savo kailiu, – tie jau kapuose, nepapasakos. *Svarbiausių dalykų* apie tuos lagerius jau niekas niekada nebepapasakos.

Ir ne vieno žmogaus plunksnai apsakyti visą tą istoriją ir tą teisybę. Aš tik dirstelėjau į Archipelagą pro plyšelį, o ne apžvelgiau jį iš bokšto. Tačiau, laimė, pasirodė ir pasirodys dar keletas knygų. Galbūt iš Varlamo Šalamovo „Kolymos apsakymų" skaitytojas geriau įsivaizduos Archipelago žiaurumą ir žmogaus nevilties ribas.

Bet juk jūros skonį gali pajusti ir iš vieno gurkšnio.

Pirmas skyrius

AURoros pirštai

Raudonpirštė Eos, taip dažnai minima Homero, o romėnų praminta Aurora, nuglostė savo pirštais ir pirmutinį ankstų Archipelago rytą.

Kai mūsų tėvynainiai išgirdo BBC[1] (Bi Bi Si) pranešant, jog M. Michailovas pareiškė, esą koncentracijos lageriai mūsų šalyje buvo jau 1921 metais, daugelis iš mūsų (o ir Vakaruose) buvo apstulbę: negi taip anksti? negi jau 1921-aisiais?

Žinoma, kad ne! Žinoma, kad Michailovas apsiriko. 1921 metais jie, konclageriai, jau klestėte klestėjo (jie netgi jau *baigėsi*). Kur kas tikriau bus pasakius, kad Archipelagas atsirado kartu su „Auroros" šūviais.

O argi galėjo būti kitaip? Pamąstykime.

Argi Marksas ir Leninas nemokė, jog senąją buržuazinę prievartos mašiną reikia sulaužyti, o vietoj jos tuojau pat sukurti naują? O į prievartos mašiną įeina: armija (juk mes nesistebime, kad 1918 metų pradžioje sukurta Raudonoji armija); policija (dar anksčiau už armiją pirmąkart panaudota ir milicija); teismas (nuo 1917 metų lapkričio 24-osios) ir – kalėjimas. Tai kodėl, įvesdami proletariato diktatūrą, būtų turėję delsti su naujo tipo kalėjimu?

Tai yra apskritai delsti su kalėjimu, ar semi, ar nauju, nieku gyvu nebuvo galima. Jau pirmaisiais mėnesiais po Spalio revoliucijos Leninas reikalavo „pačių ryžtingiausių drakoniškų priemonių disciplinai sustiprinti"[2]. O ar įmanomos drakoniškos priemonės – be kalėjimo?

Ką nauja čia galėjo išrasti proletarinė valstybė? Iljičius apčiuopomis ieškojo naujų kelių. 1917 metų gruodį jis numato tokį bausmių rinkinį:

---

[1] BBC (*British Broadcasting Corporation*) – Didžiosios Britanijos Radijo ir televizijos bendrovė, pirmoji pasaulyje reguliari televizijos transliacijų tarnyba, įkurta 1922 m. (*Vert. past.*)

[2] V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočenenij*, 5-asis leid., 1958–1965, t. 36, p. 217.

„Kas nepaklus šiam įstatymui, iš tų konfiskuoti visą turtą... tuos pasodinti į kalėjimą, pasiųsti į frontą ir priverčiamuosius darbus“[1]. Vadinasi, mes galime manyti, kad pagrindinė Archipelago idėja – priverčiamieji darbai – buvo iškelta patį pirmąjį mėnesį po revoliucijos.

Apie būsimąją bausmių sistemą Vladimiras Iljičius negalėjo negalvoti dar ramiai sau kiūtodamas su draugu Zinovjevu tarp kvapnių Razlivo lankų, dūzgiant kamanėms. Dar tada jis sumojo ir nuramino visus, kad „vakarykščių samdomų vergų daugumai nuslopinti eksploatatorių mažumą palyginti daug lengviau, paprasčiau ir natūraliau, tai kainuos kur kas mažiau kraujo... atsieis žmonijai kur kas pigiau, negu seniau kainavo mažumai nuslopinti daugumą“[2].

Kiekgi mums kainavo tas „palyginti lengvas“ nuslopinimas šalies viduje nuo Spalio revoliucijos pradžios? Emigravusio statistikos profesoriaus I. Kurganovo apskaičiavimais, nuo 1917 iki 1959 metų, be karo nuostolių, vien nuo teroro siautėjimo, malšinimų, bado, didžiulio mirtingumo lageriuose, įskaitant deficitą dėl sumažėjusio gimstamumo, – tai atsiėjo mums... 66,7 milijono žmonių gyvybių (be šio deficito – 55 milijonus).

Šešiasdešimt šeši milijonai! Penkiasdešimt penki!

Savas ar svetimas – kas nebus priblokštas?

Žinoma, mes negarantuojame už profesoriaus Kurganovo pateiktus skaičius, bet neturime oficialių. Kai tiktai pasirodys oficialūs, specialistai galės juos kritiškai sugretinti. (Jau dabar pasirodė keletas tyrimų, kuriuose pasinaudota nuslėpta ir apipešiota sovietine, informacija, tačiau siaubingi nužudytųjų skaičiai išryškėja tie patys.)

Čia dar įdomūs tokie skaičiai. Kiek etatų turėjo *centrinis* aparatas baisingojo Trečiojo skyriaus, lyg diržu čaižiusio visą didžiąją rusų literatūrą? Įsisteigęs – 16 žmonių, pačiame veiklos įkarštyje – 45. Didžiausio užkampio gubernijos ČK – stačiai juokingas skaičius. Arba: kiek politinių kalinių užtiko cariniame Tautų Kalėjime Vasario revoliucija? (Reikia nepamiršti, kad prie „politinių kalinių“ ankstesnėje Rusijoje buvo priskiriami ir ekspropriatoriai, plėšikai, politiniai

[1] *Ibid.*, t. 35, p. 176.

[2] *Ibid.*, t. 33, p. 90.

žmogžudžiai.) Kažkur visi tie skaičiai yra. Regis, vien Krestuose tokių kalinių buvo per pusšimtį, dar Šliselburge 63 žmonės, dar keletas šimtų sugrįžo iš Sibiro tremties ir katorgos (iš Aleksandrovsko centrinio kalėjimo buvo paleista apie du šimtus), o dar ir kiekviename gubernijos kalėjime kiek jų kamavosi! Įdomu – kiekgi? Šit Tambovo duomenys, paimti iš tenykščių naujausių laikraščių. Vasario revoliucija, atvėrusi Tambovo kalėjimo duris, rado ten... 7 politinius kalinius. Irkutsko kalėjime kur kas daugiau – 20. (Neverta nė minėti, kad 1917 metais nuo vasario iki liepos už politiką nesodino, o po liepos irgi sėdėjo tik vienas kitas ir labai nevaržomi.)

Tačiau šit kokia bėda: pirmoji sovietinė vyriausybė buvo koalicinė, dalį liaudies komisariatų prisireikė atiduoti kairiesiems eserams, ir, deja, į jų rankas pateko ir Teisingumo liaudies komisariatas. Vadovaudamasis ydingomis smulkiaburžuazinėmis laisvės sąvokomis, šis komisariatas privarė bausmių sistemą veik iki visiškos suirutės, nuosprendžiai pasidarė pernelyg švelnūs ir veik nesirėmė priešakiniu priverčiamųjų darbų principu. 1918 metų vasarį Liaudies komisarų tarybos pirmininkas draugas Leninas pareikalavo padidinti įkalinimo vietų skaičių ir sustiprinti baudžiamąsias represijas[1], o gegužę, jau perimdamas konkretų vadovavimą, nurodė[2], kad už kyšį reikia duoti ne mažiau kaip dešimt metų kalėjimo ir *dar* dešimt metų priverčiamųjų darbų, tai yra iš viso dvidešimt. Tokia skalė iš pradžių galėjo atrodyti pesimistinė: nejaugi po 20 metų dar reikės priverčiamųjų darbų? Bet mes žinome, kad priverčiamieji darbai pasirodė labai gaji priemonė ir netgi po 50 metų jie labai populiarūs.

Kalėjimo personalas dar daug mėnesių po Spalio visur išliko carinis, tik buvo paskirti kalėjimų komisarai. Sujžūlėję kalėjimo valdininkai sukūrė savo *profesinę sąjungą* („Kalėjimo tarnautojų sąjunga“) ir pradėjo rinkti kalėjimo administraciją! Neatsiliko ir kaliniai – ir jie turėjo vidaus savivaldą. (Teisingumo liaudies komisariato 1918 m. balandžio 24 d. cirkuliaras: kalinius, kur tik įmanoma, įtraukti

[1] *Ibid.*, t. 54, p. 391.
[2] *Ibid.*, t. 50, p. 70.

į savikontrolę ir savistabą.) Tokios kalinių laisvės („anarchija, palaida bala"), žinoma, neatitiko priešakinės klasės diktatūros uždavinių ir menkai tepadėjo apvalyti Rusijos žemę nuo vabzdžių kenkėjų. (Ką čia kalbėti, jeigu jau nebuvo uždarytos kalėjimų cerkvės! – ir mūsų, sovietiniai, kaliniai sekmadieniais mielai ten vaikščiodavo, tegu ir prasiblaškyti.)

Žinoma, proletariatas ir carinių kalėjimo sargų galutinai neprarado, šiaip ar taip – vis dėlto specialybė, kuri artimiausiems revoliucijos tikslams pravers. Todėl reikėjo „atrinkti tuos asmenis iš kalėjimo administracijos, kurie nevisiškai surambėję ir atbukę nuo carinio kalėjimo papročių (o ką reiškia „nevisiškai"? kaip tą sužinoti? užmiršo „Dieve, saugok carą"?) ir gali būti panaudoti naujoms užduotims"[1] (pavyzdžiui, darniai išrėkia „tak točno" (tikrai taip) ir „nikak net" (visai ne)? ar mikliai pasuka raktą spynoje?). Žinoma, ir patys kalėjimų mūrai, kameros, grotos ir spynos, nors pažiūrėti ir liko kaip buvę, bet toks tik paviršutiniškas įspūdis, o iš tikrųjų jie įgijo *naują klasinį turinį*, taurią revoliucinę prasmę.

Ir vis dėlto teismų įprotis iki 1918 metų vidurio iš inercijos bausti vis „kalėjimu" ir „kalėjimu" lėtino senosios valstybės kalėjimų mašinos laužymą.

1918 metų viduryje, konkrečiai liepos 6 dieną, atsitiko įvykis, kurio reikšmę ne visi suvokia, įvykis, formaliai pavadintas „kairiųjų eserų maišto numalšinimu". O tatai buvo perversmas, savo svarba vargu ar nusileidžiantis spalio 25-ajai. Spalio 25 dieną buvo paskelbta Deputatų sovietų („tarybų") valdžia, todėl ir pavadinta *sovietų* valdžia. Tačiau pirmaisiais mėnesiais tą naują valdžią dar smarkiai drumstė joje atstovaujamos ir kitos partijos, be bolševikų. Nors koalicinė vyriausybė buvo sudaryta tik iš bolševikų ir kairiųjų eserų, tačiau Rusijos suvažiavimų (II, III, IV) ir juose išrinktų VCIK'ų sudėtyje dar pasitaikė ir kitų socialistinių partijų – eserų, socialdemokratų, anarchistų, liaudies socialistų – atstovų. Per tai VCIK'ai įgavo nesveiką „socialistinių parlamentų" pobūdį. Tačiau pirmai-

[1] *Sovetskaja instrukcija*: Kratkij sbornik statej k Sjezdu Sovetov, Moskva, 1919, p. 20.

siais 1918 metų mėnesiais daugeliu ryžtingų priemonių (kurias palaikė kairieji eserai) kitų socialistinių partijų atstovai buvo arba išstumti iš VCIK'o (jo paties sprendimu, originali parlamentinė procedūra), arba neleista jiems būti į jį išrinktiems. Paskutinė pašalinė partija, dar sudariusi trečdalį parlamento (Sovietų V suvažiavimo), buvo kairieji eserai. Pagaliau atėjo laikas atsikratyti ir jų. 1918 metų liepos 6 dieną jie visut visi, aliai vienas, pašalinti iš VCIK'o ir Liaudies komisarų tarybos. Kartu Deputatų sovietų valdžia (iš tradicijos vadinama sovietų valdžia) paliovė stojusi skersai kelio bolševikų partijos valiai ir apsiskelbė esanti Naujo Tipo Demokratija.

Tiktai nuo šios istorinės dienos ir galėjo kaip reikiant prasidėti senosios kalėjimų mašinos pertvarkymas ir Archipelago kūrimas[1].

O to trokštamo pertvarkymo pobūdis buvo aiškus seniai. Juk dar Marksas „Gotos programos kritikoje" nurodė, jog vienintelis būdas pataisyti kalinius – vaisingas darbas. Suprantama, kaip aiškino vėliau Vyšinskis, „ne toks darbas, kuris išdžiovina žmogui protą ir širdį", o „stebukladarys, kuris žmones iš nieko ir menkystos paverčia didvyriais"[2]. Kodėl mūsų kalinys negali liežuviu malti kameroje ar knygeles skaitinėti, o privalo plušėti? Ogi todėl, kad Sovietų Respublikoje negali būti priverstinio dykinėjimo, to „varu verčiamo parazitizmo", kuris gyvavo parazitinės carinės santvarkos kalėjimuose, pavyzdžiui, Šliselburge. Tokia kalinių tinginystė stačiai prieštarautų Sovietų Respublikos darbinės struktūros pagrindams, užfiksuotiems 1918 metų liepos 10 dienos konstitucijoje: kas nedirba, tas ir nevalgo. Vadinasi, jeigu kaliniai nebuvo įtraukti į darbą, jie pagal naująją konstituciją turėjo negauti maisto davinio.

Justicijos liaudies komisariato centrinis baudžiamasis skyrius, įsteigtas 1918 metų gegužę (ir vadovaujamas jau bolševikų, kairieji eserai po Bresto taikos išėjo iš vyriausybės), tučtuojau išvarė tuometinius

[1] Medinė liepsninga Vyšinskio kalba: „vienintelis pasaulyje iš tikrųjų pasaulinės istorinės reikšmės procesas, kurio tikslas – buržuazinės sistemos kalėjimų, tų „mirties namų", eksploatatorių pastatytų darbo žmonėms, griuvėsiuose sukurti naujas, naujo socialinio turinio įstaigas". (*Ot tiurem k vospitatelnym učreždenijam*, Moskva, 1934, p. 5.)

[2] *Ibid.*, p. 10.

kalinius į darbus („pradėjo organizuoti produktyvų darbą"). Bet įstatymiškai tai buvo paskelbta jau po liepos perversmo, 1918 metų liepos 23 dieną – „Laikinojoje laisvės atėmimo instrukcijoje" (ji galiojo per visa pilietinį karą, iki 1920 metų lapkričio): *„Laisvės netekusieji ir darbingieji būtinai panaudojami fiziniam darbui"*.

Galima sakyti, nuo tos 1918 metų liepos 23 dienos instrukcijos (devyni mėnesiai po Spalio revoliucijos) ir prasidėjo lageriai, ir gimė Archipelagas. (Kas prikiš, kad gimdymas buvo pirma laiko?)

Kalinių, priverčiamojo darbo reikalingumas (beje, visiems ir taip jau aiškus) buvo dar paaiškintas Sąjungos sovietų VII suvažiavime: „darbas – geriausias būdas paraližuoti tvirkinančią įtaką... nepabaigiamų tarpusavio šnekų, kuriomis labiau prityrę kaliniai šviečia naujokus"[1].

Čia netruko atsirasti ir komunistinės šeštadienio talkos, ir tas pats Justicijos liaudies komisariatas paragino: „būtina pratinti [kalinius] prie komunistinio, kolektyvinio darbo"[2]. Tai yra jau ir komunistinių šeštadienio talkų dvasią perkelti į *priverčiamuosius* lagerius!

Šitaip toji skubos epocha privertė iškart krūvą užduočių, kuriose kapstytis reikėjo dešimtmečius.

„Pataisos darbų politikos" pagrindai buvo RKP(b) VIII suvažiavime (1919 metų kovas) įtraukti į naująją partijos programą. O visas Sovietų Rusijos lagerių tinklo organizacinis įforminimas griežtai sutapo su pirmosiomis komunistinėmis šeštadienio talkomis (1919 metų balandžio 12 – gegužės 17): VCIK'o nutarimai dėl priverčiamųjų darbų lagerių buvo paskelbti 1919 metų balandžio 15 – gegužės 17 dienomis[3]. Sutinkamai su jais, priverčiamųjų darbų lageriai buvo steigiami (Gubernijos ČK pastangomis) būtinai kiekviename gubernijos mieste (patogumo dėlei – miesto teritorijoje, arba vienuolyne, arba artimesnėje gyvenvietėje) ir kai kuriose srity-

---

[1] *Otčiot NKJU VII Vserosijskomy Sjezdu Sovetov*, p. 9.

[2] *MaterialyNKJU*, 7-asis leid., 1918, p. 137.

[3] *Sobranije uzakonenij i rasporiaženij Rabočevo i Krestjanskovo pravitelstba, izdavajemoje Narodnym Komisariatom Justicii*. 1919 balandžio 24, Nr. 12, p. 124: O lageriach prinuditelnych rabot; 1919 birželio 3, Nr. 20, p. 235: Ob organizacii lagerej prinuditelnych rabot.

se (kol kas – ne visose). Kiekviename lageryje turėjo būti ne mažiau kaip trys šimtai žmonių (kad kalinių darbu atsipirktų ir apsauga, ir administracija) ir lageriai turėjo priklausyti gubernijos baudžiamųjų skyrių žiniai.

Ir vis dėlto priverčiamųjų darbų lageriai nebuvo *pirmutiniai* lageriai RSFSR. Skaitytojas jau keletą kartų skaitė tribunolo nuosprendžiuose (pirmoji dalis, aštuntas skyrius) „konclageris" – ir turbūt pamanė, kad mes būsime apsirikę? kad mes būsime neapdairiai pavartoję vėlesnę terminiją? Ne.

1918 metų rugpjūtį, kelios dienos prieš F. Kaplan pasikėsinimą į jį, Vladimiras Leninas telegramoje Jevgenijai Boš[1] ir Penzos gubernijos vykdomajam komitetui (jie nemokėjo numalšinti valstiečių sukilimo) parašė: „nepatikimus (ne „kaltus", o *nepatikimus*. – *A. S.*) uždaryti į koncentracijos lagerį už miesto"[2]. O be to: „... griebtis negailestingo masinio teroro..." (dar nebuvo dekreto apie terorą).

O 1918 metų rugsėjo 5-ąją, dešimt dienų po šios telegramos, buvo išleistas Liaudies komisarų tarybos dekretas apie Raudonąjį Terorą, pasirašytas Petrovskio, Kurskio ir V. Bonč-Brujevičiaus. Be nurodymų masiškai šaudyti, jame dar sakoma: „apsaugoti Sovietų Respubliką nuo klasinių priešų izoliuojant juos koncentracijos lageriuose"[3].

Tad šit *iš kur* – iš Lenino laiško, o vėliau iš Liaudies komisarų tarybos dekreto – buvo paimtas ir tučtuojau pasigautas bei įteisintas šis terminas – koncentracijos lageriai, vienas svarbiausių XX amžiaus terminų, kurio laukė plačios tarptautinės perspektyvos! Ir šit *kada* – 1918 metų rugpjūtį ir rugsėjį. Pats tas žodis jau buvo vartojamas per Pirmąjį pasaulinį karą, bet kalbant apie karo belaisvius, nepageidautinus svetimšalius. Čia jis pirmąkart pavartotas kalbant apie savo šalies piliečius. Reikšmės perkėlimas aiškus: belaisvių koncentracijos lageris nėra kalėjimas, o reikiamas profilaktinis jų

[1] Šiai dabar užmirštai moteriškei tuomet buvo patikėtas (CK ir ČK linija) visos Penzos gubernijos likimas.

[2] V. I. Lenin, *Polnoje sobranije sočenenij*, t. 50, p. 143, 144.

[3] *Sobranije uzakonenij*... 1918, Nr. 65, p. 710: O Krasnom terrore.

sutelkimas. Taigi ir nepatikimų tėvynainių dabar laukė neteisminiai profilaktiniai sutelkimai. Energingam Lenino protui, įsivaizdavus spygliuotą vielą aplink nenuteistus žmones, atėjo į galvą ir reikiamas žodis – koncentracijos!

Beje, revoliucinio tribunolo skirsnyje taip ir rašoma: „Įkalinimas koncentracijos lageriuose savo pobūdžiu prilygsta karo belaisvių izoliacijai"[1]. Tai yra atvirai: užgrobimo teise, visi karo veiksmų požymiai – tiktai karo prieš savo liaudį.

Teisingumo liaudies komisariato priverčiamųjų darbų lageriai buvo priskirti „bendrųjų įkalinimo vietų" kategorijai, o konclageriai nieku gyvu nebuvo „bendroji vieta", jie buvo tiesioginėje ČK žinioje *ypatingai priešiškiems elementams* ir *įkaitams*. Į konclagerius, beje, vėliau patekdavo ir per tribunolą; bet, žinoma, plūdo ne nuteistieji, o tik *pagal priešiškumo požymį*[2]. Už bėgimą iš konclagerio bausmės laikas pailginamas (irgi be teismo) *dešimt kartų*! (Juk tai tuomet skambėjo: „dešimt už vieną!", „šimtas už vieną!") Vadinasi, jeigu kas buvo gavęs penketą metų, bėgo ir buvo sugautas, tai jo terminas automatiškai pailgėdavo iki 1968 metų. Už antrąjį bėgimą iš konclagerio grėsė sušaudymas (ir, žinoma, tai uoliai buvo daroma).

Ukrainoje konclageriai buvo įsteigti vėliau – tiktai 1920 metais.

Giliai įsikerojo lagerio šaknelės, tiktai mes pametėme jų vietas ir pėdsakus. Apie didžiąją dalį pirmųjų konclagerių mums jau niekas nebepapasakos. Tiktai iš dar nespėjusių išmirti jų kalinių galima šį tą išpešti ir išgelbėti.

Pamėgo tuomet valdžia steigti konclagerius buvusiuose vienuolynuose: masyvios aklinos sienos, tvirti pastatai ir – tušti (juk vienuoliai – ne žmonės, juos vis tiek reikės išgrūsti lauk). Taigi Maskvoje konclageriai buvo Andronikо vienuolyne, Novospaso, Ivano. Petrogrado „Krasnaja gazeta" 1918 metų rugsėjo 6 dieną rašė, jog

[1] K. CH. Daniševskij, *Revoliucionnyje Vojennyje Tribunaly*, Moskva: Izdanije Revvojentribunala Resbubliki, 1920, p. 40.

[2] *Ot tiurem k vospitatelnym učreždenijam*, p. 27, 28.

pirmutinis koncentracijos lageris „bus įkurtas Nižnij Novgorode, tuščiame moterų vienuolyne... *Pradžioje* ketinama į Nižnij Novgorodo koncentracijos lagerį pasiųsti 5 tūkstančius žmonių“ (kursyvas mūsų. – *A. S.*).

Riazanėje konclagerį irgi įsteigė buvusiame moterų vienuolyne (Kazanės). Šit kas apie jį pasakojama. Sėdėjo ten pirkliai, dvasininkai, „karo belaisviai“ (taip buvo vadinami suimti karininkai, netarnavę Raudonojoje armijoje). Tačiau ir – neaiški publika (tolstojininkas I. J-vas, apie kurio teismą jau žinome, pakliuvo irgi šičia). Prie lagerio buvo dirbtuvės – audimo, siuvimo, batų ir (1921 metais jau taip ir vadinosi) „bendrieji darbai“, remontas ir miesto statyba. Išvesdavo su sargyba, bet pavienius meistrus, žiūrint koks darbas, išleisdavo be sargybos, ir juos gyventojai pavalgydindavo namuose. Riazanės žmonės labai atjausdavo *nelaisvėlius* (oficialiai jie buvo vadinami „netekusiais laisvės“, o ne kaliniais), pro šalį traukiančiai kolonai duodavo išmaldą (džiūvėsių, virtų burokėlių, bulvių) – sargyba išmaldą priimti netrukdydavo, ir nelaisvėliai visa, ką gavę, dalydavosi po lygiai. (Kiekviename žingsnyje – *ne mūsų* papročiai, ne mūsų ideologija.) Itin dalingi nelaisvėliai įsitaisydavo pagal specialybę įstaigose (J-vas – geležinkelyje) ir tuomet gaudavo leidimą vaikščioti po miestą (o nakvoti privalėdavo lageryje).

Maitino lageryje taip (1921): pusė svaro duonos (plius dar pusė svaro išdirbančiam normą), rytą ir vakarą – virinto vandens, vidurdienį – samtis srėbalo (jame – keliasdešimt kruopų ir bulvių lupenos).

Lagerio gyvenimą paįvairindavo, viena vertus, provokatorių skundai (ir įskųstųjų suėmimai), kita vertus – dramos ir choro būreliai. Koncertus riazaniečiams rengdavo buvusios bajorų draugijos salėje, nelaisvėlių dūdų orkestras grodavo miesto sode. Nelaisvėliai vis labiau susipažindavo ir susibičiuliaudavo su gyventojais, tai jau darėsi nebepakenčiama, – ir tuomet pradėjo „karo belaisvius“ tremti į Šiaurės ypatingosios paskirties lagerius.

Koncentracijos lagerių netvirtumo ir negriežtumo patirtį ir lėmė tai, kad juos supo civilių gyvenimas. Todėl ir prisireikė Šiaurės specialiųjų lagerių. (Koncentracijos lageriai panaikinti po 1922 metų.)

Visas tas lagerių apyaušris vertas to, kad geriau įsižiūrėtume į jo atspalvius.

Baigiantis pilietiniam karui, Trockio suformuotas dvi darbo armijas dėl sulaikytų kareivių niurzgėjimo teko paleisti – ir nuo to lagerių reikšmė RSFSR struktūroje natūraliai padidėjo. Į 1920 metų pabaigą RSFSR buvo 84 lageriai 43 gubernijose[1]. Jeigu tikėsime oficialia (nors ir įslaptinta) statistika, tuo metu ten buvo laikoma 25 336 žmonės ir dar 24 400 „pilietinio karo belaisvių"[2]. Abu skaičiai, ypač pastarasis, atrodo gerokai sumažinti. Tačiau jeigu turėsime omenyje, kad čia neįeina ČK sistemos kaliniai, kad *kalėjimų palaisvinimais*, baržų nuskandinimais ir kitokiais masinio naikinimo būdais skaičius daug kartų prasidėdavo nuo nulio ir vėl nuo nulio, – galbūt tie skaičiai ir tikri. Toliau atsigriebdavo.

Ankstyvieji priverčiamųjų darbų lageriai dabar mums atrodo kažkokie nesuvokiami. Žmonės, juose sėdėję, tarytum nieko niekam nepapasakojo – nėra jokių liudijimų. Grožinė literatūra, memuarai, kalbėdami apie karinį komunizmą, mini sušaudymus ir kalėjimus, bet nieko nesako apie lagerius. Jie nenumanomi niekur, netgi tarp eilučių, jokioje potekstėje. Kur tie lageriai buvo? Kaip vadinosi?.. Kaip atrodė?..

1918 metų liepos 23 dienos instrukcija turėjo tą neginčytiną (visų juristų pabrėžiamą) trūkumą, kad joje nieko nebuvo pasakyta apie kalinių klasinę diferenciaciją, tai yra kad vienus kalinius reikia užlaikyti geriau, o kitus blogiau. Bet joje buvo surašytas darbo režimas – ir tik todėl mes galime ką ne ką įsivaizduoti. Darbo diena buvo nustatyta – 8 valandų. Pasikarščiavus, kaip naujovė, nuspręsta buvo už bet

---

[1] *Centralnyj gosudarstvennyj archiv Oktiabrskoj revoliucii* (CGAOR), f. 393, ap. 13, b. 1v, l. 111.

[2] *Ibid.*, lap. 112.

kurį kalinių darbą, išskyrus lagerio apyvoką, mokėti (pasibaisėtina, net plunksna negali išvedžioti)... 100% pagal atitinkamų profsąjungų įkainius! (Pagal konstituciją vertė dirbti, bet juk ir mokėti ketino pagal konstituciją, nieko nepasakysi.) Beje, iš uždarbio buvo išskaičiuojamas lagerio ir apsaugos išlaikymas. „Sąžiningieji" gaudavo lengvatų: galėjo gyventi privačiame bute, o lagerin vaikščioti tik į darbą. Už „ypatingą darbštumą" buvo žadama paleisti pirma laiko. O apskritai smulkių nurodymų dėl režimo nebuvo, kiekvienas lageris tvarkėsi savaip. „Kuriantis naujajai valdžiai ir turint galvoje, kad *įkalinimo vietos buvo smarkiai perpildytos* (kursyvas mūsų. – *A. S.*), neįmanoma buvo galvoti apie režimą, kai visas dėmesys buvo skirtas kalėjimams palaisvinti"[1]. Skaitai tokius žodžius – kaip Babilono dantiraštį. Tiek klausimų iškart: kas dėjosi tuose nelemtuose kalėjimuose? „Mūsų kalėjimų papročiai šlykštūs... Net trumpiausia bausmė virsta kankyne"[2]. Ir dėl kokių socialinių priežasčių jie tokie perpildyti? Ir ką reiškia „palaisvinti" – sušaudyti ar išskirstyti po lagerius? O kaip suprasti: neįmanoma buvo galvoti apie režimą? – vadinasi, Teisingumo liaudies komisariatas neturėjo kada saugoti kalinio nuo lagerio viršininko savivalės, tik šitaip galima suprasti? Režimo instrukcijos nebuvo, ir *revoliucinės teisinės sąmonės* metais kiekvienas despotas, smurtininkas galėjo daryti su kaliniu ką panorėjęs??

Kukli statistika (vis iš to paties rinkinio „Nuo kalėjimų...") byloja: darbai lageriuose daugiausia buvo prasti. 1919 metais tik 2,5% kalinių dirbo primityviose dirbtuvėse, 1920 – 10%. Taip pat žinoma, kad 1918 metų pabaigoje centrinis baudžiamasis skyrius (na ir pavadinimas! net šiurpas krečia) rūpinosi įsteigti žemdirbių kolonijas. Be to, Maskvoje iš kalinių buvo sudarytos kelios „spartuolių" brigados nacionalizuotų Maskvos pastatų vandentiekiui, šildymui ir kanalizacijai remontuoti. (Ir šie kaliniai, matyt, be sargybos, maklinėjo su veržliarakčiais, lituokliais ir vamzdžiais po Maskvą, įstaigų koridorius, tuometinių didelių viršininkų butus, jų žmonų telefonu

[1] *Materiajy Narodnovo Komisariata Justicii*, 7-asis leid., 1920.

[2] K. CH. Daniševskij, *Revoliucionnyje Vojennyje Tribunaly*, p. 39.

iškviesti remontui, – ir še tau, nepateko nei į jokius memuarus, nei į jokią pjesę, nei į jokį filmą.) O jeigu tokių specialistų kalėjime nebūdavo? Galima numanyti, kad jų *pasodindavo*.

Tolesnių duomenų apie kalėjimų ir lagerių sistemą, kokia ji buvo 1922 metais, mums pateikia laimingai išlikusi visų RSFSR įkalinimo vietų viršininko J. Širvindto ataskaita Sovietų X suvažiavimui[1]. Tais metais visos Teisingumo liaudies komisariato ir NKVD įkalinimo vietos (be *specialiųjų GPU įkalinimo vietų*) pirmą kartą buvo sujungtos – į vieną GUMZ'ą (Glavnoje upravlenije mest zakliučenija – Vyriausioji įkalinimo vietų valdyba) ir perduotos po draugo Dzeržinskio sparneliu. (Turėdamas po kitu sparneliu GPU įkalinimo vietas, jis nepasotinamai geidė vadovauti ir visoms šitoms.) GUMZ'as sujungė 330 įkalinimo vietų, bendras areštuotųjų skaičius – 80–81 tūkstantis, – palyginti su 1920 metais išaugo, „šiais metais konstatuojamas nepaliaujamas įkalinimo vietų gyventojų skaičiaus augimas". Bet iš tos pačios brošiūros sužinome (p.40), jog kartu su GPU kalinių niekuomet nebuvo mažiau kaip 150 tūkstančių, o kartais jų padaugėdavo iki 195 tūkstančių. „Įkalinimo vietų gyventojai darosi vis labiau nuolatiniai" (p. 10), „revoliucinių tribunolų nuteistųjų procentas ne tik nemažėja, bet netgi turi tam tikrą tendenciją didėti" (p. 13). O nesenų liaudies bruzdėjimų vietose – centrinėse juodžemio gubernijose, Sibire, prie Dono ir Šiaurės Kaukaze – tardomųjų asmenų skaičius sudaro 41–43% visų kalinių skaičiaus, ir tai rodo puikią lagerių augimo perspektyvą.

Į GUMZ'o sistemą 1922 metais įeina: pataisos darbų namai (kitaip tariant, terminuoti kalėjimai), kardomojo kalinimo namai (kitaip tariant, tardyminiai), etapiniai, karantininiai, izoliaciniai kalėjimai (Oriolo kalėjimas „neįstengia sutalpinti visų, nuteistų pataisos darbams", ir atnaujinami Krestai, taip šauniai atlapoti 1917 metų vasarį), žemės ūkio kolonijos (ten rankomis raunami krūmokšniai ir kelmai), darbo namai nepilnamečiams ir – koncentracijos lageriai.

[1] *Penitenciarnoje delo v 1922 godu, RSFSR*. Glavnoje upravlenije mestami zakliučenija, Moskva, 1923.

Kaip reikiant išsišakojęs penitenciarinis tinklas! Kalėjimuose „penkioms vietoms tenka daugiau kaip po šešis žmones, o apstu ir tokių namų, kuriuose vienai vietai tenka trys ir daugiau žmonių“ (p. 8).

Sužinome apie pastatus (kalėjimų ir lagerių): jie taip apgriuvę, kad nebepatenkina net pagrindinių sanitarinių reikmių, „taip aplūžę, kad... ištisus korpusus ir net ištisus pataisos darbų namus teko uždaryti“ (p. 17). Apie mitybą. „1921 metais įkalinimo vietų padėtis buvo sunki: kaliniams nepakako maisto davinių“. Nuo 1922 metų dėl perėjimo į vietos biudžetus „įkalinimo vietų materialinė padėtis laikytina kone katastrofiška“ (p. 2), vietos gubernijų vykdomieji komitetai net atsisakinėja išduoti kaliniams priklausančius davinius. Metų pradžioje 150–195 tūkstančiams kalinių Valstybės plano komitetas skyrė 100 tūkstančių maisto davinių, maisto normos buvo mažinamos, kai kurių produktų visiškai neduodavo (trys ketvirtadaliai kalinių gaudavo mažiau kaip po 1500 kalorijų), o nuo 1922 metų gruodžio 1 dienos visoms įkalinimo vietoms, išskyrus penkiolika, turinčių valstybinę reikšmę, visiškai panaikintas aprūpinimas maistu. „Kaliniai badauja“ (p. 41).

Valstybė norėjo, norėjo turėti Archipelagą, tiktai nebuvo kuo jo maitinti!

Darbų įkainiai – jau sumažinti. „Aprūpinimas maisto produktais buvo absoliučiai nepatenkinamas... Reikia laukti, kad jis virs katastrofišku“ (p. 42). „Kuro stygius juntamas kone visur“. Mirtingumas GUMZ'e per 1922 metų spalį – ne mažesnis kaip 1%. Vadinasi, per žiemą bus prarasta daugiau kaip 6%, o gal ir 10%?

Negalėjo tai neatsiliepti ir apsaugai. „Dauguma prižiūrėtojų tiesiog bėga iš tarnybos, o kai kurie spekuliuoja ir leidžiasi į sandėrius su kaliniais“ (p. 43) – ir kiek dar jų apvaginėja kalinius! „Smarkiai plinta darbuotojų tarnybiniai nusikaltimai – juos stumia alkis“. Daugelis perėjo į geriau apmokamą darbą. „Esama tokių pataisos namų, kuriuose belikę tiktai viršininkas ir vienas prižiūrėtojas“ (galima įsivaizduoti, koks nevėkšla), – ir „tenka imti prižiūrėtojais pačius kalinius, iš pavyzdingesniųjų“.

Ir kokios reikėjo dzeržinskiškos dvasios jėgos ir tikėjimo komunistine baudimo politika, kad to išmirštančio Archipelago nepaleistum po namus, o temptum į šviesią ateitį!

Ir ką gi, 1923 metų spalį, jau prasidedant giedriems nepo metams (ir dar ganėtinai ilgai iki *asmenybės kulto*), buvo: 355 lageriuose – 68 297 kaliniai, 207 pataisos namuose – 43 163, 105 įkalinimo namuose ir kalėjimuose – 16 765, 35 žemės ūkio kolonijose – 2328 ir dar 1041 nepilnametis ir ligonis[1].

Ir tas viskas – be GPU lagerių! Puikus augimas! Verkšlentojai sugėdinti. Partija vėl pasirodė esanti teisi: kaliniai ne tik neišmirė, bet jų prisiveisė mažne dvigubai, o įkalinimo vietų – ir daugiau negu dvigubai, ir atlaikė.

Esama ir kitokios iškalbingos statistikos: lagerių perkrovimas (kalinių skaičius didėjo sparčiau negu lagerių organizacija). Šimtui etatų 1924 metais teko 112 kalinių, 1925 – 120, 1926 – 132, 1927 – 177[2]. Kas ten *sėdėjo*, puikiai supranta, kokia lagerio buitis (vieta ant gultų, dubenėliai valgykloje arba šimtasiūlės), jei 1 vietai tenka 1,77 kalinio.

Lagerių sistemos plėtote buvo suduotas drąsus „smūgis kalėjimų fetišizmui", gyvavusiam visose pasaulio šalyse, kartu ir ankstesnėje Rusijoje, kur nieko kito neįstengta sugalvoti, vien kalėjimus ir kalėjimus. („Caro valdžia, pavertusi visą šalį vienu milžinišku kalėjimu, su kažkokiu rafinuotu sadizmu rutuliojo savo kalėjimų sistemą"[3].

Iki 1924 metų ir Archipelage vis dar nepakako „paprastų darbo kolonijų". Tais metais vyravo „uždaros įkalinimo vietos", nesumažės jų ir vėliau. 1924 metų pranešime Krylenka reikalauja daugiau specialios paskirties izoliatorių – izoliatorių nedirbantiems ir *itin pavojingiems iš dirbančiųjų* (tarp kurių, žinoma, vėliau atsidurs ir patsai Krylenka). Ši jo formuluotė įėjo į 1924 metų Pataisos darbų kodeksą.

O žengiant per „rekonstrukcijos laikotarpio" slenkstį (vadinasi, nuo 1927 metų) „lagerių reikšmė... – o ką jūs manote? dabar, po visų

[1] CGAOR, f. 393, ap. 39, b. 48, l. 13, 14.

[2] A. A. Gercenzon, *Borba s prestupnostju v RSFSR*, Moskva: Jurizdat 1928, p. 103.

[3] *Ot tiurem k vospitatelnym učreždenijam*, p. 431.

laimėjimų? – *išauga* – kovoje su pavojingiausiais priešiškais elementais, kenkėjais, buožėmis, kontrrevoliucine agitacija"[1].

Taigi Archipelagas neprasmegs jūros gelmėse! Archipelagas gyvuos!

Kaip kuriantis kiekvienam Archipelagui neregimi svarbių atraminių sluoksnių poslinkiai kažkur įvyksta pirmiau, negu kad stoja mums prieš akis pasaulio vaizdas, – taip ir čia įvyko svarbiausi postūmiai ir vardų pokyčiai, veik nesuvokiami mūsų protui. Iš pradžių visiškas chaosas, kalėjimus valdo trys žinybos: VČK (drg. Dzeržinskis), NKVD (drg. Petrovskis) ir Teisingumo liaudies komisariatas (drg. Kurskis); NKVD – čia GUMZ (Glavnoje upravlenije mest zakliučenija – Vyriausioji įkalinimo vietų valdyba, tuoj po 1917 metų spalio), čia GUPR (Glavnoje upravlenije prinuditelnych rabot – Vyriausioji priverčiamųjų darbų valdyba) ir vėl GUMZ'as; Teisingumo liaudies komisariatas –Tiuremnoje upravlenije, Kalėjimų valdyba (1917 metų gruodis), paskui Centralnyj karatelnyj otdel, Centrinis baudžiamasis skyrius (1918 metų gegužė) su gubernijos baudžiamųjų skyrių tinklu ir net jų suvažiavimais (1920 metų rugsėjis), vėliau sutaurintu pavadinimu – Centralnyj ispravitelno-trudovoj otdel, Centrinis auklėjamojo darbo skyrius (1921). Suprantama, tokia decentralizacija bausmės ir pataisos įstaigoms nėjo į naudą, ir Dzeržinskis siekė vieningo valdymo. Beje, tuomet ir atsitiko mažai kieno pastebėtas dalykas – NKVD susiliejo su VČK: nuo 1919 metų kovo 16 dienos Dzeržinskis pradėjo eiti ir antras pareigas – vidaus reikalų komisaro. O 1922 metais, kaip jau rašyta, jis išsirūpino, kad visi kalėjimai iš Teisingumo liaudies komisariato būtų perduoti jam į NKVD (1922 m. birželio 25 d.).

Lygia greta persitvarkinėjo ir lagerių apsauga. Iš pradžių tai buvo VOCHR (Vnutrennej ochrany respubliki – Respublikos vidaus apsaugos) kariuomenė, paskui „VNUS (Vnutrennej služby – Vidaus tarnybos) kariuomenė, 1919 metais jos susijungė su VČK[2] korpu-

[1] I. L. Averbach, *Ot prestuplenija k trudu*, Red. A. Vyšinskis, Sovetskoje zakonodatelstvo, 1936.

[2] *Vlast Sovetov*, 1919, Nr. 11, p. 6, 7.

su ir jų karinės tarybos pirmininku pasidarė tas pats Dzeržinskis. (Ir vis tiek, ir vis tiek iki 1924 metų plaukė skundai, kad daug bėglių, kad menka darbuotojų disciplina[1].) Tik 1924 metų birželį VCIK'o ir Liaudies komisarų tarybos dekretu konvojinės sargybos korpuse įvesta karinė disciplina ir komplektavimas per Narkomvojenmor – Karinį jūrų liaudies komisariatą[2].

Dar lygia greta 1922 metais įsteigiamas Centrinis daktiloskopinės registracijos biuras ir Centrinis tarnybinių ir pėdsekių šunų veislynas.

O per tą laiką SSRS GUMZ'as pasivadina SSRS GUITU (Glavnoje upravlenije ispravitelno-trudovych učreždenij – Vyriausioji pataisos darbų įstaigų valdyba), o vėliau ir GUITL OGPU (Glavnoje upravlenije ispravitelno-trudovych lagerej – Vyriausioji pataisos darbų lagerių valdyba), ir jos viršininkas kartu tampa ir SSRS konvojinės kariuomenės viršininku.

Ir kiek čia bruzdesio! Ir kiek čia pakopų, kabinetų, sargybinių, leidimų, antspaudų, iškabų!

O iš GUITL'o, GUMZ'o sūnaus, ir atsirado mūsiškis Gulagas.

[1] CGAOR, f. 393, ap. 47, b. 89, l. 11.

[2] *Ibid.*, f. 393, ap. 53, b. 141, l. 3, 4.

Antras skyrius

ARCHIPELAGAS IŠNYRA IŠ JŪROS

Baltojoje jūroje, kur pusę metų trunka baltosios naktys, Didžioji Solovkų sala kelia iš vandens baltas cerkves, apjuostas iš lauko akmenų sumūrytomis kremliaus[1] sienomis, ruzganai raudonomis nuo apaugusių kerpių, ir šviespilkės Solovkų žuvėdros tolydžio plasnoja virš kremliaus ir klykauja.

„Toje skaidrumoje tarytum nėra nuodėmės... Ta gamta tarytum dar neišsirutuliojo iki nuodėmės", – tokį įspūdį padarė Solovkų salos Prišvinui[2].

Be mūsų iškilo tos salos iš jūros, be mūsų prisipildė dviem šimtais žuvingų ežerų, be mūsų prisklido kurtinių, kiškių, elnių, o lapių, vilkų ir kitų plėšriųjų žvėrių niekuomet čia nebuvo.

Atslinkdavo ledynai ir nuslinkdavo, granito riedulių sangrūdos kaupėsi aplink ežerus; ežerai užšaldavo Solovkų žiemos naktį, šniokštė jūra nuo vėjo ir apsitraukdavo ižu, o daiktais užšaldavo; pusę dangaus nutvieksdavo Šiaurės pašvaistės; ir vėl nusigiedrydavo, ir vėl atšildavo, augo ir drūtėjo eglės, krykavo ir kleksėjo paukščiai, tūtavo jauni elniai – sukosi planeta ir visa pasaulio istorija, karalystės žlugo ir kūrėsi, o čia vis nebuvo plėšriųjų žvėrių ir nebuvo žmogaus.

Kartais išlipdavo į šį krantą novgorodiečių, ir prisiskyrė jie salas Obonegos piatinai. Yra gyvenę čia ir karelų. Penkiasdešimt metų po

---

[1] Kremlius (rus. kreml) – pilies mūrais, sienomis apjuosta senųjų miestų dalis, kurioje yra soboras, valdovo rūmai, arsenalas, kareivinės, bajorų ir dvasininkų gyvenamieji namai. (*Vert. past.*)

[2] Ir tik patys vienuoliai jam pasirodė Solovkuose nuodėmingi. Buvo 1908 metai, ir pagal tuometinį liberalų požiūrį neįmanoma buvo atsiliepti apie dvasininkus teigiamai. O mums, perėjusiems Archipelagą, tie vienuoliai, ko gero, gali atrodyti angelėliai. Galėdami apsiryti, jie Nukryžiavimo Golgotos skite net žuvį, pasninko valgį, leisdavo sau tik per didžiąsias šventes. Galėdami iki valiai išsimiegoti, jie būdraudavo naktimis ir (tame pačiame vienuolyne) kiaurą parą, kiaurus metus, ištisai skaitydavo Psalmyną su atminais už visus krikščionis stačiatikius, gyvus ir mirusius. Tartum nujautė, kas ten bus toliau.

Kulikovo mūšio ir penki šimtai metų iki GPU perlamutrinę jūrą perskrodė valtele vienuoliai Savatijus ir Zosima ir šią salą, plėšriųjų žvėrių negyvenamą, tarė esant šventą. Jie ir davė pradžią Solovkų vienuolynui. Nuo tada ir iškilo čia Dangun Ėmimo (Uspenskij) ir Atsimainymo (Preobraženskij) soborai, Nukirsdinimo (Useknovenija) cerkvė ant Sekiros (Kirvio) kalno, ir dar dvi dešimtys cerkvių, ir dar dvi dešimtys koplyčių, Golgotos skitas, Trejybės (Troickij) skitas, Savatijaus skitas, Muksalmos skitas ir vieniši atsiskyrėlių bei schimininkų būstai, išsibarstę atokiau. Čia buvo įdėta daugelio triūsas – pirma pačių vienuolių, paskui ir vienuolyno valstiečių. Dešimtimis kanalų sujungta ežerai. Mediniais vamzdžiais pasruvo ežerų vanduo į vienuolyną. O užvis nuostabiausia – Muksalmoje iškilo (XIX amžius) damba iš neatkeliamų riedulių, kadaise sukrautų seklumose. Didžiojoje ir Mažojoje Muksalmoje pradėjo ganytis riebios kaimenės, vienuoliai mėgo prižiūrėti gyvulius, prijaukintus ir laukinius. Solovkų žemė pasirodė esanti ne tik šventa, bet ir turtinga, įstengianti išmaitinti tūkstančių tūkstančius[1]. Daržai augino kietus baltus saldžius kopūstus (kopūstkočiai – „Solovkų obuoliai"). Visas daržoves turėjo savo, ir visas rinktines, ir savas gėlių oranžerijas, net rožių. Plytėjo prinokusių arbūzų laukai. Atsirado žvejyba jūroje ir žuvivaisa nuo jūros atitvertose „metropolito skiaurėse". Slenkant šimtmečiams ir dešimtmečiams, atsirado savi malūnai saviems grūdams, savos lentpjūvės, savi indai, žiesti savų puodžių, sava liejykla, sava kalvė, sava knygrišykla, savas odminių amatas, sava ratinė ir net elektrinė sava. Ir įmantrias fasonines plytas, ir nedidelius jūros laivus – viską dirbosi patys.

Tačiau jokie žmonių darbai dar niekuomet nevyko, nevyksta ir nežinia ar kada vyks? – kad nebūtų įvelti į karus ir kalėjimus.

Karų teorija. Negali gi kažkokie paiki vienuoliai paprasčiausiai gyventi paprasčiausioje saloje. Sala – Didžiosios Imperijos pasienyje, vadinasi, salai reikia kariauti su švedais, su danais, su anglais ir,

[1] Technikos istorijos specialistų nuomone, Filipas Kolyčevas (pakėlęs balsą prieš Ivaną Žiaurųjį) XVI amžiuje įdiegė Solovkų žemės ūkyje tokią techniką, kad ir po trijų šimtmečių dėl jos nebūtų buvę gėdos niekur.

Solovkų kremliaus vaizdas

vadinasi, reikia statyti tvirtovę aštuonių metrų storumo sienomis, ir kad būtų aštuoni bokštai, ir siauros šaudymo angos, o soboro varpinė paversta žvalgymo punktu. (Ir gavo vienuolynas eiti prieš anglus 1808 ir 1854 metais, ir atsilaikyti, o prieš Nikono sekėjus 1667 metais išdavė Kremlių caro bajorui vienuolis Feoktistas, parodęs slaptąjį taką.)

Kalėjimų teorija. Juk kaip šaunu – atskira sala ir tokios patikimos mūro sienos! Yra kur uždaryti svarbius nusikaltėlius, yra kam juos saugoti. Sielos išganymu rūpintis jiems netrukdome, o kalinius mums pasergės. (Kiek tikėjimų žmonijai išmušė ta kai kurių krikščionių vienuolynų bendrystė su kalėjimais!)

Ar tikėjosi šito Savatijus, išlipdamas šventoje saloje?..

Kalinami čia buvo Bažnyčios eretikai, kalinami ir politiniai eretikai. Čia kalėjo Avraamijus Palicynas (ir mirė šičia); Puškino dėdė P. Hanibalas – už prijautimą dekabristams. Jau visai senas buvo čia įkalintas paskutinis Zaporožės kazokų atamanas Kalniševskis ir ilgai atsėdėjęs išėjo į laisvę jau persiritęs per šimtą metų.

Tačiau visus juos beveik galima išvardyti[1].

Solovkų vienuolyno kalėjimo senovės istorija jau sovietiniais, jau lageriniais Solovkų laikais buvo apgaubta madingo mito skraiste, kuri vis dėlto apgavo žinynų ir istorinių aprašymų autorius, – ir dabar mes keliose knygose galime perskaityti, esą Solovkų kalėjime kankindavo, esą čia būta ir kablių kankinimų suolui, ir plakdavę rimbais, ir degindavę ugnimi. Bet visa tai – kardomųjų kalėjimų iki Jelizavetos laikų arba Vakarų inkvizicijos požymiai, nieku gyvu nebūdingi Rusijos vienuolynų kalėjimams apskritai, o prasimanyti nesąžiningo ir nenuovokaus tyrinėtojo.

Senieji solovkiečiai gerai jį prisimena – tai buvo *zyzlys* Ivanovas, lagerine pravarde „Antireliginė bacila". Seniau jis buvo Novgorodo arkivyskupo tarnas, suimtas už cerkvės vertybių pardavinėjimą švedams. Į Solovkus pakliuvo 1925 metais ir įniko laužyti galvą, kaip išvengti bendrųjų darbų ir pražūties. Jis pasidarė antireliginės propagandos specialistas tarp kalinių, žinoma, ir ISČ (informacionno-sledstvennaja čiast – tardymo informacinis skyrius, šitaip tiesiai ir vadinosi) bendradarbis. To dar negana: lagerio viršininkus jis suaudrino spėlionėmis, kad, girdi, čia vienuolių užkasti didžiausi lobiai – ir buvo įkurta jo vadovaujama kasinėjimų komisija. Mėnesių mėnesius ta komisija kasinėjo, – deja, vienuoliai apvylė antireliginių bacilų psichologinius lūkesčius: jokių lobių Solovkuose jie nebuvo užkasę. Tuomet Ivanovas, kad oriai išsisuktų iš padėties, ėmėsi aiškinti: girdi, požeminės viralinės, podėliai ir gynybiniai rūsiai – tai kalėjimai, kuriuose buvo kankinama. Kankinimo įrankių, žinoma, negalėjo būti per šitiek amžių išlikę, bet jau kablys (skerdienai kabinti), be abejonės, liudijo, kad čia būta kankinimų suolo. Dėl XIX amžiaus sunkiau buvo motyvuoti, kodėl jokių kankinimo pėdsakų nelikę – taigi buvo nuspręsta, jog „nuo praėjusio amžiaus

[1] Valstybės kalėjimas Solovkuose buvo nuo 1718 m. Devintajame XIX a. dešimtmetyje Sankt Peterburgo karinės apygardos kariuomenės vadas, didysis kunigaikštis Vladimiras Aleksandrovičius, aplankęs Solovkus, pamanė karinį būrį ten esant visai nereikalingą ir pašalino kareivius iš Solovkų. Nuo 1903 m. Solovkų kalėjimas liovėsi egzistavęs. (A. S. Prugavin, *Monastyrskije tiurmy v borbe s sektanstvom:* K voprosu o veroterpimosti. Moskva: „Posrednik", 1906, p. 78, 81.)

Solovkų kalėjimo režimas gerokai sušvelnėjo". Antireliginės bacilos „atradimai" labai pravertė tam laikui, šiek tiek paguodė nusivylusią vyresnybę, juos paskelbė žurnalas „Soloveckije ostrova", paskui atskirai išleido Solovkų spaustuvė – ir taip sėkmingai užtemdė istorinę tiesą. (Užmačia juo labiau tinkama, kad klestintis Solovkų vienuolynas revoliucijos laikais turėjo gerą vardą ir buvo garsus visoje Rusioje.)

Bet kai valdžia perėjo į darbo žmonių rankas, – kur dėjo tuos nenaudėlius veltėdžius vienuolius? Pasiuntė tenai komisarus, socialiai patikimus vadovus, vienuolyną pavertė sovchozu ir liepė vienuoliams mažiau melstis, o daugiau plušėti darbininkų ir valstiečių labui. Vienuoliai plušėjo, ir tos nepaprastai gardžios silkės, kurias jie gaudė puikiai žinodami vietas ir laiką, kada mesti tinklus, buvo siunčiamos į Maskvą, Kremliaus stalui.

Tačiau gausios vertybės, sukauptos vienuolyne, ypač zakristijoje, gundė kažką iš atvykstančių vadovų ir atsiųstų pareigūnų: užuot perėjusios į darbo (jų) rankas, vertybės trūnija be naudos kaip religinis balastas. Ir tada, šiek tiek prieštaraujant Baudžiamajam kodeksui, bet visai sutinkamai su bendra ne darbu įgyto turto eksproprijavimo dvasia, vienuolynas buvo padegtas (1923 metų gegužės 25 dieną): sugadinti buvo pastatai, dingo daug vertybių iš zakristijos, o svarbiausia – sudegė visos inventorizacijos knygos, ir neįmanoma buvo pasakyti, kiek ir ko dingo[1].

Ir be jokio tardymo ką mums padiktuos revoliucinė teisinė sąmonė (uoslė?) – kas kitas galėjo padegti vienuolyno gerą, jeigu ne klastūnų vienuolių šutvė? Tad išvyti ją į žemyną, o Solovkų salose sutelkti Šiaurės ypatingosios paskirties lagerius! Aštuoniasdešimtmečiai ir net šimtamečiai vienuoliai ant kelių puolę meldė, kad juos paliktų numirti „šventoje žemėje", bet nepalaužiama proletariato valia jie buvo išvyti visi, palikti tik patys reikalingiausi: žvejų artelė[2], Muksalmos gyvulių augintojai; dar tėvas Metodijus, kopūstų raugėjas; tėvas Samsonas,

[1] „Antireliginė bacila" rėmėsi ir šiuo gaisru aiškindamas, kodėl taip sunku dabar surasti buvusių ankštų kalėjimo kamerų ir kankinimų daiktinius įrodymus.

[2] Juos Solovkuose sulikvidavo tik apie 1930 m. – ir nuo to laiko pasibaigė žūklės laimikiai: niekas nebemokėjo jūroje tų silkių rasti, lyg jos būtų suvis išnykusios.

Silkių vartai

metalo liejikas, ir kiti duodantys naudos tėvai. (Jiems paskyrė atokiau nuo lagerio kremliaus kampelį su atskiru įėjimu – Silkių vartais. Juos pavadino *darbo komuna*, bet, žiūrėdami iš aukšto į jų apkvaišimą, paliko jiems melstis Onufrijaus cerkvę kapinėse.)

Taip išsipildė viena iš mėgstamų patarlių, nuolatos kartojama kalinių: šventa vieta tuščia nebūna. Nutilo varpų gaudesys, užgeso lempelės prie šventųjų paveikslų ir žvakių pilioriai, nebeskambėjo liturgijos ir Mišparai, nebebuvo kiaurą parą murmami psalmynai, buvo sugriauti ikonostasai (Atsimainymo sobore paliko), – užtat narsūs čekistai ilgaskvernėmis, ligi pat kulnų, milinėmis, su specialiais skiriamaisiais juodais Solovkų atvartais bei antsiuvais ir juodais kepurių graižais be žvaigždžių atvažiavo 1923 metų birželį steigti pavyzdingo griežto lagerio, kuris būtų darbininkų ir valstiečių Respublikos pasididžiavimas.

Koncentracijos lageriai, nors ir klasiniai, tuo laiku buvo pripažinti esą nepakankamai griežti. Jau 1921 metais buvo įsteigti ČK žinybai priklausantys Šiaurės ypatingosios paskirties lageriai (SLON – Severnyje lageria osobovo naznačenija). Pirmieji tokie lageriai atsirado Pertominske, Cholmogoruose ir netoli paties Archangelsko[1]. Tačiau, matyt, buvo pripažinta, kad tos vietos sunkiai apsaugomos, neperspektyvios didžiulėms kalinių masėms sutelkti. Ir valdžios žvilgsniai, žinoma, nukrypo į kaimynystėje esančias Solovkų salas su jau sutvarkytu ūkiu, mūriniais namais, dvidešimt-keturiasdešimt kilometrų nuo žemyno, pakankamai arti kalėjimo sargams, pakankamai toli bėgliams ir pusė metų be jokio ryšio su žemynu – kietesnis riešutas nei Sachalinas.

Ką reiškia *ypatingosios paskirties*, dar nebuvo suformuluota ir išlukštenta instrukcijose. Tačiau pirmajam Solovkų lagerio viršininkui Eichmansui, be abejo, Lubiankoje buvo paaiškinta žodžiu. O jis, atvykęs į salą, išaiškino savo artimiausiems parankiniams.

* * *

Dabar jau pasakojimais apie Solovkus buvusių kalinių ir net šiaip septintojo dešimtmečio žmonių gal ir nenustebinsi. Bet tegul skaitytojas įsivaizduoja, kad jis Čechovo laikų ir počechovinės Rusijos žmogus, mūsų kultūros Sidabro amžiaus, kaip pavadinti 1910 metai, žmogus, *tenai* išauklėtas, na tegul ir sukrėstas pilietinio karo, bet vis dėlto įpratęs prie nuolatinio tų žmonių valgio, drabužių, kalbėsenos ir elgsenos – ir štai tuomet teįžengia jis pro Solovkų vartus, į Kemperpunktą[2]. Tatai – etapinis kalėjimas („peresylka") Kemėje, nykus, be jokio medelio, be krūmelio, Popų sala, dambos sujungta su žemynu. Pirmas dalykas, kurį jis pamato šiame plikame, purviname aptvare, tai karantino kuopa (kaliniai tuomet buvo suvaryti į „kuopas", dar nebuvo išrasta „brigada"), aptaisyta... *maišais*! – paprasčiausiais maišais: kojos išlindusios

[1] *Solovetskije ostrova*, 1930, Nr. 2–3, p. 55. Iš USLON'o viršininko Kemėje draugo Nogtevo pranešimo. Kai dabar ekskursantams rodomas prie Dvinos žiočių vadinamasis „Čaikovskio vyriausybės lageris", reikia žinoti, jog tai ir yra čekistų įsteigtas vienas pirmųjų „Šiaurės ypatingosios paskirties lagerių".

[2] Suomiškai toji vieta vadinama Vegerakša, tai yra „raganų buveine".

apačioje kaip iš po sijono, o galvai ir rankoms iškerpamos skylės (rodos, kam ir į galvą šautų, bet iš rusų visko gali tikėtis!). Į tą maišą naujoko dar nekiš, kol savo drabužių nenuplėšė, bet nė nespėjęs į maišus kaip reikiant įsižiūrėti jis pamatys legendinį rotmistrą Kurilką.

Kurilka (arba Beloborodovas, tas pats galas) atžingsniuoja prie etapo kolonos irgi ilga čekisto miline su šiurpinančiais juodais atvartais, kurie klaikiai atrodo ant senos rusiškos kareiviškos gelumbės – lyg mirties ženklas. Jis užšoka ant statinės ar kitos atitinkamos pakylos, ir ant atvykėlių galvų pasipila šaižus įniršis: „Eeei! Dėmesio! čia jums respublika ne so-vec-ka-ja, o solovec-ka-ja! Žinokit! – prokuroro koja dar nežengė į Solovkų žemę! – ir nežengs! Įsidėmėkit! – jūs čia atsiųsti ne tam, kad pasitaisytumėt! Kuprotą tik grabas ištaisys! Tvarka jums bus tokia: pasakysiu „kelt" – kelsi, pasakysiu „gult" – gulsi! Laiškus į namus rašyti taip: gyvas, sveikas, viskuo patenkintas! taškas!.."

Žado netekę iš nuostabos, klausosi kilmingi bajorai, sostinės inteligentai, dvasininkai, mulos ir tamsiagymiai Vidurinės Azijos vaikai – ko niekad negirdėjo ir neregėjo, ir kaip gyvi neskaitė. O Kurilka, neišgarsėjęs pilietiniame kare, dabar, šia istorine operacija įrašydamas savo vardą į visos Rusijos metraštį, tik pučiasi, tik pučiasi nuo kiekvieno nusisekusio savo šūksnio ir posakio, ir nauji dar sprūsta jam nuo liežuvio ir pasigalanda patys[1].

Ir gėrėdamasis savimi ir gražbyliaudamas (o širdyje – galbūt su piktu džiaugsmu: jūs, civiliokai, kur lindėjot, kol mes kariavom su bolševikais? jūs manėt plyšyje ištūnosią? tad atitempti čionai! dabar atsiimsit už savo sušiktą neutralitetą!), Kurilka pradeda karines pratybas:

---

[1] Kurilkos istorija verta dėmesio. Galbūt kada nors bus mėginama išaiškinti jo asmenybę. Revoliucijos metais buvo įmanoma prisiimti ir svetimą laipsnį, ir svetimą pavardę. Bet štai du pėdsakai, nurodyti man skaitytojų, dėl viso pikto. Pulkininkas Kurilka dar iki 1914 metų vadovavo 16-ajam Sibiro šaulių pulkui, baigiantis karui buvo kontūzytas generolas su paauksuotu ginklu, Georgijum ir daugybe ordinų. Jo sūnus Igoris dar būdamas Pirmojo Maskvos kadetų korpuso kadetas 1914 ir 1915 metų vasarą važinėjo į frontą, kariavo, buvo apdovanotas Georgijaus medaliu, vėliau kryžiumi; 1916 metų pavasarį baigė paspartintus Aleksandros mokyklos kursus, praporščikas. Kitas pėdsakas: pulkininkas Kurilka buvo vienas iš pogrindinės baltagvardiečių organizacijos Maskvoje vadovų 1919 metų vasarą. Organizacija žlugo, buvo masinių sušaudymų (iki 7000 žmonių?), bet Ivanas Aleksejevas (manojo korespondento tėvas) ir profesoriaus I. Iljino brolis, žinomi tiktai Kurilkai, nebuvo jo išduoti ir nebuvo suimti.

– Sveika, pirmoji karantino kuopa!.. – (Jie turi sušukti: „Sveiki!") – Blogai, dar kartą! Sveika, pirmoji karantino kuopa!.. Blogai!.. Jūs turit sušukti „sveiki!" – kad visuose Solovkuose, už sąsiaurio būtų girdėti! Du šimtai žmonių kad suriks – mūrai turi sugriūti!! Iš naujo! Sveika, pirmoji karantino kuopa!

Žiūrėdamas, kad visi šauktų ir jau virstų iš kojų nuo persitempimo, Kurilka pradeda antrą muštro pratimą – karantino kuopai liepia bėgti apie stulpą:

– Kojas aukščiau!.. Kojas aukščiau!

Tatai ir jam pačiam nelengva, jis ir pats jau – kaip artistas tragikas penktame veiksme prieš paskutinę žmogžudystę. Ir jau griūdamas ir nugriuvęs, paslikas ant žemės, paskutiniu pusvalandžio komandos kriokimu tikrai solovkiškai atvirai pažada:

– Lavonų snarglius man čiulpsit!

Ir tatai – tik pirmoji treniruotė, kad palaužtų atvykėlių valią. O juodame mediniame sutrešusiame, prašvinkusiame barake bus įsakyta „kaulus ištiesti" – tai dar gerai, tai ką *skyrininkai* už kyšį įspraus ant gultų. O kiti turės naktį *stovėti* tarp gultų (prasikaltusį net pastatys tarp parašos ir sienos, kad prieš jį visi šlapintųsi).

Ir tatai – palaimingieji metai, iki persilaužimo, iki kulto, iki iškraipymų, iki pažeidimų, Tūkstantis Devyni Šimtai Dvidešimt Tretieji, Tūkstantis Devyni Šimtai Dvidešimt Penktieji... (O nuo 1927 prisidės tai, kad ant gultų jau tysos urkos ir į stovinčius inteligentus spraigys nuo savęs utėles.)

Laukdami garlaivio „Glebas Bokijus"[1], jie dar pasidarbuos Kemės etapiniame kalėjime ir ką nors privers lakstyti apie stulpą šūkalojant: „Aš, šunsnukis, pats nedirbu ir kitiems neleidžiu!"; o inžinieriaus, išvertusio parašą ir apsipylusio, neleis į baraką, paliks suledėti srutose. Paskui suriks konvojus: „Partijoje atsiliekančių nėra! Konvojus

[1] Apygardos GPU Maskvos Trejeto pirmininko, pusmokslio nekepėlio, garbei:

Jis studentavo, rūdą kasė,
Tik įskaitų vis niekaip neišprašė.

(Iš „draugiškos epigramos" žurnale „Soloveckije ostrova", 1929, Nr. 1. Cenzūra buvo kvaila ir nesuprato, ką praleidžia.)

šauna be įspėjimo! Žengte marš!" Ir tada, barškindamas spynomis: „Nervus gadinsit?" Ir žiemą išvarys ledu pėsčius, velkančius paskui save valtis, – perplaukti properšas. O kur vanduo neužšalęs, susodins į garlaivio triumą ir taip sugrūs, kad iki Solovkų keletas žmonių būtinai uždus, taip ir neišvydę balto kaip sniegas vienuolyno, apjuosto rudų sienų.

Pačiomis pirmomis valandomis Solovkuose naujokas galbūt patirs ir priėmimo pokštą Solovkų pirtyje: jis nusirengs, pirmutinis vanotojas pamirkys plaušinę šluotą į kubilą žaliojo muilo ir plaušine pertrauks naujoką; antrasis spirs, kad tas nubildės žemyn nuolaidžia lenta ar plautais; ten, apačioje, jam, apdujusiam, trečiasis šliūkštelės kibirą ant galvos ir ten pat ketvirtasis jį išstums į drabužinę, kur jo skarmalai jau suversti į krūvą kaip pakliuvo. (Šiame pokšte atsiskleidžia visas Gulagas! ir jo tempai, ir žmogaus vertė.)

Taip įtrauks naujokas Solovkų dvasios! – dvasios, šalyje dar nepažįstamos, bet kuriamos Solovkuose būsimosios Archipelago dvasios.

Ir čia naujokas mato žmones, užmaukšlintus maišais; ir paprastais „laisvais" drabužiais, kas naujais, kas nudyžtais; ir specialiais trumpais Solovkų bušlatais (vatinukais) iš milinių medžiagos (tai privilegija, aukšto rango požymis, taip vilki lagerio administracija), su tokios pat gelumbės kepurėmis „solovčiankomis"; ir staiga žingsniuoja tarp kalinių žmogus... su fraku! – ir niekas nesistebi, niekas į jį nesigręžioja ir iš jo nesišaipo. (Juk kiekvienas baigia sunešioti savo drabužius. Tą nelaimėlį suėmė „Metropolio" restorane, tad jis ir atbūna savo bausmę frakuotas.)

„Daugelio kalinių svajone" žurnalas „Soloveckije ostrova" (1930, Nr. l) vadina standartinio tipo aprangą[1]. Tiktai vaikų kolonijai duoda visus drabužius. O, tarkim, moterys negauna nei marškinių, nei kojinių, net nei skarelės galvai apsirišti – suėmė tetulę vasarine suknele,

[1] Visos vertybės laikui bėgant apsiverčia aukštyn kojomis, ir tai, kas trečiojo dešimtmečio specialiosios Paskirties lageryje buvo laikoma privilegija – dėvėti valdiškus drabužius, – penktojo dešimtmečio specialiajame lageryje pasidarys atgrasu: ten mums privilegija bus nedėvėti valdiškų, o nors ką turėti savo, bent kepurę. Kaltos ne tik ekonominės priežastys, bet ir epochos dvasia: vieną dešimtmetį idealas – pritapti prie to, kas bendra, kitą – tarytum nuo to nutolti.

tai ir vaikščiok sau per visą Užpoliarės žiemą. Užtat daugelis kalinių tupi kuopos patalpose vienmarškiniai, ir nė darban jų nevaro.

Valdiška apranga tokia brangi, kad niekam Solovkuose neatrodo keista ar absurdiška tokia scena: viduržiemiu kalinys išsirengia ir išsiauna netoli kremliaus, tvarkingai atiduoda aprangą ir dumia nuogas du šimtus metrų ligi kito žmonių pulkelio, kur jį aprengs. Tai reiškia: jis perduodamas iš kremliaus valdžios į Filimonovo geležinkelio šakos[1] valdžią, – o jeigu jį perduosi su drabužiais, priėmėjai gali jų nebegrąžinti arba juos apmainyti, apgauti.

O štai dar viena žiemos scena – tokie pat papročiai, nors priežastis skirtinga. Sanitarijos skyriaus ligoninė pripažinta antisanitarine, įsakyta skubiai iškaitinti ir išplikyti verdančiu vandeniu. Bet kur dėti ligonius? Visos kremliaus patalpos perpildytos, Solovkų archipelago gyventojų tankumas didesnis negu Belgijoje (o koks gi Solovkų kremliuje?). Tad visus ligonius išneša ant sniego ir suguldo trims valandoms ant patiestų antklodžių. Išplaus – suneš atgal.

Juk mes nepamiršome, kad mūsų naujokas – Sidabro amžiaus auklėtinis? Jis dar nieko nežino nei apie Antrąjį pasaulinį karą, nei apie Buchenvaldą! Jis mato: skyrininkai milinių medžiagos bušlatais išsitempę kaip stygos sveikina kits kitą ir kuopos vadą atiduodami pagarbą – ir tie patys vaiko savo darbininkus ilgomis lazdomis, basliais (net ir veiksmažodis jau visiems suprantamas: *basliuoti*). Jis mato: roges ir vežimą traukia ne arkliai, o žmonės (sukibę po kelis) – ir tam yra žodis *vridlo* (vremenno ispolniajuščij dolžnost lošadi – laikinai einantis arklio pareigas).

O iš kitų solovkiečių jis sužino ir baisesnių dalykų, nei savo akimis pamatė. Jam pasako pragaištingą žodį – *Sekirka*. Tai reiškia – Sekiros kalnas. Dviaukščiame sobore ten įrengti karceriai. Kaliniai laikomi karceryje taip: nuo vienos sienos iki kitos pritvirtintos rankos storumo kartys, ir nubaustiems kaliniams liepiama ant tų karčių visą dieną išsėdėti. (Nakčiai sugula ant grindų, bet vienas ant kito, sausakimšai.) Kartys tokiame aukštyje, kad kojomis žemės nepasieksi.

[1] Čia buvo pratęsta geležinkelio atšaka Staraja Rusa-Novgorodas.

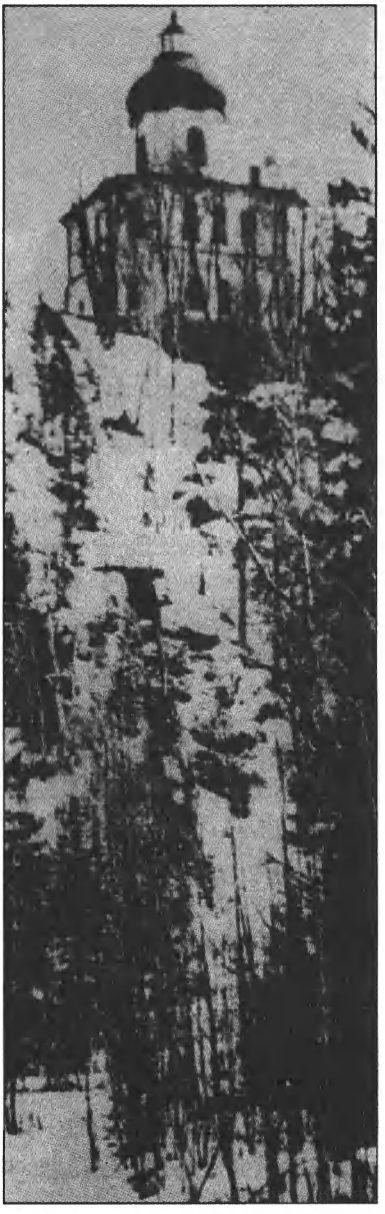

Sekiros kalnas

Ne taip lengva išlaikyti pusiausvyrą, visą dieną kalinys tik ir stengiasi kaip nors išbalansuoti. O jeigu nukris – prižiūrėtojai prišoks ir aptalžys. Arba: išves laukan, prie 365 stačių pakopų laiptų (nuo soboro ligi ežero, vienuoliai sukalė); pririš žmogų visu ilgiu prie *rąsto*, kad būtų sunkiau, ir paridins (ir pakopos tokios stačios, kad rąstas su pririštu žmogumi niekur nestabteli, ir dviejose mažose aikštelėse taip pat).

Na, bet *karčių* nėra ko į Sekirką eiti, jų yra ir kremliaus, visada sausakimšame, karceryje. Dar pastatys tave ant briaunoto riedulio, ant kurio irgi nenustovėsi. O vasarą – „čiulkinio grūsti", tai yra – nuogą uodams. Bet tada reikia nubaustąjį stebėti; o jeigu nuogą pririša prie medžio – uodai patys susidoros. Dar – ištisas kuopas už nusižengimą suguldo ant sniego. Dar – įvaro žmogų į paežerės liūną ligi kaklo ir taip laiko. Ir dar vienas būdas: įkinko arklį į tuščias ienas, prie ienų pririša nusikaltusiojo kojas, ant arklio užlipa sargybinis ir gena jį per skynimus, kol riksmas ir dejonės užpakaly nutyla.

Naujokas dvasiškai palaužtas dar nespėjęs pradėti Solovkų gy-

venimo, savo begalinių trejų metų kalėjimo. Tačiau pasiskubintų šiuolaikinis skaitytojas, jeigu rodytų pirštu: štai atvira naikinimo sistema, mirties lageris! Ė, ne, mes ne tokie primityvai! Šitoje pirmoje eksperimentinėje zonoje, kaip ir vėliau kitose, kaip ir pačioje talpiausioje iš visų – SSRS, mes ne atvirai veikiame, o mišriai, pasluoksniui, ir todėl taip sėkmingai, ir todėl taip ilgai.

Staiga pro kremliaus vartus įjoja kažkoks smarkuolis, apsižergęs ožį, laikosi oriai, ir niekas iš jo nesišaipo. Kas jis toks? Kodėl ant ožio? Degtiariovas, jis buvęs išjodinėtojas (nereikia painioti su laisvuoju Degtiariovu, Solovkų archipelago kariuomenės vadu), pareikalavo arklio, bet arklių Solovkuose mažai, todėl davė jam ožį. O už ką jam tokia garbė? Jis – Dendrologinio medelyno vedėjas. Jie augina egzotiškus medžius. Čia, Solovkuose.

Tad nuo šio raitelio, jojančio ant ožio, prasideda Solovkų fantastika. Kam egzotiški medžiai Solovkuose, kur paprasta sumani vienuolių daržininkystė – ir ta jau sužlugdyta, ir daržovių tuoj neliks? O egzotiški medžiai prie Poliarinio Rato tam, kad ir Solovkai, kaip visa Sovietų Respublika, pertvarko pasaulį ir kuria naują gyvenimą. Bet iš kur sėklos, lėšos? Taigi: Dendrologinio medelyno sėkloms pinigų yra, tik nėra pinigų mišką kertančių darbininkų maistui (maitinama dar ne pagal normas – pagal lėšas).

O čia – archeologiniai kasinėjimai? Taip, šičia dirba Kasinėjimų komisija. Mums reikia pažinti savo praeitį.

Prieš lagerio valdybą – gėlynas, ir jame išdėliotas simpatingas dramblys (slon), o ant jo gūnios – U: U-SLON (Upravlenije Soloveckich lagerej osobovo naznačenija – Solovkų ypatingosios paskirties lagerių valdyba). Ir tas pats rebusas – Solovkų bonai, šios Šiaurės valstybės laikini pinigai. Koks malonus naminis maskaradas! Vadinasi, viskas čia labai miela, tik pokštininku Kurilka mus gąsdino?

GPU lagerių pinigų apyvarta atkakliai laikėsi daug metų. Specialūs piniginiai ženklai padėdavo tuos lagerius geriau izoliuoti. Atvykę į lagerį, netgi visi administracijos ir apsaugos pareigūnai privalėdavo atiduoti visus turimus sovietinius pinigus ir mainais gaudavo „atsiskaitymo kvitų“ knygeles (standaus

popieriaus, su vandens ženklais) 2, 5, 20, 50 kapeikų, 1, 3 ir 5 rublių vertės, įvairių metų leidimai skirdavosi OGPU Kolegijos narių – G. Bokijaus, L. Kogano ar M. Bermano – parašais. Už valstybinių pinigų nuslėpimą lageryje grėsė sušaudymas. (Vienas tokio griežtumo tikslų – užkirsti kelią pabėgimui.) Visų GPU lagerių teritorijose už viską buvo atsiskaitoma tais kvitais. Paleistas (jeigu sulaukdavo tokios dienos...) savininkas vėl išsikeisdavo juos į valstybinius pinigus. Po 1932 metų, sparčiai šakojantis lagerių sistemai, tie kvitai buvo išimti iš apyvartos. (Liudijo M. Bykovas.)

Ir štai savas žurnalas – irgi „Slon" (nuo 1924 metų pirmieji numeriai mašinraščiu, nuo Nr. 9 – spausdinamas vienuolyno spaustuvėje), nuo 1925 metų – „Soloveckije ostrova", 200 egz. ir net su priedu – laikraščiu „Novyje Solovki" (atsikratykime prakeiktos vienuolių praeities!). Nuo 1926 metų – prenumerata visoje šalyje ir didžiulis tiražas, didžiulis pasisekimas! Juk Solovkų trečiajame dešimtmetyje niekas neslėpė, tiesiog ausis jais išūžė. Solovkais atvirai naudojosi, Solovkais atvirai didžiavosi (turėjo drąsos didžiuotis!), sovietinėse dainose juos minėjo, iš jų šaipėsi estradiniuose kupletuose. Juk klasės nyko (kur?), ir Solovkų tuojau nebereikės.

Ir žurnalo cenzūra – kažkokia paviršutiniška: kaliniai (Glubokovskis) rašo humoristinius eilėraštukus apie GPU Trejetą – ir cenzūra praleidžia! Ir paskui juos dainuoja Solovkų teatro estradoje tiesiai į akis atvykusiam Glebui Bokijui:

Bus jums dovanų visas kulis[1], –
Sakė Bokijus, Feldmanas, Vasiljevas, Vulis...[2]

Ir vyresnybei patinka! (Juk glosto savimeilę! Tu mokslų neuostęs – o tave tėkšt į istoriją.) Ir priedainis:

Kas mus Solovkais apdovanojo,
Prašom atvykti, mes jums dėkojam!
Pasėdėkit keletą metelių čia, –
Bus ką prisiminti ir slapčia!

Kvatojasi! patinka! (Ar kas atspės, jog čia – pranašystė?..)

[1] *Kulis* – didelis plaušinis maišas. (*Vert. past.*)

[2] Eiliuotus tekstus vertė Stasė Budrytė. (*Vert. past.*)

1927 metais žurnalas nustojo ėjęs: režimas keitėsi, ne juokai buvo galvoj. Bet vėliau, 1929 metais, po svarbių įvykių Solovkuose ir visų lagerių posūkio į perauklėjimą, žurnalas vėl pradėjo eiti ir ėjo iki 1932 metų.

O sujžūlėjęs Šipčinskis, sušaudyto generolo sūnus, tuomet iškabino lozungą virš vartų:

„Solovkai – darbininkams ir valstiečiams!"

(Irgi juk pranašystė! – bet šitai nepatiko, perprato ir nukabino.)

Dramos trupės artistų kostiumai pasiūti iš cerkvės arnotų. „Bėgiai dunda". Fokstrotą šokančios pamaiviškos poros scenoje (žlungantys Vakarai) ir triumfuojanti raudonoji kalvė, nupiešta užpakalinėje dekoracijoje (Mes).

Fantastiškas pasaulis! Ne, juokavo nenaudėlis Kurilka!..

O juk dar yra Solovkų kraštotyros draugija, ji leidžia savo tyrinėjimų ataskaitas. Apie nepakartojamą XVI amžiaus architektūrą ir apie Solovkų fauną čia rašoma taip nuodugniai, su tokiu atsidavimu mokslui, su tokia švelnia meile tyrimo objektui, lyg kokie dyki keistuoliai mokslininkai būtų plūstelėję į salą pagautí mokslinio potraukio, o ne kaliniai, jau perėję Lubianką ir drebantys, kad nepatektų į Sekiros kalną, nebūtų atiduoti uodams ar įkinkyti į arklio ienas. Sutinkamai su geraširdžių kraštotyrininkų dvasia, ir patys Solovkų žvėrys bei paukščiai dar neišgaišo, nebuvo iššaudyti, išvaikyti, net išgąsdinti – dar 1928 metais patiklių jauniklių kiškių pulkelis atskuosdavo prie pat kelio ir smalsiai spoksodavo, kaip varo kalinius į Anzerį.

Kaip čia buvo, kad kiškių neiššaudė? Naujokui aiškinama – žvėreliai ir paukščiai todėl čia nebaikštūs, kad yra GPU įsakymas: *„Šovinius tausoti! Nė vieno šūvio į kitką, tik į kalinį!"*

Taigi visi gąsdinimai tik pokštas! Bet „Išsiskirstyti! Išsiskirstyti!" – rėkia vidur šviesios dienos kremliaus kieme, sausakimšame kaip Nevskio prospektas, trys jauni vyrukai, geroki dabitos, narkomanų veidais (priekinis ne basliu, o šmaikščiu išvaiko kalinių būrį), greitai už pažastų tempia sunykusį, suglebusiomis rankomis ir kojomis vienmarškinį žmogų – baisu žiūrėti į jo *pažliugusį* veidą! – tempia *po*

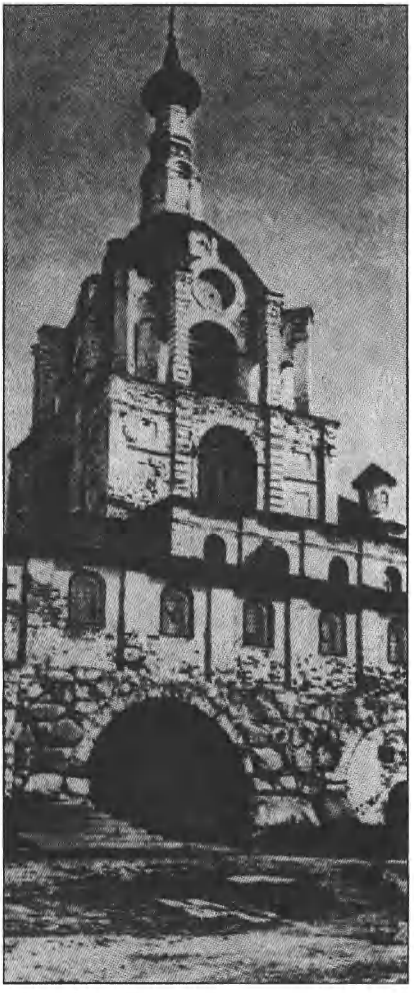

Varpinė

varpine, ana ten po arka, į tas žemučiukes duris, jos – varpinės pamatuose. Pro tas mažytes duris jį įgrūda ir iššauna į pakaušį – ten toliau statūs laipteliai žemyn, jis nugarmės, ir net galima sukišti 7–8 žmones, o paskui atvaro ištraukti lavonų ir paskiria moteris (pasitraukusiųjų į Konstantinopolį motinas ir žmonas; tikinčias, neatsižadėjusias tikėjimo ir neleidusias nuo jo atplėšti vaikų) – numazgoti laiptelių[1].

Ką, ar negalima buvo naktį, patyliukais? O kodėl patyliukais? – tuomet ir kulka nueis perniek. Dieną, kai pilna žmonių, kulka turi auklėjamąją reikšmę. Ji pakerta tarytum dešimtį iškart.

Šaudydavo ir kitaip – tiesiog Onufrijaus kapinėse, už moterų barako (buvusios prieglaudos, svetingai priimdavusios keliaujančias maldininkes), ir tas kelias, einantis pro moterų baraką, taip ir vadinosi – *sušaudymo*

[1] O dabar ant tų akmenų, kur taip žmones vilko, toje kiemo vietoje, kur neužpučia Solovkų vėjas, džiugūs turistai, atvažiavę pamatyti nelemtosios salos, ištisai *poškina* tinklinį. Jie nežino. Na, o jeigu ir žinotų? Vis tiek sau poškintų.

Beje, ekskursijų vadovai, leptelėję, kad čia buvo ne tik vienuolynas, bet ir lageris, – buvo išvejami. Ir turistų stengtasi neleisti už Didžiosios Solovkų salos: kad nematytų nei Sekirkos, nei netgi Trejybės skito (ir šiandien išlikę apsčiai kalėjimo grotų, duryse – „kormuškų" žymės), nei Savatijaus skito. (Jame išlikęs, pavyzdžiui, požeminis karceris, ir karštą dieną iškart imsi drebėti nuo šalčio.)

Vartai po varpine

kelias. Galėjai matyti, kaip žiemą per sniegą ten varo žmogų, basą, vienmarškinį (ne tam, kad kankintų! tam, kad nežūtų be naudos apavas ir apdaras), viela surištom rankom už nugaros[1], – o pasmerktasis tiesiai, išdidžiai laikosi ir vien lūpomis, nesinaudodamas rankom, rūko paskutinį gyvenime papirosą. (Iš tos laikysenos gali atpažinti karininką. Juk čia žmonės, septynerius metus išbuvę frontuose. Čia aštuoniolikmetis vaikinukas, istoriko V. Poto sūnus, darbų skirstytojo paklaustas apie profesiją, gūžteli pečiais: „Kulkosvaidininkas". Iš to jaunumo ir pilietinio karo įkarštyje jis nespėjo įsigyti kitos.)

Fantastiškas pasaulis! Susiklosto taip kai kada. Daug kas istorijoje pasikartoja, bet būna visai nepakartojamų derinių, trumpų ir savo laiku, ir vieta. Toksai mūsų nepas. Tokie ir ankstyvieji Solovkai.

[1] Solovkų metodas, pakartotinai taikytas Katynės lavonams. Kažkas prisiminė – tradiciją? ar savo asmeninę patirtį?

Labai mažai čekistų (ir tai galbūt pusiau nubaustų), vos 20–40 žmonių, čion atvyko tam, kad laikytų paklusnius tūkstančius, daug tūkstančių. Iš pradžių tikėjosi mažiau, bet Maskva siuntė, siuntė, siuntė. Per pirmąjį pusmetį, ligi 1923 metų gruodžio, jau susikaupė per 2000 kalinių. O 1928 metais vien 13-ojoje kuopoje (bendrųjų darbų kuopoje) paskutinis iš rikiuotės išsiskaičiuojant atsakydavo: „376-as! Rikiuotė po dešimt!" – vadinasi, 3760 žmonių, ir tokia pat gausinga buvo 12-oji kuopa, o dar gausingesnė „17-oji kuopa" – apskritai kapų duobės. Be kremliaus, buvo jau komandiruotės – Savatijevas, Filimonovas, Muksalma, Troickaja, „Zaičiki" (Kiškių salos). Apie 1928 metus buvo koks šešiasdešimt tūkstančių. Ir kiek tarp jų „kulkosvaidininkų", ilgamečių apsigimusių kareivių? O nuo 1926 metų jau plūdo ir visokio plauko užkietėję kriminaliniai nusikaltėliai. O kaip juos pažaboti, kad nesukiltu?

Tik *baisenybėmis*! Tik Sekirka! kartimis! uodais! viela per pakinklius! dieniniais sušaudymais! Maskva varo etapus nesiskaitydama su vietinėmis pajėgomis, – bet juk Maskva ir nevaržo savo čekistų jokiomis dirbtinėmis taisyklėmis: visa, kas padaryta dėl tvarkos, padaryta, ir joks prokuroras tikrai niekada nekels kojos į Solovkų žemę.

O antra – gazinė pelerina su stiklo karoliais: lygybės era – ir Naujieji Solovkai! Kalinių savisauga! Savistaba! Savikontrolė! Kuopų vadai, būrininkai, skyrininkai – visi iš savo aplinkos. Ir saviveikla, ir pramogos!

O už siaubo ir už stiklo karolių – kokie žmonės? kas? Senos giminės aristokratai. Kadriniai kariškiai. Filosofai. Mokslininkai. Dailininkai. Artistai. Licėjaus auklėtiniai.

Štai nedaugelis solovkiečių, kurie išliko išgyvenusiųjų atmintyje: Širinskaja-Šachmatova, Šeremeteva, Šachovskaja, Fictum, I. Delvigas, Grabovskis, Asatiani-Eristovas, Gošeronas de Lafosas, Siversas, G. Osorginas, Klodtas, N. Bachrušinas, Aksakovas, Komarovskis, P. Vojeikovas, Vadbolskis, Vonliarliarskis, V. Levašovas, O. Volkovas, V. Lozin-Lozinskis, D. Gudovičius, Taubė, V. Muromcevas. Buvęs kadetų lyderis Nekrasovas. Finansininkas prof. Ozerovas. Juristas prof. A. Borodinas. Psichologas prof. A. Suchovas. Filosofai prof. A. Mejeris, prof. S. Askoldovas, J. Danzasas, teosofas Miobesas. Istorikai N. Anciferovas, M. Priselkovas, G. Gordonas, A. Zaozerskis, P. Vasenka. Literatūrologai D. Lichačiovas, Ceitlinas,

lingvistas I. Aničkovas, orientalistė N. Pigulevskaja. Ornitologas G. Poliakovas. Dailininkai Brazas, P. Smotrickis. Aktoriai I. Kaluginas (Aleksandros teatras), B. Gluboķovskis, V. Korolenka (sūnėnas). Ketvirtajame dešimtmetyje, jau prieš Solovkų pabaigą, čia pabuvo ir tėvas Pavlas Florenskis.

Išsiauklėjimu, tradicijomis – pernelyg išdidūs, kad pasirodytų esą prislėgti ar išsigandę, kad verktų, kad skųstųsi likimu net draugams. Gero tono požymis – visada šypsotis, net jei veda sušaudyti. Tarytum visas šis Šiaurės kalėjimas vidur šniokščiančios jūros – mažas nesusipratimas iškyloje. Juokauti. Pasišaipyti iš kalėjimo sargų.

Še tau ir dramblys piniguose ir gėlyne. Še tau ir ožys vietoj arklio. Ir jeigu jau 7-oji kuopa iš artistų, tai jos vadas Kunstas. Jei Berri-Jagoda, tai uogų džiovyklos viršininkas. Še tau ir šaipytis iš žioplių, žurnalo cenzorių. Še tau ir dainelės. Vaikščioja ir kikena sau Georgijus Osorginas: „Comment vous portez-vous (*kaip gyvuojate*) šitoj saloj?" – „A lagér comme a lagér".

Štai šis žaismingumas, šis aristokratiškos dvasios laisvumas – jie labiausiai ir erzina puslaukinius Solovkų sargus. Be dvasininkų, niekam neleidžiama vaikščioti į paskutinę vienuolyno cerkvę. Osorginas, pasinaudojęs tuo, kad dirbo sanitarijos skyriuje, slapta nuėjo į ankstyvąsias Velykų Mišias. Dėmėtąja šiltine susirgusiam ir atvežtam į Anzerį vyskupui Piotrui Voronežskiui nuvežė mantiją ir Švenčiausią Sakramentą. Buvo įskųstas, pasodintas į karcerį ir pasmerktas sušaudyti. Tą pačią dieną išlipa Solovkų prieplaukoje jo jauna (ir jis pats dar neturi keturiasdešimties) žmona! Osorginas prašo sargus: nesudrumskite žmonai pasimatymo. Jis prižada, kad neleis jai užsibūti ilgiau kaip tris dienas, ir kai tik ji išvažiuos – tegul jį sušaudo. Šit kokia savitvarda, kurią, prakeikę aristokratus, užmiršome mes, verkšlenantys dėl kiekvienos menkiausios bėdelės ir kiekvieno menkiausio dilgtelėjimo: ištisas tris dienas išbūti su žmona – ir neleisti jai susiprotėti! Nė vienu žodeliu neprasitarti! neleisti šmėstelėti liūdesiui! neleisti apsiblausti akims! Tik vieną kartą (žmona gyva ir prisimena dabar), kai vaikštinėjo Šventojo ežero pakrante, ji atsigręžė ir pamatė, kaip vyras sielvartingai susiėmė

už galvos. „Kas tau?" – „Nieko", – pragiedrėjo tuoj pat jo veidas. Ji galėjo dar pabūti – jis įkalbėjo ją išvažiuoti. Laiko požymis: įkalbėjo ją pasiimti šiltus daiktus, jis kitą žiemą gausiąs iš sanitarijos skyriaus – juk tai buvo brangenybė, jis atidavė juos šeimai. Kai laivas tolo nuo prieplaukos – Osorginas nuleido galvą. Po dešimties minučių jis jau nusirenginėjo prieš sušaudomas.

Bet juk kažkas jiems padovanojo tas tris dienas. Tos trys Osorginų dienos, kaip ir kiti atsitikimai, rodo, kiek Solovkų režimas dar nebuvo suvaržytas *sistemos* šarvų. Toksai įspūdis, jog Solovkų ore keistai buvo susimaišęs baisingas žiaurumas su veik geraširdišku nenuovokumu: kur tas viskas krypsta? kokie Solovkų bruožai virs didžiojo Archipelago užuomazga, o kokiems lemta vos prasikalusiems ir nunykti? Vis dėlto neturėjo dar solovkiečiai tokio visuotinio tvirto įsitikinimo, kad štai užkurtos poliarinio Osvencimo krosnys ir jų pakuros išsižiojusios laukia visų, sykį čia atvežtų. (O juk buvo kaip tik šitaip!..) Klaidino dar tai, kad bausmės laikas visų buvo labai trumpas: retai kieno dešimt metų, ir penkeri ne taip dažnai, o daugiausia vis treji ir treji. Dar nebuvo perpratę to įstatymo žaidimo – kaip katės su pele: prispausti ir paleisti, prispausti ir paleisti. Ir tas patriarchališkas nenuovokumas – kur viskas krypsta? – negalėjo visiškai neatsiliepti ir sargams iš pačių kalinių, o gal kiek ir kalėjimo sargybiniams.

Nors ir kokios aiškios atrodytų eilutės iš visur demonstruojamo, skelbiamo, neslepiamo klasinio mokymo apie tai, jog priešas vertas tik vieno – būti nužudytas, bet nužudyti kiekvieną dvikojį žmogų, turintį plaukus, akis, burną, kaklą, pečius, – šito vis dėlto neįmanoma buvo įsivaizduoti. Galima buvo patikėti, kad žudomos klasės, bet *žmonės* iš tų klasių lyg ir turėjo išlikti?.. Rusams, išauklėtiems kitokių, taurių ir neapibrėžtų sąvokų, lyg žiūrint pro blogai parinktus akinius, žiauriojo mokslo eilutės niekaip nesidavė tiksliai perskaitomos. Rodės, neseniai buvo mėnesiai ir metai atvirai skelbiamo teroro, – ir vis tiek negalėjai patikėti!

Šičia, pirmosiose Archipelago salose, pasireiškė ir tų margų metų, trečiojo dešimtmečio vidurio, nepastovumas, kai ir visai šaliai sunku buvo susigaudyti: ar jau viskas uždrausta? ar, atvirkščiai, tik

dabar ir bus leidžiama? Dar taip tikėjo Rusia pakiliomis frazėmis! – ir tik kai kurie niūrūs protai jau numatė ir žinojo, kada ir kaip tas viskas bus sulaužyta.

Gaisro nusiaubti kupolai – o mūrai amžini... Žemė, įdirbta pasaulio pakraštyje, – ir štai niokojama. Nerimstančios jūros mirguliavimas. Tykūs ežerai. Jaukūs gyvuliai. Žiaurūs žmonės. Į Biskajos įlanką išskrenda žiemoti albatrosai, nešdamiesi visas pirmosios Archipelago salos paslaptis. Bet neapsakys jie šito nerūpestinguose paplūdimiuose, bet niekam Europoje neapsakys.

Fantastiškas pasaulis... Ir viena svarbiausių, neilgai trukusių fantazijų: lagerio gyvenimui iš dalies diktuoja – baltagvardiečiai! Taigi Kurilka buvo ne išimtis.

Tokios tokelės. Visame kremliuje – vienintelis laisvas čekistas: lagerio budėtojas. Sargyba prie vartų (bokštelių nėra), sekimo pasalos salose ir bėglių gaudymas – sargybinių darbas. Į sargybinius, be laisvųjų, imami paprasti galvažudžiai, pinigų padirbinėtojai, kiti kriminalistai (bet ne vagys). O kas rūpinsis visa vidaus organizacija, kas vadovaus administracijos skyriui, kas bus kuopų vadai ir skyrininkai? Ne dvasininkai gi, ne sektantai, ne nepmanai, ne mokslininkai ir ne studentai (studentų ne taip mažai čia, o studentiška kepuraitė ant solovkiečio galvos – tai iššūkis, akibrokštas, signalas ir paraiška sušaudymui). Tą geriausiai būtų mokėję buvusieji kariškiai. O kokie kiti čia gali būti kariškiai, jeigu ne baltieji karininkai? Šitaip, be jokio susitarimo ir vargu ar turint darnų planą, klostosi Solovkuose čekistų ir baltagvardiečių bendradarbiavimas!

Kurgi principingumas – vienų ir kitų? Keista? Neįprasta? Tik tam keista, kas įsikalęs socialinę klasinę analizę ir nežino nieko daugiau. Bet tokiam analistui viskas pasaulyje keista, nes gyvenimas ir žmogus niekados nesuteka į jo iš anksto atkištus lovelius.

O Solovkų kalėjimo sargai patį velnią priims į tarnystę, jeigu jiems neduoda raudonųjų etatų. Reikia: kaliniams save kontroliuoti (save engti). Kam čia geriau tai patikėti?

O amžinieji karininkai, „apsigimę kariškiai" – argi jie iškęs nepačmę į savo rankas kad ir lagerio gyvenimo (lagerio engimo sistemos)

organizacijos? Argi jie gali nusilenkti ir žiūrėti, kaip kitas to imasi atbulais nagais ir lengvapėdiškai? Kuo antpečiai paverčia žmogaus širdį – mes jau šioje knygoje kalbėjom. (Štai pamatysit, ateis laikas patupdyti ir raudonuosius vadus – ir kaip siūbtelės į savisaugą, kaip tiesis rankos į tą vertuchajaus šautuvą, kad tik jiems patikėtų!.. Aš jau rašiau: o jei pašauktų mus Maliuta Skuratovas?..) Na, baltagvardiečiai turėjo galvoti ir taip: et, vis tiek prapultis, ir viskam prapultis, tad niekas nebaisu! Ir dar taip: „kuo blogiau, tuo geriau", padėsime jums padaryti tokius velniškus Solovkus, kokių *mūsiškėje* Rusijoje nuo amžių nėra buvę, – tegu garsas apie jūsų blogą vardą sklinda. Dar ir taip: mūsiškiai visi sutiko, bene aš koks popas, kad buhalteriu sandėlin eičiau?

Ir vis dėlto didžiausia Solovkų fantazija dar buvo ne ta: užvaldę Solovkų administracijos skyrių, baltagvardiečiai ėmė galynėtis su čekistais! Girdi, jūsų lageris – iš lauko, o mūsų – iš vidaus. Ir kam kur dirbti, ir ką kur siųsti – tegu galvoja administracijos skyrius. Mes nekaišiojame nosies laukan, o jūs nekaišiokite pas mus vidun.

Kur tau! – kaip tik viduje lageris ir turėjo būti kiaurai prisisunkęs ISČ (informacionno-sledstvennaja čiast – informacijos ir sekimo skyrius) skundikų, stukačių! ISČ – svarbiausia ir grėsmingiausia lagerio jėga. (Buvo ir operatyviniai įgaliotiniai – iš kalinių, šit kur *savistabos* viršūnė!) Ir su ja ėmė galynėtis baltagvardietiškas administracijos skyrius! Visi kiti skyriai – kultūros ir auklėjimo, sanitarijos, kurie taip daug reikš vėlesniuose lageriuose, čia buvo menki ir vargani. Sunkiai laikėsi ir ekonomikos skyrius su savo viršininku N. Frenkeliu – vadovavo „prekybai" su išoriniu pasauliu ir nesamai „pramonei"; dar nebuvo išryškėjusios jos skrydžio gaires. Dvi jėgos grūmėsi – informacijos ir sekimo skyrius ir administracijos skyrius. Tatai prasidėjo nuo Kemperpunkto: prie skyrininko prisiartino naujai atvykęs poetas Al. Jaroslavskis ir pakuždėjo jam į ausį. Skyrininkas, kariškai kapodamas žodžius, sukriokė: „Veikei *slapčia* – nebereiks *vogčia*!"

Informacijos ir sekimo skyriaus žinioje – Sekirka, karceriai, skundai, kalinių asmens bylos, nuo jo priklausė paleidimas pirma laiko ir sušaudymas, jis cenzūravo laiškus ir siuntinius. Administracija skirstė darbus, kilnojo po salą, siuntė etapus.

Administracijos skyrius išaiškindavo stukačius ir išsiųsdavo etapu. Stukačius gaudydavo, jie pabėgdavo, slėpdavosi ISČ patalpose, juos užklupdavo ir ten, įsilauždavo į ISČ kambarius – juos ištempdavo ir išgrūsdavo etapu[1].

(Juos siųsdavo į Kondos salą, į miško paruošas. Fantastika nesibaigė ir ten: demaskuotieji ir prarastieji leido Kondos saloje sienlaikraštį „Stukačius" ir su liūdnu humoru „demaskavo" kits kitą toliau – jau „prisvilę" ir kt.)

Tuomet ISČ iškeldavo bylas administracijos stropuoliams, pailgindavo jiems bausmės laiką, pasiųsdavo į Sekirką. Tačiau jos veiklą komplikavo tai, kad susektasis seksotas (sekretnyj sotrudnik – slaptasis bendradarbis) pagal tuometinį įstatymą (Baudžiamojo kodekso 121 str.: „jei pareigūnas ... paskelbia žinias, kurios nėra skelbtinos" – ir nesvarbu, ar jo intencija tas paskelbimas įvyko ir ar jis tikrai „pareigūnas") buvo laikomas nusikaltėliu – ir negalėjo jau ISČ ginti ir gelbėti susektų stukačių. Įkliuvai – pats ir kaltas. Kondos sala buvo bemaž įteisinta.

ISČ ir administracijos „karo veiksmų" viršūnė buvo 1927 metų atsitikimas, kai baltagvardiečiai įsiveržė į ISČ, išlaužė nedegamąją spintą, iš ten paėmė ir viešai paskelbė visus stukačių – nuo šiolei prarastų bendradarbių – sąrašus! Paskui kasmet administracijos skyrius menko: buvusiųjų karininkų vis mažėjo ir vis daugiau kriminalistų ten buvo skiriama (pavyzdžiui, „čiubarovcai" – pagal daug kalbų sukėlusį Leningrado smurtininkų procesą). Ir palengva buvo paklupdytas[2].

O nuo ketvirtojo dešimtmečio prasidėjo ir nauja lagerių era, kai ir Solovkai jau pasidarė nebe Solovkai, o paprasčiausias „pataisos darbų lageris". Patekėjo tos eros ideologo Naftalijaus Frenkelio juodoji žvaigždė, ir viršiausiu Archipelago įstatymu tapo jo formulė:

„Iš kalinio mums reikia viską išsunkti per pirmuosius tris mėnesius – o paskui jis mums nebereikalingas!"

---

[1] Įdomu, kad ankstyvajame Archipelage pradedama nuo to paties, prie ko sugrįšime vėlyvuosiuose specialiuosiuose lageriuose: nuo puolimo prieš stukačius.

[2] Ligi pat 1972 metų Savatijaus skito palėpėje pragulėjo rankraštis – trečiojo dešimtmečio kalinio dienoraštis, matyt, *politinio*, nes ten aprašoma, kaip maitinami politiniai kaliniai. Vienąme pirmųjų puslapių minima, kaip jaunas baltagvardietis pasikėsino į čekistų generolą. Toliau niekas neperskaitė: rankraštį paėmė KGB.

* * *

Bet kurgi tie Savatijus su Zosima ir Germanu? Ir sugalvok tu man – kurtis prie Poliarinio Rato, kur negyvena galvijai, nesiveisia žuvys, neauga javai nei daržovės?

O, žydinčios žemės nualinimo meistrai! Šitaip sparčiai – per metus, per dvejus – pavyzdingą vienuolyno ūkį galutinai nusmukdyti ir nugyventi! Kaip jie šito pasiekė? Plėšė ir išvežinėjo? Ar niokojo viską čia pat vietoje? Ir turint tūkstančius dykų rankų – nieko nemokėt išgauti iš žemės!

Tik laisviesiems – pienas, grietinė ir šviežia mėsa, ir nuostabieji tėvo Metodijaus kopūstai. O kaliniams – sušvinkusi menkė, sūdyta ar džiovinta; plikas srėbalas su perlinėmis ar sorų kruopomis, be bulvių, niekada nei kopūstienės, nei barščių. Ir štai – skorbutas,

Atsimainymo (Preobraženskij) soboras

Įėjimas į 13-ąją kuopą

ir net „plunksnagraužių kuopos" išbertos šunvotėmis, o jau *bendrosios*... Iš tolimų komandiruočių sugrįžta „keturpėsčių etapai" (taip ir repečkoja nuo prieplaukos keturiomis).

Iš piniginių perlaidų (namiškių atsiųstų) galima išleisti per mėnesį 9 rublius – Germano koplyčioje yra krautuvėlė. O siuntinys – per mėnesį vienas, jį atplėšia ISČ, ir jeigu neduosi jiems kyšio, pareikš, girdi, daugelio iš atsiųstų produktų tau negalima, sakykim, kruopų. Nikolos cerkvėje ir Dangun Ėmimo (Uspenskij) sobore kyla gultai – ligi keturių aukštų. Ne erdviau gyvena 13-oji kuopa prie Atsimainymo (Preobraženskij) soboro, gretimame pastate. Įsivaizduokite štai prie šių durų susigrūdusią minią: pusketvirto tūkstančio plūsta į savo kampą pargrįžę iš darbo. Į vandens viryklą virinto vandens – eilės po

valandą. Šeštadieniais vakariniai patikrinimai užtrunka ligi vėlyvos nakties (kaip seniau pamaldos...). Sanitarijos, žinoma, labai paisoma: prievarta kerpami plaukai ir raunamos barzdos (ir visiems dvasininkams, vienam po kito). Dar – patrumpinami ilgų jupų skvernai (ypač sutanų), nes jos ir nešioja cholerą. (Čekistų milinės – iki žemės.) Tiesa, žiemą niekaip neišsirabždins į pirtį nuo kuopos gultų tie paliegėliai ir seniai, kurie kiūto su vienais marškiniais ir maišais, utėlės juos užėda. (Numirėlius pakiša po gultais, kad galėtų pasiimti už juos dar vieną maisto davinį, – nors gyviesiems tai ir ne į naudą: utėlės nuo stingstančio lavono perropoja ant šiltų, dar gyvų.) Kremliuje yra prastas sanitarijos skyrius su prasta ligonine, o Solovkų gilumoje – jokios medicinos.

Išimtis tiktai – Nukryžiavimo Golgotos skitas prie Anzerio, baudžiamoji komandiruotė, kur gydoma... nužudymu. Ten, Golgotos cerkvėje, guli ir miršta nuo marinimo badu, nuo žiaurybių – ir nusilpę dvasininkai, ir sifilitikai, ir iškaršę invalidai, ir jauni vagišiai. Mirštančiųjų prašomas ir sau užduotį pasilengvindamas, tenykštis Golgotos gydytojas beviltiškiems duoda strichnino, žiemą barzdoti negyvėliai vienmarškiniai ilgai laikomi cerkvėje. Paskui jie pastatomi priecerkvyje, atremti į sieną, – taip užima mažiau vietos. O išnešę laukan – paleidžia žemyn nuo Golgotos kalno.

Neįprastas kalno ir skito vardas, tokio niekur kitur nerasi. Kaip byloja legenda (XVIII amžiaus rankraštis, Valstybinė viešoji biblioteka, Solovkų paterikas), 1712 metų birželio 18 dieną vienuoliui šventikui Jobui to kalno papėdėje per naktines pamaldas pasirodžiusi Dievo Motina, „apsupta dangaus angelų", ir tarusi: „Nuo šiolei šis kalnas vadinsis Golgotos, ir bus jame pastatyta cerkvė ir Nukryžiavimo skitas. Ir nubals ji nuo kančių neapsakomų". Taip ji buvo pavadinta ir pastatyta taip, bet daugiau kaip du šimtus metų legenda atrodė tuščia, nemanyta, kad ji išsipildytų. Po Solovkų lagerio šitaip jau nepasakysi.

Kas šičia buvo 1975 metais, pasakoja: cerkvė sugriauta (dar septintajame dešimtmetyje stovėjo), bet sienos išsilaikiusios, kur ne kur dar žymu freskos.

Sykį plykstelėjo Kemėje šiltinės epidemija (1928), ir 60% ten išmirė, bet persimetė šiltinė ir į Didžiąją Solovkų salą, čia nekūrenamoje „teatro" salėje blaškėsi iškart šimtai šiltinės ligonių Ir šimtai nukeliavo į kapus. (Kad nesupainiotų apskaitos, darbų skirstytojai kiekvieno pavardę

užrašydavo ant rankos, ir sveikstantieji apsimainydavo bausmės laiku su negyvėliais, gavusiais nedaug metų kalėti, – persirašydavo ant savo rankos.) O 1929 metais, kai atvarė tūkstantinius pulkus „basmačių", tai yra azijiečių, nepripažįstančių sovietų valdžios, jie užnešė tokią epidemiją, kad juodos rumbės išversdavo kūną ir žmogus visuomet mirdavo. Tatai negalėjo būti maras ar raupai, kaip spėjo solovkiečiai, nes tos dvi ligos Sovietų Respublikoje jau buvo galutinai išnaikintos, – o praminė ligą „Azijos šiltine". Gydyti jos nemokėjo, o neleido plisti taip: jeigu kameroje vienas susirgdavo, tai visus užrakindavo, neišleisdavo, tik maistą jiems ten paduodavo – kol išmirdavo visi.

Kokia mokslinė nauda mums būtų įsisąmoninti, kad Archipelagas dar nesuvokė savo vietos Solovkuose, kad kūdikis dar neperprato savo charakterio! Ir vėliau pasekti, kaip tas charakteris palengva ėmė reikštis. Deja, ne taip! Nors nebuvo iš ko pasimokyti, nors nebuvo iš ko imti pavyzdį, rodos, nė paveldimumo nebuvo, – tačiau Archipelagas veikiai pajuto ir parodė savo būsimąjį charakterį.

Taip daug kas iš būsimosios patirties jau buvo atrasta Solovkuose! Jau buvo vartojamas terminas „ištraukti iš bendrųjų darbų". Visi miegojo ant gultų, o kai kas jau ir ant maigūnų; ištisos kuopos šventykloje, kai kas – po dvidešimt žmonių kambaryje, o buvo ir po keturis, po penkis. Jau kai kas žinojo savo teisę: apžvelgti naują moterų etapą ir išsirinkti sau moterį (tūkstančiui vyrų jų tekdavo pusantro ar du šimtai, paskui daugiau). Jau buvo ir rungiamasi dėl šiltų vietų padlaižiavimu ir išdavystėmis. Jau buvo mėtomi *kontros* iš raštvedžių – ir vėl sugrąžinami atgal, nes kriminalistai tik priveldavo painiavos. Jau tirštėjo lagerio oras nuo nepaliaujamų šiurpių gandų. Jau įsigaliojo svarbiausia elgesio taisyklė: niekuo nepasitikėk! (Tai išstūmė ir išgaišino Sidabro amžiaus geranoriškumą.)

Ir laisvieji jau pajuto lagerio gyvenimo saldumą, paragavo jo. Laisvųjų šeimos gavo teisę turėti nemokamą virėją iš lagerio, visuomet galėjo pareikalauti į namus malkakirčio, skalbėjos, siuvėjos, kirpėjo. Eichmansas pasistatydino sau Užpoliarėje vilą. Plačiai užsimojo ir Potiomkinas – buvęs dragūnų vachmistras, paskui komunistas, čekistas ir štai dabar Kemperpunkto viršininkas. Kemėje jis atidarė

restoraną, orkestrantai jo buvo iš konservatorijų, padavėjos – šilko sukniomis. Atvykusieji draugai iš Vyriausiosios lagerių valdybos, iš kortelių Maskvos, galėjo čia prašmatniai paūžti ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, patiekalus į stalą jiems nešiojo kunigaikštienė Šachovskaja, sąskaita buvo pateikiama simbolinė, kokia trisdešimt kapeikų, kitką padengdavo lageris.

Tačiau Solovkų kremlius – dar ne visi Solovkai, dar pati lengviausia vieta. Tikrieji Solovkai – net ne skituose (jie išvežus socialistus palikti darbinėms komandiruotėms), o miško kirtimuose, tolimose verslovėse. Bet kaip tik apie tas atkampias vietas dabar užvis sunkiau ką nors sužinoti, nes kaip tik tie žmonės ir neišliko. Yra žinoma, kad jau tuomet: rudenį neleisdavo išsidžiovinti; žiemą sniegynuose neduodavo apsirengti nei apsiauti; o darbo dienos trukmė priklausydavo nuo normos – darbo diena baigdavosi tuomet, kai būdavo įvykdyta norma, o jeigu neįvykdei, tai ir nesitikėk grįžti pastogėn. Ir tuomet „steigdavo" naujas komandiruotes, po kelis šimtus žmonių siuntinėdami į nė kiek neįrengtas, negyvenamas vietas.

Bet, regis, pirmaisiais Solovkų metais ir mirtinai nuvarydavo darbais, ir versdavo plėšti neįmanomas normas tiktai protrūkiais, pagavus įsiūčiui, tai dar nebuvo virtę engimo sistema, tuo dar nebuvo pagrįsta šalies ekonomika, įsišakniję penkmečiai. Pirmaisiais metais SLON'as, matyt, neturėjo tvirto išorinio ūkinio plano, nelabai buvo atsižvelgiama ir į tai, kiek žmogaus darbo dienų išeina apyvokai pačiame lageryje. Todėl protingus ūkio darbus taip lengvai staiga buvo galima pakeisti bausmėmis: pilti vandenį iš vienos eketės į kitą, vilkti rąstus iš vienos vietos į kitą ir vėl atgalios. Tai buvo žiauru, taip, bet ir patriarchališka. Kai pašėlęs darbo tempas virto apgalvota sistema, tuomet apipylimas vandeniu speige ir pastatymas ant kelmų uodams sugelti jau atrodo per didelis, nereikalingas budelių jėgų eikvojimas.

Yra tokie oficialūs skaičiai: iki 1929 metų RSFSR buvo „įtraukta" į darbą tik nuo 34 iki 41% visų kalinių[1] (kitaip ir negalėjo būti, kai šalyje nedarbas). Beje, tai tik darbas „išorėje", čia neįeina paties la-

[1] *Ot tiurem...*, p. 115.

gerio ūkio tvarkymas, aptarnavimas. Tačiau kitiems 60–65% kalinių neužteks ir ūkio tvarkymo. Toks santykis negalėjo nepasireikšti ir Solovkuose. Be abejo, per visą trečiąjį dešimtmetį ten buvo nemaža kalinių, negavusių jokio nuolatinio darbo (iš dalies todėl, kad buvo pusnuogiai) arba teturėjusių labai simbolines pareigas.

Tie pirmutiniai pirmojo penkmečio metai, sukrėtę visą šalį, sukrėtė ir Solovkus. Naujasis (apie 1930 metus) USLON'o viršininkas Nogtevas (tas pats Savatijaus skito viršininkas, kuris šaudė socialistus) sklindant „nustebimo kuždesiui suglumusioje salėje" dėstė Kemės miesto *laisviesiems* tokius skaičius: „neskaitant savų USLON'o miško kirtaviečių, augančių tiesiog žaibo greitumu", USLON'as tik pagal „išorinius" geležinkelio miško ir Karelijos miško užsakymus paruošė: 1926 metais – už 63 tūkstančius rublių, 1929 – už 2 milijonus 355 tūkstančius (37 kartus daugiau!), 1930 – dar trigubai. Kelių nutiesta Karelijos-Murmansko krašte 1926 metais už 105 tūkstančius rublių, 1930 – už 6 milijonus (57 kartus daugiau!)[1].

Taip atėjo galas buvusiems nuošaliems Solovkams, kur nemokėta nugalabyti kalinius. *Stebukladarys darbas* atėjo į talką!

Nuo Kemperpunkto Solovkai prasidėjo, nuo Kemperpunkto jie, pasiekę brandą, trečiojo dešimtmečio pabaigoje ėmė driektis atgal, į žemyną. Ir užvis sunkiausia, kas dabar galėjo ištikti kalinį, buvo tos komandiruotės į žemyną. Seniau Solovkai turėjo žemyne tik Soroką Sumų posade – vienuolyno pakrantės valdas. Dabar išsipūtęs SLON'as užmiršo vienuolyno ribas.

Nuo Kemės į vakarus per pelkes kaliniai pradėjo tiesti gruntinį Kemės-Uchtos vieškelį, „kadaise laikytą veik neįmanomu"[2]. Vasarą klimpo, žiemą stiro. To vieškelio solovkiečiai paniškai bijojo, ir ilgai griaudėjo virš kremliaus kiemo pavojus: „Ką?? *Į Uchtą* užsigeidei?"

Antrą tokį nutiesė Parandovskio vieškelį (nuo Medvežegorsko). Jį tiesiant čekistas Gašidzė liepdavo užminuoti uolą, ant uolos pasiųsdavo *kaerus* ir pro žiūroną stebėdavo, kaip jie išlekia į orą.

---

[1] *Soloveckije ostrova*, 1930, Nr. 2–3, p. 56, 57.

[2] *Ibid.*, p. 57.

Pasakojama, kad 1928 metų gruodį ant Raudonosios Kalvos (Karelija) kalinius už bausmę (neišdirbo normos) paliko nakvoti miške – ir 150 žmonių negyvai sušalo. Tatai – įprastas Solovkų metodas, šituo nėra ko abejoti.

Sunkiau patikėti kitu pasakojimu: Kemės-Uchtos vieškelyje, netoli Kuto, 1929 metų vasarį kuopą kalinių, apie šimtą žmonių, *už normos neįvykdymą suvarė ant laužo – ir jie sudegė*!

Apie tai man papasakojo tik vienas žmogus, buvęs netoliese: profesorius Dmitrijus Kalistovas, senas solovkietis, kuris neseniai mirė. Taip, paneigiančių liudijimų aš nesurinkau (kaip galbūt jau ir niekas nesurinks – apie daug ką nesurinks, net ir po vieną liudijimą). Bet tie, kurie žmones sušaldo ir žmones susprogdina, – kodėl negalėtų jų sudeginti? Ar todėl, kad čia sunkesnė technika?

Kas greičiau linkę patikėti ne gyvais žmonėmis, o spausdintomis raidėmis, tegu pasiskaito, kaip kelią tiesė tas pats USLON'as, tie patys kaliniai tais pačiais metais, tiktai Kolos pusiasalyje:

„Su dideliu vargu nutiesėme gruntkelį Baltosios upės slėniu, Vudjarvo ežero pakrante ligi Kukisvumčoro kalno (Apatitai), 27 kilometrų ilgio, grįsdami pelkes... – kaip jūs manote, kuo *grįsdami*? taip ir sukasi ant liežuvio, ar ne? bet ne ant popieriaus... – ... rąstais ir smėlio sampylomis, lygindami įnoringą akmenuotų kalnų, griūvančių šlaitų reljefą". Vėliau USLON'as nutiesė ten ir geležinkelį – „11 kilometrų per vieną žiemos mėnesį... – (o kodėl per mėnesį? o kodėl negalima buvo palaukti iki vasaros?) – ...Užduotis atrodė nepakeliama. 300 000 kubinių metrų žemės darbų – (už Poliarinio Rato! žiemą! – argi ten žemė? blogiau už bet kokį granitą!) – turėjo būti atlikti vien tik rankomis – kirtikliu, geležine dalba ir kastuvu. – (O ar turėjo žmonės bent pirštines?..) – Begalė tiltų neleido įsibėgėti. Apskritą parą trim pamainom, skrosdami poliarinę naktį žibaliniais kaitinamaisiais žibintais, kirsdami proskynas eglynuose, raudami kelmus, per pūgas, užpustančias kelią aukščiau žmogaus ūgio..."[1]

[1] G. Fridman, „Skazočnaja byl", *Soloveckije ostrova*, 1930, Nr. 4, p. 43, 44.

Dar kartą perskaitykite. Dabar užsimerkite. Dabar įsivaizduokite: jūs, silpnas miestietis, Čechovo garbintojas, – į tą ledinį pragarą! jūs, turkmėnas su tiubeteika, – į tą nakties pūgą! Ir raukit kelmus!

Tai buvo gerajame šviesiajame trečiame dešimtmetyje, dar prieš bet kokį „asmenybės kultą", kai baltoji, geltonoji, juodoji ir raudonoji Žemės rasė žvelgė į mūsų šalį kaip į laisvės nešėją[1]. Tai buvo tais metais, kai estradose traukė šmaikščius kupletus apie Solovkus.

Taip nejučia – per darbo užduotis – suiro pirmykštis sumanymas: specialiosios paskirties lageris salose, vandenų atskirtas nuo pasaulio. Archipelagas, užgimęs ir subrendęs Solovkuose, pradėjo savo nusikalstamą slinktį per šalį.

Iškilo problema: pakloti prieš jį šios šalies teritoriją – ir neleisti jos užkariauti, neleisti pavergti, pasiglemžti, prilyginti sau. Kiekvieną Archipelago salelę ir kiekvieną kauburį apsupti priešiška sovietine bangų mūša. Kad pasauliai susisluoksniuotų – bet ne susimaišytų!

Ir tas Nogtevo pranešimas „sklindant nustebimo kuždesiui" – jis juk dėl rezoliucijos viską išsakė, dėl Kemės darbo žmonių rezoliucijos (o paskui – į laikraščius! o paskui gyvenvietėse iškabinėti):

„... stiprėjanti klasių kova SSRS viduje... ir išaugęs kaip niekad karo pavojus[2]... reikalauja iš OGPU ir USLON'o dar didesnio susitelkimo su darbo žmonėmis, budrumo... Organizuojant viešąją nuomonę... neleisti... laisviesiems bičiuliautis su kaliniais, slapstyti bėglius, pirkti vogtus ir valdiškus daiktus iš kalinių... ir plisti visokiausiems kenksmingiems gandams, kuriuos skleidžia apie USLON'ą klasiniai priešai".

Ir kokie gi tie „kenksmingi gandai"? Kad lageryje – žmonės sėdi ir už nieką! Ir kaip jie tenai pribaiginėjami.

Ir dar punktas: „... kiekvieno pareiga laiku pranešti..."[3]

---

[1] O, Bertranai Raselai! O, Hiuletai Džonsonai! O, kur buvo jūsų liepsnojanti sąžinė *tuomet*?

[2] Mūsų šalyje visuomet *kaip niekad*, mažiau nebūna.

[3] *Soloveckije ostrova*, 1930, Nr. 2–3, p. 60.

Bjaurybės tie laisvieji! Jie bičiuliaujasi su kaliniais, jie slapsto bėglius. Tatai – baisiai pavojinga. Jei neužkirsi tam kelio – nebeliks jokio Archipelago. Ir šaliai galas. Ir revoliucijai galas.

Ir paleidžiami prieš „kenksmingus" gandus – dori pažangūs gandai: kad lageriuose – galvažudžiai ir smurtininkai, kad kiekvienas bėglys – pavojingas banditas! Užsirakinkite, bijokite, gelbėkite savo vaikus! Gaudykite, pranešinėkite, padėkite OGPU jo darbe! O kas nepadėjo – apie tą *duokite žinią*!

Dabar, Archipelagui išsiplėtus, pabėgimų vis daugiau: miško ir kelio komandiruotėse laukia galas ir vis dėlto vientisas žemynas po bėglio kojomis, šiokia tokia viltis. Tačiau mintis bėgti nedavė solovkiečiams ramybės ir tada, kai SLON'as dar buvo uždara sala. Lengvatikiai laukė, kada pasibaigs treji metai – jų bausmės laikas, įžvalgesnieji jau suprato, kad nei po trejų, nei po dvidešimt trejų metų neregės jie laisvės. Vadinasi, laisvė – tik jeigu pasisektų pabėgti.

Bet kaip pabėgti iš Solovkų? Pusę metų jūra užšalusi – ne ištisai, su properšomis, ir siaučia pūgos, žnaibo speigas, kybo rūkas ir tamsa. O pavasarį ir didžiąją dalį vasaros – baltosios naktys, budintiems kateriams toli matyti. Tik naktims pailgėjus, vėlyvą vasarą ir rudenį, ateina patogus metas. Žinoma, ne kremliuje, o komandiruotėse, kas turėjo ir laisvės, ir laiko, kur nors girioje netoli kranto meistravo valtį ar plaustą ir išplaukdavo naktį (ar tiesiog apsižergę rąstą) – aklai, užvis labiausiai vildamiesi sutikti užsienio garlaivį. Iš sargybinių sambrūzdžio, iš katerių išplaukimo visi sužinodavo apie pabėgimą saloje – ir džiugus nerimas apimdavo solovkiečius, tarytum jie patys būtų pabėgę. Šnibždomis klausinėjo: dar nepagavo? dar nerado?.. Turbūt skendo daugelis, niekur nenuplaukę. Kas nors gal ir pasiekė Karelijos krantą – tai tas tūnodavo tyliau už negyvėlį.

O garsusis bėgimas į Angliją buvo iš Kemės. Tasai narsuolis (jo pavardė mums nežinoma, šitoks akiratis!) mokėjo anglų kalbą ir šitai slėpė. Jam pasitaikė krauti medieną į laivą Kemėje – ir jis atvirai išsikalbėjo su anglais. Konvojininkai pasigedo kalinio, sulaikė garlaivį beveik savaitei, keletą kartų jį iškratė – o bėglio nerado. (Pasirodo: per

kiekvieną kratą, prasidedančią nuo kranto, jį nuleisdavo grandine už kito borto inkaro po vandeniu, apsižiojusį kvėpavimo vamzdelį.) Reikėjo sumokėti brangias netesybas už garlaivio sulaikymą – ir nusprendę, kad tikriausiai kalinys bus nuskendęs, leido garlaiviui plaukti.

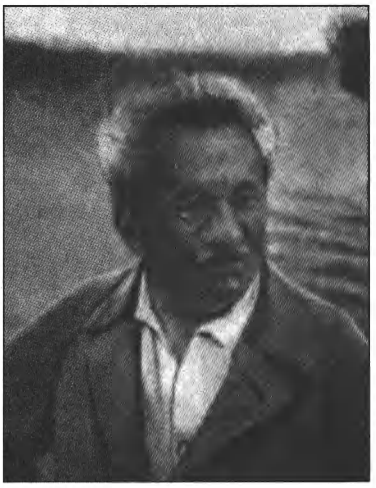

A. Solcas, „Belomorstrojaus" kuratorius

Ir dar jūra bėgo Besonovo grupė, penkiese (be jo, Malsagovas, Malbrodskis, Sazonovas, Pribludinas).

Ir išėjo Anglijoje knyga, net, regis, ne vienas leidimas (J. Besonovas, „Mano 26 kalėjimai ir mano pabėgimas iš Solovkų"[1]).

Ši knyga apstulbino Europą. Ir, žinoma, autoriui bėgliui buvo priekaištaujama, kad jis perdėjo, juk turėjo Naujosios Visuomenės draugai nepatikėti ta šmeižikiška knyga, nes ji prieštaravo tam, kas jau buvo paskleista: kaip aprašė Solovkų rojų vokiškas komunistinis laikraštis „Rote Fahne" (tikėkimės, kad jo korespondentas vėliau pats apsilankė Archipelage), ji prieštaravo tiems Solovkų albumams, kuriuos platino Sovietų nuolatinės atstovybės Europoje: puikus popierius, įtaigios jaukių celių fotografijos. (Nadežda Surovceva, mūsų komunistė Austrijoje, gavo tokį albumą iš nuolatinės atstovybės Vienoje ir pasipiktinusi neigė sklindantį po Europą šmeižtą. Tuo laiku jos būsimojo vyro sesuo kaip tik sėdėjo Solovkuose, o jos pačios laukė po dvejų metų vaikščiojimas „žąsele" Jaroslavlio izoliatoriuje.)

Šmeižtas tai šmeižtas, bet vis tiek buvo apmaudu dėl tokio sprogimo! Ir VCIK'o komisija, vadovaujama „partijos sąžinės" draugo Solco, išvyko sužinoti, kas ten, tuose Solovkuose, dedasi (jie gi nieko nežinojo!..). Beje, pasivažinėjo ta komisija tiktai Murmansko

[1] Ir jos jūs neskaitėte, sere Bertranai Raselai?..

geležinkeliu, bet ir ten nieko ypatingo nenuveikė. O į salą buvo ketinama geruoju pasiųsti – ne, prašyti nuvažiuoti! – kaip tik neseniai sugrįžusį į proletarinę tėvynę didįjį proletarinį rašytoją Maksimą Gorkį. Jau jo liudijimas geriausiai paneigs tą šlykščią užsienietišką klastotę!

Gandas anksti pasiekė Solovkus – sutvaksėjo kalinių širdys, subruzdo sargybiniai. Reikia pažinti kalinius, kad įsivaizduotum jų lūkesčius! Į beteisiškumo, savivalės ir tylėjimo lizdą veržiasi sakalas ir audrašauklis! pirmutinis rusų rašytojas! kaip duos jis jiems pylos! iškarš jiems kailį! jau jis, tėvužėlis, apgins! Laukė Gorkio beveik kaip visuotinės amnestijos!

Jaudinosi ir vyresnybė: kaip išmanydama slapstė bjaurastį ir blizgino fasadą. Iš kremliaus į tolimas komandiruotes siuntė etapus, kad čia liktų mažiau; iš sanitarijos skyriaus nurašė daug ligonių ir jį apšvarino. Ir padarė „bulvarą", apsmaigstę eglėmis be šaknų (per keletą dienų nenudžius), – į vaikų koloniją, atidarytą prieš tris mėnesius, USLON'o pasididžiavimą, kur visi aprengti ir nėra socialiai svetimų vaikų ir kur, žinoma, Gorkiui bus įdomu pažiūrėti, kaip mažamečiai auklėjami ir gelbstimi socialistinei ateičiai.

Apsižiopsojo tiktai Kemėje: Popų saloje kaliniai, vienmarškiniai ir apmaukšlinti maišais, pakrovinėjo „Glebą Bokijų", ir staiga pasirodė Gorkio svita, norinti lipti į tą garlaivį! Išradėjai ir mąstytojai! Štai jums derama užduotis: plika sala, nei krūmelio, nei užuoglaudos – ir už trijų šimtų žingsnių pasirodo Gorkio svita, – ką jūs darytumėt?! Kur dėti tą sarmatą, tuos vyrus su maišais? Visa Humanisto išvyka neteks prasmės, jeigu jis dabar juos pamatys. Na žinoma, jis pasistengs jų nepastebėti, – tačiau padėkite! Paskandinti jūroje? – kapanosis... Užkasti žemėn? – nesuspėsim... Ne, tiktai pagarbos vertas Archipelago sūnus gali rasti išeitį! Surinka darbų skirstytojas: „Darbą mest! Susispaust! Dar labiau! Sėst ant žemės! Taip sėdėt!" – ir užmetė ant viršaus brezentą. „Kas sukrutės – užmušiu!" Ir buvęs krovikas užlipo trapu, ir dar nuo garlaivio žvelgė į peizažą, dar valanda ligi išplaukimo – nepastebėjo...

Tai buvo 1929 metų birželio 20 dieną. Įžymusis rašytojas išlipo Cerovės įlankoje. Jį lydėjo jo marti, visa žvilganti oda (juoda odinė kepurė, odinė striukė, odinės galifė ir aukšti siauri batai), – gyvas simbolis: OGPU petys į petį su rusų literatūra.

GPU vadų apsuptas, Gorkis sparčiais dideliais žingsniais perėjo kelių bendrabučių koridorius. Visų kambarių durys buvo atlapotos, bet jis į juos beveik neužsuko. Sanitarijos skyriuje jam išrikiavo dvi eiles naujutėliais chalatais apvilktų gydytojų ir seselių, jis nė akies neatkreipė, nuėjo sau. Toliau USLON'o čekistai be baimės nuvežė jį į Sekirką. Ir ką gi? – karceriai nebuvo prigrūsti žmonių, o svarbiausia – jokių karčių! Ant suolų sėdėjo vagys (jų jau daug buvo Solovkuose) ir visi... skaitė laikraščius! Niekas iš jų nedrįso atsistoti ir pasiskųsti, bet jie sugalvojo: laikyti laikraščius apverstus atvirkščiai! Ir Gorkis priėjo prie vieno ir patylom apsuko laikraštį kaip reikia. Pastebėjo! Susivokė! Taip nepaliks! Užsistos![1]

Nuvažiavo į vaikų koloniją. Kaip kultūringa! – kiekvienam atskiras maigūnas, čiužinys. Visi gūžiasi, visi patenkinti. Ir staiga keturiolikmetis berniūkštis sako: „Klausyk, Gorki! Viskas, ką tu matai, – neteisybė. O ar nori sužinoti teisybę? Papasakoti?" Taip, linktelėjo rašytojas. Taip, jis nori sužinoti teisybę. (Ak berniūkšti, kam tu trikdai literatūros patriarchui ramų gyvenimą, ką tiktai jį apgaubusį? Rūmai Maskvoje, dvaras Pamaskvyje...) Ir paliepta išeiti visiems – ir vaikams, ir net GPU palydai, ir berniūkštis pusantros valandos vis pasakojo ilgšiui seniui. Gorkis išėjo iš barako ašaromis apsipylęs. Jam padavė brikelę važiuot pietų į vilą pas lagerio viršininką. O vaikai siūbtelėjo į baraką: „Apie *uodus* ar sakei?" – „Sakiau!" – „Apie *kartis*

[1] GPU agentė, Gorkio palydovė, irgi miklindama plunksną, parašė taip: „Susipažįstame su Solovkų lagerio gyvenimu. Aš einu į muziejų... Visi važiuojame į „Sekiros kalną". Iš ten atsiveria nuostabus vaizdas į ežerą. Ežero vanduo šaltos tamsiai mėlynos spalvos, aplink ežerą – miškas, jis atrodo kaip užburtas, mainosi šviesa, suliepsnoja pušų viršūnės ir veidrodinis ežeras pasidaro ugniaspalvis. Tylu ir neapsakomai gražu. Grįždami atgal pravažiuojame pro durpynus. Vakare klausėmės koncerto. Vaišino mus čionykšte Solovkų silkute, jos nedidelės, bet nepaprastai švelnios ir gardžios, burnoj tirpsta". (M. Gorkij i syn: *Pisma. Vospominanija*, Moskva: Nauka, 1971, p. 276.)

ar sakei?" – „Sakiau!" – „Apie *vridlas* sakei?" – „Sakiau!" – „O kaip nustumia nuo laiptų?.. O apie maišus?.. O nakvynes ant sniego?.." Viską viską viską pasakė berniūkštis, tiesos mylėtojas!!!

Tačiau mes net jo vardo nežinom.

Birželio 22 dieną, jau po pasišnekėjimo su berniuku, Gorkis paliko tokį įrašą „Atsiliepimų knygoje", specialiai susegtoje tokia proga:

„Aš neįstengiu apsakyti savo įspūdžių keliais žodžiais. Nesinori, o ir gėda (!) būtų pratrūkti šabloniškomis panegirikomis nepaprastos energijos žmonėms, kurie, būdami akyli ir nenuilstami revoliucijos sargybiniai, drauge moka būti be galo drąsūs kultūros kūrėjai"[1].

Birželio 23-iąją Gorkis išplaukė. Vos dingo iš akių jo garlaivis – berniuką sušaudė. (Šitoks psichologas! Žmonių širdžių žinovas! – kaip jis galėjo nepasiimti berniuko?!)

Taip stiprinamas naujosios kartos tikėjimas teisingumu.

Kalbama, jog ten, aukštesnėse instancijose, literatūros šulas spyriojosi, nenorėjo skelbti spaudoje panegirikų USLON'ui. Bet kaipgi čia dabar, Aleksejau Maksimovičiau?.. Juk prieš buržuazinę Europą! Ir *kaip tik dabar, kaip tik šiuo momentu,* tokiu sunkiu ir pavojingu!.. O režimas? – mes pakeisim, mes pakeisim režimą.

Ir spausdinama, ir perspausdinama gausioje laisvoje spaudoje, mūsų ir Vakarų, Sakalo-Audrašauklio vardu, jog tuščiai Solovkais gąsdina, jog kaliniai čia gyvena kuo puikiausiai ir pasitaiso kuo puikiausiai.

Ir laimins, guldamas graban,

Archipelagą...

Niekingą Gorkio elgesį po sugrįžimo iš Italijos ir iki mirties aš aiškinau jo suklydimais ir nesusigaudymu. Tačiau neseniai paskelbti trečiojo dešimtmečio laiškai paakina aiškinti viską blogiau: savanaudiškumu. Atsidūręs Sorente, Gorkis apstulbęs pasigedo pasaulinės šlovės, o vėliau – ir pinigų (juk turėjo visą pulką tarnų). Pasidarė aišku, kad dėl pinigų ir šlovės atgaivinimo reikia grįžti į Sąjungą ir priimti visas sąlygas. Jis ir tapo savanoriu Jagodos vergu. Ir Stalinas jį nugalabijo be reikalo, persistengė: jis būtų pašlovinęs ir 1937 metus.

[1] *Soloveckije ostrova*, 1929, Nr. 1, p. 3. (Gorkio Raštuose šio įrašo nėra.)

O dėl režimo – kaip jau buvo žadėta. Režimą *pagerino* – 11-ojoje karcerio kuopoje dabar *ištisas savaites stovėdavo susikimšę*. Į Solovkus išvažiavo komisija, jau nebe Solco, o tardomoji-baudžiamoji. Ji išsiaiškino ir suprato (padedama vietinės ISČ), kad dėl visų Solovkų režimo žiaurybių kalti baltagvardiečiai (administracijos skyrius) ir apskritai aristokratai, iš dalies ir studentai (na, tie patys, kurie jau nuo praėjusio šimtmečio kurstė Sankt Peterburgą). O čia dar nepavykęs išprotėjusio Koževnikovo (buvusio Tolimųjų Rytų Respublikos ministro) su Šipčinskiu ir išjodinėtoju Degtiariovu pabėgimas – pabėgimą išpūtė, apskelbė esant didžiuliu fantastišku baltagvardiečių sąmokslu, esą jie ketinę užgrobti garlaivį ir išplaukti, – ir suskato gaudyti, ir nors niekas dėl to sąmokslo neprisipažino, buvo suimta daug žmonių.

Užsibrėžė skaičių – 300. Tiek surinko. Ir 1929 metų naktį į spalio 29-ąją, visus išvaikę ir uždarę patalpose, – Šventuosius vartus, visuomet užrakintus, atrakino, kad trumpesnis būtų kelias į kapus. Vedė partijomis kiaurą naktį. (Ir kiekvieną partiją desperatišku staugimu lydėjo kažkur pririštas šuva Blekas, įtardamas, jog kaip tik šitoje partijoje veda jo šeimininką Bagratunį. Pagal šuns staugimą kuopose skaičiavo partijas, šūviai dėl smarkaus vėjo buvo blogiau girdėti. Tas staugimas taip paveikė budelius, kad rytojaus dieną buvo nušautas ir Blekas, ir visi šunys per Bleką.)

Šaudė tie trys dabitos morfinistai, apsaugos viršininkas Degtiariovas ir... kultūros ir auklėjimo skyriaus viršininkas Uspenskis. Tas derinys stebina tik žiūrint iš paviršiaus. Uspenskio biografija, kaip sakoma, tipiška, tai yra ne tokia, kuri dažniausiai pasitaiko, bet išryškinanti epochos esmę. Jis buvo dvasininko sūnus – ir tokį jį užklupo revoliucija. Kas jo laukė? Anketos, suvaržymai, tremtys, persekiojimai. O juk tėvo nenubrauksi, neišsižadėsi. Ne, galima, sugalvojo Uspenskis: jis *nužudė savo tėvą* ir pareiškė valdžiai taip padaręs iš klasinės neapykantos! Sveikas jausmas, čia jau beveik ir ne žmogžudystė! Jis gavo lengvą bausmę – ir iškart nuėjo lageryje į kultūros ir auklėjimo organus, ir greitai buvo paleistas, ir šit jau mes matome jį kaip laisvą Solovkų to skyriaus viršininką. O tą šūvį – ar

jis pats sumanė, ar jam kas pasiūlė taip įrodyti savo klasinę poziciją, – nežinia. Baigiantis tai nakčiai jį matė, kaip jis, pakėlęs kojas, iš eilės mazgojosi kruvinus aulus (žr. p. 86, nuotraukoje pirmas iš dešinės – gal jis, gal bendrapavardis).

Šaudė jie girti, netaikliai – ir rytmetį didžiulė užberta duobė dar krutėjo.

Visą spalį ir dar lapkritį atveždavo sušaudyti papildomas partijas iš žemyno. (Kažkurį sykį buvo sušaudytas ir Kurilka.)

Visas tas kapinynas po kurio laiko kalinių buvo išlygintas grojant orkestrui[1].

Po tų sušaudymų pasikeitė SLON'o viršininkas: vietoj Eichmanso ir Nogtevo – Zarinas, ir sakoma, kad nusistovėjo naujojo Solovkų teisėtumo era.

Beje, šit kokia ji buvo. 1930 metų vasarą atvežė į Solovkus keliasdešimt „tikrųjų stačiatikių", juos vadino „sektantais": kaip vietinės atskalos šalyje gyvavo įvairiai besivadinančios stačiatikių bendruomenės, perėmusios 1918 metų Tichono raginimą – paskelbti bažnytinį prakeikimą (anatemą) sovietų valdžiai ir paskui jau, nepaisant permainų centre, nenukrypusios nuo savo nusistatymo. Tie atvežtieji („imiaslavcai") atsižadėdavo visko, kas kyla iš Antikristo: nepripažindavo jokių sovietinių dokumentų, nepasirašinėdavo po jokiais valdžios popieriais ir neimdavo į rankas jos pinigų. Jų vadas buvo žilabarzdis aštuoniasdešimties metų senis, aklas, su ilga lazda. Kiekvienam išprususiam žmogui buvo aišku, jog tie fanatikai niekaip nepritaps prie socializmo, nes tam reikia nuolatos susidurti su popieriais – ir todėl užvis geriausia jiems būtų numirti. Ir juos pasiuntė į Mažąją Kiškių salą – mažiausią Solovkų archipelage, smėlėtą, be jokio medelio, dyką, ten stovėjo ankstesnių vienuolių

[1] Ta aikštelė – už 300 metrų į pietus nuo Šventųjų vartų (juos vedė palei kremliaus sieną ligi galo, o paskui toliau, nesukdami), didelė, 80×80 metrų, neapaugusi mišku, patogi statyboms. 1975 metų vasarą pradėjo kasti duobę gyvenamųjų namų pamatams – ir ekskavatorius ištisai žarstė kaulus. Turistai (o tarp jų – nuovokūs buvusieji kaliniai) rankiojo kaukoles. Jau ir pamatus paklojo – o aplinkui barkšojo gausybė šonkaulių, raktikaulių, žandikaulių, menčių, dubens kaulų, blauzdikaulių, pirštų sąnarių ir nugarkaulių.

žvejų vasaros pirkelė. Ir maloningai sutiko išduoti jiems dviejų mėnesių maisto davinį – bet su sąlyga, kad už jį pasirašytų lape būtinai *kiekvienas* sektantas. Žinoma, jie visi atsisakė. Čia įsikišo nenuorama Ana Skripnikova, nors pati buvo jauna ir sovietų valdžia jauna, suimta jau ketvirtą kartą. Ji puldinėjo tarp buhalterijos, darbų skirstytojų ir paties lagerio viršininko, įvedusio humanišką režimą. Ji prašė pirma pasigailėti, paskui – ir ją pasiųsti su „sektantais" į Kiškių salas sąskaitininke, įsipareigodama išdavinėti jiems dienos maistą ir vesti visą apskaitą. Rodos, tai jokiu būdu neprieštaravo lagerio sistemai! – o jos prašymą atmetė. „Bet juk maitina bepročius ir iš jų nereikalauja jokių raštelių!" – šaukė Ana. Zarinas tik nusijuokė. O darbų skirstytoja atsakė: „Gal toks Maskvos nurodymas – juk mes nežinom..." (Aišku kaip dieną, potvarkis iš Maskvos! – kas gi kitaip imtųsi tokios atsakomybės? Gerai buvo bedievių sumanyta, kaip šitiems tikintiesiems numirti, bet neįmanoma buvo tokio plano įgyvendinti Vidurio Rusijos juostoje, užtat juos ir atvežė čionai.) *Ir juos pasiuntė be maisto.* Po dviejų mėnesių (lygiai po dviejų, nes reikėjo jiems pasiūlyti, kad pasirašytų kitiems dviem mėnesiams) nuplaukė į Mažąją Kiškių salą ir rado tiktai paukščių sulestus lavonus. Buvo visi, niekas nebėgo.

Ir kas dabar ieškos kaltų? – mūsų didžiojo amžiaus septintajame dešimtmetyje?

Beje, ir Zarinas veikiai buvo atleistas – už liberalizmą. (Regis, gavo dešimt metų.)

* * *

Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos ėmė keistis Solovkų lagerio vaizdas. Iš tylių žabangų pasmerktiems kaerams jis kaskart labiau virto andai nauju, o dabar mums senu įprastiniu ITL (Istrebitelno-trudovoj lager – Darbo mirtininkų lageris). Sparčiai augo šalyje „itin pavojingų darbo žmonių" skaičius – ir grūdo į Solovkus buitininkus ir valkatas, padugnes. Įžengė į Solovkų žemę užkietėję ir pradedantieji vagys. Plūste užplūdo ją vagilės ir prostitutės. (Susidūrusios

Kemperpunkte, pirmosios šaukdavo antrosioms: „Nors ir vagiliaujam, bet savimi neprekiaujam!" O tos guviai atsišaukdavo: „Prekiaujam savu, o ne vogtu!") Mat šalyje buvo paskelbta (žinoma, ne laikraščiuose) kova su prostitucija, ir dabar jas gaudė visuose didesniuose miestuose, visoms pagal standartą įpleškino po trejetą metų ir daugelį ginė į Solovkus. Iš teorijos buvo aišku, jog doras darbas greitai jas pataisys. Tačiau kažkodėl atkakliai laikydamosi socialiniu atžvilgiu žeminančios savo profesijos, jos jau kelyje prašėsi plauti grindis konvojaus kareivinėse ir prisiviliodavo raudonarmiečius, ardydamos konvojaus tarnybos statutą. Taip pat lengvai jos susinešdavo ir su kalėjimo prižiūrėtojais – žinoma, ne už dyka. Dar geriau jos įsitaisydavo Solovkuose, kur buvo toks moterų badas. Joms paskirdavo geriausius bendrabučio kambarius, kasdien atnešdavo naujų drabužių ir dovanų, „vienuolės" ir kitos kaerės iš jų gaudavo uždarbio išsiuvinėdamos joms apatinius marškinius – ir turtingos kaip dar niekada, nešinos lagaminais, prikimštais šilkų, jos pasibaigus bausmės laikui važiuodavo į Sąjungą pradėti doro gyvenimo.

Vagys įniko kortomis lošti. O vagilėms pasirodė naudinga gimdyti Solovkuose vaikus: lopšelių ten nebuvo, ir turint vaiką galima buvo visą savo trumpą bausmės laiką neiti į darbus. (Iki jų kaerės tokios išeities vengė.)

1929 metų kovo 12 dieną į Solovkus atkeliavo ir pirmoji partija nepilnamečių, vėliau juos siuntė ir siuntė (visi jaunesni kaip 16 metų). Iš pradžių juos apgyvendindavo vaikų kolonijoje netoli kremliaus, kur tebebuvo tie patys parodiniai maigūnai ir čiužiniai. Jie slėpdavo valdišką aprangą ir šaukdavo, kad darban eidami neturi kuo apsivilkti. Paskui ir juos išsiuntinėjo po miškus, iš ten jie išsilakstė, sumaišydavo pavardes ir bausmės metus, juos sugaudydavo, atpažindavo.

Atsiradus socialiai sveiko kontingento, atkuto kultūros ir auklėjimo skyrius. Kvietė likviduoti neraštingumą (bet vagys ir taip gerai atskirdavo čirvus nuo gilių), pakabino šūkį: „Kalinys – aktyvus socializmo statybos dalyvis!" ir net sugalvojo terminą – *perauklėjimas* (kaip tik šičia ir sugalvojo!).

Tuomet jau buvo 1930 metų rugsėjis – buvo paskelbtas CK kreipimasis į visus darbo žmones, raginąs išplėsti lenktyniavimą ir spartuolių darbą, – kaipgi kaliniai galėjo likti nuošaly? (Jeigu jau visur įtraukiami laisvieji, tai argi ne kalinius vertėjo įkinkyti į ienas?)

Tolesni mūsų duomenys bus gauti ne iš gyvų žmonių, o iš mokslininkės juristės Idos Averbach[1] knygos, todėl siūlytume skaitytojui dalyti juos į 16, į 256, o kartais imti ir su priešingu ženklu.

1930 metų rudenį buvo įsteigtas Solovkų lenktyniavimo ir spartuolių darbo štabas. Paskučiausi recidyvistai, žmogžudžiai ir plėšikai staiga „pasirodė taupūs šeimininkai, sumanūs techniniai vadovai, gabūs kultūros darbuotojai" (G. Andrejevas prisimena: duodavo į dantis – „lenktyniauk, kontra!"). Vagys ir plėšikai, vos perskaitę CK kreipimąsi, sviedė šalin savo peilius ir kortas ir užsidegė troškimu sukurti lageryje komuną. Įstatuose parašė: nariu gali būti kilusis iš varguomenės, vidutiniokų ir darbininkų (o reikia pasakyti, visi blatnieji apskaitos ir paskirstymo skyriaus buvo užrašomi kaip „buvusieji darbininkai" – bemaž išsipildė Šipčinskio lozungas „Solovkai – darbininkams ir vaistiečiams!"), tik nieku gyvu ne Penkiasdešimt Aštuntasis straipsnis. (Ir dar komunarai siūlė: visų bausmės metus sudėti, padalyti iš narių skaičiaus, šitaip išvesti vidurkį ir jam pasibaigus visus vienu kartu paleisti! Tačiau, nors toks siūlymas ir komunistiškas, čekistai jį atmetė kaip politiškai nebrandų.) Solovkų komunos lozungai buvo: „Grąžinkime skolą darbininkų klasei!" ir dar geresnis: *„Iš mūsų – viską, mums – nieko!"* (Šis lozungas, jau visiškai brandus, vertas buvo, ko gero, išplatinti po visą Sąjungą.) Nusikaltusiems komunos nariams sumanyta šit kokia žiauri bausmė: *uždrausti* jiems eiti į darbą! (Nuožmesnės bausmės vagiui nesugalvosi!!)

Beje, Solovkų vyresnybė, ne taip karščiuodamasi kaip kultūros ir auklėjimo darbuotojai, nelabai pasikliovė vagių entuziazmu ir „pritaikė Lenino principą: spartuolių darbas – spartuolių aprūpinimas!" Taigi: komunarus iškėlė į atskirus bendrabučius, minkščiau paklojo, šilčiau aprengė ir ėmė skyrium ir geriau maitinti (aišku, atitraukdami

[1] I. L. Averbach, *Ot prestuplenija k trudu*, Sovetskoje zakonodatelstvo, 1936.

nuo kitų burnos). Tat labai komunarams patiko, ir jie sutarė jau nieko nebeatskirti, iš komunos neišmesti.

Labai patiko tokia komuna ir nekomunarams – ir visi nešė pareiškimus į komuną. Tačiau buvo nuspręsta jų į komuną nepriimti, o sukurti antrąjį, trečiąjį ir ketvirtąjį „darbo kolektyvus", jau be tokių lengvatų. Ir nė į vieną kolektyvą nebuvo priimamas Penkiasdešimt Aštuntasis, nors pačios palaidžiausios padugnės per laikraščius jį mokė: metas, girdi, metas suprasti, kad lageris yra darbo mokykla!

Ir suskato skrieti lėktuvais pranešimai į Gulagą: Solovkų stebuklas! audringas blatnųjų nusiteikimo lūžis! visas nusikaltėlių pasaulio įkarštis išsiliejo spartuolių darbu, lenktyniavimu, pramonės ir finansų plano vykdymu! Ten tai sukėlė nuostabą, ėmė skleisti patirtį.

Taip ir plaukė Solovkų gyvenimas: dalis lagerio darbo kolektyvuose, ir jie planus įvykdo ne bet kaip, o – dvigubai! (Kultūros ir auklėjimo skyrius tai aiškino kolektyvo poveikiu, bet mes suprantam, kad čia paprasčiausia lagerio tuchta[1], akių muilinimas.)

Kita dalis lagerio – „neorganizuotoji" (ir nepamaitintoji, ir neaprengtoji, ir į sunkius darbus varomoji) – žinoma, su normomis nesusidorojo.

1931 metų vasarį Solovkų spartuolių brigadų konferencija nutarė: „plačia socialistinio lenktyniavimo banga atsakyti į naują kapitalistų šmeižtą apie prievartinį darbą SSRS". Kovo mėnesį spartuolių brigadų jau buvo 136. O balandį staiga prireikė jų generalinio valymo, nes „prasiskverbė svetimas klasinis elementas, kad suardytų kolektyvus". (Bent mįslė: Penkiasdešimt Aštuntojo per slenkstį neįsileido, tai kas gi ardė? Reikia taip suprasti: išaiškėjo akių muilinimas. Valgė, gėrė, uliojo, paskaičiavo – ašaros, tad reikia kažką laukan vyti, kad kiti spėriau suktųsi.)

[1] Man priekaištaujama, esą reikėtų rašyti „tuFta", vagių žargonu, o tuCHta – valstiečių perdirbinys, kaip Chviodor. Bet taip man patinka: TuCHta kažkaip artima rusų kalbai, o tuFta – visai svetimas žodis. Paleido vagys, o išmokė visą rusų tautą, tad ir tebūnie tuCHta.

O įkandin smagaus šurmulio vyko tylus darbas – važiavo etapai: iš Solovkų naviko siuntė Penkiasdešimt Aštuntąjį į tolimas pražūtingas vietas duoti pradžią naujiems lageriams.

Pasakojama, kad viena (dar kažin ar tik viena?) kalinių perkrauta barža nuskendo (dar kažin ar atsitiktinai?)

O iš Anzerio kai kuriuos kalinius išveždavo po vieną, slapta. Apsauga stebėjosi: kas čia per slapti zekai?[1]

Išskleiskite, skaitytojau, Rusijos Šiaurės žemėlapį. Jūrų kelias iš Solovkų į Sibirą ėjo pro Naująją Žemę. Kartą per metus (birželį-liepą) traukia ten laivų vilkstinės su ledlaužiu priekyje, gabena naujus kalinius ir lagerių maistą metams. Naujojoje Žemėje irgi daug metų buvo lageriai, ir patys baisiausi – nes čia pakliūdavo „be teisės susirašinėti". Iš čia niekada nesugrįžo nė vienas kalinys. Ką tie nelaimingieji ten kasė, statė, kaip gyveno, kaip mirė – šito dar ir šiandien mes nežinom. Bet juk kada nors sulauksim liudytojų!

[1] Solovkuose ir 1975 metais dar gyveno: buvęs lagerio sargybinis Jeršichinas, jo žmona, buvęs **Kemės** *trijulės* posėdininkas, buvę prižiūrėtojai Beličkinas, Tretjakovas, Šimonajevas. O prižiūrėtojo sūnus Čebotariovas tapo salos vykdomojo komiteto pirmininku. (*1979 m. past.*)

Trečias skyrius

ARCHIPELAGAS LEIDŽIA METASTAZES

Archipelagas plėtojosi ne pats savaime, o petys petin su visa šalimi. Kol šalyje buvo nedarbas – nebuvo vaikomasi kalinių darbo rankų ir areštai reiškė ne darbo mobilizaciją, o pašalinimą iš kelio. Bet kai užsimota milžiniška maišykle išmaišyti visus 150 milijonų, kai atmestas superindustrializacijos planas ir vietoj jo imta varyti super-super-superindustrializaciją, kai jau sumanyta ir išbuožinimas, ir dideli pirmojo penkmečio viešieji darbai, – Didžiojo Persilaužimo Metų išvakarėse pasikeitė ir požiūris į Archipelagą, ir viskas Archipelage.

1928 metų kovo 26 dieną Liaudies komisarų taryba (vadinasi, dar pirmininkaujama Rykovo) išnagrinėjo šalies baudžiamosios politikos padėtį ir kalėjimų būklę. Buvo pripažinta, kad baudžiamoji politika nepakankama. Nutarta[1]: prieš klasinius priešus ir klasiniu atžvilgiu priešiškus elementus griebtis nuožmių represijų, sugriežtinti jiems lagerio režimą. Be to, priverčiamuosius darbus tvarkyti taip, kad kaliniai neuždirbtų nieko, o valstybei jie būtų ekonomiškai naudingi. Ir: „toliau būtinai *padidinti* darbo kolonijų *imlumą*". Tai yra tiesiog pasiūlyta įsteigti daugiau lagerių prieš planuojamus gausius suėmimus. (Tokią pat apdairią būtinybę numatė ir Trockis, tiktai jis vėl siūlė savąją darbo armiją su privaloma mobilizacija. Abu labu tokiu. Bet ar iš noro priešgyniauti savo amžinam oponentui, ar iš noro nuslopinti žmonių skundus ir viltis sugrįžti Stalinas liepė darbo armiją pervaryti per kalėjimo mašiną.) Išnyko šalyje nedarbas – pasidarė *ekonomiškai prasminga* plėsti lagerius.

1923 metais Solovkuose kalėjo ne daugiau kaip 3 tūkstančiai žmonių, o 1930 – jau apie 50 tūkstančių ir dar 30 tūkstančių Kemėje.

---

[1] CGAOR, f. 393, ap.78, b. 65, l. 369–372.

Nuo 1928 metų Solovkų vėžys ėmė plėstis – pirma po Kareliją, kelių tiesti, eksportui miško kirsti. Lygiai taip mielai SLON'as ėmė „pardavinėti" inžinierius: jie be konvojaus važiuodavo dirbti į bet kurią Šiaurės vietą, o jų darbo užmokestis buvo pervedamas į lagerį. Visuose Murmansko geležinkelio punktuose nuo Lodeinoje Polės iki Taibolos 1929 metais jau atsirado SLON'o lagerių punktai. Paskui toji plėtra pasuko Vologdos link, ir taip gyvai, kad Zvankos stotyje prireikė įsteigti SLON'o dispečerių punktą. Apie 1930 metus Lodeinoje Polėje sustiprėjo ir atsistojo ant kojų Svirlagas, Kotlase susikūrė Kotlagas. Nuo 1931 metų su centru Medvežegorske atsirado Belbaltlagas[1], kuris turėjo per artimiausius dvejus metus išgarsinti Archipelagą amžių amžiams penkiuose žemynuose.

O piktybinės ląstelės šliaužė ir šliaužė. Iš vienos pusės joms kelią atkirto jūra, o iš kitos – Suomijos siena, bet niekas netrukdė įsteigti lagerį prie Krasnaja Višeros (1929), o svarbiausia – laisvi buvo keliai į rytus per Rusijos Šiaurę. Labai anksti nusidriekė kelias Soroka-Kotlasas („Soróka – pirma laiko apsimoka!" – erzino solovkiečiai S. Alymovą, kuris vis dėlto laikėsi savo ir išėjo į žmones, *poetus, dainų kūrėjus*). Atšliaužusios ligi Šiaurės Dvinos (Severnaja Dvina), lagerių ląstelės sudarė Sevdvinlagą. Peršliaužusios jį, jos drąsiai pasuko į Uralą. 1931 metais ten buvo įsteigtas SLON'o Šiaurės Uralo (Severo-Uralskoje) skyrius, kuriame netrukus atsirado savarankiški Solikamlagas ir Sevurallagas. Bereznikų lageris pradėjo statyti didžiulį chemijos kombinatą, kitados labai išgarbintą. 1929 metų vasarą iš Solovkų į Čibju upę buvo pasiųsta konvojaus nelydimų kalinių, ekspedicija, vadovaujama geologo M. Ruščinskio, žvalgyti naftos, atrastos ten dar XIX amžiaus devintajame dešimtmetyje. Ekspedicija buvo sėkminga, ir Uchtoje atsirado lageris – Uchtlagas. Tačiau ir jis nebuvo sustingęs, o sparčiai leido metastazes į šiaurės rytus, užgriebė Pečiorą – ir virto Uchtpečlagu. Veikiai jis turėjo Uchtos, Intos, Pečioros ir Vorkutos skyrius – visi pamatai būsimiems didiesiems savarankiškiems lageriams.

[1] Tai oficiali data, o faktiškai – nuo 1930 metų, bet organizacinis laikotarpis buvo nuslėptas terminų trumpumo, pagražinimo ir istorijos dėlei. Ir čia akių muilinimas...

Ir čia dar daug kas praleista.

Tokiam didžiuliam, jokių kelių neturinčiam Šiaurės kraštui įvaldyti buvo reikalingas geležinkelis: nuo Kotlaso per Kniaž Pogostą ir Ropčą į Vorkutą. Todėl prireikė dar dviejų savarankiškų lagerių, jau prie geležinkelio: Sevželdorlagas – nuo Kotlaso ligi Pečioros upės, Pečiorlagas (nepainioti su pramoniniu Uchtpečlagu) – nuo Pečioros upės ligi Vorkutos. (Beje, tas geležinkelis buvo tiesiamas ilgai. Vymės ruožas nuo Kniaž Pogosto iki Ropčos buvo užbaigtas 1938 metais, o jis visas – tik 1942 metų pabaigoje.)

Taip iš tundros ir taigos gelmių kilo šimtai vidutinių ir mažų naujų salų. Paskubomis, kovine rikiuote, kūrėsi ir nauja Archipelago organizacija: lagerių valdybos, lagerių skyriai, lagerių punktai (OLP – otdelnyje lagernyje punkty, atskiri lagerių punktai; KOLP – komendantskije, komendantų punktai; GOLP – golovnyje, priešakiniai punktai), lagerių sritys (arba „komandiruotės" ir „pakomandiruotės"). O valdybose – skyriai, o skyriuose – poskyriai: I – gamybos, II – apskaitos ir paskirstymo, III – operčekistų.

(O disertacijose tuomet buvo rašoma: „prieš akis ryškėja auklėjimo įstaigų *paskiriems* nedisciplinuotiems neklasinės visuomenės nariams kontūrai"[1]. Iš tikrųjų, nebėra klasių – nebėra ir nusikaltėlių? Bet kažkaip dvasią užgniaužia, kad štai rytoj – neklasinė – ir niekas *nebesėdės*?.. vis dėlto pavieniai nedisciplinuoti pasėdės... Neklasinė visuomenė irgi neapsieina be cypės.)

Taigi visa šiaurinė Archipelago dalis atsiradusi iš Solovkų. Bet juk ne iš jų vienų! Paklusę sovietinės valdžios didžiajam šauksmui, pataisos darbų lageriai ir kolonijos išsipūtė visoje neaprėpiamoje mūsų šalyje. Kiekviena sritis steigė savo ITL ir ITK. Milijonai kilometrų spygliuotos vielos tįso ir tįso, susikirsdavo, susipindavo, smagiai švytavo spygliai palei geležinkelius, palei plentus, palei miestų pakraščius. Bjaurių lagerių bokštelių stogai tapo neatskiriamu mūsų peizažų bruožu ir tik keistai susiklosčius aplinkybėms nepateko nei į dailininkų drobes, nei į filmų kadrus.

[1] *Ot tiurem...*, p. 429.

Kaip prigijo dar nuo pilietinio karo, atkakliai buvo *mobilizuojami* lagerių reikalams vienuolynų pastatai, savo išsidėstymu idealiai tinkantys izoliacijai. Boriso ir Glebo vienuolynas Toržoke virto persiuntimo punktu (ir dabar jis ten), Valdajaus (kitoje ežero pusėje iškils Ždanovo vila) – mažamečių kolonija, Nilova Pustynė Seligerio ežero Stulpų saloje – lageriu, Sarovskaja Pustynė – Potmos lagerių lizdu, ir gali vardyti ir vardyti be galo. Dygo lageriai Donbase, Volgos aukštupy, vidurupy ir žemupy, Vidurio ir Pietų Urale, Užkaukazėje, centriniame Kazachstane, Vidurinėje Azijoje, Sibire ir Tolimuosiuose Rytuose. Oficialiai skelbiama, jog 1932 metais žemės ūkio pataisos darbų kolonijų plotas RSFSR buvo 253 tūkstančiai hektarų, USSR – 56 tūkstančiai hektarų[1]. Tardami, kad viena kolonija apytikriai užima tūkstantį hektarų, sužinosime, jog vien tiktai „selchozų", tai yra antraeilių, pačių lengviausių lagerių, jau buvo (be šalies pakraščių) per tris šimtus!

Kalinių paskirstymas po artimesnius ir tolimesnius lagerius lengvai buvo išspręstas Centro vykdomojo komiteto ir Liaudies komisarų tarybos 1929 metų lapkričio 6 dienos nutarimu. (Ir vis metinės pasitaiko...) Panaikinta buvusi „griežta izoliacija" (trukdžiusi kuriamajam darbui), įvesta tvarka, kad į *bendrąsias* (artimesnes) kalinimo vietas siunčiami tie, kurie gavę mažiau kaip trejus metus, o gavusieji nuo trejų ligi dešimties – į tolimesnes vietoves[2]. Kadangi Penkiasdešimt Aštuntasis niekada negaudavo mažiau kaip trejus metus, tai visas jis ir siūbtelėjo į Šiaurę ir Sibirą – įvaldyti ir žūti.

O mes tuo laiku – žygiavome dundant būgnams!..

* * *

Archipelage atkakliai gyvuoja legenda, esą *„lagerius sugalvojo Frenkelis"*.

Man regis, šis nepatriotiškas ir netgi valdžiai užgaulus prasimanymas pakankamai tvirtai paneigtas ankstesnių skyrių. Nors ir disponuojant kukliais duomenimis, tikiuosi, mums pavyko parodyti,

[1] *Ibid.*, p. 136, 137.

[2] Sobranije zakonov i rasporiaženij Raboče-Krestjanskovo Pravitelstva SSSR, 1929, Nr. 72.

kaip lageriai atsirado slopinimui ir darbui dar 1918 metais. Be jokio Frenkelio buvo sugalvota, jog kaliniai neturi gaišti laiko dorovinimams apmąstymams (sovietinės pataisos darbų politikos tikslas anaiptol nėra individualus pataisymas tradiciniu supratimu), o turi plušėti, ir normas jiems reikia skirti kuo sunkesnes, veik nepakeliamas. Dar nebuvo jokio Frenkelio, o jau kalbėjo: „pataisyti darbu" (dar nuo Eichmanso laikų suvokta, kaip „sunaikinti darbu").

Nereikėjo nė šiuolaikinio dialektinio mąstymo, kad sugalvotum kalinius panaudoti sunkiems darbams mažai apgyventose vietose. Dar 1890 metais Susisiekimo kelių ministerijoje kilo idėja telkti Paamūrės krašto katorgininkus geležinkeliui tiesti. Katorgininkus tiesiog priversdavo, o tremtiniams ir administracine tvarka perkeltiesiems buvo leista dirbti prie kelių tiesimo ir už tai jiems buvo trečdaliu arba perpus sumažinama bausmė (beje, jie verčiau pabėgdavo ir taip atsikratydavo visos bausmės iškart). Nuo 1896 iki 1900 metų zonoje aplink Baikalą dirbo daugiau kaip 1,5 tūkstančio katorgininkų ir 2,5 tūkstančio tremtinių.

Tačiau apskritai XIX amžiaus Rusijos katorga plėtojosi atvirkštine raida: darbas tapo vis mažiau privalomas, stojo. Net Karos katorgoje paskutiniu dešimtmečiu tereikėjo atsėdėti, į darbus nebevarė. Apie tą laiką sušvelnėjo ir darbo reikalavimai Akatujuje (P. Jakubovičius). Tad katorgininkai buvo panaudoti keliui apie Baikalą tiesti veikiau iš laikino reikalo. Ar čia vėl nepasireiškia „du ragai" arba parabolė, kaip ir su terminuotais kalėjimais (pirmoji dalis, devintas skyrius): atšaka švelnesnė, atšaka griežtesnė?

O idėja, kad įprasmintas (ir jau, aišku, nealinantis) darbas padeda *nusikaltėliui* pasitaisyti, jau buvo žinoma, kai dar Marksas nebuvo gimęs, ir šis principas Rusijos kalėjimų valdybos buvo praktikuojamas dar praėjusiame šimtmetyje. P. Kurlovas, vienu tarpu Kalėjimų valdybos viršininkas, 1907 metais liudija: kalinių darbai plačiai organizuoti; jų dirbiniai pigūs, juos gamindami kaliniai leidžia bausmės laiką, o iš kalėjimo išeidami gauna už tai pinigų ir būna pramokę amato.

Ir vis dėlto Frenkelis iš tiesų tapo Archipelago nervu. Jis buvo iš tų laimingųjų, veikėjų, kurių Istorija laukte laukia ir šaukiasi. Lage-

riai tarytum buvo ir iki Frenkelio, bet nebuvo jie įgavę to išbaigto ir vientiso pavidalo, artimo tobulybei. Kiekvienas tikras pranašas ateina kaip tik tada, kada jis verkiant reikalingas. Frenkelis pasirodė Archipelage prieš metastazių pradžią.

Naftalijus Frenkelis, Turkijos žydas, gimė Konstantinopolyje. Baigė komercijos institutą ir vertėsi miško prekyba. Mariupolyje jis įsteigė firmą ir veikiai tapo milijonierium, „Juodosios jūros miško karalium". Jis turėjo savo garlaivius, net leido Mariupolyje savo laikraštį „Kapeika", kurio tikslas buvo juodinti ir pjudyti konkurentus. Per Pirmąjį pasaulinį karą Frenkelis varė kažkokias spekuliacijas ginklais per Galipolį. 1916 metais užuodė audrą Rusijoje, dar iki Vasario revoliucijos pervedė savo kapitalus į Turkiją ir pridurmu 1917 metais pats išvažiavo į Konstantinopolį.

Ir toliau Frenkelis galėjo sau gyventi tą malonų judrų komersanto gyvenimą, neužsikrovęs sunkaus vargo ir nevirtęs legenda. Bet kažkokia lemtinga jėga patraukė jį raudonoji valstybė. (Beje, nuo pat 1917 metų vasario ėmė į Rusiją grįžti daugelis visai nerevoliucingų emigrantų, jie mielai ir grėsliai padėjo visoms revoliucijos stadijoms.) Sklinda nepatikrintas gandas, esą tais metais Konstantinopolyje Frenkelis tapo sovietinės žvalgybos rezidentu (nebent idėjiniais sumetimais, kitaip sunku įsivaizduoti – kam jam šito reikėjo). Bet tikra teisybė, kad nepo metais jis atvažiuoja į SSRS ir slaptu GPU pavedimu čia įsteigia, neva savo vardu, juodąją biržą supirkinėti brangenybėms ir auksui už sovietinius popierinius rublius (GPU ir Torgsino „aukso kampanijos" pirmtakas). Biznieriai ir makleriai gerai jį atsimena iš senesnių laikų, juo pasitiki – ir auksas suplaukia į GPU. Supirkimas baigtas, ir atsidėkodama GPU Frenkelį pasodina. Kiekvienam gudruoliui pakanka kvailumo.

Tačiau nenustygstantis ir neįžeidus Frenkelis dar Lubiankoje ar kelyje į Solovkus kažką praneša aukščiau. Matyt, įkliuvęs į spąstus, jis nusprendžia ir iš to padaryti biznį. Jį atveža į Solovkus 1927 metais, bet tuojau nuo etapo atskiria, įkurdina mūrinėje būdelėje už vienuolyno ribų, priskiria jo paslaugoms budintį tvarkdarį ir leidžia jam

laisvai vaikščioti po salą. Mes jau buvome užsiminę, kad Frenkelis tampa ekonomikos skyriaus viršininku (laisvojo privilegija) ir išsako garsiąją savo tezę apie kalinio išsunkimą per pirmuosius tris mėnesius, o toliau nei jis, nei jo lavonas nebereikalingi. Nuo 1928 metų Frenkelis jau Kemėje. Ten jis įsteigia naudingą pagalbinę įmonę. Dešimtmečius vienuolių kauptas ir tuščiai vienuolyno sandėliuose gulinčias odas jis perveža į Kemę, sutraukia ten kailiadirbius ir batsiuvius ir ima tiekti modelinę avalynę bei odos galanterijos dirbinius firminei parduotuvei Kuzneckij Most gatvėje (parduotuvę valdo ir kasos įplaukas pasiima GPU, bet poniutės, perkančios batus, šito nežino – kai ir jas pačias veikiai ims brukti į Archipelagą, jos šito neprisimins, nesusivoks.)

Kartą, 1929 metais, Frenkelio atskrenda iš Maskvos lėktuvas ir nudangina jį į pasimatymą su Stalinu. Geriausias kalinių Draugas (ir Geriausias čekistų Draugas) susidomėjęs šnekučiuojasi su Frenkeliu tris valandas. Šio pašnekesio stenograma niekuomet nebus žinoma, tiesiog jos nebuvo, bet aišku, kad Frenkelis atskleidinėja Tautų Tėvui pasakiškas perspektyvas, kaip kalinių darbu sukurti socializmą. Daugelį Archipelago geografijos punktų, kuriuos mes dabar klusnia plunksna pridurmu aprašinėjame, jis drąsiais potėpiais apmeta Sąjungos žemėlapyje, papsint pašnekovo pypkei. Kaip tik Frenkelis ir, matyt, kaip tik tada pasiūlo visuotinę lagerių apskaitos sistemą pagal grupes A, B, C, D, nepaliekančią landos nei lagerio viršininkui, nei juo labiau kaliniui: kiekvienas, neaptarnaujantis lagerio (B), nepripažintas ligoniu (C) ir nenubaustas karceriu (D), turi per visą savo bausmės laiką kasdien vilkti jungą (A). Šitokio universalumo pasaulinė katorgos istorija dar nežinojo! Kaip tik Frenkelis ir kaip tik tame pašnekesyje pasiūlo atsisakyti reakcingos lygiavos sistemos kalinių mityboje ir apmeta vieningą visam Archipelagui sistemą, kaip perskirstyti varganą produktą – *duonos skalę ir viralo skalę*, beje, paimtą jo iš eskimų: laikyk žuvį ant smaigo prieš bėgančius šunis. Dar jis pasiūlo *užskaitymus* ir paleidimą pirma laiko kaip atpildą už gerą darbą. Tikriausiai čia buvo numatytas ir pirmutinis bandymų laukas – didysis Baltosios-Baltijos jūrų kanalas, kur išradingasis valiutos spekuliantas netrukus bus pa-

skirtas – ne statybos viršininku ir ne lagerio viršininku, bet specialiai jam sugalvotoms pareigoms: „darbų viršininkas", vyriausiasis prižiūrėtojas darbo mūšių lauke.

N. Frenkelis, Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybos darbų vykdytojas

Bet štai ir jis pats. Pikta antižmogiška valia trykšte trykšta iš veido. Tačiau veikiai knygoje apie Baltosios-Baltijos jūrų kanalą, norėdamas išaukštinti Frenkelį, vienas sovietinių rašytojų apie jį pasakys šitaip: „Su lazdele rankoje jis pasirodydavo trasoje tai vienur, tai kitur, tylėdamas prieidavo prie dirbančių kalinių ir sustodavo pasirėmęs lazdele, užkeitęs koją ant kojos, ir šitaip išstovėdavo valandų valandas... Akys tardytojo ir prokuroro, lūpos skeptiko ir satyriko... Žmogus labai valdingas ir išdidus, jis mano, jog svarbiausia viršininkui –valdžia, absoliuti, nepajudinama ir beribė. Jeigu valdžiai reikia, kad tavęs bijotų, – tegu bijo". Ir net moka ūmai išreikšti pasigėrėjimą „negailestingu sarkazmu ir šaltumu, kai, rodos, joks žmogiškas jausmas šiam viršininkui neįmanomas"[1].

Pastaroji frazė mums atrodo duodanti raktą ir Frenkelio charakteriui, ir biografijai suprasti.

Pradėjus kasti Baltosios-Baltijos jūrų kanalą, Frenkelis paleidžiamas, už kanalą gauna Lenino ordiną ir paskiriamas Bamlago statybos viršininku. („Baikalo-Amūro magistralė" – pavadinimas iš ateities, o ketvirtajame dešimtmetyje Bamlagas užbaiginėja tiesti antruosius Sibiro magistralės kelius ten, kur jų dar nėra.) Šituo metu ir prasideda Naftalijaus Frenkelio karjera nesibaigia, bet labiau derės apie tai papasakoti tolesniame skyriuje.

[1] Belomorsko-Baltijskij kanal imeni Stalina: Istorija stroitelstva, Gosizdat. *Istorija fabrik i zavodov*, 1934, p. 213, 216.

* * *

Visa ilga Archipelago istorija per pusę šimtmečio nesusilaukė mažne jokio atspindžio Sovietų Sąjungos literatūroje. Čia kaltas tas pats nelemtas atsitiktinumas, per kurį lagerių sargybos bokšteliai niekuomet nepatekdavo į kino kadrus nei į dailininkų peizažus.

Bet ne taip buvo su Baltosios-Baltijos jūrų ir Volgos kanalais. Apie kiekvieną iš jų yra mūsų žiniai knyga, ir bent jau šį skyrių galime rašyti pasiremdami dokumentiniais sovietiniais liudijimais.

Rūpestinguose tyrinėjimuose prieš naudojantis kokiu nors šaltiniu vertėtų jį apibūdinti. Padarykime taip.

Štai prieš mus guli tomas, kurio formatas beveik kaip bažnytinės Evangelijos ir kartoniniame viršelyje įspaustas Pusdievio bareljefas. Knyga „Stalino Baltosios-Baltijos jūrų kanalas" išleista Gosizdato 1934 metais ir autorių skirta partijos XVII suvažiavimui. Matyt, suvažiavimui ji ir suspėjo išeiti. Tai Gorkio knygos „Fabrikų ir gamyklų istorija" atšaka. Jos redaktoriai: Maksimas Gorkis, L. Averbachas ir S. Firinas. Pastarasis vardas literatūriniuose sluoksniuose menkai težinomas, tad paaiškinsim: Semionas Firinas, nors dar jaunas, – Gulago viršininko pavaduotojas. Kamuojamas autoriaus garbės troškimo, jis parašė apie Baltosios-Baltijos jūrų kanalą ir savo atskirą brošiūrą. Leopoldas Averbachas (mūsų jau minėtosios Idos Leonidovnos brolis) – priešingai, šaunesnio už jį sovietinėje literatūroje nebuvo, žurnalo „Na literaturnom postu" („Literatūros sargyboje") atsakingasis redaktorius, pagrindinis asmuo, kuris vėzdu talžė rašytojus, be to, dar Sverdlovo giminaitis[1].

Knygos istorija tokia: 1933 metų rugpjūčio 17 dieną įvyko *iškyla*: šimtas dvidešimt rašytojų pasiplaukiojo garlaiviu po ką tiktai už-

[1] Stebuklinga Sverdlovų šeimynėlė liko revoliucijos istorijos šešėlyje – todėl, kad Jakovas anksti mirė, nors ir suspėjo gerokai prisidėti prie mirties bausmių, neaplenkdamas ir caro šeimos. Štai – tie mieli giminaičiai, o dar buvo sūnus Andrejus, neeilinis tardytojas budelis (ir dar, kaip mėgėjas, dėdavosi esąs suimtas ir sėsdavo į kamerą kaip šnipelis – „nasedka"). O Sverdlovo žmona Klavdija Novgorodceva laikė namie deimantų ir briliantų *partinį fondą*, bolševikų prisiplėštą per revoliuciją: Politbiuro gauja turėjo pasiruošusi jį atsargai, jei netektų valdžios, jei turėtų mikliai nešdintis iš valstybės rūmų.

S. Firinas, Gulago viršininko pavaduotojas ir Baltosios-Baltijos jūrų kanalo lagerio viršininkas

baigtą kanalą. Kanalo darbų vykdytojas kalinys D. Vitkovskis savo akimis matė, kaip garlaivį praleidžiant per šliuzus šie žmonės baltais kostiumais, susibūrę denyje, šaukėsi artyn kalinius iš šliuzo teritorijos (o ten, beje, buvo jau daugiau eksploatuotojų negu statytojų), kanalo vadovybei girdint klausinėjo kalinį: ar jis myli savo kanalą, savo darbą, ar jis tiki, jog šičia pasitaisė, ir ar pakankamai rūpinasi jų vadovybė kalinių buitimi? Klausimų buvo aibė, bet visi šitokio pobūdžio, ir visi per bortą, ir vadovybės akivaizdoje, ir tiktai kol garlaivis buvo šliuzuojamas. Po šios iškylos 84 rašytojai kažkaip sugebėjo išsisukti – nedalyvauti Gorkio kolektyviniame darbe (bet galbūt rašė savo entuziastingus eilėraščius ir apybraižas), o kiti 36 sudarė autorių kolektyvą. Įtemptai padirbėję 1933 metų rudenį ir žiemą, jie ir sukūrė šį unikalų veikalą.

Knyga buvo išleista tarytum amžiams, kad ainiai skaitytų ir negalėtų atsistebėti. Tačiau, lemtingai susiklosčius aplinkybėms, dauguma joje išliaupsintųjų ir nufotografuotųjų vadovų po dvejų trejų metų buvo demaskuoti kaip liaudies priešai. Natūralu, kad ir knygos tiražas buvo išimtas iš bibliotekų ir sunaikintas. Naikino ją 1937 metais ir privatūs savininkai, nenorėdami užsitraukti kalėjimo. Dabar išlikę labai mažai egzempliorių ir nėra vilties, jog leidimas bus pakartotas – tad juo sunkesnę užsikrauname naštą neleisti, kad pražūtų mūsų tėvynainiams direktyvinės idėjos ir faktai, aprašyti šioje knygoje[1]. Teisinga bus išsaugoti literatūros istorijai ir autorių vardus. Na, bent jau šiuos: Maksimas Gorkis. – Viktoras Šklovskis. – Vsevolodas Ivanovas. – Vera Inber. – Valentinas Katajevas. – Michailas

[1] Iš jos paimtos nuotraukos p. 55, 73, 75, 77–79, 83–86, 89, 95, 97.

Zoščenka. – Lapinas ir Chacrevinas. – L. Nikulinas, – Kornelijus Zelinskis. – Brunas Jasenskis (skyrius: „Pribaigti klasinį priešą"). – J. Gabrilovičius. – A. Tichonovas. – Aleksejus Tolstojus. – K. Finas.

Šios knygos reikalingumą kaliniams, kasusiems kanalą, Gorkis paaiškino taip: „kanalarmiečiams[1] nepakanka žodžių išteklių" išreikšti sudėtingiems perauklėjimo jausmams, – o rašytojai tokius žodžių išteklius turi, ir štai jie pagelbės. O knygos reikalingumą rašytojams jis paaiškino taip: „Daugelis literatų, susipažinę su kanalu... pasikrovė, ir tai labai gerai atsilieps jų darbui... Dabar literatūroje *atsiras ta nuotaika, kuri varo ją į priekį* ir iškels ją į vieną lygį su mūsų didžiaisiais darbais" (kursyvas mūsų. – *A. S.* Tą lygį mes po šiai dienai juntame sovietinėje literatūroje). Na o knygos reikalingumas milijonams skaitytojų (daugelis iš jų ir patys veikiai turės atplūsti į Archipelagą) savaime suprantamas.

Koks gi autorių kolektyvo požiūris į objektą? Visų pirma: jie šventai tiki, kad visi nuosprendžiai teisingi ir visi atvarytieji į kanalo darbus kalti. „Šventai tiki" – netgi per silpnai pasakyta: tas klausimas autoriams atrodo nesvarstytinas ir nekeltinas. Tai jiems lygiai taip pat aišku, kaip kad naktis tamsesnė už dieną. Jie, pasinaudodami savo žodžių ir vaizdų ištekliais, diegia mums visas ketvirtojo dešimtmečio neapykantos žmogui legendas. Žodį „kenkėjas" jie traktuoja kaip inžinieriaus esmės pamatą. Ir agronomai, stojantys prieš ankstyvąją sėją (galbūt – į sniegą ir į purvyną?), ir irigatoriai, aprūpinantys vandeniu Vidurinę Aziją, – visi be jokių išlygų jiems kenkėjai. Visuose knygos skyriuose tie rašytojai žvelgia į inžinierių luomą iš aukšto, kaip į žemą ir ydingą padermę. Knygos 125 puslapyje metamas kaltinimas, *jog geroka dalis ikirevoliucinių rusų inžinierių – sukčiai.* Tatai jau nebe individualus kaltinimas, jokiu būdu. (Ar tai reikėtų suprasti, kad inžinieriai kenkė jau ir carizmui?) Ir šitaip rašo žmonės, kurių nė vienas net nesugeba ištraukti kvadratinės šaknies (o cirke šitai padaro kai kurie arkliai).

Autoriai kartoja mums kai kuriuos tų metų svaičiojimus kaip istorinę tiesą: kad gamyklų valgyklose darbininkės nuodijamos ar-

[1] Nuspręsta juos taip vadinti norint pakelti jiems dvasią (arba nesamos darbo armijos garbei).

šeniku; kad jeigu sovchoze sugyžta primelžtas pienas – kaltas ne kvailas nerangumas, o priešo kėslai: priversti šalį tinti iš bado (taip ir rašoma). Apibendrintai ir pilkai jie rašo apie tą grėsmingą tipišką *buožę*, kuris „stojo į gamyklą ir mėto varžtus į stakles". Ką gi, jie – žmonių širdžių žinovai, jiems tą lengviau įsivaizduoti: žmogus per stebuklą liko neištremtas į tundrą, atbėgo į miestą, dar per didesnį stebuklą įsitaisė gamykloje, jau mirdamas iš bado, ir dabar, užuot maitinęs šeimą, mėto varžtus į stakles!

J. Rapoportas, Baltosios-Baltijos jūrų kanalo lagerio viršininko pavaduotojas

Ir atvirkščiai, autoriai negali ir nenori tramdyti savo susižavėjimo kanalo darbų vadovais, darbdaviais, kuriuos, nors jau ketvirtasis dešimtmetis, jie atkakliai tebevadina čekistais, versdami ir mus vartoti šį terminą. Jie žavisi ne tiktai čekistų protu, valia, organizuotumu, bet ir geriausia žmogiškąja prasme jais kaip nuostabiomis asmenybėmis. Būdingas pavyzdys kad ir epizodas su Jakovu Rapoportu. Šis pusmokslis Tartu universiteto, evakuoto į Voronežą, studentas, naujojoje tėvynėje tapęs gubernijos ČK pirmininko pavaduotoju, o vėliau Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybos viršininko pavaduotoju, autoriaus žodžiais tariant, apeidamas statybą liko nepatenkintas tuo, kaip darbininkai stumdo karučius ir davė inžinieriui triuškinantį klausimą: o ar jūs atsimenate, kam lygus keturiasdešimt penkių laipsnių kosinusas? Ir inžinierius buvo sugniuždytas ir sugėdintas Rapoporto erudicijos, ir tučtuojau pataisė savo kenkėjiškus nurodymus, ir karučių stumdymas pakilo į aukštą techninį lygį. Šitokiais anekdotais autoriai ne tik pagražina savo pasakojimą, bet ir pakylėja mus į mokslo aukštumas.

M. Bermanas, Gulago viršininkas

L. Koganas, Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybos viršininkas

Ir kuo aukštesnį darbdavys užima postą, tuo žemiau autorius prieš jį lenkia galvą. Nežabotos liaupsės giedamos Gulago viršininkui Matvejui Bermanui[1]. Daug entuziastingų panegirikų tenka Lazeriui Koganui, buvusiam anarchistui, 1918 metais persimetusiam į laimėjusių bolševikų pusę, įrodžiusiam savo ištikimybę 9-osios armijos specialiojo skyriaus viršininko, paskui OGPU kariuomenės vado pavaduotojo poste, vienam iš Gulago organizatorių, o dabar Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybos viršininkui. Autoriai gali tik pritarti draugo Kogano žodžiams apie *geležinį narkomą* (liaudies komisarą): Draugas Jagoda – „mūsų vyriausiasis, mūsų nuolatinis vadovas". (Tai užvis labiausiai ir pražudė knygą! Ditirambai Genrichui Jagodai ir jo portretas buvo išplėšti net iš mūsų dienas pasiekusių egzempliorių, ir ilgai teko mums to portreto ieškoti.)

Juo labiau tas tonas įsigalėjo lagerio brošiūrose. Štai sakykim: „Į trečiąjį šliuzą atėjo garbingi svečiai (jų portretai kabojo kiekviename barake) – draugai Kaganovičius, Jagoda ir Bermanas. Žmonės

[1] M. Bermanas – M. Bormanas, vėl tik viena raidė skiriasi... Eichmansas – Eichmanas...

suskato sparčiau dirbti. *Ten viršuje* šyptelėjo – ir šypsena persidavė šimtams žmonių pamatų duobėje"[1]. Ir valdiškose dainose:

> Pats Jagoda mus veda ir mus moko,
> Aštri akis jo ir tvirta ranka.

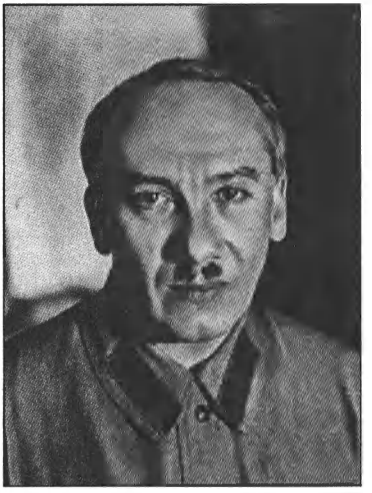

G. Jagoda, OGPU pirmininko pavaduotojas

Visuotinis entuziazmas dėl lagerio gyvenimo būdo stumia autorius į tokią panegiriką: „Į kokį tik Sąjungos kampelį likimas jus nublokštų, nors ir nykiausią ir tamsiausią, tvarkos... darnumo ir sąmoningumo... antspaudu paženklinta kiekviena OGPU organizacija". O kokia gi gali būti Rusijos glūdumoje GPU organizacija? – tiktai lageris. *Lageris kaip pažangos skleidėjas* – šit koks mūsų istorinio šaltinio lygis.

Čia tarė žodį ir pats vyriausiasis redaktorius. Sakydamas kalbą paskutiniame Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybos darbininkų sąskrydyje 1933 metų rugpjūčio 25 dieną Dmitrovo mieste (jie jau persikraustė į Volgos kanalą), Gorkis pareiškė: „Aš nuo 1928 metų rūpinuosi, kaip OGPU perauklėja žmones". (Vadinasi, dar prieš Solovkus, dar prieš aną sušaudytąjį berniuką; kai į Sąjungą sugrįžo – taip ir rūpinasi.) Ir jau vos sulaikydamas ašaras kreipėsi į ten esančius čekistus: „Velniai drapuotieji, jūs patys nežinot, ką padarėt..." Rašo autoriai: čia čekistai *tik šyptelėjo*. (Jie žinojo, *ką* padarė...) Apie nepaprastą čekistų kuklumą Gorkis rašo ir pačioje knygoje. (Tas jų nenoras garsintis iš tiesų jaudinantis bruožas.)

Kolektyviniai autoriai ne šiaip nutyli apie mirusiuosius Baltosios-Baltijos jūros kanale, tai yra nesilaiko bailaus *pusiau tiesos* principo,

[1] J. Kuzemko, *3-j šliuz*, Izdanije Kulturno-vospitatelnovo otdela Dmitlaga NKVD SSSR, 1935. „Neplatintina už lagerio ribų". Dėl leidinio retumo galima rekomenduoti kitą kombinaciją: „Kaganovičius, Jagoda ir Chruščiovas inspektuoja Baltosios-Baltijos jūrų kanalo lagerį", D. D. Runes, *Despotism: A pictorial history of tyranny*, Niujorkas, 1963, p. 262.

bet tiesiai rašo (p. 183), kad statyboje *niekas* nemiršta! (Matyt, jie taip samprotauja: šimtas tūkstančių kanalą pradėjo, šimtas tūkstančių ir baigė. Vadinasi, visi gyvi. Jie išleidžia iš akių tiktai etapus, kuriuos statyba prarijo per dvi žiaurias žiemas. Bet čia jau kaip su tuo sukto inžinieriaus kosinusu.)

Autoriai nemato nieko, kas teiktų didesnį įkvėpimą nei tas lagerio darbas. Prievartinis darbas jiems atrodo viena aukščiausių uždegančios sąmoningos kūrybos formų. Štai teorinis pasitaisymo pamatas: „Nusikaltėliai – iš ankstesnių bjaurių sąlygų, o mūsų šalis graži, galinga ir didžiadvasė, ją reikia puošti". Jų manymu, visi tie atvarytieji prie kanalo niekuomet nebūtų susiradę savo vietos gyvenime, jeigu darbdaviai nebūtų jiems liepę sujungti Baltosios jūros su Baltija. Nes *„žmogaus žaliava* pasiduoda apdorojimui nepalyginti sunkiau kaip medis". Kas per kalba! Kokia gelmė! Kas taip pasakė? Nagi Gorkis šitaip kalba knygoje, neigdamas „humanizmo žodinį blizgesį". O Zoščenka giliai įsijautęs rašo: „Persiauklėjimas – tai ne noras įsiteikti ir būti paleistam (vis dėlto tokių įtarimų būta? – *A. S.*), o iš tikrųjų statytojo sąmonės persiorientavimas ir savigarba". O, žmogaus žinovas! Ar stūmei tu kanalo karutį, gyvas tik bausmės daviniu?..

Šia vertinga knyga, atnešusia šlovę sovietinei literatūrai, samprotaudami apie kanalą mes ir vadovausimės.

Kaip čia atsitiko, kad pirmutine didžiąja Archipelago statyba buvo parinktas kaip tiktai Baltosios-Baltijos jūrų kanalas? Ar Staliną spyrė ekonominis arba karinis skrupulas? Priėję iki statybos pabaigos, galėsime tvirtai atsakyti, kad – ne. Ar jį kaitino kilnus troškimas pasirungti su Petru Pirmuoju, tempusiu pervalkais šia trasa savo laivyną, ar su imperatorium Pavlu, kuriam valdant buvo pirmąkart iškeltas šio kanalo projektas? Vargu ar Išminties Korifėjus apie tai ir žinojo. Stalinui buvo reikalinga *kur nors* didžioji kalinių statyba, kuri pasiglemžtų daug darbo rankų ir daug gyvybių (žmonių perteklius

nuo išbuožinimo), patikima kaip mirties mašina, žudanti dujomis, bet už ją pigesnė, – ir kartu paliktų didingą, į piramidę panašų jo viešpatavimo paminklą. Pamėgtuose vergoviniuose Rytuose, iš kurių Stalinas daugiausia gyvenime pasisėmė, mėgta kasti milžiniškus kanalus. Ir aš mažne regiu, kaip, su meile žiūrinėdamas europinės Rusijos Šiaurės žemėlapį, kur buvo sutelkta tuomet didiuma lagerių, Valdovas pypkės koto galiuku nubrėžė to krašto viduryje brūkšnį nuo jūros lig jūros.

O paskelbus apie statybą, būtinai reikėjo paskelbti, kad ji *skubi*. Nes nieko neskubaus tais metais mūsų šalyje nebuvo daroma. Jeigu ji būtų buvusi neskubi, niekas nebūtų patikėjęs jos gyvybine svarba – o netgi kaliniai, mirdami po apverstu karučiu, turėjo ta svarba tikėti. Ir jeigu statyba būtų buvusi neskubi – tuomet jie nebūtų mirę ir atlaisvinę aikštelės naujai visuomenei.

„Kanalas turi būti iškastas per trumpą laiką ir atsieiti pigiai! – toks draugo Stalino nurodymas!" (O kas tuomet gyveno, tas pamena, ką reiškia – Draugo Stalino Nurodymas!) Dvidešimt mėnesių! – štai kiek davė Didysis Vadas savo nusikaltėliams ir kanalui iškasti, ir pasitaisyti: nuo 1931 metų rugsėjo iki 1933 metų balandžio. Net dvejų metų negalėjo jiems duoti – taip skubinosi. Panamos kanalas, 80 kilometrų ilgio, buvo kasamas 28 metus. Sueco kanalas, 160 kilometrų, – 10 metų. Baltosios-Baltijos jūrų kanalas, 227 kilometrų – mažiau kaip 2 metus, argi ne puiku? Iškasti du su puse milijono kubinių metrų akmeningo grunto, iš viso žemės darbų – 21 milijonas kubinių metrų. Vietovė užgriozdinta rieduliais. Ir pelkės. Septyni „Poveneco laiptų" šliuzai, dvylika šliuzų šlaite, besileidžiančiame į Baltąją jūrą. 15 užtvankų, 12 vandens išleistuvų, 49 dambos, 33 kanalai. Betono darbų – 390 tūkstančių kubinių metrų, rentinių – 921 tūkstantis[1]. „Tai ne Dniepro kaskados statyba, kuriai buvo duota daug laiko ir valiutos. Baltosios-Baltijos jūrų kanalas patikėtas OGPU *ir nė kapeikos valiutos*".

[1] SSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimas (Maskva, Kremlius, 1933 m. rugsėjo 2 d.), *Belomorsko-Baltijskij kanal*, p. 401.

Štai dabar vis labiau ir labiau mums aiškėja sumanymas: vadinasi, tas kanalas taip reikalingas Stalinui ir šaliai, kad nė kapeikos valiutos. Tegu vienkart dirba *šimtas tūkstančių* kalinių – ar bereikia brangesnio kapitalo? Ir per dvidešimt mėnesių užbaikit kanalą! nė viena diena nebus pratęsta.

Kur čia neįtūši ant inžinierių kenkėjų! Inžinieriai sako: statysim betoninius įrenginius. Čekistai atsako: nėr kada. Inžinieriai sako: reikia daug metalo. Čekistai: pakeiskite medžiu! Inžinieriai sako: reikia traktorių, kranų, statybinių mašinų! Čekistai: šito nebus, nė kapeikos valiutos, viską darykit rankomis!

Knyga šitai vadina: „pašėlusiai drąsi čekistų techninės užduoties formuluotė"[1]. Tai yra Rapoporto kosinusas... (Beje, įvairiuose „Belomoro" tiražuose tas kosinusas skirtingas.)

Taip skubam, kad šitam Šiaurės projektui vežam taškentiečius, Vidurinės Azijos hidrotechnikus ir irigatorius (pačiu laiku juos pasodino). Iš jų sudaromas Furkasovo skersgatvyje (už Didžiosios Lubiankos) Specialusis (ir vėl „specialusis", pamėgtas žodis!) konstruktorių biuras[2]. (Beje, čekistas Ivančenka klausia inžinierių Žuriną: „O kam projektuoti, kai yra Volgos-Dono projektas? Pagal jį ir statykite".)

Taip skubam, kad jie pradeda daryti projektą dar prieš iššvalgydami vietovę! Be abejo, siunčiame į Kareliją žvalgų partijas. Nė vienas konstruktorius neturi teisės išeiti už biuro sienų, ką jau kalbėti apie Kareliją (budrumas). Todėl lekia telegramos: o kokia ten altitudė? o koks ten gruntas?

Taip skubam, kad kalinių ešelonai dunda ir dunda į būsimąją trasą, o ten dar nėra nei barakų, nei tiekimo, nei įrankių, nei tikslaus plano – ką gi reikia daryti? (Nėra barakų – užtat yra ankstyvas Šiaurės ruduo. Nėra įrankių – užtat eina pirmas mėnuo iš dvidešimties. (Plius keletas organizacinio laikotarpio *akių muilinimo* mėnesių, niekur neįrašytų.)

---

[1] *Ibid.*, p. 82.

[2] Taigi viena pačių ankstyvųjų *šaraškų*, Rojaus salų. Čia minimas ir kitas panašus biuras: Ižorsko gamyklos, sukonstravęs pirmą garsųjį bliumingą.

Darbų pradžia

Taip skubam, kad pagaliau į trasą atvažiavę inžinieriai neturi vatmano, liniuočių, smeigtukų (!) ir net šviesos darbo barake. Jie dirba šviečiant spingsulėms, tai panašu į pilietinį karą! – negali atsigėrėti mūsų autoriai.

Smagiu tikrų išdaigininkų tonu jie mums pasakoja: moterys atvažiavusios šilkinėmis suknelėmis, o čia gauna karučius! Ir „kas tiktai nesusitinka Tungudoje: buvusieji studentai, esperantininkai, kovos draugai iš baltagvardiečių dalinių!" Kovos draugai iš baltagvardiečių dalinių seniai jau susitiko Solovkuose (arba dar anksčiau nuskandinti ir guli Baltosios, Kaspijos jūrų dugne), o štai kad esperantininkai ir studentai irgi čia gauna karučius – už šitą informaciją autoriams ačiū! Kone leipdami juokais jie mums pasakoja: veža iš Krasnovodsko lagerių, iš Stalinabado, iš Samarkando turkmėnus ir tadžikus su Bucharos chalatais, čalmomis – o šičia Karelijos speigai! tai bent staigmena basmačiams! Šičia norma: du kubinius metrus granito uolos suskaldyti ir karučiu išvežti už šimto metrų! O verčia sniegą ir viską užpusto, karučiai virsta nuo trapų į sniegą.

Medinės gervės

Bet tegu kalba autoriai: šlapiomis lentomis karutis krypuliavo, apsiversdavo, „žmogus su tokiu karučiu panėšėjo į arklį, įkinkytą tarp ienų" (p. 106); pakrauti karutį netgi ne uolinio, o tiesiog įšalusio grunto „trunka valandą". Arba štai bendresnio pobūdžio vaizdelis: „Atgrasioje dauboje, užneštoje sniego, buvo pilna žmonių ir akmenų. Žmonės maklinėjo, klupdami ant akmenų. Po du, po tris jie susilenkdavo ir apglėbę riedulį mėgindavo pakelti. Riedulys nepajudėdavo. Tuomet šaukdavosi ketvirtą, penktą..." Bet čia pagalbon ateina šauniojo mūsų amžiaus technika: „rieduliai iš pamatų duobės iškeliami tinklu", o tinklas tempiamas lynu, o lynas – „būgnu, kurį suka arklys"! Arba štai kitas būdas – *medinės gervės* akmenims kelti. Arba dar vienas – iš pirmųjų Baltosios-Baltijos jūrų kanalo kasimo mechanizmų – prieš penkis šimtmečius, prieš penkiolika?

Ir čia jums – kenkėjai? Juk čia genialūs inžinieriai! – iš XX amžiaus juos nusviedė į urvinį, ir žiūrėkit, jie susidorojo!

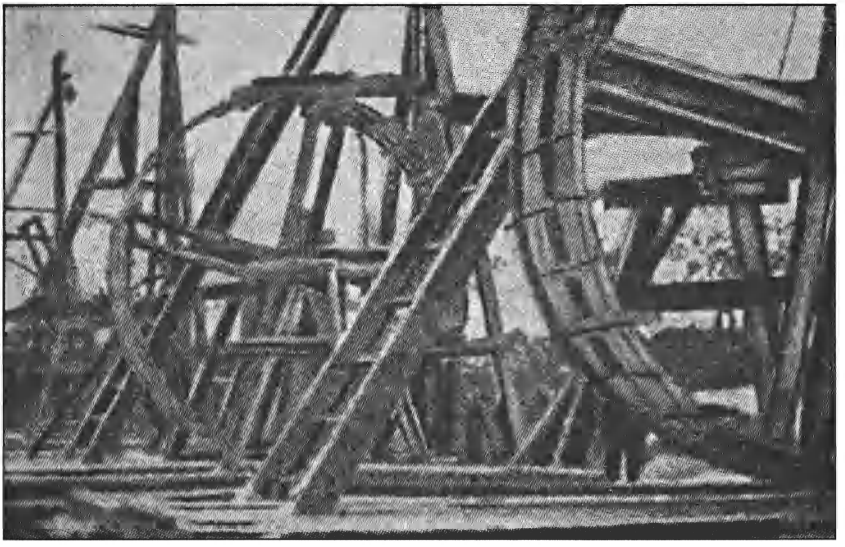

Pirmieji mechanizmai

Pagrindinis kanalo kasimo transportas? – žemkasės, sužinome iš knygos. O dar yra *Baltosios-Baltijos jūrų kanalo fordai*! Įtaisas toks: sunkios medinės aikštelės, uždėtos ant keturių apskritų medinių trinkų (volų), – du arkliai traukia tokį „fordą" ir vežioja akmenis. O karutį stumia dviese – įkalnėje į jį kimba kablininkas krovėjas. O kaip kirsti medžius, kai nėra nei pjūklų, nei kirvių? Ir čia mūsų išradingumas suveikia: medžiai aprišami virvėmis ir brigados pakaitomis tempia į skirtingas puses – *išjudin*a medžius! Mūsų išradingumas viską gali! – o kodėl? Nagi todėl, kad kanalas kasamas **draugo Stalino iniciatyva ir vykdant jo užduotį**! – parašyta laikraščiuose ir kasdien kartojama per radiją.

Reikia įsivaizduoti tokį mūšio lauką ir jame čekistus „ilgomis pelenų pilkumo milinėmis arba odinėmis striukėmis". Šimtui tūkstančių kalinių jų vos 37, bet juos visi myli, ir toji meilė verčia Karelijos riedulius. Štai jie sustoja, ranka rodo draugas Frenkelis, čepteli lūpomis draugas Firinas, nieko nepasako draugas Uspenskis

N. Frenkelis, S. Firinas ir jo pavaduotojas D. Uspenskis

(tėvažudys? Solovkų budelis?) – ir tūkstančių žmonių likimas nuspręstas šiai žvarbiai nakčiai arba visam šiam poliariniam mėnesiui.

Čia ir visa šios statybos didybė, kad ji varoma be šiuolaikinės technikos ir be jokio šalies tiekimo! „Tai ne susmukusio Europos ir Amerikos kapitalizmo tempai. Tai – socialistiniai tempai!" – didžiuojasi autoriai (p. 349). (Septintajame dešimtmetyje mes žinome, kad tai vadinasi Didysis Šuolis.) Visa knyga tik ir liaupsina technikos atsilikimą ir rankų darbą. Kranų nėra? Bus savi! – ir daromi pasukamieji kranai, „derikai", kranai iš medžio, ir tiktai besizulinančios metalinės dalys liejamos pačių. „Kanale sava industrija!" – negali atsidžiaugti mūsų autoriai. Ir vežimėlių ratai taip pat liejami pačių pasidirbtoje lydkrosnėje.

Taip skubiai prireikė šaliai kanalo, kad neatsirado vežimėlių ratų! Leningrado gamykloms tai būtų buvęs per sunkus užsakymas!

Ne, neteisinga būtų tą klaikiausią XX amžiaus statybą, žemyno kanalą, iškastą „karučiu ir kirtikliu", neteisinga būtų lyginti su

Egipto piramidėmis: juk piramidės buvo statomos panaudojant to meto techniką! O mūsų kanalo technika buvo atsilikusi keturiasdešimčia amžių!

Tatai ir buvo „dušegubka" (mirties mašina). Dujų kameroms mes neturėjome dujų.

Pabūkite inžinieriumi šitokiomis sąlygomis! Visi pylimai – žemių, vandens išleistuvai – mediniai. Per žemę nuolatos sunkiasi vanduo. Kuo gi ją suplūkti? – varinėja pylimu arklius su volais! (Dar ir arklių podraug su kaliniais nesigaili Stalinas ir šalis – todėl, kad čia buožių gyvuliai, jie taip pat turi išgaišti.) Labai sunku nuo besisunkiančio vandens apsaugoti ir žemės sujungimus su medžiu. Reikia metalą pakeisti medžiu! – ir inžinierius Maslovas išranda rombiškus medinius šliuzų vartus. Šliuzų sienoms nėra betono! – kuo sutvirtinti šliuzų sienas? Prisimenami senoviški rusų *rentiniai* – mediniai 15 metrų aukštumo rentiniai, iš vidaus užpilami žemėmis. Naudokite urvinio amžiaus techniką, bet imkitės XX amžiaus atsakomybės: jeigu kur nors pragrauš užtvanką – galva nulėks nuo pečių.

Geležinis narkomas Jagoda rašo vyriausiajam inžinieriui Chrustaliovui: „Sprendžiant iš turimų pranešimų (tai yra skundikų ir Kogano-Frenkelio-Firino), jūs nerodote ir neturite reikiamos energijos ir suinteresuotumo darbu. Įsakau tučtuojau atsakyti – ar ketinate jūs tučtuojau (na ir tonas)... griebtis darbo kaip reikiant... ir priversti sąžiningai dirbti tuos inžinierius, kurie sabotuoja ir žlugdo..." Ką gali atsakyti vyriausiasis? Gyventi juk norisi... „Aš pripažįstu savo nusikalstamą nuolaidumą... apgailestauju dėl savo ištižimo..."

Tuo tarpu ausyse be paliovos: **„Kanalas kasamas draugo Stalino iniciatyva ir vykdant jo užduotį!"** „Radijas barake, trasoje, prie upelio, kareliškoje pirkioje, iš sunkvežimio, *radijas, nemiegantis nei dieną, nei naktį* (įsivaizduokite!), ta begalė juodų burnų, juodų kaukių be akių (vaizdinga) nuolat šaukia: ką galvoja apie trasą visos šalies čekistai, ką pasakė partija". Kitaip tariant – galvok ir tu! Kitaip tariant – galvok ir tu! „Gamtą nugalėsim – laisvę turėsim!" Tegyvuoja

soclenktynės ir spartuolių darbas! Lenktynės tarp brigadų! Lenktynės tarp falangų (po 250–300 žmonių)! Lenktynės tarp darbo kolektyvų! Lenktynės tarp šliuzų! Pagaliau ir *vochrovcai* (sukarinta lagerio apsauga) stoja į soclenktynes su zekais (p. 146)?!.

Tačiau pagrindinis ramstis, žinoma, – *socialiai artimi žmonės*, tai yra vagys! (Šios sąvokos jau susiliejo kanale.) Susijaudinęs Gorkis šaukia jiems iš tribūnos: „Kiekvienas kapitalistas vagia daugiau, negu jūs visi kartu paimti!" (p. 385). Urkos staugia pamaloninti. „Ir ašaros kaip pupos kaptelėjo iš buvusio kišenvagio akių". Siūloma panaudoti statybai „teisės pažeidėjų romantizmą". Ar begalima labiau paglostyti jiems savimeilę! Kalba vagis iš sąskrydžio prezidiumo: „Po dvi dienas duonos negaudavom, bet tai mums nebaisu. (Juk jĩe visuomet iš ko nors nudžiaus.) Mums brangu tai, kad su mumis šneka kaip su žmonėmis (o šituo negali pasigirti inžinieriai). Uolos čia tokios, kad grąžtai lūžta. Nieko, įveikiam". (Kuo gi *įveikia*? ir *kas* įveikia?..)

Tatai – klasių teorija: remtis lageryje savais prieš svetimus. Apie Baltosios-Baltijos jūrų kanalą neparašyta, ką valgo brigadininkai, o apie Bereznikus liudytojas (I. Tabaterovas) pasakoja: atskira brigadininkų virtuvė (vien tik vagių) ir davinys – geresnis už kariškių. Idant jų kumščiai būtų kieti ir žinotų, dėl ko gniaužtis...

Antrajame lagerio punkte – vagystės, plėšia iš rankų indus, srėbalo korteles, bet vagių dėl šito neišmeta iš spartuolių: tai netemdo jų socialinio veido, jų gamybinio polėkio. Maistas į gamybą pristatomas šaltas. Iš džiovyklų vagiami daiktai – nieko, *įveikiam*! Povenecas – „bausmės miestas, chaosas ir maišatis". Duona Povenece nekepama, vežama iš Kemės (pažiūrėkit į žemėlapį). Šižnio sektoriuje maisto norma nedalijama, barakuose šalta, pilna utėlių, ligos – nieko, įveikiam. Kanalas kasamas... iniciatyva... Visur kultūros ir auklėjimo koviniai punktai! (Chuliganas, vos patekęs į lagerį, iškart tampa auklėtoju.) Sukurti nuolatinio kovinio nerimo atmosferą! Ūmai skelbiama *šturmo naktis – smūgis biurokratijai*! Kaip tik baigiantis vakariniam darbui po valdybos kambarius vaikščioja kult-

Pyragėlių dalijimas

auklėtojai ir *šturmuoja*! Ūmai – prasimuša (ne vanduo, procentai) Tungudo skyriuje! **Šturmas!** Nutarta: *padvigubinti išdirbio normas*! Va kaip! (p. 296). Staiga kažkuri brigada nei iš šio, nei iš to įvykdo dienos normą 852%! Suprask, kad gudrus! Ir skelbiama visuotinė rekordų diena! Smūgis *tempų žlugdytojams*! Štai kažkuriai brigadai dalijami „premijiniai pyragėliai". Bet kodėl gi veidai tokie nukamuoti? Ilgai lauktas momentas – o džiaugsmo jokio...

Tarytum viskas klostosi gerai. 1932 metų vasarą Jagoda apvažiavo trasą ir liko patenkintas, penėtojas. Tačiau gruodį jo telegrama: normos nevykdomos, liautis *tūkstančiams žmonių dykiems šlaistytis*! (tuo tiki! tą – matai!). Darbo kolektyvai traukia į darbą su nusišėrusiomis vėliavomis. Išaiškinta: pagal suvestines iškasta jau *keliskart* po 100% kubatūros! – o kanalas vis dar neužbaigtas! Vangūs darbo jaučiai vietoj akmenų ir žemių užpila rentinius – ledu! O pavasarį jis ims tirpti ir vanduo prasigrauš! Nauji auklėtojų lozungai: *„Tufta*[1] *– grėsmingiausias*

[1] Rašau „f" tik todėl, kad cituoju.

kontrrevoliucijos ginklas" (o blatnieji tuchtuoja užvis labiausiai: ledą versti į rentinius – pažįstu, čia jų idėja!). Dar lozungas: „Tuftuotojas – klasinis priešas!" – ir pavedama vagims eit demaskuoti tuchtos, kontroliuoti kaerų brigadų normos! (Geriausias būdas – kaerų išdirbį prisiskirti sau.) „Tufta – bandymas sužlugdyti visą GPU pataisos darbų politiką", – šit kas ta siaubingoji tuchta! „Tufta – tai socialistinės nuosavybės grobstymas!"1933 metų vasarį atimama laisvė iš paleistų pirma laiko inžinierių, – už susektą tuchtą.

Šitoks buvo pakilimas, šitoks entuziazmas – ir iš kur ta tuchta? kam ją kaliniai sugalvojo?.. Matyt, tai pastangos restauruoti kapitalizmą. Čia jau bus prikišę juodus nagus baltieji emigrantai.

1933 metų pradžioje – naujas Jagodos įsakymas: visas valdybas pavadinti *kovinių barų štabais*! 50% aparato – mesti į statybą! (O kastuvų pakaks?..) Dirbti – trimis pamainomis (juk naktis bemaž poliarinė)! Valgydinti – tiesiog trasoje (ataušusiu maistu)! Už tuchtą – teisti!

Sausį – vandenskyros šturmas! Visos falangos su virtuvėmis ir visu geru mestos į vieną vietą! Ne visiems užteko palapinių, miega ant sniego, – nieko, įveiksim! Kanalas kasamas iniciatyva...

Iš Maskvos – įsakymas Nr. 1: „iki statybos pabaigos paskelbti *ištisinį šturmą*! Po darbo dienos varo į trasą mašininkes, raštininkes, skalbėjas.

Vasarį – uždrausti pasimatymai visame Belbaltlage: galbūt dėmėtosios šiltinės pavojus, o gal spaudimas zekams.

Balandį – nenutrūkstamas 48 valandų šturmas: ur-a!! – **trisdešimt tūkstančių žmonių nemiega!**

Ir 1933 metų gegužės pirmąją liaudies komisaras Jagoda raportuoja mylimam Mokytojui, kad kanalas – užbaigtas skirtu laiku.

1933 metų liepą Stalinas, Vorošilovas ir Kirovas plaukia garlaiviu į malonią iškylą kanalo apžiūrėti. Yra fotografija – jie sėdi denyje pintiniuose krėsluose, „krečia pokštus, juokiasi, rūko". (Tuo tarpu Kirovas jau pasmerktas, bet – nežino.)

Rugpjūtį kanalu praplaukė šimtas dvidešimt rašytojų.

Aptarnauti Baltosios-Baltijos jūrų kanalą vietoje nebuvo kam, atsiuntė išbuožintuosius („specpereselencus" – specpersikėlėlius), Bermanas pats parinko vietas jų gyvenvietėms.

Diduma „kanalo armijos karių" iškeliavo kasti naujo kanalo – Maskvos-Volgos[1].

* * *

Atitrūkim nuo Kolektyvinio pašaipūniško tomo.

Nors ir kokie niūrūs atrodė Solovkai, bet solovkiečiams, etapu atvarytiems atbūti likusios bausmės (o gal ir gyvenimo) prie Baltosios jūros, tiktai čia paaiškėjo, kad juokai baigti, tiktai čia atsiskleidė, kas yra tikrasis lageris, kurį iš lėto pažinome visi. Vietoj Solovkų tylumos – nepaliaujami „matai" ir klaikus rietenų triukšmas pramaišiui su auklėjimo agitacija. Net Medvežegorsko lagpunkto prie Belbaltlago valdybos barakuose miegojo vagonėliuose (jau išrastuose) ne po keturis, o po aštuonis žmones: ant kiekvieno skydo po du valetais. Vietoj vienuolyno mūrų – kiaurai perpučiami laikini barakai, o kartais palapinės, o kartais – tiesiai ant sniego. Ir atkeltieji iš Bereznikų, kur irgi dirbo po 12 valandų, sakė, kad šičia – sunkiau. Rekordų dienos. Šturmų naktys. „Iš mūsų – viską, mums – nieko"... Kamšaty, makalynėj sprogdinant uolas – daug sužalotų ir užmuštų. Ataušęs srėbalas, praryjamas tarp riedulių. Koks darbas – mes jau skaitėme. Koks valgis – o koks gi gali būti valgis 1931–1933 metais? (Skripnikova pasakoja, kad net Medvežegorsko valgykloje laisvai samdomiesiems duodavo drumsto srėbalo su ančiuvių galvom ir keliomis sorų kruopomis[2].) Drabužiai – savi, baigiami plėšti. Ir tik vienas riksmas, vienas muštras, viena giesmelė: „Greičiau!.. Greičiau!.. Greičiau!.."

Kalbama, jog pirmąją žiemą, 1931–1932 metų, šimtas tūkstančių ir išmirė – tiek, kiek nuolatos būdavo kanale. Kodėl turėtume netikėti? Veikiausiai šis skaičius net sumažintas: analogiškomis sąlygomis

---

[1] Rugpjūtį vykusiame kanalo armijos karių sąskrydyje L. Koganas paskelbė: „Nebetoli tas sąskrydis, kuris bus paskutinis lagerių sistemoje... Nebetoli tie metai, mėnuo ir diena, kai jau apskritai nereikės pataisos darbų lagerių". Tikriausiai sušaudytas, jis taip ir nesužinojo žiauriai klydęs. O beje, galbūt kalbėdamas ir pats netikėjo?

[2] Beje, ji prisimena, kad bėgliai iš Ukrainos atvažiuodavo į Medvežegorską įsitaisyti į kokį nors darbą prie lagerio ir šitaip gelbėtis nuo bado. Zekai juos pasišaukdavo ir *iš zonos išnešdavo saviesiems pavalgyti*! Labai įtikima. Tiktai iš Ukrainos ištrūkti sugebėdavo ne visi.

karo metų lageriuose vieno procento per dieną mirtingumas buvo įprastas, visiems žinomas. Taigi Belomore šimtas tūkstančių galėjo išmirti per tris mėnesius su trupučiu. O dar laukė ir kita žiema, o ir ne žiemą tas pat. Neperdedant galima tarti, kad ir trys šimtai tūkstančių išmirė.

Tą sudėties atnaujinimą dėl išmirimo, nuolatinį mirusiųjų pakeitimą naujais gyvais kaliniais reikia turėti galvoje, kad nesistebėtume: 1933 metų pradžioje bendras vienkartinis lagerių kalinių skaičius dar galėjo neprašokti milijono. Slapta „Instrukcija", pasirašyta Stalino ir Molotovo 1933 metų gegužės 8 dieną, pateikia skaičių: 800 tūkstančių[1].

D. Vitkovskis, solovkietis, buvęs Baltosios-Baltijos jūrų kanalo darbų vykdytoju ir ta pačia tuchta, tai yra nebūtos apimties darbų prirašinėjimu, išgelbėjęs gyvybę daugeliui, duoda („Pusė gyvenimo", samizdatas) tokį vakaro vaizdą:

„Pasibaigus darbo dienai, trasoje lieka lavonai. Sniegas užneša jų veidus. Kažkas susirietęs po apvirtusiu vienračiu, susibrukęs rankas į rankoves ir šitaip suragėjęs. Kažkas sustingęs įtraukta į kelius galva. Ten sušalę du, atsišlieję nugaromis į kits kitą. Tai – vaikinai iš kaimo, geriausi darbininkai, kokius tik galima įsivaizduoti. Juos siunčia į kanalą iškart dešimtimis tūkstančių ir, beje, stengiasi, kad į vieną lagpunktą niekas nepatektų su savo tėtušiu, išskiria. Ir tuoj pat užkrauna jiems tokią gargždo ir riedulių normą, kokios ir vasarą neišdirbtum. Niekas negali jų pamokyti, perspėti, jie, kaip įpratę kaime, stengiasi iš visų jėgų, greitai silpsta – ir štai sušąla, apsikabinę po du. Nakčia važiuoja rogės ir juos surankioja. Vežėjai mėto lavonus į roges, tarškindami lyg pagalius.

O vasarą iš laiku nepriglobtų lavonų jau vien kaulai, jie kartu su gargždu patenka į betonmaišę. Taip jie pateko į paskutinio šliuzo prie Belomorsko miesto betoną ir išliks ten per amžius".

[1] „Instrukcija vsem partijno-sovetskim rabotnikam i vsem organam OGPU, suda i prokuratury", 1933 05 08, Archiv Smolenskovo obkoma VKP(b), *Socialističeskij vestnik*: Organ zagraničnoj delegacii RSDRP, Niujorkas, 1955, Nr. 4(681), p. 52.

Čia dar atsiliepė tai, kad statybos vadovai pralenkė žiaurumu patį Šeimininką. Nors Stalinas ir sakė: „nė kapeikos valiutos", bet sovietinių rublių 400 milijonų paskyrė. O jie, stengdamiesi įsiteikti, išleido mažiau nei ketvirtadalį – 95 milijonus 300 tūkstančių rublių[1].

Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybos daugiatiražis springdamas šaukė, girdi, kanalo armijos kariai, pagauti „estetinio didžiosios užduoties entuziazmo", laisvalaikiu (ir, žinoma, negaudami už tai duonos) kloja kanalo sienas akmenimis – vien tik dėl gražumo.

Beliko jiems iškloti kanalo atkrantėse šešias pavardes – svarbiausių Stalino ir Jagodos pakalikų, vyriausiųjų kanalo prižiūrėtojų, šešeto samdytų žudikų, į kiekvieno sąskaitą įrašius po keturiasdešimt tūkstančių gyvybių: Matvejus Bermanas, Semionas Firinas, Lazaris Koganas, Naftalijus Frenkelis, Jakovas Rapoportas.

Ko gero, čia dar vertėtų pridėti Belbaltlago VOCHR'os viršininką Brodskį. Ir kanalo kuratorių iš VCIK'o – Solcą.

Dar visus 37 čekistus, kurie buvo kanale.

Dar 36 rašytojus, išliaupsinusius Baltosios-Baltijos jūrų kanalą[2]. Ir neužmirškim Pogodino.

Idant garlaiviu pro šalį plaukiantieji ekskursantai skaitytų ir – mąstytų.

Tiktai bėda – ekskursantų nėra!

Kaip nėra?

Taigi kad nėra. Ir garlaivių nėra. Pagal tvarkaraštį niekas ten nekursuoja.

Užsigeidžiau aš 1966 metais, baigdamas šią knygą, perplaukti didįjį Baltosios-Baltijos kanalą, pats akis paganyti. Na, rungdamasis

---

[1] A. Prussak „Iz istorii Belomorkanala", *Voprosy istorii*, 1945, Nr. 2, p. 143.

[2] Aleksejus Tolstojus tarp jų, pervažiavęs kanalo trasa (juk reikėjo už savo padėtį atsimokėti), – „su azartu ir įkvėpimu pasakojo ką matęs, piešdamas masinančias, kone fantastiškas ir kartu realias... krašto perspektyvas, sudėdamas į savo pasakojimą visą kūrybinio įkvėpimo ir rašytojo vaizduotės įkarštį. Jis stačiai springdamas kalbėjo apie kanalo kasėjų triūsą, apie *priešakinę techniką*" (kursyvas mūsų. – *A. S.*).... (V. M. Bogdanov-Berezovskij, *Vstreči*, Moskva: Iskusstvo, 1967, p. 58.

su tais šimtu dvidešimčia. Bet negalima: nėra kuo. Reikia prašytis į krovininį laivą. O ten tikrina dokumentus. O mano pavardė jau išskalambyta, bemat kils įtarimas: ko plaukiu? Taigi, kad knyga mažiau nukentėtų – geriau neplaukti.

Ir vis dėlto trupučiuką aš ten pritykinau. Iš pradžių – Medvežegorskas. Lig pat šiol – apsčiai barakų, iš anų laikų. Ir – iškilnus viešbutis su penkių aukštų stikliniu bokštu. Juk – kanalo vartai! Juk čia knibždėte knibždės svečių, tėvynainių ir užsieniečių... Pastovėjo pastovėjo tuščias, buvo atiduotas internatui.

Kelias į Povenecą. Skurdus miškas, akmenys kiekviename žingsnyje, rieduliai.

Nuo Poveneco pataikiau tiesiai prie kanalo ir ilgai einu palei jį laikydamasis arčiau šliuzų, kad galėčiau juos apžiūrėti. Uždraustos zonos, apsnūdusi sargyba. Bet kai kur gerai matyti. Šliuzų sienelės – pirmykštės, iš tų pačių rentinių, atpažįstu pagal pasakojimus. O Maslovo rombiški vartai pakeisti metaliniais ir atveriami jau nebe rankomis.

Bet kodėl taip tylu? Nė gyvos dvasios, jokio judėjimo nei kanale, nei šliuzuose. Nesikrapšto niekur aptarnaujantis personalas. Ten, kur 30 tūkstančių žmonių nemiegodavo naktį, dabar ir dieną visi miega. Nešvilpia garlaiviai. Nesiveria vartai. Graži birželio diena, – rodos, kodėl gi?..

Taip aš praėjau pro penkis Poveneco „laiptų" šliuzus ir po penktojo atsisėdau ant kranto. Nupieštas ant visų papirosų pakelių, taip verkiant reikalingas mūsų šaliai, – kodėl gi tu tyli, Didysis Kanale?

Kažkas civiliniais drabužiais priėjo prie manęs, akys kontroliuojančios. Aš naiviai: kur čia būtų galima žuvies nusipirkti? ir kaip iš čia kanalu išplaukti? Pasirodo, jis šliuzo sargybos viršininkas. Kodėl, klausiu, nėra keleivių susisiekimo? Ką tu, stebisi jis, argi galima? Amerikiečiai taip iškart ir atsigrūstų. Iki karo dar buvo, o po karo – ne.

– Na, ir tegu sau važiuoja.

– Argi galima jiems rodyti?!

BALTOSIOS-BALTIJOS JŪRŲ KELIAS

NUO BALTIJOS IKI BALTOSIOS JŪROS

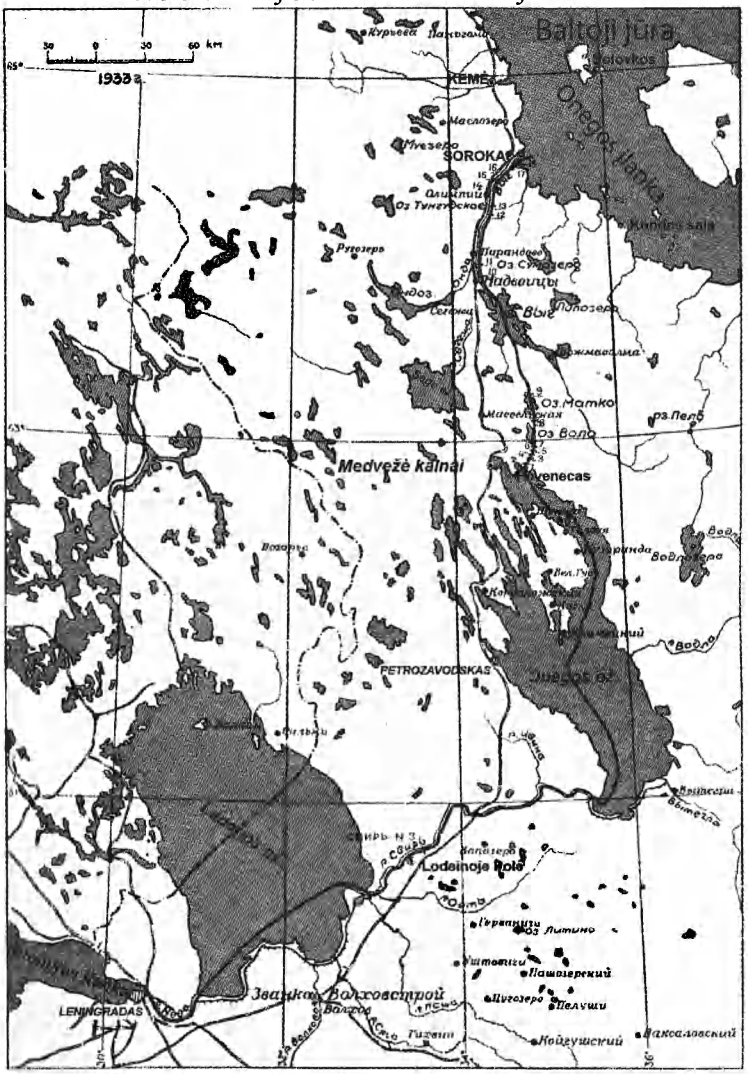

SCHEMA

Baltosios-Baltijos jūrų kanalas

– O kodėl išvis niekas neplaukioja?

– Plaukioja. Bet mažai. Matai, seklus jis, penkių metrų. Norėjo rekonstruoti, bet turbūt iškas gretimai kitą, iškart gerą.

Et, viršininkiuk, šitai mes seniai žinom: 1934 metais, vos tiktai spėjo visus ordinus išdalinti, jau buvo rekonstrukcijos projektas. Ir jo pirmas punktas: pagilinti kanalą. O antrasis: lygiagrečiai su dabartiniais šliuzais pastatyti liniją gilių okeaninių. Greit susiūsi – greit iširs. Per tą skubumą, per tas *normas* klaidingai apskaičiavo ir gylį, sumažino pralaidumą: kažkokiais tuchtiniais kubiniais metrais reikėjo juk darbo jaučius šerti. (Veikiai tą tuchtą suvertė inžinieriams: davė jiems po naują *dešimtinę*.) O 80 kilometrų Murmansko geležinkelio nukėlė, atlaisvindami trasą. Gerai, kad nors vežimėlių ratų nesunaudojo. Ir – kur ką vežioti? Na gerai, iškirto arčiau mišką, – iš kur dabar vežti? Iš Archangelsko – į Leningradą? Kad jį ir Archangelske nupirks, nuo seno ten užsieniečiai perka. Betgi kanalas pusę metų sukaustytas ledo, jeigu ne ilgiau. Kam gi jo reikėjo? Ak taip, karo reikalams. Laivynui permesti.

– Toks seklus, – skundžiasi sargybos viršininkas, – net povandeniniai laivai patys negali perplaukti: juos kelia į baržas, tada pervelka.

O kaip kreiseriai?.. O, tirone atsiskyrėli! Naktinis beproti! Kokiam kliedesy tau tas viskas šovė į galvą?!

Ir kur tu skubėjai, prakeiktasis? Kas tave svilino ir badė – per dvidešimt mėnesių? Juk tie ketvirtadalis milijono galėjo likti gyvi. Na, esperantininkai tau skersai gerklę stovėjo, – o kaimo vaikinai kiek tau būtų nudirbę! kiek kartų dar į ataką būtum galėjęs juos siųsti – už tėvynę, už Staliną!

– Brangiai atsiėjo, – sakau aš sargybiniui.

– Užtat greitai iškasė! – tvirtai atsako jis.

Kad taip ant tavo kaulelių!..

Prisimenu išdidžią fotografiją iš kanalui skirto tomo: senovinis rusiškas kryžius, į kurį remiasi elektros laidai.

Kad taip ant jūsų kaulelių...

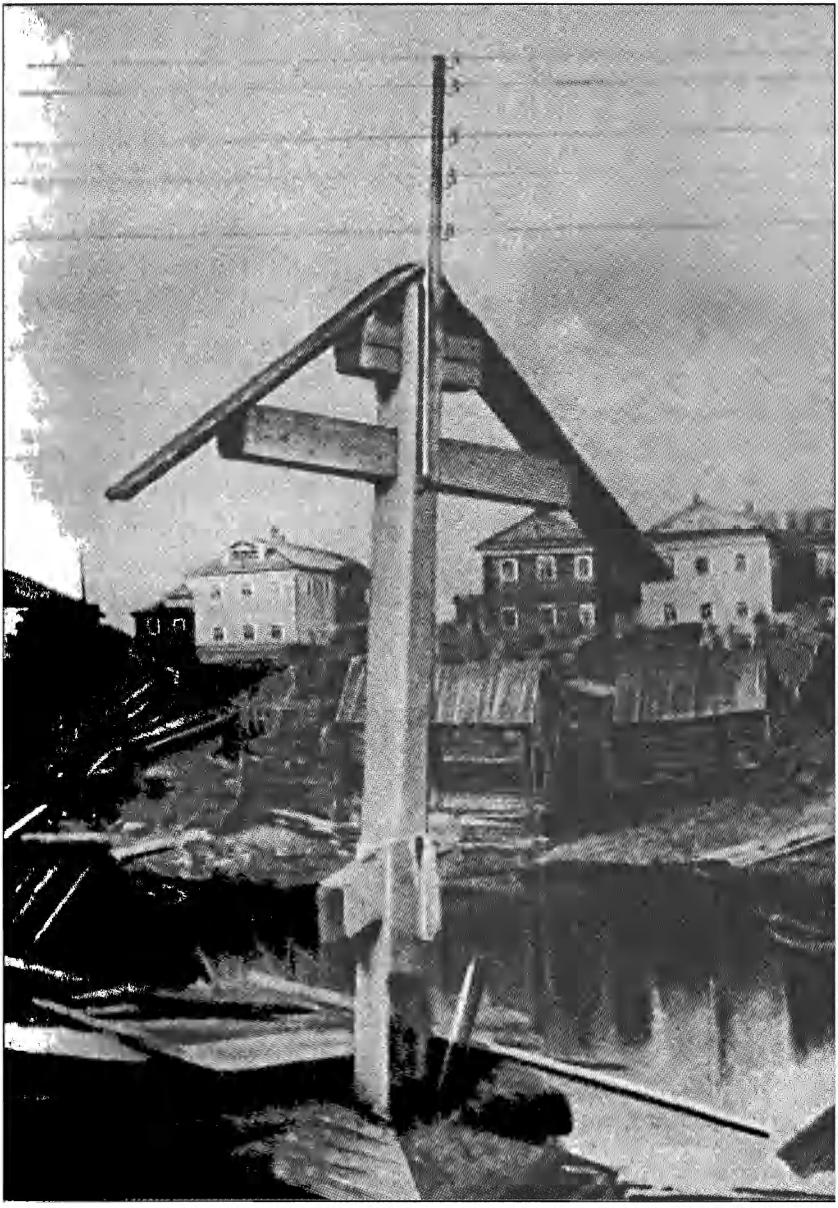

Laldai ant kryžiaus

Tą dieną praleidau prie kanalo aštuonias valandas. Per tą laiką viena savaeigė barža nuplaukė iš Poveneco į Soroką ir viena, tokio pat tipo, iš Sorokos į Povenecą. Jų numeriai buvo skirtingi, ir tiktai iš numerių jas atskyriau, kad anoji – nesugrįžo. Mat pakrautos jos buvo lygiai taip pat: tokiais pat pušiniais rąstais, jau pagulėjusiais, tinkamais malkoms.

O atėmę gausim nulį.

Ir ketvirtadalį milijono minty.

* * *

O po Baltosios-Baltijos jūrų kanalo buvo kasamas Maskvos-Volgos, tuoj visi ten išvažiavo, ir juodadarbiai, ir lagerio viršininku Firinas, ir statybos viršininku Koganas. (Lenino ordinai už Baltosios-Baltijos jūrų kanalą užtiko juos abudu jau ten.)

Bet Maskvos-Volgos kanalas nors pasirodė besąs reikalingas. O visas Baltosios-Baltijos jūrų kanalo tradicijas jis šauniai perėmė ir išplėtojo, ir čia mes dar geriau suprasim, kuo audringų metastazių laikotarpio Archipelagas skiriasi nuo sustingusių Solovkų. Štai kada teko prisiminti ir apgailėti tyliuosius negailestingus Solovkus. Dabar ne tiktai reikalavo dirbti, ne tiktai silpstančia ranka daužyti kirtikliu nepasiduodančius akmenis. Ne, prieš atimdami gyvybę dar lįsdavo tau į krūtinę ir naršydavo širdį.

Šit kas buvo kanaluose užvis sunkiausia: iš kiekvieno reikalavo dar *čirškėti*. Jau *prie lempų* reikėjo vaidinti visuomeninį gyvenimą. Stingstančiu nuo bado liežuviu reikėjo sakyti kalbas – reikalauti viršyti planus! Ir išaiškinti kenkėjus! Ir nubausti už priešišką propagandą, *buožiškus* gandus (visi lagerių gandai buvo „buožiški"). Ir būti apdairiam, kad nepasitikėjimo angys neužtrauktų tau pačiam naujų bausmės metų.

Paėmus dabar šias begėdiškas knygas, kur taip sklandžiai ir entuziastingai rodomas pasmerktųjų gyvenimas, beveik ir patikėti neįmanoma, kad čia būtų rimtai rašyta ir taip pat rimtai skaityta. (Beje,

apdairusis Glavlitas sunaikino tiražus, taigi ir čia mums atiteko vienas paskutinių egzempliorių.)

Dabar mums Vergilijum pabus uoli Vyšinskio mokinė Ida Averbach[1].

Net sukant paprastą medsraigtį reikia iš pradžių pasistengti: nepakreipti ašies, neišklibinti medsraigčio į šoną. O kai jau trupučiuką įeis – galima ir antrą ranką atleisti, tiktai suk ir švilpauk.

Skaitome Vyšinskį: kaip tik dėl auklėjimo užduoties mūsų pataisos darbų lageriai iš principo visai skiriasi nuo buržuazinio kalėjimo, kur viešpatauja gryna prievarta[2]. „Skirtingai nuo buržuazinės valstybės, pas mus prievarta kovojant su nusikalstamumu yra antraeilis dalykas, o svorio centras tenka organizacinėms materialinėms, kultūros, švietimo ir politinio auklėjimo priemonėms"[3]. (Reikia saugotis, kad neleptelėtum: ne pagalys, o skirtingas davinys plius agitacija.) Ir štai jau: „... socializmo laimėjimai daro savo stebuklingą! (taip ir patėkšta: stebuklingą!) įtaką ir... kovai su nusikalstamumu"[4].

Sekdama savo mokytoju, ir Averbach aiškina: sovietinės pataisos darbų politikos uždavinys – *„pačią prasčiausią žmogišką medžiagą* („žaliavą" atmenat? vabzdžius atmenat? – *A. S.*) paversti aktyviais sąmoningais visaverčiais socializmo statytojais".

Tiktai va – koeficientas... Ketvirtadalis milijono prastos medžiagos atgulė, dvylika su puse tūkstančio aktyvių sąmoningųjų paleista pirma laiko (Baltosios-Baltijos jūrų kanalas)...

Bet juk, pasirodo, dar partijos VIII suvažiavimas, 1919 metais, kai liepsnojo pilietinis karas, dar laukė Denikino prie Oriolo, prieš akis dar buvo Kronštatas ir Tambovo sukilimas, – VIII suvažiavimas nubrėžė: bausmių sistemą pakeisti (tai yra išvis nieko nebausti?) – auklėjimo sistema!

---

[1] I. L. Averbach, *Ot prestuplenija k trudu*, Moskva, 1936.

[2] Vyšinskio pratarmė rinkiniui „Ot tiurem...", p. 9.

[3] Vyšinskio pratarmė I. Averbach knygai.

[4] *Ibid.*

„Prievartinio" – priduria dabar Averbach. Ir retoriškai (jau turi parengusi mums pritrenkiantį atsakymą) klausia: bet *kaipgi*? Kaip galima pakeisti sąmonę socializmo labui, jeigu ji jau laisvėje susiformavo jam priešiška, o lagerio prievarta suvokiama kaip prievarta ir gali tik sustiprinti priešiškumą?

Ir mes su skaitytoju apduję: juk tikrai?..

Kur tau, tuoj ji mus apstulbins: pasirodo, našiu sąmoningu darbu, įprasmintu *kilnaus tikslo*! – šit kokiu būdu bus pakeista bet kuri priešiška arba svyruojanti sąmonė. O tam, pasirodo, reikalinga: „darbų koncentracija milžiniškuose objektuose, kurie priblokštų vaizduotę savo grandioziškumu"! (Ak šit kam, šit kam Baltosios-Baltijos jūrų kanalas, o mes, vėplos, nieko nesupratom!..) Šituo pasiekiama „vaizdumo, efektyvumo ir statybos patoso". Ir būtinai „darbas nuo nulio ligi pabaigos", ir „kiekvienas lagerininkas" (dar šiandien nenumiręs) „jaučia savo individualaus darbo politinį rezonansą, visos šalies suinteresuotumą jo darbu".

O ar jūs pastebit, kaip medsraigtis jau lengvai smenga? Gal ir kreivokai, bet mes jau nepajėgiame jam priešintis? Tėvas žemėlapyje pypkute brūkštelėjo, o ar tai pasiteisina – bene jam rūpi? Visuomet atsiras Averbach: „Andrejau Januarjevičiau, štai man tokia mintis kilo, kaip jūs manote, gal aš knygoje brūkštelėčiau?"

Bet čia – tiktai žiedeliai. Reikia, kad kalinys, dar nepaleistas iš lagerio, jau būtų „išauklėtas aukščiausioms socialistinėms darbo formoms".

O ko tam reikia?.. Užstrigo medsraigtis.

Et, žioplys! Taigi *lenktyniavimo ir spartuolių darbo*! Koksai, mielieji, tūkstantmetis dabar? „Ne tiesiog darbas, o didvyriškas darbas!" (OGPU įsakymas Nr. 190.)

Lenktyniavimas dėl centrinio štabo pereinamosios raudonosios vėliavos! rajono štabo! skyriaus štabo! Lenktyniavimas tarp lagpunktų, įrenginių, brigadų! „Kartu su pereinamąja raudonąja vėliava paskiriamas ir dūdų orkestras! – jis kiauras dienas groja laimėtojams dirbant ir gardžiai valgant". Gardaus valgio nuotraukoje nematyti, bet jūs matote prožektorių. Jisai – naktiniam darbui, Volgos

Lenktyniavimo plakatai

kanalas kasamas apskritą parą[1]. Kiekvienoje kalinių brigadoje trejetas rūpinasi lenktyniavimu. Apskaita – ir rezoliucijos! Rezoliucijos – ir apskaita! Užtvaros šturmo balansas per pirmąjį penkiadienį! per antrąjį penkiadienį! Lagerio laikraštis „Perauklėjimas“. Jo lozungas: *„Paskandinkime savo praeitį kanalo dugne!“* Jo raginimas: „Dirbti be poilsio dienų!“ Visuotinis entuziazmas, visuotinė santarvė! Pirmaujantis spartuolis pasakė: „Žinoma! Kokios gali būti poilsio dienos? *Volga neturi poilsio dienų,* bemat išsilies iš krantų“. O kaip su Misisipės

[1] Orkestras buvo naudojamas ir kituose lageriuose: pastatys ant kranto, ir groja keletą parų iš eilės, kol kaliniai be pamainų ir be atokvėpio iškrauna iš baržos mišką. I. Tabaterovas buvo orkestrantu kasant Baltosios-Baltijos jūrų kanalą ir prisimena: orkestras siutino dirbančiuosius (juk orkestrantai buvo atleisti nuo bendrųjų darbų, turėjo atskirą lovą, karinę uniformą). Jiems šaukdavo: „Tinginiai! Veltėdžiai! Eikšekit čia paplušėti!“

Orkestras kanale

poilsio dienomis?.. – Griebkit jį, tai buožių agentas! Įsipareigojimų punktas: „tausoti kiekvieno kolektyvo nario sveikatą". O, žmoniškumas! Ne, tai šit dėl ko – „kad kuo mažiau žmonių neišeitų į darbą". „Nesirgti – ir neiti pažymų, atleidžiančių nuo darbo!" Raudonosios lentos. Juodosios lentos. Rodiklių lentos: kiek dienų iki atidavimo; kas padaryta vakar, kas šiandien. Garbės knygos. Kiekviename barake – garbės raštai, „auklėjimo langai", grafikai, diagramos (kiek dykaduonių laksto ir rašinėja!). Kiekvienas kalinys turi būti susipažinęs su gamybos planais! Ir kiekvienas kalinys turi būti susipažinęs su visu šalies politiniu gyvenimu! Todėl išvedant į darbą (žinoma, nuvagiant rytmetinį laiką) – gamybinė penkiaminutė, sugrįžus į lagerį (kai ant kojų nebepastovi) – politinė penkiaminutė. Pietų metu neleisti išsisklaidyti po tranšėjas, neleisti miegoti – politiniai skaitymai! Jeigu laisvėje – Šešios draugo Stalino Sąlygos, – tai ir kiekvienas lagerininkas turi iškalti jas atmintinai![1] Jeigu laisvėje – Liaudies komi-

[1] Reikia pasakyti, kad inteligentai, *prasiskverbę* į kanalo vadovaujančias pareigas, sumaniai tomis šešiomis sąlygomis pasinaudojo: „Visokeriopai panaudoti specialistus"? – vadinasi, traukite inžinierius iš bendrųjų darbų. „Neleisti darbo jėgos kaitos"? – vadinasi, uždrauskite etapus!

Kablininkai prie karučių

sarų tarybos nutarimas dėl atleidimo už pravaikštą, tai ir čia aiškinamasis darbas: kiekvienas šiandieninis atsisakinėtojas ir simuliantas išėjęs laisvėn bus pasmerktas Sovietų Sąjungos masių paniekai. Tokia tvarka: spartuolio vardui (vadinasi, ir papildomam maisto daviniui) gauti negana vien gamybinių pasiekimų! Dar reikia: a) skaityti laikraščius, b) *mylėti savo kanalą*, c) mokėti papasakoti apie jo reikšmę.

Ir – stebuklas! O, stebuklas! O, persimainymas ir pakilimas! – „spartuolis nustoja jautęs drausmę ir darbą kaip kažką primestą iš šalies, o jaučia kaip *vidinę būtinybę*"! (Na taip, na žinoma, juk laisvė – ne laisvė, o įsisąmonintos grotos.) Naujos socialistinės skatinimo formos! – spartuolio ženkliukų išdavimas. Ir ką jūs manytumėt, ką jūs manytumėt? „Spartuolio ženkliukas darbštuolių vertinamas *labiau negu duonos davinys*!" Taip, labiau negu davinys! Ir ištisos brigados *„savo noru išeina į darbą dviem valandom anksčiau"* (ak, kokia savivalė! ir ką gi konvojui daryti?) „ir dar ten pasilieka darbo dienai pasibaigus"! Audra? – dirba ir per audrą! (Juk konvojus nepaleis.) Štai jis, spartuolio darbas!

O, degimas! O, degtukai! Manė, kad jūs degsite – dešimtmečius...

Spartuolės

O technika, apie ją kalbėjome ir rašydami apie Baltosios-Baltijos jūrų kanalą: įkalnėje prisikabina iš priekio prie karučio kablininkas krovėjas – o kaip jį užstumsi aukštyn? Ivanas Nemcovas staiga nusprendė dirbti *už penkis*! Pasakyta – padaryta: iškasė per pamainą... 55 kubinius metrus žemių![1] (Paskaičiuokim: išeina 5 kubiniai metrai per valandą, kubinis metras per 12 minučių – net paties lengviausio grunto, pamėginkit!) Sąlygos tokios: siurblių nėra, šuliniai nebaigti – įveikti vandenį savo rankomis! O moterys? Viena pakeldavo po penkis pūdus akmenų![2] Apvirsdavo karučiai, akmenys riedėdami atsimušdavo į galvas ir kojas. Nieko, *įveiksim*! Čia „ligi pusiaujo vandenyje", čia 62 valandos nepaliaujamo darbo", čia „tris dienas 500 žmonių daužė apledėjusią žemę" – ir, pasirodė, tuščiai. Nieko, įveiksim!

Mes ryžtingai lopeta mosavom,
Pamaskvy atkapstėm laimę savo!

[1] J. Kuzemko, *3-j šliuz.*

[2] *Kanaloarmejka*, Dmitlag, 1935. „Neplatinti už lagerio ribų".

Spartuolių sąskrydis

Ta „ypatinga linksma įtampa", kurią atsinešė iš Baltosios-Baltijos jūrų kanalo. „Ėjo į ataką traukdami smagias pašėliškas dainas"...

Ar sninga, ar lyja, –
Žengte į bendriją!

O štai ir pačios spartuolės. Jos suvažiavo į sąskrydį. Iš šono prie traukinio – konvojaus viršininkas, kairėje dar vienas sargybinis. Kažko ne itin entuziastingi, patenkinti veidai, nors šios moterys turbūt negalvoja nei apie vaikus, nei apie namus, tik apie kanalą, kurį taip pamilo. Gana šalta, kas su veltiniais, kas su batais, namų darbo, žinoma, o antai vagilė vogtais bateliais: kurgi pamandrausi, jei ne sąskrydyje? Štai ir antras toks sąskrydis. Plakate parašyta: „Maskvą su Volga mes darbu sujungsim! Tvirtai, pirma laiko ir pigiai sukursim!" O kaip visa tai suderinti – tegu inžinieriai suka galvas. Lengvai matyti, kad šypsenos šmėsteli prieš fotoaparatą, o apskritai šios moterys gerokai nusivariusios, kalbų sakyti jos neis, o tikisi iš sąskrydžio tik vieną kartą sočiai pavalgyti. Ištisai paprasti valstiečių

Moterų spartuolių brigada

veidai[1]. Pro tarpą išlindęs savisauginninkas, Judas, labai jam maga patekti į nuotrauką. O štai ir spartuolių brigada, visiškai aprūpinta technika, neteisybė, kad mes viską ant savo kurpalio tempiam!

Čia dar buvo šiokia tokia bėda – „užbaigus Baltosios-Baltijos jūrų kanalą, įvairiuose laikraščiuose pasirodė per daug džiūgaujančių straipsnių, paralyžiuojančių gąsdinantį lagerių poveikį... Aprašinėdami šį kanalą taip persistengė, kad atvažiavusieji kasti Maskvos-Volgos kanalo tikėjosi pieno upių kisieliaus krantais ir pateikė *neįmanomus* reikalavimus administracijai" (ar tik nepareikalavo jie sau švarių baltinių?). Taigi meluok meluok, bet nenusimeluok. „Mums virš galvų ir šiandien plevėsuoja Baltosios-Baltijos jūrų kanalo vėliava", – rašo laikraštis „Perekovka" („Perauklėjimas"). Saikingai. Ir pakaks.

[1] Visos šios fotografijos – iš I. Averbach knygos. Ji perspėjo: joje nėra buožių ir kenkėjų atvaizdų (tai yra geriausių valstiečių ir inteligentų veidų) – girdi, jiems „dar neatėjo laikas". Deja, jau ir nebeateis. Mirusiųjų neprikelsi.

Beje, ir Baltosios-Baltijos jūrų, ir Volgos kanalo statyboje visi suprato: „lagerio lenktyniavimas ir spartuolių darbas turi būti susietas su visa lengvatų sistema", kad lengvatos „*stimuliuotų* spartuolišką darbą". „Svarbiausias lenktyniavimo pamatas – *materialinis suinteresuotumas*" (!? – Mus, regis, nubloškė? Mes pasisukom šimtu aštuoniasdešimt laipsnių? Provokacija! Geriau įsitverkim geležinių pančių!). Ir sutvarkyta taip: nuo gamybos rodiklių priklauso viskas – ir mityba! ir gyvenamoji patalpa! ir apranga! ir baltiniai, ir pirties dažnumas! (kas prastai dirba – tegu ir vaikščioja utėlėtais skarmalais!) ir paleidimas pirma laiko! ir poilsis! ir pasimatymai! Sakykim, spartuolio ženkliukas – grynai socialistinė skatinimo forma. Bet tegul ženkliukas duos teisę ilgam pasimatymui be eilės! – ir šit jau jis pasidarys brangesnis už duonos daviną...

„Jeigu laisvėje pagal sovietinę konstituciją laikomasi principo *kas nedirba, tas nevalgo*, tai kodėl lagerininkui turi būti suteikiama *privilegijuota* padėtis?" (Sunkiausia lagerių sistemoje: jie neturi tapti privilegijų vieta!) Dmitlago (nuo Dmitrovo miesto) skalė: baudos katilas – drumstas vanduo, baudos davinys – 300 gramų. Šimtas procentų duoda teisę į 800 gramų ir teisę prisipirkti 100 gramų krautuvėlėje! Ir tuomet „drausmingumas prasideda nuo egoistinių motyvų (suinteresuotumas geresniu daviniu) – ir pakyla iki socialistinio suinteresuotumo raudonąja vėliava"!

Bet svarbiausia – užskaitymai! užskaitymai! (Viena išdirbta diena užskaitoma kaip daugiau nei viena bausmės diena.) Lenktyniavimo štabai duoda kalinio charakteristiką. Užskaitymui reikia ne tik viršyti išdirbį, bet ir dirbti visuomeninį darbą! O tam, kas seniau buvo ne darbo elementas, – mažinti užskaitymus, rašyti visai varganus. „Jis gali tik užsimaskuoti, o ne pasitaisyti! Jam reikia ilgiau pabūti lageryje, leisti save patikrinti". (Pavyzdžiui, stumia karutį į kalną – o gal čia jis ne dirba, tiktai maskuojasi?)

Ir ką gi daro paleistieji pirma laiko?.. Kaip ką?. Jie *patys prisitvirtina*! Jie per daug pamilo kanalą, kad iš čia išvažiuotų! „Jie taip susižavėję, kad paleisti *savo noru* pasilieka kanale žemės kasimo

darbams ligi statybos pabaigos!"[1] (Savo noru stumti karutį į kalną. Ir galima autorium tikėti? Žinoma. Juk pase štampas: „buvo OGPU lageriuose". Ir niekur kitur darbo negausi.)

Bet kas čia?.. Sugedo lakštingalos treles leidžianti mašinėlė – ir pertrūkiu mes jaučiam alsų tiesos dvelkimą: „net ir vagys įsitraukę į lenktyniavimą tik 60%" (jeigu jau ir vagys nelenktyniauja!..); „lagerininkai dažnai aiškina, kad lengvatos ir apdovanojimai neteisingai suteikti"; „charakteristikos rašomos šabloniškai"; „pagal charakteristikas kone visuomet (!) barako tvarkdarys pristatomas kaip žemkasys spartuolis ir jam užskaitomas spartuolio išdirbis, o tikrasis spartuolis lieka be užskaitymo"[2]; daugelis (!) puolė į neviltį"[3].

O trelės – vėl pasipylė, ir su metalu! Patį svarbiausią paskatinimą užmiršote? – „griežtas ir negailestingas drausmines nuobaudas"! 1933 metų lapkričio 28 dienos OGPU įsakymas (žiemop, kad stovėdami nesvirduliuotų!): „Visus nepataisomus tinginius ir simuliantus išsiųsti į tolimus Šiaurės lagerius visiškai atimant teisę į lengvatas. Piktybiškus išsisukinėtojus ir kurstytojus atiduoti lagerio kolegijų teismui. Už mažiausią bandymą sulaužyti geležinę drausmę – atimti visas jau gautas lengvatas ir privilegijas". (Pavyzdžiui, už bandymą pasišildyti prie laužo...)

Ir vis dėlto pačią svarbiausią grandį mes vėl praleidom, palaida bala! Viską pasakėm, o svarbiausio nepasakėm! Klausykit, klausykit! „Kolektyviškumas yra sovietinės pataisos darbų politikos principas ir metodas". Juk reikalingi „pavaros diržai nuo administracijos iki

---

[1] I. L. Averbach, *Ot prestuplenija k trudu*, Moskva, p. 164.

[2] Pas mus viskas apsiverčia aukštyn kojomis ir net apdovanojimai kartais išeina į bloga. Kalviui Paramonovui viename Archangelsko lageryje už labai gerą darbą nukirpo dvejus metus iš dešimties. Per tai jo aštuoneri pasibaigė karo metais ir, kaip baustas pagal Penkiasdešimt Aštuntąjį, jis nebuvo paleistas, o paliktas „iki specialaus (vėl *specialaus*!) potvarkio". Vos karas pasibaigė, Paramonovo bendrai savo dešimtį atsėdėjo – ir atgavo laisvę. O jis plušėjo dar metus. Prokuroras susipažino su jo skundu ir nieko negalėjo padaryti: „specialus potvarkis" visame Archipelage tebegaliojo.

[3] Na, ne veltui Justicijos darbuotojų V-asis pasitarimas 1931 metais pasmerkė tas machinacijas: „platus ir niekuo nepateisinamas lygtinis paleidinėjimas pirma laiko ir darbo dienų užskaitinėjimas... padaro teismo nuosprendžius nerealius, pakerta baudžiamąsias represijas – ir iškreipia klasinę liniją".

masių"! „Tiktai remdamasi kolektyvais gausinga lagerių administracija gali pakeisti kalinių sąmonę". „Nuo žemesnių formų – kolektyvinės atsakomybės – iki aukštesnių: garbė, šlovė, šaunumas ir didvyriškumas!" (Peikiam dažnai savo kalbą, girdi, ji amžiams bėgant blanksta. O kai pagalvoji – ne! Ji – taurėja. Seniau kaip sakydavo, vežikiškai – vadžios? O dabar – pavaros diržai! Seniau – laidavimas, garantija, tiesiog arklidėmis atsiduoda. O dabar – kolektyvinė atsakomybė.)

„Brigada yra pagrindinė perauklėjimo forma" (įsakymas Dmitlagui, 1933). „Tai reiškia – *pasitikėjimas kolektyvu*, neįmanomas kapitalizme!" (Bet visiškai įmanomas feodalizme: prasikalto vienas kaime, visus išrenk ir plak.! O vis dėlto prakilnu: pasitikėjimas kolektyvu.) „Tai reiškia – lagerininkų saviveikla perauklėjimo darbe"! „Tai – kolektyvas psichologiškai praturtina individą"! (Ne, kokie žodžiai! Juk šituo psichologiniu praturtinimu Averbach mus paguldė ant menčių! Ką reiškia mokytas žmogus!) „Kolektyvas *sustiprina* kiekvienam kaliniui žmogaus vertės pajutimą ir kartu *neleidžia* įsigalėti moralinio gniuždymo sistemai"!

Tik pamanykite, trisdešimčia metų vėliau už Idą Averbach teko ir man tarti keletą žodžių apie brigadą, na tiesiog kaip ten kas, – o juk Vakarų žmonės visai kitaip, visai iškreiptai suprato: „Brigada – pagrindinis komunizmo indėlis į bausmių mokslą (čia kaip tik teisybė, taip ir Averbach sako)... Tai – kolektyvinis organizmas, gyvenantis, dirbantis, valgantis, miegantis ir kenčiantis drauge negailestingoje prievartinėje simbiozėje"[1].

O, be brigados dar iškęsti lagerį galima! Be brigados tu – individualybė, tu pats pasirenki, kaip tau elgtis. Be brigados tu bent numirti gali išdidžiai – brigadoje ir numirti tau leis tik niekingai, tik kniūbsčiam. Nuo viršininko, nuo dešimtininko, nuo prižiūrėtojo, nuo konvojininko – nuo visų tu gali pasislėpti ir ištaikyti valandžiukę atokvėpio, ten patempti mažiau, čia pakelti lengviau.

[1] Ernst Pawel, *The Triumph of Survival*, The Nation, 1963 02 02, p. 101.

Bet iš *pavaros diržų* – iš brigados draugų – nei prieglobsčio, nei išsigelbėjimo, nei pasigailėjimo nesulauksi. Tu negali *nenorėti* dirbti, tu negali pasirinkti ne darbą, o mirtį iš bado suvokdamas, jog tu – politinis. Ne, jeigu jau peržengei zoną, užregistruotas, – viskas, ką brigada šiandien nudirbs, bus dalijama nebe į 25, o į 26, ir visas brigados procentas per tave smuktelės nuo 123 ligi 119, nuo rekordinio katilo iki paprasto, visi neteks sorų košės ir po šimtą gramų duonos. Ir nusaugos tave draugai geriau negu visi prižiūrėtojai! Ir brigadininko kumštis tau vožtelės smarkiau negu visas Vidaus reikalų liaudies komisariatas!

Čia ir bus – *perauklėjimo saviveikla*. Čia ir bus – *kolektyvas psichologiškai praturtina individą*.

Dabar jau mums aišku kaip dieną, bet Volgos kanale patys organizatoriai dar nedrįso patikėti, kokį antkaklį jie surado. Ir jiems brigada buvo paskutinėje vietoje, o tik *darbo kolektyvas* atrodė didžiausia garbė ir paskata. Netgi 1934 metų gegužę dar pusė Dmitlago zekų buvo „neorganizuoti", jų... *nepriėmė* į darbo kolektyvus! Juos ėmė į „darbo arteles", ir tai ne visus: neėmė dvasininkų, sektantų ir apskritai tikinčiųjų (jei atsižadės religijos – juk tikslas to vertas! – priims mėnesio bandomajam laikotarpiui). Penkiasdešimt Aštuntąjį į darbo kolektyvus pradėjo nenoromis priiminėti, ir tik kas gavęs mažiau nei penketą metų. Kolektyvas turėjo pirmininką, tarybą, o demokratiją – tiesiog nežabotą: kolektyvo susirinkimai būdavo tik gavus kultūros ir auklėjimo skyriaus leidimą ir tik dalyvaujant kuopos (taip, juk dar ir kuopos!) auklėtojui. Žinoma, palyginti su pasturlakais kolektyvus pašerdavo papildomai: geriausiems kolektyvams duodavo daržus zonoje (ne žmonėms skyrium, o kaip kolchoze – įmaišyti į bendrą katilą). Kolektyvas suskildavo į sekcijas ir kiekvieną laisvą valandžiukę čia tikrindavo buitį, čia aiškindavo valdiško turto vagystes ir išeikvojimus, čia leisdavo sienlaikraštį, čia nagrinėdavo nusižengimus drausmei. Kolektyvų susirinkimuose valandų valandas kuo rimčiausiai būdavo gvildenamas klausimas: *kaip perauklėti* tinginį Vovką? simuliantą Grišką? Kolektyvas ir pats

Įpykusiųjų brigada (tipažas)

turėjo teisę išmesti savo narius ir prašyti atimti iš jų užskaitymus, bet dar staigiau administracija likviduodavo ištisus kolektyvus, „tebesilaikančius nusikalstamų tradicijų" (tai yra nesužavėtus kolektyvinio gyvenimo). Tačiau užvis įdomiausia būdavo periodiški kolektyvų *valymai* – valydavo tinginius, nedorėlius, liežuvautojus (kurie laikė darbo kolektyvus viena kitą sekančiomis šnipų organizacijomis), prasiskverbusią klasinio priešo agentūrą. Pavyzdžiui, išaiškinta, jog kažkas jau lageryje būdamas slepia savo buožišką kilmę (už kurią, tiesą sakant, į lagerį ir pakliuvo), ir štai dabar jis pasmerkiamas ir išvalomas – ne iš lagerio išvalomas, o iš darbo kolektyvo. (Dailininkai realistai! O, nutapykite tą paveikslą: „Valymas darbo kolektyve"! Tas skustas galvas, tuos iškankintus veidus nerimo išraiškom, tuos skarmalus ant kūnų, – ir tuos įpykusius oratorius! Va čia bent geras bus tipažas. O kam sunku įsivaizduoti, tai ir laisvėje buvo panašiai. Taip pat ir Kinijoje.) Ir klausykit: „Kiekvienas lagerininkas iš anksto

būdavo *supažindinamas su valymo uždaviniais ir tikslais*. Paskui kiekvienas kolektyvo narys turėdavo viešai atsiskaityti"![1]

O dar – *iškelti aikštėn melagingus spartuolius*! O kultsovietų rinkimai! O – papeikimai tiems, kas prastai likviduoja savo neraštingumą! O patys neraštingumo likvidavimo užsiėmimai: „mes-ne-vergai!! ver-gai-ne-mes"! O dainos?

Šita pelkių juodųjų klampynė
Bus šviesi ir laiminga tėvynė.

Arba tiesiog plūsta iš krūtinės:

Ir net daina, daina visų skambiausioji,
Neišdainuos nė tūkstančiais balsų,
Kokia yra šalis ši nuostabiausioji,
Kurioj ir tu esi, ir aš esu.[2]

Visa tai ir bus lagerio terminija – *čirškėti*.

O! taip priveiks, kad dar apsiverksi prisiminęs rotmistrą Kurilką, paprastą trumpą kelią į sušaudymą, atvirą Solovkų beteisiškumą.

Viešpatie! Kokio kanalo dugne paskandinti mums visą *šitą* praeitį??!

[1] Visos skyrium nenurodytos šio skyriaus citatos – iš I. Averbach knygos. Bet kartais sujungdavau įvairias jos frazes į daiktą, kartais praleisdavau nepakenčiamą žodžių tvaną – juk jai reikėjo ištempti iki disertacijos, o mums vietos trūksta. Tačiau prasmės neiškreipiau niekur.

[2] Dmitlago dainų rinkiniai, 1935. O muzika vadinosi – *kanaloarmeiskaja* (kanalo armijos), ir konkurso komisijoje dalyvavo laisvieji kompozitoriai – Šostakovičius, Kabalevskis, Šechteris...

Ketvirtas skyrius

ARCHIPELAGAS STINGSTA

O istorijos valandos – mušė.

1933 metais CK ir CKK sausio plenume, jau sumesdamas konkrečius skaičius, kiek dvikojų reikės veikiai nugalabyti šioje šalyje, Didysis Vadas paskelbė, kad Lenino taip žadėtas ir humanistų taip trokštamas „valstybės atmirimas įvyks ne kuo labiau silpninant valstybės valdžią, o *kuo labiau ją stiprinant, kad būtų pribaigti išmirštančiųjų klasių likučiai...*" (kursyvas mūsų. – *A. S.*). O kadangi jie gyvena paskutines dienas, „apeliuodami į kitus gyventojų sluoksnius ir mobilizuodami juos prieš sovietų valdžią", – o tuo kitu sluoksniu galima apskelbti bet kurį ir ne išmirštančios klasės žmogų, – tad „mes norime pribaigti šiuos elementus sparčiai ir be didesnių aukų".[1] (Kaip suprasti „be didesnių aukų", Penėtojas nepaaiškino.)

Tatai buvo taip netikėtai genialu, kad ne kiekvienas protelis galėjo aprėpti, bet Vyšinskis kaip visuomet pataikūniškai pritarė: „ir, vadinasi, maksimaliai *sustiprinant* pataisos darbų įstaigas"![2]

Žengti į socializmą per maksimaliai sustiprintus kalėjimus! – taip ne humoristinis žurnalas pašmaikštavo, taip pasakė Sovietų Sąjungos generalinis prokuroras! Taigi „ježovyje rukavicy" (kieta ranka) veikė ir be Ježovo.

Juk antrasis penkmetis, kas prisimena (bet juk niekas nieko mūsų šalyje neprisimena! atmintis – pati silpniausia rusų vieta, ypač kai reikia prisiminti ką bloga), antrasis penkmetis tarp kitų savo puikių (lig šiolei neįgyvendintų) uždavinių skelbė ir tokį: „išrauti kapitalizmo atgyvenas iš žmonių sąmonės". Vadinasi, ir išrauti galutinai reikėjo 1938 metais. Pagalvokite patys, kuo gi jas taip greitai išrauti?

---

[1] I. V. Stalin, *Sočinenija*, Moskva,1951, t. 13, p. 211–212.

[2] *Ot tiurem k vospitatelnym učreždenijam*, Pratarmė, p. 7.

„Sovietiniai kalėjimai žengiant į antrąjį penkmetį ne tiktai nenustoja savo reikšmės, bet įgauna dar didesnę". (Nė metai nepraėjo nuo Kogano pranašystės, kad lagerių išvis tuojau nebebus. Bet jis gi nežinojo apie sausio plenumą.) „Žengimo į socializmą epochoje pataisos darbų įstaigų, kaip proletariato diktatūros įrankio, kaip represijų organo, kaip prievartos ir auklėjimo priemonės (prievarta jau pirmoje vietoje), vaidmuo turi dar *labiau išaugti ir sustiprėti*"[1]. (Kitaip kur NKVD vadovybei socializme dėtis – prasmegti skradžiai?)

Kas galėtų papriekaištauti mūsų Priešakinei Teorijai, kad ji atsiliko nuo praktikos? Visa tai buvo parašyta juodu ant balto, tik mes skaityti dar nemokėjom. 1937 metai buvo viešai išpranašauti ir pagrįsti.

Bet kas gi iš tiesų nutiko Archipelagui 1937 metais? Anot Vyšinskio, Archipelagas labai „sustiprėjo": smarkiai padaugėjo jo gyventojų. Tačiau, priešingai paplitusiam požiūriui, jie pasipildė anaiptol ne vien iš 1937 metų areštų: kaliniais buvo paversti „specpersikėlėliai". Tai buvo kolektyvizacijos ir išbuožinimo atrūgos, tie, kurie įstengė išgyventi ir taigoje, ir tundroje, nuskurdinti, be pastogės, be mantos, be padargų. Iš valstietiško atsparumo – dar ir tų neišmirusių susidarė milijonai. Ir štai ištremtųjų „speckaimeliai" dabar liovėsi tokie buvę, – bet ne todėl, kad žmonėms būtų leidę grįžti į pirmykštes vietas ar juos būtų paleidę laisvėn, ne, juos ištisai įtraukė į Gulagą. Tokie kaimeliai buvo apjuosti spygliuotom vielom, jei dar tų vielų nebuvo, ir virto lagpunktais (šitaip atsirado visas Norilsko kombinatas), ilgainiui kai kurie buvo etapu nugabenti į kitus lagerius jau kaip kaliniai (vaikai – į vaikų namus). Ir štai šitie milijonai – vėl valstiečių! – ir buvo pagrindinis kalinių antplūdis į Archipelagą 1937 metais. Nors pačiame kaime tais metais tokių masinių areštų kaip mieste nebuvo (beje, irgi šluote šlavė), vis dėlto tarp Archipelago gyventojų, kaip prisimena liudytojai, buvo apstu valstiečių.

Taip Archipelagas milžiniškai išaugo – bet ar jo režimas galėjo pasidaryti dar griežtesnis? Pasirodo, galėjo. Plaukuota ranka buvo

[1] *Ibid.*, p. 449. Vienas iš autorių – Apeteris, naujasis Gulago viršininkas.

nušluoti visi niekučiai ir blizgučiai. Darbo kolektyvai? Uždrausti! Dar ko užsigeis – savivaldos lageryje! Geriau už brigadą vis tiek nieko nesugalvosi. Kokie jau ten politiniai pašnekesiai? Gan jau. Kaliniai atsiunčiami dirbti – o suprasti jiems nebūtina. Uchtoje paskelbė „paskutinio vagonėlio likvidavimą"? Politinė klaida! – o ką, į spyruoklines lovas juos guldysim? Prigrūsti jiems vagonėlių, net dvigubai daugiau! Užskaitymai? Užskaitymus – pirmiausia panaikinti! – negi teismai turi veikti tuščiai? O kam jau dienų užskaityta? Anuliuoti. Kai kuriuose lageriuose dar leidžiami pasimatymai? Uždrausti visur. Kažkuriame kalėjime dvasininko lavonas buvo atiduotas laisvėn palaidoti? Jūs iš proto išsikraustėt, jūs duodat dingstį antisovietinėms demonstracijoms. Už tai – nubausti pavyzdingai! Išaiškinti: mirusiųjų lavonai priklauso Gulagui, o kapai – įslaptinti. Proftechnikos kursai kaliniams? Išformuoti! Reikėjo būnant laisvėje mokytis. Ką VCIK'as, koks VCIK'o nutarimas? su Kalinino parašu?.. Čia NKVD. Laisvėn išeis – tegu moko patys. Grafikai, diagramos? Nuplėšti nuo sienų, sienas išbaltinti. Galima ir nebaltinti. Kas čia per žiniaraštis? Kalinių atlyginimai? GUMZ'o 1926 metų lapkričio 25 dienos cirkuliaras, 25% atitinkamos kvalifikacijos darbininko atlyginimo valstybinėje pramonėje? Tylėt! Suplėšyt! Patiems atlyginimą nubrauksim! Kaliniui, ir dar mokėti! Tegu ačiū pasako, kad nesušaudėm. 1933 metų pataisos darbų kodeksas? Užmiršt amžinai, išimt iš visų lagerio seifų! „Bet koks sąjunginių darbo kodeksų pažeidimas... tik suderinus su Profsąjungų taryba? Nejaugi *mes* turime eiti į Profsąjungų tarybą? Kas yra Profsąjungų taryba? – spjovei, ir nėra! 75-asis straipsnis – „dirbančiam sunkesnį darbą padidinamas duonos davinys"? A-plink! Dirbančiam lengvesnį – sumažinamas. Va kaip, ir fondai sveiki.

Pataisos darbų kodeksą su jo šimtais straipsnių sakytum ryklys būtų prarijęs, ir ne tiktai paskui dvidešimt penkerius metus niekas jo neregėjo, bet net ir tokį esant neįtarė.

Krestelėjo Archipelagą – ir įsitikino, kad dar nuo Solovkų ir juo labiau nuo kanalų laikų visa lagerių mašina nedovanotinai išklero. Dabar ta silpna vieta reikėjo atsikratyti.

Pirmučiausia niekam tikusi buvo apsauga, čia ne lageriai: sargybiniai bokšteliuose tiktai naktimis; vachtoje (sargybos būdelėje) vienui vienas neginkluotas vachtininkas (sargas), kurį galima prisišnekinti ir trumpam įeiti; žibintai zonoje žibaliniai; kelias dešimtis kalinių darban lydi vienintelis šaulys. Dabar nutiesti per zonas elektros laidai (turint politiškai patikimų elektrikų). Apsaugos šauliai gavo kovos statutą ir karinį parengimą. Į privalomus tarnybos etatus buvo įtraukti apsauginiai vilkšuniai su savo šunininkais, treneriais ir atskirais nuostatais. Lageriai pagaliau įgavo visiškai šiuolaikinį, mums pažįstamą vaizdą.

Neįmanoma čia suminėti, iki kokių kasdienių smulkmenų lagerio režimas buvo suvaržytas ir sugriežtintas. Ir kiek buvo aptikta spragų, pro kurias *laisvė* dar galėjo dirsčioti į Archipelagą. Visi tie ryšiai dabar buvo sutraukyti, spragos užkaišiotos, išvaikytos dar kažkokios ten užsilikusios „priežiūros komisijos".

Nebus knygoje kitos vietos paaiškinti, kas tai per daiktas. Tad tebūnie ilgas komentaras, kam įdomu.

Veidmaininga buržuazinė visuomenė sugalvojo, kad ji turi prižiūrėti kalėjimų būklę ir kalinių taisymosi eigą. Carinėje Rusijoje „kalėjimų globos draugijos" – „fizinei ir moralinei kalinių savijautai pagerinti" – buvo kalėjimų labdaros komitetai ir kalėjimų patronato draugijos. O Amerikos kalėjimuose priežiūros komisijos iš visuomenės atstovų trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje jau turėjo plačias teises; galėjo net paleisti pirma laiko (ne tarpininkauti, o tiesiog paleisti, be teismo). Beje, mūsų dialektiški įstatymų žinovai taikliai prieštarauja: „nereikia pamiršti, iš kokių klasių komisijos susideda – jos priima sprendimus atsižvelgdamos į savo klasinius interesus".

Kas kita – mūsų šalyje. Pačia pirmąja „Laikina instrukcija (1918 07 23), įsteigusia pirmuosius lagerius, numatyta steigti skirstymo komisijas prie gubernijos Baudžiamųjų skyrių. O skirstė jos – visus nuteistuosius pagal *septynis* laisvės atėmimo tipus, įvestus ankstyvojoje RSFSR. Šis darbas (tarytum atstojantis teismus) buvo toks svarbus, kad Teisingumo liaudies komisariatas 1920 metų ataskaitoje skirstymo komisijų veiklą pavadino „baudžiamųjų bylų nervu". Jų sudėtis buvo labai demokratiška, pavyzdžiui, 1922 metais tai buvo Trijulė: NKVD gubernijos valdybos viršininkas, gubernijos teismo prezidiumo narys ir tos gubernijos laisvės atėmimo vietų viršininkas. Vėliau prie jų pridėjo po žmogų iš gubernijos RKI (Raboče-krestjanskaja inspekcija – Darbininkų ir valstiečių inspekcija) ir gubernijos profsąjungų tarybos. Bet jau 1929 metais jais buvo baisiai

nepatenkinti: jie paleisdavo pirma laiko klasiniu atžvilgiu priešiškus elementus ir duodavo jiems lengvatų. „Tai buvo NKVD vadovybės dešiniųjų oportunistų praktika". Už tai skirstymo komisijos tais pačiais Didžiojo Persilaužimo metais buvo panaikintos, o jų vietą užėmė priežiūros komisijos, kurių pirmininkais būdavo skiriami *teisėjai*, o nariais – lagerio viršininkas, prokuroras ir *visuomenės* atstovas: iš priežiūros personalo, iš milicijos, iš rajono vykdomojo komiteto ir iš komjaunimo. Kaip taikliai prieštarauja mūsų juristai, nereikia pamiršti, iš kokių klasių... Ak, atleiskite, tą aš jau rašiau... Priežiūros komisijoms buvo pavesta: nuo NKVD – spręsti užskaitymų ir pirmalaikio paleidimo klausimus, nuo VCIK'o (atseit nuo parlamento) – kartu domėtis pramonės ir finansų planu.

Tokios tatai komisijos antrojo penkmečio pradžioje ir buvo išvaikytos. Atvirai šnekant, niekas iš kalinių dėl tokio nuostolio neaiktelėjo.

Beje, jau ir apie klases, jeigu pradėjome kalbėti. Viena to paties rinkinio autorių – Šestakova – iš trečiojo dešimtmečio ir ketvirtojo dešimtmečio pradžios duomenų daro „keistą išvadą apie buržuazinių ir mūsiškių kalėjimų socialinės sudėties panašumą": jos pačios nuostabai išaiškėję, kad ir ten, ir čia sėdi... darbo žmonės. Na žinoma, tai galima būtų kaip nors dialektiškai paaiškinti, bet ji šito nesugebėjo. Pridursime nuo savęs, jog tas „keistas panašumas" buvo tik truputėlį suardytas 1937–1938 metais, kai lagerius užplūdo aukštos valstybinės padėties žmonės. Bet labai greitai proporcijos išsilygino. Visi milijoniniai karo ir pokario srautai buvo tiktai darbo žmonių srautai.

Sykiu ir lagerių „falangos", nors jose, rodos, jau švietė socializmas, 1937 metais buvo pavadintos kitaip – „kolonomis", kad skirtųsi nuo Franko. Lagerio operatyvinis skyrius, kuriam ligi šiol priklausė bendro darbo ir plano užduotys, dabar tapo nepriklausomas vadovaujantis, ir tai pakenkė bet kokiam gamybiniam darbui, bet kokiems specialistų etatams. Neišvaikė, beje, lagerio kultūros ir auklėjimo skyriaus, bet iš dalies dėl to, kad per jį patogu kaupti skundus ir kvietinėti stukačius.

Ir Archipelago geležinė uždanga nusileido. Niekas, be NKVD karininkų ir seržantų, nebegalėjo per lagerio vachtą įeiti ir išeiti. Nusistovėjo ta darni tvarka, kurią ir patys zekai greit įpras laikyti vienintele įmanoma. Tokią mes ją ir aprašysim šioje knygos dalyje – jau be raudono kartūno skarulių ir veikiau darbinę negu „pataisinę".

Ir tuomet išsišiepė vilko dantys! Ir tuomet prasižiojo Archipelago pragarmės!

– *Konservų dėžutėm apausiu, bet į darbą eisi!*

– *Žuolių neužteks – jus paklosiu!*

Tai tuomet, pervežę per Sibirą prekiniais ešelonais su kulkosvaidžiu ant kiekvieno trečio stogo, Penkiasdešimt Aštuntąjį suvarydavo į pamatų duobes, kad geriau išsaugotų. Tai tuomet, dar nenuaidėjus pirmam Antrojo pasaulinio karo šūviui, dar visai Europai tebešokant fokstrotus, – Marijinsko *paskirstymo kalėjime* (Marijinsko lagerių vidaus etapiniame kalėjime) nespėjo traiškyti utėlių ir jas nuo drabužių šlavė pelynų šluotomis. Įsisiautėjo šiltinė – ir per trumpą laiką 15 000 (penkiolika tūkstančių) mirusiųjų suvertė į griovį – suriestus, nuogus, taupumo dėlei nutraukę nuo jų net iš namų pasiimtas apatines kelnes. (Apie šiltinę Vladivostoko tranzite jau minėjom.)

Ir tik su vienu ankstesnių metų atradimu Gulagas nesiskyrė: ir toliau skatino španą (padugnes), blatnuosius (vagis). Blatniesiems dar nuosekliau atiduodavo lageryje visus „vadovaujančius postus". Blatnuosius dar nuosekliau kurstė prieš Penkiasdešimt Aštuntąjį, leido laisvai jį plėšti, mušti ir smaugti. Urkos tapo lyg ir lagerio vidaus policija, lagerio smogikais. (Karo metais daugelyje lagerių visiškai pakeitė prižiūrėtojų sudėtį, patikėję tą darbą *komendantūrai* – sukomis tapusiems vagims, ir sukos veikė dar geriau nei prižiūrėtojai: juk jiems bet kaip mušti nebuvo draudžiama.)

Šnekama, jog 1938 metų vasario ir kovo mėnesiais NKVD gavusi slaptą instrukciją: *sumažinti kalinių skaičių*! (Žinoma, ne paleidžiant.) Nematau čia nieko negalimo: tokia instrukcija logiška, nes neužteko nei vietų, nei drabužių, nei maisto. Gulagas silpo.

Tuomet suvirto greta kits kito pūti sergantieji pelagra. Tuomet konvojų viršininkai ėmėsi tikrinti kulkosvaidžius, ar taikliai išguldys klupinėjančius zekus. Tuomet kas rytą barakų tvarkdariai ėmė vilkti numirėlius į vachtą, rietuvėmis krauti.

Kolymoje, tame Archipelago šalčio ir žiaurumo poliuje, tas pats persilaužimas įvyko žvarbiai, kaip poliuje ir dera.

Sprendžiant iš Ivano Karpuničiaus-Braveno (buvusio 40-osios divizijos vado, neseniai mirusio ir palikusio nebaigtus ir nekomplek-

tiškus užrašus) atsiminimų, Kolymoje nusistovėjo nuožmiausias mitybos, darbo ir bausmių režimas. Kaliniai taip badavo, kad prie Užakusio šaltinio (Zarosšij kliuč) surijo nustipusį arklį, kuris buvo išgulėjęs liepos mėnesį ilgiau kaip savaitę, dvokė ir po jį visą knibždėjo musės ir kirmėlės. Ančių kasykloje (Utinyj priisk) zekai suvalgė pusę statinės solidolio, atvežto karučiams tepti. Mylgoje mito elninėm šiurėm, kaip elniai. Kai užpustydavo perėjas, tolimose kasyklose duodavo po 100 gramų duonos dienai, niekuomet nekompensuodami už praėjusias dienas. Begalę klipatų, nebepaeinančių, į darbą rogėmis tempė kiti klipatos, dar ne tokie ištinę. Atsiliekančiuosius mušdavo lazdomis ir palikdavo sugraužti šunims. Dirbant 45 laipsnių šaltyje, drausdavo kurti ugnį ir šildytis (vagims – leisdavo). Pats Karpuničius išmėgino ir „šaltą rankinį gręžimą" dvimetriu plieno grąžtu, ir „durpių" (žemių su skalda ir lauko akmenimis) vežiojimą 50 laipsnių šaltyje rogėmis, į kurias įsikinkydavo ketvertas kalinių (rogės buvo žalio medžio ir dėžė ant jų – žalių nuopjovų); penktasis būdavo niukintojas – urka, „atsakingas už plano įvykdymą", ir tvatydavo juos basliu. Neišdirbančius normų (o ką reiškia – neišdirbančius? juk Penkiasdešimt Aštuntojo išdirbis visuomet slapčia buvo užrašomas blatniesiems) lagpunkto viršininkas Zeldinas bausdavo taip: žiemą kasyklose liepdavo išrengti nuogai, apipilti šaltu vandeniu, ir tegu šitaip lekia į lagerį; vasarą – vėl išrengti nuogai, užlaužtas rankas pririšti prie bendros karties ir palikti taip prikaustytus uodų debesyje (sargybinis būdavo užsidėjęs tinklelį nuo uodų). Pagaliau tiesiog mušdavo šautuvų buožėmis ir įmesdavo į izoliatorių.

Mylgoje (prie Elgeno OLP'o, pataisos darbų lagerio punkto), kai viršininkavo Gavrikas, neįvykdančioms normos moterims tos bausmės buvo švelnesnės: tiesiog nekūrenama palapinė žiemą (bet galima išbėgti ir lakstyti aplinkui), o per šienapjūtę, kai gelia uodai, – atvira žilvičių lapinė (Sliozberg atsiminimai).

Kas nors paprieštaraus, kad čia nieko naujo ir nėra jokios raidos: kad tai primityvus grįžimas nuo rėksmingų auklėjamųjų Kanalų į atvirus Solovkus. Žiūrėk tu man! O gal – tai Hegelio triada:

Solovkai-Baltosios-Baltijos jūrų kanalas-Kolyma? Tezė-antitezė-sintezė? Neigimo neigimas, bet praturtintas?

Pavyzdžiui, *mirties karietos* Solovkuose lyg ir nebuvo? Tatai, kaip liudija Karpuničiaus atsiminimai, – prie Marisno šaltinio (Srednekansko trasos 66-asis kilometras). Ištisą dekadą viršininkas kęsdavo normos nevykdymą. Tik dešimtą dieną sodindavo į izoliatorių su baudos daviniu, ir dar varydavo dirbti. Bet kas ir tada nevykdydavo normos, tų laukė karieta: ant traktoriaus rogių uždėta 5×3×1,8 metro sąranta iš žalių tašų, suveržtų statybinėmis kabėmis. Nedidelės durys, langų nėra ir viduje nieko, jokių gultų. Vakare nusižengėlius, atbukusius ir jau viskam abejingus, išvesdavo iš baudos izoliatoriaus, sugrūsdavo į karietą, užsklęsdavo didžiule spyna ir nuveždavo traktoriumi už 3–4 kilometrų nuo lagerio, į daubą. Kai kurie viduje klykdavo, bet traktorius būdavo atkabinamas ir parai nuvažiuodavo. Po paros būdavo atsklendžiama spyna ir išmetami lavonai. Pūgos juos užpustys.

Vasarą pakomandiruotėse izoliatorius būdavo duobė įšalusiame grunte (tokioje duobėje jakutai gerai išlaiko šviežią žuvį ir mėsą). Ją uždengdavo rąstais, o jeigu iškasdavo negilią, tai pasodintasis negalėdavo išsitiesti visu ūgiu, o stovėdavo susilenkęs, nutirpdavo visas kūnas. (Sėdėti, aišku, būdavo neįmanoma.)

Pietų valdybos Ekspediciniame OLP'e už normos neįvykdymą bausdavo dar paprasčiau: OLP'o viršininkas leitenantas Grigorjevas eidavo į kasyklą su pistoletu – ir ten kasdien nupildavo po du tris normos nevykdančius kalinius (Tomo Sgovijo atsiminimai).

Kolymos režimo sugriežtinimas, žvelgiant iš šono, sutapo su tuo faktu, kad Usvitlago (Upravlenije Severo-Vostočnych lagerej – Šiaurės rytų lagerių valdyba) viršininku buvo paskirtas Garaninas, o Dalstrojaus viršininku vietoj latvių šaulių divizijos vado E. Berzinio – Pavlovas. (Beje, visai nereikalinga kaitalynė per Stalino įtarumą. Kodėl negalėjo naujiesiems reikalavimams pasitarnauti ir senasai čekistas Berzinis, kompanionai? Puikiausiai būtų šaudęs.)

Tuojau panaikino (Penkiasdešimt Aštuntajam) paskutines poilsio dienas (jų per mėnesį turėjo būti trys, bet duodavo ne visuomet, o žie-

mą, kai su normom striuka, ir visai neduodavo), vasaros darbo dieną pailgino iki 14 valandų, 45 ir 50 laipsnių šalčius pripažino tinkamais darbui ir „aktuoti" dieną leido tiktai nuo 55 laipsnių šalčio. Paskiriems viršininkams savavaliaujant varydavo į darbą ir 60° šaltyje. (Daugelis kolymiečių jokio termometro apskritai savo OLP'e neprisimena.) Kalnų kasykloje (Gornyj priisk) išsisukinėtojus pririšdavo virvėmis prie rogių (vėl Solovkų plagiatas) ir taip vilkdavo į kasyklą. Kolymoje dar prigijo tvarka, kad konvojus ne tiktai saugo kalinius, bet ir atsako už plano įvykdymą, tad turi ne snausti, o amžinai juos skubinti.

Be valdžios, dar ir skorbutas išguldė žmones.

Tačiau ir viso šito atrodė negana, dar nepakankamai griežtas režimas, dar nepakankamai mažėja kalinių skaičius. Ir prasidėjo „Garanino sušaudymai", tiesioginės žudynės. Kartais paleidus burgzti traktorius, kartais ir be jų. Daugelis lagpunktų išgarsėjo šaudymais ir masiniais kapinynais: ir Orotukanas, ir Poliarinis šaltinis (kliuč Poliarnyj), ir Svistopliasas, ir Anuška, ir net Dukčios selchozas, bet užvis labiausiai čia pasižymėjo Auksinė kasykla (priisk Zolotistyj, lagpunkto viršininkas Petrovas, operatyviniai įgaliotiniai Zelenkovas ir Anisimovas, kasyklos viršininkas Barkalovas, NKVD rajono skyriaus viršininkas Burovas) ir Serpantinka. Auksinėje kasykloje išvesdavo brigadas dieną iš darbo – ir čia pat iššaudydavo visus paeiliui. (Čia ne vietoj naktinių šaudymų, anie – savo ruožtu.) Juglago viršininkas Nikolajus Alanovas, ten atvažinėdamas, mėgo pasirinkti išvedamą kokią nors brigadą, kuo nors kaltą, įsakydavo pavedėti ją atokiau ir į išgąsdintus, susigrūdusius žmones pats poškindavo iš pistoleto, džiugiai stūgaudamas. Lavonų nelaidodavo, gegužę jie pradėdavo irti, tuomet išlikusius klipatas šaukdavo jų užkasti – už padidintą davinį, net su spiritu. Serpantinkoje kasdien sušaudydavo po 30–50 žmonių pašiūrėje netoli izoliatoriaus. Paskui lavonus traktorių rogėmis nutempdavo už sopkos. Traktorininkai, krovikai ir lavonų užkasinėtojai gyveno atskirame barake. Kai sušaudė patį Garaniną, sušaudė ir juos visus. Turėjo ten ir kitokią techniką: privesdavo prie gilaus šurfo užrištomis akimis ir šaudavo į ausį ar į pakaušį. (Niekas nepasakoja

apie kokį nors pasipriešinimą.) Serpantinką uždarė, sulygino su žeme tą izoliatorių ir visas šaudymų žymes, užvertė ir tuos šurfus[1]. O tose kasyklose, kuriose nebuvo atvirai šaudoma, buvo perskaitomi arba iškabinami skelbimai su stambiom raidėm išrašytomis pavardėmis ir smulkiu motyvavimu: „už kontrrevoliucinę agitaciją", „už konvojaus įžeidimą", „už normos neįvykdymą".

Tarpais kalinių nebešaudydavo, nes sužlugdavo aukso gavybos planas, o užšalusia Ochotsko jūra negalėdavo pristatyti naujos kalinių partijos. (M. Kononenka Serpantinkoje taip laukė sušaudymo daugiau kaip pusmetį ir išliko gyvas.)

Be to, su įniršiu buvo pridedami nauji bausmės metai. Gavrikas Mylgoje vaizdingai tat įformindavo: priekyje jodavo ant arklių su deglais (poliarinė naktis), o užpakaly vilkdavo už virvių žeme į rajono NKVD (30 kilometrų) sudaryti naujos *bylos*. Kituose lagpunktuose visai kasdieniškai: URČ, apskaitos ir paskirstymo skyrius, išrašydavo iš kortelių, kam jau baigiasi ekonominiu atžvilgiu nenaudingas trumpas bausmės laikas, šaukdavo iškart pulkais po 80–100 žmonių ir kiekvienam pridėdavo dar po dešimtinę (papasakojo R. Retcas).

Šioje knygoje beveik neminėsiu Kolymos. Kolyma Archipelage – atskiras žemynas, ji verta atskirų pasakojimų. Bet Kolymai ir „pasisekė": ten išliko gyvas Varlamas Šalamovas ir jau daug parašė; ten išliko gyva Jevgenija Ginzburg, O. Sliozberg, N. Surovceva, N. Grankina ir kiti – ir visi parašė memuarus[2]. Aš tik leisiu sau pateikti čia keletą Šalamovo eilučių apie Garanino šaudymus:

„Mėnesių mėnesius dieną naktį per rytinius ir vakarinius patikrinimus būdavo skaitomi nepabaigiami nuosprendžiai apie sušaudymą. Penkiasdešimties laipsnių šaltyje muzikantai iš buitininkų prieš kiekvieno nuosprendžio skaitymą ir po jo sugrodavo tušą. Rūkstantys benzino deglai perskrosdavo tamsą... Papirosinis nuos-

[1] 1954 metais Serpantinkoje aptikti pramoniniai aukso ištekliai (seniau jie nebuvo žinomi). Ir teko jį kasti tarp žmonių kaulų: auksas brangesnis.

[2] Kodėl šičia tokia gausybė, o ne Kolymos memuarų beveik nėra? Ar todėl, kad Kolymoje iš tikrųjų buvo sutelktas kalinių pasaulio elitas? O gal, nors ir keista, „artimesniuose" lageriuose sutartiniau išmirdavo?

prendžių popierius apšarmodavo, ir koks nors viršininkas, skaitantis nuosprendį, pirštine nubraukdavo sniegules nuo lapo, kad galėtų įskaityti ir išrėkti sušaudytojo pavardę".

Taip Archipelagas užbaigė antrąjį penkmetį ir, matyt, įžengė į socializmą.

* * *

Karo pradžia sukrėtė salų vyresnybę: karo eiga iš pradžių buvo tokia, kad galėjo, ko gero, visas Archipelagas sugriūti, o darbdaviai dar ir atsakyti darbininkams. Kaip liudija įvairių lagerių zekų įspūdžiai, dėl tokio įvykių posūkio šeimininkai elgėsi dvejopai. Vieni, apdairesni arba bailesni, sušvelnino režimą, ėmė šnekėti kone lipšniai, ypač pralaimėtų mūšių savaitėmis. Pagerinti mitybos ar gyvenimo sąlygų jie, žinoma, negalėjo. Kiti, nirtesni ir piktesni, atvirkščiai, įniko spausti Penkiasdešimt Aštuntąjį dar griežčiau ir žiauriau, tarytum greičiau pranašaudami mirtį negu paleidimą. Daugumoje lagerių kaliniams net nebuvo pasakyta, kad birželio 22-ąją prasidėjo karas, – amžinas mūsų potraukis slapukauti ir meluoti! – tik pirmadienį, birželio 23-iąją, zekai tat sužinojo iš vaikščiojančių be sargybos ir laisvųjų. Kur ir buvo radijas (Ust Vymė, daugelis Kolymos vietų), neleido jo klausytis per visą mūsų karinių nesėkmių laiką. Tame pačiame Ustvymlage staiga uždraudė rašyti laiškus į namus (o gauti leido) – ir artimieji nusprendė, jog čia kaliniai sušaudyti. Kai kuriuose lageriuose (intuityviai nujausdami būsimosios politikos kryptį) Penkiasdešimt Aštuntąjį ėmė atskyrinėti nuo buitininkų į specialias, itin griežtai saugomas zonas, sargybos bokšteliuose pastatė kulkosvaidžius ir net šitaip kalbėdavo išrikiuotiems: „Jūs čia – įkaitai! – (Ak, tas šnypštimas nuo pilietinio karo laikų! Kaip sunkiai tie žodžiai iš galvos išeina, kaip lengvai į ją ateina!) – Jeigu Stalingradas bus paimtas – visus jus iššaudysim!" Taip nusiteikę ir kamantinėjo čionykščiai apie karo suvestines: ar Stalingradas dar laikosi, ar jau pasidavė. Kolymoje tokiose speczonose sutelkė vokiečius, lenkus ir įsidėmėtinus

iš Penkiasdešimt Aštuntojo. Bet lenkus tuojau pat (1941 metų rugpjūtį) ėmė visiškai paleidinėti[1].

Archipelage visur (atplėšę mobilizacijos potvarkių paketus) nuo pirmųjų karo dienų liovėsi paleidinėję Penkiasdešimt Aštuntąjį. Net pasitaikė, kad sugrąžino iš kelio jau paleistus. Uchtoje birželio 23 dieną grupė paleistųjų jau buvo už zonos, laukė traukinio – bet konvojus nuvarė atgal ir dar išplūdo: „Per jus karas prasidėjo!" Karpuničius gavo raštą apie paleidimą birželio 23 dienos rytą, bet nespėjo išeiti už vachtos, ir iš jo apgaule išviliojo: „Nagi parodykit!" Jis parodė – ir liko lageryje dar 5 metams. Tai buvo formuluojama – *iki specialaus nurodymo*. (Karas jau pasibaigė, o daugelyje lagerių buvo draudžiama net eiti į URČ ir teirautis – kada gi paleis. Mat po karo Archipelage kurį laiką žmonių stigo, ir daugelis vietinių valdybų, net kai Maskva leido paleidinėti, skelbė savo pačių „specialius nurodymus", idant pasilaikytų darbo jėgą. Kaip tik šitaip buvo sulaikyta Karlage J. Orlova – ir per tai nesuspėjo atsisveikinti su mirštančia motina.)

Nuo karo pradžios (turbūt pagal tuos pačius mobilizacijos potvarkius) sumažėjo lageriuose maisto normos. Vis prastėjo kasmet ir patys produktai: vietoj daržovių – pašarinės ropės, vietoj kruopų – vikiai ir sėlenos. (Kolymai tiekė iš Amerikos, ir ten, atvirkščiai, kur ne kur pasirodydavo baltos duonos.) Tačiau svarbioje gamyboje dėl kalinių nusilpimo išdirbis taip smuko (5 ir 10 kartų), kad manė reikiant sugrąžinti ikikarines maisto normas. Daugelis lagerio įmonių gavo karinius užsakymus – ir apsukrūs tokių įmonių direktoriai sykiais įsigudrindavo pašerti zekus papildomai, iš pagalbinių ūkių. Kur mokėjo atlyginimą, karo rinkos kainomis (30 rublių) tai buvo mažiau kaip vienas kilogramas bulvių per mėnesį.

Jeigu karo metų lagerininką būtum paklausęs, koks jo svarbiausias, galutinis ir absoliučiai nepasiekiamas tikslas, jis būtų atsakęs: „vieną kartą ligi soties prisivalgyti *juodos duonutės* – ir galėčiau numirti". Čia karo metais laidodavo nė kiek ne mažiau kaip fronte, tiktai poetų neap-

[1] Auksinėje kasykloje buvo paleisti 186 lenkai (iš 2100, atvežtų prieš metus). Jie pateko Sikorskio armijon, į Vakarus, – ir ten, kaip atrodo, papasakojo apie Auksinę kasyklą. 1942 metų birželį ji buvo visai uždaryta.

dainuota. L. Komogoras „nupiepėlių komandoje" visą 1941–1942 metų žiemą buvo pristatytas prie to lengvo darbo: dėliojo į grabus, sukaltus iš keturių lentų, po du nuogus numirėlius valetais, po 30 grabdėžių kasdien. (Matyt, lageris buvo arti, tad reikėjo sudėlioti.)

Praėjo pirmieji karo mėnesiai – ir šalis prisitaikė prie karinio gyvenimo būdo; kam reikia – išėjo į frontą, kam reikia – tūnojo užnugaryje, kam reikia – vadovavo ir ūsus šluostėsi po išgertuvių. Taip ir lageriuose. Paaiškėjo, kad tuščiai buvo gąsdintasi, kad viskas – pastovu, kad kaip prisukta buvo ta spyruoklė, taip ir toliau spaudžia neleisdama atsikvėpti. Kas pirma stengėsi įsiteikti zekams, dabar nuožmėjo, ir be jokios perstogės ir saiko. Paaiškėjo, kad lagerio gyvenimo formos kadaise nubrėžtos teisingai ir tokios bus amžinai.

Septynios lagerių epochos ginčysis prieš jus, kuri iš jų buvo blogiausia žmogui, – įsižiūrėkite į karo metų lagerius. Sakoma ir taip: kas per karą nesėdėjo – tas ir lagerio nepažino.

Antai 1941–1942 metų žiemą Viatlago punktas: vien pataisos darbų barakuose ir kailių dirbtuvėse rusena kažkoks gyvenimas, kitur – sustingęs kapinynas (o Viatlago paskirtis: kaip tik kirsti malkas – Permės geležinkeliui).

Šit kas yra karo metų lageriai: daugiau darbo – mažiau valgio – mažiau kuro – menkesni drabužiai – žvėriškesni įstatymai – griežtesnės bausmės, – bet ir čia dar ne viskas. Išorinis protestas visuomet buvo zekams neleistinas, o karas užgynė ir vidinį. Kiekvienas perėjūnas su antpečiais, besislapstantis nuo fronto, baksnojo pirštu ir pamokslavo: „O fronte kaip miršta?.. O laisvėje kaip dirba? O Leningrade kiek duonos gavo?.." Ir net širdyje neturėjai kuo jam atsikirsti. Taip, fronte mirė gulėdami ir ant sniego. Taip, laisvėje devynis prakaitus sunkė ir badavo. (Ir laisvasis *darbo frontas*, kur iš kaimų paimdavo netekėjusias merginas, kur reikėjo kirsti mišką, davinys buvo 700 gramų duonos, o karštimui – paplavos, nenusileido bet kuriam lageriui.) Taip, per Leningrado blokadą duodavo dar mažesnį davinį nei lagerio karceryje. Per karą visas Archipelago vėžinis auglys pasidarė (ar skelbėsi esąs) tarytum svarbus, reikalingas Rusijos kūno organas – jis irgi tarytum

dirbo fronto labui! nuo jo irgi priklausė pergalė! – ir visa tai apgaulinga pateisinama šviesa nutvieskė spygliuotą vielą, pilietį viršininką, baksnojantį pirštu, – ir mirdamas kaip supuvusi to auglio ląstelė tu net negali patirti pasitenkinimo nuo minties jį prakeikti.

Penkiasdešimt Aštuntąjį karo meto lageriai ypač kankino *antrojo bausmės laiko* grėsme, tai kabojo pikčiau nei kirvis virš galvos. Operatyviniai įgaliotiniai, patys gelbėdamiesi nuo fronto, atkasdavo saugiuose užkampiuose, miško pakomandiruotėse sąmokslus, prie kurių prikišusi nagus pasaulinė buržuazija, ginkluotų sukilimų ir masinių pabėgimų planus. Tokie Gulago tūzai kaip Jakovas Morozas, Uchtpečlago viršininkas, itin skatino savo lageriuose tardymų ir teismų uolumą. (Ar ne todėl, kad pats anksčiau buvo tardytojas? Bet kvosdamas užmušė areštantą, gavo pagal kriminalinį straipsnį dešimt metų, dirbo lagerio administracijoje, paskui buvo amnestuotas.) Uchtpečlage lyg iš maišo biro nuosprendžiai sušaudyti ir pasodinti 20 metų: „už kurstymą bėgti", „už sabotažą". O kiek buvo tų, kuriems nereikėjo nė teismo, kurių likimus apsprendė žvaigždžių konfigūracijos: neįtiko Sikorskis Stalinui – vieną naktį griebė Elgene trisdešimt lenkių, išvežė ir sušaudė.

Daugelis zekų – tatai nepramanyta, tatai teisybė – iš pirmųjų karo dienų padavė pareiškimus: prašėsi paimami į frontą. Jie paragavo lagerio smarvės iš pačios tirštumos – ir dabar prašėsi siunčiami į frontą ginti šios lagerių sistemos ir mirti už ją bausmės kuopoje! („O liksiu gyvas – sugrįžęs baigsiu atsėdėti...") Ortodoksai dabar tikina, esą *jie* prašėsi. Prašėsi ir jie (ir išvengę sušaudymo trockininkai), bet nelabai: jie daugiausia įsitaisydavo kokiose nors ramiose lagerio vietelėse (ne be komunistų viršininkų paramos), čia galėjo sau galvoti, svarstyti, leistis į prisiminimus ir laukti, o juk bausmės kuopoje ilgiau kaip tris dienas galvos neišsaugosi. Tasai entuziazmas plaukė ne iš idėjos, ne, o iš širdies, – štai čia ir pasireiškė rusiškas būdas: geriau mirti švariame lauke negu sušvinkusiame gurbe! Pasirodyti, ko esi vertas, trumpai pabūti „kaip visi", neengiamas kaip pilietis. Atsikratyti nuolat čia tvyrančios pasmerkimo grėsmės, pavojaus užsitraukti antrąjį baus-

mės laiką, išvengti tylios pražūties. O kai kas galvojo dar paprasčiau, bet toli gražu ne gėdingai: ten dar taip iškart nemirsi, o dabar kariškai tave aprengs, pavalgydins, pagirdys, išsiveš, galėsi pro vagono langą žiūrėti, galėsi su mergiotėm žodeliu persitarti stotyse. Ir dar čia buvo širdies malonė: jūs su mumis – blogai, o mes – va kaip!

Tačiau valstybei nebuvo ekonominės ir organizacinės prasmės imtis tokių nereikalingų pervežinėjimų – kažką iš lagerio į frontą, kažką vietoj jo į lagerį. Kiekvienam buvo nubrėžtas savas gyvenimo ir mirties ratas; per pirmąjį skirstymą pakliuvęs tarp ožių, kaip ožys turėjo ir dvėsti. Kartais imdavo į frontą buitininkus, gavusius nedaug metų, ir ne į bausmės kuopas, o, žinoma, į paprastą veikiančiąją armiją. Nedažnai, bet pasitaikydavo, kad ėmė ir Penkiasdešimt Aštuntąjį. Bet štai Vladimirą Goršunovą 1943 metais paėmė iš lagerio į frontą, o karui baigiantis sugrąžino į lagerį dar pridėję metų. Jie jau buvo paženklinti, ir operatyviniam įgaliotiniui karinėje dalyje lengviau buvo *kamuoti* juos negu naujokėlius.

Tačiau negali sakyti, kad lagerio valdžia būtų visiškai ignoravusi šį patriotizmo polėkį. Miško kirtimas entuziazmo nekėlė, o štai: „Viršysime anglies planą – turės šviesos Leningradas!" „Palaikykim gvardiečius minomis!" – kaip pasakoja liudytojai, veikė stipriai. Arsenijus Formakovas, žmogus garbus ir santūrus, pasakoja, kad jų lageris uoliai dirbo frontui; jis ketino tatai ir aprašyti. Zekai įsižeisdavo, jei jiems neleisdavo rinkti pinigų tankų kolonai („Džidinec")[1].

O atpildas – visiems žinomas, jis paskelbtas tuoj po karo: dezertyrams, sukčiams, vagims – amnestija, Penkiasdešimt Aštuntąjį – į specialiuosius lagerius.

Ir kuo artyn karo pabaiga, tuo griežtyn ir griežtyn režimas Penkiasdešimt Aštuntajam. Ar toli dangintis – į Džidos ir Kolymos lagerius? Pačioje Maskvos pašonėje, veik pačiame mieste, Chovrine, buvo nususęs NKVD ūkio valdybos fabrikėlis ir prie jo režiminis lageris,

[1] Tai reikia aiškinti daugeliu požiūrių, kaip ir visą sovietų-vokiečių karą. Juk bėga dešimtmečiai. Mes nespėjame susigaudyti ir suprasti esą viename klode, o jau lyg pelenai nugula kitas, naujas. Jokiame dešimtmetyje nebuvo laisvės nei informacijos grynumo – ir nuo smūgio ligi smūgio žmonės nespėdavo susigaudyti nei savyje, nei kituose, nei įvykiuose.

kuriam vadovavo Mamulovas – visagalis todėl, kad jo brolis buvo Berijos sekretoriato viršininkas. Tasai Mamulovas paimdavo ką įsigeidęs iš Krasnaja Presnios etapinio kalėjimo, o savo lageriūkštyje įvesdavo tokį režimą, koks jam patikdavo. Antai pasimatymus su artimaisiais (visuose Pamaskvio lageriuose nesuvaržytus) jis leisdavo per du tinklus kaip kalėjime. Jo ir bendrabučiuose buvo tokia pat kalėjimo tvarka: daug ryškių lempučių, neišjungiamų nakčiai, nuolat sekama, kaip kaliniai miega, kad šaltomis naktimis neapsiklotų vatinukais (tokius žadino), karceryje plika cementinė asla ir daugiau nieko – irgi kaip gerame kalėjime. Tačiau jokia bausmė, kuri jo būdavo paskirta, nesuteikdavo jam pasitenkinimo, jeigu dar ir prieš tai jis nepaleisdavo kaltininkui kraujo iš nosies. Jo lageryje dar buvo įsigalėję naktiniai priežiūros (vyrų) antpuoliai 450 moterų barake. Įlėkdavo staiga, klykdami kaip laukiniai, spiegdami: „Sustot palei guolius!" Pusnuogės moterys pašokdavo, ir prižiūrėtojai kruopščiausiai iškrėsdavo jas pačias ir jų guolius, ieškodami adatos ar meilės laiškelio. Už kiekvieną radinį laukė karceris. Vyriausiojo mechaniko skyriaus viršininkas Šklinikas per naktinę pamainą sliūkinėdavo po cechus susikūprinęs it gorila ir vos pastebėjęs ką imant snausti tuoj krestelės, būdavo, galva, prisimerks – ir kad paleis į jį geležiniu ruošiniu, replėmis, gelžgaliu.

Toks buvo režimas, Chovrino lagerininkų išsikovotas dirbant frontui: per visą karą jie gamino minas. Tam darbui fabrikėlį pritaikė ir sureguliavo vienas inžinierius kalinys (deja, jo pavardė nežinoma, bet neprapuls, reikia tikėtis), jis įsteigė ir konstruktorių biurą. Kalėjo pagal 58-ąjį ir buvo iš tos Mamulovui atgrasios žmonių padermės, kuri niekada neišsižada savo nuomonės nei įsitikinimų. Ir tą niekšą reikėjo pakęsti! Bet mums nepakeičiamų nėra! Ir kai gamyba jau daugmaž įėjo į vėžes, pas tą inžinierių vieną dieną raštinės tarnautojų akivaizdoje (tyčia jų akivaizdoje! – tegu visi žino, tegu pasakoja! – šit mes ir pasakojam) įgriuvo Mamulovas su dviem parankiniais, pasiuto tampyti jį už barzdos, svaidyti po aslą, spardyti batais ligi kraujų – ir išsiuntė į Butyrkas antros bausmės porcijos už politikavimą.

Tas mielas lageriukas buvo už penkiolikos minučių kelio elektriniu traukiniu nuo Leningrado stoties. Šalelė artima, bet liūdna.

(Kaliniai naujokai, atsidūrę Pamaskvio lageriuose, kabindavosi į juos, jei turėdavo Maskvoje giminių, o ir šiaip: vis dėlto atrodė, kad tau nereikės trenktis į tas pragaro tolybes, iš kur nesugrįši, vis dėlto čia tu dar civilizacijos pašonėje. Bet tai buvo savęs apgaudinėjimas. Čia ir maitino prasčiau – ta dingstimi, kad dauguma gauna siuntinius; čia neduodavo net patalynės. O svarbiausia – šiuose lageriuose amžinai kunkuliavo nerimą keliantys gandai (*parašos*) apie tolimus etapus, gyvenai lyg ant adatų ir negalėjai nė vienai parai garantuoti, kad ištupėsi vietoje.)

* * *

Tokiais pavidalais stingo Archipelago salos, bet nereikia manyti, kad stingdamos jos nebeleido metastazių.

1939 metais, prieš suomių karą, Gulago *alma mater* Solovkai, pernelyg priartėję prie Vakarų, Šiaurės jūrų keliu buvo permesti kas į Naująją Žemę, kas prie Jenisejaus žiočių ir ten įsiliejo į kuriamą Norillagą, veikiai sukaupusį 75 tūkstančius žmonių. Tokie piktybiški buvo Solovkai, kad net merdėdami išleido dar vieną, paskutinę metastazę – ir dar kokią!

Dar prieš karą Archipelagas užkėtė negyvas Kazachstano dykumas. Išleido aštuonkojis čiuptuvus po Karagandą, iškerojo Džezkazgane, kur vanduo užnuodytas vario, Mointuose, Balchaše. Pabiro lageriai ir po Kazachstano šiaurę.

Tvinksta nauji augliai Novosibirsko srityje (Marijinsko lageriai), Krasnojarsko krašte (Kansko lageriai, Kraslagas), Chakasijoje, Buriatijoje-Mongolijoje, Uzbekistane, net Kalnų Šorijoje.

Neatsilieka Archipelago pamėgtoji Rusijos Šiaurė (Ustvymlagas, Nyroblagas, Usollagas) ir Uralas (Ivdellagas).

Vardijant daug kas praleista. Kai tik parašai „Usollagas", prisimeni, jog Irkutsko Usolėje irgi buvo lageris.

Tiesiog nebuvo tokios srities, ar paminėsi Čeliabinsko, ar Kuibyševo, kuri neleistų pasaulin savų lagerių.

Naujas lagerių kūrimo iš kaimų metodas paplito ištrėmus Pavolgio vokiečius: ištisi kaimai – visutėlaičiai – įeidavo į *zoną*, ir tai būdavo žemės ūkio lagerių punktai (Kamensko žemės ūkio lageriai tarp Kamyšino ir Engelso).

Prašome skaitytojo atlaidumo už daugelį šio skyriaus spragų: per ištisą Archipelago epochą mes permetame tik klibantį lieptelį – tiesiog todėl, kad nesuplaukė į mūsų rankas daugiau medžiagos. Per radiją pasiskelbti negalėjom.

Čia ir vėl Archipelago horizonte vingrią kilpą išraito purpurinė Naftalijaus Frenkelio žvaigždė.

1937 metai, taškydami saviškius, neaplenkė ir jo galvos: Bamlago viršininkas, NKVD generolas, jis vėl atsidėkojant patupdomas į savo jau pažįstamą Lubianką. Bet nepaliauja Frenkelis troškęs ištikimos tarnybos, nepaliauja ir Išmintingasis Mokytojas tos tarnybos ieškojęs. Prasidėjo gėdingas ir nesėkmingas karas su Suomija. Stalinas mato, kad jis nepasirengęs, kad nėra kelių privažiuoti prie armijos, nublokštos į Karelijos sniegynus, – ir jis prisimena išradingąjį Frenkelį, išsikviečia jį: reikia tuojau pat, baisiąją žiemą, be jokio pasirengimo, neturint nei planų, nei sandėlių, nei automobilių kelių, nutiesti Karelijoje tris geležinkelius – vieną rokadinį ir dvi atšakas, ir nutiesti *per tris mėnesius*, nes sarmata tokiai milžinei valstybei taip ilgai terliotis su tokia musyte Suomija. Grynai epizodas iš pasakos: piktasis karalius užduoda piktajam burtininkui kažkokį visiškai neįmanomą ir neįsivaizduojamą darbą. Ir klausia socializmo vadas: „Sutinkate?" Ir smagus komersantas ir valiutos spekuliantas atsako: „Taip!"

Bet dabar jis pateikia ir savo sąlygas:

1. Visiškai išbraukti jį iš Gulago, įsteigti naują zekų imperiją, naują autonominį archipelagą GULŽDS (gulžedees, Glavnoje upravlenije lagerej železnodorožnovo stroitelstva – Vyriausioji geležinkelių tiesimo lagerių valdyba) ir šio archipelago vadovu paskirti jį, Frenkelį.

2. Visi šalies resursai, kuriuos jis pasirinks, – jo paslaugoms (čia jums ne Baltosios-Baltijos jūrų kanalas!).
3. GULŽDS'as, kol darbai bus šturmuojami, iškrinta ir iš socializmo sistemos su jo varginančia apskaita. Frenkelis neatsiskaito už nieką. Jis nestato palapinių, nesteigia lagpunktų. Jam nėra jokių maisto davinių, „stalų", „katilų". (O juk pats pirmas ir pasiūlė stalus ir katilus! Tik genijus gali atšaukti genijaus įsakymus!) Jis išverčia ant sniego krūvas geriausio maisto, kailinukų ir veltinių, kiekvienas zekas velkasi ką nori ir valgo kiek nori. Vien machorka ir spiritas bus jo padėjėjų rankose, bet šito reikia užsitarnauti!

Didysis Strategas sutinka. Ir GULŽDS'as – įsteigtas! Archipelagas suskaldytas? Ne, Archipelagas tiktai sustiprėjo, padidėjo, jis dar sparčiau užvaldys šalį.

Karelijos geležinkelių Frenkelis vis dėlto nutiesti nesuspėjo: Stalinas pasiskubino neutralizuoti karą. Bet GULŽDS'as stiprėja ir auga. Jis gauna vis naujas užduotis (jau įprasta apskaita ir tvarka): rokadinį geležinkelį palei Persijos sieną, paskui geležinkelį palei Volgą iš Syzranės į Stalingradą, paskui „Mirties kelią" iš Salechardo į Igarką ir patį BAM'ą[1]: iš Taišeto į Bratską ir tolyn.

Be to dar, Frenkelio idėja praturtino ir pačią Gulago plėtotę: pripažįstama, jog ir Gulagą reikia kurti šakiniu principu. Panašiai kaip Liaudies komisarų taryba susideda iš liaudies komisariatų, Gulagas savo imperijai kuria savas ministerijas: Glavleslagas, Glavpromstrojus, GULGMP'as (Glavnoje upravlenije lagerej gorno-metalurgičeskoj promyšlennosti – Vyriausioji metalurgijos lagerių valdyba).

O čia karas. Ir visos šitos Gulago ministerijos evakuojamos į įvairius miestus. Patsai Gulagas atsiduria Ufoje, GULŽDS'as – Viatkoje. Ryšys tarp provincijos miestų jau nebe toks patikimas kaip radialinis iš Maskvos, ir visą pirmąją karo pusę Gulagas tarytum krinka: jis jau nebevaldo viso Archipelago, o kiekviena Archipelago apygardos teritorija atitenka tai valdybai, kuri čia evakuota. Tad Frenkelis iš Kirovo valdo visus Rusijos šiaurės rytus (mat, be Archipelago, ten

[1] BAM – Baikalo-Amūro magistralė. (*Vert. past.*)

beveik nieko daugiau ir nėra). Tačiau apsiriks tie, kurie palaikys tą vaizdą Romos imperijos žlugimu, – po karo ji dar labiau įsitvirtins.

Frenkelis prisimena seną draugystę: jis pasikviečia ir paskiria į svarbų GULŽDS'o postą Buchalcevą – savo bulvarinės „Kapeikos" redaktorių ikirevoliuciniame Mariupolyje. Buchalcevo kolegos arba iššaudyti, arba išsisklaidę po pasaulį.

Frenkelis buvo labai gabus ne tik komercijai ir organizaciniam darbui. Nužvelgęs skaitmenų stulpelį, jis juos sudėdavo mintyje. Jis mėgo girtis, jog prisimena iš veido 40 tūkstančių kalinių ir kiekvieno iš jų – pavardę, vardą, tėvavardį, straipsnį ir bausmės metus (jo lageriuose buvo reikalaujama atraportuoti apie save šiuos duomenis prisiartinus aukštiems viršininkams). Jis visuomet apsieidavo be vyriausiojo inžinieriaus. Dirstelėjęs į jam atneštą geležinkelio stoties planą, bemat surasdavo ten klaidą, – ir tuomet suglamžydavo tą planą, sviesdavo į veidą valdiniui ir tėkšdavo: „Jūs turite suprasti, kad jūs – asilas, o ne projektuotojas!" Jo balsas buvo kniaukiantis, šiaip ramus. Ūgis – žemas. Frenkelis dėvėjo geležinkelio generolo papachą, kurios geroji pusė buvo mėlyna, išvirkščioji raudona, ir visuomet, skirtingais laikais, karišką frenčių – nedviprasmiška paraiška būti valstybės veikėju ir nebūti inteligentu. Gyveno jis, kaip ir Trockis, visuomet traukinyje, važinėjančiame po išsisklaidžiusius statybos barus – ir pakviestieji iš tenykštės netvarkos į pasitarimą jo vagone būdavo apstulbinti Vienos kėdžių, minkštų baldų ir dar labiau susidrovėdavo, kai ant jų galvų pasipildavo šefo priekaištai ir įsakymai. O jis pats niekad nebuvo užėjęs į jokį baraką, pauostęs to dvoko – jis prašė ir reikalavo tiktai darbo. Ypač mėgo skambinėti į objektus naktimis, palaikydamas apie save legendą, esą jis niekuomet nemiega. (Beje, Stalino laikais daugelis didžponių taip priprato.)

Daugiau jo nebesodino. Jis pasidarė Kaganovičiaus pavaduotoju kapitalinei geležinkelių tiesybai ir mirė Maskvoje šeštajame dešimtmetyje turėdamas generolo leitenanto laipsnį, sulaukęs senatvės, apsuptas pagarbos ir ramybės.

Man rodos, jis neapkentė šitos šalies.

Penktas skyrius

ANT KO LAIKOSI ARCHIPELAGAS

Buvo Tolimuosiuose Rytuose miestas lojaliu vardu – Aleksejevskas (caraišio garbei). Revoliucija jį perkrikštijo kitaip – Svobodnas („Laisvasis"). Amūro kazokus, gyvenusius tame mieste, išblaškė, ir miestas ištuštėjo. Reikėjo kažkuo jį apgyvendinti. Apgyvendino: kaliniais ir čekistais, juos saugančiais. Visas Laisvasis miestas virto lageriu (Bamlagas).

Taip simbolius sukuria pats gyvenimas.

Lageriai – ne vien mūsų porevoliucinio gyvenimo „tamsioji pusė". Jų mastas padarė juos ne puse, ne šonu, o kone įvykių šerdimi. Retai kur kitur mūsų penkiasdešimtmetis pasireiškė taip nuosekliai, taip ligi galo.

Kaip kiekvienas taškas atsiranda susikertant bent jau dviem tiesėm, kiekvienas įvykis – bent jau dviem būtinybėm, taip ir į lagerių sistemą mus atvedė, viena vertus, ekonominis poreikis; žinoma, jį vieną galėjo patenkinti ir darbo armijos, bet jisai susikryžiavo su sėkmingai susiklosčiusiu teoriniu lagerių pateisinimu.

Ir atitiko – lyg sulipo: atitiko kirvis kotą. Taip ir atsirado Archipelagas.

Ekonominis poreikis pasireiškė kaip visuomet atvirai ir nuožmiai: valstybei, įsimaniusiai sustiprėti per trumpą laiką (čia trim ketvirtadaliais nulemia laikas, kaip ir Baltosios-Baltijos jūrų kanale!) ir nesinaudojančiai niekuo iš svetur, reikėjo darbo jėgos:

a) kuo pigesnės, o geriausia – nemokamos;

b) neišrankios, kurią galėtum gainioti iš vienos vietos į kitą kada panorėjęs, kuri neturėtų šeimos, nereikalautų nei buities patogumų, nei mokyklų, nei ligoninių, o kuriam laikui – nei virtuvės, nei pirties.

Gauti tokios darbo jėgos buvo galima tiktai ryjant savo vaikus.

O teorinis pateisinimas nebūtų galėjęs taip tvirtai susiklostyti tais skubos metais, jei nebūtų gavęs pradžios dar aname šimtmetyje. Engelsas papildomai ištyrė, kad ne nuo dorovinės idėjos prasidėjo žmogus ir ne nuo mąstymo, o nuo atsitiktinio ir beprasmiško darbo: beždžionė paėmė į rankas akmenį – ir nuo to viskas prasidėjo. O Marksas, kalbėdamas apie artimesnius laikus („Gotos programos kritika"), taip pat tvirtai įsitikinęs pavadino *vieninteliu* būdu nusikaltėliams pataisyti (teisybė, kriminaliniams; jis, regis, prie nusikaltėlių nepriskyrė politinių kaip jo mokiniai) – vėlgi ne vienatvės apmąstymus, ne moralinę autoanalizę, ne atgailą, ne širdgėlą (čiagi antstatas), o našų darbą. Jis pats kaip gyvas nepaėmė į rankas kaplio, per savo amžių nestūmė ir karučio, anglių nekasė, miško nekirto, nežinom, kaip skaldė malkas, – bet štai parašė popieriuje, ir popierius nepasipriešino.

Ir sekėjams dabar viskas lengvai klostėsi: priversti kalinį kasdien plušėti (kartais po 14 valandų, kaip Kolymos kasyklose) – humaniška ir padeda jam pasitaisyti. Atvirkščiai, uždaryti jį tarp kalėjimo kameros, kiemelio ir daržo, leisti jam per tuos metus skaityti knygas, rašyti, mąstyti ir ginčytis – reiškia elgtis „kaip su gyvuliu" (iš tos pačios „Kritikos").

Beje, porevoliuciniu karštymečiu tokios subtilybės buvo ne galvoj ir dar humaniškiau atrodė tiesiog sušaudyti. Tuos, kurių nesušaudydavo, o sodindavo į pačius ankstyvuosius lagerius, sodindavo ne tam, kad pataisytų, o kad padarytų nekenksmingus, grynai izoliuotų.

Mat buvo ir tais laikais protų, kurie narstė baudimo teoriją, pavyzdžiui, Pėteris Stučka, ir 1919 metų leidinyje „RSFSR baudžiamosios teisės direktyviniai pagrindai" buvo naujai apibrėžta pati *bausmės* sąvoka. Bausmė, labai originaliai tvirtinama ten, nėra nei kerštas (darbininkų ir valstiečių valstybė nusikaltėliui nekeršija), nei kaltės išpirkimas (jokios individualios kaltės negali būti, vien klasinis priežastingumas), o yra gynybinė priemonė visuomeninei santvarkai apsaugoti – *socialinės apsaugos* priemonė.

Jeigu „socialinės apsaugos priemonė" – tai aišku, kare kaip kare, reikia arba sušaudyti („griežčiausia socialinės apsaugos priemonė"), arba uždaryti į kalėjimą. Bet tada nublanksta pataisos idėja, kurią tais pačiais 1919 metais taip piršo partijos VIII suvažiavimas. Ir svarbiausia – nebeaišku buvo: nuo ko gi reikia pasitaisyti, jeigu tu nekaltas? Juk nuo klasinio priežastingumo pasitaisyti neįmanoma!?

Tuo tarpu pasibaigė pilietinis karas, 1922 metais įsigaliojo pirmieji sovietiniai kodeksai, 1923 metais įvyko „penitenciarinių darbuotojų suvažiavimas", 1924 metais sudaryti nauji „Baudžiamųjų įstatymų pagrindai" – prieš naują 1926 metų Baudžiamąjį kodeksą (kuris ir smaugė mus trisdešimt penkerius metus), o naujai atrastosios sąvokos, kad nėra „kaltės" ir nėra „bausmės", o yra „socialinis pavojingumas" ir „socialinė apsauga", – išliko.

Žinoma, šitaip patogiau. Tokia teorija leidžia ką tik nori suimti kaip įkaitą, kaip „abejotiną asmenį" (Lenino telegrama Jevgenijai Boš), net ištisas tautas ištremti kaip pavojingas (pavyzdžiai akivaizdūs), – bet reikia būti pirmos klasės žonglieriumi, kad visu tuo ramstytum ir blizgintum „pataisos" teoriją.

Tačiau žonglierių atsirado, ir teorija atsirado, ir patys lageriai buvo pavadinti kaip tik pataisos lageriais. Ir mes dabar net galime apsčiai pateikti citatų.

Vyšinskis: „Visa sovietinė baudžiamoji politika grindžiama slopinimo ir prievartos principo dialektiniu (!) derinimu su įtikinėjimo ir perauklėjimo principu". „Visos buržuazinės penitenciarinės įstaigos stengiasi „nuvaryti" nusikaltėlį fiziniais ir moraliniais kankinimais"[1] (juk jos nori jį „pataisyti"). Skirtingai nuo buržuazinių bausmių, mūsų kalinių kankinimai, girdi ne tikslas, o priemonė. (Bet juk ir ten, regis, ne tikslas, o priemonė.) Pasirodo, mūsų tikslas – iš tikrųjų pataisyti, kad iš lagerių išeitų sąmoningi darbininkai.

Įskiepyta? Nors ir prievarta, mes vis dėlto pataisome (irgi, pasirodo, kankinimais) – tik nežinia *nuo ko*.

Bet čia pat, kitame puslapyje:

[1] Vyšinskio pratarmė I. Averbach knygai *Ot prestuplenija k trudu*, p. V, VI.

„Pasitelkus revoliucinę prievartą, pataisos darbų lageriai lokalizuoja ir nukenksmina nusikalstamus senosios visuomenės elementus“[1]. (Ir vis – senosios visuomenės! ir 1952 metais – vis dar bus „senosios visuomenės“. Kuo pats kvepia, tuo kitą tepa!)

Nejaugi apie pataisymą – nė žodžio? Lokalizuojame ir nukenksminame?

Ir tais pačiais (19364) metais:

„Dvejopa užduotis: slopinti ir auklėti ką galima“.

Ką galima. Išaiškėja: pataisymas – ne visiems.

Ir jau nežymiems autoriams taip ir sklando iš kažkur gatava citata: „pataisyti pataisomus“, „pataisyti pataisomus“.

O nepataisomus? Broliškon duobėn? *Į mėnulį* (Kolyma)? *Į Šmito salą* (Norilskas)?

Net 1924 metų Pataisos darbų kodeksui iš 1934 metų aukštumos Vyšinskio juristai prikiša „klaidingą visuotinės pataisos sąvoką“. Mat tas kodeksas nieko nerašo apie *naikinimą.*

Niekas nežadėjo, kad imsis taisyti Penkiasdešimt Aštuntąjį.

Štai aš ir pavadinau šią knygos dalį – Darbo *mirtininkai.* Kaip mes jutome savo kailiu.

O jeigu juristams kokių citatų galai nesuėjo, tai kelkite iš kapų Stučką, verskite lauk Vyšinskį – ir tegu aiškinasi. Aš nekaltas.

Tik dabar, sėsdamas prie savo knygos, ėmiausi sklaidyti pirmtakus, ir tai geri žmonės pagelbėjo, juk jau niekur jų nebegausi. O valkiodami nudrengtus lagerio bušlatus, mes apie tokias knygas nė nesapnavom. Kad visas mūsų gyvenimas nulemtas ne piliečio viršininko valios, o kažkokio legendinio kalinių darbo kodekso, tatai ne mums vieniems buvo miglos, gandai, tuo ir majoras, OLP'o viršininkas, nieku gyvu nebūtų patikėjęs. Tarnybiniu uždaru tiražu išleisti, niekieno rankose nelaikyti, ar išlikę jie Gulago seifuose, ar visi sudeginti kaip kenkėjiški, – niekas nežinojo. Jokia citata iš jų nebuvo iškabinta kultūrinimo kampeliuose, joks paragrafas nepaskelbtas nuo medinės pakylos – kelių ten valandų darbo diena? kiek

[1] *Ibid.*, p. VII.

poilsio dienų per mėnesį? ar už darbą mokama? ar nors kiek kompensuojama už sužalojimą? – o ir saviškiai vyrukai būtų išjuokę, jei būtum šito paklausęs.

Jau kas tuos humaniškus raštus žinojo ir skaitė, tai mūsų diplomatai. Turbūt konferencijose jie ta knygele mosikavo. Kurgi ne! Aš va tik dabar citatų gavau – ir tai ašaras spaudžia:

- 1919-ųjų „Direktyvose": jeigu bausmė nėra kerštas, tai neturi būti jokių kankinimo elementų;
- 1920 metais: uždrausti kaliniams sakyti „tu". (O, atleiskite, nepatogu sakyti, o... „į snukį" – galima?);
- 1924 metų Pataisos darbų kodeksas, 49 straipsnis – „režimas negali turėti jokių kankinimo požymių, anaiptol neleistina: antrankiai, karceris (!), griežtas kalinimas vienutėse, marinimas badu, pasimatymai per grotas".

Na, ir pakaks. O vėlesnių nurodymų nėra: diplomatams ir to gana, Gulagui nė tiek nereikia.

Dar 1926 metų Baudžiamajame kodekse buvo 9-asis straipsnis, atsitiktinai aš jį žinojau ir iškaliau:

„Socialinės apsaugos priemonėmis neturi būti siekiama suteikti fizinių kančių ar pažeminti žmogaus orumą, jų tikslas nėra kerštas ir bausmė".

Štai kur nekaltybė! Mėgdamas *tempti* viršininkus arčiau teisinių pagrindų, aš dažnokai išdroždavau jiems tą straipsnį – ir visi prižiūrėtojai tik akis sprogindavo iš nuostabos ir pasipiktinimo. Seni vilkai, ištarnavę jau po dvidešimt metų, pensija ant nosies, – niekada apie jokį Devintąjį straipsnį nebuvo girdėję, beje, net kodekso nečiupinėję.

O, „protingoji įžvalgioji humaniškoji administracija nuo viršaus ligi apačios"! – kaip rašė „Life" Niujorko valstijos vyriausiasis teisėjas Leibovicas, aplankęs Gulagą. „Atbūdamas savo bausmę, kalinys išsaugo žmogaus orumo jausmą" – šit kaip jis įsivaizdavo ir suprato.

O, laiminga Niujorko valstija, turėdama tokį įžvalgų asilą teisėjo kėdėje!

Ak, sotūs, nerūpestingi, trumparegiai, neatsakingi užsieniečiai su bloknotais ir tušinukais! – pradedant tais korespondentais, kurie

dar Kemėje davinėjo zekams klausimus lagerio viršininkų akivaizdoje! – kiek žalos jūs mums pridarėte vaikydamiesi tuščios garbės, norėdami pasirodyti išmaną tai, ko nė velnio neišmanėte.

„Žmogaus orumo"! To, kuris nuteistas be teismo? Kurį stotyse sodina pasturgaliu į purvyną? Kuris švilpiant piliečio prižiūrėtojo bizūnui nagais grando žemę, sulaistytą šlapimu, ir nešioja – kad negautų karcerio? Tų išsilavinusių moterų, kurioms kaip didi garbė buvo patikima skalbti lagpunkto piliečio viršininko baltinius ir šerti jo kiaules? Ir pagal pirmą girtą jo mostelėjimą stodavo nedviprasmiškomis pozomis, kad rytoj nenustiptų bendruosiuose darbuose?

...Ugnis, ugnis! Šakos spragsi ir vėlyvo rudens nakties vėjas plaikstо laužo liepsnas. Zona – tamsi, prie laužo – aš vienas, galiu dar atsinešti dailidės nuopjovų. Zona – lengvatinė, tokia lengvatinė, kad aš tarytum laisvėje, tikra rojaus oazė ta Marfino „šaraška" didžiausių jos lengvatų laikais. Niekas manęs nestebi, nešaukia į kamerą, nuo laužo neveja. Aš susisupu į šimtasiūlę – vis dėlto šaltoka nuo žvarbaus vėjo.

O *jinai* – kelinta jau valanda stovi vėjo pagairėje, rankos prie šlaunų, galva nuleista, čia verkia, čia stidena sustirusi. Kartais vėl meldžia gailiai:

- Pilieti viršininke!.. Dovanokite!.. Dovanokite, aš daugiau taip nedarysiu...

Vėjas man atneša jos aimaną, lyg ji vaitotų po pat mano ausim. Pilietis viršininkas vachtoje kūrena krosnį ir neatsiliepia.

Vachta – gretimo lagerio, iš kur jų darbininkai ateina į mūsų zoną tiesti vandentiekio, remontuoti palaikio seminarijos trobesio. Nuo manęs už suraizgytų sumazgytų spygliuotų vielų, o nuo vachtos už dviejų žingsnių, po ryškiu žibintu, panarinusi galvą stovi nubausta mergina, vėjas plaikstо jos pilką darbinį sijonėlį, stingdo kojas ir galvą, apgobtą plona skarele. Dieną, kai jos kasė pas mus tranšėją, buvo šilta. Ir kita mergina, nusileidusi į daubą, prišliaužė prie Vladykino plento ir pabėgo – apsauga buvo apkiautusi. O plentu kursuoja Maskvos miesto autobusas, apsižiūrėjo – jos jau nebepagausi. Sukėlė

aliarmą, atėjo piktas juodbruvas majoras, rėkė, kad už tą pabėgimą, jei bėglės nesučiups, iš viso lagerio atims mėnesiui pasimatymus ir siuntinius. Ir brigadininkės įniršo, ir visos staugė, ypač viena, piktai vartydama akis: „Kad ją sučiuptų, prakeiktąją! Kad jai žirklėmis – čekšt! čekšt! – galvą nukirptų prieš visą rikiuotę!" (Tą ne ji sugalvojo, taip bausdavo moteris Gulage.) O toji mergina atsiduso ir tarė: „Tegu nors už mus laisvėje paulioja!" Prižiūrėtojas išgirdo – ir štai ji nubausta: visus nuvedė į lagerį, o ją pastatė „ramiai" prieš vachtą. Tai buvo šeštą valandą vakaro, o dabar – vienuolikta nakties. Ji mėgino patrepsėti, kad sušiltų, budintis sargas iškišo galvą ir riktelėjo: „Stovėk ramiai, k..., bus blogiau!" Dabar ji nebekruta ir tik verkšlena:

– Dovanokite man, pilieti viršininke!.. Leiskite į lagerį, daugiau nebedarysiu!..

Tačiau net ir lageryje jai niekas nepasakys: *šventoji! eikš!..*

Jos todėl taip ilgai neleidžia, kad rytoj – sekmadienis, darbui ji nereikalinga.

Šviesiaplaukė tokia, naivi, nemokyta mergiotė. Už kokią siūlų ritę ir sėdi. Kokią pavojingą mintį tu pasakei, seserėle! Tave nori pamokyti, kad visą amžių atsimintum.

Ugnis, ugnis!.. Kariavom – į laužus žiūrėjom, kokia bus Pergalė... Vėjas išpūkšto iš laužo plėnis.

Šiai ugniai ir tau, mergaite, aš pažadu: perskaitys apie tai visas pasaulis.

Tai dedasi 1947 metų pabaigoje, prieš pat trisdešimtąsias Spalio metines, mūsų sostinėje Maskvoje, ką tiktai atšventusioje savo žiaurybių aštuonių šimtų metų sukaktį. Du kilometrai nuo Visasąjunginės žemės ūkio parodos. Nė kilometro nebus nuo Ostankino baudžiauninkų kūrybos namų.

* * *

Baudžiauninkų!.. Ne veltui šis palyginimas piršosi daugeliui, kai ištaikydavo valandėlę pamąstyti. Ne paskiri bruožai, o visa pagrindinė baudžiavos ir Archipelago prasmė ta pati: tai visuomeninė

struktūra, prievarta žiauriai išnaudojanti nemokamą milijonų vergų darbą. Šešias dienas per savaitę, o kartais ir septynias, Archipelago čiabuviai turėjo eiti alinantį lažą, neduodantį jiems jokios naudos. Jiems nebuvo paliekama nei penktos, nei septintos dienos dirbti sau, nes išduodavo „mėnesinę" – lagerio davinį. Lygiai taip pat jie buvo suskirstyti į lažininkus (grupė A) ir dvarokus (grupė B), aptarnaujančius patį dvarininką (lagpunkto viršininką) ir dvarą (zoną). Sergančiais (grupė C) buvo pripažįstami tik tie, kurie jau visai nebepajėgė nulipti nuo krosnies (nuo gultų). Tokios pat galiojo ir bausmės prasikaltėliams (grupė D), tiktai dvarininkas, žiūrėdamas savo interesų, bausdavo taip, kad prarastų kuo mažiau darbo dienų, – nuplakdavo rykštėmis arklidėje, karcerio jis neturėjo, o lagpunkto viršininkas pagal valstybės instrukciją uždarydavo prasikaltėlį į ŠIZ'ą (štrafnoj izoliator – baudos izoliatorius) arba į BUR'ą (barak usilennovo režima – sustiprinto režimo barakas). Kaip ir dvarininkas, lagerio viršininkas galėjo bet kurį vergą pasiimti sau liokajum, virėju, kirpėju ar juokdariu (galėjo suburti ir baudžiauninkų teatrą, jeigu jam patiko), bet kurią vergę padaryti savo ekonome, sugulove ar tarnaite. Kaip ir dvarininkas, jis ligi valiai galėjo kvailioti, rodyti savo charakterį. (Chimkų lagerio viršininkas majoras Volkovas pamatė, kaip kalinė mergaitė džiovina saulėje išsiplautus ilgus lininius plaukus, kažkodėl įniršo ir burbtelėjo: „Nukirpti!" Ir ją tuojau pat nukirpo. 1945.) Ar keisdavosi dvarininkas, ar lagerio viršininkas, visi vergai nuolankiai laukdavo naujo, spėliodavo, kokie jo įpročiai, ir iš anksto atsiduodavo jo valiai. Neįstengdamas nuspėti pono valios, baudžiauninkas mažai tegalvodavo apie rytojaus dieną, kalinys irgi. Baudžiauninkas negalėjo vesti be pono valios, kalinys juo labiau tik per viršininko malonę galėjo įsigyti lagerinę žmoną. Kaip baudžiauninkas nepasirinkdavo vergo dalios, nekaltas buvo dėl savo gimimo, lygiai taip nesirinko jos ir kalinys, ir jį Archipelagan atbloškė likimas.

Tą panašumą seniai pagavo rusų kalba: „Žmones papenėjo?" „žmones pasiuntė į darbą?" „kiek tu turi žmonių?" „nagi atsiųsk man žmogų!" *Žmones, žmonių* – apie ką kalbama? Taip sakydavo

apie baudžiauninkus. Taip sakoma apie kalinius[1]. Tačiau nevalia šitaip sakyti apie karininkus, apie vadovus: „kiek tu turi žmonių?" – niekas ir nesuprastų.

Bet, kas nors imsis mums prieštarauti, vis dėlto su baudžiauninkais panašumų ne tiek jau daug. Skirtumų daugiau.

Sutikime: skirtumų – daugiau. Bet štai kas nuostabu: visi skirtumai – baudžiavos naudai! visi skirtumai – Gulago archipelago nenaudai!

Baudžiauninkai nedirbdavo ilgiau kaip nuo saulėtekio ligi saulėlydžio. Zekai – su tamsa pradeda, su tamsa baigia (dar ne visada ir baigia). Baudžiauninkams sekmadienis buvo šventa diena, o dar visos pagrindinės šventės, o dar atlaidai, o dar po Kalėdų kiek (persirengėliais juk eidavo!). Kalinys prieš kiekvieną sekmadienį kinkas drebina: duos ar neduos? O švenčių jis visai neturi (kaip Volga – poilsio dienų...): per gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją daugiau vargo negu tos šventės, nes nesiliauja kratos ir režimas (o kai kuriuos zekus metai iš metų kaip tik tomis dienomis tupdė į karcerį). Baudžiauninkams Kalėdos ir Velykos buvo tikros šventės; o asmens kratų čia po darbo, čia rytą, čia naktį („Stot greta guolio!") jie nė žinot nežinojo! Baudžiauninkai gyveno pirkiose, laikė jas savomis ir eidami naktigulto – ant krosnies, ant lentinių gultų, ant suolo – žinojo: va šičia mano vieta, andai čia miegojau ir toliau miegosiu. Kalinys nežino, kokiame barake bus rytoj (ir net eidamas iš darbo nėra tikras, kad ir šiandieną ten miegos). Neturi jis „savo" gultų, „savo" vagonėlio. Kur nuvarys.

Baudžiauninkas, einantis lažą, turėjo savo arklį, savo žagrę, kirvį, dalgį, ratelį, skrynią, rykus, drapanas. Net dvarokai, rašo Gercenas[2], visuomet turėjo kažkokių drapanų, kurias mirdami palikdavo savo artimiesiems – ir kurių beveik niekados neatimdavo dvarininkas. O zekas privalo žieminius drabužius atiduoti pavasarį, vasarinius – rudenį, per inventorizacijas krato jo terbą ir kiekvieną lieką skarmalą perduoda į valstybės iždą. Neleidžiama jam turėti nei mažo peiliuko, nei dubenėlio, o iš gyvų padarų – tiktai utėles. Baudžiauninkas,

[1] Taip dar sakoma apie kolchozninkus ir juodadarbius, bet mes, ko gero, toliau nebesileisim.

[2] A. I. Gercen, *K staromu tovariščiu*, Sborn. sočinenij, Moskva, 1960, t. XX, p. 585.

žiūrėk, ims ir užmes bučių, žuvelioką pasigaus. Zekas žvejoja tik šaukštu iš srėbalo. Baudžiauninkas laiko tai žalmargę, tai ožką, vištų. Zekas pienu nė lūpų niekad nesuvilgo, o kiaušinių akyse nemato ištisus dešimtmečius, ko gero, ir nepažintų pamatęs.

Didžiąją dalį savo istorijos senoji Rusija nežinojo, kas yra badas. „Rusioje niekas badu nemirė", byloja patarlė. O patarlės iš melo neatsiranda. Baudžiauninkai buvo vergai, bet buvo sotūs[1]. O Archipelagas dešimtmečius gyveno kęsdamas baisų badą, zekai riedavosi dėl silkės uodegos iš šiukšliadėžės. Per Kalėdas ir Velykas net paskučiausias skursna baudžiauninkas atsigavėdavo lašiniais. O lageryje net pats pirmutinis darbininkas lašinių galėjo gauti tik iš siuntinio.

Baudžiauninkai gyveno šeimomis. Parduoti ar išmainyti baudžiauninką skyrium nuo šeimos buvo visuotinai laikoma barbariškumu, tuo piktinosi viešoji rusų literatūra. Šimtai, tegul ir tūkstančiai (nors kažin), baudžiauninkų būdavo atplėšiami nuo savo šeimų. Bet ne milijonai. Zekas atskiriamas nuo šeimos iš pirmos arešto dienos ir puse atvejų – amžinai. Jeigu sūnus būdavo suimamas kartu su tėvu (kaip liudija Vitkovskis) arba žmona podraug su vyru, tai labiausiai žiūrėdavo, kad jie nesusidurtų viename lagpunkte; jeigu atsitiktinai susidurs – išskirti juos kuo greičiau. Lygiai taip ir kiekvieną zeką ar zekę, susidėjusius lageryje trumpai ar tikrai meilei, skubėdavo pasodinti į karcerį, atplėšti vieną nuo kito ir išsiųsti į skirtingas vietas. Ir net pačios sentimentaliausios rašančiosios damos – Šaginian ar Tes – nė vienos tylios ašarėlės nenuvarvino dėl to į nosinaitę. (Na, betgi *jos nežinojo*. Arba manė – *šitaip reikia*.)

[1] Tokių liudijimų yra iš visų šimtmečių. XVII a. Jurijus Križaničius rašė, jog Moskovijos valstiečiai ir amatininkai gyvena pasiturimiau už vakarų sritis, jog patys vargingieji Rusios gyventojai valgo gerą duoną, žuvį, mėsą. Net ir riaušių laikais „pernykščiai aruodai neištuštėję, laukuose javai kaip mūras, ir klėtyse apsčiai užsilikę, ir kaugių, ir stirtų priteks ketvertui ar ir dešimčiai metų" (Avraamijus Palicynas). XVIII a. Fonvizinas, lygindamas rusų valstiečių ir Langedoko, Provanso ūkininkų išteklius, rašo: „Sakau nešališkai spręsdamas, kad mūsiškių būvis nepalyginti laimingesnis". XIX a. apie baudžiavinį kaimą Puškinas rašė: „Visur regėt ir triūsas, ir *gausa*".

Ir iš vienos vietos į kitą baudžiauninkų nevarydavo lyg į gaisrą: leisdavo jiems susikrauti savo naudą, susidėti savo turtelį ir ramiai pervažiuoti už penkiolikos ar keturiasdešimties varstų. O zeką etapas užgriūva kaip vėtra: dvidešimt, dešimt minučių vien tam, kad mantą atiduotum lageriui, ir jau visas jo gyvenimas apsiverčia aukštyn kojom, ir važiuoja jis kažkur į pasaulio kraštą, galbūt – amžinai. Vieno baudžiauninko amžiui retai kada tekdavo daugiau kaip vienas persikraustymas, dažniausiai jis gyvendavo toje pačioje vietoje. O Archipelage nerasi tokio čiabuvio, kurs nebūtų perėjęs etapų. Daugelis pervažiuodavo po penkis, septynis, vienuolika sykių.

Baudžiauninkams pasisekdavo pereiti į činšą, jie dingdavo prakeiktam ponui toli iš akių, prekiaudavo, prasisiekdavo, gyvendavo lyg laisvieji. O kaliniai, net ir nesaugomi, gyvena toje pačioje zonoje ir rytmečiais velkasi į tą patį darbą, kur varoma ir visų kitų kolona.

Dvarokai daugiausia buvo sugedę parazitai („dvartarniai – chamų išperos"), gyveno iš lažininkų triūso, bet nors jiems neįsakinėjo. O zekui dvigubai atgrasiau nuo to, kad sugedę pridurkai (prisiplakėliai) dar jam įsakinėja, jį niukina.

Ir apskritai baudžiauninkų padėtį lengvino tai, kad dvarponis buvo priverstas juos tausoti: jie kainavo pinigus, savo darbu krovė jam turtą. Lagerio viršininkas kalinių netausoja: jis jų nepirko, vaikams nepaliks, o numirs vieni – atsiųs kitus.

Ne, be reikalo mes pasišovėme lyginti mūsų zekus su dvarponio baudžiauninkais. Anų padėtis kur kas ramesnė ir žmoniškesnė. Su kuo dar apytikriai galima lyginti Archipelago čiabuvių padėtį – tai su *gamyklų* baudžiauninkais, Uralo, Altajaus ir Nerčės. Arba – su Arakčejevo atkilėliais. (O nekurie man prieštaraus: ir tai per gerai, Arakčejevo nausėdijose taip pat ir gamta, ir šeima, ir šventės. Tik su Senovės Rytų vergove galima palyginti, kad būtų teisybė.)

Ir tik vienas, tik vienas kalinių privalumas prieš baudžiauninkus ateina į galvą: kalinys pakliūva į Archipelagą, net jei mažametis, 12–15 metų, – bet vis dėlto ne nuo gimimo dienos! Vis dėlto kažkiek metų ligi pasodinimo grybšteli jis ir laisvės. O jeigu kas sakys,

jog labiau apsimoka atbūti skirtą bausmės laiką negu visą amžių eiti baudžiavą, – tai čia daug išlygų: jeigu tas laikas ne dvidešimt penkeri; jeigu straipsnis ne 58-asis; jeigu nebus „ligi specialaus potvarkio"; jeigu nedribtelės lagerio antra tiek; jeigu atsėdėjus neišsiųs automatiškai į tremtį; jeigu nesugrąžins iš laisvės atgal į Archipelagą pakartotinai. Išlygų gyvas kelmas, todėl prisiminkim, kad juk kartais ir baudžiauninką ponas paleisdavo laisvėn per stebuklą...

Šit kodėl kai „imperatorius Michailas" pakuždėjo mums Lubiankoje tarp Maskvos darbininkų sklindantį anekdotą – kaip iššifruoti VKP (b): Vtoroje Krepostnoje Pravo (bolševikov), Antroji Baudžiava (bolševikų), – tatai nepasirodė mums juokinga, o įžvalgu.

* * *

Komunistai ieškojo naujo akstino visuomeniniam darbui. Manė, kad tai bus sąmoningumas ir entuziazmas nesiekiant sau jokios naudos. Todėl taip pasigavo „subotnikų" (šeštadienio talkų) „didžiąją iniciatyvą". Bet ji pasirodė ne naujosios eros pradžia, o vienos paskutinių revoliucijos kartų pasiaukojimo konvulsija. Iš 1921 metų Tambovo gubernijos duomenų matyti, kad jau tada daugelis partijos narių bandė išsisukinėti nuo „subotnikų" – ir buvo įvesta atžyma apie atvykimą į „subotniką" partinės įskaitos kortelėje. Dar dešimčiai metų užteko to polėkio komjaunuoliams ir mums, tuometiniams pionieriams. Bet paskui ir mums jis išblėso.

O kas tada? Kurgi ieškoti akstino? Pinigai, vienetinis apmokėjimas, premijiniai? Bet tai atsidavė nesenu kapitalizmu, ir reikėjo ilgo laiko, kitõs kartõs, kad tas kvapas liautųsi kutenęs nosį ir jį būtų galima ramiai priimti kaip „socialistinį materialinio suinteresuotumo principą".

Pasikapstę giliau istorijos skrynioje ir ištraukė tai, ką Marksas vadino „neekonomine prievarta". Lageryje ir kolchoze tas atradimas rodė iššieptas iltis.

Vėliau pasimaišė Frenkelis ir, kaip kad velnias įmeta apdavų į verdantį katilą, primėtė *bendrų katilų*.

Žinomas buvo užkeikimas, kiek sykių kartotas: „Naujoje visuomeninėje santvarkoje neturi būti vietos nei lazdos disciplinai, kuria rėmėsi baudžiava, nei bado disciplinai, kuria laikosi kapitalizmas".

O štai Archipelagas mokėjo nuostabiai suderinti ir viena, ir kita.

Ir tam tereikėjo: 1) bendro katilo; 2) brigados; 3) dviejų valdžių. (Trečioji sąlyga neprivaloma: sakykim, Vorkutoje visuomet buvo tik viena valdžia, o gerai sekėsi.)

Taigi ant šitų trijų banginių ir laikosi Archipelagas.

O jeigu vadinsime juos „pavaros diržais", – jie Archipelagą suka.

Apie bendrą katilą jau sakėm. Tatai – toks duonos ir kruopų perskirstymas, kad dėl vidutinio davinio, kuris parazitinėse visuomenėse duodamas nieko neveikiančiam kaliniui, mūsų zekas dar pasiplūktų ir palankstytų kuprą. Kad savo teisėtą davinį jis baigtų rankioti papildomais kąsniukais po šimtgramį ir būtų laikomas spartuoliu. Didesnis kaip šimto procentų išdirbis duodavo teisę ir į papildomus (prieš tai iš tavęs atimtus) šaukštus košės. Negailestingas žmogaus prigimties pažinimas! Nei tie duonos kąsneliai, nei tie kruopų gumuliukai nė iš tolo nepalyginami su tomis jėgomis, kurias reikėjo dėl jų išeikvoti. Bet tokia jau amžina vargana žmogaus savybė, kad jis nemoka suderinti daikto ir jo vertės. Kaip kareivis svetimam kare pigia stikline degtinės raginamas į ataką ir ten paguldo galvą, taip ir zekas už tą elgetos išmaldą, nuslydęs nuo rąsto, maudosi Šiaurės upės poplūdyje arba lediniam vandeny minko molį plaušaplytėms plikomis kojomis, kurios jau nebevaikščios laisvės žeme.

Tačiau ne visagalis ir tas šėtoniškas bendras katilas. Ne visi puolasi prie jo. Kaip baudžiauninkai kadaise sakydavo: „Verčiau spyglius žėboti negu kelmus kapoti", taip ir zekai suprato: lageryje ne mažas davinys į kapus varo, o didelis. Tingūs! bukapročiai! bejausmiai pusgyvuliai! jie nenori to papildomo! jie nenori kąsnelio tos maistingos duonos, sumaišytos su bulvėmis, vikiais ir vandeniu! jie jau ir būti paleisti pirma laiko nenori! jie ir į garbės lentą nenori! jie nenori pakilti iki statybos ir šalies interesų, nenori vykdyti penkmečių, nors

penkmečiai tarnauja darbo žmonių interesams! Jie iškrinka po šachtų užkaborius, po statybos aukštus, jie mielai tamsioje skylėje pratūnos nuo lietaus, kad tik nereikėtų dirbti.

Juk nedažnai galima parūpinti tokius masinius darbus kaip žvyro karjeras prie Jaroslavlio: prižiūrėtojų plika akim regimi, šimtai kalinių ten susispietę nedideliame plote, ir vos kas liaujasi krutėjęs – iškart į akis krinta. Tai idealios sąlygos: niekas nedrįs sulėtinti spartos, nugaros ištiesti, prakaito nusibraukti, kol ant kalvos nenusileis vėliava – sutartinis atokvėpio ženklas. O kaipgi kitais atvejais?

Buvo galvota. Ir sugalvota buvo – *brigada*. Kur čia mes nesugalvosim! Mūsų ir narodnikai norėjo į socializmą žengti per bendruomenę, ir marksistai – per „kolektyvą". Kaip ir lig šiolei mūsų laikraščiai rašo? – *„Svarbiausia žmogui – darbas, ir būtinai kolektyvinis darbas!"*

Taigi lageryje nieko daugiau ir nėra, tiktai darbas, ir tiktai kolektyvinis! Vadinasi, pataisos darbų lageriai – tai ir yra aukščiausias žmonijos tikslas? tad svarbiausia – pasiekta?

Kaip brigada padeda *psichologiškai praturtinti* savo narius, niukinti, sekti ir *žadinti orumo jausmą*, mes jau turėjome progą apsakyti (trečias skyrius). Sutinkamai su brigados tikslais parenkamos deramos užduotys ir brigadininkai (lagerio žargonu – „bugrai"). Muštruodamas kalinius pagaliais ir maisto daviniais, brigadininkas turi susitvarkyti su brigada be valdžios, prižiūrėtojo ir konvojaus. Šalamovas duoda pavyzdžių, kai per vieną naudingųjų iškasenų plovimo sezoną Kolymoje keliskart išmirė visa brigada, o brigadininkas vis liko tas pats. Kemerlage toksai buvo brigadininkas Perelomovas – liežuviu jis nesišvaistė, tik vėzdu. Tų pavardžių sąrašas užimtų mums daug puslapių, bet aš jo nesudariau. Įdomu, kad užvis dažniausiai tokie brigadininkai būna iš blatnųjų, atseit liumpenproletarų.

Tačiau prie ko tik žmonės neprisitaiko? Atžaru mums būtų nepamatyti, kaip brigada kartais virsdavo natūralia tenykštės bendruomenės ląstele – nelyginant laisvėje šeima. Aš pats tokių brigadų žino-

jau, ir ne vieną. Teisybė, tai nebuvo bendrųjų darbų brigados – ten, kur turi kas nors mirti, kitaip visi kiti neišgyventų. Tai buvo daugiausia specialiosios brigados: elektrikų, šaltkalvių ir tekintojų, dailidžių, dažytojų. Kuo tos brigados buvo mažesnės (po 10–12 žmonių), tuo labiau jų nariai vienas kitą gindavo, padėdavo ištverti[1].

Tokiai brigadai ir tokiam vaidmeniui reikalingas ir atitinkamas brigadininkas: ne per daug žiaurus; gerai išmanantis visus moralinius (amoralius) Gulago įstatymus; įžvalgus ir teisingas brigadoje; mokąs gudriai pasirodyti prieš valdžią – ką kimiu balsu aploti, ką užpulti iš pasalų; baisokas visiems pridurkams, nepraleidžiantis progos išplėšti brigadai lieką šimtgramį, vatines kelnes, pusbačių porą. Bet turi ir palaikyti ryšius su įtakingais pridurkais, iš kurių sužinotų visas lagerio naujienas ir būsimas permainas; viso to jam reikia, kad mokėtų tinkamai vadovauti. Gerai išmanantis visus darbus ir barus – naudingus ir nenaudingus (ir nenaudingus sugebantis užkrauti gretimai brigadai, jei tokia yra). Kiaurai permatąs tuchtą – kaip ją lengviau per tą penkiadienį išplėšti: skaičiuojant normas ar darbo apimtį. Ir tvirtai ginantis tuchtą nuo darbų vykdytojo, kai tas jau taisosi taškančiu plunksnakočiu „nurėžti" užduotis. Ir mokantis *patraukti* savo pusėn normuotoją. Ir žinantis, kas jo brigadoje stukačius (jei nelabai gudrus ir kenksmingas – tegu sau būna, nes dar blogesnį įkiš). O brigadoje jis visuomet žino, ką žvilgsniu padrąsinti, ką iškeikti, o kam šiandien duoti lengvesnį darbą. Ir brigada su tokiu brigadininku sunkiai apsikenčia ir sunkiai kenčia. Niekas tavęs nelepins, bet ir kojų nepakratysi. Turėjau aš tokių brigadininkų – Sinebriuchovą, Pavlą Baraniuką. Jeigu tokį sąrašą sudarinėtum, daug puslapių primargintum. Ir daugelis pasakojimų sutampa, kad dažniausiai tokie rūpestingi, sumanūs brigadininkai – „buožių" sūnūs.

O ką gi daryti? Jeigu brigadą būtinai primeta kaip egzistencijos formą – tai ką gi daryti? Prisitaikyti kaip nors reikia. Nuo darbo galą

[1] Tai pasireiškė ir didelėse įvairių darbų brigadose, bet tiktai katorginiuose lageriuose ir ypatingomis sąlygomis. Apie tai – penktojoje dalyje.

gausi, bet ir negauti galo gali tik per darbą. (Žinoma, tokia filosofija ginčytina. Tikriau būtų atsakyti: nemokyk manęs galą gauti kaip tu nori, leisk man galą gauti kaip aš noriu. O juk vis tiek neleis, taigi kad ne...)

Ne kažin ką gali pasirinkti ir brigadininkas: neišdirbs medkirčių brigada dienos normos, 55 kubų, – karcerin eis brigadininkas. O nenori karcerin – nuvaryk mirtinai brigados narius. Kieno viršus, tas ir teisus.

O *dvi valdžios* lageriams patogu, lygiai kaip žnyplėms reikalinga ir kairė, ir dešinė pusė, abidvi. Dvi valdžios – lyg kūjis ir priekalas, ir kala jos iš zeko tai, ko reikia valstybei, o subyrės – švystelės į šiukšlyną. Nors išlaikyti atskirą *zonos* (lagerio) valdžią valstybei ir brangiai kainuoja, nors savo bukaprotiškumu, aikštingumu ir budrumu toji valdžia dažnai apsunkina, komplikuoja darbo procesą, vis dėlto valstybė ją laiko, vadinasi, apsimoka. Dvi valdžios – tai dvi kankintojos vietoj vienos, ir pakaitomis, jos tarytum lenktyniauja: katra iš kalinio daugiau išspaus ir mažiau jam duos.

Vienos valdžios rankose gamyba, medžiagos, įrankiai, transportas ir tik mažmožio trūksta – darbo jėgos. Tą darbo jėgą kas rytą konvojus atveda iš lagerio ir kas vakarą nuveda į lagerį (arba pamainomis). Tas dešimt ar dvylika valandų, kurioms zekai patenka į gamybos valdžios rankas, nėra reikalo juos auklėti ar taisyti, ir net jeigu bedirbdami jie nusibaigs – dėl to nei viena, nei kita valdžia nesisielos: negyvėlius nurašyti lengviau negu sudegintas lentas ar išvogtą pokostą. Gamybos valdžiai svarbu priversti kalinį perdien padaryti daugiau, o jam užrašyti mažiau, nes reikia gi kaip nors padengti pražūtingas išlaidas ir gamybos nepriteklius: juk vagia ir trestai, ir SMU (Stroitelno-montažnyje upravlenija – Statybos ir montavimo valdybos), ir darbų vykdytojai, ir dešimtininkai, ir ūkvedžiai, ir šoferiai, užvis mažiausiai zekai, ir tai ne sau (neturi kur išsinešti), o savo lagerio valdžiai ir konvojui. Dar daugiau nueina perniek dėl aplaidaus ir nenuovokaus šeimininkavimo ir dar dėl to, kad zekai irgi nieko netausoja, – ir padengti tuos trūkumus galima tik vienu būdu: nusukant užmokestį nuo darbo jėgos.

Lagerio valdžios rankose – tiktai *rabsila, vergo jėga* (liežuvis žino, kaip sutrumpinti!). Bet tai – svarbiausia. Lagerio viršininkai taip ir sako: mes galim juos (gamybininkus) spustelėti, kitų darbininkų jie niekur neras. (Taigoje ir dykumoje – kurgi tu juos rasi?) Todėl jie stengiasi išplėšti už savo vergą kuo daugiau pinigų, kuriuos ir atiduoda į iždą, o dalis eina išlaikyti pačiai lagerio vadovybei už tai, kad ji zekus saugo (nuo laisvės), girdo, peni, rengia ir moraliai priveikia.

Kaip visada mūsiškėje apgalvotoje socialinėje santvarkoje, čia kaktomuša susiduria du planai: gamybos planas turėti kuo mažiau išlaidų darbo užmokesčiui ir MVD planas išgauti iš gamybos lageriui kuo didesnius uždarbius. Pašaliniam stebėtojui keista: kam supriešinti savo pačių planus? O, čia didelė prasmė! Planų supriešinimas ir pritrėškia žmogų. Tatai – principas, išeinantis už Archipelago spygliuotos vielos.

Ir štai kas dar svarbu: kad tos dvi valdžios nė kiek viena kitai ne priešiškos, kaip galima pamanyti iš jų nuolatinių susikirtimų ir tarpusavio apgavysčių. Ten, kur reikia labiau pritrėkšti, jos prisišlieja viena prie kitos labai arti. Nors lagerio viršininkas – tikras tėvas savo zekams, jis visada mielai pripažins ir pasirašys aktą, kad dėl susižalojimo kaltas pats kalinys, o ne gamyba; prisispyręs nereikalaus kaliniams duoti specdrabužių, nesiskųs, jog kažkuriame ceche nėra ventiliacijos (nėra tai nėra, ką gi padarysi, laikini sunkumai, o kaip per Leningrado blokadą?..). Lagerio valdžia niekuomet neatsisakys gamybos valdžiai pasodinti karcerin brigadininką už storžieviškumą arba darbininką, pametusį kastuvą, arba inžinierių, ne taip įvykdžiusį įsakymą. Atkampiose gyvenvietėse argi ne abi šios valdžios ir sudaro aukštuomenę – taigos industrijos dvarininkus? Argi ne jų žmonos vaikščioja viena pas kitą viešnagėn?

Ir jeigu vis dėlto tuchtą užduotyse be paliovos *pučia*, jei užrašoma, kad iškastos ir užbertos tranšėjos, niekad žemėje nežiojėjusios; kad suremontuota šildymas ar staklės, niekad neišėjusios iš rikiuotės; kad pakeisti sveikutėlaičiai stulpai, kurie dar dešimt metų išstovės, – tatai daroma netgi ne kurstant lagerio valdžiai, žinančiai, jog pinigai

į lagerį šiaip ar taip atitekės, o pačių kalinių (brigadininkų, normuotojų, dešimtininkų), nes tokios yra visos valstybinės normos: jos apskaičiuotos ne realiam žemės gyvenimui, o kažkokiam dangiškam idealui. Savęs nesigailintis, sveikas, sotus ir žvalus žmogus tų normų įvykdyt negali! O ko norėti iš nustekento, silpno, išbadėjusio ir užguito kalinio? Valstybinis normavimas rodo gamybą tokią, kokia žemėje negali būti, ir tuo panėši į socialistinį realizmą beletristikoje. Tačiau neparduotos knygos vėliau tiesiog sukapojamos, o susidoroti su pramonės tuchta sunkiau. Bet nėra neįmanoma!

Per amžiną lėkimą galvotrūkčiais direktorius ir darbų vykdytojas pražiopso, nespėja sužiūrėti tuchtos. O dešimtininkai iš laisvųjų neraštingi arba girti, arba geraširdžiai zekams (vildamiesi, kad ir brigadininkas juos išgelbės bėdai prispyrus). Ir dabar „procentai jau pravalgyti", duonos iš pilvo neištrauksi. O buhalterinės revizijos ir apskaita – visi žino, kokios nerangios, jos suranda tuchtą po mėnesių ar po metų, kada ir pinigai už tą darbą seniai išgaravę ir belieka arba atiduoti teismui ką nors iš laisvųjų, arba užtrinti ir nurašyti.

Tris banginius pakišo Vadovybė po Archipelagu: bendrą katilą, brigadą ir dvi valdžias. O ketvirtąjį, svarbiausią banginį – tuchtą – pakišo čiabuviai ir pats gyvenimas.

Tuchtai reikalingi atkaklūs išradingi brigadininkai, bet dar reikalingesni, dar svarbesni – gamybos viršininkai iš kalinių. Dešimtininkų, normuotojų, planuotojų, ekonomistų – šitų buvo nemaža, nes tose atokiose vietose laisvųjų neprisišauksi. Vieni zekai tose vietose apkvaišdavo, sužiaurėdavo baisiau už laisvuosius, trypė savo brolį kalinį ir lipdami per lavonus stengėsi išeiti laisvėn pirma laiko. Kiti, atvirkščiai, išsaugojo aiškų suvokimą, kas yra jų tėvynė – Archipelagas, ir gamybai vadovavo nuosaikiai, su protu, tuchtą ataskaitose seikėjo irgi su protu. Tuo jie rizikavo: rizikavo ne užsidirbti naują bausmės porciją, nes porcijos ir taip buvo užvarytos atsakančios ir straipsnis negailestingas, – rizikavo prarasti savo vietą, užrūstinti valdžią, pakliūti į prastą etapą ir taip nejučiom pražūti. Juo didesnė garbė jų ištvermei ir sumanumui, kad jie padėjo išgyventi ir savo broliams.

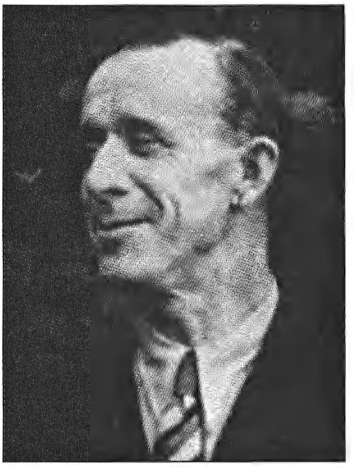

Vasilijus Vlasovas

Toks, pavyzdžiui, buvo Vasilijus Vlasovas, jau mums pažįstamas iš Kadyjaus proceso. Visą ilgą savo bausmės laiką (išsėdėjo devyniolika metų be pertraukos) jis išlaikė tokį pat atkaklų nusistatymą, kokį parodė teisme, su kokiu išjuokė Kalininą ir jo malonę. Jis visus tuos metus, kai ir nuo bado džiūvo, ir vilko bendrųjų darbų jungą, jautėsi ne atpirkimo ožys, o tikras politinis kalinys ir net „revoliucionierius", kaip sakydavo nuoširdžiai įsikalbėjęs. Ir kai dėl savo įgimto begalinio rūpestingumo, atstojusio jam nebaigtą ekonominį išsilavinimą, jis užėmė gamybos pridurkų postus, į tai žiūrėjo ne tiktai kaip į galimybę atitolinti savo galą, bet ir pasukti visą vežimą taip, kad vyrams būtų lengviau tempti.

Penktajame dešimtmetyje vienoje iš Ust Vymės miško komandiruočių (Ustvymlagas nuo bendros schemos skyrėsi tuo, kad turėjo *vieną* valdžią: pats lageris tvarkė miško kirtimą, vedė apskaitą ir atsiskaitinėjo už planą Miškų ministerijai) Vlasovas derino dvejas pareigas: normuotojo ir planuotojo. Jo žinioje buvo viskas, ir žiemą, kad palaikytų darbštuolius kirtėjus, pririašydavo jų brigadai papildomus kubinius metrus. Viena žiema buvo ypač žvarbi, vargais negalais vyrai įvykdydavo 60% normos, bet gaudavo kaip už 125%, taip su padidintu maisto daviniu ir atlaikė žiemą, ir darbai nė vienai dienai nenutrūko. Tačiau „nukirstus" (popieriuje) medžius išvežti gerokai vėlavo, lagerio viršininko ausį pasiekė negeri gandai. Kovo mėnesį jis pasiuntė miškan dešimtininkų komisiją – ir tie aptiko, jog trūksta 8000 kubinių metrų medienos! Įtūžęs viršininkas išsikvietė Vlasovą. Tas išklausė ir tarė: „Duok jiems, viršininke, visiems po *penkias paras*, jie apsileidėliai. Patingėjo po mišką pavaikščioti, ten daug

sniego. Sudaryk naują komisiją, aš – pirmininkas". Su savo galvota trijule Vlasovas neišeidamas iš kabineto surašė aktą ir „surado" visą trūkstamą medieną. Tam kartui viršininkas apsiramino, bet gegužės mėnesį vėl susigriebė: medienos išvežama mažai, jau iš aukščiau teiraujasi. Jis pasišaukė Vlasovą. Vlasovas, mažiukas, bet kaip gaidys atstatęs skiauterę, dabar ir nebesispyrė: medienos nėra. „Tai kaipgi tu galėjai rašyti suklastotą aktą, šmikšt šmakšt?!" – „O ar geriau būtų, kad jūs sėstumėt į kalėjimą? Juk aštuoni tūkstančiai kubų – laisvajam *červoncas*, na o čekistui – penki". Išsiplūdo viršininkas, bet dabar jau vėlu Vlasovą bausti: juo laikosi. „Ką gi daryti?" – „Tegul visai keliai pažliunga". Pažliugo visi keliai, nei rogėmis, nei ratais neišvažiuosi, tada atnešė Vlasovas viršininkui pasirašyti ir pasiuntė toliau į Valdybą technišką nuodugniai motyvuotą raštą. Ten raportuojama, kad dėl labai spartaus miško kirtimo praėjusią žiemą 8000 kubinių metrų nespėta išvežti rogių keliu. O klampiu mišku jų išvežti neįmanoma. Toliau pateikiami skaičiavimai, kiek atsieitų gulekšnių kelias, jeigu jį nutiestum, ir įrodinėjama, kad išvežti tuos 8000 kubinių metrų kaštuos brangiau, nei jie patys verti. O po metų, išgulėję vasarą ir rudenį pelkėje, jie jau bus nekondiciniai, užsakovas priims juos tiktai malkoms. Valdyba sutiko su išmaningais argumentais, kuriuos negėda parodyti ir bet kuriai kitai komisijai, – ir 8000 kubinių metrų nurašė.

Taip tie kamienai buvo nuversti, *suvalgyti*, nurašyti – ir vėl išdidžiai stovėjo, išleidę žalius spyglius. Beje, nebrangiai sumokėjo ir valstybė už tuos mirusius kubinius metrus: kelis šimtus kepaliukų juodos, suzmekusios, drėgnos duonos. Išsaugotas tūkstantis kamienų ir šimtas gyvybių į pelną nebuvo įskaičiuota – to gero Archipelage niekad nevertino.

Turbūt ne vienam Vlasovui šovė į galvą šitaip sukčiauti, nes 1947 metais visose miško kirtavietėse buvo įvesta nauja tvarka: kompleksinės grandys ir kompleksinės brigados. Dabar medkirčiai susijungė su vežėjais į vieną grandį ir brigadai buvo užskaitoma ne nukirstas miškas, o išvežtas į pakrovimo vietą, prie upės, kur pavasarį plukdomi rąstai.

Ir ką gi? Dabar tuchta supliuško? Nė kiek! Net suklestėjo! – ji norom nenorom turėjo išsiplėsti ir išsiplėtė darbininkų ratas, kuris iš jos duoną valgė. Kuriam skaitytojui nenuobodu, imkim ir panagrinėkim.

1. Nuo pakrovimo vietos kaliniai negali plukdyti upe (kas juos per visą upę saugos? budrumas). Todėl pakrovimo vietoje iš lagerio pridavėjo (nuo visų brigadų) mišką priima plukdymo kontoros atstovas, – jie visi laisvieji. Na, jis ir elgsis griežtai? Anaiptol. Lagerio pridavėjas niekus mala, kiek medkirčių brigadoms privaloma, ir plukdymo kontoros priėmėjas su viskuo sutinka.

2. O štai kodėl. Saviškius, laisvuosius, darbininkus plukdymo kontorai irgi reikia maitinti, normos irgi neįmanomos. Visą tą nesamą prirašytą mišką plukdymo kontora ir sau užsirašo kaip plukdomą.

3. Prie generalinės plūduriuojančios užtvaros, kur susirenka iš visų kirtimo barų atplukdytas miškas, yra birža – čia rąstai išritinami iš vandens į krantą. Šį darbą vėl nudirba kaliniai, tas pats Ustvymlagas (52 Ustvymlago salos išsibarsčiusios po 250×250 kilometrų plotą, štai koks mūsų Archipelagas!). Plukdymo kontoros pridavėjas ramus: lagerio priėmėjas dabar priima iš jo atgal visą tuchtą: antra, idant neapviltų savo lagerio, kuris tą mišką pridavė pakrovimo vietoje, o pirma, idant ta pačia tuchta pamaitintų ir *saviškius* kalinius, dirbančius prie rąstų išritinimo (juk jų normos irgi fantastiškos, jiems irgi *gorbuška* – duona – reikalinga)! Čia jau priėmėjas gauna paplušėti visuomenės labui: jam reikia ne tiktai priimti visą mišką kiek yra, bet dar realųjį ir tuchtinį suskirstyti pagal rąstų skersmenį ir ilgį. Štai kas maitintojas! (Vlasovas ir čia pabuvo.)

4. Už biržos – lentpjūvė, ji apdoroja rąstus, gamina pjautinę produkciją. Darbininkai – vėl zekai. Brigadas maitina apdorotos apvalainės miško medžiagos tūris, ir „papildomas" tuchtinis miškas kuo geriausiai padidina jų išdirbio procentą.

5. Toliau gatavos produkcijos sandėlis, ir pagal valstybines normas jis turi turėti 65% lentpjūvės priimtos apvalainės miško medžiagos. Tad ir 65% tuchtos nemačiomis atkeliauja į sandėlį (ir mitinė pjautinė produkcija taip pat išrūšiuojama: papentlentės, padarinė miško medžiaga; lentų storis, apipjautos, neapipjautos...). Lentas į rietuves kraunantys darbininkai irgi prisiduria iš tos tuchtos.

O kas gi toliau? Tuchta įsigavo į sandėlį. Sandėlis saugomas Vochros (sukarintos lagerių apsaugos), nekontroliuojamų „nuostolių" būti negali. Kas ir kaip dabar atsakys už tuchtą?

Čia didžiajam tuchtos principui į pagalbą ateina kitas didysis Archipelago principas: *tempimo* principas, tai yra visokiausi vilkinimai. Taip ir įsigalioja tuchta, taip ir perrašinėjama iš metų į metus. Kai šiame Archipelago užkampyje būna inventorizacija – visi juk savi, visi supranta. Kiekvieno lentgalio skaičiuodamas irgi rankom neiškilnosi. Laimė, kažkiek tuchtos kiekvienais metais „pragaišta" nuo laikymo, ji nurašoma. Na, atleis vieną kitą sandėlio vedėją, perkels dirbti normuotoju. Užtat kiek žmonių jau prasimaitino!

Stengiasi dar šitaip: kraudami lentas į vagonus vartotojams (o priėmėjo nėra, vagonus paskui išsiuntinės, kaip bus paskirstyta) – krauti ir tuchtą, tai yra prirašinėti perteklių (iš to maitinasi ir krovėjų brigados, pagirkim!). Geležinkelis užplombuoja vagoną, jam nei šilta, nei šalta. Po kurio laiko kur nors Armavire ar Krivoj Roge vagoną atidarys ir užpajamuos faktinę padėtį. Jeigu trūkumas bus vidutiniškas, visi tūrių skirtumai susirinks kažkurioje grafoje ir juos aiškinsis jau Valstybės plano komitetas. Jeigu trūkumas bus akiplėšiškas – gavėjas pasiųs Ustvymlagui reklamaciją, bet tos reklamacijos keliauja tarp milijonų kitų popiergalių, kažkur įsegamos į bylą, o ilgainiui netenka vertės, – jos negali priešintis žmonių ryžtui gyventi. (O pasiųsti vagoną medienos atgal joks Armaviras nesiryžta: griebk ką duoda – pietuose miškai neauga.)

Pagirsim, kad ir valstybė, Miškų ministerija, savo liaudies ūkio suvestinėse rimtai operuoja tais tuchtiniais nukirsto ir apdoroto miško duomenimis. Ministerijai jie irgi praverčia[1].

Tačiau, ko gero, užvis nuostabiausia čia štai kas: atrodytų, dėl tuchtos kiekviename pervežimo etape medienos turėtų stigti. O biržos priėmėjas per vasaros sezoną suspėja tiek tuchtos prirašyti išritinant rąstus, kad rudeniop prie plukdymo kontoros plūduriuojančiose užtvarose susikaupia medienos *pertekliai*! – iki jų neprisikasė, normą sudarė ir be jų. Žiemai jų taip palikti negalima, kad nereikėtų pavasarį šauktis lėktuvo – subombarduoti. Ir todėl

[1] Taigi ir tuchta, kaip daugelis Archipelago problemų, neapsiriboja juo, o turi valstybinę reikšmę.

tą „atliekamą", jau niekam nereikalingą, medieną vėlyvą rudenį *nuleidžia į Baltąją jūrą*!

Stebuklas? Keistenybė? Bet ne vienoje vietoje šitaip. Štai ir Unžlage medienos sandėliuose visuomet būdavo „atliekamos" medienos, nepakliuvusios į vagonus, ir jau nefigūruodavo ji niekur!.. Galutinai uždarius kurį nors sandėlį, į jį dar daug metų paskui važinėjo iš gretimų OLP'ų (pataisos darbų lagerio punktų) parsigabenti sausų niekieno malkų ir degino krosnyse rūdos kasyklų statramsčius nulupta žieve, į kuriuos tiek kančių buvo sudėta.

Kad tų perteklių laisviesiems plukdytojams nesusidarytų, – iš Archangelsko srities Talago punkto siųsdavo nesaugomų kriminalinių kalinių būrius, ir šitie slapta nuvarydavo anų sielius, užgrobdavo: tai yra vogė lagerio naudai to paties lagerio prikirstą mišką, tik kol kas esantį laisvųjų žinioje. Ir kasmet buvo planuojama gaminti baldus iš... vogtos medienos.

Ir visa tai buvo sumanyta, kad pragyventum, o ne prasigyventum, o ne apiplėštum valstybę.

Negalima valstybei būti tokiai pernelyg žiauriai – ir stumti valdinius į apgavystes.

Užtat kaliniai ir sako: *be tuchtos ir amonalo nebūtų iškasę Kanalo.*

Ant viso šito ir laikosi Archipelagas.

Šeštas skyrius

FAŠISTUS ATVEŽĖ!

– Fašistus atvežė! Fašistus atvežė! – įsiaudrinę rėkavo, lakstydami po lagerį, jauni zekai – vaikinai ir merginos, kai du mūsų sunkvežimiai, kiekvienas prikrautas po trisdešimt *fašistų*, įvažiavo į nedideliu kvadratu apibrėžtą Naujosios Jeruzalės lagerį.

Mes ką tiktai išgyvenome vieną iš pakiliųjų savo gyvenimo valandų, vieną valandą kelio čionai iš Krasnaja Presnios – tai, kas vadinasi artimas etapas. Nors vežė mus suriestomis kojomis kėbuluose, bet mūsų buvo – visas oras, visas greitis, visos spalvos. O, užmirštasis pasaulio ryškumas! – tramvajai – raudoni, troleibusai – žydri, minia – balta ir marga, – tik ar regi jie, spūstyje lipdami, tas spalvas? O dar kažkodėl šiandien visi namai ir stulpai papuošti vėliavom ir vėliavėlėm, kažkokia netikėta šventė – rugpjūčio 14-oji, sutapusi su mūsų paleidimo iš kalėjimo švente. (Tą dieną paskelbta apie Japonijos kapituliaciją, septynių dienų karo pabaigą.) Volokolamsko plente sūkuriuojantys nupjauto šieno kvapai ir pavakarės pievų gaivumas vėdavo mūsų kirptas galvas. Tas pievų vėjas – kas gali jį traukti godžiau kaip kaliniai? Natūrali žaluma žilpino akis, pripratusias prie pilkumos, prie pilkumos. Mes su Gamerovu ir Ingalu drauge pakliuvom į etapą, sėdėjom greta, ir mums atrodė – važiuojam smagiai vasaroti. Tokios žavios kelionės pabaiga negalėtų būti apniaukta.

Ir štai mes liuoktelim iš kėbulų, mankštinam užtirpusias kojas ir nugaras ir dairomės. Naujosios Jeruzalės zona mums patinka, ji net labai miela: apjuosta ne ištisine tvora, o tik suraizgyta spygliuota viela, ir į visas puses plyti kalvota, vaizdinga kaimų ir vasarviečių Zvenigorodo žemė. Ir mes – tarytum dalis tos linksmos aplinkumos, mums atrodo ta žemė tokia pat kaip ir tiems, kurie atvažiuoja čia poilsiauti ir mėgautis, net atrodo erdvesnė (mūsų akys pripratusios

prie plokščių sienų, plokščių gultų, nedidelių kamerų), net atrodo sodresnė: pablukusi rugpjūčio žaluma mus akina, o gal taip sodru todėl, kad saulė tuojau leisis.

– Tai jūs – fašistai? Visi jūs – fašistai? – viltingai klausinėja mus prieinantys zekai. Ir įsitikinę, kad taip, fašistai, greit išlaksto, išsiskirsto. Niekuo daugiau mes jiems neįdomūs.

(Mes jau žinom, kad „fašistai" – Penkiasdešimt Aštuntojo pravardė, sugalvota įžvalgių blatnųjų ir labai patinkanti valdžiai: kadaise buvo vykusiai praminę „kaerais", paskui tai nublanko, o reikia taikliai paženklinti.)

Po greito važiavimo gryname ore mums čia tarytum šilčiau ir nuo to dar jaukiau. Mes dar žvalgomės po mažą zoną, dviaukštį mūrinį vyrų korpusą, medinį su mezoninu – moterų, pagalbinių tarnybų trobesius visai kaip kaimo svirneliai lauželiai; paskui į ilgus juodus medžių ir namų šešėlius, kurie jau dryksta visur po laukus; į aukštą plytinės kaminą, į jau įsižiebiančius dviejų jos korpusų langus.

– O ką? Čia neblogai... tarytum... – šnekamės tarpusavyje, stengdamiesi įtikinti kits kitą ir save.

Vienas vaikinukas labai įtaria priešiška mina, kurią jau pradedame pastebėti ne jo vieno veide, stabtelėjo atokiau nuo mūsų, smalsiai apžiūrinėdamas fašistus. Juoda nutrinta kepurė su snapeliu įkypai užmaukšlinta ant kaktos, rankas laikė kišenėse ir taip stovėjo, klausydamasis mūsų tauškalų.

– N-ne-blogai! – išsiveržė jam iš krūtinės. Viepdamas lūpas dar kartą paniekinamai nužvelgė mus ir tėškė: – Iš-čiulps!.. Užversit kepšes!

Spjovė mums po kojų ir nuėjo šalin. Neapsikentė ilgiau klausytis tokių kvailių.

Mums apmirė širdys.

Pirmoji naktis lageryje!.. Jūs jau smengat, smengat lygiu slidžiu nuolydžiu žemyn, žemyn, – ir kažkur dar yra išganinga šerpeta, už kurios reikia užsikabinti, bet jūs nežinot, kur ji. Atgijo jums visa, kas buvo jūsų auklėjime blogiausia: kas nepatiklu, niūru, priekabu, žiauru, įskiepyta išbadėjusių eilių, atviro stipriųjų neteisingumo.

Tos blogybės dar suaudrintos, dar nuvargintos išankstinių gandų apie lagerius: tiktai nepakliūkit į „bendruosius"! lagerio pasaulis kaip vilkų! čia gyvą suėda! čia parklupusį sumindo! tiktai nepakliūkit į bendruosius! O kaip nepakliūti? Ko griebtis? Kažką reikia *duoti*! Kažkam reikia duoti! Bet ką konkrečiai? Bet kam? Bet kaip tai padaryti?

Netruko nė valandos – vienas iš mūsų etapininkų jau ateina santūriai švytėdamas: jis paskirtas inžinieriumi statybininku zonoje. Ir dar vienas: jam leista atidaryti kirpyklą laisviesiems plytinėje. Ir dar vienas: sutikęs pažįstamą, dirbsiąs planavimo skyriuje. Tau širdį maudžia: visa tai – ant tavo galvos! Jie išgyvens raštinėse ir kirpyklose. O tu – žūsi. Žūsi.

Zona. Du šimtai žingsnių nuo vielos iki vielos, ir tai negalima prieiti prie jos arti. Taip, aplinkui žaliuos ir spindės Zvenigorodo kalvų virtinės, o čia – bado virtuvė, lagerio karcerio akmeninis rūsys, menka pašiūrė virš „individualios viryklės", pirties daržinaitė, pilka užleistos išvietės būdelė supuvusiomis lentomis, – ir niekur nesidėsi, viskas. Galbūt tavo gyvenime ši salelė – paskutinis žemės lopinėlis, kurį tau dar skirta mindžioti kojomis.

Kambariuose pristatyta plikų *vagonėlių*. Vagonėlis – Archipelago išradimas, pritaikytas čiabuviams miegoti ir niekur kitur pasaulyje nepasitaikąs: tai keturios lentos, sukaltos dviem aukštais ant dviejų sukryžiuotų pasparų – galvūgalyje ir kojūgalyje. Kai vienas miegantysis sukruta – kiti trys linguojasi.

Čiužinių šiame lageryje neduoda, maišų prisikimšti – irgi. Žodis „baltiniai" Naujosios Jeruzalės salos čiabuviams nežinomas: čia nebūna patalynės baltinių, neduoda ir neskalbia dėvimų baltinių, nebent atsivežtum apsivilkęs ir apsirūpintum. Ir žodžio „pagalvė" šio lagerio ūkvedys nežino, pagalves turi tik savas ir tik moterys ir blatnieji. Vakare, guldamas ant plikos lentos, gali išsiauti, bet žinok – tavo batus nušvilps. Verčiau miegok apsiavęs. Ir drapanų neiškėtok: nušvilps ir jas... Išeidamas rytą darban tu nieko... neturi palikt barake: ko nepasigvieš vagys, tą atims prižiūrėtojai: *neleidžiama*! Rytą jūs išeinat į darbą, kaip kad klajokliai pasitraukia iš savo stovyklos,

dar švariau: jūs nepaliekat nei laužų pelenų, nei apgraužtų gyvulių kaulų, kambarys tuščias lyg iššluotas, nors įkurdink čia dieną kitus. Ir niekuo tavo miegama lenta nesiskiria nuo tavo kaimynų lentų. Jos plikos, nešvarios, nuzulintais šonais.

Bet ir į darbą tu nieko neišsineši. Savo gerą iš ryto suglobk, stok eilėn prie asmeninių daiktų sandėlio – „kaptiorkos" – ir sukišk į lagaminą, į maišą. Grįši iš darbo – stok eilėn prie sandėlio ir atsiimk, ko manai tau prireiksiant naktį. Neapsirik, antrąsyk prie sandėlio neprisimuši.

Ir šitaip – dešimt metų. Nenukabink nosies!

Rytinė pamaina grįžta lagerin trečią valandą dienos. Ji prausiasi, pietauja, stovi eilėje prie sandėlio – ir čia skambutis šaukia į patikrinimą. Visus, kas lageryje, išrikiuoja eilėmis, ir neraštingas prižiūrėtojas su fanerine lentike vaikščioja seilindamas pieštuką, gudriai raukydamas kaktą, ir vis šnabžda, šnabžda. Keliskart perskaičiuos rikiuotę, keliskart apeis visas patalpas, laikydamas visus išsitempusius. Čia jis nesusigraibo su aritmetika, čia susimaišo, kiek ligonių, kiek sėdi lagerio karceryje „nevaromi į darbą". Beprasmiškai gaišinamas laikas – gerai valandą, o kartais ir pusantros. Ir ypač bejėgiai ir pažeminti jaučiasi tie, kurie brangina laiką, – tatai nelabai tarp mūsų žmonių išugdytas ir jau visai tarp zekų neišugdytas poreikis, – kas nori net lageryje ką nors suspėt nuveikti. „Rikiuotėje" skaityti neleidžiama. Mano berniukai, Gamerovas ir Ingalas, stovi užsimerkę, jie kuria arba eiles, arba prozą, arba laiškus, – bet ir šitaip neleis gretoje stovėti, nes tu lyg miegi ir tuo rodai nepagarbą patikrinimui, o dar tavo ausys neužkimštos, ir visi „matai" ir kvaili juokai, ir nykios šnekos – viskas ten lenda. (Dabar 1945 metai. Jau suskaldytas atomas, netrukus bus suformuluota kibernetika – o čia išblyškėliai intelektualai stovi ir laukia – „nesisukaliok!" – kol bukagalvis raudonsnukis vėpla tingiai sušvapsės savo balansą.) Patikrinimas baigtas, dabar pusę šešių būtų galima eiti gulti (nes trumpa buvo ana naktis ir dar trumpesnė gali būti ateinanti) bet po valandos vakarienė, sugadintas laikas.

Lagerio administracija tokia tingi ir apkiautusi, kad jai trūksta noro ir nuovokos išskirstyti trijų skirtingų pamainų darbininkus į atskirus kambarius. Aštuntą valandą, po vakarienės, pirmoji pamaina galėtų apsiraminti, bet nenuščiūva sotieji ir nenusivariusieji, ir blatnieji ant savo patalų tik dabar pradeda lošti kortomis, rėkauti ir skelti teatralizuotus numerius. Štai vienas vagis, panašus į azerbaidžanietį, pamaiviškai sėlindamas per kambarį, šokinėja nuo vagonėlio ant vagonėlio per viršutinius gultus ir per darbo jaučius ir staugia: „Taip Napoleonas ėjo į Maskvą tabako!" Apsirūpinęs tabaku, jis sugrįžta tuo pačiu keliu, mindžiodamas ir žirgliodamas: „Taip Napoleonas nešė kulnus į Paryžių!" Kiekviena blatnųjų išdaiga tokia stulbinanti ir neįprasta, kad mes tik spoksom į juos išsižioję. Nuo devynių vakaro sūpuoja vagonėlius, trepsi, griozdžiasi, išneša daiktus į sandėlį naktinė pamaina. Juos išveda dešimtą, kad taip dabar numigus! – bet vienuoliktą valandą sugrįžta dieninė pamaina. Dabar ji sunkiai trepsi, sūpuoja vagonėlius, prausiasi, eina daiktų į sandėlį, vakarieniauja. Gal tik nuo pusės dvyliktos nusivaręs lageris miega.

Tačiau penkiolika minučių po keturių gaudus metalo skambesys nuaidi virš mūsų mažo lagerio ir virš mieguistos kolchozo apylinkės, kur senukai dar gerai atmena Istros varpų gausmą. Galbūt ir mūsų lagerio sidabrabalsis varpas – iš vienuolyno ir dar ten pripratęs sulig pirmaisiais gaidžiais žadinti vienuolius maldai ir darbui.

„Kelkit, pirma pamaina!" – plyšoja prižiūrėtojas kiekviename kambaryje. Galva svaigi nuo neišsimiegojimo, dar neatlipusios akys – anoks tau prausimasis! o apsirengt nereikia, tu taip ir miegojai. Vadinasi, iškart į valgyklą. Tu įeini ten, dar sverdėdamas iš miegų. Kiekvienas grūdasi ir tvirtai žino, ko jis nori, vieni skuba davinio, kiti srėbalo. Tik tu slankioji kaip lunatikas, blausių lempų šviesoje ir srėbalo garuose nematydamas, kur tau gauti vieną ir kitą. Pagaliau gavai – 550 karališkų gramų duonos ir molinį dubenėlį, pripiltą kažkokio juodo karštimo. Tai juoda lapienė, dilgėlių lapienė. Juodi šutintų lapų bryzgai draikosi juosvame plikame vandenyje. Nei žuvies, nei mėsos, nei riebalų. Net nei druskos: dilgėlės

virdamos sugeria visą įbertą druską, todėl jos visai ir nededama: jei tabakas – lagerio auksas, tai druska – lagerio sidabras, virėjai ją tausoja. Atkarus srėbalas – nesūdyta dilgėlių lapienė! – nors tu ir alkanas, niekaip negali jos nuryti.

Pakeli akis. Ne į dangų, į palubį. Jau akys apsipratusios su blausiom lempom ir įžiūri dabar palei sieną ilgą lozungą mėgstamiausiom raudonom raidėm apmušalų popieriuje:

„Kas nedirba – tas nevalgo!"

Ir drebulys užspaudžia krūtinę! O, išminčiai iš kultūros ir auklėjimo skyriaus! Kokie jūs buvote patenkinti suradę tą didįjį Evangelijos ir komunizmo lozungą – lagerio valgyklai. Bet Evangelijoje pagal Matą pasakyta: „Darbininkas vertas savo valgio" (Mt 10, 10). Bet Mozės Įstatyme pasakyta: „Neužrišk nasrų kuliančiam jaučiui" (1 Kor 9, 9).

O pas mus – šauktukas! Ačiū jums nuo kuliančio jaučio! Dabar žinosiu, kad mano suplonėjusį kaklą jūs gniaužiat visai ne dėl nepritekliaus, kad jūs mane smaugiat ne vien iš godumo – iš šviesaus ateities visuomenės principo! Tiktai nematau aš lageryje, kad valgytų tie, kurie dirba. Ir nematau aš lageryje, kad tie, kurie nedirba, – badautų.

Aušta. Blykšta paryčiais rugpjūčio dangus. Tik pačios ryškiosios žvaigždės dar regėti jame. Pietryčiuose, virš plytinės, kur mus dabar ves, – Procionas ir Sirijus, Didžiojo ir Mažojo Šuns alfa. Viskas nusigręžė nuo mūsų, net ir dangus išvien su kalėjimo sargais: šunys danguje, kaip ir žemėje, ant konvojininkų pasaito. Šunys loja kaip pasiutę, šokinėja, nori pasiekti mus. Puikiai jie ištreniruoti draskyti žmogieną.

Pirmoji diena lageryje! Ir priešui nelinkėčiau šitos dienos! Galvoje smegenys verčiasi – taip joje netelpa visos žiaurybės. Kas bus? kas manęs laukia? – gręžia ir gręžia galvą, o darbą naujokams duoda patį beprasmiškiausią, kad tik juos užimtų, kol susigaudys. Diena niekad nesibaigs. Tampai neštuvus arba stumdai karutį, ir sulig kiekvienu tik penkiom, dešimčia minučių sutrumpėja diena, ir galva vien tam ir laisva, kad galvotum: kas bus? kas bus?

Mes matom, kad beprasmiška tas šiukšles pervežinėti iš vienos vietos į kitą, stengiamės pasiplepėti protarpiais tarp karučių. Rodos, nusivarėm jau nuo pačių pirmųjų, jau visą sveikatą padėjom – o kaipgi juos stumdyti aštuonetą metų? Stengiamės šnekėti apie ką nors, kas leistų pajusti savo jėgą ir asmenybę. Ingalas pasakoja apie Tynianovo laidotuves, jis save laiko Tynianovo mokiniu, – ir mes įninkame ginčytis dėl istorinių romanų: ar apskritai kas išdrįs juos rašyti. Juk istorinis romanas – romanas apie tai, ko autorius niekados nėra matęs. Apsunkintas nuotolio ir savo amžiaus brandumo, autorius gali kiek tik nori save tikinti, kad puikiai suvokė, bet juk įsijausti jam vis tiek neskirta, vadinasi, istorinis romanas pirmiausia yra fantastinis?

Čia pradeda šaukinėti naująjį etapą po keletą žmonių į kontorą, skirsto, ir visi pametam karučius. Ingalas suspėjo iš vakaro su kažkuo susipažinti – ir štai jis, literatas, siunčiamas į plytinės buhalteriją, nors iki komizmo painioja skaičius, o skaitytuvų kaip gyvas nėra tauškinęs. Gamerovas net gyvybę gelbėdamas neis prašyti ir užsikabinti. Jis paskiriamas juodadarbiu. Sugrįžta, gulasi ant žolės ir tą paskutinę valandžiukę, kol dar jam nereikia būti juodadarbiu, pasakoja man apie užuitą poetą Pavlą Vasiljevą, apie kurį aš nė girdėti negirdėjęs. Kada tie vyrukai suspėjo šitiek perskaityti ir sužinoti?

Aš kramsnoju stiebelį ir svyruoju – kur man *sukti*: į matematiką ar į karininkus? Taip išdidžiai pasitraukti kaip Borisas aš negaliu. Kadaise skiepijo man ir kitokių idealų, bet nuo ketvirtojo dešimtmečio rūstus gyvenimas prusino mus tiktai ta linkme: muštis ir prasimušti.

Savaime taip išėjo, kad, žengdamas per plytinės direktoriaus kabineto slenkstį, aš susmaukiau po plačiu karininko diržu palaidinės raukšles nuo pilvo į šonus (ir pasišveičiau tą dieną tyčia, man nė motais, jog karutį stumdau). Stačia apykaklė buvo aklinai susagstyta.

– Karininkas? – iškart sumetė direktorius.

– Tikrai taip!

– *Darbo su žmonėmis*[1] patyrimą turi?

– Turiu.

[1] Vėl „su žmonėmis", įsidėmėjot?

– Kam vadovavai?

– Artilerijos divizionui. – (Sumelavau greitosiomis, baterijos man pasirodė per maža.)

Jis žiūrėjo į mane ir patikliai, ir dvejodamas.

– O čia – susidorosite? Čia sunku.

– Manau, kad susidorosiu! – (Juk aš dar ir pats nesuprantu, kokius pavalkus užsimaunu. Svarbiausia – muštis ir prasimušti!)

Jis prisimerkęs pagalvojo. (Svarstė, kiek aš leisiuosi perdirbamas į šunį ir ar stiprus mano žandikaulis.)

– Gerai. Būsit molio karjero pamainos meistras.

Karjero meistru paskyrė ir dar vieną buvusį karininką, Nikolajų Akimovą. Mudu su juo išėjom iš kontoros suvesti į draugystę, smagūs. Negalėjom tuomet suprasti, net jeigu kas būtų pasakęs, jog pasirinkom standartinę kariškiams vergišką bausmės atlikimo pradžią. Iš neinteligentiško, paprasto Akimovo veido buvo matyti, kad jis atviraširdis vyras ir geras karys.

– Ko čia direktorius gąsdina? Negi su dvidešimčia žmonių nesusidorosi? Neužminuota, nebombarduoja – ko čia nesusidorosi?

Mes norėjom atgauti fronte turėtąjį pasitikėjimą savimi. Pienburniai, mes nesupratom, koks nepanašus Archipelagas į frontą, koks sunkesnis šis apsiausties karas už mūsų sprogstamąjį.

Armijoje vadovauti gali kvailys ir menkysta, ir netgi tuo sėkmingiau, kuo aukštesnis jo užimamas postas. Kuopos vadui reikia turėti ir nuovokos, ir ištvermės, ir narsumo, ir mokėt įžvelgti kareivio širdį, – o kitam maršalui gana niurzgėti, keiktis ir mokėt pasirašyti savo pavardę. Visa kita už jį bus padaryta, ir operacijos planą jam pateiks operatyvinis štabo skyrius, koks nors protingas karininkas nežinoma pavarde. Kareiviai vykdo įsakymus ne todėl, kad patiki juos esant teisingus (dažnai kaip tik atvirkščiai), o todėl, kad įsakymai perduodami iš viršaus į apačią hierarchijos pakopomis, tie įsakymai mašinos, ir kas jiems nepaklus, tam nulėks galva.

Tačiau Archipelage zekui, kuris paskirtas vadovauti kitiems zekams, yra visai ne taip. Visa hierarchija paauksuotais antpečiais

anaiptol nestūkso už tavo nugaros ir anaiptol neremia tavo įsakymo: ji išduos tave ir ištrenks, kai tik tu nesugebėsi įgyvendinti tų įsakymų savo jėgomis, savo išmanymu. O išmanymas čia toks: arba griebtis kumščio, arba negailestingo marinimo badu, arba taip puikiai perprasti Archipelagą, kad įsakymas kiekvienam kaliniui atrodytų kaip vienintelis jo išsigelbėjimas.

Žalsvoka poliarinė drėgmė turi pakeisti tavo gyslose šiltą kraują – tik tada tu įstengsi vadovauti zekams.

Kaip tik tomis dienomis iš lagerio karcerio į karjerą, kaip į patį sunkiausią darbą, pradėjo vesti baudos brigadą – grupę blatnųjų, prieš tai vos nepaskerdusių lagerio viršininko (jie ne paskersti jį norėjo, ne tokie kvaili, o pagąsdinti, kad jis juos išsiųstų atgal į Presnią: Naująją Jeruzalę jie pripažino esant pragaištinga vieta, kur neprasimaitinsi). Į mano pamainą juos atvedė paskiausiai. Jie atsigulė karjere užuovėjoj, apnuogino savo storas trumpas rankas, kojas, riebius tatuiruotus pilvus, krūtines ir lepinosi saulėje po drėgno lagerio karcerio rūsio. Aš priėjau prie jų savo karine apranga ir itin korektiškai pasiūliau stoti prie darbo. Saulė juos nuteikė maloniai, todėl jie tik susijuokė ir išdėjo mane „matais". Aš pasipiktinau, sutrikau ir nuėjau šalin nieko nepešęs. Armijoje pirmiausia būčiau riktelėjęs: „Stot!" – bet čia aišku buvo, kad jeigu kas ir atsistos, tai tik suvaryti peilio man tarp šonkaulių. Kol laužiau galvą, ką man daryti (juk visas kitas karjeras žiūrėjo ir taip pat galėjo mesti darbą), pasibaigė mano pamaina. Tik šiai aplinkybei ir turiu būti dėkingas, kad galiu šiandien rašyti Archipelago studiją.

Mane pakeitė Akimovas. Blatnieji toliau sau deginosi. Jis paliepė jiems kartą, antrąsyk riktelėjo įsakydamas (gal netgi: „Stot!"), trečiąsyk pagrasino apskųsiąs viršininkui, – jie nusivijo jį, tarp karjero griuvenų parsivertė ir dalba atmušė inkstus. Jį nuvežė tiesiai iš plytinės į srities kalėjimo ligoninę, tuo ir baigėsi jo viršininkystė, o gal ir kalėjimas, ir patsai gyvenimas. (Direktorius, ko gero, ir pasiuntė mus kaip iškamšą, kurią blatnieji tvatytų.)

O mano trumpa karjera karjere truko keliomis dienomis ilgiau negu Akimovo, tiktai suteikė ji man ne pasitenkinimą, kaip tikėjau-

si, o nuolatinę graužatį. Šeštą ryto įžengdavau į darbo zoną labiau prislėgtas, negu kad būčiau ėjęs kasti molio pats, visiškai nusmurgęs vilkdavausi į karjerą, neapkęsdamas ir jo, ir savo vaidmens jame.

Nuo šlapiojo presavimo plytinės iki karjero ėjo vagonėlių kelias. Ten, kur baigėsi lygi aikštelė ir bėgiai leidosi į kasinį, stovėjo gervė ant grendymo. Ta motorinė gervė plytinėje buvo vienas iš nedaugelio mechanizacijos stebuklų. Visą kelią nuo karjero iki gervės ir paskui nuo gervės iki plytinės vagonėlius molio turėjo stumti darbo jaučiai. Tik ant pakilumos iš karjero juos ištraukdavo gervė. Karjeras buvo atokiajame plytinės zonos pašalyje, tai buvo kasiniais išrausiotas paviršius, kasiniai šakojosi kaip daubos, tarp jų kilo neliesti kauburiai. Molis slūgsojo pačiame paviršiuje, ir sluoksnis buvo negilus. Tikriausiai galima buvo kasti ir gilyn, ir ištisai platyn, bet niekas nežinojo, kaip reikia, ir niekas nesudarinėjo kasinio plano, o viską rikiavo rytinės pamainos brigadininkas Barinovas – jaunas įžūlokas maskvietis, buitininkas, dailios išvaizdos. Barinovas kasė karjerą tiesiog ten, kur patogiau, rausė ten, kur įdėjus mažiau triūso galėtum gauti daugiau molio. Pernelyg giliai jis nekasė, kad nereikėtų labai stačiai ridenti vagonėlių. Barinovas iš esmės ir vadovavo tiems aštuoniolikai-dvidešimčiai žmonių, kurie dirbo mano pamainoj karjere. Jis ir buvo vienintelis tikras pamainos šeimininkas: pažinojo vyrus, *maitino* juos, tai yra išrūpindavo jiems didelius davinius, ir kasdien pats išmaningai nuspręsdavo, kiek vagonėlių išridenti, kad nebūtų nei per mažai, nei per daug. Barinovas man patiko, ir jei mudu su juo būtume atsidūrę kur nors kalėjime ant gretimų gultų – smagiai būtume sutarę. Bet mes ir dabar būtume sutarę, tik man būtų reikėję nueiti ir drauge su juo pasišaipyti, kad štai paskyrė mane direktorius pereinamuoju šunėku, o aš – nieko nenutuokiu. Tačiau karininko išsiauklėjimas šito man neleido! Ir aš mėginau laikytis su juo griežtai ir reikalauti paklusnumo, nors ne tiktai aš ir ne tiktai jis, bet ir visa brigada matė, kad aš – toks pat prielipas kaip rajkomo instruktorius per sėją. Barinovo neerzino, kad jam ant sprando užsodino papūgą, ir jis ne kartą šmaikščiai pamėgdžiojo mane prieš

brigadą. Ką tik aš manydavau reikiant daryti, jis tučtuojau puldavo nuginčyti, kad negalima. Atvirkščiai, garsiai rėkdamas „meistre! meistre!" nuolatos šaukdavo mane į įvairias karjero puses ir prašydavo nurodymų: kaip nuimti senus ir nutiesti naujus bėgius; kaip pritvirtinti prie ašies nušokusį ratą; arba esą gervė sugedo, netraukia, ir ką dabar daryti; arba kur nešti pagaląsti atšipusius kastuvus. Nuo jo pašaipų diena po dienos slūgo mano noras vadovauti, man jau patikdavo, jei jis iš ryto liepdavo vyrams kasti (taip būdavo ne visuomet) ir nekvaršindavo man galvos nemaloniais klausimais.

Tuomet aš tyliai eidavau šalin ir slėpdavausi nuo savo valdinių ir savo viršininkų už aukštų suversto grunto krūvų, sėsdavausi ant žemės ir apmirdavau. Nuo kelių pirmųjų lagerio dienų aš buvau pašiurpęs. O, tai ne kalėjimas! Kalėjimas – sparnai. Kalėjimas – minčių kraitės. Badmiriauti ir ginčytis kalėjime smagu ir lengva. O tu pamėgink šičia – dešimt metų badmiriauti, dirbti ir tylėti, – pamėgink tu! Geležiniai vikšrai jau įtraukia mane ir kėsinasi sumalti. Bejėgis aš nežinojau – kaip, o norėjosi nusiristi į šalį. Atsigauti. Atsikvošėti. Pakelti galvą ir išvysti: antai, už spygliuotos vielos, perėjus daubelę, – kalvutė. Ant jos mažas kaimelis – kokia dešimt pirkių. Tekanti saulė nušviečia jį taikiais spinduliais. Pačioje mūsų pašonėje – ir visai ne lageris! (Beje, irgi lageris, bet tai pamiršti.) Ten ilgai nė gyvos dvasios, paskui nueis boba, kibiru nešina, nubėgs mažas vaikeliukas per balandūnes. Užgiedos gaidys, subaubs karvė – viskas mums karjere gerai girdėti. Suamsės kiemsargis – koksai mielas balsas! – tai ne konvojaus šuva![1]

Ir nuo kiekvieno tenykščio garso, ir nuo paties kaimo nejudrumo plūsta man širdin palaiminga ramuma. Ir aš tvirtai žinau – tartų man dabar: še tau laisvę! Bet iki pat mirties gyvenk šiame kaime! Atsižadėk miestų ir viso pasaulio, savo lakių norų, savo įsitikinimų, tiesos – visko atsižadėk ir gyvenk šiame kaime (bet ne kaip kolchozninkas!), kas rytą žiūrėk į saulutę ir klausykis gaidžių. Sutinki? –

[1] Kai aptarinėjamos konvencijos apie visuotinį nusiginklavimą, mane visuomet jaudina: juk vardydami draudžiamus ginklus niekas nemini sargybos vilkšunių. O žmonėms jie labiau gadina gyvenimą negu raketos.

O, ne tiktai sutinku, atsiųsk man, Viešpatie, tokį gyvenimą! Jaučiu, kad lagerio neatlaikysiu.

Kitapus plytinės, dabar man nematyti, dunda Rževsko geležinkeliu keleivinis traukinys. Karjere rėkia: „Pridurkinis!" Kiekvienas traukinys čia žinomas, pagal juos skaičiuojamas laikas. „Pridurkinis" – tai be penkiolikos devynios, o devintą skyrium, be pamainų, atlydės į plytinę iš lagerio *pridurkus* – kontoros tarnautojus ir viršininkus. Užvis mėgstamiausias traukinys – pusę antros, „maitintojas", jam pravažiavus mes netrukus stojam voron ir einam pietų.

Podraug su pridurkais, o kartais, jei širdis nenustygsta be darbo, ir anksčiau, su speckonvojum, atveda į darbą ir mano viršininkę – zekę Olgą Matroniną. Aš atsidūstu, išlendu iš užuoglaudos ir einu palei bėgius į šlapiojo presavimo plytinę – raportuoti.

Visa plytinė – tai dvi plytinės, šlapiojo ir sausojo presavimo. Mūsų karjeras aptarnauja tik šlapiąjį presavimą, ir šlapiojo presavimo viršininkė – Matronina, inžinierė silikatininkė. Kokia iš jos inžinierė – nežinau, bet triūsli ir atkakli. Ji iš tų nepalaužiamų geranorių, kurių jau vieną kitą buvau sutikęs kamerose (jų ir apskritai – vienas kitas), bet kurių aukštybėse neišsilaikiau. Pagal raidinį ČS straipsnį, kaip sušaudytojo šeimos narys, Ypatingojo pasitarimo ji buvo nuteista 8 metams ir štai dabar baigia atsėdėti paskutinius mėnesius. Teisybė, per visą karą politinių nepaleisdavo, ir ją taip pat sulaikys iki nelemto specialiojo potvarkio. Bet ir šitai nė kiek nedrumsčia jos būsenos: ji tarnauja partijai, nesvarbu – laisvėje ar lageryje. Ji – iš bolševikų rezervato. Ji ryši lageryje raudona ir tiktai raudona skarele, nors jai jau per keturiasdešimt (tokiomis skarelėmis neryši plytinėje nė viena lagerio mergiotė ir nė viena laisva komjaunuolė). Nejaučia jokios nuoskaudos, kad vyras sušaudytas ir ji pati aštuonerius metus atsėdėjusi. Dėl visų tų neteisybių, jos manymu, kalti paskiri Jagodos ar Ježovo pakalikai, o draugas Berija sodina tiktai teisingai. Išvydusi mane sovietinio karininko uniforma, ji vos susipažinusi pasakė: „Tie, kurie mane pasodino, dabar gali įsitikinti mano ortodoksalumu!" Neseniai ji parašė laišką Kalininui ir cituoja visiems, kas nori ar yra

priverstas jos klausytis: „Ilgi kalėjimo metai nepalaužė mano valios kovoje už sovietų valdžią, už sovietų pramonę".

Beje, kai Akimovas atėjo ir jai raportavo, kad blatnieji jo neklauso, ji nesiėmė pati aiškinti tiems socialiai artimiems žmonėms, koks žalingas pramonei jų elgesys, o subarė jį: „Tai reikia priversti! Tam jūs ir paskirtas!" Akimovą primušė – ji toliau nebekovojo, bet parašė į lagerį: „Šito kontingento daugiau mums nevedžiokite". Ramiai žiūri ji ir į tai, kaip jos plytinėje mergiotės po aštuonias valandas dirba lyg automatai: ištisas aštuonias valandas be pertraukos vienodi judesiai prie konvejerio. Ji sako: „Nieko nepadarysi, mechanizacijai yra svarbesnių barų". Vakar, šeštadienį, pasklido gandas, kad šiandien vėl neduos mums sekmadienio (ir nedavė). Mergiotės automatai apspito ją pulku ir graudulingai: „Olga Petrovna! Nejaugi vėl sekmadienio neduos? Juk trečias iš eilės! Juk karas baigėsi!" Ji raudona skarele pasipiktinusi kilstelėjo šaltą tamsų profilį, ne vyro ir ne moters: „Mergiotės, kooksai mums gali būti sekmadienis?! Maskvoje statyba stovi be plytų!!" (Tai yra ji, aišku, nežinojo tos statybos, į kurią keliaus mūsų plytos, bet proto akimis regėjo tą apibendrintą didžiulę statybą, o mergiotėms rūpėjo niekingas skalbimas.)

Matroninai aš buvau reikalingas tam, kad *padvigubintume* vagonėlių skaičių per pamainą. Ji neapskaičiavo, kokios darbininkų jėgos, ar tinkami vagonėliai, ar plytinė įstengs tiek apdoroti, o tiktai reikalavo – padvigubinti! (Ir kaip kitaip, jei ne kumščiu, būtų galėjęs padvigubinti vagonėlių skaičių pašalinis, nieko nesusigaudąs žmogus?) Aš nepadvigubinau, ir apskritai nė vienu vagonėliu išdirbis man dirbant meistru nepasikeitė, – ir Matronina be jokio gailesčio koneveikė mane girdint Barinovui ir darbininkams, savo bobišku protu nesumodama to, ką žino paskutinis seržantas: kad net jefreitoriaus negalima plūsti girdint kareiviui. Ir štai vieną kartą, pripažinęs savo visišką pralaimėjimą karjere, taigi ir nesugebėjimą *vadovauti*, ateinu pas Matroniną ir kiek išgalėdamas švelniau prašau:

– Olga Petrovna! Aš – geras matematikas, greitai skaičiuoju. Girdėjau, jums plytinėje reikia sąskaitininko. Paimkit mane!

– Sąskaitininko?! – pasipiktina ji, atšiaurus jos veidas dar labiau apsiniaukia ir raudonos skarelės galiukai susipina ant pakaušio. – Sąskaitininku aš bet kurią mergiotę pasodinsiu, o mums reikia gamybos vadovų! Kiek vagonėlių per pamainą neatidavėt? Drožkit! – Ir kaip naujoji Atėnė Paladė ištiestu delnu pasiunčia į karjerą.

O dar po dienos panaikinama pati karjero meistro pareigybė, aš atleidžiamas, bet ne paprastai, o kerštingai. Matronina pasišaukia Barinovą ir liepia:

– Duok jam dalbą ir akių nuo jo nenuleisk! Kad šešis vagonėlius per parą prikrautų! Kad *dirbtų išsijuosęs*!

Ir aš su savo karininko uniforma, kuria taip didžiuojuosi, einu kasti molio. Barinovui smagu, jis buvo numatęs mano nuopuolį.

Jeigu būčiau geriau suvokęs slaptą pasalūnišką visų lagerio įvykių ryšį, galėjęs būčiau apie savo likimą susiprotėti dar vakar. Jeruzalės valgykloje buvo atskiras išdavimo langelis – ITR (Inženerno-techničeskije rabotniki – inžinieriai ir technikai), ten maitino inžinierius, buhalterius ir... batsiuvius. Paskirtas karjero meistru, aš, mokydamasis lagerio apsukrumo, prieidavau prie to langelio ir reikalaudavau sau maisto tenai. Virėjos svyruodavo, sakydavo, kad manęs dar nėra ITR sąrašuose, bet kiekvieną sykį pamaitindavo, vėliau net patyliukais, taigi aš ir pats patikėjau sąraše esąs. Kaip paskui apmąsčiau – aš buvau virtuvei dar neaiški persona: vos tik atvažiavęs bemat iškilau; laikiausi oriai, vaikščiojau karine uniforma. Toks žmogus, žiūrėk, dar po savaitės pasidarys vyresniuoju darbų skirstytoju ar vyresniuoju zonos buhalteriu, ar gydytoju (lageryje viskas įmanoma!) – ir tuomet jos bus nuo manęs priklausomos. Ir nors iš tikrųjų plytinė mane dar tik bandė ir į jokį sąrašą netraukė – virtuvė mane maitino dėl viso pikto. Bet prieš parą iki mano nuopuolio, kai dar nė plytinė nežinojo, lagerio virtuvė jau viską žinojo ir užtrenkė duris man panosėj: aš pasirodžiau *banalus frajeris*. Šiame mažame epizode – lagerio pasaulio atmosfera.

Šis taip dažnai pasireiškiantis žmogaus noras išsiskirti apranga iš tiesų atskleidžia mus, ypač stebint akyliems lagerininkų žvilgsniams. Mums atrodo, kad apsirengiam, o iš tiesų apsinuoginam, parodom, ko esam verti. Aš nesupratau, kad manoji karinė uniforma

ir Matroninos raudona skarelė – vieno galo. Ir budri akis iš pasalų visa tai nužiūrėjo. Ir atsiuntė kartą manęs barako tvarkdarį. Leitenantas šaukia, va čionai, į atskirą kambarį.

Jaunas leitenantas kalba labai maloniai. Jaukiame švariame kambaryje buvom tik jis ir aš. Švietė besileidžianti saulutė, vėjas pleveno užuolaidėlę. Leitenantas pasodino mane. Jis kažkodėl paprašė mane parašyti autobiografiją – nieko malonesnio negalėjo ir sugalvoti. Po tardymo protokolų, kur aš save tik purvais drabsčiau kaip antisovietinį šmeižiką, po „juodvarnių" ir etapinių kalėjimų pažeminimų, po konvojaus ir kalėjimo, po blatnųjų ir pridurkų, atsisakiusių elgtis su manim kaip su buvusiu mūsų šauniosios Raudonosios armijos kapitonu, štai sėdžiu aš už stalo ir niekieno neniukinamas, prielankiai žvelgiant simpatingam leitenantui, rašau normalaus tirštumo rašalu puikiame glotniame popieriuje, kokio lageryje nėra, kad aš buvau kapitonas, kad vadovavau baterijai, kad buvau apdovanotas kažkokiais ordinais. Ir vien nuo to, ką rašiau, rodos, man grįžo mano asmenybė, manasis „aš". (Taip, mano gnoseologinis subjektas „aš"! O juk aš vis dėlto buvau iš universiteto absolventų, iš civilių, armijoje atsitiktinis žmogus. Įsivaizduokim, kaip įsigėrę į kraują tai kadriniam kariškiui – reikalauti sau pagarbos!) Ir leitenantas, perskaitęs autobiografiją, visai buvo patenkintas: „Tai jūs – sovietinis žmogus, tiesa?" Na tiesa, na žinoma, kodėl gi ne? Kaip malonu prisikelti iš purvo ir dūlėsių – ir vėl tapti sovietiniu žmogumi! – pusė laisvės.

Leitenantas paprašė užeiti pas jį po penkių dienų. Per tas penkias dienas, deja, man teko atsisveikinti su savo karine uniforma, nes kvaila su ja kasti molį. Palaidinę ir galifė sukišau į lagaminą, o lagerio sandėlyje gavau lopytus išblukusius skudurus, kurie prieš skalbimą tarytum būtų metus pragulėję šiukšlių dėžėje. Tai – svarbus žingsnis, nors aš dar nesuvokiu jo reikšmės: mano dvasia dar ne zekiška, bet štai kailis jau zekiškas. Plikai nuskustas, kankinamas alkio ir persekiojamas priešų, veikiai aš persiimsiu ir zeko būdu: nenuoširdžiu, nepatikliu, viską pastebinčiu.

Šitoks ir einu aš po penkių dienų pas operatyvinį įgaliotinį, vis dar nesuprasdamas, kur jis taiko. Tačiau įgaliotinio nerandu.

Jis apskritai liovėsi atvažinėjęs. (Jis jau žino, o mes nežinom: dar po savaitės mus visus išformuos, o į Naująją Jeruzalę vietoj mūsų atveš vokiečius.) Taip aš išvengiu leitenanto.

Su Gamerovu ir Ingalu svarstėm – kurių galų aš rašiau autobiografiją, ir nesusiprotėjom kaip vaikai, kad tai jau pirmutiniai plėšrūno nagai, suleisti į mūsų gūžtą. O tuo tarpu toks aiškus vaizdelis: su naujuoju etapu atvažiavo trys jauni vyrukai, ir be paliovos jie aptarinėja kažką tarpusavy, ginčijasi, o vienas iš jų – juodbruvas, apvalainas, rūškanas, mažais ūsiukais, tas, kuris įsitaisė buhalterijoje, naktimis nemiega ir ant savo gultų kažką rašo, rašo ir slepia. Aišku, galima užsiundyti ir išpešti, ką jis ten slepia, bet kad neišbaidytum – verčiau išklausinėti apie viską to iš jų, kuris nešioja galifė. Jis, matyt, kariškis ir sovietinis žmogus ir pasitarnaus dvasinei priežiūrai.

Žora Ingalas, nenuvargstantis dieną darbe, iš tiesų pasiryžo pirmąją nakties pusę nemiegoti – ir taip apginti kūrybingos dvasios laisvę. Ant savo viršutinio vagonėlio skydo, be jokio čiužinio, pagalvės ir antklodės, jis sėdi su vatinuku (kambariuose nešilta, naktys kaip rudenį), pusbačiais, kojas ištiesęs per skydą, nugara atsišliejęs į sieną, ir želėdamas pieštuką atšiauriai žiūri į savo lapą. (Blogesnio elgesio lageryje ir nesugalvosi! – bet nei jis, nei mes dar nesuvokiam, kaip tai krinta į akį ir kaip tai sekama.)[1]

Naktimis jis rašo, o dieną slepia novelę apie Kampesiną – ispanų respublikoną, su kuriuo buvo sėdėjęs kameroje ir kurio valstietišku nuoseklumu yra susižavėjęs. O Kampesino likimas paprastas: pralaimėjęs karą Franko, atvažiavo į Sovietų Sąjungą, čia po kurio laiko buvo pasodintas į kalėjimą[2].

---

[1] Kaip pasakojo Arkadijus Belinkovas, Ingalas vėliau kitame lageryje irgi vis rašė, atsiskyręs ant savo gulto, – zekai jo prašė, paskui ėmė reikalauti, kad parodytų, ką rašo (o gal – skundus?). Tačiau, laikydamas tai nauju kūrybos prievartavimu, tik iš kitos pusės, – jis atsisakė! Ir buvo – sumuštas. (Pagal kitą pasakojimą – užmuštas.)

[2] *El Kampesinas* reiškia: valstietis, tai pravardė. Jis vadinosi Valentinas Gonsalesas. Tos novelės Ingalas iš tikro niekuomet nebaigs, nes nesužinos Kampesino istorijos pabaigos. Kampesinas pragyvens savo pasakotoją. Girdėjau, kad jis išvedė zekų būrį iš vieno Turkmėnijos lagerio ir nuvedė per kalnus į Iraną. Ir net, regis, jis taip pat išleido knygą apie sovietinius lagerius.

Ingalas nėra lipšnus, širdies iš karto jam neatversi (parašiau ir pagalvojau: o argi buvau lipšnus aš?). Bet jo tvirtybė – sektinas pavyzdys. Rašyti lageryje! – iki šito ir aš kada nors pakilsiu, jeigu nežūsiu. O kol kas aš iškankintas savo bergždžios rizikos, prislėgtas pirmųjų molio kasėjo dienų. Gražų rugsėjo vakarą mudu su Borisu randame laiko tiktai pasėdėti trupučiuką ant šlako krūvos priešais zoną.

Nuo Maskvos pusės už šešiasdešimties kilometrų dangus visas nutviekstas spalvingų saliutų – tai „pergalės prieš Japoniją šventė". Tačiau nykia blausia šviesa dega mūsų lagerio zonos žibintai. Rauzgana kraupi šviesa sklinda iš plytinės langų. Ir paslaptinga vora lyg mūsų kalėjimo metai ir mėnesiai nusitęsia tolyn žibintai ant plačios plytinės zonos stulpų.

Apglėbęs kelius, liesutis kosintis Gamerovas kartoja:

Gimtinės meilę aš nešiau
Daugiau nei dešimt metų.
Malonės jūsų neprašau,
Nelaukiu...

Ir nepageidauju.

* * *

„Fašistus atvežė! Fašistus atvežė!" – taip rėkavo ne tik Naujojoje Jeruzalėje. Vėlyvą 1945 metų vasarą ir rudenį taip buvo visose Archipelago salose. Mūsų – „fašistų" – atvažiavimas atvėrė kelią laisvėn buitininkams. Apie savo amnestiją jie sužinojo dar liepos 7-ąją, nuo to laiko juos nufotografavo, išrašė jiems pažymas apie paleidimą, atsiskaitymo lapelį buhalterijoje, bet pirmiausia mėnesį ar ir antrą, ar ir trečią amnestuotieji zekai vargo už įsipykusių spygliuotų vielų – nebuvo kuo jų pakeisti.

Nebuvo kuo jų pakeisti! – o mes, akli gimę, dar drįsom visą pavasarį ir visą vasarą įstatymo palaimintose savo kamerose tikėtis amnestijos! Kad Stalinas mūsų *pasigailės*!.. Kad jis „atsižvelgs į Pergalę"!.. Kad, praleidęs mus per pirmąją liepos amnestiją, jis paskelbs vėliau

antrąją, specialiai politiniams... (Buvo pasakojamos net smulkmenos: ta amnestija jau parengta, *guli ant Stalino stalo*, beliko tik pasirašyti, bet jis – išvažiavęs atostogų. Nepataisomi žmonės laukė tikros amnestijos, nepataisomi žmonės tikėjo!..) Bet jeigu mums dovanos bausmę – kas leisis į šachtas? kas eis su pjūklais į mišką? kas išdegs plytas ir sumūrys į sienas? Komunistai mokėjo sukurti tokią sistemą, kad jei tik ji parodytų kilniaširdiškumą – tuojau maras, badas, nuosmukis, suirutė apimtų visą šalį.

„Fašistus atvežė!" Visados mūsų neapkentę arba mumis bjaurėjęsi, dabar buitininkai kone su meile žiūrėjo į mus už tai, kad mes juos pakeitėm. Ir tie patys belaisviai, kurie vokiečių nelaisvėje sužinojo, kad nėra pasaulyje nacijos, kuri būtų labiau paniekinta, labiau apleista, svetimesnė ir nereikalingesnė kaip rusų, – dabar, šokinėdami iš raudonų vagonų ir iš sunkvežimių į Rusijos žemę, sužinojo, kad ir tarp tos vargdienių tautos jie – raupsuotieji.

Štai kokia pasirodė esanti ta išgarbintoji Stalino amnestija, kokios „dar neregėjo pasaulis". Kur, tiesą sakant, pasaulis galėjo regėti amnestiją, kuri nebūtų susijusi su politiniais kaliniais?!

> Ji paleido laisvėn Penkiasdešimt Aštuntąjį ligi *trejų* metų, kurių beveik niekam ir neduodavo; vargu ar būtų radęsi ir pusė procento tiek gavusiųjų. Bet ir dėl to pusės procento beatodairiška amnestijos dvasia nusvėrė sušvelninančią jos raidę. Aš pažinojau vieną vaikiną – regis, Matiušiną (jis buvo dailininkas lageriūkštyje Kalugos užkardoje), kuris buvo nubaustas pagal 58-1b už nelaisvę labai anksti, kone 1941 metų pabaigoje, kai dar nebuvo nuspręsta, kaip tai traktuoti, kiek duoti metų. Matiušinui davė už nelaisvę vos trejus – negirdėtas atvejis! Atsėdėjusio jo, žinoma, nepaleido, paliko laukti specialiojo potvarkio. Bet štai paskelbta amnestija! Matiušinas suskato prašytis (kur jau ten reikalauti) paleidžiamas. Kone 5 mėnesius, iki 1945 metų gruodžio, apskaitos ir paskirstymo skyriaus valdininkai jo prašymą atmetinėjo. Galų gale paleido į savąją Kursko sritį. Sklido gandas (kitko sunku ir tikėtis!), kad netrukus jį čiupo ir pridėjo ligi *dešimties*. Negalima pasinaudoti pirmojo teismo išsiblaškymu!

Buvo paleidžiami ištisai visi, kurie apvaginėjo butus, nurenginėjo praeivius, žagino mergaites, tvirkino mažamečius, apsvėrinėjo pirkėjus, kėlė skandalus, luošino bejėgius, plėšikavo miškuose

ir vandenyse, leidosi į daugpatystę, griebėsi prievartos, šantažavo, ėmė kyšius, sukčiavo, šmeižė, melagingai įskundinėjo (tokie ir nesėdėjo), prekiavo narkotikais, sąvadavo, vertė užsiiminėti prostitucija, iš tamsumo ar aplaidumo leido žmonių aukas (čia tiesiog suminėjau kodekso straipsnius, kuriuos apėmė amnestija, tai ne retorinė figūra).

O paskui iš žmonių nori dorovės!..

Pusę bausmės laiko nubraukdavo: išeikvotojams, dokumentų ir duonos kortelių padirbinėtojams, spekuliantams ir valstybės turto vagims (dėl valstybės kišenės Stalinas vis dėlto įsižeisdavo).

Tačiau niekas buvusių frontininkų ir belaisvių taip neįskaudino kaip *visuotinė* karo meto *dezertyrų amnestija*! Visi, kurie pasidavę baimei bėgo iš dalinių, metė frontą, nėjo į šaukimo punktus, metų metus slapstėsi pas motinas daržovių rūsiuose, požemiuose, užkrosniuose (visuomet pas motinas! savo žmonomis dezertyrai dažniausiai nepasitikėdavo), ištisus metus žodžio balsiai nepratardami, virsdami susigūžusiais apžėlusiais žvėrimis – visi jie, jeigu tik buvo pagauti arba patys atėjo amnestijos dieną, dabar buvo paskelbti lygiateisiais nesusitepusiais nepakaltinamais sovietiniais piliečiais. (Štai kada pasitvirtino senos patarlės įžvalgumas: kas bėgs, tas laimės!

O tie, kurie nesudrebėjo, kurie nepabūgo, kurie užstojo tėvynę savo krūtine ir sumokėjo už tai nelaisve, – tiems negalima buvo atleisti, štai koks buvo Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų vado supratimas.

Ar juto Stalinas, kad dezertyrai jam kažkuo artimi? Prisiminė savo pasibjaurėjimą eilinio tarnyba, niekingą rekrutų prievolę 1917 metų žiemą? O gal jis nusprendė, kad bailiai jo valdžiai nepavojingi, o pavojingi tik narsuoliai? Juk, rodos, netgi Stalino akimis žiūrint buvo visai neprotinga amnestuoti dezertyrus: jis pats parodė savo liaudžiai, kaip užvis tikriau ir paprasčiau išgelbėti savo kailį per būsimąjį karą[1].

Kitoje knygoje aš papasakojau daktaro Zubovo ir jo žmonos istoriją: už tai, kad senutė motina jų namuose slėpė priklydusį dezertyrą, kuris paskui juos įskundė, sutuoktiniai Zubovai abu gavo po

1 Ko gero, čia pasireiškė ir istorinis teisingumas: atiduota sena duoklė fronto dezertyravimui, be kurio bolševikai ir į valdžią nebūtų atėję.

dešimtį pagal 58-ąjį straipsnį. Teismui jų kaltė atrodė ne tiek dezertyro slėpimas, kiek to slėpimo nesavanaudiškumas: jis nebuvo jiems giminė, vadinasi, čia antisovietinis kėslas! Pagal Stalino amnestiją dezertyras buvo paleistas neišsėdėjęs nė trejų metų, jis jau ir užmiršo tą mažą savo gyvenimo epizodą. Ne tą turėjo iškentėti Zubovai. Jie išbuvo lageriuose po dešimt metų (iš jų po ketverius – speclageriuose), dar po ketverius – be jokio nuosprendžio – tremtyje; išėjo laisvėn tik todėl, kad apskritai buvo panaikinta pati tremtis, bet teistumas jiems nebuvo panaikintas nei tada, nei po šešiolikos, nei netgi po *devyniolikos metų* nuo įvykio, tai neleido jiems grįžti į savo namus prie Maskvos, trukdė ramiai nugyventi likusias dienas!

1958 metais SSRS Vyriausioji karinė prokuratūra jiems atsakė: jūsų kaltė įrodyta, ir peržiūrėti ją nėra pagrindo. Tik 1962-aisiais, po 20 metų, jų byla buvo nutraukta pagal 58-10 (antisovietiniai kėslai) ir 58-11 („organizacija", susidedanti iš vyro ir žmonos). O pagal 193-17-7g (dezertyravimo bendrininkai) jiems buvo paskirta 5 metų bausmė ir pritaikyta (! – po dvidešimties metų!) Stalino amnestija. Taip ir buvo parašyta dviem palaužtiems senukams 1962 metais: „nuo 1945 metų liepos 7 dienos jums panaikinamas teistumas ir *jūs laikomi laisvais*"!

Štai ko bijo ir ko nebijo nelemtasis kerštingas neprotingas Įstatymas!

Po amnestijos ėmė terlioti, terlioti dažais kultūros ir auklėjimo skyrių ir pasityčiojamais lozungais išmargino vidaus arkas ir lagerių sienas: „Į plačiausią amnestiją – mylimai partijai ir vyriausybei atsakysime dvigubai našesniu darbu!"

Amnestuoti buvo kriminalistai ir buitininkai, jie išeidavo, o jau atsakyti dvigubu našumu turėjo politiniai... Humoro jausmas vadovybei proto neapšvietė.

Mums, „fašistams", atvažiavus tuoj pradėjo Naujojoje Jeruzalėje kasdien paleidinėti. Dar vakar tu matei tas moteris zonoje bjaurias, susivėlusias, blevyzgojančias – ir staiga jos pasikeitė, nusiprausė, susiglostė plaukus ir nežinia iš kur paimtomis taškuotomis ir dryžuotomis suknelėmis, pasvertais ant rankos švarkeliais kukliai žingsniuoja į stotį. Argi traukinyje pamanysi, kad ji moka svaidytis riebiais „matais"?

O štai išeina už vartų blatnieji ir *pusblatniai* (pamėgdžiojantys blatnuosius). Tie neatsižada savo palaidų manierų ir ten: maivosi, strakalioja, moja pasilikusiems ir rėkauja, o iš langų šaukia jų draugai. Apsauga netrukdo – urkoms viskas galima. Vienas urkačius ne be išmonės deda savo lagaminą stačiom, lengvai ant jo užsilipa ir užlaužęs kepurę, atlapojęs kažkur etapiniame kalėjime nuglemžto arba kortomis išlošto švarkelio skvernus, groja mandolina atsisveikinimo serenadą lageriui, traukia kažkokias vagių talaluškas. Visi kvatoja.

Paleistieji dar ilgai eina takeliu aplink lagerį ir toliau per lauką, ir spygliuotų vielų raizgalynė mums jų neužstoja. Šiandieną tie vagys šlaistysis Maskvos bulvarais, galbūt pačią pirmąją savaitę dės *niurką* (apšvarins butą), išrengs naktį gatvėje tavo žmoną, seserį ar dukterį.

O jūs kol kas, *fašistai* (ir Matronina – *fašistė*), padvigubinkite darbo našumą!

* * *

Dėl amnestijos visur stigo darbo rankų, mus kilnojo. Mane iš karjero trumpam „permetė" į cechą. Ten aš prisižiūrėjau į Matroninos mechanizaciją. Visiems čia kliūdavo, bet užvis nuostabiausiai dirbo viena mergiotė – tikra darbo didvyrė, bet laikraščiui netinka. Jos vieta, jos pareigos ceche niekaip nesivadino, o galėjo vadintis – „viršutinė dėliotoja". Prie juostos, einančios nuo preso su pripjaustytomis šlapiomis plytomis (ką tik užmaišytos iš molio, jos labai sunkios), stovėjo dvi merginos – apatinė dėliotoja ir padavinėtoja. Joms nereikėjo lankstytis, tik pasisukti, ir tai nedideliu kampu. Tačiau viršutinei dėliotojai – ant postamento stovinčiai cecho karalienei – reikėjo be atvangos: pasilenkti; imti sau iš po kojų padavinėtojos padėtą šlapią plytą; nesukratant jos pakelti sulig savo juosmeniu ar net pečiais; nekeičiant kojų padėties visu stuomeniu pasisukti stačiu kampu (kartais dešinėn, kartais kairėn, žiūrint koks priimtas vagonėlis kraunamas); ir išdėlioti plytas į penkias medines lentynas, kiekvienoje po dvylika. Jos judesiai nepaliaujami, be pertrūkio, nekintami, spartaus gimnastikos tempo – ir taip visą 8 valandų pamainą, jei

tiktai negesdavo presas. Jai vis dėjo ir dėjo – pusę visų plytų, išleidžiamų per pamainą. Apačioje merginos apsikeisdavo pareigomis, o jos niekas neužvaduodavo per aštuonias valandas. Nuo penkių minučių tokio darbo, nuo galvos mosavimo ir stuomens sukiojimo viskas turėjo imti suktis. O mergina pirmąją pamainos pusę dar ir šypsodavosi (pasišnekučiuoti per preso bildesį buvo neįmanoma), gal jai patiko, kad ji pastatyta ant pjedestalo lyg grožio karalienė ir visi mato jos basas nuogas stamantrias kojas iš po pasikaišyto sijonuko ir lankstų it balerinos liemenį.

Už tą darbą jai duodavo patį didžiausią lageryje davinį: 300 gramų duonos viršaus (iš viso per dieną – 850) ir vakarienei, be visiems bendros juodos lapienės, „tris stachanovkas“: tris varganas porcijas skystos manų košės, virtos vandenyje, – taip mažai jos įdėdavo, kad vos uždengdavo molinio dubenėlio dugną.

„Mes dirbame už pinigus, o jūs už duoną, čia ne paslaptis“, – tarė man paišinas laisvasis mechanikas, taisęs presą.

O priimamus vagonėlius ridendavome mudu su vienarankiu altajiečiu Puninu. Tai buvo nelyginant aukšti bokšteliai – paslankūs, nes nuo dešimties lentynų po dvylika plytų jų svorio centras aukštai iškildavo. Vinklų, drebantį lyg etažerę, perkrautą knygų, tokį vagonėlį reikėjo traukti už geležinės rankenos tiesiais bėgiais; pakelti ant padėtų ratukų („šabibiunkos“); sulaikyti ant jų; tada kitais tiesiais bėgiais tempti tą vežimėlį palei džiovinimo kameras. Stabtelėjus prieš reikiamą vagonėlį, jį nuridenti nuo vežimėlio ir nauja kryptim stumti tą vagonėlį prieš save į kamerą. Kiekviena kamera buvo ilgas siauras koridorius, kurio pasieniais tęsėsi dešimt griovelių ir dešimt kartelių. Reikėjo greitai, kad nepersimestų, nuvaryti vagonėlį gilyn, ten nuspausti svertą, užtupdyti visas dešimt lentynų su plytomis ant dešimties karčių, o dešimt porų geležinių letenų atlaisvinti ir tučtuojau išriedėti su tuščiu vagonėliu. Visas tas išradimas buvo, regis, vokiškas, praėjusio amžiaus (ant vagonėlio buvo vokiška pavardė), ir vokiškai buvo pasikliaujama, kad ne tiktai bėgiai išlaikys vagonėlį, bet ir grindys, paklotos ties duobėmis, išlaikys vežėją, – o pas mus

lentos buvo papuvusios, įlūžusios, tad aš klupinėjau ir griuvinėjau. Dar tikriausiai turėjo būti ir ventiliacija kamerose, bet jos nebuvo, ir kol aš ten vargau su nesklandumais (vagonėlis man dažnai persimesdavo, lentynos užstrigdavo, nenorėjo užeiti, šlapios plytos dribdavo ant galvos), prisirydavau smalkių, nuo jų perštėdavo gerklę.

Taigi nelabai aš gailėjausi cecho, kai buvau vėl išvarytas į karjerą. Stigo molio kasėjų – ir jie buvo paleidžiami laisvėn. Atsiuntė į karjerą ir Borią Gamerovą, tad mes ėmėm dirbti drauge. Norma buvo aiški: per pamainą vienam prikasti, pakrauti ir nustumti iki gervės šešis vagonėlius (šešis kubinius metrus) molio. Dviem išeidavo dvylika. Sausu oru dviese suspėdavome po penkis. Bet pradėjo krapnoti rudens lietutis. Parą ir dvi, ir tris be vėjo jis purškė nesmarkėdamas ir nenustodamas. Nepliaupė, ir niekas neužsikrovė sau atsakomybės nutraukti lauko darbus. „Trasoje lietaus nebūna!" – garsusis Gulago lozungas. Tačiau Naujojoje Jeruzalėje mums kažkodėl neduoda nė vatinukų, ir to įkyraus lietučio merkiami kapanojamės tame rusvame karjere ir tepliojamės savo senas fronto milines, jau trečią dieną sugėrusias po kibirą vandens. Ir apavo mums lageris neduoda, ir skystame molyje baigia ištežti paskutiniai fronto batai.

Pirmą dieną mes dar juokaujam:

– Ar tau neatrodo, Borisai, kad mums dabar labai pavydėtų baronas Tuzenbachas? Juk jis nuolatos svajojo dirbti plytinėje. Atmeni? – taip nusidirbti, kad pareitum namo, griūtum ir iškart užmigtum. Matyt, jis tikėjosi, kad turės džiovyklą šlapiems drabužiams, turės lovą ir karštą valgį iš dviejų patiekalų.

Tačiau mes nustumiam porą vagonėlių ir aš, piktai daužydamas kastuvu į geležinį kito vagonėlio šoną (molis prastai atšoka), kalbu jau susierzinęs:

– Sakyk, o kokio velnio trys seserys negalėjo nusėdėti vietoje? Jų nevertė sekmadieniais rinkti su vaikais geležies laužą? Iš jų pirmadieniais nereikalavo Šventojo Rašto konspektų? Jų nevertė dirbti klasės vadovėmis nemokamai? Negainiojo po kvartalus diegti visuotinio raštingumo?

Dar po vagonėlio vėl:

– Kažkokie jų visų gryni tauškalai: dirbti! dirbti! dirbti! Taigi dirbkit, velniai jus rautų, kas jums neleidžia? Toks bus laimingas gyvenimas! toks! toks!! – koks? Nulydėtų jus į tą laimingą gyvenimą su vilkšuniais, tada žinotumėt!..

Borisas už mane silpnesnis, jis vos apverčia kastuvą, apsunkusį nuo prilipusio molio, vos užmeta iki vagonėlio šono. Vis dėlto antrą dieną jis stengiasi laikyti mus Vladimiro Solovjovo lygmenyje. Aplenkė jis mane ir šičia – kiek jau skaitė Solovjovą, o aš nė eilutės per tą murdymąsi purvynėje.

Ir ką prisimena – jis pasakoja man, o aš stengiuosi įsiminti, bet vargu, ne tokia dabar galva.

Ne, kaip vis dėlto išsaugoti gyvybę ir kartu atrasti tiesą? Ir kodėl reikia nugrimzti į lagerio dugną, kad suvoktum savo menkumą?

Sako:

– Vladimiras Solovjovas mokė džiaugtis mirtimi. Blogiau kaip šičia – nebus.

Teisybė...

Prikraunam, kiek galim. Baudos davinys lieka baudos daviniu, tegu tave šunes! Nuvagiam dieną ir spūdinam į lagerį. Bet nieko gero mūsų ten nelaukia: triskart per dieną vis tas pats juodas nesūdytas srėbalas iš dilgėlių lapų ir vieną sykį – samtelis košės, trečdalis litro. O duonos jau nugnybo ir duoda rytą po 450 gramų, o dieną ir vakare – nė trupinėlio. Ir dar lietui lyjant išrikiuoja mus patikrinti. Vėl miegam ant plikų gultų šlapiais drabužiais, molini, ir stidenam, nes barakai nekūrenami.

Ir rytojaus dieną vis purškia ir purškia lietutis. Karjeras patižo, ir mes smengam kiaurai. Kad ir kiek kastuvu pakabintum ir kaip daužytum jį į vagonėlio briauną – molis nuo jo neatšoka. Turi kaskart pasilenkti ir ranka nugrandyti molį nuo kastuvo į vagonėlį. Tada mes susivokiam, kad dirbam bergždžią darbą. Nusviedžiam šalin kastuvus ir įninkam tiesiog rankomis semti čiukšintį molį iš po kojų ir drabstyti į vagonėlį.

Boria kosti, jo plaučiuose likusi vokiško tankų sviedinio skeveldra. Jis liesas ir išgeltęs, atsikišę kaip numirėlio nosis, ausys, skruostikauliai. Įsižiūriu ir jau nežinau: ar ištemps jis žiemą lageryje.

Dar stengiamės mudu atitrūkti ir įveikti savo padėtį – mintimis. Tačiau nei filosofijos, nei literatūros mūsų galva nepriima. Net rankos pasidarė sunkios lyg kastuvai ir svyra. Borisas siūlo:

– Ne, šnekėtis – daug jėgų išsieikvoja. Verčiau tylėkim ir mąstykim, kad būtų naudos. Pavyzdžiui, rašykim eiles. Mintyse.

Aš krūpteliu – jis gali dabar rašyti eiles? Mirties aureolė, bet ir kokio atkaklaus talento aureolė gaubia jo išgeltusią kaktą![1]

Taip mes tylim ir rankomis dedam molį. Vis lyja... Bet mūsų ne tik nepaleidžia iš karjero, o ateina Matronina, žaibuodama akimis (tamsiu apsiautalu uždengta raudona jos galva), nuo skardžio rankomis rodo brigadininkui į skirtingus karjero galus. Mes išgirstam: šiandien brigados nepaleis pasibaigus pamainai, antrą valandą dienos, o laikys karjere tol, kol įvykdysim normą. Tuomet ir pietūs, ir vakarienė.

Maskvoje statyba stovi pristigusi plytų...

Bet Matronina nueina, o lietus smarkėja. Rusvi klanai telkšo visur molyje ir mūsų vagonėlyje. Nurudo mūsų batų aulai, rauzganų dėmių išmargintos mūsų milinės. Rankos sugrubo nuo šalto molio, jau ir jomis nevaliojam nieko tėkštelėti į vagonėlį. Tada pametam tą bergždžią triūsą, užkopiam aukštyn ant žolytės, atsisėdam ten, nusvarinam galvas, ant pakaušių užsitraukiam milinių apykakles.

Žiūrint iš šalies – du ruzgani akmenys dirvoje.

Sorbonose ir Oksforduose mokosi mūsų vienmečiai, žaidžia tenisą savo apsčiu laisvalaikiu, ginčijasi dėl pasaulinių problemų studentų kavinėse. Jie jau spausdina savo darbus, eksponuoja paveikslus. Neriasi iš kailio, kaip čia naujaip sudarkyti nepakankamai originalų aplinkinį pasaulį. Jie pyksta ant klasikų, kad tie išsėmė

[1] Tų pačių metų žiemą Borisas Gamerovas mirė Butyrkų ligoninėje nuo išsekimo ir tuberkuliozės. Aš laikau jį poetu, kuriam nedavė nė sušnibždėti. Taurios dvasios jis buvo, ir jo eilėraščiai tuomet man atrodė labai stiprūs. Bet nė vieno iš jų neįsiminiau ir neturiu dabar iš kur paimti, kad nors iš tų akmenėlių sudėliočiau antkapį.

siužetus ir temas. Jie pyksta ant savo vyriausybių ir savo reakcionierių, nenorinčių suprasti ir perimti pažangaus sovietų patyrimo. Jie prikalba interviu į radijo reporterių mikrofonus, įsiklausydami į savo balsą koketiškai aiškina, ką jie *norėję pasakyti* savo paskutinėje arba pirmoje knygoje. Labai kategoriškai jie sprendžia apie viską pasaulyje, bet ypač – apie mūsų šalies klestėjimą ir didžiausią teisingumą. Tik kada nors senatvėje, sudarinėdami enciklopedijas, jie nustebę neras dėmesio vertų rusų vardų, prasidedančių mūsų raidėmis, visomis mūsų raidėmis...

Barbena lietus į pakaušius, drebulys krečia šlapią nugarą.

Mes apsidairom. Neprikrauti ir apversti vagonėliai. Visi nuėjo. Nė gyvos dvasios visame karjere, ir visame lauke nė gyvos dvasios. Pro pilką ūkaną – išsvajotas kaimelis, ir net gaidžiai visi sulindę kur sausa.

Ir mes pasiimam kastuvus, kad jų nenudžiautų – jie mums užrašyti, ir vilkdami juos, sunkius kaip karučiai, einam aplenkdami Matroninos plytinę – po pastoge, kur apie Hofmano krosnis plytoms degti vingiuoja tuščios galerijos. Čia traukia skersvėjis, šalta, bet sausa. Smengam į dulkes po plytų skliautu, sėdim.

Netoli nuo mūsų suversta didžiulė anglių krūva. Du zekai rausiasi joje, kažko ieško. Kai suranda – išbando dantimis, deda į maišą. Paskui atsisėda – ir valgo po tokį pilkšvai juodą gumulą.

– Ką jūs ten valgot, vyrai?

– Čia – jūrų molis. Gydytojas nedraudžia. Iš jo nei naudos, nei žalos. O kilogramą kasdien prie davinio sužiaumoji – lyg ir prisikemši. Ieškokit, čia tarp anglių pilna!..

...Taip ir ligi vakaro karjeras neįvykdo normos. Matronina liepia palikti mus nakčiai. Tačiau – gęsta visur elektra, zona lieka be šviesos, ir šaukia prie vachtos visus. Liepia susiimti už parankių ir, lydimus sustiprintos sargybos, šunų lojimo ir keiksmų, veda į gyvenamąją zoną. Visur juoduma. Mes einame nematydami, kur skysta, kur kieta, viską ištaškydami, klupinėdami ir timpčiodami kits kitą.

Ir gyvenamojoje zonoje tamsu – tik rauzgana pragaro ugnis žioruoja iš po „individualios viryklės“. Ir valgykloje – dvi žibalinės lempos prie išdavimo, nei lozungo perskaitysi, nei įžiūrėsi dubenėlyje dvigubą dilgėlienės porciją, šliurpsi ją lūpomis nemačiom.

Ir rytoj taip bus, ir kasdien: šeši vagonėliai rusvo molio – trys samčiai juodo srėbalo. Rodos, mes silpom ir kalėjime, bet šičia – nepalyginti greičiau. Galvoje jau tarytum dzingsi. Veikiai apims tas malonus silpnumas, kai pasiduoti lengviau nei grumtis.

O barakuose – ir visai tamsu. Mes gulim kiaurai šlapi ant plikutėlaitės lentos, ir atrodo: nieko nenusivilkus bus šilčiau, kaip kompresas.

Atmerktos akys – į juodas lubas, į juodą dangų.

Viešpatie, Viešpatie! Sviediniams ir bomboms švilpiant aš meldžiau Tave išgelbėti man gyvybę. O dabar meldžiu Tave – atsiųsk man mirtį...

Septintas skyrius

ČIONYKŠTĖ KASDIENYBĖ

Papasakoti apie išorinį monotonišką čionykštį Archipelago gyvenimą – regis, užvis lengviausia ir paprasčiausia. O kartu ir sunkiausia. Kaip apie bet kokią kasdienybę, reikia papasakoti nuo ryto ligi kito ryto, nuo žiemos ligi žiemos, nuo gimimo (atvažiavimo į pirmutinį lagerį) ligi mirties (mirties). Ir iškart apie visut visas, visut visas salas saleles.

Niekas šitiek neaprėps, žinoma, o ištisus tomus skaityti, ko gero, bus nuobodu.

O susideda čiabuvių gyvenimas iš darbo, darbo, darbo; iš bado, šalčio ir gudrumo. Šis darbas tiems, kas nesugebėjo nustumti kitų ir prisiplakti prie lengvesnio, – šis darbas *bendras*, tas pats, kuris iš žemės kelia socializmą, o mus murkdo žemėn.

Tų bendrųjų darbų rūšių nei išvardysi, nei aprašysi, nei apsakysi. Stumti karutį („OSO vežimas – dvi rankenos, vienas tekinis"). Tampyti neštuvus. Iškrovinėti plytas plikomis rankomis (nuo pirštų greitai nusimauna oda). Vilkti plytas ant kupros (neštuvais). Lupti iš karjerų akmenis ir anglis, kasti molį ir smėlį. Prikirsti kirtikliu šešis kubus auksingosios uolienos ir nuvežti į skaldyklą. Ir tiesiog žemę graužti (akmeningą gruntą, ir žiemos metu; Taišeto-Abakano kelyje 40° šaltyje kirtikliu ir kastuvu iškasti 4 kubinius metrus). Anglis kirsti po žeme. Ten pat ir rūdą – švino, vario. Dar galima – vario rūdą malti (burnoje salsvas skonis, iš nosies teka vandenėlis). Galima kreozotu impregnuoti žuolius (ir visą savo kūną). Tunelius keliams galima rausti. Geležinkelius pilti. Galima iki juosmens purvynėje kasti durpes iš pelkės. Galima lydyti rūdą. Galima lieti

metalą. Galima kemsus drėgnose pievose pjauti (o braidyti po vandenį pusiau blauzdų). Galima būti arklininku, vežėju (ir iš arklio abrakinės sau į katiliuką avižų persidėti, arklys juk valdiškas, žolės maišas, tikriausiai ištvers, o padvės tai padvės). Apskritai *selchozuose* galima rikiuoti visus žemės ūkio darbus (geresnio už šį darbą ir nerasi: iš žemės vis ką nors išplėši).

Bet didžiausia brangenybė – mūsų Rusijos miškas, kurio kamienai grynas auksas (iš jų auksas ir plaukia). Bet svarbiausias Archipelago darbas – miško kirtimas. Jis visus šaukia, jis visus priims, neatstums net invalidų (berankius, sudarę grandis po tris žmones, siunčia sumindyti pusmetrinio gilumo sniego). Sniego – ligi pažastų. Tu – medkirtys. Pirmiausia tu pats sutrypsi sniegą aplink kamieną. Nuleisi kamieną. Paskui, vos išbrisdamas, apkaposi visas šakas (dar reikia jas traukti iš sniego ir su kirviu prie jų prasibrauti). Per tą purų sniegą vilkdamas, tu visas šakas suneši į krūvas ir sudeginsi (o jos nedega, tik smilksta). Tada medieną supjausi atitinkamo ilgumo rąstais ir sukrausi į rietuves. Ir norma tau vienam per dieną – penki kubiniai metrai, o dviem – dešimt. (Burepolome – septyni kubai, bet storus rąstgalius reikėjo dar suskaldyti į trinkas.) Tavo rankos jau neatkelia kirvio, kojos nebeklauso.

Karo metais (gaunant karo davinį) lagerininkai tris savaites miško kirtimo vadino – *sausuoju sušaudymu*.

Šito miško, šitos žemės grožybės, apdainuotos eilėmis ir proza, tu imsi neapkęsti! Purtomas pasibjaurėjimo tu įžengsi po pušų ir beržų skliautais! Tu dar paskui ištisus dešimtmečius vos akis sumerkęs regėsi tuos eglių ir epušių rąstgalius, kuriuos šimtus metrų vilkai ant kupros iki vagono klimpdamas sniege, ir griuvai, ir kepurnėjaisi, bijodamas paleisti, nesitikėdamas paskui pakelti iš sniego storymės.

Katorgos darbai ikirevoliucinėje Rusijoje dešimtmečius buvo ribojami 1869 metų nuostatų, išleistų laisviesiems. Skiriant į darbą buvo atsižvelgiama į darbininko fizines jėgas ir įgūdžius (bet argi įmanoma dabar šituo patikėti?!). Darbo diena buvo nustatyta žiemą 7 valandų (!), vasarą – 12,5. Žiaurioje Akatujaus katorgoje (P. Jaku-

bovičius, 1890) darbo užduotis lengvai įveikdavo visi, išskyrus jį. Jų darbo diena vasarą kartu su ėjimu ten ir atgal buvo 8 valandos, nuo spalio – 7, o žiemą – tiktai 6. (Tai dar anksčiau už bet kokią kovą dėl aštuonių valandų darbo dienos!) Omsko katorgoje – Dostojevskio – apskritai dykinėjo, tuo lengvai įsitikins kiekvienas skaitytojas. Jie dirbo mielu noru, pasišokinėdami, ir valdžia juos net rengė *baltais* drobiniais švarkeliais ir kelnėmis! – na, ko gi daugiau? Mūsų lageryje taip ir sakoma: „nors baltas apykaklaites prisiūk" – kai jau visiškai lengva, visiškai nėra kas veikti. O jų – ir švarkeliai balti! Po darbo „Mirusiųjų namų" katorgininkai ilgai *vaikštinėdavo* po kalėjimo kiemą – matyt, nebuvo marinami badu! Beje, „Užrašų iš Mirusiųjų namų" cenzūra nenorėjo praleisti, nuogąstavo, jog Dostojevskio pavaizduotas toks *lengvas* gyvenimas nesulaikys nuo nusikaltimų. Ir Dostojevskis pridėjo cenzūrai naujus puslapius – parodė, „kad *vis dėlto* gyvenimas katorgoje sunkus!"[1] Pas mus tik pridurkai sekmadieniais vaikštinėdavo, bet ir tie varžydavosi. Apie „Marijos Volkonskajos užrašus" Šalamovas sako, jog dekabristams Nerčinske dienos užduotis žmogui buvo iškasti ir prikrauti *tris pūdus* rūdos (48 kilogramus! – vienu sykiu galima pakelti!), o Šalamovui Kolymoje – *aštuonis šimtus* pūdų. Dar Šalamovas rašo, jog kartais jų darbo diena vasarą siekdavo 16 valandų! Nežinau kaip šešiolika, bet trylika darbo valandų kliuvo daugeliui – ir kasant žemę Karlage, ir kertant mišką Šiaurėje, ir grynų darbo valandų, į kurias neįeina penki kilometrai kelio miškan ir penki atgalios. Beje, ar verta ginčytis dėl dienos ilgumo? – juk norma svarbiau negu darbo dienos ilgumas, ir kai brigada neįvykdydavo normos, laiku pasikeisdavo tiktai konvojus, o darbininkai likdavo miške iki vidurnakčio šviečiant prožektoriams ir tiktai paryčiais sugrįždavo į lagerį suvalgyti vakarienės sykiu su pusryčiais, tada vėl į mišką[2].

[1] *I. Gruzdevo laiškai Gorkiui*, Gorkio archyvas, t. XI, Maskva, 1966, p. 257.

[2] Tie, kurie didina pramonės normas, dar gali save apgaudinėti, girdi, tokie gamybos technologijos pasiekimai. Bet tie, kurie didina *fizines* normas, tai budelių budeliai! – juk jie negali rimtai tikėti, jog socializmo sistemoje žmogus pasidarė dvigubai aukštesnio ūgio ir dvigubai storesnių raumenų. Štai ką – teisti! Štai ką pasiųsti tų normų vykdyti!

Apie tai papasakoti nėra kam: visi jie išmirė.

Normą didindavo dar ir taip, įrodinėdami, kad ji įvykdoma: kai šaltis būdavo žemiau 50°, dienas aktuodavo, tai yra parašydavo, jog kaliniai nėjo į darbą, – bet juos išvarydavo ir ką pasisekdavo iš jų išsunkti per tas dienas, priskirdavo kitiems, padidindami procentus. (O negyvai sušalusius tą dieną paslaugus sanitarijos skyrius nurašydavo kitomis dingstimis. O besivelkančius atgal, jau neišgalinčius paeiti arba pertemptom sausgyslėm šliaužiančius keturiomis, – konvojus nušaudavo, kad nepabėgtų, kol sugrįš jų pasiimti.)

Ir kaipgi už visa tai juos maitino? Pripildavo katilą vandens, įmesdavo į jį – gerai, jeigu neskustų kiaulinių bulvaičių, o šiaip – pajuodusių kopūstų, buroklapių, visokių atmatų. Dar vikių, sėlenų – jų negaila. (O kur mažai paties vandens, kaip Samarkos lagpunkte prie Karagandos, ten srėbalo virdavo tik po dubenėlį dienai ir dar atseikėdavo po du puodelius drumsto posūrio vandens.) Kas bent kiek vertesnio, viskas būtinai nuvagiama valdžiai (žr. devintą skyrių), pridurkams ir blatniesiems – virėjai įbauginti, tiktai paklusnumu ir laikosi. Kažkiek išrašoma iš sandėlio ir riebalų, ir mėsos „subproduktų" (tai yra ne grynų produktų), ir žuvies, ir žirnių, ir kruopų, – bet mažai kas iš to nubyra į katilo nasrus. Ir net užkampiuose valdžia atimdavo druską savo sūdiniams. (1940 metais Kotlaso-Vorkutos geležinkelyje ir duoną, ir srėbalą duodavo nesūdytą.) Kuo blogesnis produktas, tuo daugiau jo tenka zekams. Pasitaikydavo nuvarytų ir darbe kritusių kuinų mėsos, ir nors jos sukramtyti būdavo neįmanoma, tai puota. Prisimena dabar Ivanas Dobriakas: „Kadaise aš daug sukimšau į savo pilvą delfinienos, vėplienos, ruonienos, jūrinės katienos ir kitokios jūrų maitos. (Įsiterpsiu: banginienos mes valgėm Maskvoje, Kalugos užkardoje.) Gyvulių išmatos manęs negąsdino. O ožrožės, kerpės, ramunėlės – buvo geriausi valgiai". (Tą jis, matyt, prisidurdavo prie davinio.)

Pamaitinti pagal Gulago normas žmogų, trylika ar tegul ir dešimt valandų dirbantį speige, neįmanoma. Ir jau absoliučiai nebeįmanoma po to, kai sukrautosios atsargos apvogtos. Tada ir įmetama į verdantį katilą šėtoniška Frenkelio maišyklė: papenėti vienus darbininkus nusukant nuo kitų. „Katilai" suskirstomi: įvykdantiems (kiekviename lageryje tai skaičiuojama savaip), tarkim, mažiau kaip 30% normos – karcerio katilas: 300 gramų duonos ir dubenėlis srėbalo dienai; nuo 30 iki 80% – baudos katilas: 400 gramų duonos ir du dubenėliai srėbalo; nuo 80 iki 100% – gamybos katilas: 500–600 gramų duonos ir trys dubenėliai srėbalo. Toliau eina spartuolių katilai, beje, skirtingi: 700–900 gramų duonos ir papildoma košė, dvi košės, „premijinis patiekalas" – koks nors juodas pokartis ruginis paplotėlis su žirniais.

Ir dėl viso to vandeningo maisto, neįstengiančio kompensuoti kūno išeikvotos energijos, – sudega raumenys nuo jėgas pakertančio darbo ir spartuoliai su stachanoviečiais atgula po velėna pirmiau už atsilikėlius. Seni lagerininkai tą supranta ir sako: *Mažiau košės įkratyk, bet į darbą nevaryk!* Jeigu teks tokia laimė – likti ant gultų todėl, kad „neturi kuo apsirengti", tikrai gausi savo 600. Jeigu tave aprengė *pagal sezoną* (išgarsėjęs posakis) ir išvedė į *trasą* – nors kūju išduobk skeltuvą, daugiau kaip 300 įšalusioje žemėje neįkirsi.

Tačiau likti ant gultų – ne zeko valioj... Jis pats bėga į vorą, kad neliktų paskutinis. (Vienu metu kai kuriuose lageriuose *paskutinį* – sušaudydavo.)

Žinoma, ne visuomet ir ne visur maitino taip prastai, bet šie skaičiai tipiški: jie paimti iš karo metų Kraslago. Vorkutoje tuo laiku kalnakasio davinys, turbūt pats didžiausias Gulage (todėl, kad ta anglimi šildėsi didvyriškoji Maskva), buvo: už 80% po žeme ir 100% viršuje – kilogramas trys šimtai gramų.

O *iki* revoliucijos? Baisiausiame, nepakeliamame Akatujuje *ne darbo* dieną („ant gultų") duodavo po pustrečio svaro duonos (kilogramą!) ir 32 zolotnikus mėsos – 133 gramus! Darbo dieną – po tris

svarus duonos ir 48 zolotnikus (200 gramų) mėsos, ar ne daugiau už fronto kareivio davinį? Ten buzą ir košę kaliniai ištisais kubilais tempdavo prižiūrėtojų kiaulėms, o grikių tyrė (! – Gulagas niekad jos nematė) P. Jakubovičiui buvo „neapsakomai šlykštaus skonio". Pavojus mirti nuo išsekimo ir Dostojevskio katorgininkams niekuomet negrėsė. Kur jau ten, jeigu po jų kalėjimą („zoną") vaikštinėjo žąsys (!!) – ir kaliniai nenusuko joms galvų[1]. Duona ant jų stalų stovėjo laisvai, o Kalėdoms išdavė jiems po *svarą* jautienos, sviesto į košę – kiek nori. Sachaline kaliniai rūdininkai ir kelininkai intensyviausio darbo mėnesiais gaudavo per dieną: duonos – po 4 svarus (kilogramą šešis šimtus gramų!), mėsos – po 400 gramų, kruopų – po 250 gramų! Ir sąžiningasis Čechovas analizuoja: ar iš tiesų tos normos pakankamos, gal kai prastai iškepta ir išvirta, jų negana? Jeigu jis būtų žvilgtelėjęs į mūsiškio darbo jaučio dubenėlį, būtų čia pat ir išleidęs paskutinę dvasią.

Kokios reikėjo fantazijos amžiaus pradžioje įsivaizduoti, kad „po trisdešimties-keturiasdešimties metų" ne viename Sachaline, o visame Archipelage džiaugsis gavę dar šlapesnės, subjaurotos, suzmekusios, su velniaižin kokiom priemaišom duonos – ir septyni šimtai gramų jos bus pavydėtinas „spartuolio" davinys?!

Ne, daugiau! – kad visoje Rusioje kolchozninkai dar ir šitokio kalinio davinio pavydės! – „juk mes ir tiek neturime!.."

Netgi Nerčinsko cariniuose rūdynuose mokėjo „auksakasių pinigus" – papildomą mokestį už viską, kas padaryta viršaus (valdiška užduotis visada buvo saikinga). Mūsų lageriuose per didumą Archipelago metų nemokėjo už darbą ničnieko arba mokėjo tiek, kiek reikia muilui ir dantų milteliams. Tik tuose retuose lageriuose ir tais trumpais tarpsniais, kai kažkodėl įvesdavo *ūkiskaitą* (ir nuo aštuntadalio iki ketvirtadalio faktiškojo uždarbio buvo užskaitoma

[1] Lygindamas daugelį sunkių lagerių, teisingai papriekaištavo man Šalamovas: „Ir koks dar ten ligoninės *katinas* pas jus campinėja? Kodėl jo lig šiol niekas nepapjovė ir nesuvalgė?.. Ir kam Ivanas Denisovičius nešiojasi pas jus *šaukštą*, kai žinoma, jog visa, kas verdama lageryje, gali tiesiog išgerti *per kraštelį*?"

kaliniui), zekai galėdavo nusipirkti duonos, mėsos ir cukraus, ir staiga – o stebuklas! – valgykloje ant stalo likdavo duonos plutelė ir penkias minutes niekas į ją rankos neištiesdavo.

Kaipgi mūsų čiabuviai apsirengę ir apsiavę?

Visi archipelagai – kaip archipelagai: tyvuliuoja aplinkui mėlynas vandenynas, auga kokoso palmės ir salų administracijai nereikia kaštuotis, kad čiabuvius aprengtų – vaikščioja jie basi ir beveik nuogi. O mūsų prakeiktojo Archipelago nė įsivaizduot neįmanoma kepinamo saulės: amžinai jis nuklotas sniego, amžinai po jį švilpauja pūgos. Ir visą šitą dešimties-penkiolikos milijonų kalinių galybę dar reikia aprengti ir apauti.

Laimė, užgimę ne Archipelage, jie čionai atvažiuoja ne visai nuogi. Juos galima palikti kaip stovi – tikriau, kokius juos paliks *socialiai artimi*, tiktai Archipelago labui išplėšus kąsnį, kaip kad avinui įkerpama ausis: milinėms įkypai nurėžus skvernus, budionovkai nupjovus viršų, kad pūstų per pakaušį. Deja, laisvųjų drabužiai ne amžini, o apavas per savaitę suplyšta nuo Archipelago kelmų ir kemsų. Ir reikia čiabuvius rengti, nors užsimokėti jie neturi kuo.

Kada nors tai dar išvys Rusijos scena! Rusijos ekranas! – patys bušlatai vienos spalvos, jų rankovės – kitos. Arba lopas ant lopo, ir jau nematyti bušlato spalvos. Arba bušlatas kaip *ugnis* (draiskalai lyg liepsnos liežuviai). Arba kelnių lopai – iš medžiagos, kuria buvo apsiūtas kažkieno siuntinys, ir dar ilgai galima įskaityti cheminiu pieštuku užrašyto adreso kraštelį[1].

O ant kojų – ištikimos rusiškos vyžos, tik nėra gerų autskarių prie jų. Arba autopadangos galas, pririštas tiesiai prie basos kojos viela, elektros laidu. (Vargas – geriausias mokytojas...) Jeigu tas padangos galas vielomis sukabintas, bus kamašai – čia jau garsieji „ČTZ" (Čeliabinskij traktornyj zavod – Čeliabinsko traktorių gamykla). Arba „burkos", veltiniai

[1] Akatujuje kaliniams duodavo kailinius.

batai, pasiūti iš senų suplyšusių vatinukų skutų, o jų padai – sluoksnis veltinio, sluoksnis gumos[1]. Rytą prie vachtos, girdėdamas kalinius skundžiantis šalčiu, pataisos darbų lagerio punkto viršininkas atsako jiems su gulagišku sąmoju:

– Antai mano žąsis per žiemą basa vaikščioja ir nesiskundžia, teisybė, kojos raudonos. O jūs visi su čiunėm.

Dar pasirodys ekrane pilkai bronziniai lagerininkų veidai. Ašarojančios akys, paraudę vokai. Baltos sutrūkusios išbertos lūpos. Kerši neskusti šeriai. Žiemos metu – vasarinė kepurė prisiūtomis ausinėmis.

Atpažįstu jus! – tai jūs, mano Archipelago gyventojai!

Tegu ir kiek valandų truktų darbo diena – vis tiek darbininkai kada nors pareina į baraką.

Barakas? O kai kur ir žeminė, iškasta žemėje. O Šiaurėje dažniausiai – palapinė, teisybė, užpilta žemėmis, atsainiai apmušta plonlentėmis. Neretai vietoj elektros – žibalinės lempos, bet ir balanų pasitaiko, ir vatos dagčių, sumirkytų žuvies taukuose. (Ust Vymėje dvejus metus nematė žibalo ir net štabo barake žibino aliejų iš produktų sandėlio.) Štai šioje varganoje šviesoje ir apžvelgsime pražudytą pasaulį.

Dviaukščiai gultai, triaukščiai gultai, prabangos požymis – vagonėliai. Lentos dažniausiai plikos, ant jų nieko nėra: kai kuriose komandiruotėse taip išvagia viską iki siūlo galo (o paskui iššvaisto per laisvuosius), kad ir valdiško jau nieko neduoda, ir jokio savo daikto barakuose nelaiko: nešiojasi darban ir katiliukus, ir puodelius (net daiktamaišius ant kupros – ir šitaip žemę kasa), apsivynioja kaklą antklode, kas ją turi (kadras!), arba nuneša pažįstamiems pridurkams į saugomą baraką. Dieną barakas ištuštėja tarsi negyvenamas. Nakčiai ne pro šalį būtų atiduoti į džiovyklą drėgnus darbo drabužius (ir džiovykla yra!) – bet juk išsirengęs sustipsi ant plikų lentų! Taip ir džiovinasi ant kūno. Naktį prišąla prie palapinės sienos kepurė, moterims – plaukai.

---

[1] Nei Dostojevskis, nei Čechovas, nei P. Jakubovičius mums nepasako, kuo kaliniai avėjo. Bet juk turėjo apavą, kitaip būtų buvę aprašyta.

Net vyžas pasikiša po galva, kad jų nepavogtų nuo kojų (Burepolomas, karo metai). Barako vidury – benzino statinė, atstojanti krosnį, ir gerai, jei įkaitusi – tuomet autkojų garai užtvindo visą baraką, – o šiaip nedega joje žalios malkos. Kai kurie barakai taip privisę parazitų, kad nepadeda keturių dienų smilkymas siera, ir jei vasarą zekai išeina miegoti zonoje ant žemės, blakės ropoja pridurmu ir apninka juos ten. O utėles iš baltinių zekai išvirina savo pietų katiliukuose.

Visa tai pasidarė įmanoma tik socialistinėje XX amžiaus valstybėje, ir nieko palyginti su praėjusio amžiaus kalėjimų metraščiais čia neįmanoma: jie tokių dalykų neaprašė.

Prie viso šito dar reikėtų pridurti, kaip iš duonos raikytuvės į valgyklą neša ant padėklo brigados duoną, lydimą pačių stipriausių brigadininkų su vėzdais – kitaip pastvers, atims, išgraibstys. Pridurti, kaip siuntinius išmuša iš nagų vos uždarius siuntinių skyriaus duris. Pridurti nuolatinį nerimą, ar neatims valdžia poilsio dienos (ką čia kalbėti apie karą, jei „Uchtos sovchoze" jau metai iki karo neliko nė vienos poilsio dienos, o Karlage jų neatmena nuo 1937 iki 1945). Ir prie viso šito – amžinas lagerio gyvenimo nepastovumas, permainų konvulsijos: čia gandai apie etapą, čia patsai etapas (Dostojevskio katorga nežinojo etapų, ir po dešimt, ir po dvidešimt metų žmonės išbūdavo tame pačiame kalėjime, tai visai kitas gyvenimas); čia kažkoks neaiškus ir staigus „kontingentų" maišymas; čia permetinėjimai „gamybos interesais"; čia *komisavimai* (medicinos komisija nustato, ar tu tinki darbui); čia turto inventorizacijos; čia ūmios nakties kratos, kai reikia išsirengti ir išjaukiamas visas tavo varganas šlamštas; dar paskiros nuodugnios kratos prieš gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją (praėjusio šimtmečio katorgos Kalėdos ir Velykos tokių dalykų negirdėjo). Ir triskart per mėnesį žudanti, alinanti pirtis. (Kad nekartočiau, nerašysiu čia apie ją: yra išsami analitinė Šalamovo studija, yra Dombrovskio pasakojimas.)

Ir paskui dar – tas nuolatinis įkyrus (inteligentą kankinantis) buvimas krūvoje, kai tu ne individualybė, o brigados narys, ir esi priverstas apskritą parą, apskritus metus ir visą ilgą laiko tarpą daryti ne kaip pats nusprendei, o kaip reikia brigadai.

Dar reikia nepamiršti, kad visa tai pasakyta turint galvoje stacionarinį lagerį, stovintį nebe pirmi metai. O juk kažkada ir kažkas (kas, jei ne mūsų nelaimingas brolis) turėjo duoti tiems lageriams pradžią: ateiti į šaltą užsnigtą mišką, aptempti viela medžius, o kas gyvas sulauks pirmųjų barakų – barakai tie bus sargybai. 1941 metų lapkritį netoli Rešiotų stoties buvo įsteigtas Kraslago pirmasis lagpunktas (per 10 metų jų išdygo septyniolika). Atsiuntė 250 kareivų, pašalintų iš armijos, kad ji morališkai sutvirtėtų. Kirto mišką, rentė trobesius, bet stogų dengti nebuvo kuo, taip ir gyveno po grynu dangumi su geležinėm krosnelėm. Duoną atveždavo sušalusią, sukapodavo kirviu, išduodavo rieškučiomis – sukapotą, sutrupintą, sumaigytą. Kitas valgis – smarkiai sūdyta kuprė. Burną degino, ir gaivinosi sniegu.

(Minėdami tėvynės karo didvyrius, nepamirškit šitų...)

Štai tokia ir yra – mano Archipelago kasdienybė.

* * *

Filosofai, psichologai, medikai ir rašytojai galėtų mūsų lageriuose kaip niekur kitur nuodugniai ir visapusiškai stebėti ypatingą procesą – kaip siaurėja žmogaus intelektinis ir dvasinis akiratis, kaip žmogus pažeminamas ligi gyvulio ir dar gyvas būdamas numiršta. Tačiau psichologams, atsidūrusiems lageryje, daugiausia ne stebėjimai rūpėjo: jie patys patekdavo į tą srovę, kuri suplakdavo asmenybę su mėšlu ir dulkėmis.

Išlikę gyvi lageriuose partiniai ortodoksai siuntinėja man dabar patetiškus priekaištus: kokie žemi „Vienos Ivano Denisovičiaus dienos" herojų jausmai ir mintys! Kur jų skausmingi apmąstymai apie istoriją? (Beje, esama ten ir jų.) Amžinai davinys ir srėbalas, o juk yra nepalyginti baisesnių kančių negu badas!

Ak – yra? Ak – nepalyginti baisesnių kančių (ortodoksalios minties kančių)? Nekentėt jūs bado, prie sanitarijos skyrių ir sandėlių prisiplakę ponai kilniaminčiai ortodoksai!

Šimtmečius žinoma, kad Badas valdo pasaulį! (Ir Badu, tuo, kad badaujantieji esą būtinai sukils prieš sočiuosius, beje, pagrįsta visa Prie-

šakinė Teorija. Bet yra ne taip: sukyla tik šiek tiek alkstantys, o tikrai išbadėjusiems ne sukilimai rūpi.) Badas valdo kiekvieną badaujantį žmogų, jeigu tik jis pats neapsisprendė sąmoningai numirti. Badas, spiriantis dorą žmogų eiti vogti („bado nagai aštrūs"). Badas, verčiantis patį nesavanaudiškiausią žmogų pavydžiai žiūrėti į svetimą dubenėlį, susikrimtus svarstyti, kiek gali sverti kaimyno duonos davinys. Badas, kuris aptemdo protą ir neleidžia niekur atitraukti dėmesio, apie nieką pagalvoti, apie nieką pašnekėti, vien tik apie valgį, valgį, valgį. Badas, nuo kurio nebegali pabėgti nė į sapnų pasaulį: visi sapnai – apie valgį, ir nemiga – apie valgį. Ir jau veikiai – ištisinė nemiga. Badas, nuo kurio ilgiau trukus nebegali jau ir pasisotinti: žmogus virsta tiesiasroviu vamzdžiu ir ką tik jis nuryja, viskas iš jo kiaurai išeina.

Kaip niekas, kur laikosi gyvybė, negali egzistuoti nepašalindamas to, kas panaudota, taip ir Archipelagas negalėtų kitaip krutėti, tik nusodindamas į dugną svarbiausias savo atliekas – *klipatas, gaišenas*. Ir visa, kas Archipelago sukurta, – išsunkta iš klipatų raumenų (prieš tai, kai jie virto klipatomis).

Ir dar štai ką turi pamatyti Rusijos ekranas: kaip klipatos, pavydžiai šnairuodami į varžovus, budi prie virtuvės prieangio ir laukia, kada neš atmatas į pamazgų duobę. Kaip jie puola, pešasi, ieško žuvų galvų, kaulų, daržovių nuolupų. Ir kaip vienas klipata gauna toj duobėj galą – užmušamas. Ir kaip paskui tas atmatas jie plauna, verda ir valgo. (O smalsūs operatoriai gali dar toliau filmuoti ir parodyti, kaip 1947 metais Dolinkoje iš laisvės atvežtos Besarabijos valstietės puola to paties į klipatų jau *patikrintą* pamazgų duobę.) Ekranas parodys, kaip stacionare po antklodėmis guli dar susinėrę kaulai ir beveik nekrustelėję miršta – ir juos išneša. Kaip paprastai miršta žmogus: šneka – ir nutilo; eina keliu – ir susmuko. „Plumpt – ir nebėr". Kaip (Unžos, Nukšos lagpunktai) didžiasnukis socialiai artimas darbų skirstytojas nutempia nuo gultų už kojų kalinį išvesti, o tas jau negyvas, kaukšt galva į grindis. „Nudvėsė, stipena!" Ir dar jį smagiai paspiria koja. (Tuose lagpunktuose karo metais nebuvo nei felčerio, net nei sanitaro, todėl nebuvo ir ligonių, o kas apsimesdavo

esąs ligonis – išvesdavo draugai už parankių į mišką ir dar nešdavosi lentą bei virvę, kad lavonus būtų lengviau vilkti atgal. Darbe sodindavo ligonį arčiau laužo, ir visi – kaliniai ir konvojininkai – buvo suinteresuoti, kad jis greičiau numirtų.)

Ko nepagaus ekranas, tą aprašys mums lėta įdėmi proza, ji atskirs tuos mirties kelio atspalvius, vadinamus čia skorbutu, čia pelagra, čia edema nuo baltymų stygiaus, čia elementaria distrofija. Šit kandai duoną ir ant jos liko kraujas – tai skorbutas. Toliau ims kristi dantys, pūliuoti dantenos, atsivers opos ant kojų ir ištisais gabalais kris mėsos, žmogus ims atsiduoti lavonu, nuo storų gumbų sutrauks kojas, į stacionarą tokių neguldo, ir jie šiaužioja keturpėsti po zoną. Tamsėja veidas lyg nuo įdegimo, pleiskanoja, žmogus suviduriuoja – tai pelagra. Reikia kažkaip sustabdyti viduriavimą – vartojama kreida po tris šaukštus per dieną, čia sakoma, kad jei gautum ir prisivalgytum silkės, pilvas pradėtų laikyti maistą. Bet iš kur tu gausi silkės? Žmogus silpsta, silpsta, ir kuo aukštesnio ūgio, tuo greičiau. Jis jau toks silpnas, kad nepajėgia užlipti ant viršutinių gultų, nepajėgia peržengti per gulintį rąstą: turi koją pakelti abiem rankomis ar keturiom perropoti. Viduriavimas atima žmogui ir jėgas, ir bet kokį dėmesį – kitiems žmonėms, gyvenimui, sau pačiam. Jis kursta, kvailėja, nebegali verkti net kai jį vilkte velka žeme paskui roges. Jo jau negąsdina mirtis, jis skendi lengvoje rausvoje migloje. Jau peržengė visas ribas, užmiršo, kuo vardu jo žmona ir vaikai, užmiršo, kuo vardu jis pats. Kartais visą badu mirštančiojo kūną išberia mėlynai juodais spuogais su pūlingom viršūnėlėm, mažesnėm už smeigtuko galvutę, – išberia veidą, rankas, kojas, liemenį, net mašnelę. Negali prie jų prisiliesti, taip skauda. Šunvotės pritvinksta, paskui pratrūksta, iš jų ištrykšta tiršta pūlių kirmėlaitė. Žmogus gyvas supūva.

Jeigu tavo gultų kaimynui ant veido užropojo juodų galvinių utėlių – tai tikras mirties ženklas.

Fe, koks natūralizmas. Kam dar apie tai pasakoti?

Ir apskritai dabar mums kalba tie, kurie patys nekentėjo, kurie baudė arba nusiplovė rankas, arba nutaisė nekaltą miną: kam visa tai minėti? Kam aitrinti senas žaizdas? (*Jų* žaizdas!!)

Į tai atsake dar Levas Tolstojus Biriukovui („Pašnekesiai su Tolstojum"): „Kaip kam minėti? Jeigu aš turėjau piktą ligą ir išsigydžiau ir nuo jos apsivaliau, visada su džiaugsmu minėsiu. Neminėsiu tik tada, jeigu sirgsiu vis taip pat ir dar sunkiau ir man norėsis apgauti save. Jeigu mes prisiminsime sena ir tiesiai pažvelgsime tam į akis, tada ir mūsų naujas dabartinis smurtas atsiskleis".

Šiuos puslapius apie klipatas noriu užbaigti N. Govorkos pasakojimu apie inžinierių Levą Nikolavevičių J. (juk tikriausiai Tolstojaus garbei!) – klipatą teoretiką, kuriam klipatos egzistencijos forma atrodė patogiausia gyvybės išsaugojimo forma.

Šit ką veikia inžinierius J. nykokame zonos užkampyje kaitrų sekmadienį: į žmogų panaši būtybė sėdi įklonyje ties duobe, kuri prisirinkusi rudo durpinio vandens. Apie duobę išdėliota silkių galvos, žuvų kaulai, kremzlės, duonos plutos, košės gumulai, žalios nuplautos bulvių lupenos ir dar kažkas, ką sunku net įvardyti. Ant skardos lakšto sukrautas mažas lauželis, virš jo kabo kareiviškas juodai aprūkęs katiliukas su viralu. Regis, viskas! Mediniu šaukštu klipata pradeda semti tamsią buzą iš katiliuko ir paeiliui užkanda ją čia bulvių lupena, čia kremzle, čia silkės galva. Jis labai ilgai, labai sąmoningai atsidėjęs kramto (visų klipatų bėda – kad ryja paskubom, nekramtydami). Jo nosis vos kyšo iš tamsiai pilkų gaurų, kuriais apžėlęs kaklas, smakras, skruostai. Nosis ir kakta – geltoni kaip vaškas, daiktais nupleiskanoję. Akys ašaroja, tankiai mirksi.

Pastebėjęs prieinant pašalietį, klipata greit surankioja viską, ko nespėjo suvalgyti, prispaudžia katiliuką prie krūtinės, prisiploja prie žemės ir susiriečia kaip ežys. Dabar jį gali mušti, stumdyti – jo nuo žemės neatplėši, jis nesukrutės ir neparodys katiliuko.

N. Govorka draugiškai šnekučiuoja su juo – ežys trupučiuką iškiša galvą. Jis mato, kad nei mušti, nei katiliuko atimti iš jo neketina. Šnekučiuoja toliau. Jie abu inžinieriai (N. G. – geologas, J. – chemikas), ir šit J. atveria G. savo įsitikinimus. Operuodamas nepamirštomis cheminių junginių formulėmis, jis įrodinėja, kad visą reikiamą maistą galima išgauti ir iš atliekų, tik reikia įveikti pasišlykštėjimą ir sutelkti visas jėgas, idant tą maistą iš ten pasiimtum.

Nors lauke kepina, J. apsitūlojęs keliomis drapanomis, ir labai nešvariomis. (Ir tai motyvuota: J. eksperimentiškai yra nustatęs, jog labai nešvariuose drabužiuose utėlės ir blusos nebesiveisia, tarytum šlykštėdamosi. Todėl vieną apatinę drapaną jis net išsirinko iš šluosčių, panaudotų dirbtuvėje.)

Štai kaip jis atrodo: šalmas-budionovka su juodu nuodėguliu vietoj cipcio; nuodegos ir per visą šalmą. Suskretusios dramblinės šalmo ausys apkibusios kur šienu, kur pakulom. Iš viršutinės drapanos ant nugaros ir ant šonų kadaruoja išpešioti kuokštai. Lopai, lopai. Ant vieno šono dervos sluoksnis. Pamušalo vata brizguliais karo iš vidaus ant padurkų. Abi išorinės rankovės perplėštos ligi alkūnių, ir kai klipata pakelia rankas – jis tarytum plasnoja šikšnosparnio sparnais. O ant jo kojų – čiunės kaip laivai, suklijuotos iš raudonų padangų.

Kodėl jis taip šiltai apsirengęs? Pirmiausia – vasara trumpa, o žiema ilga, reikia viską išsaugoti žiemai, o kur kitur, jei ne ant savęs? Antra ir svarbiausia – toksai jis pasidaro minkštas nelyginant oro pagalvė, tad mušamas nejunta skausmo. Jį tranko ir kojom, ir lazdom, o mėlynių nėra. Tai vienas jo apsaugos būdų. Tik reikia visada suspėt pamatyti, kai kas nori tvoti, suspėt parpulti, kelius pritraukti prie pilvo ir taip jį pridengti, galvą prilenkti prie krūtinės ir apglėbti storomis vatinėmis rankomis. Tuomet jį gali mušti tiktai per minkštą vietą. O kad nemuštų ilgai – reikia greitai suteikti mušančiajam pergalės jausmą, todėl J. išmoko nuo pat pirmo smūgio pasiutusiai žviegti kaip paršiukas, nors ir visai neskauda. (Lageryje juk labai mėgsta mušti silpnuosius, ir ne tiktai darbų skirstytojai ir brigadininkai, o ir paprasti zekai, idant pasijustų ne visai silpni. Ką daryti, jei žmonės nemoka pasijusti stiprūs kitaip, tik parodę žiaurumą?)

Ir pasirinktasis gyvenimo būdas J. atrodo visiškai pakenčiamas ir išmintingas – ir dar nereikalaująs susiteršti sąžinės. Jis niekam nedaro pikto.

Jis tikisi išgyventi bausmės laiką.

Klipatos interviu baigtas.

Senas kolymietis Tomas Sgovijus (italas iš Bafalo) tvirtina: „Klipatomis greičiausiai virsdavo inteligentai; visi klipatos, kuriuos pažinojau, buvo iš inteligentijos. Niekad nemačiau, kad klipata būtų paprastas rusų valstietis".

Galbūt jo pastebėta ir teisingai: valstiečio nelaukia niekas daugiau, tik darbas, darbu jis gelbstisi, nuo darbo žūva. O inteligentui kartais nėra kaip kitaip apsisaugoti, kaip tik virsti klipata ir netgi taip virtuoziškai ištobulinti teoriją kaip J.

* * *

Mūsų šauniojoje tėvynėje pačios svarbiausios ir drąsiausios knygos niekuomet nebūna perskaitytos amžininkų, niekuomet nepaveikia laiku tautos minties (vienos todėl, kad uždraustos, persekiojamos, nežinomos, kitos todėl, kad išprusę skaitytojai iš anksto prieš jas nustatomi). Ir šią knygą aš rašau grynai iš pareigos jausmo – todėl, kad mano rankose susikaupė pernelyg daug pasakojimų bei atsiminimų ir negalima leisti jiems pražūti. Nesitikiu savo akimis išvysti ją kur nors išspausdintą; mažai teturiu vilties, kad ją perskaitys tie, kurie išnešė savo kaulus iš Archipelago; visai netikiu, kad ji paaiškins mūsų istorijos tiesą tuomet, kai dar bus galima ką nors pataisyti. Pačiame knygos rašymo įkarštyje mane ištiko didžiausias gyvenimo sukrėtimas: drakonas trumpam išlindo, grublėtu raudonu liežuviu čiuptelėjo mano romaną, dar keletą senų dalykų – ir pasislėpė kol kas už užuolaidos. Bet aš girdžiu jo alsavimą ir žinau, kad jo dantys tyko grybštelėti mano kaklą, tik dar neatmatuoti visi terminai. Ir suniokota dvasia aš stengiuosi užbaigti šią studiją, kad bent ji išvengtų drakono dantų. Tomis dienomis, kada Šolochovas, jau seniai nebe rašytojas, iš nukamuotųjų ir įkalintųjų rašytojų šalies išvažiavo atsiimti Nobelio premijos, – aš sukau galvą, kaip paspruk-ti nuo šnipų į užuoglaudą ir laimėti laiko savo slāptai užilstančiai plunksnai, kad galėčiau užbaigti štai šią knygą.

Čia aš nukrypau į šalį, o norėjau pasakyti, kad mūsų šalyje geriausios knygos lieka nežinomos amžininkams ir labai gali būti,

kad aš bergždžiai atkartoju tai, kas jau kito pasakyta, ir jeigu žinočiau kažkieno kito slaptą triūsą, galėčiau sutrumpinti savąjį. Tačiau per septynerius skurdžios blankios laisvės metus šis tas vis dėlto iškilo paviršiun, viena plaukiko galva paryčio jūroje išvydo kitą ir kimiu balsu šūktelėjo. Taip aš sužinojau apie šešiasdešimt Šalamovo lagerio apsakymų ir jo studiją apie blatnuosius.

Noriu čia pareikšti, kad, be keleto privačių dalykų, mudviejų Archipelago interpretacijos niekuomet nesiskyrė. Visą tenykštį gyvenimą mudu apskritai vertinome vienodai. Šalamovo lagerių patirtis buvo skaudesnė ir ilgesnė negu mano, ir aš su pagarba pripažįstu, jog kaip tik jam, o ne man teko palytėti tą žiaurumo ir nevilties dugną, į kurį traukė mus visa lagerio kasdienybė.

Bet tai neužgina man paprieštarauti jam ten, kur mūsų. požiūriai nesutampa. Vienas tokių dalykų – lagerio sanitarijos skyrius. Apie kiekvieną lagerio organą Šalamovas kalba su neapykanta ir pagieža (ir jis teisus!) – ir tik sanitarijos skyrių visuomet aprioriškai išskiria. Jis palaiko, jeigu ne kuria, legendą apie geradarį lagerio sanitarijos skyrių. Jis tvirtina, jog viskas lageryje prieš lagerininką, o štai gydytojas – vienintelis gali jam padėti.

Tačiau *gali* padėti dar nereiškia: padeda. Gali padėti, jeigu panorės, ir darbų vykdytojas, ir normuotojas, ir buhalteris, ir darbų skirstytojas, ir sandėlininkas, ir virėjas, ir barako tvarkdarys – bet ar daug jų padeda?

Galbūt iki 1932 metų, kol lagerių sanitarija dar buvo pavaldi Sveikatos apsaugos liaudies komisariatui, gydytojai galėjo būti gydytojais. Bet 1932 metais jie buvo perduoti visiškai Gulago žiniai – ir jų tikslas tapo padėti priespaudai ir būti duobkasiais. Tad, nekalbant apie pasitaikančius gerų gydytojų gerus poelgius, – kas būtų laikęs Archipelage sanitarijos skyrių, jeigu jis nebūtų tarnavęs bendram tikslui?

Kai komendantas ir brigadininkas taip sumuša klipatą už atsisakymą dirbti, kad jis laižosi žaizdas kaip šuva, dvi paras be sąmonės guli karceryje (Babičius), paskui du mėnesius negali nusirepečkoti nuo gultų, –

ar ne sanitarijos skyrius (Džidos lagerių 1-asis pataisos darbų punktas) atsisako surašyti aktą apie sumušimą, o vėliau atsisako ir gydyti?

O kas, jeigu ne sanitarijos skyrius, pasirašo kiekvieną potvarkį apie pasodinimą į karcerį? (Beje, nepraleiskim nepaminėję, kad ne taip jau labai valdžiai tas gydytojų parašas reikalingas. Lageryje netoli Indigirkos buvo laisvai samdomas „lepila" (felčeris, – o ne atsitiktinis lagerių žodelis!) S. Čebotariovas. Jis nepasirašė nė vieno lagpunkto viršininko potvarkio pasodinti į karcerį, nes buvo tos nuomonės, jog į tokį karcerį negalima sodinti ir šunų, ne tiktai žmonių: krosnis šildė tik prižiūrėtoją koridoriuje. Nieko, sodino ir be jo parašo.)

Kai dėl darbų vykdytojo ar meistro kaltės neginamas ar nesaugomas zekas žūva gamyboje, – kas, jeigu ne felčeris ir sanitarijos skyrius, pasirašo aktą, esą jis mirė plyšus širdžiai? (Vadinasi, tegu lieka viskas po senovei ir rytoj žūva kiti. O kitaip juk ir felčerį rytoj į kasyklas. O tada ir gydytoją.)

Kai vyksta ketvirčio *komisavimas* – ta lagerininkų bendrosios medicinos apžiūros komedija, kvalifikuojama TFT, SFT, LFT ir IFT (tiažiolyj, srednij, liogkij, individualnyj fizičeskij trud – sunkus, vidutinis, lengvas, individualus fizinis darbas), – ar daug prieštarauja gerieji gydytojai piktajam sanitarijos skyriaus viršininkui, kuris pats tik tuo ir laikosi, kad tiekia sunkaus darbo kolonas?

O gal sanitarijos skyrius buvo gailestingas nors tiems, kurie nepagailėjo dalies savo kūno, kad išgelbėtų kitką? Visi žino įstatymą, jis ne vienam kokiam lagpunktui: nusikirtusiems ką nors, tyčia susižalojusiems ir *apsimetusiems ligoniais* medicinos pagalba išvis *neteikiama*! Įsakymas – administracijos, o kas tokie *neteikia* pagalbos? Gydytojai... Nusitraukei kapsule keturis pirštus, nueini į ligoninę – tvarsčio neduoda: drožk sau ir dvėsk, šunie! Dar Volgos kanale visuotinio lenktynių entuziazmo laikais staiga kažkodėl (?) priviso pernelyg daug *apsimetusių ligoniais*. Bemat buvo paaiškinta: klasinio priešo išpuolis. Tai juos – gydyti?.. (Žinoma, tai priklauso nuo apsimetėlio gudrumo: galima taip apsimesti, kad šito neįrodysi. Ansas Bernšteinas sumaniai apsiplikino ranką per skudurą – ir išgelbėjo

sau gyvybę. Kitas sumaniai nusišaldys ranką be pirštinės arba prisišlapins į veltinį ir eina į speigą. Bet ne viską numatysi: prisimeta gangrena, ir amen. Kartais kalinys apsimeta ligoniu nenoromis: Babičiaus negyjančios skorbuto žaizdos buvo palaikytos sifilio požymiu, kraujo analizės padaryti nebuvo kur, jis nudžiugęs sumelavo, esą ir pats sirgęs sifiliu, ir visi namiškiai. Persikėlė į venerikų zoną ir taip atitolino mirtį.)

Ar sanitarijos skyrius kada nors atleido nuo darbo visus, kurie tą dieną iš tikrųjų sirgo? Ar neišvarydavo kasdien už zonos kažkiek visiškų ligonių? Zekų liaudies herojaus ir komiko Piotro Kiškino gydytojas Suleimanovas neguldė į ligoninę todėl, kad jo viduriavimas neatitiko normos: reikia būtinai kas pusvalandis ir su krauju. Tada, varant etapu koloną į darbo objektą, Kiškinas atsitūpė rizikuodamas, kad bus nušautas. Tačiau konvojus pasirodė gailestingesnis už gydytoją: sustabdė pravažiuojančią mašiną ir pasiuntė Kiškiną į ligoninę. Žinoma, man prieštaraus, girdi, sanitarijos skyrius buvo suvaržytas griežto C grupės procento – stacionarinių ligonių ir vaikščiojančių ligonių[1]. Teisintis visuomet galima, bet kiekvienu atveju pasireiškė ir žiaurumas, kurio niekada neatsvers samprotavimas, girdi, „užtai kažkam kitam" tuo laiku buvo padaryta gera.

O dar prisiminkim čia siaubingas lagerių ligonines, tokias kaip Krivoščiokovo 2-ojo lagpunkto stacionaras: mažas priimamasis, išvietė ir stacionaro kambarys. Išvietė bjauriai dvokia ir prasmardina visą ligoninę, bet argi kalta išvietė? Čia kiekvienoje lovoje guli *po du* viduriuojančius ir ant grindų tarp lovų taip pat. Nusilpusieji varo tiesiai į lovą. Nei baltinių, nei vaistų (1948–1949). Stacionarui vadovauja medicinos instituto trečio kurso studentas (sėdi pagal 58-ąjį), jis apimtas visiškos nevilties, bet nieko negali padaryti. Sanitarai,

[1] Gydytojai išsisukinėjo kaip galėdami. Symės OLP'e įrengė *pusiau stacionarą*: klipatos gulėjo ant savo bušlatų, eidavo kasti sniego, bet valgė iš ligoninės katilo. Laisvasis sanitarijos skyriaus viršininkas A. Statnikovas elgėsi su C grupe taip: mažino stacionarus darbo zonose, bet plėtė OLP'us-ligonines, tai yra susidedančius iš vienų ligonių. Oficialiuose Gulago dokumentuose kartais net rašė: „pagerinti kalinių fizinį profilį" – bet pagerinti niekas nedavė lėšų. Visos tos dorų gydytojų gudrybės kaip tik ir patvirtina, jog sanitarijos skyriui nebuvo leidžiama sustabdyti mirčių proceso.

valgydinantys ligonius, – įsiganę žaliūkai: jie ligonius apvalgo, vagia iš jų ligoninės davinio. Kas juos įtaisė į tokią pelningą vietą? Turbūt *kūmas*. Studentas neturi jėgų juos išvaikyti ir apginti ligonių davinį. O gydytojas – ar kiekvienas turėjo?..[1]

O gal kokiame nors lageryje sanitarijos skyrius galėjo išsireikalauti tikrai žmonišką maitinimą? Na, kad bent nematytų vakarais tų „vištakių brigadų", kai grįžta iš darbo vorele it aklieji, laikydamiesi kits kito? Ne. Jei per stebuklą kas ir išsikovodavo geresnį maitinimą, tai tik gamybos administracija, kad turėtų tvirtus darbininkus. O visai ne sanitarijos skyrius.

Gydytojų čia niekas ir nekaltina (nors dažnai nedideli iš jų narsuoliai, mat baisu prieš visus eiti), bet nereikia ir legendos apie išganingąjį sanitarijos skyrių. Kaip kiekviena lagerio atšaka, taip ir sanitarija: velnio nešta, velnio ir pamesta.

Tęsdamas savo mintį, Šalamovas sako, kad tik vieninteliu sanitarijos skyriumi kalinys lageryje ir gali pasikliauti, o štai savo rankų darbu jis pasikliaut negali, nedrįsta: tai – mirtis. „Lageryje žudo ne mažas davinys, o didelis".

Patarlė teisinga: didelis davinys žudo. Pats tvirčiausias darbo jautis, sezoną paridenęs rąstus, visai nusivaro. Tuomet jam duoda laikiną invalidumą: 400 gramų duonos ir patį paskučiausią katilą. Per žiemą diduma jų išmiršta (na, tarkim, 725 iš 800). Kiti pereina į „lengvą fizinį" darbą ir išmiršta jau tada.

Bet kokią gi kitą išeitį galime pasiūlyti Ivanui Denisovičiui, jeigu felčeriu jo neims, sanitaru irgi, nė vienos dienos nusimuliuoti irgi neleis? Jeigu jis per mažai raštingas ir per daug sąžiningas, kad įsitaisytų pridurku zonoje? Ar jam lieka kita išeitis, kaip pasikliauti savo rankomis? OP (otdychatelnyj punkt – poilsio punktas)? Apsimesta liga? Aktavimas?..

Tegu jis pats papasakoja apie juos, juk ir apie juos mąstė, laiko turėjo.

[1] Dostojevskis guldavo į ligoninę be jokių kliūčų. Ir jų sanitarijos skyrius buvo bendras su konvojum. Nebrendilos!

„OP – lyg ir lagerio poilsio namai. Dešimtis metų zekai plūkiasi, be jokių atostogų, tad štai jiems – OP, dviem savaitėm. Tenai daug geriau maitina ir už zonos nevaro, o zonoje tris keturias valandas per dieną – juokas: skaldą smulkinti, zoną pašluoti ar ką paremontuoti. Jeigu lageryje kokie penki šimtai žmonių – OP atidaro penkiolikai. O juk jeigu sąžiningai paskirstytų, tai per metus su trupučiu ir visi per OP pereitų. Bet kaip niekur lageryje nėra teisybės, juo labiau su OP. Atidaro OP paslapčiomis, lyg šuo sėlintų, jau ir sąrašas trims pamainoms sudarytas, – ir ūmai uždaro nė pusmečiui nepraslinkus. Ir brukasi ten buhalteriai, kirpėjai, batsiuviai, siuvėjai – visa aristokratija, o tikrų darbininkų pridurs keletą dėl pagražinimo – atseit geriausi gamybininkai. Ir dar tau siuvėjas Berembliumas akis bado: aš, girdi, kailinius laisvajam pasiuvau, už juos į lagerio kasą tūkstantis rublių įplaukė, o tu, kvaily, visą mėnesį rąstus rideni, už tave nė šimto rublių lageris negaus, tad kas gi tas gamybininkas? kam OP skirti? Ir kol tu vaikščioji, galus daraisi, kaip patekti į OP, na mažumėlę atsipūsti, žiūrėk – jau jį ir uždarė, baigta. Ir užvis pikčiausia – kad nors kur būtų kalėjimo byloje pažymėta, jog tu buvai OP tokiais ir tokiais metais, juk šitiek buhalterių sėdi. Ne, nepažymi. Todėl, kad jiems nenaudinga. Kitais metais atidarys OP – ir vėl Berembliumas į pirmą pamainą, tavęs vėl neims. Per dešimt metų dešimt lagerių pervarys, dešimtajame imsi prašytis, kad nors kartelį per visą bausmės laiką į OP prasibrautum, pažiūrėtum, ar gražiai ten sienos išdažytos, juk nesi buvęs nė sykio, – o kaip įrodysi?..

Ne, geriau jau dėl OP nesikrimsti.

Kas kita – apsimesti ligoniu, taip susižaloti, kad ir gyvas liktum, ir invalidas. Kaip sakoma, truputėlį kantrybės – ir metus bimbsosi. Koją susilaužyti ir paskui kad kreivai suaugtų. Sūdytą vandenį gerti – ištinti. Arba rūkyti arbatą – širdžiai kenkia. O tabako antpilą gerti – gerai plaučius gadina. Tik reikia turėti saiką, kad nepersistengtum ir per invalidumą į kapus nenukeliautum. O kas saiką žino?..

Invalidui daug kas gerai: galima įsitaisyti ir vandenį virinti, ir vyžas pinti. Bet svarbiausia, ko gudrūs žmonės per invalidumą pasiekia, – tai

aktavimas. Tiktai aktavimas, juo labiau bangomis, blogiau negu OP. Sušaukia komisiją, apžiūri invalidus ir patiems silpniausiems surašo aktą: tokią ir tokią dieną dėl sveikatos būklės pripažintas netinkamu toliau atlikinėti bausmę, tarpininkaujame, kad būtų paleistas.

Tik tarpininkaujame! Kol dar tas aktas iki aukštesnių viršininkų nuskris ir žemyn nutūps – tavęs jau ir gyvo neberas, dažnokai taip nutinka. Juk viršininkai gudrapypkiai, jie tuos ir aktuoja, kurie per mėnesį kojas pakratys[1]. Ir dar tuos, kurie gerai užmokės. Antai Kalikman aprašyta, kaip kolegė, pusę milijono nugvelbusi, šimtą tūkstančių paklojo – ir laisva. Tai ne mes, mulkiai.

Po baraką keliavo tokia knyga, studentai ją savo kertelėje balsu skaitė. Ten vienas vaikinas pasičiupo milijoną ir nežinojo, ką su tuo milijonu sovietinėj santvarkoj veikti – lyg už jį nieko negalėtum nusipirkti ir badu dvėstum su tuo milijonu. Juokėmės ir mes: meluokit kam nors kitam, o mes tokių milijonierių ne vieną už vartų išlydėjom. Gal tik sveikatos už milijoną nenusipirksi, o laisvę nusiperka, ir valdžią paperka, ir žmones su visa manta. Tokių milijonierių ojojoi kiek jau laisvėj prisiveisė, tiktai ant stogo nelipa ir rankomis nemostaguoja.

Penkiasdešimt Aštuntajam aktavimas išbrauktas. Kiek lageriai gyvuoja – triskart per mėnesį, sako, rašė aktus Dešimtajam Punktui, bet čia pat ir nutrūko. Ir pinigų iš jų, iš liaudies priešų, niekas nepeš, – už tai savo galvą palydėtum. Bet jie ir neturi pinigų, politikieriai".

– Kas tie *jie*, Ivanai Denisyčiau?

– Nagi mes...

* * *

Tačiau vienos *laisvės pirma laiko* jokie mėlynkepuriai iš kalinio negali atimti. Toji laisvė – mirtis.

Tai pati svarbiausia, nuolatinė ir niekieno nenormuojama Archipelago produkcija.

---

[1] Buvusio zeko Olego Volkovo apsakyme „Seniai": „aktuoti" senukai išvaryti iš lagerio, bet jiems nėra kur dėtis ir jie įsitaiso čia pat netoliese, numirti – be atimto davinio ir pastogės. Vėliaus apsakymas įtrauktas į O. Volkovo knygą „Pogruženije vo tmu" („Nugrimzdimas į tamsą", Paryžius: Atheneum, 1987, sk. 8. (*Red. past.*)

Nuo 1938 metų rudens iki 1939 metų vasario viename Ust Vymės lagpunktų iš 550 žmonių mirė 385. Kai kuriose brigadose(Ogurcovo) visi išmirė kartu su brigadininkais. 1941 metų rudenį Pečiorlago (geležinkelio) sąraše buvo 50 tūkstančių, 1942 metų pavasarį – 10 tūkstančių. *Per tą laiką niekur nebuvo išsiųstas nė vienas etapas* – kurgi dingo keturiasdešimt tūkstančių? Išretinau „tūkstančių" – o kam? Sužinojau tuos skaičius atsitiktinai iš zeko, kuriam tuo metu jie buvo prieinami, – bet visų lagerių, visų metų duomenų nesužinosi, nesusumuosi. Burepolomo lagerio centrinėje sodyboje klipatų barakuose 1943 metų vasarį iš penkiasdešimties žmonių mirdavo per naktį dvylika, niekados – mažiau kaip keturi. Rytą jų vietas užimdavo nauji klipatos, svajojantys sustiprėti čia nuo bizalo ir 400 gramų duonos.

Numirėlius, išdžiūvusius nuo pelagros (be sėdmenų, moteris – be krūtų), supuvusius nuo skorbuto, tikrindavo ręstiniame morge, o kai kada ir po plynu dangumi. Retai tat būdavo panašu į mediciniį skrodimą, kai daromas vertikalus pjūvis nuo kaklo iki gaktos, perkertama koja, išskečiama kaukolės siūlė. Dažniausiai ne anatomas, o konvojininkas tikrindavo – ar tikrai zekas miręs, ar apsimeta. Tokiems durtuvu persmeigdavo juosmenį arba dideliu plaktuku perskeldavo galvą. Čia pat prie negyvėlio dešinės kojos nykščio pririšdavo lentelę su kalėjimo bylos numeriu, kuriuo jis buvo pažymėtas lagerio žiniaraščiuose.

Kadaise laidodavo su baltiniais, vėliau – pačiais prasčiausiais, palaikiais, nešvariais. Paskui buvo vieningas potvarkis: neeikvoti baltinių (juos dar galima panaudoti gyviesiems), laidoti nuogus.

Kadaise Rusioje manyta: numirėlis be grabo neapsieis. Paskučiausius tarnus baudžiauninkus, elgetas ir valkatas laidodavo su grabais. Ir Sachalino, ir Akatujaus katorgininkus – irgi su grabais. Bet Archipelage tai būtų buvę milijoniniai negamybiniai miško medžiagos ir darbo švaistymai. Kai Intoje po karo vieną nusipelniusį medžio apdailos kombinato meistrą palaidojo su grabu, tai per kultūros ir auklėjimo skyrių buvo duotas nurodymas paskleisti agitaciją: dirbkite gerai – *tuomet ir jus palaidos su mediniu grabu!*

Išveždavo rogėmis ar ratais – nelygu sezonas. Kartais patogumo dėlei skirdavo dėžę šešiems lavonams, o jei be dėžių – surišdavo rankas ir kojas špagatu, kad jos nekabalduotų. Tada suversdavo it rąstus, o paskui uždengdavo dembliu. Jeigu turėdavo amonalo, tai speciali laidotuvių brigada išsprogdindavo juo duobes. Kitaip reikėdavo jas kasti, visuomet broliškas, nelygu gruntas: dideles daugiui arba mažas ketvertui. (Pavasarį iš mažųjų duobių ima sklisti lagerin dvokas, varo klipatas jų pagilinti.)

Užtai niekas mūsų neapkaltins dujų kameromis.

Numirėlių baltiniai, apavas, skarmalai – viskas sunaudojama, sunešios gyvieji. O štai lagerio bylos išlieka, niekam nereikalingos, ir jų daug. Kai nebeturi kur laikyti – jas sudegina. Antai (Dubrovlagas, Javaso lagpunktas, 1959) prie lagerio katilinės triskart privažiavo savivartis ir išmetė krūvas *bylų*. Nereikalingi zekai buvo nuvyti šalin, o kūrikai prižiūrėtojų akivaizdoje viską sudegino.

Kur turėjo daugiau laisvo laiko – pavyzdžiui, Kengire, – ten prie kauburėlių įsmeigdavo stulpelius, ir apskaitos ir paskirstymo skyriaus atstovas, ne bet kas, oriai įrašydavo juose palaidotųjų inventorinius numerius. Beje, Kengire kažkas puolėsi ir kenkti: atvažiavusioms motinoms ir žmonoms parodydavo, kur kapai. Jos eidavo ten ir verkdavo. Tuomet Steplago viršininkas pulkininkas draugas Čečevas liepė buldozeriams nuversti ir stulpelius, sulyginti ir kauburėlius, jei nemoka vertinti.

Štai taip, skaitytoja, palaidotas tavo tėvas, tavo vyras, tavo brolis.

Tuo pasibaigia čiabuvio kelias ir pasibaigia jo gyvenimas.

Beje, Pavlas Bykovas sakydavo:

– Kol po mirties nepraėjo 24 valandos, – dar nemanyk, kad baigta.

* * *

– Na, Ivanai Denisovičiau, apie ką mes dar nepapasakojom? Iš savo kasdienio gyvenimo?

„Cha! Dar ir nepradėjom. Čia tiek metų reikėtų pasakoti, kiek sėdėta. Kaip iš rikiuotės kuris nors pasilenkia nuorūkos, o konvojus

šauna...[1] Kaip invalidai virtuvėje rydavo žalias bulves: išvirs – tada jau nepačiupsi... Kaip lageryje arbata eina vietoj pinigų. Kaip *čifyrinasi* : penkiasdešimt gramų į stiklinę – ir rodosi haliucinacijos. Tik čifyrą daugiausia geria urkos – jie arbatą perkasi iš laisvųjų už vogtus pinigus...

Apskritai – kaip zekas gyvena?.. Jeigu virvės iš smėlio nevysi, niekaip nesimanysi. Zekui ir miegant reikia laužyti galvą, kaip čia rytoj išsiversti. Jeigu ką nutvėrei, kokią landą užuodei – tylėk! Tylėk, nes kaimynai sužinos – sutryps. Lageryje taip: visiems vis tiek neužteks, žiūrėk, kad tau užtektų.

Taip tai taip, bet tik pamanyk – vis dėlto žmonių papratimu ir lageryje būna draugystė. Ne tik sena – bendrų bylų, laisvės draugų, o ir čionykštė. Pasijuto artimi ir jau atvėrė kits kitam širdį. Susiporavę. Ką turi – kartu, ko ne – perpus. Davinys brangus, beje, atskirai, o kas užpelnyta – viename katiliuke plepsi, iš vieno semiamas[2].

Būna susiporavimų trumpų, o būna ilgų... Būna – sąžine grįstų, o būna – ir apgaule. Tarp tokių susiporavusių mėgsta kaip gyvatė įšliaužti kūmas. Prie bendro katiliuko, pašnibždom – apie viską ir šnekamasi.

Pripažįsta seni zekai ir buvusieji belaisviai pasakoja: žiūrėk, tas tave ir parduos, kas su tavim iš vieno katiliuko srėbė.

Irgi iš dalies teisybė...

O užvis geriausia – turėti ne porininką, bet porininkę. Lagerinę žmoną, zekę. Kaip sakoma – *susidėti*. Jaunam gerai tas, kad tu ją kur nors... slėpynėje, širdžiai ir atlėgsta. O ir senam, silpnam – vis tiek gerai. Tu ko nors gausi, užsidirbsi, ji tau išskalbs, atneš į baraką, padės marškinius po pagalve, niekas ir nesusijuoks, – *teisėtai*. Ji ir išvirs, susėsite ant lovos greta, valgysit. Netgi senam ji ypačiai širdį glosto – toji lagerinė santuoka, vos vos drungna, karstelėjusi. Žiūri į ją pro katiliuko garus – jos veidas susiraukšlėjęs; bet ir tavo. Abudu jūs murkšlinais lagerio skarmalais, vatinukai rūdžiuoti, molini,

[1] Dostojevskio laikais buvo galima iš rikiuotės išeiti paimti išmaldos. Rikiuotėje šnekėdavosi ir dainuodavo.

[2] Kažkodėl Dostojevskio katorgoje „tarp kalinių nebuvo draugiškumo", niekas nevalgė dviese.

sutepti kalkėmis, alebastru, autolu. Niekad seniau tu jos nepažinojai ir jos gimtinėn kojos nebuvai įkėlęs, ir šneka ji ne kaip taviškiai. Laisvėje ir jos vaikai auga, ir tavo auga. Jos vyras liko – su bobom duodasi, ir taviškė liko, nežiopso: aštuonetas metų, dešimt metų, o gyventi kiekvienam norisi. O ši tavo lagerinė velka su tavim tą patį jungą ir nesiskundžia.

Gyvenam – ne žmonės, mirsim – ne tėvai...

Pas kai ką ir tikrosios žmonos atvažiuodavo į pasimatymą. Įvairiuose lageriuose, valdant įvairiems viršininkams, leisdavo su jomis pasėdėti dvidešimt minučių vachtoje. Ar ir nakčiai dviem atskiroje lūšnoje. Jeigu tavo išdirbis 150 procentų. Bet juk tie pasimatymai – dirginimas, ir tiek. Kam rankomis ją lytėti ir šnekėtis su ja apie ką nors, jei dar negalėsi metų metus su ja gyventi? Vyrai darėsi dvilypiai. Su lagerine žmona aiškiau: štai skardinaitėje dar mums liko kruopų; kitą savaitę, sako, duos deginto cukraus. Aišku, ne balto, gyvatės... Pas šaltkalvį Rodičevą atvažiavo žmona, o jam kaip tik vakarykščiai sugyventinė myluodama buvo įkandusi į kaklą. Nusikeikė Rodičevas, kad žmona atvažiavo, nuėjo į sanitarijos skyrių mėlynės tvarsčiais apsiraišioti: girdi, sakysiu – persišaldžiau.

O kokios lageryje bobos? Yra vagilių, yra pasileidusių, yra politinių, o daugiausia tai ramios, pagal Įsakymą. Pagal Įsakymą jas vis grūda už valstybės turto grobstymą. Kuo per karą ir po karo visi fabrikai užkimšti? Bobom ir mergom. O šeimą kas maitina? Irgi jos. O iš ko ją maitinti? Skurdui įstatymas nesvarbu. Tad ir tempia – grietinę į kišenes krauna, bandeles tarpukojy išneša, kojinėmis juosmenį apsivynioja, o tikriau: į fabriką nueis basnirčia, o ten naujas kojines suteps, apsimaus, namie išskalbs ir į turgų. Kas ką gamina, tą ir neša. Siūlų ritelę tarp krūtų įsikiša. Visi sargai papirkti, ir jiems gyventi reikia, jie tik šiaip aptapšnoja. O užpuls apsauga, patikrinimas – už tą sudergtą ritelę dešimt metų! Kaip už tėvynės išdavimą, lygiai! Ir tūkstančiai jų su ritelėmis įkliuvo.

Ima kiekvienas, kaip jam darbas leidžia. Gerai buvo Nastkai Gurkinai – ji dirbo bagažo vagonuose. Teisingai sumetė: savas sovietinis

žmogus įkyrus, bjaurybė, dėl rankšluosčio snukin duos. Todėl ji sovietinių lagaminų nelietė, o švarino tik užsienietiškus. Užsienietis, sako, ir patikrinti laiku nesusiprotės, ir kai apsižiūrės – skundo nerašys, o tik nusispjaus: rusai vagys! – ir išvažiuos sau namo.

Šitarevas, senukas buhalteris, Nastią ūdijo: „Ir kaip tau ne gėda, drimba tu! Kaip tu apie Rusijos garbę nepagalvojai?!" Pasiuntė jinai jį: „Gausi į snukį, kad nesvirduliuotum! O kodėl tu apie Pergalę negalvojai? Ponus karininkus kruštis paleidai!" (O jis Šitarevas, per karą buvo ligoninės buhalteris, karininkai jam išsirašydami duodavo kyšį, ir jis pažymose užrašydavo ilgesnį gydymosi laiką, kad jie prieš grįždami į frontą suvažinėtų namo. Dalykas rimtas. Nuteisė Šitarevą sušaudyti, tik vėliau bausmę pakeitė dešimčia metų kalėjimo.)

Žinoma, sėsdavo ir visokių nelaimingų. Viena gavo penketą metų už sukčiavimą: jos vyras numirė mėnesio viduryje, o ji iki mėnesio pabaigos neatidavė jo duonos kortelių, naudojosi jomis su dviem vaikais. Ketverius metus atsėdėjo, vienus jai pagal amnestiją nubraukė.

O būdavo ir taip: subombardavo namus, užmušė žmoną, vaikus, o vyras liko. Visos kortelės sudegė, bet vyras buvo apdujęs ir 13 dienų iki mėnesio pabaigos gyveno be duonos, sau kortelės neprašė. Įtarė, kad, vadinasi, jis korteles turi. Trejus metus davė. Pusantrų atsėdėjo".

– Palūkėk palūkėk, Ivanai Denisyčiau, apie tai – kitą kartą. Tai, sakai, porininkė? Susidėti?.. Velka su tavim tą patį jungą – ir nesiskundžia?..

Aštuntas skyrius

MOTERIS LAGERYJE

Kaip galima buvo negalvoti apie jas dar per tardymą? – juk kažkur gretimose kamerose! tame pačiame kalėjime, su tuo pačiu režimu, tas tardymas nepakeliamas – o joms, silpnoms, kaip ištverti?!

Koridoriuose tylu, neišgirsi jų žingsnių nei suknelių šlamesio. Bet štai Butyrkų prižiūrėtojas ima knebinėti spyną, paliks vyrų kamerą pusę minutės palūkėti šviesiame viršutiniame koridoriuje palei langus – ir apačioje iš po koridoriaus lango „antsnukio", žaliame sodelyje asfalto kamputyje staiga regim taip pat stovinčias kolonoje po dvi, taip pat laukiančias, kol joms atrakins duris, – moterų kulkšnis ir batelius! – tiktai kulkšnis ir batelius aukštais kulniukais! – ir tai kaip orkestro trenksmas Vagnerio „Tristane ir Izoldoje"! – mums nieko nematyti aukščiau, ir jau prižiūrėtojas gena mus į kamerą, mes dūlinam apšviesti ir nusiminę, mes pripiešėme visa kita, mes įsivaizdavome jas dangiškas ir mirštančias nuo depresijos. Kaip jos? Kaip jos!..

Bet, regis, joms ne sunkiau, o galbūt ir lengviau. Iš moterų atsiminimų apie tardymus aš kol kas neradau nieko, kas leistų spręsti, kad jos labiau už mus būtų priblokštos arba labiau prislėgtos dvasios. Teisybė, gydytojas ginekologas N. Zubovas, patsai išsėdėjęs 10 metų ir lageriuose nuolat gydęs ir stebėjęs moteris, sako, jog, statistikos duomenimis, moteris greičiau ir stipriau nei vyras reaguoja į areštą ir pagrindinį jo rezultatą – šeimos netektį. Jos siela sužeista, ir tai dažniausiai pasireiškia opių moteriškų funkcijų nutrūkimu.

O mane moterų atsiminimuose apie tardymus stulbina kaip tik tai, apie kokius „niekus", žiūrint kalinio (bet anaiptol ne moters) akimis, jos galėjo ten galvoti. Nadia Surovceva, graži ir dar jauna, vedama į kvotą paskubomis apsimovė skirtingas kojines, ir šit tardytojo kabinete ją trikdo, kad kvočiantysis dirsčioja į jos kojas. Atrodytų,

velniop jas, tegu velniai jas į pragarą nujoja, ne į teatrą gi atėjo, o jinai vos ne filosofijos mokslų daktarė (vakarietiškai) ir karšta politikė – ir še tau kad nori! Aleksandra Ostrecova, sėdėjusi Didžiojoje Lubiankoje 1943 metais, pasakojo man vėliau lageryje, kad jos ten dažnai pokštus krėsdavusios: čia pasislėpdavusios po stalu, ir išsigandęs prižiūrėtojas įeidavęs ieškoti trūkstamos; čia išsiterliodavusios burokais ir taip išeidavusios į pasivaikščiojimą; čia, jau iššaukta į kvotą, ji gyvai aptarinėdavusi su kameros draugėmis: ar šiandien eiti prastesniais drabužiais, ar apsivilkti vakarinę suknelę? Teisybė, Ostrecova tada buvo išlepinta padūkėlė, o ir sėdėjo su ja jaunutė Mira Uborevič.

Vėliau Krasnaja Presnios kieme man teko pasėdėti greta ką tiktai nuteistų, kaip ir mes, moterų etapo, ir aš nustebau aiškiai pamatęs, kad visos jos ne tokios liesos, ne tokios išsekusios ir išblyškusios kaip mes. Visiems vienodas kalėjimo davinys ir kalėjimo vargai moterims apskritai atsiliepia lengviau. Jos taip greit nesusibaigia nuo bado.

Tačiau ir visiems mums, o moteriai juo labiau, kalėjimas – tai tiktai žiedeliai. Uogelės – lageris. Kaip tik ten skirta jai palūžti arba susigūžus, išsigimus prisitaikyti.

Lageryje, atvirkščiai, moteriai viskas sunkiau negu mums. Pradedant nuo lagerio nešvaros. (Tai numatydama, N. Postojeva galando kameroje aliumininį šaukštą, manote – pasipjauti? ne, kasoms nusirėžti. Ir nusirėžė.) Jau prisikentėjusi nuo purvo etapiniuose kalėjimuose ir etapuose, ji neranda švaros ir lageryje. Apskritai lageryje moterų darbo brigadoje, vadinasi, ir bendrajame barake, jai beveik niekuomet neįmanoma pasijusti kaip reikiant švariai, gauti šilto vandens (kartais ir jokio negausi: Krasnoščiokovsko 1-ajame lagpunkte žiemą niekur neįmanoma nusiprausti, tiktai užšalęs vanduo, ir ištirpinti nėra kur). Jokiu teisėtu būdu ji negali gauti nei marlės, nei skudurų. Kur jau ten skalbtis!..

Pirtis? Taigi! Nuo pirties ir prasideda pirmutinis atvažiavimas į lagerį – jeigu neminėsime, kaip išlaipina ant sniego iš gyvulinio vagono ir eini su daiktais ant kupros, apsuptas konvojaus ir šunų. Lagerio pirtyje ir apžiūrinėja išrengtas moteris kaip prekę. Ar bus pirtyje van-

dens, ar nebus, bet, tikrindami utėles, skusdami pažastis ir gaktas, ne paskutiniai zonos aristokratai – kirpėjai – turi progą apžiūrėti naujas bobas. Tuojau jas apžiūrės ir kiti pridurkai – tai dar Solovkų tradicija, tik ten, Archipelago saulėtekiu, reiškėsi nečionykštis drovumas ir jas žiūrinėdavo apsirengusias, per pagalbinius darbus. Tačiau Archipelagas sustingo ir procedūra suįžūlėjo. Fedotas Sučkovas ir jo žmona (tokia buvo jų lemtis susijungti) dabar juokdamiesi prisimena, kaip pridurkai vyrai sustojo abipus koridoriaus, o naujai atvykusias moteris leido tuo koridoriumi nuogas, bet ne būriu, o po vieną. Paskui pridurkai tarp savęs nuspręsdavo, kuris kurią ima. (Trečiojo dešimtmečio statistikos duomenimis, mūsų kalėjimuose buvo viena moteris šešiems septyniems vyrams[1]. Po ketvirtojo ir penktojo dešimtmečio Įsakų tas santykis truputį išsilygino, bet ne tiek, kad moterys nebūtų vertinamos, ypač kurios patrauklios.) Kituose lageriuose procedūra išlikdavo mandagi: moteris atveda iki jų barako – ir tuomet įžengia sotūs, naujais vatinukais (nesuplyšę ir nesusitepę drabužiai lageryje jau iškart atrodo kaip didžiausi pašvitai), savim pasitikintys ir įžūlūs pridurkai. Jie neskubėdami vaikštinėja tarp vagonėlių, renkasi. Prisėda, pašnekina. Pasikviečia į svečius. O jie gyvena ne bendroje barako patalpoje, bet „kabinose" po keletą žmonių. Jie ten turi ir elektrinę plytelę, ir keptuvę. Jie gi turi keptų bulvių! – žmonijos svajonė! Pirmu kartu tiesiog pasmaguriauti, palyginti ir pajusti lagerio gyvenimo užmojus. Nekantrieji tuojau pat po bulvių reikalauja ir atlygio, santūresni eina palydėti ir išaiškina, kas jų laukia. Įsitaisyk, įsitaisyk, mieloji, zonoje, kol siūlo džentelmeniškai. Jau ir švara, ir skalbimas, ir padorūs drabužiai, ir nevarginantis darbas – viskas bus tavo.

Šia prasme ir paplitusi nuomonė, jog moteriai lageryje – „lengviau". Lengviau jai išsaugoti pačią gyvybę. Su ta „lytine neapykanta", su kokia kiti klipatos žiūri į nepuolusias moteris, natūralu samprotauti, jog moteriai lageryje lengviau, jeigu ji pasisotina mažesniu daviniu ir jeigu turi būdą išvengti bado ir išlikti gyva. Šuniškai išbadėjusiam žmogui visą pasaulį užstoja įsiėdęs badas ir nieko daugiau pasaulyje nebėra.

[1] *Ot tiurem...*, p. 358.

Teisybė, yra moterų, kurios iš prigimties apskritai ir laisvėje lengviau suartėja su vyrais, be didelio išrankumo. Tokioms, žinoma, lageryje atsiveria lengvi keliai. Asmens savybės nepasiskirsto pagal Baudžiamojo kodekso straipsnius, – bet vargu ar apsiriksim pasakę, jog daugumą Penkiasdešimt Aštuntojo sudaro ne tokio tipo moterys. Kai kurioms nuo pradžios ligi galo toks žingsnis baisesnis už mirtį. Kitos šiaušiasi, svyruoja, drovisi (varžo ir gėda prieš drauges), o kai ryžtasi, kai susitaiko, – žiūrėk, per vėlu, jos jau nebeturi lageryje paklausos.

Todėl, kad siūloma ne kiekvienai.

Tad jau pirmąją parą daugelis nusileidžia. Pernelyg žiaurios perspektyvos – ir vilties jokios. Šitaip drauge su vyrų žmonomis, su šeimų motinomis pasirenka ir kone mergaičiukės. Ir kaip tik mergaičiukės, dūstančios nuo lagerio gyvenimo nuogybės, veikiai pasidaro didžiausios pasiutėlės.

O jeigu – ne? Ką gi, žiūrėk! Apsimauk kelnes, vilkis bušlatą. Toks beformis gumulas, storas iš paviršiaus ir gležnas iš vidaus, klampok sau į mišką. Dar pati atšliauši, lig žemės nusilenksi.

Jeigu tu atvažiavai į lagerį fiziškai stipri ir žengei *išmintingą* žingsnį pirmosiomis dienomis, – tu ilgam įsitaisai sanitarijos skyriuje, virtuvėje, buhalterijoje, siuvykloje ar skalbykloje, ir metai bėgs be vargo, visiškai panašiai kaip laisvėje. Pasitaikys etapas – tu ir į naują vietą nukaksi visai žydinti, tu ir ten jau žinai, kaip pasielgti iš pat pradžių. Vienas sėkmingiausių žingsnių – tapti viršininkų tarnaite. Kai su nauju etapu atkeliavo lagerin kūninga lepūnėlė I. N., daug metų buvusi aukšto armijos pareigūno laiminga žmona, apskaitos ir paskirstymo skyriaus viršininkas iškart ją nusižiūrėjo ir paskyrė jai garbingas pareigas mazgoti viršininko kabinete grindis. Taip lengvai ji pradėjo savo bausmės metus, puikiai suvokdama, kad jai pasisekė.

Tai kas, kad tu ten laisvėje kažką mylėjai ir norėjai būti ištikima! Kokia nauda mirtininkei iš tos ištikimybės? *„Išeisi laisvėn – kam tu būsi reikalinga?“* – tokie žodžiai dažnai skamba moterų barake. Tu pasidarai storžievė, sensti, be džiaugsmo ir tuščiai praeis paskuti-

niai moters metai. Ar ne protingiau skubėti kažką pasiimti ir iš šito nykaus gyvenimo?

Lengviau ir todėl, kad čia niekas nieko nesmerkia. „Čia visi taip gyvena".

Atriša rankas ir tai, kad gyvenime neliko jokios prasmės, jokio tikslo.

Tos, kurios nenusileido iš karto, arba persigalvos, arba jas privers vis dėlto nusileisti. Labiausiai užsispyrusioms, jeigu jos apveidžios, – nieko, dar ne viskas žuvę – pasiduok!

Buvo mūsų lageriuke prie Kalugos užkardos (Maskvoje) išdidi mergina M., leitenantė snaiperė, lyg karalaitė iš pasakos – lūpos purpurinės, eigastis gulbės, plaukai it varnos sparnas[1]. Ir nusitaikė ją pirkti senas nevalyvas riebus sandėlininkas Isaakas Beršaderis. Jis buvo ir šiaip bjaurus pažiūrėti, o jai, tokiai grakščiai ir gražiai, dar neseniai gyvenusiai tokį narsų gyvenimą, juo labiau. Jis buvo sutrešęs kelmas, ji – išlaki tuopa. Bet jis ją taip prispaudė, kad ji negalėjo nė kvėptelėti. Jis ne tik pasmerkė ją bendriesiems darbams (visi pridurkai veikė išvien ir padėjo jam ją guiti), prižiūrėtojų priekabėms (jam *ant kabliuko* buvo užkibę ir prižiūrėtojai), bet ir grasino išsiusiąs į blogą tolimą etapą. Ir vieną vakarą, kai lageryje užgeso šviesa, man pačiam taikėsi pamatyti blyškioje nuo sniego ir dangaus prieblandoje, kaip M. šmėstelėjo lyg šešėlis nuo moterų barako ir nuleidusi galvą pasibeldė į gosliojo Beršaderio sandėlį. Po šito ji buvo gerai įtaisyta zonoje.

M. N., jau pusamžė, laisvėje buvusi braižytoja, dviejų vaikų motina, netekusi vyro kalėjime, jau buvo leisgyvė medkirčių moterų brigadoje – ir vis spyriojosi, ir jai jau žvelgė į akis giltinė. Sutino kojos. Iš darbo vilkdavosi kolonos uodegoje, konvojus ją ragindavo šautuvų buožėm. Kartą likosi vienai dienai zonoje. *Priskreto* virėjas: ateik į kabiną, prikimšiu pilną pilvą. Ji nuėjo. Jis padėjo prieš ją didžiulę keptuvę keptų bulvių su kiauliena. Ji viską suvalgė. Bet atsilyginusi ji susivėmė – ir nuėjo perniek bulvės. Keikėsi virėjas: „Pamanyk,

[1] Aš ją pavadinau (pjesėje „Darbo Respublika") Grania Zybina, bet pjesėje jai suteikiau geresnę dalią, negu ji turėjo.

princesė!" O nuo tada pamažėle priprato. Geriau įsitaisė. Sėdėdama lagerio kino seanse, jau pati išsirinkdavo vyrą nakčiai.

O kuri pralauks ilgiau – tai pačiai dar teks spūdinti į bendrąjį vyrų baraką, jau ne pas pridurkus, eiti takeliu tarp vagonėlių ir monotoniškai kartoti: „Puskilis... puskilis..." Ir jeigu gelbėtojas paseks jai įkandin daviniu nešinas, tai užkabinti savo vagonėlį iš trijų pusių paklodėmis ir toje palapinėje, „šalaše" (iš čia ir „šalašovka") užsidirbti duoną. Jei anksčiau neužklups prižiūrėtojas.

Vagonėlis, skudurais apkabinėtas nuo kaimynių, – klasikinis lagerio vaizdas. Bet būna ir daug blogiau. Tai ir vėl Krivoščiovo 1-asis lagpunktas, 1947–1949 metai. (Mums žinomas toks, o kiek jų yra?) Lagpunkte – blatnieji, buitininkai, mažamečiai, invalidai, moterys ir motinos – viskas krūvoj. Moterų barakas tik vienas – bet penkiems šimtams žmonių. Jis – neapsakomai purvinas, nežmoniškai purvinas, apleistas, oras sudusęs, vagonėliai be patalynės. Galiojo oficialus draudimas vyrams čia įeiti, bet jo nebuvo laikomasi ir niekas netikrino. Ne tik vyrai ten eidavo, bet plūdo ir mažamečiai, 12–13 metų berniukai eidavo pasimokyti. Pirmiausia jie tik stebėdavo: nebuvo ten to melagingo drovumo, ar skudurų neužteko, ar laiko, bet vagonėliai nebuvo apkarstomi ir, žinoma, niekados nebuvo gesinama šviesa. Viskas buvo atliekama kaip natūralus gamtinis reikalas, viešai ir iškart keliose vietose. Tiktai aiški senatvė arba aiškus luošumas apsaugodavo moterį, daugiau niekas. Patrauklumas buvo tikras prakeikimas, tokios lova buvo amžinai apsėsta svečių, nuo jos neatstodavo, ją prašydavo ir jai grasindavo sumušti ir papjauti, ir jau visa jos viltis buvo ne atsilaikyti, bet – pasiduoti sumaniai, bet – išsirinkti tokį, kuris paskui savo vardu ir savo peiliu apgintų ją nuo kitų, nuo tos godžios šunaujos ir nuo tų paklaikusių mažamečių, išdirgintų to visko, ko jie čia prisižiūri ir prisikvėpuoja. Bet ar apsiginti reikia tik nuo vyrų? ir ar tik mažamečiai išdirginti? – o moterys, kurios gretimai diena iš dienos visa tai mato, bet kurių pačių vyrai nešnekina, – juk tos moterys galiausiai irgi pratrūksta nebesitvardydamos – ir puola talžyti dalingas kaimynes.

Ir dar Krivoščiokovo lagpunkte sparčiai plinta venerinės ligos. Pasklinda gandas, jog beveik pusė moterų užsikrėtusios, bet išeities nėra, ir ten, per tą patį slenkstį, vis plūsta valdytojai ir prašytojai. Ir tik apdairieji, kaip bajanistas K., turįs pažinčių sanitarijos skyriuje, kaskart sau ir draugams patikrina slaptą venerikių sąrašą, kad neapsišautų.

O moteris Kolymoje? Juk ten ji išvis retenybė, ten ji graibstyte graibstoma, plėšyte plėšoma. Ten jau verčiau nepasipinti moteriai trasoje – ar konvojininkui, ar laisvajam, ar kaliniui. Kolymoje atsirado terminas *tramvajus* grupiniam išprievartavimui. J. Olickaja pasakoja, kaip šoferis jas pralošė kortomis – visą sunkvežimį moterų, etapuojamų į Elgeną – ir, išsukęs iš kelio, užvežė nakčiai sargybos nesaugomiems statybos darbininkams.

O darbas? Mišrioje brigadoje moteris dar gali tikėtis kokios nors nuolaidos, kokio lengvesnio darbo. Bet jeigu visa brigada moterų, tuomet jau pasigailėjimo nelauk, duok *kubus*! O būna ištisi lagpunktai vienų moterų, čia jau moterys ir medkirčiai, ir žemkasiai, ir plaušaplytininkai. Tik į vario ir volframo rūdos kasyklas moterų neskirdavo. Štai Karlago „29-asis punktas" – kiekgi tame punkte moterų? Nei daugiau, nei mažiau – šeši tūkstančiai![1] Kuo gi moteriai ten dirbti? Jelena Orlova dirba krovike – ji tampo maišus po 80 ir net po 100 kilogramų! – teisybė, užsiversti ant kupros jai padeda, be to, jaunystėj ji buvo gimnastė. (Visus savo 10 metų krovike išdirbo ir Jelena Čebotariova.)

Moterų lagpunktuose įsigali nemoteriškai nuožmūs papročiai: amžini „matai", amžinos muštynės ir skandalai, kitaip neišgyvensi. (Bet, kaip pasakoja sargybos nesaugomas inžinierius Prochorovas-Pustoveras, iš tokios moterų kolonos paimtos į tarnaites ar į padorų darbą moterys iškart pasidaro ramios ir darbščios. Jis matė tokias kolonas BAM'e, antrajame Sibiro geležinkelyje, 1930 metais. Šit koksai

1 Čia kyla klausimas, kiek Archipelage zekų. Kas žinojo tą 29-ąjį punktą? Ar jis paskutinis Karlage? Ir po kiek žmonių kituose punktuose? Padaugink, kad gudrus! O kas žino kokį nors Rybinsko hidromazgo 5-ąjį statybos barą? Ten daugiau kaip šimtas barakų, ir kai jie mažiausiai užpildyti, po penkis šimtus žmonių barake, – irgi kokie šeši tūkstantėliai susidarytų, o Loščilinas prisimena – buvo per dešimtį tūkstančių.

vaizdas: kaitrią dieną trys šimtai moterų prašė konvojų leisti joms išsimaudyti užtvindytoje dauboje. Konvojus neleido. Tuomet moterys visos aliai viena išsirengė nuogai ir atsigulė degintis – palei pat magistralę, traukiniams matomoje vietoje. Kol važiavo vietiniai, sovietiniai traukiniai, ne bėda, bet buvo laukiama tarptautinio ekspreso, o jame užsieniečiai. Moterys neklausė komandos apsirengti. Tuomet iškvietė ugniagesių mašiną ir jas išvaikė švirkšdami žarnomis.)

Šit moterų darbas Krivoščiokove. Plytinėje, baigusios eksploatuoti karjero sklypą, sugriauna ten perdenginį (jį prieš eksploatavimą kloja žemės paviršiuje). Dabar reikia pakelti 10–12 metrų sunkius šlapius rąstus iš gilios duobės. Kaip tai padaryti? Skaitytojas sakys: mechanizuoti. Žinoma. Moterų brigada užmeta du lynus (per vidurį) ant abiejų rąsto galų ir, sustojusios dviem burliokų eilėmis (lygiuodamos, kad neišmestų rąsto ir nereikėtų pradėti iš pradžių), ištempia vieną kiekvieno lyno pusę ir šitaip – rąstą. O paskui jos po dvidešimt užsiverčia vieną tokį rąstą ant pečių ir, dedamos į šuns dienas didžiausios niekšės savo brigadininkės, neša tą milžiną rąstą į naują vietą ir ten verčia. Jūs sakysit – reikia traktoriaus? Meldžiamieji, iš kur paimsit traktorių, jeigu tai 1948 metai? Jūs sakysite – reikia krano? O jūs užmiršot Vyšinskio: „Darbas – stebukladarys, kuris žmones iš nebūties ir menkystės paverčia didvyriais"? Jeigu bus kranas – tad kaip su stebukladariu? Jeigu bus kranas – tos moterys taip ir nuklimps į menkystę!

Toks darbas išsekina kūną, ir visa, ką moteris turi moteriška, nuolatos ar kartą per mėnesį, liaujasi buvę. Jeigu ji ištemps iki artimiausios komisuotės, tai išsirengs prieš gydytojus jau visiškai nebe ta, į kurią seilę varvino pridurkai pirties prieangyje: ji pasidariusi nenusakomo amžiaus; pečiai smarkiai išsišovę, krūtys karo kaip tušti maišeliai; plokšti sėdmenys – vienos raukšlės, virš kelių taip mažai mėsos, kad susidaręs tarp kojų tarpas, pro kurį pralįstų avies galva ir net futbolo kamuolys; balsas šaižus, kimus, o veidas jau ima trauktis pelagros apnašu. (O kelis mėnesius pakirtus mišką, sako ginekologas, nusileis ir iškris svarbus organas.)

Darbas – stebukladarys!..

Niekas gyvenime nėra lygu apskritai, o lageryje juo labiau. Ir gamyboje ne visoms teko vienoda beviltiška dalia. Ir kuo jaunesnė, tuo kartais lengviau. Taip ir regiu devyniolikmetę Napolnają, visą stamantrią, raudonio nupliekstais kaimietės žandais. Lageryje prie Kalugos užkardos ji dirbo bokštinio krano kranininke. Kaip bežd žionė įsikardavo į savo kraną, kartais be reikalo ir ant strėlės, iš ten visai statybai šaukdavo „ohohooo!", iš kabinos susiūkčiodavo su laisvuoju darbų vykdytoju, su dešimtininkais, telefono ji neturėjo. Viskas jai tarytum atrodė įdomu, smagu, lageris ne lageris, nors į komjaunimą stok. Kažkaip nelageriškai geraširdiškai ji šypsodavosi visiems. Jai visuomet būdavo išrašyta 140%, pats didžiausias lageryje davinys, ir joks priešas jai nebuvo baisus (na, išskyrus kūmą) – darbų vykdytojas nebūtų leidęs jos skriausti. Tik vieno nežinau: kaip jai pasisekė lageryje išsimokyti kranininke? – ar be išskaičiavimo ją čia priėmė? Beje, ji sėdėjo pagal nekaltą buitinį paragrafą. Sveikata trykšte tryško, o išsikovota padėtis leido jai mylėti ne iš reikalo, o pagal širdies potraukį.

Panašiai savo padėtį aprašo ir Sačkova, pasodinta devyniolikos metų. Ji pateko į žemės ūkio koloniją, kur, beje, visuomet sočiau ir todėl lengviau. „Dainuodama aš laksčiau nuo vienos javapjovės prie kitos, mokiausi rišti pėdus". Jeigu neturėsi kitos jaunystės, tik lageryje, – vadinasi, reikia linksmintis čia, o kur kitur? Paskui ją nuvežė į tundrą prie Norilsko, tai ir jis jai „pasirodė lyg pasakų miestas, prisisapnavęs vaikystėje". Atlikusi bausmę, ji ten pasiliko laisvai samdoma darbininke. „Prisimenu, ėjau per pūgą, ir man užėjo kažkoks valiūkiškas ūpas, ėjau mostaguodama rankom, galynėdamasi su pūga, dainavau „Kaip lengva širdžiai, kai linksmai dainuoji", žvelgiau į tviskančias Šiaurės pašvaistės juostas, krisdavau į sniegą ir žiūrėdavau į dangų. Troškau uždainuoti, kad išgirstų Norilskas: kad ne mane penkeri metai įveikė, o aš juos, kad baigėsi tos vielos, gultai ir konvojai. Troškau mylėti! Troškau ką nors gera padaryti žmonėms, kad nebeliktų blogio žemėje".

Na, bet daugelis šito troško.

Išvaduoti mus nuo blogio vis dėlto Sačkovai nepasisekė: lageriai tebestovi. Bet jai pačiai pasisekė: juk ne penketo metų, o penketo savaičių užtenka sunaikinti ir moteriai, ir apskritai žmogui.

Štai tie du laimingi atvejai man ir stovi akyse prieš tūkstančius bedžiaugsmių ar begėdiškų.

O žinoma, kur, jei ne lageryje, tau lemta patirti pirmąją meilę, jeigu tave pasodino (pagal politinį paragrafą) *penkiolikos metų*, aštuntokę kaip Niną Peregud? Kaip galima neįsimylėti gražuolio džiazo muzikanto Vasilijaus Kozmino, kuriuo dar neseniai visas miestas žavėjosi ir, apgaubtas šlovės aureolės, jis atrodė tau neprieinamas? Ir Nina rašo eiles „Baltų alyvų šakelė", o jis pritaiko muziką ir dainuoja jai per zoną (juos jau atskyrė, jis vėl neprieinamas).

Mergaitės iš Krivoščiokovo barako irgi nešiodavo gėlytes, įsmeigtas į plaukus: požymis, kad lagery suėjusi į porą, o galbūt – ir įsimylėjusi?

Bendrieji įstatymai (už Gulago ribų) lyg ir palaikydavo lagerio meilę. 1944 metų liepos 8 dienos sąjunginis Įsakas dėl santuokinių ryšių stiprinimo buvo palydėtas neskelbto Liaudies komisarų tarybos nutarimo ir Teisingumo liaudies komisariato 1944 metų lapkričio 27 dienos instrukcijos, kur buvo sakoma, kad teismas privalo pirmu laisvojo sovietinio žmogaus pageidavimu besąlygiškai išskirti jį su antrąja puse, atsidūrusia kalėjime (arba beprotnamyje), ir skatinti netgi tuo, kad jis atleidžiamas nuo mokesčio už išduodamą skyrybų liudijimą. (Ir niekas nebuvo įstatymo įpareigojamas pranešti antrajai pusei apie įvykusią ištuoką!) Kartu pilietės ir piliečiai buvo raginami greičiau pamesti nelaimės ištiktus kalinius savo vyrus ir žmonas, o kaliniai – išmesti iš galvos, kad jie vedę. Jau ne tiktai kvaila ir nesocialistiška, bet ir antiįstatymiška pasidarė moteriai ilgėtis atskirto vyro, jeigu jis liko laisvėje. (Zojai Jakuševai, kuri sėdo dėl nuteisto vyro kaip kaip šeimos narys, susiklostė taip: po trejų metų vyras buvo paleistas kaip svarbus specialistas, bet jis neiškėlė

būtinos sąlygos, kad būtų paleista žmona. Visus savo aštuonerius ji ir atpylė dėl jo...)

Užmiršti apie savo santuoką, taip, bet Gulago vidaus instrukcijos smerkė ir laisvą meilę kaip diversiją prieš gamybos planą. Juk išsisklaidžiusios po gamybą tos begėdės moteriškės, pamiršusios savo pareigą valstybei ir Archipelagui, įmanydamos būtų išsiskėtusios aukštielninkos bet kur – ant drėgnos žemės, ant skiedrų, ant skaldos, ant šlako, ant geležies drožlių, – o planas buvo žlugdomas! o penkmetis tūpčiojo vietoje! o premijos Gulago viršininkams nėjo! Be to, kai kurios zekės puoselėjo niekšišką mintį pastoti ir, pasinaudodamos mūsų įstatymų humaniškumu, išplėšti keletą mėnesių iš savo bausmės laiko, kartais trumpo, penkerių ar trejų metų, ir tuos mėnesius nedirbti. Todėl Gulago instrukcijos reikalavo: įkaltintus sanguliaujant tučtuojau išskirti ir vieną kurį, ne tokį vertingą, išsiųsti etapu. (Žinoma, tai nė kiek neprimena Saltyčichų, išsiųsdavusių mergas į tolimus kaimus.)

Visa ši lyrika po bušlatais kėlė apmaudą ir prižiūrėtojams. Naktimis, kai pilietis prižiūrėtojas galėtų sau budėdamas nusnūsti, jis turėdavo vaikštinėti su žibintu ir gaudyti tas plikablauzdes bobas vyrų barakų lovose ir vyrus moterų barakuose. Negana to, kad ir patį apnikdavo geiduliai (juk ir pilietis prižiūrėtojas ne akmeninis), jis turėjo vargintis nuvesdamas prasikaltusiąją į karcerį arba kiaurą naktį ją graudenti aiškindamas, kodėl jos elgesys nedovanotinas, o paskui ir rašyti raportus (o tai, neturint aukštojo išsilavinimo, tikra kankynė).

Atplėštos nuo visko, kas užpildo moters ir apskritai žmogaus gyvenimą, – nuo šeimos, motinystės, draugų rato, įprasto ir galbūt įdomaus darbo, kai kas ir nuo meno, ir nuo knygų, o čia slegiamos baimės, alkio, užmaršties ir žiaurumo, – į ką dar galėjo lagerininkės atsigręžti, jeigu ne į meilę? Viešpaties palaiminimu gimdavo meilė, beveik ir ne kūniška, nes krūmuose gėda, barake visų akivaizdoje neįmanoma, o ir vyras ne visuomet pajėgus, o ir lagerio prižiūrėtojas dėl kiekvienos *slaptavietės* (nuošalios vietelės) tampo ir sodina

į karcerį. Tačiau be kūniško artumo, mena dabar moterys, dar labiau pagilėdavo lagerio meilės dvasingumas. Kaip tik be kūniško artumo ji pasidarydavo stipresnė negu laisvėje! Jau senuvos moterys naktimis nemiegodavo dėl atsitiktinio šypsnio, dėl akimirkos dėmesio. Taip ryškiai sutviksdavo meilės šviesa pilkoje, niūrioje lagerio kasdienybėje!

„Meilės sąmokslą" regėjo N. Stoliarova savo draugės, Maskvos artistės, ir mažaraščio Osmano, kartu su ja vežančio šieną, veiduose. Aktorė pajuto, kad niekas niekada jos taip nemylėjo – nei vyras kino režisierius, nei visi buvusieji gerbėjai. Ir tik dėl to nesitraukė iš šieno vežimo, iš bendrųjų darbų.

Ir dar ta rizika – beveik kaip karo, beveik kaip mirties: už vieną užkluptą pasimatymą sumokėti apsibūta vieta, tai yra gyvybe. Meilė ant pavojaus ašmenų, kur taip bręsta ir išsiskleidžia charakteriai, kur kiekvienas verškas apmokėtas aukomis, – juk didvyriška meilė! (Ania Lechtonen nustojo mylėti Ortau savo išrinktąjį per tas dvidešimt minučių, kai šaulys vedė juos į karcerį, o tas nuolankiai meldė dovanoti.) Vienos ėjo pridurkų sugulovėmis be meilės – kad išsigelbėtų, o kitos ėjo į bendruosius darbus ir žuvo – dėl meilės.

Ir visiškai nebejaunos moterys taip pat pasirodydavo į tokius dalykus įsipainiojusios, net statydamos keblion padėtin prižiūrėtojus: laisvėje apie tokią moterį nieku gyvu nepagalvotum! O toms moterims nebe aistra rūpėjo, jos troško patenkinti savo poreikį kažkuo pasirūpinti, kažką priglobti, sau nuo burnos atitraukti, o jį papenėti; apskalbti jį ir aplopyti. Bendras dubenėlis, iš kurio juodu valgydavo, buvo jų šventai saugomas sutuoktuvinis žiedas. „Man ne gulėt su juo reikia, o tame žvėriškame gyvenime, kai barake kiaurą dieną dėl davinio ir skudurų riejamės, galvoji sau: šiandien jam marškinius sulopysiu, bulvių išsivirsim", – aiškino viena daktarui Zubovui. Bet vyriškiui tarpais prisireikia ir šio to daugiau, tenka nusileisti, o prižiūrėtojas tik šito ir tyko... Taip Unžlage ligoninės skalbėją tetą Polią, anksti likusią našle, paskui visą amžių vienišą, patarnavusią

cerkvėje, užtiko naktį su vyriškiu jau baigiantis jos bausmės laikui. „Kaipgi čia dabar, teta Polia? – aikčiojo gydytojai. – O mes tavimi pasikliovėm! Dabar tave pasiųs į bendruosius darbus". – „Kalta, ką jau padarysi, – sielvartingai lingavo senukė. – Pagal Evangeliją palaidūnė, o pagal lagerį..."

Bet ir baudžiant sučiuptus meilužius, kaip ir visoje Gulago tvarkoje, nebuvo elgiamasi bešališkai. Jeigu vienas iš meilužių buvo pridurkas, artimas valdžiai arba labai reikalingas darbe, tai į jo ryšį daug metų galėjo žiūrėti ir pro pirštus. (Kai į Unžlago punkto moterų ligoninę atvažiavo sargybos nesaugomas elektros monteris, kurio paslaugomis buvo suinteresuotos visos laisvosios, vyriausioji gydytoja, laisvoji, išsišaukė seserį šeimininkę, kalinę, ir paliepė: „Sudarykite sąlygas Musai Butenko" – medicinos seselei, dėl kurios monteris ir atvažiavo.) O jei kaliniai buvo nežymūs arba patekę į nemalonę, jie buvo baudžiami greitai ir griežtai.

Mongolijoje, Gulžedeeso lageryje (mūsų zekai tiesė ten geležinkelį 1947–1950 metais), dvi konvojaus nelydimas merginas, sučiuptas lakstant pas draugužius į vyrų koloną, sargybinis pririšo prie arklio ir jodamas p a l e i d o r i s č i a p e r s t e p ę[1]. Tokių dalykų ir Saltyčichos neišdarinėjo. Bet išdarinėjo Solovkai.

Amžinai persekiojamos, gaudomos ir išsiunčiamos kitur, čionykštės poros, atrodytų, negalėjo būti tvirtos. O žinoma atvejų, kad ir išskirtos jos susirašinėdavo, paleistos į laisvę sueidavo draugėn. Žinomas toks atsitikimas: vienas gydytojas, B. Š., provincijos medicinos instituto docentas, lageryje pametė savo meilužių skaičių – nepraleido nė vienos seselės, ir ne tiktai jų. Bet štai į tą virtinę pateko Z., ir virtinė sustojo. Z. nenutraukė nėštumo, pagimdė. B. Š. veikiai buvo paleistas ir, neturėdamas suvaržymų, galėjo važiuoti į savo miestą. Bet jis liko laisvai samdomu lageryje, kad galėtų būti arti Z. ir kūdikio. Pristigusi kantrybės, jo žmona pati atvažiavo čionai jo parsivežti. Tuomet jis pasislėpė nuo jos zonoje (kur žmona jo

[1] Kas dabar atseks jo pavardę? Ir jį patį? Pasakytum jam – žiūrėk, dar pasipiktintų: o jis kuo kaltas? Jam taip liepta! O tegu vyrų nesivaiko, kalės!...

negalėjo pasiekti), gyveno ten su Z., o žmonai visokiausiais būdais perdavinėjo, kad jis su ja išsiskyręs, idant ji išvažiuotų.

Bet lagerinius vyrus ir žmonas gali išskirti ne tiktai prižiūrėtojai ir viršininkai. Archipelagas toks iškreiptas pasaulis, kad jame vyrą ir moterį išskiria tai, kas turėtų visų tvirčiausiai juos susieti: kūdikio gimimas. Mėnuo iki gimdymo nėščiąją išgabena etapu į kitą lagpuktą, kur yra lagerio ligoninė su gimdymo skyrium ir kur guvūs balseliai klykia, kad nenori būti zekai už tėvų kaltes. Po gimdymo motina išsiunčiama į specialų arti esantį *motkų* lagpunktą.

Čia reikia sustoti. Čia negalima nesustoti. Kiek autoironijos tame žodyje! „Mes – netikros!..“ Zekų kalba labai mėgsta ir atkakliai įterpinėja tuos niekinamus sufiksus: ne mat (motina), o mamka (motka); ne bolnica“(ligoninė), o bolnička; ne svidanije (pasimatymas), o svidanka; ne pomilovanije (malonė), o pomilovka; ne volnyj (laisvas), o volniaška; ne ženitsia (vesti), o *pod*ženitsia – ta pati panieka, nors išreikšta ir ne sufiksu. Ir net *ketvirtinė* (dvidešimt penkeri metai) pažeminama ligi *ketvergės*, tai yra nuo dvidešimt penkių rublių iki dvidešimt penkių kapeikų.

Tuo atkakliu kalbos darkymu zekai parodo ir kad Archipelage viskas netikra, viskas nenuoširdu, viskas paskučiausios rūšies. Ir kad jie patys nebrangina to, ką šiaip žmonės brangina, jie supranta, jog netikras gydymas, kurį jie gauna, netikri malonės prašymai, kuriuos jie prievarta ir nieko nesitikėdami rašo. Ir sumenkinimu iki dvidešimt penkių kapeikų zekas nori parodyti savo pranašumą net pasmerktas kalėti ligi gyvos galvos!

Taigi savo lagpunkte motkos gyvena ir dirba, kol jas iš ten, konvojaus lydimas, vedžioja žindyti čiabuvių naujagimių. Kūdikis tuo laiku jau būna nebe ligoninėje, o „vaikų miestelyje“ arba „kūdikių namuose“, kaip jie skirtingose vietose vadinami. Atjunkiusioms motinoms nebeleidžiama su jais matytis – nebent padarytų išimtį „už pavyzdingą darbą ir drausmingumą“ (na, bet esmė ta, kad nelaikysi gi motinų dėl šito pašonėje, jas reikia siųsti dirbti ten, kur reikalauja gamyba).

Tačiau ir į senąjį lagpunktą, pas savo lagerinį „vyrą", moteris veikiausiai irgi nebegrįš. Ir tėvas išvis nepamatys savo kūdikio, kol yra lageryje. O vaikų miestelyje kūdikiai atjunkyti dar laikomi maždaug metus, kartais ilgiau (jie maitinami pagal laisvųjų vaikų normas, todėl lagerio medicinos ir ūkio personalas minta iš jų). Kai kurie be motinos negali prisitaikyti prie dirbtinio maitinimo, numiršta. Išlikusius gyvus siunčia po metų į bendruosius vaikų namus. Šitaip čiabuvės ir čiabuvio sūnus kol kas išeina iš Archipelago, bet negali sakyti, kad jis neturėtų vilties sugrįžti čionai būdamas *mažametis*.

Šitai stebėjusieji sako, jog nedažnai motina paleista laisvėn pasiima savo atžalą iš vaikų namų (kriminalistės – niekada), taigi prakeikti būna daugelis iš tų vaikų, pirmuoju mažyčių plaučių kvėptelėjimu įtraukę užkrėsto Archipelago oro. Kitos – pasiima arba dar anksčiau atsiunčia jų pasiimti kažkokias prasčiokes (tikriausiai religingas) bobules. Valdiško auklėjimo nenaudai, tuščiai sukišęs pinigus gimdymo namams, motinos atostogoms ir kūdikių namams, Gulagas tuos vaikus paleidžia.

Visus tuos metus, prieškarinius ir karinius, kai nėštumas išskirdavo lagerinę porą, ardė tą sunkiai užmegztą, uoliai slepiamą, iš visų pusių pavojų apsuptą ir dar nepatvarią sąjungą, – moterys stengdavosi neturėti vaikų. Ir vėlgi Archipelagas nebuvo panašus į laisvę: tais metais, kai laisvėje abortai buvo uždrausti, teismo baudžiami, moterims buvo nelengva, – o šičia lagerio valdžia pro pirštus žiūrėjo į abortus, nuolatos daromus ligoninėje: juk lageriui taip buvo geriau.

Ir šiaip ne vienai moteriai sunki, o lagerininkei juo keblesnė dilema: gimdyti ar negimdyti? ir kas paskui vaiko laukia? Jeigu permainingas likimas lagery leido pastoti nuo mylimo vyro, tai kaipgi galima daryti abortą? O gimdyti – tai tikrai išsiskirti dabar, o jis tau išvažiavus ar nesusidės tame pat lagpunkte su kita? Ir koks dar bus kūdikis? (Dėl tėvų distrofijos jis dažnai nevisavertis.) O kai tu liausies žindžiusi ir būsi išsiųsta (o daug dar metų sėdėti), – tai ar jį prižiūrės, nenumarins? Ir ar galima bus paimti vaiką į savo šeimą (kai kurioms neįmanoma)? O jeigu nepaimsi – visą amžių paskui graušiesi (kai kurios – nė kiek).

Nesvyruodamos rinkosi motinystę tos, kurios turėjo planų paleistos susituokti su savo kūdikio tėvu. Ir tie planai kai kada išsipildydavo. *Atpylę* savo bausmės laiką, tėvai susijungdavo į tikrą šeimą. Rinkosi motinystę ir tos, kurios pačią tą motinystę veržėsi patirti – lageryje, jeigu jau nėra kitokio gyvenimo. (Lialia Charbinka gimdė antrą kūdikį tik tam, kad sugrįžtų į vaikų miestelį ir pamatytų savo pirmagimį! Paskui dar ir trečią gimdė, kad sugrįžusi galėtų pamatyti abu pirmutinius. Atbuvusi penketą metelių, ji įstengė visus tris išsaugoti ir su jais išėjo laisvėn.) Pačios galutinai pažemintos, lagerio moterys per motinystę pajusdavo savo vertę, trumpam tarytum susilygindavo su laisvosiomis. Arba: „Tegu aš ir kalinė, bet mano kūdikis laisvas!" – jos pavyduoliškai reikalaudavo kūdikiui užlaikymo ir priežiūros kaip tikram laisvajam. Trečios, užkietėjusios lagerininkės ir landūnės, žiūrėjo į motinystę kaip į progą metus *pasimuliuoti* arba išeiti laisvėn *pirma laiko*. Savo kūdikio jos ir savu nelaikė, nenorėjo nė matyti, visai nesiteiraudavo, ar jis gyvas.

Kai kurios motinos *zachidnicės* (vakarų ukrainietės), o kartais ir rusės ne inteligentės, užsispirdavo savo kūdikius pakrikštyti (tai jau pokario metais). Kryželį arba atsisiųsdindavo gudriai paslėptą siuntinyje (prižiūrėtojai nebūtų praleidę tokios kontrrevoliucijos), arba užsakydavo už duoną lagerio meistrui. Gaudavo ir kaspinėlį kryželiui, pasiūdavo ir krikšto marškinėlius, kepurytę. Susitaupiusios cukraus iš davinio, vargais negalais iškepdavo šiokį tokį pyragą – ir susikviesdavo artimiausias drauges. Visuomet atsirasdavo moteris, kuri sukalbėdavo maldą, kūdikį panardindavo į šiltą vandenį, krikštydavo, ir švytinti motina kviesdavo prie stalo.

Kartais motkoms su žindomais kūdikiais (tiktai, žinoma, ne Penkiasdešimt Aštuntajam) būdavo paskelbiamos specialios amnestijos arba tiesiog potvarkiai apie paleidimą pirma laiko. Daugiausia tie potvarkiai apimdavo smulkias kriminalines nusikaltėles ir vagiles, kurios į tas lengvatas iš dalies ir dėdavo viltis. Ir kai tik tokios žindyvės gaudavo artimiausiame rajono centre pasą ir geležinkelio bilietą, – savo kūdikį, dabar jau nereikalingą, jos dažnai palikdavo geležinkelio stoty ant suolo, pirmame priebutyje. (Bet reikia ir įsi-

vaizduoti, kad ne visų laukė būstas, išskėstos rankos milicijoje, priregistravimas, darbas, o rytoj iš ryto niekas juk neatneš tau lagerio davinio. Be kūdikio lengviau buvo prasidėt gyventi.)

1954 metais Taškento stotyje man teko praleisti naktį netoli grupės zekų, važiuojančių iš lagerio ir paleistų pagal kažkokius atskirus potvarkius. Jų buvo koks trisdešimt, jie užėmė visą salės kampą, aldėjo, „blatnai" skėtriojosi kaip tikri Gulago vaikai, perpratę gyvenimą ir niekinantys čia visus laisvuosius. Vyrai lošė kortomis, o motkos dėl kažko balsiai ginčijosi, – ir ūmai viena motka kažką riktelėjo klaikiau už kitas, pašoko, įsiūbavo savo kūdikį už kojyčių ir garsiai trinktelėjo galva į cementines grindis. Visa *laisvoji* salė aiktelėjo, suaimanavo: motina! kaip gali *motina*?

...Jie nesuprato, kad čia ne motina, o *motka*.

* * *

Visa, kas iki šiol kalbėta, kalbėta apie jungtinius, mišrius lagerius – tokius, kokie jie buvo nuo pirmųjų revoliucijos metų iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Tais metais RSFSR buvo, rodos, tik vienas Novinsko kalėjimas (pertvarkytas iš buvusio Maskvos moterų kalėjimo), kuriame buvo laikomos vienos moterys, be vyrų. Tas bandymas nepaplito ir truko ne per ilgiausiai.

Tačiau laimingai pakilęs iš karo, kurio jis vos nesužlugdė, griuvėsių, Mokytojas ir Kūrėjas susimąstė apie savo valdinių gerovę. Dabar atsilaisvinusias mintis nukreipė jų gyvenimui tvarkyti, ir daug tada jis prasimanė naudingų dalykų, daug moralinių dalykų, o kartu – išskyrė vyrišką lytį ir moterišką lytį, pirmiausia mokyklose ir lageriuose (o toliau, ko gero, būtų prisikapstęs iki visų, esančių *laisvėje*).

Ir 1946 metais Archipelage prasidėjo, o 1948 metais pasibaigė didysis visiškas moterų atskyrimas nuo vyrų. Išsiuntinėjo juos po skirtingas salas, o bendroje saloje nutiesė tarp vyrų ir moterų zonų išmėgintą draugužį – spygliuotą vielą[1].

[1] Daugelis Korifėjaus pradėtų žygių nepripažinti tokiais tobulais ir net atšaukti, – o lyčių atskyrimas Archipelage sustabarėjęs iki šiai dienai. Nes čia pamatas – gilus moralinis.

Bet, kaip ir daugelis kitų moksliškai numatytų ir moksliškai apmąstytų veiksmų, šis dalykas susilaukė netikėtų ir netgi priešingų rezultatų.

Moteris atskyrus, smarkiai pablogėjo jų bendra padėtis gamyboje. Seniau daugelis moterų dirbo skalbėjomis, sanitarėmis, virėjomis, vandens virintojomis, sandėlininkėmis, sąskaitininkėmis mišriuose lagpunktuose, dabar visas tas vietas jos turėjo atlaisvinti, o moterų lagpunktuose tokių vietų buvo kur kas mažiau. Ir moteris ėmė varyti į *bendruosius* darbus, ėmė varyti vien moteriškomis brigadomis, kur joms ypatingai sunku. Ištrūkti iš *bendrųjų* nors kuriam laikui reiškė išsigelbėti. Ir moterys stvėrėsi nėštumo, stengėsi pastoti nuo kiekvieno trumpo susitikimo, kiekvieno prisilietimo. Dabar nebegrėsė, kad dėl nėštumo bus išskirta su vyru kaip seniau, – visi išsiskyrimai jau buvo dovanoti vieno Išmintingojo Įsako.

Ir štai vaikų namus užplūdusių mažylių skaičius per metus išaugo *dvigubai* (Unžlagas, 1948)! – 300 vietoj 150, nors kalinių moterų per tą laiką nepadaugėjo.

„Kokį gi duosi mergaitei vardą?" – „Olimpiada. Aš per saviveiklos olimpiadą pastojau". Dar iš inercijos buvo užsilikusios tos kultūrinio darbo formos – olimpiados, vyrų kultūrinės brigados išvykos į moterų lagpunktą, bendri spartuolių sąskrydžiai. Tebebuvo ir bendros ligoninės – irgi pasimatymų namai dabar. Pasakojama, kad Solikamsko lageryje 1946 metais lagerius skirianti viela ėjo viena eile stulpų, retais tarpais (ir, žinoma, nebuvo šaudančių sargybinių). Tad nepasotinami čiabuviai susibrukdavo prie tos vielos iš abiejų pusių, moterys atsistodavo taip, kaip mazgodamos grindis, ir vyrai jas paimdavo neperžengdami uždraustos ribos.

Juk kažko vertas ir nemirtingasis Erotas! Ne vien tik protingas išskaičiavimas pabėgti nuo *bendrųjų* darbų. Zekai jautė, kad riba brėžiama ilgam ir sustings kaip viskas Gulage.

Iki atskyrimo zekai draugiškai susidėdavo, sueidavo į porą ir net susimylėdavo, o dabar atvirai paleistuvaudavo.

Žinoma, nesnaudė ir valdžia, paskubomis taisė savo mokslines prognozes. Prie vienos eilės spygliuotos vielos pridėjo iš abiejų pu-

sių priešzonius. Paskui, pripažinę užtvaras esant nepakankamas, pakeitė jas dviejų metrų aukštumo tvora – irgi su priešzoniais.

Kengire negelbėjo nė tokia siena: jaunikiai per ją peršokdavo. Tuomet sekmadieniais (negalima juk šitam gaišti gamybos laiko! o ir natūralu, kad savo gyvenimą žmonės tvarko poilsio dienomis) ėmė skirti abipus sienos sekmadienių talkas – ir privertė pratęsti sieną iki keturių metrų aukščio.Bet kokia ironija: į tas sekmadienių talkas iš tiesų eidavo su džiaugsmu! – prieš atsisveikinant bent susipažinti su kuo nors iš anapus sienos, pasišnekėti, susitart susirašinėti!

Paskui Kengire išstatė skiriamąją sieną iki penkių metrų, ir jau viršum penkių metrų ištempė spygliuotą vielą. Paskui dar paleido aukštos įtampos srovę (na ir galingas tas prakeiktas amūras!). Galų gale pastatė ir sargybos bokštelius iš kraštų. Kengiro siena išsiskyrė visoje Archipelago istorijoje (žr. penktąją dalį, dvyliktą skyrių). Bet ir kituose speclageriuose (Spaskas) panašias statė.

Reikia įsivaizduoti tą nuovokų darbdavių metodiškumą: jiems atrodė visiškai natūralu viela atskirti vergus ir verges, bet jie būtų apstulbę, jeigu kas jiems būtų pasiūlęs padaryti tą patį su savo šeima.

Sienos kilo – ir Erotas blaškėsi. Nerasdamas kitų sferų, jis mesdavosi arba pernelyg aukštai – į platonišką susirašinėjimą, arba pernelyg žemai – į tos pačios lyties meilę.

Laiškučius švystelėdavo per zoną, palikdavo gamykloje sutartose vietose. Ant paketukų ir adresai buvo užrašomi sutartiniai: kad prižiūrėtojas paėmęs negalėtų suprasti – nuo ko kam. (Už susirašinėjimą dabar grėsė lagerio kalėjimas.)

Galia Venediktova prisimena, jog kartais ir susipažindavo neakivaizdžiai; susirašinėdavo kits kito nematę; ir išsiskirdavo nepamatę. (Kas taip susirašinėjo, pažįsta ir tą baisią saldybę, ir neviltį, ir aklumą.) Tame pačiame Kengire lietuvės *ištekėdavo* per sieną už savo tautiečių niekados akyse jų neregėjusios: kunigas (su tokiu pat bušlatu, žinoma, kalinys) raštu paliudydavo, jog tokia ir tokia su tokiu ir tokiu amžinai sujungiami prieš Aukščiausiąjį. Tose jungtuvėse su nepažįstamu kaliniu už sienos – o katalikėms jungtuvės

buvo neišardomos ir šventos – man aidi angelų choras. Tatai – kaip nesavanaudiškas dangaus šviesulių stebėjimas. Tatai pernelyg tauru išskaičiavimų ir trūkčiojančio džiazo amžiui.

Kengiro sutuoktuvės nepaprastai ir baigdavosi. Viešpats išklausydavo maldų ir įsikišdavo (penktoji dalis, dvyliktas skyrius).

Pačios moterys (ir gydytojai, gydę jas atskirose zonose) patvirtina, kad jos pakeldavo atskyrimą sunkiau negu vyrai. Jos būdavo itin sudirgusios ir nervingos. Sparčiai plito lesbietiška meilė. Gležnos ir jaunos vaikščiodavo išgeltusios, pajuodusiais paakiais. Šiurkštesnės prigimties moterys tapdavo „vyrais". Kad ir kaip prižiūrėtojas tokias poras vaikydavo, jos ir vėl atsirasdavo kartu lovoje. Tada katrą nors iš tų „sutuoktinių" išsiųsdavo iš lagpunkto. Pratrūkdavo audringos dramos – moterys puldavo ant spygliuotų vielų po sargybinių kulkomis.

Steplago Karagandos skyriuje, kur buvo surinktos moterys tik iš Penkiasdešimt Aštuntojo, daugelis jų, pasakoja N. V., laukdavo, kada pašauks *operas*, nutirpusia širdimi – nutirpusia ne iš baimės ar neapykantos niekšingai politinei kvotai, o nutirpusia prieš tą vyriškį, kuris užsirakins su ja vienas kambaryje.

Atskirti moterų lageriai vilkdavo tą patį bendrųjų darbų jungą. Teisybė, 1951 metais kirsti mišką moterims buvo formaliai uždrausta (vargu ar todėl, kad prasidėjo antroji XX amžiaus pusė). Bet, sakykim, Unžlage vyrų lagpunktai niekaip neįvykdydavo plano. Ir tuomet buvo sugalvota, kaip juos paskatinti – kaip priversti čiabuvius savo darbu apmokėti tai, kas dovanai duodama kiekvienam gyvam žemės padarui. Moteris irgi pradėjo varyti kirsti miško bendrame su vyrais konvojaus apsuptame būryje, tik slidžių takas juos skyrė. Visa, kas buvo čia prikertama, turėjo paskui būti užrašyta kaip vyrų lagpunkto išdirbis, bet normų reikalaudavo ir iš vyrų, ir iš moterų. Liubai Berezinai, „miško meistrui", taip ir sakydavo viršininkas su dviem juostelėm antpečiuose: „Išspausi iš savo bobų normą – bus Belenkij su tavim kabinoje!" Bet dabar ir vyrai darbininkai, kurie stipresni, o ypač gamybos pridurkai, turintys pinigų,

kaišiodavo juos konvojininkams (tų irgi tokios algos, kad nepasišakosi) ir valandai su puse (kol baigsis papirkto sargybinio pamaina) įsibraudavo į moterų būrį.

Šaltame snieguotame miške per tas pusantros valandos reikėjo: išsirinkti, susipažinti (jeigu ligi tol nesusirašinėjo), susirasti vietą ir suveikti.

Bet kam visa tai minėti? Kam aitrinti žaizdas tiems, kurie gyveno tuo metu Maskvoje ir vasarnamyje, rašė į laikraščius, sakė kalbas iš tribūnų, važinėjo į kurortus ir po užsienius?

Kam tai minėti, jei ir šiandieną lygiai tas pat? Juk rašyti galima tik apie tai, kas „nepasikartos"...

Devintas skyrius

PRIDURKAI

Vieną iš pirmųjų čionykščių sąvokų, kurią sužino atvažiavęs į lagerį naujokėlis, tai – *pridurkas*. Taip šiurkščiai praminė čiabuviai tuos, kurie mokėjo nesidalyti bendra pražūtinga lemtimi: arba išėjo iš *bendrųjų* darbų, arba nepakliuvo į juos.

Pridurkų Archipelage nemaža. Apriboti gyvenamojoje zonoje griežto B apskaitos grupės procento, o gamyboje etatų sąrašo, jie vis dėlto nuolat prašoka tą procentą: iš dalies dėl pernelyg didelio trokštančiųjų išsigelbėti spaudimo, iš dalies dėl lagerio valdžios negabumo: ji nemokėjo tvarkytis ir valdyti turėdama mažai žmonių.

Teisingumo liaudies komisariato statistikos 1933 metų duomenimis, laisvės atėmimo vietas, įskaitant ūkio darbus, beje, podraug su *savisauga*, aptarnavo tuomet 22% visų čiabuvių. Jeigu mes tą skaičių ir sumažintume iki 17–18% (be savisaugos), tai vis tiek būtų vienas šeštadalis. Jau aišku, kad šiame skyriuje bus kalbama apie labai svarbų lagerio reiškinį. Bet pridurkų daug daugiau nei vienas šeštadalis: juk čia skaičiuojami tik *zonos* pridurkai, o dar yra *gamybos* pridurkų; ir be to, juk jų sudėtis keičiasi, ir per savo gyvenimą lageryje pridurku, žinoma, pabūna daugelis. O užvis svarbiausia: tarp išlikusiųjų, tarp paleistųjų laisvėn pridurkai sudaro labai didelę dalį; tarp ilgai sėdėjusių iš Penkiasdešimt Aštuntojo, man regis, – devynias dešimtąsias.

Beveik kiekvienas ilgasėdis zekas, kurį jūs sveikinate, kad gyvas išliko, ir yra pridurkas. Arba buvo pridurkas didesnį bausmės laiką.

Todėl, kad lagerių paskirtis – naikinti; nereikia šito pamiršti.

Kiekviena paprasta klasifikacija neturi griežtų ribų, o kinta iš lėto. Taip ir šičia: ribos išdilusios. Apskritai kiekvienas, neišeinantis iš gyvenamosios zonos darbo dienai, gali būti laikomas zonos pridurku. Ūkio darbininkui gyventi jau kur kas lengviau negu einančiam į bendruosius darbus: jam nereikia stoti į rikiuotę, vadinasi, galima vėliau keltis ir pusryčiauti; jam nereikia konvojaus lydimam eiti *į* darbo objektą ir grįžti atgal, jis patiria mažiau griežtumo, mažiau šalčio, mažiau eikvoja jėgų; be to, ir jo darbo diena pasibaigia anksčiau; jis arba dirba šilumoje, arba visuomet gali pasišildyti. Be to, jo darbas – paprastai ne brigadoje, o atskiras meistro darbas, vadinasi, jam nereikia klausytis draugų raginimų, o tiktai viršininkų. Ir kadangi jis dažnai ką nors dirba asmeniniu tų viršininkų užsakymu, tai vietoj raginimų jam net nubyra išmalda, nuolaida, leidimas pirmutiniam gauti apavą ir aprangą. Jis turi ir puikią progą prisidurti uždarbio atlikdamas kitų zekų užsakymus. Kad būtų suprantamiau: ūkio darbininkai – tarytum šeimynykščiai. Šaltkalvis, stalius, krosnius – dar ne visiški pridurkai, tačiau batsiuvys, o juo labiau siuvėjas – jau pridurkai, ir aukštos klasės. „Siuvėjas" lageryje skamba taip pat ir yra maždaug tas pats kaip laisvėje „docentas". (Atvirkščiai, tikrasis „docentas" skamba kaip pasityčiojimas, verčiau nedaryti iš savęs pajuokos objekto ir docentu nesivadinti. Lageryje specialybių svarbos skalė visiškai priešinga nei laisvėje.)

Skalbėja, sanitarė, indų plovėja, kūrikas ir pirties darbininkai, vandens virintojas, paprasti kepėjai, barakų tvarkdariai – irgi pridurkai, bet žemesnės klasės. Jiems reikia dirbti rankomis, ir kartais nemažai. Beje, visi jie sotūs.

Tikrieji zonos pridurkai: virėjai, duonos raikytojai, sandėlininkai, gydytojai, felčeriai, kirpėjai, kultūros ir auklėjimo skyriaus „auklėtojai", pirties vedėjas, kepyklos vedėjas, sandėlių vedėjas, siuntinių skyriaus vedėjas, barakų vyresnieji, komendantai, darbų skirstytojai, buhalteriai, štabo barako raštininkai, zonos ir ūkio inžinieriai. Šitie

visi ne tiktai sotūs, ne tiktai vaikščioja švariai apsirengę, jiems ne tiktai nereikia kilnoti sunkumų ir lenkti sprando, bet jie turi didele valdžią tam, kas žmogui reikalinga, vadinasi, valdžią žmonėms. Kartais jie kovoja grupė prieš grupę, rezga intrigas, nuverčia kits kitą ir išaukština, kivirčijasi dėl „bobų", bet dažniausiai gyvena laikydami bendrą frontą prieš juodnugarius, sudarydami klestinčias viršūnes, kurioms nėra ko dalytis, nes viskas vieną sykį padalyta ir kiekvienas jaučiasi esąs tarp savų. Ir kuo stipresnė lageryje ta zonos pridurkų klika, tuo labiau ja pasikliauja viršininkas, pats kratydamasis rūpesčių. Visų atvykstančiųjų ir siunčiamųjų į etapą likimus, visų paprastų darbininkų likimus lemia pridurkai.

Pagal įprastą žmonių giminei kastos siauraprotiškumą pridurkams labai greitai pasidaro nepatogu miegoti su paprastais juodadarbiais viename barake, bendrame vagonėlyje ir apskritai net vagonėlyje, o ne lovoje, valgyti už vieno stalo, nusirenginėti vienoje pirtyje, vilkėti tuos baltinius, kuriuos pasmardino prakaitu ir kuriuos nudrengė juodadarbis. Ir štai pridurkai atsiskiria nedideliuose kambariuose po 2, 4, 8 žmones, ten valgo pasirinktinai, prisiduria neteisėtai, ten aptarinėja visus lagerio paskyrimus ir reikalus, žmonių ir brigadų likimus, nerizikuodami susilaukti juodadarbių ar brigadininko įžeidinėjimų. Jie atskirai leidžia laisvalaikį (jie turi laisvalaikio), jiems atskira tvarka keičiami baltiniai („individualūs"). Iš to paties kastos paikumo jie stengiasi ir drabužiais skirtis nuo lagerio masės, bet čia galimybės menkos. Jeigu tame lageryje vyrauja juodos šimtasiūlės arba striukės, jie stengiasi gauti iš saugyklos mėlynas, o jeigu vyrauja mėlynos, tai apsivelka juodas. Dar – pasiplatina siuvykloje įdėtais trikampiais siauras lagerio kelnes.

Gamybos pridurkai – tai inžinieriai, technikai, darbų vykdytojai, dešimtininkai, cechų meistrai, planuotojai, normuotojai, dar ir buhalteriai, sekretorės, mašininkės. Nuo zonos pridurkų jie skiriasi tuo, kad turi rikiuotis, eiti konvojaus saugoma kolona (kartais, beje, eina be konvojaus). Bet jų padėtis gamyboje – lengvatinė, nereikalaujanti iš jų fizinių kančių, jų neišsekinanti. Atvirkščiai, nuo dau-

gelio jų priklauso juodadarbių triūsas, maistas, gyvenimas. Nors ir mažiau susiję su gyvenamąja zona, jie stengiasi ir ten apginti savo padėtį ir gauti geroką dalį tų pačių lengvatų kaip ir zonos pridurkai, nors susilyginti su anais jiems niekada nepavyksta.

Nėra aiškių ribų ir šičia. Šičia priklauso ir konstruktoriai, technologai, geodezininkai, motoristai, mechanizmų budėtojai. Tatai jau – ne „gamybos vadovai", jie neturi pražūtingos valdžios ir jų neslegia atsakomybė už žmonių žuvimą (tiek, kiek tas žuvimas nėra nulemtas jų pasirinktos arba aptarnaujamos gamybos technologijos). Tai tiesiog inteligentiški arba net pusėtinai praprusę juodadarbiai. Kaip ir kiekvienas zekas darbe, jie *pučia miglą*, apgaudinėja valdžią, stengiasi nutempti savaitę, kai tą darbą galima padaryti per pusdienį. Paprastai lageryje jie gyvena beveik kaip juodadarbiai, dažnai priklauso ir anų brigadoms, tiktai jų gamybos zonoje šilta ir ramu, ir tenai darbo kabinetuose ir kabinose, likę be laisvųjų, jie atideda valdišką darbą ir šnekučiuoja sau apie gyvenimą, apie bausmės terminus, apie praeitį ir ateitį, o užvis labiausiai – apie gandus, kad Penkiasdešimt Aštuntąjį (o jie dažniausiai parinkti iš Penkiasdešimt Aštuntojo) tuojau siųs į *bendruosius* darbus.

Šitai irgi galima pagrįsti vieninteliu labai mokslišku argumentu: juk socialiai svetimų elementų beveik neįmanoma *pataisyti*, taip įsišakniję juose klasiniai puvėsiai. Daugumą iš jų gali pataisyti tiktai grabas. O jeigu kažkokia mažuma vis dėlto leidžiasi pataisoma, tai, žinoma, tiktai darbu, ir fiziniu, sunkiu darbu (atstojančiu mašinas), tuo darbu, kuris žemintų lagerio karininką arba prižiūrėtoją, bet kuris vis dėlto sukūrė kažkada žmogų iš beždžionės (o lageryje atverčia jį atgal į beždžionę). Tad štai kodėl – visai ne iš keršto, o tik turint šiokią tokią viltį, jog Penkiasdešimt Aštuntasis pasitaisys, Gulago instrukcijos griežtai reikalauja (ir tas reikalavimas nuolatos atnaujinamas), kad asmenys, nuteisti pagal 58-ąjį, negali užimti jokių privilegijuotų postų nei gyvenamojoje zonoje, nei gamyboje. (Užimti postus, susijusius su materialinėmis vertybėmis, gali tik tie, kurie jau būdami laisvėje vaginėjo.) Taip ir būtų buvę – nejaugi lagerio

viršininkai mėgsta Penkiasdešimt Aštuntąjį! – bet jie žino: visuose kituose straipsniuose, kartu paimtuose, nėra nė penktadalio tokių specialistų kaip 58-ajame. Gydytojai ir inžinieriai – beveik ištisai Penkiasdešimt Aštuntasis, o šiaip dorų žmonių ir darbininkų, geresnių kaip Penkiasdešimt Aštuntasis, nėra ir tarp laisvųjų! Ir štai, stoję į slaptą Vienintelės Mokslinės Teorijos opoziciją, darbdaviai pradeda po truputį įtaisinėti Penkiasdešimt Aštuntąjį į pridurkų vietas (beje, pačios riebiausios visuomet atitenka buitininkams, su kuriais ir valdžiai lengviau susitarti, o per didelis dorumas tik trukdytų). Darbdaviai juos įtaisinėja, bet kaskart atnaujinant instrukciją (o instrukcijos atnaujinamos ir atnaujinamos), prieš atvykstant kiekvienai tikrinimo komisijai (o jos atvyksta ir atvyksta) – Penkiasdešimt Aštuntąjį be svyravimų ir be gailesčio, vienu viršininko baltos rankos mostelėjimu varo į bendruosius darbus. Mėnesius kruopščiai kurta pereinamoji gerovė per vieną dieną į šipulius išlaksto. Bet ne tiek pats išvarymas žudo, kiek išsekina, išvargina politinius pridurkus amžini gandai apie jo artėjimą. Tie gandai užnuodija visą pridurko gyvenimą. Tiktai buitininkai gali mėgautis pridurko padėtim netrikdomi. (Beje, komisija praeina, o darbas pamažėliais sužlunga, ir inžinieriai vėl patyliukais išvelkami į pridurkų vietas, kad prieš kitą komisiją būtų išvaryti.)

O dar yra ne tiesiog Penkiasdešimt Aštuntasis, bet specialiu prakeikimu kalėjimo byloje paženklintas iš Maskvos: „panaudoti tik bendriesiems darbams!" Daugelis kolymiečių 1938 metais turėjo tokią žymę. Įsitaisyti skalbėja arba veltinių džiovintoju buvo jiems nepasiekiama svajonė.

Kaip ten parašyta „Komunistų manifeste"? – „Buržuazija nuplėšė šventumo aureolę nuo visų veiklos sferų, kurios ligi tol buvo laikomos garbingomis ir į kurias buvo žiūrima virpant iš pagarbos" (gerokai panašu). „Gydytoją, juristą, dvasininką, poetą, mokslo žmogų ji pavertė savo apmokamais samdomais darbuotojais". Bet juk nors – apmokamais! bet juk nors paliko dirbti „pagal specialybę"! O jeigu į *bendruosius* darbus? miško kirsti? ir be užmokesčio! ir be duonos!..

Teisybė, gydytojus į *bendruosius* darbus imdavo retai: juk jie gydė ir viršininkų šeimas. O jau „juristus, dvasininkus, poetus ir mokslo žmones" pūdė tik *bendruosiuose*, pridurkais būti ne jų nosiai.

Ypatingą padėtį lageryje turi brigadininkai. Lagerio terminija pridurkais jie nelaikomi, bet ir juodadarbiais jų nepavadinsi. Todėl šio skyriaus samprotavimai ir apie juos.

* * *

Lagerio gyvenime, kaip ir mūšyje, nėra kada svarstyti: pasitaikė pridurko vieta – ir griebk.

Bet praėjo metai ir dešimtmečiai, mes išlikom gyvi, mūsų nelaimės draugai žuvo. Apstulbusiems laisviesiems ir abejingiems ainiams mes pradedam po truputį atskleidinėti savo tenykštį pasaulį, veik neturintį nieko žmogiško, – ir turim jį įvertinti pagal žmogaus sąžinę.

Ir vienas svarbiausių moralinių klausimų čia – apie pridurkus.

Rinkdamasis herojų lagerio apysakai, aš paėmiau juodadarbį, negalėjau rinktis nieko kito, nes tiktai jam matyti tikrieji lagerio tarpusavio santykiai (lygiai kaip tiktai pėstininkas gali pasverti visą karo sunkumą, – bet kažkodėl memuarus rašo ne jie). Tas herojaus pasirinkimas ir kai kurios aštrios apysakos frazės sutrikdė ir užgavo kai kuriuos buvusius pridurkus, – o tarp gyvų išlikusių, kaip jau sakiau, devynios dešimtosios pridurkų. Čia pasirodė ir „pridurko užrašai" (Djakovo „Užrašai apie tai, kas išgyventa"), giriantys apsukrumą mokant gerai įsitaisyti, gudrumą stengiantis išgyventi žūtbūt. (Kaip tik tokia knyga ir turėjo pasirodyti pirmiau už maniškę.)

Per tuos trumpus mėnesius, kai atrodė įmanoma pasamprotauti, plykstelėjo šiokia tokia diskusija apie pridurkus, buvo iškeltas pridurko padėties lageryje moralumo klusimas. Tačiau jokiai informacijai pas mus neleidžiama išaiškėti ligi galo, jokiai diskusijai – apimti tikrai visas objekto ribas. Visa tai būtinai užgniaužiama iš pat pradžių, kad nė spindulėlis nepalytėtų nuogos tiesos, visa tai suverčiama į vieną

pasklidą daugelio metų krūvą ir trūnija ten dešimtmečius, kol surūdijęs tas šlamštas pasidaro niekam nebeįdomus ir niekas jame nebesusigaudo. Taip ir diskusija apie pridurkus buvo nuslopinta pačioje pradžioje ir iš žurnalų straipsnių perėjo į asmeninius laiškus.

O skirtumas tarp pridurko ir juodadarbio lageryje turi būti padarytas (beje, ne didesnis už tą, kuris iš tiesų realiai buvo), ir labai gerai, kad padarytas iškilus lagerio temai. Tačiau cenzūruotame V. Lakšino straipsnyje[1] šiek tiek perdėtai kalbama apie lagerio darbą (tarytum norint išaukštinti jį patį, pakeitusį mašinas ir sukūrusį mus iš beždžionės), ir apskritai teisinga straipsnio kryptis, o kartu iš dalies ir mano apysaka, buvo pasitikta nepasitenkinimo banga – ir buvusių pridurkų, ir niekuomet nesėdėjusių jų draugų inteligentų: tai ką, šlovinamas vergiškas darbas („sienos mūrijimo scena" iš „Ivano Denisovičiaus")?! Tai ką – „veido prakaitu pelnyk savo duoną", atseit tik ir šok pagal Gulago valdžios dūdelę? O *mes* kaip tik tuo ir didžiuojamės, kad išsisukome nuo darbo, nevilkome to jungo.

Atsakydamas dabar į tas prieštaras sielojuosi, kad negreitai jos bus perskaitytos.

Man rodos, nekilnu inteligentui didžiuotis, kad jis, matote, nenusmuko ligi vergiško fizinio darbo, nes pats sugebėjo įsitrinti į raštinę. Tokioje situacijoje praėjusio amžiaus inteligentai būtų leidę sau didžiuotis tik tada, jeigu jie kartu *būtų išvadavę nuo vergiško darbo ir jaunesnįjį brolį*. Juk tokios išeities – įsitaisyti raštinėje – Ivanas Denisovičius neturėjo! Ką gi mums daryti su „jaunesniuoju broliu"? Argi jaunesniajam broliui leidžiama vilkti vergo jungą? (O kodėl gi ne! Juk kolchoze mes seniai jam leidžiam! Mes patys jį ten ir įtaisėm.) O jeigu leidžiama, tai gal leisime jam nors kada, nors valandai kitai, prieš sustojant į vorą, kai darbas virte verda, pasijusti tuo darbu ir suinteresuotam? Juk mes ir lageryje pajuntame tam tikrą malonumą plunksnai slystant popieriumi, reisfederiui brėžiant vatmane juodą liniją. Kaipgi Ivanui Denisovičiui išgyventi dešimt metų dieną naktį tik keikiant savo darbą? Juk jis ant pirmutinės gembės turėtų pasikarti!

[1] V. Lakšin, „Ivan Denisovič, evo druzja i nedrugi", *Novyj mir*, 1964, Nr. 1.

O ką daryti su tokia veik neįtikima istorija: Pavlas Čiulpeniovas, ištisus *septynerius metus* kirtęs mišką (ir dar baudos lagpunkte) – kaipgi būtų galėjęs tiek išdirbti ir pragyventi, jeigu nebūtų tame darbe radęs prasmės ir intereso? Jis išsilaikė taip: lagpunkto viršininkas, suinteresuotas turėti būrelį nuolatinių darbininkų (dar nuostabus viršininkas), pirmučiausia leisdavo jiems prisikliukinti pilną pilvą srėbalo, antra, niekam, be rekordininkų, neleisdavo plušėti naktį virtuvėje. Tatai buvo premija! – kiaurą dieną kirtęs mišką, Čiulpeniovas eidavo mazgoti ir pripildyti katilų, kūrenti krosnių, skusti bulvių – iki antros valandos nakties, paskui prisivalgydavo ir eidavo tris valandas nusnūsti nenusivilkęs bušlato. Vieną kartą – irgi kaip premija – mėnesį dirbo duonos raikykloje. Dar mėnesiuką atsipūtė tyčia susižalojęs (jo, rekordininko, niekas neįtarė). Štai ir viskas. (Žinoma, čia reikėtų dar kai ką paaiškinti. Jų grandyje metus vežike dirbo vagilė prekeivė, ji gyveno iškart su dviem pridurkais: miško priėmėju ir sandėlio vedėju. Todėl jų grandis visuomet viršydavo planą ir svarbiausia – jų arklys Gerčikas prisiėsdavo avižų ligi valiai ir gerai traukdavo, nes juk ir arklys gaudavo avižų... priklausomai nuo grandies išdirbio! Įgriso sakyti „vargšai žmonės!", verčiau jau „vargšai arkliai!") Bet vis tiek – *kirsti mišką septynerius metus be perstogės* tai kone mitas! Tad kaip septynerius metus išdirbti, jeigu neturėsi užsispyrimo, nuovokos, jeigu tavęs netrauks patsai darbas? Jau kad tik, sako Čiulpeniovas, duotų valgyti, tai dirbčiau ir dirbčiau. Rusiškas būdas... Jis išmoko verste versti: pirmas stuobrys leidžiamas gula taip, kad įsiremtų, nebūtų pakibęs, lengva būtų pjauti. Ir visi medžiai paskui sugula vienas ant vieno, susikryžiuodami – taip, kad šakos pataikytų į vieną du laužus, nereikėtų vilkti. Jis mokėjo *patraukti* virstantį kamieną lygiai į reikiamą pusę. Ir kai išgirdo lietuvius šnekant apie Kanados medkirčius, kurie susilažinę įbesdavo žemėn kuolą ir paskui verčiamais kamienais įkaldavo jį gilyn, – užsidegė:. „Nagi ir mes pamėginkim!" Išėjo.

Tai va, pasirodo, tokia žmogaus prigimtis, kad sykiais net į varganą prakeiktą darbą jis kimba su nesuprantamu pašėlusiu azartu. Dvejus

metus ir pats padirbėjęs rankomis, aš irgi pajutau beturįs tą keistą savybę: įnikti į patį darbą, nesvarbu, kad jis vergiškas ir nieko tau neduos. Tokių keistų valandėlių patyriau ir mūrydamas sienas (kitaip nebūčiau parašęs), ir dirbdamas liejykloje, ir dailidžiaudamas, ir net su įkarščiu daužydamas kūju seną ketų. Tad ir Ivanui Denisovičiui galima leisti ne visada justi užkrauto darbo jungą, ne visada jo neapkęsti?

Na, čia, manau, niekas mums neprieštaraus. Neprieštaraus, bet su būtina sąlyga, kad jokių priekaištų iš to nekiltų pridurkams, kurie nė mirksnį nepelnė sau duonos veido prakaitu.

Prakaitu ar ne prakaitu, bet Gulago valdžios paliepimus jie uoliai vykdė (kitaip – į bendruosius darbus!), ir mikliai, taikydami specialias žinias. Juk visos svarbios pridurkų vietos – esminė lagerio vadovybės ir lagerio gamybos grandis. Tai kaip tik tos specialiai nukaldintos „kvalifikuotos" grandinės grandys, be kurių (jei visi aliai vienas zekai atsisakytų pridurkų vietų!) *suirtų visa* eksploatacijos *grandinė*, visa lagerio sistema! Nes šitiek puikių specialistų, ir dar tokių, kurie sutiktų šuniškomis sąlygomis gyventi metų metus, *valios jėga* niekados negalėtų pateikti.

Tad kodėl gi neatsisakė? Giltinės grandinės – kodėl gi nesuardė?

Pridurkų postai – pagrindiniai eksploatacijos postai. Normuotojai! – o ar daug nekaltesni jų padėjėjai sąskaitininkai? Darbų vykdytojai! O ar tokie jau dori technologai! Koks pridurkų postas nesusijęs su pataikavimu aukštesniesiems ir įsitraukimu į bendrą prievartos sistemą? Argi būtinai reikia dirbti kultūros ir auklėjimo skyriaus auklėtoju arba kūmo tvarkdariu, kad tiesiogiai tarnautum nelabajam? O jeigu N. dirba mašininke – tik tiek, mašininke, bet atlikinėja lagerio administracijos užsakymus, – ar tai nieko nereiškia? Pagalvokim. O dauginti įsakymus? – toli gražu ne zekų klestėjimui. Operas savo mašininkės neturi. Šit jam reikia spausdinti kaltinimo išvadas, skundų medžiagą – prieš tuos laisvuosius ir zekus, kuriuos rytoj pasodins. Tai juk jis duos jai, – ir ji spausdina ir tyli, to, kuriam gresia pavojus, neįspės. Ką ten, žemesnysis pridurkas, ūkio šaltkalvis, argi neturės atlikti užsakymo: padaryti antrankius? sutvirtinti

BUR'o grotas? Arba imkim raštininkus – planuotojus? Ar planuotojas nekalčiausias nepadeda planingai eksploatacijai?

Aš nesuprantu – kuo visas tas inteligentiškas vergiškas darbas švaresnis ir kilnesnis už vergišką fizinį?

Tad ne Ivano Denisovičiaus prakaitu pirmiausia reikia piktintis, o ramiu plunksnos girgždinimu lagerio kontoroje.

Arba štai aš pats pusę bausmės laiko išdirbau *šaraškoj*, vienoje iš tų rojaus salų. Mes buvome ten atskirti nuo likusio Archipelago, nematėme jo vergiškos egzistencijos, – tai argi ne tokie ir pridurkai? Argi, plačiąja prasme, savo moksliniu darbu mes nestiprinome MVD ir bendrosios priespaudos sistemos?[1]

Visas blogis, daromas Archipelage ar visoje žemėje, – argi ne mūsų pačių ir daromas? O mes Ivaną Denisovičių užsipuolėme – kam jis plytas mūrija. Mūsiškių tenai daugiau.

Lageryje išsakomos dažnai priešingos nuoskaudos ir priekaištai: kad pridurkai sėdi juodadarbiams ant sprando, juos apvalgo, išlieka engdami juos. Tuo ypač kaltinami zonos pridurkai, ir dažnai ne be pagrindo. O kas sverdamas nusuka nuo Ivano Denisovičiaus duoną? Sudrėkinęs vandeniu, nuvagia nuo jo cukrų? Kas neleidžia riebalams, mėsai ir geroms kruopoms byrėti į bendrą katilą?

Ypatingu būdu parenkami tie zonos pridurkai, nuo kurių priklauso mityba ir apranga. Norint gauti tuos postus, reikia būti landžiam, gudriam, mokėti patepti; norint juose išsilaikyti, reikia būti beširdžiam, neturėti sąžinės (ir dažniausiai dar būti stukačium). Žinoma, kiekvienas apibendrinimas gali būti perdėtas, ir aš iš savo atminties galiu pateikti priešingų pavyzdžių – nesavanaudžių ir dorų zonos pridurkų, – bet nelabai ilgai jie tose vietose išsilaikydavo.

---

[1] Bet ir ši problema kyla ne tik iš Archipelago; ji apima visą mūsų visuomenę. Juk argi mūsų šviesuomenė – ir technikai, ir humanitarai – visus tuos dešimtmečius nebuvo tokios pat giltinės grandinės grandys, tokie pat apibendrinti pridurkai? Tarp išlikusiųjų ir suklestėjusiųjų, net pačių doriausių, – ar suras mums tokių mokslininkų ar kompozitorių, ar kultūros istorikų, kurie pasiaukojo bendro gyvenimo labui nepaisydami savojo?

O apie klestinčių zonos pridurkų masę galima tvirtai pasakyti, kad vidutiniškai tarp jų daugiau sugadintų žmonių ir piktų užmačių, negu vidutiniškai tarp čionykščių gyventojų. Neatsitiktinai kaip tik čia valdžia skiria visus buvusius savus žmones, tai yra pasodintus gebistus ir emvedistus! Jeigu jau sėdo Šachtų apygardos MVD viršininkas, tai jis nekirs miško, o iškils į darbų skirstytojus Usollago komendanto lagpunkte. Jeigu jau sėdo emvedistas Borisas Guganava („kaip nuėmiau aš sykį kryžių nuo cerkvės, nuo to laiko laimės ir neturėjau"), – jis bus Rešiotų stotyje lagerio virtuvės vedėju. Bet prie tos grupės lengvai prisiplaka ir visai, atrodytų, kitokio plauko tipai. Tardytojas rusas Krasnodone, kuris vokiečių laikais vedė jaunagvardiečių bylą[1], buvo padorus gerbiamas darbų skirstytojas viename Oziorlago skyriuje. Saša Sidorenka, buvęs žvalgas, patekęs iškart pas vokiečius, o ten iškart pradėjęs jiems dirbti, dabar Kengire buvo sandėlio vedėjas ir labai mėgo prieš vokiečius atsigriebti dėl savo likimo. Nuvargę nuo dienos darbo, jie vos spėdavo po patikrinimo užsnūsti, jis tuoj pasirodo įkaušęs ir prikelia juos klaikiu riksmu: „Vokiečiai! Achtung! Aš – jūsų dievas! Dainuokit man!" (Apsimiegoję išgąsdinti vokiečiai, pasikėlę nuo gultų, imdavo jam dainuoti „Lili Marlen".) O kokie žmonės turėjo būti tie buhalteriai, kurie išleido Loščiliną[2] laisvėn vėlyvą rudenį vienmarškinį? Tas batsiuvys Burepolome, kuris begėdiškai paėmė iš išbadėjusio Anso Bernšteino naujus kareiviškus batus už duonos davinį?

Kai jie savo priebuty kartu rūko, šnekučiuodami apie lagerio reikalus, sunku įsivaizduoti, ko tiktai tarp jų nerastum!

Beje, šį tą sau pateisinti (pasiaiškinti) gali tarti ir jie. Štai I. Lipajus rašo ugningą laišką:

„Kalinio davinį nuvogdavo pačiu įžūliausiu ir beširdiškiausiu būdu visur, visada, kiekviename žingsnyje. Pridurkų vagystė tik pačiam sau – tai smulkus vagiliavimas. O tie pridurkai, kurie ryždavosi stambesnei vagystei, buvo priversti taip pasielgti. Valdybos

[1] Tikrasis tos bylos turinys, regis, labai nesutapo net su pirmuoju Fadejevo variantu, tačiau nesiremsime vien lagerio gandais.

[2] Apie jo nuostabų (arba perdėm paprastą) likimą – ketvirtojoje dalyje, ketvirtame skyriuje.

darbuotojai, ir laisvai samdomi, ir kaliniai, ypač per karą, *glemžė* iš skyrių darbuotojų, skyrių darbuotojai – iš lagpunktų darbuotojų, o pastarieji – iš sandėlių ir virtuvių, nudžiaudami nuo zekų davinio. Patys baisiausi rykliai buvo ne pridurkai, o laisvai samdomi viršininkai (Kuraginas, Pojsujšapka, Ignatčenka iš Sevdvinlago), jie ne vogdavo, o „imdavo" iš sandėlių, ir ne kilogramais, o maišais ir kubilais. Ir vėl ne tik sau, jiems reikėdavo dalintis. O kaliniai pridurkai turėjo visa tai kaip nors apiforminti ir padengti. Kas to daryti nenorėdavo – tą ne tik išmesdavo iš turimų pareigų, bet ir išsiųsdavo į baudos ir griežto režimo lagpunktą. Šitaip pridurkų sudėtis valdžios valia atsisijodavo ir susikomplektuodavo iš bailių, bijančių fizinio darbo, perėjūnų ir apgavikų. Jeigu teisdavo, tai vėl sandėlininkus ir buhalterius, o viršininkai išlįsdavo sausi: juk jie raštelių nepalikinėdavo. Sandėlininkų parodymai prieš viršininkus tardytojų buvo laikomi provokacija".

Vaizdas gana vertikalus...

Viena gerai man pažįstama, be galo sąžininga moteris Natalja Aničkova kažkokia likimo valia pateko į lagerio kepyklos vedėjas. Iš pat pradžių ji išaiškino, jog čia įprasta kažkiek iškeptos duonos (kalinių duonos davinio) kasdien (ir, aišku, be jokių dokumentų) siųsti už zonos, o kepėjai už tai gauna iš laisvųjų krautuvėlės truputį uogienės ir sviesto. Ji uždraudė tą tvarką, nebeišleido duonos už zonos – ir tuojau pat duona pasidarė pusžalė, suzmekusi, paskui susivėlindavo iškepti (tai jau priklausė nuo kepėjų), paskui iš sandėlio ėmė nebeduoti miltų, lagpunkto viršininkas (juk jis gaudavo užvis daugiausia!) atsisakė duoti arklį išvežti ir parvežti. Kažkiek dienų Aničkova grūmėsi, vėliau pasidavė – ir iškart susireguliavo sklandus darbas.

Jeigu zonos pridurkas sugebėdavo neprikišti nagų prie tos visuotinės vagystės, tai vis tiek beveik nįmanoma jam buvo susilaikyti nepasinaudojus savo privilegijuota padėtimi kitoms malonėms gauti – poilsio punktas be eilės, ligoninės maistas, geresni drabužiai, baltiniai, geresnė vieta barake. Nežinau, neįsivaizduoju, kur tas šventuolis pridurkas, kuris vis dėlto ničnieko iš visų pažertų gėrybių

nebūtų pasiglemžęs. Juk kiti pridurkai jo būtų ėmę bijoti, būtų jį išėdę! Kiekvienas nors netiesiogiai, nors per tarpininkus, nors bemaž nejučiomis, bet naudojosi, vadinasi, ir gyveno iš juodadarbių sąskaitos.

Sunku, sunku zonos pridurkui turėti nesuteptą sąžinę.

O dar juk klausimas – ir kokiais būdais jis savo vietą gavo. Čia retai kada lemia neabejotina specialybė, kaip gydytojo (arba kaip daugelio gamybos pridurkų). Nenuneigiamas būdas – invalidumas. Bet neretai ir kūmo globa. Žinoma, esti ir tarytum neutralių būdų: įsitaiso žmonės pagal seną kalėjimo pažintį; arba gauna grupinę kolektyvinę paramą (dažniausiai nacionalinę, kai kurios mažos nacijos šiuo atžvilgiu laimingos ir paprastai susispraudžia pridurkų vietose; taip pat ir komunistai patylomis gelbsti kits kitam).

O dar klausimas: kai iškilai, kaip elgeisi su kitais, su pilka mase? Kiek čia esti nuožmumo, kiek brutalumo, kiek užmaršumo, kad visi mes – čiabuviai ir mūsų galybė neamžina.

Ir pagaliau klausimų klausimas: jeigu tu nepadarei kalinių broliui blogo, tai ar padarei nors ką gero? ar pasinaudojai savo padėtimi bent sykį, kad apgintum bendrą labą, – ar visuomet tiktai savo?

Būtume neteisūs, jeigu gamybos pridurkams priekaištautume – „apvalgo", „sėdi ant sprando"; neapmokamas juodadarbių triūsas, taip, bet ne todėl, kad pridurkus maitina, pridurkų darbas irgi neapmokamas – viskas eina į tą patį kiaurą maišą. O kitos moralinės abejonės išlieka: ir beveik neišvengiamas naudojimasis buitinėmis malonėmis; ir ne visuomet dori įsitaisymo būdai; ir išpuikimas. Ir amžinai tas klausimų klausimas: ką tu nuveikei bendram labui? nors ką? nors kada?

O juk buvo, buvo, kas gali kaip Vasilijus Vlasovas prisiminti apie savo machinacijas visų naudai. Tokių blaivaus proto gudruolių, užkertančių kelią lagerio savivalei, padedančių bendrą gyvenimą pakreipti taip, kad netektų visiems išmirti, kad būtų apgautas ir trestas, ir lageris, tokių Archipelago herojų, žiūrinčių į savo pareigas ne kaip į lovį savai personai, o kaip į naštą ir priedermę kalinių masei, – tokius ir „pridurkais" vadinti liežuvis neapsiverčia. Daugiausia tokių buvo tarp inžinierių. Šlovė jiems!

O kiti šlovės neverti. Ant postamento užkelti – nėra ką. Ir nėra ko girtis prieš Ivaną Denisovičių, kad išvengei juodo vergiško darbo ir nemūrijai plytų liedamas prakaitą. Ir netgi neverta rankioti įrodymų, jog mums, proto darbininkams, bendruosiuose darbuose reikia eikvoti dvigubai energijos: pačiam darbui ir dar psichiniam degimui, mintims ir graužatims, kurių neįmanoma nuslopinti; ir todėl atseit teisinga – mums išsisukti nuo bendrųjų darbų, o *tesiplėšo* šiurkščios prigimtys. (Dar nežinia, ar mes išeikvojame dvigubai daugiau energijos.)

Taip, kad išmestum iš galvos mintį „įsitaisyti" lageryje ir leistumeis svorio jėgų nevaržomai nutempiamas į dugną, reikia labai ištvermingos dvasios, labai šviesios sąmonės, pusės atbūto laiko ir dar tikriausiai siuntinių iš namų – o kitaip juk tikra savižudybė.

Kaip sako jausdamas dėkingumą ir kaltę senas lagerininkas D. Lichačiovas: jeigu aš šiandien gyvas – vadinasi, vietoj manęs kažką sušaudė tą naktį pagal sąrašą; jeigu aš šiandien gyvas – kažkas vietoj manęs užduso žemutiniame triume; jeigu aš šiandien gyvas – vadinasi, man atiteko tie atliekami du šimtai gramų duonos, kurių pristigo mirusiajam.

Visa tai parašyta – ne dėl priekaišto. Šioje knygoje jau nusistatyta ir bus išlaikyta ligi galo: visus kentėjusius, visus prispaustus, visus, pasmerktus žiauriam pasirinkimui, geriau pateisinti nei apkaltinti. Tikriau bus – pateisinti.

Tačiau, atleisdamas sau už tą pasirinkimą tarp žūties ir išsigelbėjimo, – nemesk, užmaršuoli, akmens į tą, kam kliuvo dar sunkesnis pasirinkimas. Tokių šioje knygoje irgi jau buvo. Ir dar bus.

* * *

Archipelagas – tai pasaulis be diplomų, pasaulis, kur atestuojama paties pasipasakojimu apie save. Zekui nevalia turėti jokių dokumentų, kartu ir apie išsimokslinimą. Atvažiavęs į naują lagpunktą, tu suki galvą: kuo šį sykį apsiskelbti?

Lageryje naudinga būti felčeriu, kirpėju, bajanistu, – nedrįstu siekti aukščiau. Neprapulsi, jeigu tu skardininkas, stiklius, automechanikas.

Bet vargas tau, jeigu tu genetikas arba, neduok Dieve, filosofas, jeigu tu kalbininkas arba menotyrininkas, – tuomet tu žuvęs! Tu *užversi kepšes* bendruosiuose darbuose per dvi savaites.

Ne kartą svajojau apsiskelbti felčeriu. Kiek literatų, kiek filologų išsigelbėjo Archipelage šituo būdu! Bet kiekvieną kartą nesiryžau – netgi ne dėl išorinio egzamino (susigaudydamas medicinoje kaip kiekvienas apsišvietęs žmogus ir šiek tiek graibydamasis lotyniškai, kaip nors būčiau *dūmęs akis*), o baisu buvo įsivaizduoti, kaip reikės leisti vaistus nemokant. Jei medicinoje tebūtų milteliai, mikstūros, kompresai ir taurės, – aš būčiau ryžęsis.

Po Naujosios Jeruzalės bandymo įsitikinęs, kad būti gamybos vadovu – šlykštus darbas, aš, pervarytas į kitą lagerį, į Kalugos užkardą pačioje Maskvoje, nuo pat slenksčio, stačiai vachtoje, pamelavau esąs normuotojas (tą žodį lageryje išgirdau pirmą kartą; neturėjau dar jokios nuovokos, kas yra tas normavimas, bet vyliausi, kad susijęs su matematika).

Kodėl gavau meluoti kaip tik vachtoje ir ant slenksčio? Todėl, kad baro viršininkas jaunesnysis leitenantas Nevežinas, augalotas rūškanas kuprius, nors ir buvo naktis, atėjo apklausinėti naujo etapo stačiai į vachtą: rytą nereikės jam sukti galvos, kur ką, toks buvo dalykiškas. Iš padilbų nužvelgė mano galifė, sukištas į batus, milinę ilgais skvernais, mano veidą, alsuojantį ryžtu vilkti tarnystę, paklausė apie normavimą (man rodės, aš mitriai atsakiau, tik paskui supratau, kad Nevežinas mane demaskavo iš dviejų žodžių), ir jau rytą už zonos nėjau – vadinasi, laimėjau. Prabėgo dvi dienos, ir paskyrė jis mane... ne normuotoju, ne, aukščiau! – „gamybos vedėju", tai yra vyresniu už darbų skirstytoją ir visų brigadininkų viršininku! Iš pavalkų į jungą! Iki manęs čia ir tokios pareigybės nebuvo. Matyt, aš toks ištikimas šuva pasirodžiau! O kokį iš manęs dar Nevežinas būtų nulipdęs!

Bet ir vėl mano karjera sužlugo, Dievas sergėjo: tą pačią savaitę Nevežinas buvo atleistas už statybinių medžiagų grobstymą. Tai buvo labai stiprus žmogus, jo žvilgsnis kone hipnotizuodavo, ir nereikėjo jam nė balso pakelti, rikiuotė klausydavo jo užgniaužusi

kvapą. Ir pagal amžių (per penkiasdešimt), ir pagal lagerio patirtį, ir pagal žiaurumą seniai būtų turėjęs būti NKVD generolas, ir sklido šnekos, kad jis jau ir buvo papulkininkis, tačiau niekaip negalėjo iškęsti nevogęs. Teisti niekada neteisė, kaip *saviškio*, o tik laikinai atleisdavo iš tarnybos ir kaskart pažemindavo laipsnį. Bet štai ir jaunesniuoju leitenantu jis neišsilaikė. Jį pakeitęs leitenantas Mironovas auklėti neturėjo kantrybės, o man ir į galvą nešovė, kad jis nori padaryti iš manęs kirvį. Ką tik aš dariau, viskuo Mironovas buvo nepatenkintas ir net mano raportus atmesdavo niršdamas:

– Tu net rašyti dorai nemoki, tavo stilius keverzotas. – Ir atkišdavo man dešimtininko Pavlovo raportą. – Štai kaip rašo žmogus:

„Atliekant plano įvykdymo sumažėjimo atskirų faktų analizaciją pasireiškia:

1) neužtenkamas statybinių medžiagų kiekis;
2) dėl brigadų nepilno aprūpinimo įrankiais;
3) apie neužtenkamą darbų organizaciją iš techpersonalo pusės;
4) o ir nesilaikoma saugumo technikos".

Stiliaus vertingumas buvo tas, kad viskuo pasirodo besanti kalta gamybos valdžia ir niekuo – lagerio valdžia.

Beje, šnekėdamas Pavlovas, buvęs tankistas (šalmą užsivožęs ir vaikščiodavo), dėstydavo taip pat:

– Jeigu jūs suprantate apie meilę, tai įrodykite man, kas yra meilė. – (Jis samprotavo apie pažįstamą objektą: jį sutartinai girdavo moterys, su juo suartėjusios, lageryje tokie dalykai ne per daug slepiami.)

Antrąją savaitę mane gėdingai išvarė į *bendruosius* darbus, o vietoj manęs paskyrė tą patį Vasią Pavlovą. Kadangi aš su juo dėl vietos nesigrūmiau, atleidžiamas nesipriešinau, tai ir jis pasiuntė mane dirbti ne žemkasiu, o į dažytojų brigadą.

Visa ši trumpa mano viršininkystės istorija vis dėlto davė buitinės naudos: kaip gamybos vedėjas aš buvau apgyvendintas atskirame pridurkų kambaryje, viename iš dviejų privilegijuotų lagerio kambarių. O Pavlovas jau gyveno kitame tokiame kambaryje, ir kai

aš buvau degraduotas, neatsirado verto pretendento į mano lovą, ir aš keletui mėnesių pasilikau ten gyventi.

Tada vertinau tiktai buitinius to kambario privalumus: vietoj vagonėlių – normalios lovos, spintelė – viena dviem, o ne brigadai; dieną durys buvo užrakinamos ir galėjai palikti daiktus; pagaliau buvo pusiau legali elektrinė plytelė ir nereikėdavo eiti grūstis prie bendros viryklės kieme. Savo engiamo įbauginto kūno vergas, aš tuomet vertinau tik šitai.

Bet dabar, kai mane pagavo noras parašyti apie savo kaimynus iš to kambario, supratau, kokia buvo didžiausia sėkmė: niekados daugiau gyvenime nei širdies traukiamas, nei visuomenės pertvarų labirintu klaidžiodamas aš nepriartėjau ir negalėjau priartėti prie tokių žmonių kaip aviacijos generolas Beliajevas ir emvedistas Zinovjevas, ne generolas, bet netoli to.

Dabar žinau, jog rašytojui nevalia pasiduoti pykčiui, pasibjaurėjimui, paniekai. Tu kažkam užsidegęs prieštaravai? Tai tu neišklausei jo iki galo ir nesuvokei jo pažiūrų sistemos. Tu vengei kažko iš pasibjaurėjimo, – ir tau išslydo visiškai nepažįstamas charakteris, lygiai toks, kokio tau prireiks. Bet aš per vėlai susigriebiau, kad savo laiką ir dėmesį visados atiduodavau žmonėms, kurie mane žavėjo, buvo malonūs, žadino užuojautą, – ir štai regiu visuomenę kaip Mėnulį, visuomet iš vienos pusės.

Tačiau kaip Mėnulis, vos vos slinktelėjęs, parodo mums kraštelį ir antrosios pusės („libracija"), – taip tas išgamų kambarys atskleidė man nepažįstamus žmones.

Aviacijos generolo majoro Aleksandro Beliajevo (visi lageryje taip ir vadino jį: „generolas") nė vienas naujokas negalėjo nepastebėti pačią pirmąją dieną per pačią pirmąją rikiuotę. Iš visos juodai pilkos utėlėtos lagerio kolonos jis išsiskyrė ne tik ūgiu ir stotu, bet ir prašmatniu odiniu paltu, turbūt užsienietišku, kokio ir Maskvos gatvėse nepamatysi (tokie žmonės automobiliais važinėja), ir dar

ypatingesne laisva laikysena. Net lagerio kolonoje, nekrutėdamas, jis mokėjo parodyti, jog neturi nieko bendro su ta knibždančia aplinkui lagerio bjaurata, jog ir mirs – nesupras, kaip jis tarp jų atsidūrė. Pasitempęs jis žvelgė virš minios, tarytum priiminėdamas visai kitą, mums neregimą paradą. Kai kolona pajudėdavo ir sargas lentele tekštelėdavo kraštiniams penketukų zekams per nugarą, Beliajevas (savojoje gamybos pridurkų brigadoje) stengdavosi neatsidurti iš krašto. O jeigu atsidurdavo, tai eidamas pro vachtą pasidygėdamas krūptelėdavo ir persikreipdavo, visa nugara parodydamas, kad niekina sargą. Ir tas nedrįsdavo jo paliesti.

Dar būdamas gamybos vedėju, tai yra svarbiu viršininku, aš susipažinau su generolu taip: statybos kontoroje, kur jis dirbo normuotojo padėjėju, pastebėjau, kad jis rūko, ir priėjau prisidegti. Mandagiai pasiprašiau ir jau pasilenkiau prie jo stalo. Tiksliu mostu Beliajevas atitraukė savo papirosą nuo manojo tarytum būgštaudamas, kad jo neužkrėsčiau, išsiėmė prašmatnų nikeliuotą žiebtuvėlį ir padėjo jį prieš mane. Jam lengviau buvo duoti man purvinti ir gadinti savo žiebtuvėlį negu žemintis patarnaujant – palaikyti man savo papirosą! Aš sutrikau. Ir taip kiekvienam akiplėšai, prašančiam prisidegti, jis visuomet padėdavo žiebtuvėlį, tuo galutinai jį sutriuškindamas ir atimdamas norą kreiptis kitą kartą. O jeigu kas nutaikydavo jo paprašyti tuo momentu, kai jis pats degdavosi nuo žiebtuvėlio, ir skubėdavo prikišti papirosą ten pat, – jis ramiai užgesindavo žiebtuvėlį, užvoždavo dangteliu ir tada padėdavo prašytojui. Taip labiau išryškėdavo jo aukos didybė. Ir visi laisvieji dešimtininkai ir kaliniai brigadininkai, susikimšę kontoroje, jeigu nebūdavo daugiau nuo ko prisidegti, verčiau eidavo prisidegti į kiemą negu nuo jo.

Apsigyvenęs dabar su juo viename kambaryje, dar ir gretimoje lovoje, galėjau sužinoti, kad pasidygėjimas, panieka ir susierzinimas – pagrindiniai jo bruožai, atsiradę jam atsidūrus kalinio padėtyje. Jis ne tik niekuomet neidavo į lagerio valgyklą („aš net nežinau, kur jos durys!"), bet ir neliepdavo mūsų kaimynui Prochorovui parnešti jokių lagerio viralų – tik duonos davinį. Tačiau ar buvo

Archipelage dar bent vienas zekas, kuris taip tyčiotųsi iš vargano davinio? Beliajevas atsargiai jį suimdavo lyg purviną rupūžę – juk ją lietė rankomis, nešiojo mediniais padėklais – ir apipjaustydavo peiliu iš visų *šešių* pusių! – ir plutą, ir minkštimą. Tų šešių nupjautų sluoksnelių jis niekuomet neatiduodavo prašytojams – Prochorovui arba senukui barako tvarkdariui, bet pats išmesdavo į pamazgų kibirą. Sykį išdrįsau paklausti, kodėl jis neatiduoda jų Prochorovui. Jis išdidžiai atlošė galvą su labai trumpu baltų plaukų ežiuku (nešiojo juos tokius trumpus, kad tai buvo lyg ir šukuosena, lyg ir lagerio kirpimas): „Mano kameros bendras Lubiankoje kartą mane paprašė: leiskite po jūsų subaigti sriubą. Aš net sudrebėjau! Aš liguistai reaguoju į žmogaus pažeminimą!" Jis neduodavo alkaniems žmonėms duonos, kad jų nepažemintų!

Visą tą puikystę generolas todėl galėjo taip lengvai išlaikyti, kad prie pat mūsų vachtos buvo ketvirtojo troleibuso stotelė. Kasdien po vidurdienio, kai grįždavome iš darbo zonos į gyvenamąją zoną pietų pertraukai, iš troleibuso prie išorinės vachtos išlipdavo generolo žmona: ji atveždavo termosuose karštus pietus, prieš valandą sutaisytus generolo namų virtuvėje. Šiokiadieniais jiems neleisdavo susitikinėti, termosus perduodavo durininkas. Bet sekmadieniais jie pasėdėdavo pusvalandį vachtoje. Pasakojo, kad žmona visuomet išeidavo apsiašarojusi: Aleksandras Ivanyčius išgiežtdavo ant jos visa, kas būdavo susikaupę išdidžioje kenčiančioje jo sieloje per savaitę.

Beliajevas teisingai pastebėjo: „Lageryje negalima laikyti daiktų ar produktų tiesiog dėžėje ir tiesiog užrakintų. Reikia, kad ta dėžė būtų geležinė ir dar prisukta prie grindų". Bet iš čia tuojau išplaukdavo išvada: „Lageryje iš šimto žmonių – aštuoniasdešimt niekšų!" (jis nesakydavo „devyniasdešimt penki", kad neprarastų pašnekovų). „Jeigu laisvėje sutiksiu ką nors iš *čionykščių* ir jis puls prie manęs, aš tarsiu: jūs iš proto išsikraustėte! matau jus pirmą kartą!"

„Kokia kančia man bendrabutis! – sakydavo jis (tie šeši žmonės!). – Jei galėčiau valgyti vienas, užsirakinęs duris!" Ar jis darė užuominą, kad mes išeitume jam valgant? Kaip tik valgyti jis troško vienumo-

je! – ar todėl, kad šiandien jis valgė nepalyginamą su kitų maistą, ar tiesiog iš savo luomo įpročio slėpti perteklių nuo alkanųjų?

Priešingai, šnekėti su mumis jam patikdavo, ir vargu ar jam būtų buvę gera atskirame kambaryje. Bet šnekėti jis mėgo vienpusiškai – garsiai, kategoriškai, vien apie save: „*Man* apskritai siūlė kitą lagerį, kur patogesnės sąlygos..." (Turbūt jiems leidžiama rinktis.) „*Man* taip niekuomet nebūna... Žinote, aš... Kai aš buvau . Anglijos-Egipto Sudane...", – bet toliau nieko įdomaus, kokie nors niekai, kad tik pateisintų tą skambią įžangą: „Kai aš buvau Anglijos-Egipto Sudane..."

Jis iš tiesų buvo pasaulio matęs. Neturįs penkiasdešimties, dar visai stiprus. Tik viena keista: aviacijos generolas majoras, o nepasakojo nė apie vienas oro kautynes, netgi nė apie vieną skrydį. Užtai, anot jo paties, jis buvo mūsų aviacinės užpirkimo misijos Jungtinėse Valstijose viršininkas karo metais. Amerika, matyt, jį pribloškė. Sugebėjo jis ten daug ir prisipirkti. Beliajevas nesižemino, kad mums aiškintų, už ką gi buvo pasodintas, bet, man regis, čia bus kalta toji kelionė į Ameriką ar pasakojimai apie ją. „Ocepas[1] siūlė man atvirrai prisipažinti. – (Tai yra advokatas pakartojo, ką sakė tardytojas.) – Aš pasakiau: verčiau tebūnie dviguba bausmė, bet aš niekuo nekaltas!" Galima patikėti, kad valdžiai jis nebuvo niekuo nusikaltęs: jam davė ne dvigubą, o pusę bausmės – 5 metus, net šešiolikmečiams plepiams duodavo daugiau.

Žiūrėdamas į jį ir klausydamas aš galvojau: net ir dabar! – po to, kai brutalūs pirštai nuplėšė jam antpečius (įsivaizduoju, kaip jis rangėsi!), po kratų, po boksų, po „juodvarnių", po komandų „rankas už nugaros!" – jis neleidžia jam prieštarauti dėl menko nieko, ne tik svarbaus dalyko (dėl svarbaus jis su mumis nė į kalbas nesileistų, mes neverti, išskyrus Zinovjevą). Nė karto nepastebėjau, kad kokia nors mintis, ne jo išsakyta, būtų jo pripažinta! Jis tiesiog neįstengia priimti jokio argumento! Jis žino viską ir *be* mūsų argumentų! Kas gi jis buvo seniau, užpirkimo misijos galva, Sovietų pasiuntinys Vakaruose? Išsipustęs baltaveidis akmeninis sfinksas, „Naujosios

[1] Žinomas sovietinis advokatas.

Rusijos" simbolis, Vakarų supratimu. O jeigu nueitum pas jį su kokiu nors prašymu? įkištum galvą į jo kabinetą? Kad užriktų! kad pritrenktų durim! Daug ką galėtum suprasti, jeigu jis būtų kilęs iš bajorų kariškių šeimos, – betgi ne! Tie pasitikėjimo savimi Himalajai perimti pirmosios kartos sovietinio generolo. Juk per pilietinį karą Raudonojoje armijoje jis tikriausiai buvo vaikinukas su vyžomis, dar pasirašyt nemokėjo. Iš kurgi taip greitai?.. Visuomet puikioje aplinkoje – netgi traukiny, netgi kurorte, visuomet tarp savųjų, už geležinių vartų, su leidimais.

O tie, kiti? Veikiau juk panašūs į jį negu nepanašūs. Ir kas bus, jei aksioma „trikampio kampų suma lygi šimtui aštuoniasdešimt laipsnių" užkliudys jų vilas, laipsnius ir užsienio komandiruotes? Tai juk už trikampio brėžinį galvą nukirs! Trikampius frontonus nuo namų nuvers! Išleis dekretą matuoti kampus tiktai radianais!

Kitąkart galvoju – o iš manęs? O kodėl gi iš manęs per dvidešimt metų nepadarė šitokio generolo? Visai būtų galėję.

Ir dar aš įsižiūriu: Aleksandras Ivanyčius visai nekvailas žmogus. Skaitydamas Gogolį jis geraširdiškai juokiasi. Jis ir mus prajuokins, jeigu gerai nusiteikęs. Jo pašaipa išmintinga. Jeigu aš mėginčiau persiimti neapykanta jam – štai kada gulime gretimai ant lovų, – negalėčiau. Ne, iš jo galėtų išeiti visai geras žmogus. Bet – per suvoktas kančias. Per suvoktas kančias.

Pavlas Zinovjevas irgi nevaikščiojo į lagerio valgyklą ir taip pat norėjo susitvarkyti, kad jam atvežinėtų pietus termose. Atsilikti nuo Beliajevo, atsidurti žemiau – buvo jam peilis į širdį. Tačiau aplinkybės stipresnės: Beliajevui turto nekonfiskavo, o Zinovjevui dalį konfiskavo. Pinigus, santaupas – visa tai iš jo, matyt, atėmė, o liko tiktai turtingas geras butas. Užtat ir pasakodavo jis mums apie tą butą! – dažnai, be galo ilgai, gardžiuodamasis kiekvienu vonios mažmožiu, suprasdamas, kokį pasitenkinimą mums turi kelti jo pasakojimas. Jis net turėjo susikūręs aforizmą: nuo keturiasdešimties

metų žmogus vertas tiek, kiek jo butas! (Visa tai jis pasakodavo, kai negirdėdavo Beliajevas, nes tas nė klausyti nebūtų klausęs, tas būtų leidęsis pats pasakoti, tiktai ne apie butą, nes laikė save intelektualu, o nors ir apie Sudaną iš naujo.) Tačiau, kaip sakydavo Pavlas Nikolajevičius, žmona ligota, o duktė priversta dirbti – termoso vežioti nėra kam. Beje, ir maisto siuntas sekmadieniais jam atveždavo labai kuklias. Su nusigyvenusio bajoro išdidumu jis turėjo kęsti savo padėtį. Į valgyklą vis dėlto neidavo, niekindamas tenykštę nešvarą ir čepsinčių juodnugarių kompaniją, bet ir srėbalą, ir košę liepdavo Prochorovui nešioti čionai, į kambarį, ir šičia ant plytelės pašildyti. Mielai jis būtų ir duonos davinį apipjaustęs iš šešių pusių, bet kitos duonos neturėjo, tad tenkindavosi tuo, kad kantriai laikydavo davinį virš plytelės, iš visų šešių pusių kepindamas mikrobus, pasėtus duonos raikytojo ir Prochorovo rankų. Jis neidavo į valgyklą ir net kartais galėdavo atsisakyti srėbalo, bet štai šlėktiško išdidumo, kad neimtų švelniai kaulyti čia, kambaryje, jam nepakako: „Ar neduotumėte mažulytį kąsnelį paragauti? Seniai šito nevalgiau..."

Jis apskritai buvo perdėtai švelnus ir mandagus, kol niekas jam nekepštelėdavo. Jo mandagumas ypač išryškėdavo šalia bereikalingų Beliajevo atžarybių. Užsisklendęs viduje, užsisklendęs išorėje, lėtai gromuliuojantis, atsargiai besielgiantis, – jis buvo tikras žmogus futliare, anot Čechovo, taip jį atitiko, kad kitko galima ir neaprašinėti, viskas kaip Čechovo herojaus, tiktai jis ne gimnazijos mokytojas, o MVD generolas. Neįmanoma buvo akimirką užimti elektrinės plytelės tomis minutėmis, kurias sau buvo pasiskyręs Pavlas Nikolajevičius: svilinamas jo gyvatiško žvilgsnio, jūs bemat nusikeldavote savo katiliuką, o jeigu ne – jis čia pat būtų pratrūkęs priekaištauti. Ilgiems sekmadienio dieniniams patikrinimams kieme aš mėgindavau išeiti su knyga (laikydamasis toli nuo literatūros, visuomet – su fizika), užlįsdavau už nugarų ir skaitydavau. O, kokias kančias teikė Pavlui Nikolajevičiui šitoks disciplinos pažeidinėjimas! – juk aš skaitydavau *rikiuotėje*, šventoje rikiuotėje! juk aš tuo pabrėždavau savo iššūkį, puikuodavausi savivale. Jis netramdydavo manęs tiesiogiai, bet taip

dėbčiodavo į mane, taip skausmingai raukydavosi, taip burbėdavo ir aimanuodavo, o ir kitiems pridurkams nuo mano skaitymo taip širdis pykdavo, kad gavau atsisakyti knygos ir po valandą stypsoti kaip kvailys (o kambaryje – ten jau nepaskaitysi, ten turi klausytis pasakojimų). Sykį pavėlavo stoti į koloną viena mergina buhalterė iš statybos kontoros ir tuo sugaišino penkias minutes pridurkų brigadą, varomą į darbo zoną – na, brigadą, užuot išvedę pirmą, išvedė paskutinę. Paprastas dalykas, nei darbų skirstytojas, nei prižiūrėtojas nė dėmesio neatkreipė, bet Zinovjevas su savo ypatinga melsvai pilka minkštos gelumbės miline, griežtai uždėta apsaugine vasarine kepure su snapeliu, seniai be žvaigždutės, su akiniais, pasitiko pavėlavusiąją piktu švokštimu: „Kokių velnių jūs vėluojate?! Per jus mes stovime!!" (Jis nebeįstengė toliau tylėti! Jis išsikankino per tas penkias minutes! Jis apsirgo!) Mergina vikriai apsigręžė ir blizgančiomis iš pasitenkinimo akimis jam atrėžė: „Palaižūnas! Menkysta! Čičikovas! (Kodėl Čičikovas? Turbūt supainiojo su Belikovu...) Užčiaupk savo kakarinę!.." – ir dar, ir dar, toliau jau kone „matais". Ji paleido tik savo kandų aštrų liežuvėlį, ji rankos nepakėlė – bet, rodės, nemačiom talžo jį per žandus, nes dėmėmis, dėmėmis raudonai užsiplieskė matinė mergiška jo oda, ir ausys pasidarė purpurinės, ir lūpos ėmė trūkčioti, jis paniuro, bet nė žodžio daugiau nepratarė, nemėgino kelti rankos apsiginti. Tą dieną jis man guodėsi: „Ką daryti, kad mano toks nepataisomai tiesus būdas! Mano nelaimė, kad aš ir čia neatpratau nuo disciplinos. Esu priverstas davinėti pastabas, tai disciplinuoja aplinkinius".

Jis visuomet nervindavosi, kai rytais mus varydavo į darbą, – veržte veržėsi dirbti. Vos pridurkų brigadą pradėdavo leisti į darbo zoną – jis labai demonstratyviai pralenkdavo visus neskubančius, krypuojančius ir kone bėgte leisdavosi į kontorą. Ar jis norėjo, kad jį matytų valdžia? Nelabai svarbu. Ar kad matytų zekai, koks jis darbe užsiėmęs? Iš dalies – taip. O svarbiausias ir nuoširdžiausias troškimas buvo – greičiau atsiskirti nuo minios, išeiti iš lagerio zonos, užsidaryti ramiame planavimo skyriaus kambarėlyje ir ten... ten visai nereikės dirbti to darbo kaip Vasilijaus Vlasovo nei galvoti,

kaip išsukti brigados darbininkus, o tik ištisas valandas dykinėti, rūkyti, svajoti apie dar vieną amnestiją ir įsivaizduoti kitą stalą, kitą kabinetą, kuriame būtų iškvietimo skambučiai, keli telefonai, pataikaujančios sekretorės, pasitempę interesantai.

Mažai mes apie jį težinojom! Jis nemėgo kalbėti apie savo praeitį MVD – nei apie laipsnius, nei apie pareigas, nei apie darbo esmę, – įprastinis buvusių emvedistų „varžymasis". O jo milinė buvo lygiai tokia melsvai pilka, kaip aprašo „Baltosios-Baltijos jūrų kanalo" autoriai, ir net lageryje jam nedingtelėjo nuardyti melsvas juosteles nuo švarko ir kelnių. Dvejus metus sėdint jam, matyt, dar neteko susidurti su tikru lagerio pragaru, pajusti Archipelago bedugnę. Mūsų lagerį, žinoma, jam davė pasirinktinai: jo butas buvo vos per kelias troleibuso stoteles nuo lagerio, Kalugos aikštėje. Ir nepajutęs dugno, toks priešiškas savo dabartinei aplinkai, kambaryje jis kartais prasitardavo: tai artimai pažinojęs Kruglovą (tuomet dar – ne ministrą), tai Frenkelį, tai Zaveniaginą, vis Gulago asus. Kartą užsiminė, jog per karą vadovavęs Syzranės-Saratovo geležinkelio didžiulio ruožo tiesimui – vadinasi, dirbo Frenkelio Gulždeese. Ką galėjo reikšti – vadovavo? Inžinierius iš jo buvo joks. Vadinasi, lagerio valdybos viršininkas? Ir iš tokių aukštybių skaudžiai nusirito kone iki paprasto kalinio. Jis baustas pagal 109-ąjį straipsnį, MVD tai reiškė – *paėmė* ne pagal rangą. Davė 7 metus, kaip saviškiui (vadinasi, pasiglemžė už visus dvidešimt). Pagal Stalino amnestiją jam jau nurėžė pusę likusio laiko, liko dar dveji metai su trupučiu. Tačiau jis kentėjo – kentėjo lyg sėdėdamas visą dešimtį.

Vienintelis mūsų kambario langas buvo į Pramogų parką. Visai netoli lango ir kiek žemiau siūravo medžių viršūnės. Viskas čia mainėsi: pūgos, sniego tirpsmas, pirmoji žaluma. Kai kambaryje nebūdavo niekieno suerzintas ir užeidavo liūdnumas, Pavlas Nikolajevičius atsistodavo prie lango ir, žvelgdamas į parką, dainuodavo tyliu maloniu balsu:

O nurimki, širdie, o užmiki!
Neturėsi vėl to, ką turėjai...

Na ką tu pasakysi! – visai malonus žmogus svetainėje. O kiek briliškų kalinių duobių jis paliko palei savo geležinkelio sankasą!..

Parko kertelė, atvira mūsų zonai, kalvelių buvo užstota nuo vaikštinėtojų ir buvo jauki – būtų buvusi, jeigu pro langus nebūtume spoksoję mes, skustagalviai. Gegužės pirmąją kažkoks leitenantas atsivedė čia, į nuošalią vietelę, savo mergužėlę gėlėta suknele. Taip jie pasislėpė nuo parko, o mūsų nesivaržė, kaip katės ar šuns žvilgsnio. Kėtojo karininkas savo draugužę po žolę, o ir jinai buvo ne iš droviųjų.

Nebegrįš, kas nutolo jau sykį,
Nemylėki, seniau ką mylėjai.

Apskritai mūsų kambarėlis buvo lyg sumodeliuotas. Emvedistas ir generolas visiškai mus valdė. Tiktai jų leidžiami mes galėdavome naudotis elektrine plytele (ji buvo *liaudies*), kai jie nebūdavo jos užėmę. Tiktai jie spręsdavo klausimą: vėdinti kambarį ar nevėdinti, kur dėti batus, kur kabinti kelnes, kada nutilti, kada gult miegoti, kada atsibusti. Už kelių žingsnių koridoriuje buvo durys į didelį bendrą kambarį, ten siautėjo respublika, ten „į snukį" ir „per nosį" dėjo visiems autoritetams, – o čia buvo privilegijos, ir jų įsitvėrę mes taip pat turėjome visaip laikytis įstatymų. Nusiritęs į niekingus dažytojus, aš neturėjau balso: buvau proletaras, ir mane bet kada galėjo išmesti į bendrąjį. Valstietis Prochorovas, nors ir vadinosi gamybos pridurkų „brigadininkas", buvo paskirtas į tas pareigas specialiai kaip tarnas – nešioti duoną, nešioti katiliukus, aiškintis su prižiūrėtojais ir tvarkdariais, žodžiu sakant, dirbti visus juodus darbus (tai buvo tas pats mužikas, kuris maitino du generolus). Taigi mes buvome priversti paklusti diktatoriams. Bet kurgi buvo ir kur žiūrėjo didžioji rusų inteligentija?

Daktarui Pravdinui (aš juk ir pavardės nesugalvoju!), neuropatologui, lagerio apylinkės gydytojui, buvo septyniasdešimt metų. Vadinasi, revoliucija jį užklupo įžengusį jau į penktąją dešimtį, su-

siformavusį geriausiais Rusijos minties metais, išauklėtą sąžiningumo, doros ir tautos meilės dvasia. Kaip jis atrodė! Didžiulė ori galva su sidabrine siūbuojančia žile, kurios nedrįso liesti lagerio mašinėlė (sanitarijos skyriaus viršininko lengvata). Portretas būtų papuošęs geriausio pasaulyje medicinos žurnalo viršelį! Jokiai šaliai nebūtų buvusi gėda turėti tokį sveikatos apsaugos ministrą! Stambi, žinanti savo vertę nosis kėlė visišką pasitikėjimą jo diagnoze. Garbiai solidūs buvo visi jo judesiai. Daktaras buvo tokio didumo ir platumo, kad paprastoje metalinėje lovoje beveik netilpo, išsikišdavo iš jos.

Nežinau, koks jis buvo neuropatologas. Visiškai galėjo būti ir geras, bet tiktai švelnioje mandagioje epochoje ir jokiu būdu ne valstybinėje ligoninėje, o savo namuose, kur ant ąžuolinių durų kabo varinė lentelė ir melodingai skimbčioja stovintis sieninis laikrodis, ir niekur nereikia skubėti, ir niekam, vien tik savo sąžinei, atsiskaitinėti. Tačiau nuo to laiko jį gerokai pagąsdino – išgąsdino visam gyvenimui. Nežinau, ar jis buvo kada jau sėdėjęs, ar tampytas sušaudyti per pilietinį karą (ko čia stebėtis), bet jį ir be revolverio įgąsdino kaip reikiant. Gana jam buvo padirbėti ambulatorijose, kur reikalaujama perleisti po devynis ligonius per valandą, kur laiko užteko tiktai kaukštelėti plaktuku per kelį; pasėdėti VTEK'o (Vračebno-trudovaja ekspertnaja komisija – Medicininė darbo ekspertizės komisija) nariu ir kurortų komisijos nariu, ir karinio komisariato nariu, ir visur pasirašinėti, pasirašinėti, pasirašinėti popieriukus ir žinoti, kad kiekvienas parašas – tai tavo galva, kad kažką iš gydytojų jau pasodino, kažkam pagrasino, o tu vis pasirašinėk biuletenius, išvadas, ekspertizes, liudijimus, ligos istorijas, ir kiekvienas parašas – hamletiškas sukrėtimas: atleisti ar neatleisti? tinkamas ar netinkamas? sveikas ar ligonis? Ligoniai lenkia į vieną pusę, valdžia spaudžia į kitą, įbaugintas daktaras blaškosi, dvejoja, dreba ir atgailauja.

Bet visa tai buvo laisvėje, tai mieli niekniekiai! O štai suimtas kaip liaudies priešas, tardytojo prigąsdintas iki mirtino infarkto (įsivaizduoju, kiek žmonių, ištisą medicinos institutą, jis galėjo nusitempti paskui save iš tokios baimės!) – kas jis buvo dabar? Paprastas eilinis

lagpunkto sanitarijos skyriaus laisvojo viršininko, kokio seno girtuoklėlio be medicininio išsilavinimo, vizitas Pravdiną taip sujaudindavo ir sutrikdydavo, kad jis neįstengdavo perskaityti ligoninės kortelėse rusiško teksto. Jo abejonės dabar padidėjo dešimteriopai, lageryje jis dar labiau blaškėsi ir nežinojo: jei temperatūra 37,7°, tai ar galima atleisti nuo vienos darbo dienos? o jeigu bars? – ir ateidavo pasitarti pas mus į kambarį. Jis galėjo išbūti ramus, nesiblaškyti ne ilgiau kaip parą – parą po lagerio viršininko ar bent jaunesniojo prižiūrėtojo pagyrimo. Dvidešimt keturias valandas po to pagyrimo jis jausdavosi saugus, nuo kito ryto nenumaldomas nerimas vėl įsigaudavo jam į širdį. Kartą siuntė iš lagerio labai skubų etapą, taip skubėjo, kad surengti pirtį nebebuvo kada (dar laimė, kad nesuginė nuogų į ledaunę). Vyresnysis prižiūrėtojas atėjo pas Pravdiną ir liepė parašyti pažymą, kad etapuojamieji sanitarinį pasirengimą atliko. Pravdinas kaip visuomet pakluso vyresnybei, – bet kas jam darėsi paskui! Parėjęs į kambarį, jis susmuko ant lovos lyg pakirstas, graibstėsi už širdies, vaitojo ir nesiklausė jokių raminimų. Mes sumigom. Jis rūkė papirosą po papiroso, lakstė į išvietę, galų gale po vidurnakčio apsirengė ir lyg paklaikęs nuėjo pas budintį prižiūrėtoją, pravarde Neūžauga, beraštį pitekantropą, bet su žvaigždute kepurėje! – pasitarti: kas dabar jam bus? duos ar neduos jam už tą nusikaltimą antrą bausmės porciją pagal 58-ąjį? Ar tiktai išsiųs iš Maskvos lagerio į tolimesnį? (Jo šeima buvo Maskvoje, jam nešiojo dosnias siuntas, jis laikėsi įsikibęs mūsų lageriuko.)

Prigąsdintas ir įbaugintas Pravdinas pasidarė bevalis visur kur, net sanitarinėje profilaktikoje. Jis ir pareikalauti nebesugebėjo nei iš virėjų, nei iš barakų tvarkdarių, nei iš savojo sanitarijos skyriaus. Valgykloje buvo nešvaru, dubenėliai virtuvėje mazgojami prastai, pačiame sanitarijos skyriuje antklodės nežinia kada purtytos – visa tai jis žinojo, bet pareikalauti švaros neįstengė. Tik dėl vieno dalyko buvo pamišęs drauge su visa lagerio valdžia (tą žaidimą žino daugelis lagerių) – reikalavo kasdien plauti gyvenamuosiuose kambariuose grindis. Šio reikalavimo griežtai buvo laikomasi. Oras ir

patalynė negalėjo išdžiūti dėl amžinai drėgnų pūvančių grindų. Pravdino negerbė paskučiausias lagerio klipata. Kalėjime jo neplėšė ir neapgaudinėjo tik tas, kas nenorėjo. Tik todėl, kad mūsų kambarys nakčiai buvo užrakinamas, sveiki buvo jo daiktai, išmėtyti palei lovą, ir neapgrobta pati netvarkingiausia lageryje spintelė, iš kurios viskas virste virto ir krito.

Pravdinas buvo pasodintas 8 metams pagal 58-10 ir 11-ąjį straipsnius, tai yra kaip politikas, agitatorius ir organizatorius, – bet jo galvelėje pastebėjau protiškai atsilikusio vaiko naivumo. Net trečiaisiais kalėjimo metais jis dar nepriaugo iki tų minčių, kuriomis per tardymą prisipažino nusikaltęs. Jis tikėjo, kad visi mes pasodinti laikinai, norint pajuokauti, kad rengiama nuostabiausia dosni amnestija, idant mes labiau vertintume laisvę ir jaustumės amžinai dėkingi Organams už pamoką. Jis tikėjo kolchozų klestėjimu, niekšiška Maršalo plano klasta kėsinantis pavergti Europą ir sąjungininkų, trokštančių sukelti trečiąjį pasaulinį karą, intrigomis.

Prisimenu, sykį jis parėjo pralinksmėjęs, švytintis tylia skaidria laime, kaip pareina tikintys žmonės iš gerų Mišparų. Didelės akys paputusiais apatiniais vokais jo stambiame mielame atvirame veide spindėjo nežemišku nuolankumu. Pasirodo, ką tiktai buvęs zonos pridurkų pasitarimas. Lagpunkto viršininkas pradžioje ant jų staugęs, kumščiu trankęs stalą, paskui ūmai nutilęs ir pasakęs, jog pasitiki jais *kaip savo ištikimais pagalbininkais*. Ir Pravdinas susigraudinęs mums prisipažino: „Po šių žodžių tiesiog pagavo entuziazmas dirbti!" (Reikia pripažinti, generolas paniekinamai išsiviepė.)

Daktaro pavardė nemelavo: jis buvo teisybės mylėtojas, mylėjo teisybę. Mylėjo, bet nebuvo jos vertas!

Mūsų mažame modelyje jis juokingas. Bet jeigu dabar nuo mažo modelio pereisime prie didelio, kraujas sustings iš siaubo. Kokia dalis mūsų *dvasingosios* Rusijos pasidarė tokia? – vien tik iš baimės...

Pravdinas buvo išaugęs kultūringoje aplinkoje, visą gyvenimą dirbo protinį darbą, buvo apsuptas protiškai išlavėjusių žmonių, – bet ar jis buvo inteligentas, tai yra žmogus, turįs individualų intelektą?

Ilgainiui aš gavau susimąstyti dėl to žodžio – inteligentija. Visi mes mėgstam save laikyti inteligentiškais – o juk ne visi tokie esame. Sovietų Sąjungoje tas žodis įgavo absoliučiai iškreiptą prasmę. Inteligentais imta laikyti visus, kurie nedirba (ir bijo dirbti) fizinio darbo. Čionai pateko visi partiniai, valstybiniai, kariniai ir profsąjunginiai biurokratai. Visi buhalteriai ir sąskaitininkai – mechaniški Debeto vergai. Visi raštinių tarnautojai. Juo lengviau čia priskirti visus mokytojus (ir tuos, kurie tėra ne daugiau kaip kalbantys vadovėliai ir neturi nei savarankiškų žinių, nei savarankiško požiūrio į auklėjimą). Visus gydytojus (ir tuos, kurie tesugeba šmirinėti plunksna po ligos istoriją). Ir jau nė kiek nesvyruojant čia priskiriami visi, kurie tik šlaistosi apie redakcijas, leidyklas, kino fabrikus, filharmonijas, jau nekalbant apie tuos, kurie spausdinasi, filmuoja arba trauko stryką.

O iš teisybės nė pagal vieną tų požymių žmogus negali būti priskirtas prie inteligentų. Jeigu nenorime praraŝti tos sąvokos, neturime jos keisti. Inteligento požymis – ne profesija ir verslo pobūdis. Geras auklėjimas ir gera šeima irgi dar nebūtinai išaugina inteligentą. Inteligentas yra tas, kurio interesai ir valia dvasinei gyvenimo pusei tvirti ir pastovūs, nesaistomi išorinių aplinkybių ir net veikiau priešingai. Inteligentas tas, kuris savo mintimis nemėgdžioja kitų.

Mūsiškiame išgamų kambaryje inteligentais buvo laikomi Beliajevas ir Zinovjevas, o jei kalbėsime apie dešimtininką Oračevskį ir sandėlininką įrankininką storžievį Prochorovą, tai jie žeidė tų didžiųjų žmonių jausmus, ir kol aš buvau premjerministras, generolas ir emvedistas suspėjo kreiptis į mane įtikinėdami išmesti iš mūsų kambario abu tuos prasčiokus – už jų nevalyvumą, už jų įprotį gultis ant lovos su batais ir apskritai už neinteligentiškumą (generolai sumanė atsikratyti juos maitinančio mužiko!). Bet man jie abu patiko, – aš pats savo dvasia prasčiokas, – ir kambaryje nusistovėjo pusiausvyra. (O netrukus ir apie mane generolai tikriausiai kam nors kalbėjo reikalaudami – išmesti.)

Oračevskis iš tiesų buvo pošiurkštės išvaizdos – nieko „inteligentiško". Iš muzikos jis suprasdavo vien ukrainiečių dainas, nė

girdėti nebuvo girdėjęs apie senovinę italų tapybą nei apie naująją prancūzų. Ar mėgo knygas, negalėtum pasakyti, nes mūsų lageryje jų nebuvo. Į abstrakčius ginčus, kylančius kambaryje, jis nesikišdavo. Geriausių Beliajevo monologų apie Anglijos-Egipto Sudaną ir Zinovjevo apie savo butą jis tarytum negirdėdavo. Laisvalaikiu verčiau mėgo tylomis ilgai galvoti, kojas įrėmęs į lovos turėklus, batų užkulniais į pačius turėklus, o padais į generolus (visai ne sviesdamas iššūkį, bet: prieš stojant į koloną arba per pietų pertrauką, arba vakare, jeigu dar reikės išeiti, – ar gali protingas žmogus atsisakyti malonumo pagulėti? o batus nusiauti vargas, jie ant dvejų autkojų ankštai užtempti). Nelabai Oračevskis suvokė ir visas daktaro graužatis. Ir ūmai, ištylėjęs valandą ar dvi, be jokio sąryšio su tuo, kas dedasi kambaryje, galėjo tragiškai tarti: „Taigi! Lengviau kupranugariui išlįsti pro adatos skylutę negu Penkiasdešimt Aštuntajam ištrūkti laisvėn". Priešingai, į praktinius ginčus – dėl apyvokos rakandų savybių, dėl gyvenimiškos elgsenos teisingumo – jis galėjo įsitraukti su visu ukrainietišku užsispyrimu ir karštai įrodinėti, jog veltiniai nuo džiovinimo ant krosnies gadinasi, tad naudingiau ir maloniau juos dėvėti visą žiemą nedžiovinamus. Taigi, žinoma, koks jau ten iš jo buvo inteligentas!

Bet iš mūsų visų jis vienintelis buvo nuoširdžiai atsidavęs statybai, vienintelis galėjo susidomėjęs apie ją šnekėti ne darbo metu. Sužinojęs, kad zekai įsigudrino sulaužyti jau visiškai pastatytas pertvaras tarp kambarių ir sukūrenti vietoj malkų, jis susiėmė šiurkščią galvą šiurkščiomis rankomis ir lingavo lyg nuo sopulio. Negalėjo jis perprasti čionykščio barbariškumo! – gal todėl, kad sėdėjo tiktai metus. Atėjo kažkas ir papasakojo: paleido betono plokštę iš aštunto aukšto. Visi ėmė aikčioti: „Ar nieko neužmušė?" O Oračevskis: „Ar jūs nematėte, *kaip* ji sudužo – į kokias puses suskilo?" (Plokštes liedavo pagal jo brėžinius, ir jam reikėjo suprasti, ar gerai jis dėjo armatūrą.) Per gruodžio speigus sugužėjo į kontorą brigadininkai ir dešimtininkai pasišildyti, pasakojo visokias lagerio paskalas. Įėjo Oračevskis, nusimovė pirštinę ir iškilmingai, atsargiai išėmė iš jos

ant stalo apmirusią, bet gyvą juodai oranžinę peteliškę: „Va jums peteliškė, atlaikiusi 19 laipsnių šalčio! Tupėjo ant perdenginio sijos".

Visi apspito peteliškę ir nuščiuvo. Tie laimingieji iš mūsų, kurie išliks gyvi, vargu ar į bausmės galą bus paslankesni už tą peteliškę.

Pačiam Oračevskiui davė tik 5 metus. Jį pasodino už „nusikaltimą veidu" (visai kaip iš Orvelo) – *už šypseną*! Jis buvo karo pionierių mokyklos dėstytojas. Mokytojų kambaryje, rodydamas kitam mokytojui kažką iš „Pravdos", šyptelėjo. Tą kitą veikiai užmušė, ir *ko šyptelėjo* Oračevskis, niekas ir nesužinojo. Bet šypseną matė, ir pats šypsenos žiūrint į partijos centrinį organą faktas – šventvagystė! Paskui Oračevskiui pasiūlė skaityti politinį pranešimą. Jis atsakė, kad įsakymui paklus, bet pranešimą skaitys *be ūpo*. Tai jau perpildė taurę!

Katras gi iš jųdviejų – Pravdinas ar Oračevskis – buvo arčiau inteligento?

Neišvengsime dabar nepakalbėję ir apie Prochorovą. Tai buvo vyras, sunkios eigasties, griežto žvilgsnio, lipšnumo jo veide buvo mažai, o šypsodavosi jis pagalvojęs. Tokie Archipelage vadinami „vilkas pilkas". Jis nesipuldavo ką nors kam užleisti, gera kam padaryti. Bet kas man iškart patiko: Zinovjevui katiliukus, o Beliajevui duoną jis atnešdavo be jokio pataikūniškumo, apsimestinės šypsenėlės ar bent tuščio žodžio, atnešdavo kažkaip iškilniai, rūsčiai, rodydamas, jog tarnyba lieka tarnyba, bet ir jis ne mažvaikis. Kad pasotintų savo didžiulį darbininko kūną, reikėjo jam daug valgyti. Už generolo srėbalą ir košę jis kentė pažeminimą, žinojo, kad čia jį niekina, šiurkščiai neatrėždavo, bet ir *ant pirštų galiukų* netupinėjo. Jis mus visus, jis mus visus čia kiaurai permatė, tiktai neatėjo metas tą pasakyti. Aš jutau, kad Prochorovas vyras kaip mūras, ant tokių pečių daug kas tautoje laikosi. Niekam jis neskuba šypsotis, rūškanai dėbso, bet ir iš pasalų niekad nekąs.

Sėdėjo jis ne pagal 58-ąjį, bet gyvenimą suprato kaip reikiant. Nemaža metų buvo išdirbęs kaimo sovieto pirmininku netoli Naro-Fo-

minsko, ten irgi reikėjo mokėti suktis, ir griežtumą parodyti, ir nuo valdžios apsiginti. Apie savo pirmininkystę jis pasakodavo šitaip:

– Patriotu būti – vadinas, visuomet eiti priešaky. Aišku, su visokiais nemalonumais pirmas ir susidursi. Darai kaimo soviete pranešimą, ir nors kaime šnekama daugiau apie materialinę pusę, ims tau koks barzdyla ir drebtelės: o kas tokia per-ma-nen-ti-nė revoliucija? Kipšas ją žino, kas per daiktas, žinau, bobos mieste permanentą nešioja, o jei neatsakysi – tėkš: įlindai kaip kiaulė į raguolių krautuvę. Ogi, sakau, tai tokia revoliucija, kuri sukasi, riečiasi, rankom nesugriebsi – nuvažiuok anava į miestą, pažiūrėk, kokios bobos garbiniuotos arba avinai. Kai su Makdonaldu mūsiškiai išsiplūdo, aš pranešime valdžiai pataisiau: „O jūs, sakau, draugai, svetimiems šunims mažiau ant uodegos minkit".

Ilgainiui visą mūsų gyvenimo išorinį blizgesį, norą pasirodyti jis permanė ir pats šitaip darė. Būdavo, išsikviečia kolchozo pirmininką ir sako: „Vieną melžėją tu žemės ūkio parodai pristatyk, kad aukso medalį gautų, – kad dienos išmilžis būtų šešiasdešimt litrų!" Ir visame kolchoze supuolę iškepdavo tokią melžėją, berdavo jos karvėms į ėdžias baltyminius pašarus ir net cukrų. Ir visas kaimas, ir visas kolchozas žinojo, ko verta toji žemės ūkio paroda. Bet valdžia paikioja, pati sau kvailioja – vadinasi, taip reikia.

Kai prie Naro-Fominsko artėjo frontas, pavedė Prochorovui evakuoti kaimo sovieto gyvulius. Bet ši priemonė, jei geriau pagalvosi, buvo ne prieš vokiečius, o prieš valstiečius: jie gi liko ant plikos žemės be gyvulių ir be traktorių. Valstiečiai gyvulių atiduot nenorėjo, šoko muštis (laukė, kad kolchozai gali subyrėti, ir gyvuliai tada jiems liks) – vos Prochorovo nenudobė.

Nusirito frontas už jų kaimo – ir nuščiuvo visai žiemai. Dar nuo 1914 metų artileristas, Prochorovas, likęs be gyvulių, iš tos širdgėlos prisiplakė prie sovietinės baterijos ir padavinėjo sviedinius, kol jį pavarė šalin. 1942 metų pavasarį sugrįžo sovietų valdžia į jų rajoną, ir Prochorovas vėl tapo kaimo sovieto pirmininku. Dabar jis atgavo visą galią atsiskaityti su savo nedraugais ir galėjo kąsti pikčiau nei

pirma. Ir būtų sau klestėjęs ligi šiai dienai. Bet keista – jis nepuolė kandžiotis kaip šuva. Širdis jam neleido.

Jų vietovė buvo nuskurdinta, ir pirmininkui duodavo duonos talonus: kad kiek pridurtų iš kepyklos padegėliams ir labiausiai badą kenčiantiems. O Prochorovui pagailo žmonių, jis pereikvojo talonus, nusikalsdamas instrukcijai, ir gavo pagal rugpjūčio 7-osios įstatymą 10 metų. Už Makdonaldą jam dovanojo, kad mažaraštis, už žmogišką užuojautą neatleido.

Kambaryje Prochorovas mėgo taip pat tylėdamas valandų valandas gulėti, kaip ir Oračevskis, užsikėlęs batus ant lovos galo, žiūrėdamas į nusišėrusias lubas. Į pasakojimus leisdavosi tik tada, kai nebūdavo generolų. Man be galo patiko kai kurie jo samprotavimai ir posakiai:

– Kokią liniją sunkiau nubrėžti – tiesią ar kreivą? Tiesiai įrankių reikia, o kreivą ir girtas koja pakraiglios. Taip ir gyvenimo linija.

– Pinigai dabar *dviaukščiai*. – (Kaip taikliai pasakyta! Prochorovas dar pasakė, kad iš kolchozo produktus paima viena kaina, o žmonėms parduoda visai kita. Bet jis žiūrėjo ir plačiau, pinigų „du aukštai" daug kur atsiskleidžia, apima visą gyvenimą, valstybė mums moka pinigus pagal pirmąjį aukštą, o mes visur turime mokėti pagal antrąjį, užtai ir patiems reikia iš kažkur pagal antrąjį gauti, kitaip subankrutuosi nė nemirktelėjęs.)

– Žmogus ne velnias, o gyvent neduos, – dar buvo jo patarlė.

Ir daug tokių dalykų, aš labai gailiuosi, kad neišsaugojau atmintyje.

Tą kambarį pavadinau išgamų kambariu, bet nei Prochorovo, nei Oračevskio prie išgamų priskirti negalėčiau. O iš šešeto dauguma buvo išgamos, nes ir aš pats – kas buvau, jei ne išgama? Mano galvoje, nors jau išdraikyti ir sudraskyti, vis dar plūkavo neaiškių tikėjimų, apgaulingų vilčių, tariamųjų įsitikinimų skutai. Ir kalėdamas jau antruosius bausmės metus vis dar nesupratau likimo piršto, ką jis rodo man, nublokštam į Archipelagą. Vis dar laikiausi įsikibęs pirmosios paviršutiniškos demoralizuojančios minties, įteigtos

specdarbų skirstytojo Presnioje: „kad tik nepatekčiau į bendruosius darbus! kad tik išgyvenčiau!" Mano vidinė raida pratinantis prie bendrųjų darbų buvo nelengva.

Vieną naktį prie lagerio vachtos privažiavo automobilis, įėjo į mūsų kambarį prižiūrėtojas ir papurtė generolą Beliajevą už peties, liepė pasiruošti „su daiktais". Apdujusį iš miegų generolą išsivedė. Iš Butyrkų jis dar sugebėjo persiųsti mums laiškelį: „Nenusiminkite! (Matyt, dėl to, kad jis išvažiavo.) Jeigu būsiu gyvas – parašysiu". (Jis neparašė, bet mes iš kitur sužinojom. Turbūt laikyti jį Maskvos lageryje atrodė pavojinga. Pakliuvo jis į Potmą. Ten jau nebuvo termosų su namine sriuba ir, reikia manyti, duonos davinio jis jau neapipjaustinėdavo iš šešių pusių. O dar po pusmečio mus pasiekė gandai, esą Potmoje jis labai nusmukęs, išnešiojąs srėbalą, kad galėtų pasrėbti. Nežinau, ar teisybė; kaip lageryje sakoma, už kiek pirkau, už tiek parduodu.)

Taigi, negaišdamas laiko aš tuoj pat kitą rytą įsitaisiau normuotojo padėjėju vietoj generolo, taip ir neišmokęs dažytojo amato. Bet ir normuoti nesimokiau, tiktai dauginau ir dalijau savo malonumui. Naujajame darbe turėjau dingstį pasibastyti po statybą ir laiko pasėdėti ant mūsų pastato aštuntojo aukšto perdenginio, tai yra lyg ir ant stogo. Nuo ten kalinio žvilgsniui plačiai atsiverdavo – Maskva.

Iš vienos pusės buvo Vorobjovo kalnai, dar gryni. Vos vos buvo planuojamas, jo dar nebuvo, būsimasis Lenino prospektas. Nepaliesta, pirmykštė buvo matyti Kanatčikovo vasarvietė. Iš kitos pusės – Novodevičės kupolai, išpampusi Frunzės akademija, o toli priekyje už šurmulingų gatvių, alyvinėse ūkanose – Kremlius, kur teliko tiktai pasirašyti jau parengtą amnestiją mums.

Pasmerktas, gundantis pasirodė mums šis pasaulis, kurio turtus ir šlovę kone trempė mūsų kojos, o – amžinai neprieinamas.

Tačiau nors ir kaip naujokiškai veržiausi „į laisvę" – šis miestas nežadino man pavydo ir noro nuskristi į jo gatves. Visas blogis, mus pasigriebęs, buvo suraizgytas šičia. Pagyrūniškas miestas dar niekuomet taip kaip po šio karo nepateisino patarlės: *Maskva netiki ašaromis!*

O dabar aš pasinaudosiu tokia reta buvusiam zekui proga: apsilankyti *savo* lageryje! Kaskart jaudinuosi. Gyvenimo masteliams matuoti tai labai pravartu – pasinerti į beviltišką praeitį, pasijusti vėl *tokiam*. Kur buvo valgykla, scena ir kultūros ir auklėjimo skyrius – dabar „Spartako" parduotuvė. Štai čia, prie išlikusios troleibusų stotelės, buvo išorinė vachta. Antai trečiajame aukšte mūsiškio išgamų kambario langas. Antai kalinių išvedimo ruožas. Štai čia linguodavo Napolnajos bokštinis kranas. Čia M. įsmuko pas Beršaderį. Per asfaltuotą kiemą eina, jame vaikščioja, plepa visokius niekus – jie nežino, kad žengia per lavonus, per mūsų atsiminimus. Jie niekada neįsivaizduos, jog tas kiemelis galėjo būti ne Maskvos dalis, dvidešimt minučių važiavimo nuo centro, o šiurpaus Archipelago, labiau susijusio su Norilsku ir Kolyma negu su Maskva, salelė. Bet ir aš jau negaliu užsilipti ant stogo, kur mes turėjom teisę vaikščioti, negaliu užsukti į tuos butus, kur glaisčiau duris ir klojau grindis. Susidedu rankas už nugaros kaip seniau ir vaikščioju po zoną vaizduodamasis, jog man negalima kitur eiti, tiktai nuo čia ligi čia, ir kur mane rytoj pasiųs – nežinau. Ir tie patys Pramogų parko medžiai, dabar jau neatitverti zonos, man liudija, jog prisimena viską, ir mane prisimena, jog taip viskas ir buvo.

Vaikščioju šitaip, aklinu kalinio keliu, apsisukdamas galuose, – ir palengva visi šiandieninio gyvenimo sunkumai ima tirpti lyg vaškiniai.

Negaliu savęs pažaboti, elgiuosi kaip chuliganas: užkopiu laiptais ir ant baltos palangės, per pusę laiptatakio iki lagerio viršininko kabineto, juodu rašalu užrašau: „121-asis lagpunktas".

Eis pro šalį – perskaitys, galbūt – susimąstys.

* * *

Nors mes buvom ir pridurkai, bet – gamybininkai, ir ne mūsų kambarys buvo svarbiausias, o toksai pat virš mūsų, kur gyveno zonos pridurkai ir iš kur buhalterio Solomonovo, sandėlininko Beršaderio ir darbų skirstytojo Buršteino triumviratas valdė mūsų lagerį. Ten ir buvo nutarta perkilnoti: Pavlovą atleisti iš gamybos skyriaus vedėjų ir jo vieton paskirti Kukosą. Ir štai sykį tas naujasis premjerministras atsikraustė į mūsų kambarį (o Pravdiną prieš tai, nors ir kaip jis stengėsi pelnyti malonę, *išgrūdo* į etapą). Nebeilgai pakentė ir mane: ištrenkė ir iš normavimo, ir iš to kambario (lageryje, smunkant tavo visuomeninei padėčiai, atvirkščiai, pakyli ant vagonėlio), bet kol aš dar buvau čia, spėjau įsižiūrėti į Kukosą, kuris neblogai papildė mūsų mažą modelį dar viena svarbia porevoliucinių inteligentų atmaina.

Aleksandras Kukosas, gudrus, apdairus trisdešimt penkerių metų vertelga (vadinamasis „puikus organizatorius"), specialybės inžinierius statybininkas (bet mažai jis tą specialybę terodė, tik logaritmine liniuote mosuodavo), pagal rugpjūčio 7-osios įstatymą buvo nuteistas dešimčiai metų, sėdėjo jau kokius trejus, lageriuose visiškai apsiprato ir jautėsi čia taip pat nevaržomai kaip ir laisvėje. Bendrieji darbai jam tarytum visai negrėsė. Juo mažiau jis buvo linkęs gailėtis nevykėlių masės, pasmerktos kaip tik bendriesiems darbams. Jis buvo iš tų kalinių, kurių elgesys zekams baisesnis negu užkietėjusių Archipelago šeimininkų: sugriebęs už gerklės, jis jau nepaleisdavo, netingėdavo. Jis stengėsi sumažinti maisto davinius (padidinti katilus), užginti pasimatymus, etapuoti – kad tik iš kalinių kuo daugiau būtų išspausta. Valdžia – ir lagerio, ir gamybos – vienodai juo žavėjosi.

Bet šit kas įdomu: visi tie būdai aiškiai jam buvo įprasti dar iki lagerio. Taip *vadovauti* jis išmoko laisvėje, ir pasirodė, jog lageriui jo vadovavimo metodas pats tas.

Pažinti mums padeda panašumas. Greitai pastebėjau, kad Kukosas kažką man labai primena. Ką gi? Ogi Leonidą Zykovą, mano kameros bendrasėdį iš Lubiankos! Ir svarbiausia, visai ne išvaizda, ne, anas buvo dramblotas, o šitas lieknas, aukštas, džentelmeniškas. Tačiau sugretinti jie leido įžvelgti ištisą srovę – tą pirmąją savos *naujos* inžinerijos bangą, kurios nekantriai laukė, kad galėtų greičiau senuosius „specus" išspirti iš vietos, o su daugeliu ir susidoroti. Ir jie atėjo, pirmieji sovietinių VTUZ'ų[1] absolventai! Kaip inžinieriai jie nė lygintis negalėjo su senesniosios formacijos inžinieriais – nei techninio akiračio platumu, nei kūrybine nuovoka ir potraukiu darbui. (Net prieš meškiną Oračevskį, tučtuojau išvytą iš kambario, šaunuolis Kukosas iškart pasirodė papliauška.) Kaip pretendentai į bendrąją kultūrą jie buvo komiški. (Kukosas sakydavo: „Mano mėgstamas kūrinys – Stendalio „Trys laiko spalvos" (! – painiojo su knyga apie Stendalį). Nesugraibydamas intervalo x^2dx, jis visomis

[1] VTUZ (Vysšeje techničeskoje učebnoje zavedenije) – Aukštoji technikos mokykla. (*Vert. past.*)

keturiomis puldavo ginčytis su manim kiekvienu aukštosios matematikos klausimu. Jis buvo įsiminęs penkias ar dešimt mokyklinių vokiškų frazių ir kaišiodavo jas vietoj ir ne vietoj. Visai nemokėjo angliškai, bet užsispyręs ginčijosi dėl taisyklingos anglų kalbos tarties, sykį jo girdėtos restorane. Dar jis turėjo sąsiuvinį, prirašytą aforizmų, dažnai jį skaitinėdavo ir kaldavo, kad progai pasitaikius galėtų pasirodyti.)

Bet už visa tai iš jų, niekad neregėjusių kapitalistinės praeities, nieku gyvu neužsikrėtusių jos ydomis, buvo laukiama respublikoniško tyrumo, *mūsų* sovietinio principingumo. Tiesiai iš studento suolo daugelis jų buvo pasodinti į atsakingus postus, gavo labai didelę algą, Tėvynė per karą juos atleido nuo fronto ir nereikalavo nieko, tiktai darbo pagal specialybę. Ir už tai jie buvo patriotai, nors į partiją stojo be entuziazmo. Ko jie nežinojo – tai klasinių kaltinimų baubo, todėl nebijojo savo sprendimais apsirikti, prireikus gindavo juos paleisdami gerklę. Dėl to paties nesibijojo jie ir darbo masių, atvirkščiai, griebdavo jas kaip reikiant.

Tačiau – ir viskas. Kiek išgalėdami stengdavosi, kad jų darbo diena apsiribotų aštuoniomis valandomis. O toliau prasidėdavo gyvenimo malonumai: artistės, „Metropolis", „Savoja". Čia Kukoso ir Zykovo pasakojimai būdavo neįtikėtinai panašūs. Štai Kukosas pasakoja (ne be pagražinimų, bet apskritai teisybę, iškart patiki) apie vieną eilinį 1943 metų vasaros sekmadienį, pasakoja ir visas švyti, vėl viską išgyvendamas:

– Šeštadienio vakare sugriūvame į „Prahos" restoraną. Vakarienė! Jūs suprantate, ką reiškia moteriai *vakarienė*? Moteriai ab-soliučiai nesvarbu, kokie bus pusryčiai, pietūs ir dienos darbas. Jai svarbu: suknelė, batukai ir vakarienė! „Prahoje" šviesa pritemdyta, bet galima užlipti ant stogo. Baliustrada. Kvapus vasaros oras. Miega užtemdytas Arbatas. Šalimais – moteris *šilkine* (tą žodį jis visada pabrėžia) suknele! Ūžėm kiaurą naktį, ir dabar geriame tiktai šampaną! Iš už NKO[1] smailės išlenda avietinė saulė. Spinduliai, stiklai,

[1] NKO (Narodnyj komissariat oborony) – Gynybos liaudies komisariatas. (*Vert. past.*)

stogai! Apmokame sąskaitą. Personalinis automobilis prie durų! – iškviestas telefonu. Pro atvirus langus pučia vėjas ir gaivina. O apie vasarnamį – pušynas! Jūs suprantate, ką reiškia rytmetį pušynas? Kelios valandos miego už uždarų langinių. Apie dešimtą atsibundame – skverbiasi saulė pro žaliuzes. Kambaryje miela netvarka – išmėtyti moteriški drabužiai. Lengvi (jūs suprantate, kas yra *lengvi?*) pusryčiai su raudonuoju vynu verandoje. Paskui atvažiuoja bičiuliai – upė, degintis, maudytis. Vakare automobiliais po namus. Jeigu sekmadienis darbo diena, tai po pusryčių kokią vienuoliktą važiuoji pavadovauti.

Argi mes kada nors, *kada nors* galėsime vienas kitą suprasti?..

Jis sėdi ant mano lovos ir pasakoja skėsčiodamas rankomis, kad labiau pabrėžtų kerinčias smulkmenas, kraipydamas galvą nuo deginančio prisiminimų saldumo. Prisimenu ir aš vieną po kito tuos klaikius 1943 metų vasaros sekmadienius.

Liepos 4-oji. Auštant visa žemė sudrebėjo po kairei nuo mūsų Kursko Lanke. O patekėjus avietinei saulei mes jau skaitėm krintančius atsišaukimus: „Pasiduokite! Jūs jau ne kartą pajutote, kas yra triuškinanti vokiečių puolimų jėga!“

Liepos 11-oji. Auštant tūkstančiai švilpimų perskrodė orą virš mūsų – mūsiškiai pradėjo pulti Oriolą.

– „Lengvi pusryčiai“? Žinoma, suprantu. Tatai – dar tamsoje, tranšėjoje, viena dėžutė amerikoniškų troškintos mėsos konservų aštuonetui ir – ura! už Tėvynę! už Staliną!

Dešimtas skyrius

VIETOJ POLITINIŲ

O šiame niūriame pasaulyje, kur kiekvienas engia, kas ką įstengia; kur žmogaus gyvybė ir sąžinė perkama už žalios duonos davinį, – kas ir kur šiame pasaulyje buvo *politiniai* – visų istorijos kalėjimų garbės ir šviesos nešėjai?

Nagi mes jau matėme, kaip „politinius" atskyrė, pasmaugė ir išgalabijo.

Na, o vietoj jų?

Kaip – vietoj jų? Nuo to laiko mūsų šalyje politinių kalinių nėra. Mūsų šalyje jų ir negali būti. Kokie gi politiniai kaliniai, jeigu įsivieš-patavo visuotinis teisingumas? Cariniuose kalėjimuose mes kadaise politinių lengvatomis naudojomės, ir juo labiau aiškiai supratome, kad juos reikia pribaigti. Tiesiog – panaikinome politinius. Nėra ir nebus!

O tie, kurie sodinami, na, jie *kaerai*, revoliucijos priešai. Ilgainiui išsivadėjo žodis „revoliucija", gerai, tebūnie *liaudies priešai*, dar geriau skamba. (Jei suskaičiuotum, apžvelgęs mūsų Srautus, visus pasodintuosius pagal šį straipsnį ir dar pridėtum trigubai tiek jų šeimos narių – ujamų, įtarinėjamų, žeminamų ir persekiojamų, tai nustebęs turėtum pripažinti, jog pirmąkart istorijoje liaudis tapo priešu pati sau, užtat įgijo geriausią draugą – slaptąją policiją.)

Paplitęs lagerio anekdotas, jog nuteista boba ilgai negalėjusi suprasti, kodėl teisme prokuroras ir teisėjas apšaukė ją „konnyj milicioner" – „raitu milicininku" (o tai buvo „kontrrevoliucionierius"!). Pasėdėjus ir pasižvalgius lageriuose, galima pripažinti šį anekdotą tikru įvykiu.

Siuvėjas įsmeigė adatą, kad nepasimestų, į laikraštį ant sienos ir pataikė į akį Kaganovičiui. Klientas matė! 58-asis, 10 metų (teroras).

Pardavėja, priimdama prekes iš ekspeditoriaus, surašinėjo jas laikraščio lape, kitokio popieriaus neturėjo. Muilo gabalų skaičius pataikė draugui Stalinui ant kaktos. 58-asis, 10 metų.

Znamenskajos MTS (Mašinų-traktorių stoties) traktorininkas pašiltino savo palaikį batą, įdėdamas atsišaukimą apie kandidatą į Aukščiausiosios Tarybos rinkimus, o valytoja pasigedo (ji buvo už tuos atsišaukimus atsakinga) – ir surado, kur jis. KRA, kontrrevoliucinė agitacija, 10 metų.

Kaimo klubo vedėjas nuėjo su sargu pirkti draugo Stalino biusto. Nupirko. Biustas didelis, sunkus. Reikėtų užsidėti ant neštuvų ir nešti dviese, bet klubo vedėjui jo padėtis neleidžia: „Na, nuneši kaip nors po truputį". Ir nuėjo pirma. Senukas sargas ilgai neprisitaikė patogiai paimti. Po pažastim pasikišus – neapglėbia. Prieš save nešant – nugarą laužia, atgal meta. Galų gale susiprotėjo: nusijuosė diržą, užnėrė kilpą Stalinui ant kaklo ir taip ant peties nunešė per kaimą. Na, čia jau niekas nenuginčys, atvejis aiškus. 58-8, teroras, 10 metų.

Jūreivis pardavė anglui žiebtuvėlį „Katiuša" (dagtis pypkėj ir skiltuvas) kaip suvenyrą – už svarą sterlingų. Tėvynės autoriteto griovimas, 58-asis, 10 metų.

Piemuo įpykęs išvadino karvę už spyriojimąsi „kolchozo k..." – 58-asis, visa dešimtis.

Eločka Svirskaja padainavo per saviveiklos vakarą čiastušką, vos vos *gribštelinčią*, – tai juk stačiai maištas! 58-asis, 10 metų.

Kurčnebylis dailidė – ir tas gauna metų už kontrrevoliucine agitaciją! Kokią gi? Jis deda klube grindis. Iš didelės salės viską išnešė, niekur nei vinies, nei gembės. Savo švarką ir kepurę jis, kol dirba, užmeta ant Lenino biusto. Kažkas užėjo, pamatė. 58-asis, 10 metų.

Prieš karą Volgolage kiek jų buvo! – beraščių kaimo senukų iš Tulos, Kalugos, Smolensko sričių. Visi jie buvo bausti pagal 58-10 straipsnį, tai yra už antisovietinę agitaciją. O kai reikėdavo pasirašyti, dėdavo kryžiuką. (Loščilino pasakojimas.)

Po karo sėdėjau lageryje su vetlugiečiu Maksimovu. Nuo karo pradžios jis tarnavo zenitiniame dalinyje. Žiemą sušaukė juos politrukas

apsvarstyti „Pravdos" vedamojo (1942, sausio 16: „Peržiem vokiečiui taip duosim į skudurus, kad pavasarį jis negalėtų atsikelti!"). Ištempė pakalbėti ir Maksimovą. Tas pasakė: „Tai jau taip! Reikia vyti jį, šunsnukį, kol pūgos, kol jis be veltinių, nors ir mes tarpais tik su pusbačiais. O pavasarį, kai jo tokia technika, riesta bus..." Ir politrukas plojo, lyg viskas būtų teisybė. O išsišaukė į SMERŠ'ą ir priteisė 8 metus – „gyrė vokiečių techniką", 58-asis. (Maksimovo išsilavinimas – viena kaimo mokyklos klasė. Jo sūnus, komjaunuolis, atvažiavo į lagerį iš armijos, liepė: „Močiai nerašyk, kad suimtas, sakyk – iš armijos lig šiol nepaleidžia". Žmona rašo atsakymus adresu „pašto dėžutė": „Kadgi tu savo metus jau atbuvai, kodėl tavęs nepaleidžia?" Konvojininkas žiūri į Maksimovą, visuomet nesiskutusį, sugniužusį ir dar priekurtį, ir pataria: „Parašyk – atseit į vadus išėjau, todėl sulaikė". Kažkas statyboje supyko ant Maksimovo už jo kurtumą ir nenuovokumą, išdėjo: „Sudergė per tave 58-ąjį straipsnį!")

Vaikai kolchozo klube išdykavo, pešėsi ir užkliudę nugaromis nuplėšė nuo sienos kažkokį plakatą. Du vyresnieji gavo pagal 58-ąjį. (Pagal 1935 metų įsaką vaikai nuo 12 metų amžiaus už visus nusikaltimus atsako baudžiamąja tvarka!) Atsiėmė ir tėvai, kad primokė, pakurstė.

Šešiolikmetis mokinys čiuvašas padarė negimtosios rusų kalbos klaidą sienlaikraščio lozunge. 58-asis, 5 metai.

O sovchozo buhalterijoje kabojo lozungas: „Gyventi pasidarė geriau, gyventi pasidarė linksmiau (Stalinas)". Ir kažkas raudonu pieštuku prirašė „ui" – atseit Stalinui gyventi pasidarė linksmiau. Kaltininko neieškojo – patupdė visą buhalteriją.

Žinoma, pagal 58-ąjį baudžiama ir už pinigų rinkimą ceche areštuoto darbininko žmonai. (Kaip ir drįsta, iš tikrųjų!)

Geselis Bernšteinas ir jo žmona Bessčiastnaja gavo 58-10 – penkerius metus už... spiritizmo seansą namuose. Tardytojas kamantinėjo: prisipažink, kas dar sukiojo? (O lageryje pasklido gandas, jog Geselis sėdi „už būrimą", – ir pridurkai ėmė nešioti jam duoną ir tabaką: išburk ir man!)

Kvaila? žiauru? beprasmiška? Nė kiek ne beprasmiška, tatai ir yra: „teroras kaip įtikinėjimo priemonė". Yra patarlė: radęs siūlą, rasi ir kamuolį! Mušk iš eilės – galų gale pataikysi ir į tą, į ką reikia. Pirmutinė masinio teroro prasmė tokia ir yra: įklius ir žus tokie stiprūs ir užsimaskavę, kokių pavieniui niekaip neišgaudysi.

Ir kokių tik neprigalvota paikiausių kaltinimų pasodinti atsitiktiniam arba nusižiūrėtam žmogui!

Grigorijus Generalovas (iš Smolensko srities) apkaltintas: „Girtavo todėl, kad neapkenčia sovietų valdžios" (o jis girtavo todėl, kad su žmona nesutarė), – 8 metai.

Irina Tučinskaja (Sofronickio sūnaus sužadėtinė) suimta, kai ėjo iš cerkvės (buvo numatyta visą jų šeimą susodinti), ir apkaltinta, girdi, cerkvėje „meldėsi už Stalino mirtį" (kas galėjo šitokią maldą girdėti?!), – teroras! 25 metai.

Aleksandras Babičius apkaltintas, esą „1916 metais veikė prieš sovietų valdžią (!!) tarnaudamas turkų armijoje" (o iš tikrųjų buvo rusų savanoris turkų fronte). Kadangi kartu jis dar buvo apkaltintas ketinimu 1941 metais perduoti vokiečiams ledlaužį „Sadko" (kuriuo plaukdamas kaip keleivis buvo suimtas), tai ir nuosprendis buvo: sušaudyti! (Bausmė pakeista 10 metų, lageryje mirė.)

Sergejus Fiodorovas, inžinierius artileristas, apkaltintas „kenkėjiškai vilkinęs jaunų inžinierių projektus": juk tie komjaunimo aktyvistai neturi atspėjamo laiko užbaigti savo brėžinius. (Vis dėlto šį užkietėjusį kenkėją vežioja iš Krestų... į karines gamyklas konsultantu.)

Mokslų akademijos narys korespondentas Ignatovskis suimtas Leningrade 1941 metais ir apkaltintas, jog esąs užverbuotas vokiečių žvalgybos nuo 1908 metų, kai dirbo Ceiso įmonėse! – be to, gavęs tokią keistą užduotį: per artimiausią karą (kuris domina tą žvalgybininkų kartą) nešnipinėti, o tik per kitą! Todėl jis ištikimai tarnauja carui per Pirmąjį pasaulinį karą, paskui sovietų valdžiai, įkuria vienintelį šalyje optikos prietaisų fabriką (GOMZ), išrenkamas į Mokslų akademiją, – o štai prasidėjus Antrajam pasauliniam karui sučiuptas, pažabotas, sušaudytas!

Beje, dažniausiai fantastiškų kaltinimų nereikėdavo. Galiojo paprastutis standartinis kaltinimų rinkinys, iš kurių tardytojas teturėdavo kaip ženkliukus ant voko priklijuoti vieną du:

- Vado diskretizavimas;
- neigiamas požiūris į kolchozus;
- neigiamas požiūris į valstybės paskolas (o koks normalus žmogus galėjo žiūrėti į jas teigiamai!);
- neigiamas požiūris į Stalino konstituciją;
- neigiamas požiūris į (eilinę) partijos priemonę;
- simpatizavimas Trockiui;
- simpatizavimas Jungtinėms Amerikos Valstijoms;
- ir taip toliau, ir taip toliau.

Klijuoti tuos skirtingos vertės ženkliukus buvo monotoniškas darbas, nereikalaujantis jokio meistriškumo. Tardytojui tebuvo reikalinga paprasčiausia auka, kad negaištų laiko. Tokių aukų pririnkdavo pasiskirstę rajonų, karinių dalių, transporto skyrių, mokslo įstaigų operatyviniai įgaliotiniai. Kad nereikėtų ir tiems įgaliotiniams sukti galvos, čia labai praversdavo skundai.

Žmonių kivirčuose laisvėj skundai buvo galingiausias ginklas, x-spinduliai: tereikėjo nukreipti neregimą spindulėlį į priešą – ir jis krisdavo. Neigiamo atsakymo nebūdavo niekuomet. Aš neįsiminiau pavardžių, bet drįstu tvirtinti, jog daug prisiklausiau kalėjime pasakojant, kaip skundais pasinaudodavo meilės varžybose: vyriškis sulikviduodavo nepageidaujamą vyrą, žmona sulikviduodavo meilužę arba meilužė žmoną, arba meilužė atkeršydavo meilužiui už tai, kad neįstengdavo jo atplėšti nuo žmonos.

Iš ženkliukų didžiausią paklausą tardytojams turėjo *dešimtas punktas* – kontrrevoliucinė (perkrikštyta į antisovietinę) agitacija. Jeigu ainiai kada nors perskaitys Stalino laikų tardymo ir teismo bylas, negalės atsistebėti, kokie išradingi gudruoliai buvo tie antisovietiniai agitatoriai. Jie agitavo adata ir palaike kepure, išmazgotomis grindimis (žr. žemiau) arba neskalbtais baltiniais, šypsena arba rūsčia mina, pernelyg išraiškingu arba pernelyg nepermanomu

žvilgsniu, bebalsėmis mintimis makaulėje, intymaus dienoraščio įrašais, meilės laiškeliais, išviečių keverzonėmis. Jie agitavo plente, šunkelyje, per gaisrą, turguje, virtuvėje, namie už stalo gerdami arbatą ir kuždėdami lovoje į ausį. Tiktai nenugalimoji socializmo formacija galėjo atlaikyti tokį agitacijos antplūdį!

Archipelage mėgstama juokauti, kad ne visi Baudžiamojo kodekso straipsniai *prieinami*. Kitas ir norėtų nusižengti socialistinės nuosavybės apsaugos įstatymui, bet jo prie tos nuosavybės neprileidžia. Kitas nė nemirktelėjęs išeikvotų – bet niekaip negali įsitaisyti kasininku. Norint nužudyti, reikia turėti bent jau peilį, norint neteisėtai laikyti ginklą – reikia pirmučiausia jį turėti, norint sanguliauti su gyvuliais – reikia turėti naminių gyvulių. Net ir pats 58-asis straipsnis ne toks jau prieinamas: kaip tu išduosi tėvynę pagal 1b punktą, jeigu netarnauji kariuomenėje? kaip tu užmegsi ryšį pagal 4-ąjį punktą su pasauline buržuazija, jeigu gyveni Chanty-Mansijske? kaip sužlugdysi valstybinę pramonę ir transportą pagal 7-ąjį punktą, jeigu dirbi kirpėju? jeigu neturi nė nususio medicininio autoklavo, kad jis susprogtų (inžinierius chemikas Čiudakovas, 1948 metai, „diversija")?

Tačiau 58 straipsnio 10-asis punktas – *prieinamas visiems*. Jis prieinamas kretančioms senėms ir dvylikamečiams mokinukams. Jis prieinamas vedusiems ir viengungiams, nėščioms ir skaisčioms, sportininkams ir luošiams, girtiems ir blaiviems, regintiesiems ir neregiams, automobilių savininkams ir elgetautojams. Užsidirbti 10-ąjį punktą gali žiemą lygiai taip pat sėkmingai kaip ir vasarą, šiokiadienį kaip ir sekmadienį, ankstų rytą ir vėlų vakarą, darbe ir namie, laiptinėje, metro stotyje, miško tankmėje, per spektaklio pertrauką teatre ir per saulės užtemimą.

Populiarumu 10-ajam punktui galėjo prilygti tiktai 12-asis – *neįskundimas* arba „žinojai, o nepasakei". Visi tie, kaip jau minėta, galėjo gauti tą punktą lygiai tomis pačiomis sąlygomis, bet lengvata buvo tokia, kad tam nereikėjo nei burnos praverti, nei plunksna brūkštelėti. Už nieko nedarymą punktas ir kliūdavo! O metų gaudavo tiek pat: 10 ir 5 „antsnukio" (teisių atėmimo).

Žinoma, po karo 58-ojo straipsnio 1-asis punktas – „tėvynės išdavimas" – irgi negalėjo atrodyti sunkiai prieinamas. Teisę į jį turėjo ne tiktai visi karo belaisviai, ne tiktai visi okupuotieji, bet netgi tie, kurie delsė evakuotis iš pavojingų rajonų ir tuo parodė savo *ketinimą* išduoti tėvynę. (Matematikos profesorius Žuravskis išvykti iš Leningrado prašė trijų vietų lėktuve: žmonai, sergančiai svainei ir sau. Jam davė dvi, be svainės. Jis išsiuntė žmoną ir svainę, pats liko. Valdžia negalėjo išsiaiškinti jo poelgio kitaip, o tiktai: profesorius laukęs vokiečių. 58-la su 19-uoju, 10 metų.)

Palyginti su tuo nelaiminguoju siuvėju, klubo sargu, kurčnebyliu, jūreiviu ar vetlugiečiu jau atrodys visai teisėtai nuteisti:

- Estas Enseldas, atvykęs į Leningradą iš dar nepriklausomos Estijos. Iš jo atėmė rusiškai parašytą laišką. Kam? nuo ko? „Aš – sąžiningas žmogus ir negaliu pasakyti". (Laiškas buvo nuo V. Černovo jo namiškiams.) Ak tu niekše, sąžiningas žmogus? Na ir keliauk į Solovkus!.. Tad jis bent laišką turėjo.
- Giričevskis. Dviejų fronto karininkų tėvas, jis per karą, mobilizuotas darbams, pateko į durpyną ir ten papeikė skystą, kaip grynas vanduo, sriubą (taigi papeikė! burną pravėręs buvo!). Visai pelnytai jis gavo už tai 58-10, 10 metų. (Jis mirė rankiodamas bulvių nuolupas iš lagerio pamazgų duobės. Suskretusioje jo kišenėje buvo rasta sūnaus fotografija, visa krūtinė nusagstyta ordinais.)
- Nesterovskis, anglų kalbos mokytojas. Savo *namuose*, geriant arbatą, papasakojo žmonai ir geriausiai jos draugei (taigi papasakojo! iš tiesų!), koks nuskurdęs ir išbadėjęs Pavolgio užnugaris, iš kur jis ką tiktai buvo grįžęs. Geriausia draugė *užtaisė* abiem: jam 10-ąjį punktą, jai 12-ąjį, abiem po 10 metų. (O butas? Nežinau, galbūt – draugei?)
- N. Riabininas. 1941 metais, mums traukiantis, trumpai drūtai išdrožė; reikėjo mažiau dainuoti – „mūs neliesk, ir mes neliesim, o paliesi – atgal gausi". Tokį niekšą sušaudyti maža, o jam davė vos 10 metų!

- Reunovas ir Tretiuchinas, komunistai, nerimo lyg vapsvos įgelti, kodėl partijos suvažiavimo taip ilgai nėra, pažeidžiami nuostatai (baisi čia jiems bėda!..). Gavo po dešimtinę.
- Faina Epštein, priblokšta Trockio piktadariškumo, partijos susirinkime paklausė: „O kodėl jį išleido iš SSRS?" (Tarytum jai partija turėtų atsiskaityti! Gal Josifas Visarionovičius nagus graužėsi!) Už tą paiką klausimą ji pelnytai gavo (ir atsėdėjo) *tris porcijas*. (Nors niekas iš tardytojų ir prokurorų negalėjo jai pasakyti, kuo ji nusikaltusi.)

O Gruša proletarė tiesiog stulbina savo nusikaltimų sunkumu. Dvidešimt trejus metus išdirbo stiklo fabrike, ir niekad kaimynai nematė jos namuose ikonų. O prieš ateinant į jų miestelį vokiečiams ji pasikabino ikonas (tiesiog liovėsi bijoti, juk už ikonas persekiojo) ir – tardytojas ypač pabrėžė remdamasis kaimynių skundais – išmazgojo grindis! (O vokiečiai taip ir neatėjo.) Be to dar, ji prie namų rado dailų vokiečių atsišaukimą su paveikslėliu ir įkišo į vazelę ant komodos. Ir vis dėlto humaniškasis mūsų teismas, atsižvelgdamas į proletarišką kilmę, davė Grušai *tiktai* 8 metus lagerio ir 3 metus teisių atėmimo. O jos vyras tuo metu žuvo fronte. O duktė mokėsi technikume, bet *kadrai* vis ėdė: „kur tavo motina?" – ir mergaitė nusinuodijo. (Toliau kaip iki dukters mirties Gruša niekada negalėdavo papasakoti – pravirkdavo ir išeidavo.)

O kiek nusipelnė Genadijus Sorokinas, Čeliabinsko pedagoginio instituto trečio kurso studentas, jeigu jis literatūriniame studentų žurnale (1946) pats parašė du straipsnius? Mažąją porciją, 10 metų.

O Jesenino skaitymas? Juk viską mes pamirštame. Juk greitai mums pareikš: „Šitaip nebuvo, Jeseninas visados buvo gerbiamas liaudies poetas". Bet Jeseninas buvo – kontrrevoliucinis poetas, jo eilės – uždrausta literatūra. M. Potapovui Riazanės GB pateikė tokį kaltinimą: „Kaip tu drįsai žavėtis (prieš karą) Jeseninu, jeigu Josifas Visarionovičius pasakė, kad pats geriausias ir talentingiausias poetas – Majakovskis? Štai tavo antisovietinė vidinė esmė ir pasireiškė!"

Ir jau visai karštas antisovietininkas atrodo civilinės aviacijos lakūnas, antrasis „Duglaso" pilotas. Pas jį ne tiktai buvo rastas pilnas Jesenino raštų rinkinys; jis ne tiktai pasakojo, kad pasiturimai ir sočiai gyveno žmonės Rytprūsiuose, kol mes ten įžengėme, – bet dispute aviacijos dalyje įniko viešai ginčytis su Erenburgu dėl Vokietijos. (Iš tuometinės Erenburgo pozicijos galima spręsti, kad lakūnas siūlė elgtis su vokiečiais švelniau.) Disputas – ir staiga viešas ginčas! Tribunolas, 10 metų ir 5 teisių atėmimo.

Erenburgo memuaruose nerasi nė užuominos apie tokius menkniekius. Bet jis galėjo ir nežinoti, kad ginčininkas gavo kalėjimo. Jis tik atsakė anam ganėtinai partietiškai, paskui užmiršo. Erenburgas rašo, esą pats „išliko pagal loteriją". O, loterija vyko su patikrintais numeriais! Jeigu aplinkui *ėmė* draugus, tai juk reikėjo laiku nustoti jiems skambinti. Jeigu grąžulas sukosi, tai reikėjo ir pačiam verstis. Erenburgas jau degė tokia beprotiška neapykanta vokiečiams, kad Stalinas jį sudraudė. Amžiaus gale pajutęs, kad tu padėjai įtvirtinti melą, ne memuarais turėjai teisintis, o šiandienine drąsia auka.

I. Lipajus savo rajone sukūrė kolchozą metais anksčiau, negu buvo valdžios įsakyta, – ir visai savanorišką kolchozą! Tad nejaugi GPU įgaliotinis Ovsianikovas galėjo tą priešišką išsišokimą pakęsti? Nereikia man tavo gero, daryk man bloga! Kolchozas buvo paskelbtas buožiniu, o patį Lipajų, buožių pakaliką, nuvilko per kemsus...

F. Šavirinas, darbininkas, partiniame susirinkime balsu pasakė apie „Lenino testamentą". Na, jau baisiau už tai nieko negali būti, jau čia – kruvinas priešas! Kokius dantis per tardymą buvo išsaugojęs, tie Kolymoje pirmaisiais metais iškrito.

Šit kokių baisių nusikaltėlių būta tarp nuteistųjų pagal 58-ąjį straipsnį! O juk dar pasitaikydavo piktų pasalūnų, veikiančių iš pogrindžio. Sakykim, Perecas Hercenbergas, Rygos gyventojas. Staiga persikelia į Lietuvos Socialistinę Respubliką ir ten užsirašo esąs lenkas. O patsai – Latvijos žydas. Štai kas čia labiausiai papiktina: noras apgauti savo brangiąją valstybę. Vadinasi, jis vylėsi, kad mes jį išleisim į Lenkiją, o iš ten jis paspruks į Izraelį. Nesulauksi, mielasis, nenorėjai gyventi Rygoj – važiuok į Gulagą. Sąmoningas tėvynės išdavimas, 10 metų.

O kokių būna slapukų! 1937 metais tarp „Bolševiko" gamyklos (Leningradas) darbininkų buvo išaiškinti buvusieji FZU[1] mokiniai, 1929 metais dalyvavę susirinkime, kuriame kalbėjo Zinovjevas. (Atsirado dalyvių registracija, pridėta prie protokolo.) Ir aštuonerius metus slėpė, pralindo į proletariato eiles. Dabar visi suimti ir sušaudyti. Kažkuo apkaltinę, pasodino tris brolius Starostinus, futbolininkus, du brolius Znamenskius, bėgikus, – neišgelbėjo nė tai, kad buvo garsūs sportininkai.

Marksas sakė: „Valstybė žaloja pati save, kai ji daro iš piliečio nusikaltėlį"[2]. Ir labai graudžiai paaiškino, kaip valstybė turi kiekvieną pažeidėją laikyti dar ir karštakrauju žmogumi, ir kareiviu, ginančiu tėvynę, ir bendruomenės nariu, ir šeimos tėvu, „kurio gyvenimas šventas", ir svarbiausia – piliečiu. Bet mūsų juristams Marksą skaityti nėr kada, o jis, jei nori, tegu mūsų instrukcijas pasiskaito.

Kas nors pasipiktins, kad visas šis sąrašas – pasibaisėtinas? absurdiškas? Kad net neįmanoma patikėti? Kad Europa nepatikės?

Europa, aišku, nepatikės. Kol pati *nepasėdės* – nepatikės. Ji mūsų žvilgančiais žurnalais patikėjo, o daugiau jos galva nesuima.

O ir mes prieš penkiasdešimt metų – nieku gyvu nebūtume patikėję. Ir prieš šimtą metų nebūtume patikėję.

* * *

Ankstesnėje Rusijoje politiniai kaliniai ir miesčionys buvo du priešingi gyventojų poliai. Neįmanoma buvo rasti labiau nesuderinamus gyvenimo būdus ir mąstymo būdus.

SSRS miesčionis imta šluoti kaip „politinius".

Todėl politiniai buvo sulyginti su miesčionimis.

Pusė Archipelago buvo Penkiasdešimt Aštuntasis. O politinių kalinių – nebuvo... (Jeigu tiek būtų buvę tikrų politinių – tai kokiame *suole* jau seniai būtų ta valdžia sėdėjusi!)

---

[1] FZU (Fabrično-zavodskoje učeničestvo) – fabrikų-gamyklų mokyklos, profesinių technikos mokyklų pirmtakės. (*Vert. past.*)

[2] K. Marks, F. Engels, Sočinenija, 1928, t. 1, p. 233.

Į Penkiasdešimt Aštuntąjį patekdavo kiekvienas, kam iškart nebūdavo pritaikytas buitinis straipsnis. Plūdo ten kratinys ir margumynų margumynas.

Sakykim, jaunas amerikietis, vedęs sovietinę merginą ir suimtas pačią pirmąją naktį, praleistą ne Amerikos atstovybėje (Morisas Geršmanas). Arba buvęs Sibiro partizanas Muravjovas, pasižymėjęs baltųjų žudynėmis (keršijo už brolį), – nuo 1930 metų neišeidavo iš GPU (visa tai prasidėjo dėl aukso), neteko sveikatos, dantų, proto ir net pavardės (tapo Foksu). Arba apsivogęs sovietinis intendantas, bėgęs nuo bausmės į Austrijos vakarų zoną, bet ten – tikras pasityčiojimas! – neradęs kur pasidėti. Bukagalvis biurokratas, jis norėjo ir ten aukštos padėties, bet kaip ją pasieksi visuomenėje, kur rungiasi talentai? Nusprendė grįžti į tėvynę. Čia gavo 25 metus – susumavus už grobstymą ir įtarimą šnipinėjimu. Ir džiaugėsi: čia lengviau alsuoti!

Tokių pavyzdžių devynios galybės. Priskirti Penkiasdešimt Aštuntajam buvo geriausias būdas žmogų likviduoti, pragaišinti greitai ir amžinai.

O dar ten pateko ir tiesiog šeimos, ypač žmonos, čeesai. Dabar įprasta, kad kaip šeimos narius suima aukštų partiečių žmonas, bet tas paprotys susiformavo anksčiau, taip valė ir bajorų, ir žymių inteligentų, ir dvasininkų šeimas. (Net ir šeštajame dešimtmetyje: istorikas Chcevas už principingas klaidas, padarytas knygoje, gavo 25 metus. Bet reikia duoti ir žmonai? Dešimtį. O argi palikti 75 metų senutę motiną ir šešiolikmetę dukterį? – už tai, kam nepranešė, griebti ir jas. Ir visus keturis išsiuntinėjo po skirtingus lagerius be teisės susirašinėti.)

Kuo daugiau tylių, ramių, toli nuo politikos esančių ir net mažaraščių žmonių, kuo daugiau žmonių, iki arešto užsiėmusių tik savo buitimi, buvo įsukta į nepelnytų bausmių ir mirčių verpetą, – tuo pilkesnis ir baikštesnis darėsi Penkiasdešimt Aštuntasis, nustodamas paskutinės politinės prasmės ir virsdamas bejėgių žmonių bejėge kaimene.

Bet maža pasakyti, *iš ko* Penkiasdešimt Aštuntasis susidėjo, – dar svarbiau, kaip jis buvo lageryje laikomas.

Ši publika nuo pirmųjų revoliucijos metų buvo apgulta iš visų pusių: režimo ir juristų formuluočių.

Jei paimsime VČK 1921 metų sausio 8 dienos įsakymą Nr. 10, sužinosime, kad tik darbininko ir valstiečio negalima areštuoti ne-

turint pagrįstų duomenų, – o inteligentą, matyt, galima, na, tarkim, iš antipatijos. Jei paklausysime Krylenkos kalbos Justicijos darbuotojų V suvažiavime 1924 metais, sužinosime, kad nuteistuosius iš priešiškų klasinių elementų... pataisyti beviltiška ir *beprasmiška*". Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje mums dar kartą primins, jog klasiniu atžvilgiu svetimiems elementams sutrumpinti kalėjimo terminus yra dešiniojo oportunizmo praktika. Lygiai tokia pat „oportunistinė nuostata, esą kalėjime visi lygūs ir klasių kova tarytum baigiasi po nuosprendžio paskelbimo, o klasinis priešas tada pradeda „taisytis"[1].

Susumavus viską išeina: suimti jus galima už nieką, pataisyti jus beprasmiška, lageryje jus įstumsime į žeminančią padėtį ir pribaigsime jus ten klasių kova.

Bet kaipgi tai suprasti: lageryje – ir dar klasių kova? Juk tikrai, visi kaliniai tarytum ir lygūs. Ne, neskubėkite, ši sąvoka buržuazinė! Todėl ir atėmė iš politinio straipsnio teisę politiniams būti laikomiems atskirai nuo kriminalinių, kad dabar tuos kriminalinius užkartų politiniams ant sprando! (Tatai išrado tie žmonės, kurie cariniuose kalėjimuose suprato politinio susivienijimo, politinio protesto galią ir jos pavojingumą režimui.)

Bet čia Ida Averbach, kur buvusi, kur nebuvusi, tuoj mums viską paaiškina. „Politinio auklėjimo ir perauklėjimo darbas prasideda nuo kalinių klasinio suskaldymo", „remtis socialiai artimiausiais proletariatui sluoksniais"[2] (o kokie gi tie artimiausi? nagi „buvę darbininkai", tai yra vagys, juos ir reikia užsiundyti ant Penkiasdešimt Aštuntojo!)... „perauklėti *neįmanoma nekurstant politinių aistrų*".

Taigi kai mūsų gyvenimą atidavė visiškai vagių valiai – tatai nebuvo tingių viršininkų savivalė atkampiuose lagerių rajonuose, tai buvo kilni Teorija!

„Klasiniu atžvilgiu diferencijuotas požiūris į režimą... nepaliaujamas administracinis poveikis priešiškiems klasiniams elementams", –

[1] *Ot tiurem...*, p. 384.

[2] I. L. Averbach, *Ot prestuplenija k trudu*, p. 35.

bet, vilkdami savo nepabaigiamus bausmės metus, sudriskusiu vatinuku ir panarinta galva, ar jūs bent galite tai įsivaizduoti? – *nepaliaujamą administracinį poveikį jums*??!

Vis toje pačioje pažymėtoje knygoje skaitome net išvardytus būdus, kaip lageryje sudaryti Penkiasdešimt Aštuntajam nepakenčiamas sąlygas. Tai ne tik apriboti pasimatymus, siuntinius, laiškus, teisę rašyti skundus, teisę vaikščioti (!) po lagerį. Tai ir formuoti iš priešiškų klasinių elementų atskiras brigadas, *sudaryti jiems sunkesnes sąlygas* (nuo savęs paaiškinsiu: apgaudinėti juos matuojant atliktą darbą), o kai jie neįvykdo normos – paskelbti tai klasinio priešo išpuoliu. (Ir šaudomos Kolymoje ištisos brigados!) Tai ir individualūs kūrybingi patarimai: buožių ir buožių pakalikų (tai yra pačių geriausių lagerininkų valstiečių, kuriems sapnuojasi ūkio darbai) – nesiųsti į žemės darbus! Tai ir: aukštos kvalifikacijos priešiškam klasiniam elementui (tai yra inžinieriams) nepatikėti jokių atsakingų darbų „prieš tai nepatikrinus". (Bet kas lageryje toks kvalifikuotas, kad galėtų patikrinti inžinierius? matyt, vagių lengvoji kavalerija iš kultūros ir auklėjimo skyriaus, sakytum chunveibinai.) Tas patarimas sunkiai įgyvendinamas kanaluose: juk šliuzai patys nesusiprojektuos, trasa pati nenusities, tuomet Averbach stačiai maldauja: tegu nors šešis mėnesius nuo atvykimo į lagerį specialistai praleidžia bendruosiuose darbuose! (O numirti ilgiau ir nereikia.) Girdi, tuomet, gyvendamas ne inteligentiškame privilegijuotame barake, „jis patiria kolektyvo poveikį", „kontrrevoliucionieriai mato, kad masės prieš juos ir niekina juos".

Ir kaip patogu, manipuliuojant klasine ideologija, viską iškraipyti. Kažkas įtaisinėja „buvusiuosius" ir inteligentus į pridurkų vietas? – vadinasi, kartu jis „siunčia į patį sunkiausią darbą lagerininkus iš darbininkų sferos". Jeigu sandėlyje dirba buvęs karininkas ir trūksta mundiruotės – vadinasi, jis „sąmoningai neišduoda". Jeigu kas nors pasakys rekordininkams: „kiti paskui jus nesiplėšys" – vadinasi, jis klasinis priešas! Jeigu vagis pasigėrė arba bėgo, arba pavogė, – jam aiškinama, esą ne jis kaltas, esą klasinis priešas jį nugirdė

arba pakurstė bėgti, arba pakurstė vogti (inteligentas pakurstė vagį vogti! – taip visiškai rimtai rašoma 1936 metais). O jeigu pats „priešiškas elementas duoda gerus gamybos rodiklius" – jis taip „elgiasi norėdamas užsimaskuoti"!

Ratas užsidaro. Dirbsi ar nedirbsi, mylėsi mus ar nemylėsi – mes tavęs neapkenčiam ir vagių rankomis tave sunaikinsim!

Ir dūsauja Piotras Pticynas (pasėdėjęs pagal 58-ąjį): „O juk tikrieji nusikaltėliai nesugeba dirbti tikro darbo. Tiktai nekaltas žmogus atsiduoda darbui visiškai, ligi paskutinio atodūsio. Šit drama: liaudies priešas – liaudies draugas".

Bet – tavo auka nepageidaujama.

„Niekuo dėtas žmogus"! – toks pagrindinis to politinių erzaco, suvaryto į lagerius, jausmas. Turbūt tai negirdėtas įvykis pasaulinėje kalėjimų istorijoje: kai *milijonai* kalinių suvokia, kad jie – teisūs, visi teisūs ir niekas nekaltas. (Su Dostojevskiu katorgoje sėdėjo *vienas* nekaltas!)

Tačiau tie pulkai atsitiktinių žmonių, suginti už vielos ne pagal pažiūrų dėsningumą, o atblokšti likimo, toli gražu nepasisėmė tvirtybės iš savo teisumo suvokimo – galbūt juos sunkiau slėgė padėties beprasmybė. Labiau kabindamiesi į savo pirmykštį gyvenimą negu į kokius nors įsitikinimus, jie anaiptol nerodė noro aukotis, nei vienybės, nei kovinės dvasios. Dar kalėjimuose su ištisom jų kamerom lengvai susidorodavo du trys pienburniai blatnieji. Lageriuose jie jau visiškai buvo palūžę, įmanė tiktai lenkti kuprą po darbų skirstytojo ir blatnojo lazda, po brigadininko kumščiu, jie tesugebėjo persiimti lagerio filosofija (susiskaldymas, kiekvienas eina už save ir kits kitą apgaudinėja) ir lagerio kalba.

Patekusi į bendrąjį lagerį 1938 metais, stebėdamasi žvelgė J. Olickaja socialistės, pažinusios Solovkus ir izoliatorius, akimis į šį Penkiasdešimt Aštuntąjį. Kadaise, kiek ji prisimena, politiniai kaliniai viskuo dalijosi, o dabar kiekvienas gyveno sau ir žiūrėjo tik savęs, ir net „politiniai" prekiavo daiktais ir duonos daviniais!..

Politinės padugnės – štai kaip pavadino juos (mus) Ana Skripnikova. Ji pati dar 1925 metais gavo tokią pamoką: pasiskundė tardytojui, kad

jos kameros drauges Lubiankos viršininkas tąso už plaukų. Tardytojas nusijuokė ir paklausė: „O jus irgi tąso?" – „Ne, bet mano drauges!" Tuomet jis išdrožė pamokymą: „Ak, kaip baisu, kad jūs protestuojate! *Meskite tuos netikusius rusų inteligentų įpročius! Jie paseno. Rūpinkitės tiktai savimi!* – kitaip susilauksite liūdno galo".

O tatai ir yra blatnųjų principas: tavęs neužkabina – nesiskeryčiok! 1925 metų Lubiankos tardytojo filosofija jau buvo blatnojo filosofija!

Tad į klausimą, šokiruojantį apsišvietusią publiką: „ar gali politinis kalinys pavogti?" – mes irgi atsakysime nusistebėdami: „o kodėl gi ne?"

„O ar gali jis įskųsti?" – „O kuo jis blogesnis už kitus?"

Ir kai dėl „Ivano Denisovičiaus" man naiviai prieštarauja: kaip gali jūsų politiniai kaliniai kalbėti vagių žargonu? – aš atsakau: o jeigu Archipelage kitokios kalbos nėra? Argi politinės padugnės gali statyti kriminalinėms padugnėms priešpriešiais savo kalbą?

Jiems juk ir kalama, kad jie – kriminaliniai, patys sunkiausi iš kriminalinių, o nekriminalinių pas mus ir į kalėjimą nesodina!

Perlaužė Penkiasdešimt Aštuntajam stuburą – ir politinių kalinių nebėra. Sumurdytus į Archipelago kiaulių jovalą, juos varė numirti darbe ir šaukė jiems į ausį lagerio melą, kad žmogus žmogui priešas!

Dar byloja patarlė: nuo bado atgausi amą. Bet šičia, bet mūsų čiabuviai – amo neatgavo. Net nuo bado.

O juk kaip mažai, kaip mažai jiems tereikėjo, idant išsigelbėtų! Tiktai: nebranginti gyvybės, jau vis tiek pražudytos, ir – susitelkti.

Tai pasisekdavo kartais ištisoms užsieniečių grupėms, pavyzdžiui, japonams. 1947 metais į Revučį, Krasnojarsko lagerių baudos lagpunktą, atvežė apie keturiasdešimt japonų karininkų, vadinamųjų „karinių nusikaltėlių" (nors kuo jie mums nusikalto – niekaip nesugalvotum). Buvo baisūs šalčiai. Kirsti mišką – darbas, nepakeliamas net rusams. *Otricalovka*[1] mikliai išrengė kai kuriuos, keletą kartų atėmė iš jų visą dėžę su duona. Japonai suglumę laukė, kada

[1] *Otricalovka*: neigiu (otricaju) viską, ko reikalauja valdžia, – režimą ir darbą. Paprastai to imasi stiprus blatnųjų branduolys.

įsikiš valdžia, bet valdžiai, žinoma, nė motais. Tada jų brigadininkas pulkininkas Kondas su dviem karininkais, aukštesnio laipsnio, įėjo vakare į lagpunkto viršininko kabinetą ir perspėjo (rusiškai jie puikiausiai mokėjo), kad jeigu nesiliaus jų terorizavę, tai rytoj saulei tekant du karininkai, kurie pareikš norą, pasidarys charakirį. Ir čia – tik pradžia. Lagpunkto viršininkas (stuobrys Jegorovas, buvęs pulko komisaras) iškart sumetė, kad per tai galima susimauti. Dvi paras japonų brigados nevedė į darbą, normaliai maitino, paskui išvežė iš baudos lagpunkto.

Kaip mažai tereikia kovai ir pergalei – *tiktai* nebranginti gyvybės? gyvybės, vis vien jau pasmerktos.

Tačiau, nuolatos maišydami su blatnaisiais ir buitininkais, mūsų Penkiasdešimt Aštuntojo niekad nepalikdavo vieno – kad nepažvelgtų kits kitam į akis ir staiga nesuvoktų, *kas mes*. O tos šviesios galvos, karštos lūpos ir tvirtos širdys, kurios galėjo tapti kalėjimo ir lagerio vadais, – tuos seniai pagal specialiai paženklintas bylas atskyrė, užkimšo burnas, suslėpė specizoliatoriuose, sušaudė požemiuose.

* * *

Tačiau pagal svarbią gyvenimo ypatybę, pažymėtą dar Dao mokyme, mes turime tikėtis, kad kai politinių neliko – kaip tik tada jie ir atsirado.

Surizikuosiu dabar pareikšti, jog sovietų laikais tikrųjų politinių ne tiktai buvo, bet ir:

1) jų buvo *daugiau* negu caro laikais;
2) jie parodė *didesnę* tvirtybę ir drąsą negu ankstesnieji revoliucionieriai.

Gali pasirodyti, jog šitai prieštarauja tam, kas pasakyta aukščiau, bet iš tiesų – ne. Politiniai carinėje Rusijoje turėjo labai palankią padėtį, buvo labai matomi – apie juos bemat prašnekdavo visuomenė ir spauda. Mes jau įsitikinome (pirmoji dalis, dvyliktas skyrius), kad Sovietų Rusijoje socialistams buvo nepalyginti sunkiau.

Bet dabar politiniai buvo ne vien socialistai. Tiktai, rėčkomis šliūkštelėti į penkiolikos milijonų kriminalistų vandenyną, jie mums buvo neregimi ir negirdimi. Jie buvo – nebylūs. Nebylesni už visus kitus. Lyg žuvys.

Žuvys – senovės krikščionių simbolis. Ir tokie pat krikščionys – svarbiausias jų būrys. Sukumpę, mažaraščiai, nesugebantys suregzti žodžio iš tribūnos nei sudurstyti pogrindinio atsišaukimo (pagal jų tikėjimą jiems šito ir nereikia!), jie ėjo į lagerius kentėti ir mirti – kad tik nereikėtų atsižadėti tikėjimo! Jie gerai žinojo, *už ką* sėdi, ir tvirtai laikėsi savo įsitikinimų! Jie galbūt vieninteliai, kuriems visiškai neprilipo lagerio filosofija ir net kalba. Argi tai ne politiniai? Ne, padugnėmis jų nepavadinsi.

Ir moterų tarp jų – ypač daug. Dao sako: kai griūva tikėjimas – tuomet ir atsiranda tikri tikintieji. Apduję nuo švietėjiško šaipymosi iš stačiatikių šventikų, nuo komjaunuolių kniaukimo Velykų naktį ir vagių švilpimo etapiniuose kalėjimuose, mes pražiopsojome, kad nuodėminga Stačiatikių Cerkvė vis dėlto išaugino dukteris, vertas pirmųjų krikščionybės amžių, – seseris tų, kuriuos mėtė į areną liūtams.

Krikščionių buvo begalė, etapai ir kapų kauburiai, etapai ir kapų kauburiai, – kas suskaičiuos tuos milijonus? Jie nuėjo nežinion, apšviesdami kaip žvakė tiktai arti, prie pat savęs. Tai buvo geriausi Rusijos krikščionys. Visi blogesnieji – išsigando, atsižadėjo ar išsislapstė.

Tad argi – ne *daugiau*? Argi kada turėjo carinė Rusija šitiek politinių kalinių? Ji ir skaičiuoti dešimtimis tūkstančių nemokėjo.

Bet mūsų politiniai kaliniai buvo taip meistriškai, be jokių liudytojų užsmaugti, kad retai kada teišgirstam pasakojimą apie vieną ar kitą.

Archijerejus Preobraženskis (Tolstojaus veidas, žila barzda). Kalėjimas-tremtis-lageris, kalėjimas-tremtis-lageris (Didysis Pasiansas). Po tokio ilgamečio išsekimo 1943 metais iškviestas į Lubianką (kelyje vagys numovė jam kamilavką). Pasiūlyta jam – eiti į Sinodą. Po šitiek metų, rodos, galima sau leisti atsikvėpti nuo kalėjimo? Ne, jis atsisako: tai – ne grynas Sinodas, ne gryna cerkvė. Ir vėl – į lagerį.

O Valentinas Voino-Jaseneckis (1877–1961), vyskupas Luka ir garsiosios „Pūlinės chirurgijos" autorius? Jo biografija, žinoma, bus parašyta, ir ne mums čia kalbėti apie jį. Tas žmogus buvo dosniai apdovanotas talentais. Prieš revoliuciją jis jau laimėjo konkursą į Menų akademiją, bet iš jos išėjo, kad galėtų geriau tarnauti žmonijai – dirbdamas gydytoju. Pirmojo pasaulinio karo ligoninėse jis pasižymėjo kaip puikus akių chirurgas, po revoliucijos vadovavo Taškento klinikai, labai populiariai visoje Vidurinėje Azijoje. Prieš jį nusidriekė lygutėlis karjeros kelias, kokiu ir žengė mūsų dabartinės klestinčios įžymybės, – bet Voino-Jaseneckis pajuto, kad tokio tarnavimo jam per maža, ir tapo dvasininku. Operacinėje jis pakabino ikoną ir skaitė studentams paskaitas su sutana ir kryžiumi ant krūtinės (1921). Dar patriarchas Tichonas suspėjo jį paskirti Taškento vyskupu. Trečiajame dešimtmetyje Voino-Jaseneckis buvo ištremtas į Turuchano kraštą, daugelio rūpesčių sugrąžintas, bet jau užimta buvo ir jo gydytojo katedra, ir jo vyskupija. Jis ėmėsi privačios praktikos (su kabančia lentele „vyskupas Luka"), ligoniai plūste plūdo (ir odinės striukės paslapčia), o atliekamas lėšas jis išdalydavo vargšams.

Įsidėmėtina, kaip jį likvidavo. Į antrąją tremtį (1930, Archangelskas) jis buvo išvarytas ne pagal 58-ąjį straipsnį, o – „už kurstymą nužudyti" (absurdiška istorija, esą jis paveikęs nusižudžiusio fiziologo Michailovskio žmoną ir uošvę: pagautas beprotybės, Michailovskis švirkštė lavonams tirpalus, stabdančius jų irimą, o laikraščiai šaukė apie „sovietinio mokslo triumfą" ir „prikėlimą iš numirusių"). Tas administracinis būdas skatina mus dar neformaliau suvokti, kas gi tokie tikrieji politiniai kaliniai. Jeigu ne kova su režimu, tai moralinis arba gyvenimiškas nepasidavimas jam – štai pagrindinis požymis. O „straipsnio" etiketė nieko nerodo! (Daugelis išbuožintų valstiečių sūnų bausti pagal vagių straipsnius, bet lageriuose reiškėsi kaip tikri politiniai kaliniai.)

Archangelsko tremtyje Voino-Jaseneckis ištobulino naują būdą pūliuojančioms žaizdoms gydyti. Jį iškvietė į Leningradą, Kirovas

įkalbinėjo atsisakyti vyskupystės ir žadėjo tada tuoj pat duoti jam institutą. Tačiau atkaklusis vyskupas nesutiko net spausdinti savo knygos, jeigu skliausteliuose nebus nurodytas dvasininko luomas. Taip be instituto ir be knygos jis užbaigė tremtį 1933 metais, sugrįžo į Taškentą, iš ten buvo išsiųstas trečion tremtin į Krasnojarsko kraštą. Nuo karo pradžios dirbo Sibiro ligoninėse, taikė savo metodą pūliuojančioms žaizdoms gydyti – ir šitaip gavo Stalino premiją. Jis sutiko ją priimti tik vilkėdamas vyskupo apdaru! (Į klausimus apie jo biografiją medicinos institutų studentams šiandieną atsakoma: „Apie jį nėra jokios literatūros".)

O inžinieriai? Kiek jų, nepasirašiusių kvailų ir šlykščių prisipažinimų apie kenkėjišką veiklą, išblaškyta ir sušaudyta? Ir kokia žvaigždė spindi tarp jų Piotras Palčinskis (1875–1929)! Tai buvo nepaprastai plačių interesų inžinierius mokslininkas. Kalnakasybos instituto absolventas (1900), įžymus kalnakasybos inžinierius, jis, kaip matome iš jo darbų sąrašo, tyrinėjo bendruosius ekonomikos raidos klausimus, pramonės kainų svyravimus, anglies eksportą, Europos prekybos uostų įrengimus ir darbą, uostų ūkio ekonomines problemas, saugos techniką Vokietijoje, Vokietijos ir Anglijos kalnakasybos pramonės koncentraciją, kalnakasybos ekonomiką, SSRS statybinių medžiagų pramonės atkūrimą ir išplėtojimą, bendrąjį inžinierių parengimą aukštosiose mokyklose – be to, paliko darbų savarankiškomis kalnakasybos temomis, paskirų rajonų ir paskirų telkinių aprašymų (ir dar ne visi darbai mums dabar žinomi). Kaip Voino-Jaseneckis su medicina, taip ir Palčinskis nebūtų turėjęs vargo su savo inžinerija; bet kaip anas negalėjo neišpažinti tikėjimo, taip šis negalėjo nesikišti į politiką. Dar studijuodamas Kalnakasybos institute Palčinskis buvo žandarų sąrašuose kaip „judėjimo vadovas", 1900 metais pirmininkavo studentų sueigai. Jau dirbdamas inžinierium 1905 metais Irkutske užėmė svarbią vietą revoliuciniuose bruzdėjimuose ir buvo pagal „Irkutsko respublikos bylą" nuteistas katorgos darbams. Jis pabėgo, išvyko į Europą. Emigracijos metais tobulinosi keletu inžinerijos profilių, analizavo Europos techniką ir ekonomiką, bet nepamiršo ir liaudies leidinių programos „diegti masėms anarchistų idėjas". 1913 metais,

amnestuotas ir grįždamas į Rusiją, jis rašė Kropotkinui: „Kaip savo veiklos Rusijoje programą aš užsibrėžiu... visur, kur tik galėsiu, padėti plėtoti šalies gamybines jėgas apskritai ir plėtoti visuomenės iniciatyvą pačia plačiausia šio žodžio prasme“[1]. Pirmąkart važinėjant po stambius Rusijos centrus jam per kits kitą siūlė balotiruotis į kalnakasybos pramonininkų suvažiavimo reikalų valdytojus, piršo „puikias direktorių vietas Donbase“, bankų konsultantų postus, prašė skaityti paskaitas Kalnakasybos institute, siūlė Kalnakasybos departamento direktoriaus postą. Maža buvo Rusijoje darbuotojų, kurie turėtų šitiek energijos ir šitokį platų akiratį.

Ir koks gi likimas laukė jo toliau? Jau minėjome (pirmoji dalis, dešimtas skyrius), kad per karą jis tapo Karinės pramonės komiteto pirmininko draugu, o po Vasario revoliucijos – prekybos ir pramonės ministro draugu. Matyt, kaip pats energingiausias iš silpnavalių Laikinosios vyriausybės narių, Palčinskis pabuvo net Petrogrado generalgubernatorium, Spalio dienomis – Žiemos rūmų gynybos viršininku. Tučtuojau buvo pasodintas į Petropavlovsko tvirtovę, išsėdėjo ten keturis mėnesius, teisybė, buvo paleistas. 1918 metų birželį suimtas be jokio kaltinimo. 1918 metų rugsėjo 6 dieną įtrauktas į 122 žymių įkaitų sąrašą („jeigu... bus nužudytas dar bent vienas iš sovietinių darbuotojų, žemiau išvardytieji įkaitai bus sušaudyti“, Petrogrado ČK, pirmininkas G. Bokijus, sekretorius A. Joselevičius[2]). Tačiau nebuvo sušaudytas, o 1918 metų pabaigoje net paleistas ne vietoje įsikišus šveicarų socialdemokratui Karlui Moorui (apstulbintam, kad šitokius žmones mes pūdom kalėjime). Nuo 1920 metų jis – Kalnakasybos instituto profesorius, aplanko ir Kropotkiną Dmitrove, po greitos jo mirties įsteigia komitetą jo atminimui įamžinti (nepasisekė) – ir veikiai, už tai ar ne už tai, iš naujo pasodintas. Archyve išliko įdomus dokumentas apie Palčinskio išleidimą iš šio trečiojo sovietinio kalėjimo – 1922 metų sausio 16 dienos laiškas Maskvos Revoliuciniam tribunolui:

[1] Laiškas Kropotkinui, 1913 m. vasario 20 d., CGAOR, f. 1129, ap. 2, b. 1936.

[2] *Petrogradskaja pravda*, 1918 m. rugsėjo 6 d., Nr. 193.

„Kadangi nuolatinis Valstybės plano komiteto konsultantas inžinierius P. A. Palčinskis š. m. sausio 18 d. trečią valandą dienos turi kalbėti kaip pranešėjas Pietų biure Pietų metalurgijos atkūrimo klausimu, turinčiu nepaprastai didelę reikšmę šiuo momentu, Valstybės plano komiteto prezidiumas prašo Revoliucinį tribunolą išleisti drg. Palčinskį aukščiau minėtąją valandą, kad jis galėtų atlikti jam patikėtą užduotį.

Valstybinio plano komiteto pirmininkas *Kržižanovskis*"[1].

Prašo (ir gana neteisėtai). Ir tiktai todėl, kad Pietų metalurgija turi „nepaprastai didelę reikšmę šiuo momentu"... ir tiktai tam, „kad galėtų atlikti užduotį", o paskui – tegu nors skradžiai prasmenga, galite sau vesti atgal į kamerą.

Ne, Palčinskiui leido dar padirbėti atkuriant SSRS rūdos gavybą. Didvyriškai ištvėrusį kalėjimuose, jį sušaudė be teismo tiktai 1929 metais.

Reikia visiškai nemylėti savo šalies, reikia jaustis joje prašaliečiui, kad galėtum šaudyti nacijos pasididžiavimą – jos sukauptas žinias, energiją ir talentą!

O ar ne taip pat buvo po 12 metų su Nikolajum Vavilovu? Argi Vavilovas – ne tikras politinis (bėdos prispirtas)? Per 11 tardymo mėnesių jis atlaikė 400 kvotų. Ir teisme (1941, liepos 9) neprisipažino esąs kaltas!

O be jokios pasaulinės šlovės hidrotechnikas profesorius Rodionovas (apie jį pasakoja Vitkovskis). Uždarytas kalėjime, jis *atsisakė* dirbti pagal specialybę – nors tas kelias jam būtų buvęs užvis lengviausias. Ir siuvo batus. Argi tai – ne tikras politinis? Jis buvo ramus hidrotechnikas, nesirengė kovai, bet jeigu laisvės slopintojams nepasidavė, tvirtai laikėsi savo įsitikinimų – argi jis ne tikras politinis? Kokios dar jam reikia partinės knygelės?

Kaip ūmai žvaigždė sušvinta šimtus kartų ryškiau – ir užgęsta, taip žmogus, nenusistatęs būti politiniu, gali trumpam žybtelėti kalėjime ir už tai žūti. Paprastai apie tuos atsitikimus nesužinome.

[1] CGAOR, f. 3348, b. 167, l. 32.

Kartais apie juos papasakoja liudytojas. Kartais guli išblukęs popierėlis, ir iš jo galima tiktai spėlioti:

Jakovas Počtaris, gimęs 1887 metais, nepartinis, gydytojas. Nuo karo pradžios – Juodosios jūros laivyno 45-ojoje aviabazėje. Pirmasis Sevastopolio bazės karinio tribunolo nuosprendis (1941, lapkričio 17) – 5 metai pataisos darbų lagerio. Regis, labai laimingai. Bet kas čia dabar? Lapkričio 22-ąją – antrasis nuosprendis: sušaudyti. Ir lapkričio 27-ąją sušaudytas. Kas nutiko lemtingomis dienomis tarp 17-osios ir 22-osios? Ar blykstelėjo jis kaip žvaigždė? Ar tiesiog teisėjai susigriebė, kad per mažai? (Pagal pirmąją bylą jis dabar reabilituotas. Vadinasi, jeigu ne antroji..?)

O trockininkai? Grynakraujai politiniai, šito jiems nenuginčysi.

(Man šaukia! man varpeliu skambina: stokite į vietą! Kalbėkite apie vienintelius politinius! – apie nepalaužiamus komunistus, kurie ir lageryje šventai tikėjo... – Gerai, paskirsime jiems tolesnį skyrių.)

Istorikai kada nors ištirs: nuo kurio momento pas mus ėmė tekėti srovelė *politinio jaunimo*? Man regis, nuo 1943–1944 metų (neturiu omenyje socialistų ir trockininkų jaunuomenės). Kone mokinukai (prisiminkime 1944 metų „demokratinę partiją") ūmai sumanė ieškoti platformos, atskirai nuo tos, kurią jiems per jėgą kiša, bruka po kojomis. Na, kaipgi kitaip juos pavadinti?

Tiktai mes apie juos nieko nežinom ir nesužinosim.

Jeigu 22 metų Arkadijus Belinkovas sėda į kalėjimą už savo pirmąjį romaną „Jausmų juodraštis" (1943), žinoma, neišleistą, o paskui lageryje vėl rašo (bet mirtinai nuvarytas patiki savo paslaptį stukačiui Kermajeriui ir gauna naują porciją) – nejaugi mes jo nevadinsim politiniu?

1950 metais Leningrado mechanikos technikumo studentai įkūrė partiją su savo programa ir įstatais. Daugelį sušaudė. Apie tai papasakojo Aronas Levinas, gavęs 25 metus. Štai ir viskas, pakelės stulpelis.

O kad mūsų šiuolaikiniams politiniams ištvermės ir drąsos reikia nepalyginti daugiau negu ankstesniems revoliucionieriams, šito nė įrodinėti nėra ko. Seniau už didesnes veikas priteisdavo lengvas bausmes

ir revoliucionieriams labai jau didelės drąsos nereikėjo: įkliūdami jie rizikavo tik savimi (ne šeima!), ir netgi ne galva, o – neilga bausme.

Ką reiškė iki revoliucijos išklijuoti atsišaukimus? Pramoga, tas pat kaip balandžius gaudyti, negausi nė trijų mėnesių. Bet kai penki Vladimiro Geršunio grupės berniukai rašo atsišaukimus: „mūsų vyriausybė susikompromitavo", – tam reikia maždaug tokio pat ryžto kaip penkiems Aleksandro Uljanovo grupės berniukams pasikėsinti prieš carą.

Ir kaip tuo užsidegama, kaip sužadinamas sau tas ryžtas! Leninsko-Kuznecko mieste – vienintelė berniukų mokykla. Penki devintosios klasės berniukai (Miša Bakstas, jų komsorgas; Tolia Tarantinas, irgi komjaunimo aktyvistas; Velvetas Reichtnalas, Nikolajus Konevas ir Jurijus Anikonovas) netenka ramybės. Jie nesikankina dėl mergaičių nei dėl naujų šokių, jie susirūpina nykumu bei girtavimu savo mieste ir kala, naršo savo istorijos vadovėlį, stengdamiesi kaip nors susieti, palyginti. Perėję į dešimtą klasę, prieš rinkimus į čionykščius sovietus (1950), jie spausdintomis raidėmis surašo savo pirmąjį (ir paskutinį) naivoką atsišaukimą:

> „Klausyk, darbininke! Argi mes dabar gyvename tą gyvenimą, dėl kurio kovojo ir mirė mūsų seneliai, tėvai ir broliai? Mes dirbame – o gauname apgailėtinus skatikus, dar ir tuos nuglemžia. Paskaityk ir pamąstyk apie savo gyvenimą..."

Jie patys irgi tiktai mąsto – ir todėl neragina nieko imtis. (Jie ketino parašyti ciklą tokių atsišaukimų ir patys išspausdinti hektografu.)

Klijavo taip: ėjo visu būriu per miestą, vienas prilipdydavo keturis gumulėlius duonos minkštimo, kitas – ant jų atsišaukimą.

Ankstyvą pavasarį jų klasėn atėjo kažkoks naujas pedagogas ir pasiūlė... užpildyti anketas spausdintu šriftu[1]. Direktorius maldavo jų nesuimti, iki pasibaigs mokslo metai. Jau suimti ir tardomi berniūkščiai labiausiai gailėjosi, kad negalės būti savo išleistuvių vakare. „Kas jums vadovavo, prisipažinkit!" (Gebistai negalėjo patikėti, kad

[1] Berniukus išdavė Fiodoras Polotnianščikovas, vėliau Polysajevo šachtos partorgas. Šalis turi žinoti savo skundikus.

berniukams tiesiog prabudo sąžinė, – stačiai negirdėtas atvejis, juk gyvenimas duotas vieną kartą, tad kam *protauti*?) Karceriai, naktinės kvotos, stovėjimai. Uždaras (na žinoma) srities teismo posėdis. (Teisėjas – Puškinas, netrukus nuteistas už kyšius.) Pasigailėjimo verti gynėjai, sumišę tarėjai, žiaurus prokuroras Trutnevas (!). Visiems – po 10 ir po 8 metus, ir visus, septyniolikmečius, – į speclagerius.

Ne, nemeluoja sena patarlė: drąsaus ieškok kalėjime, kvailo – tarp politrukų!

Rašau už nebylę Rusiją, todėl mažai tepasakysiu apie trockininkus: visi jie rašto žmonės, ir kam pasisekė gyvam išlikti, tie jau tikriausiai turi parašę nuodugnius memuarus ir apsakys savo dramatišką epopėją išsamiau ir tiksliau, negu tai galėčiau padaryti aš.

Bet šis tas dėl bendro vaizdo.

Jie varė reguliarią pogrindinę kovą trečiojo dešimtmečio pabaigoje, panaudodami visą senesniųjų revoliucionierių patirtį, tiktai GPU, juos sekusi, nebuvo tokia vėpla kaip caro ochranka. Nežinau, ar jie rengėsi tai totalinei pražūčiai, kurią jiems paskyrė Stalinas, ar dar manė, jog viskas baigsis juokais ir susitaikymu. Šiaip ar taip, jie buvo drąsūs žmonės. (Beje, nuogąstauju, kad, atėję į valdžią, jie būtų atnešę mums ne geresnę beprotybę kaip Stalinas.) Pabrėšime, kad ir ketvirtajame dešimtmetyje, kai jau artėjo jiems paskutinioji, bet kokį kontaktą su socialistais jie laikė išdavyste ir gėda sau ir todėl izoliatoriuose buvo atsiskyrę, net neperduodavo socialistų pašto (juk jie laikė save leniniečiais). I. Smirnovo žmona (jau po jo sušaudymo) vengė bendrauti su socialistais, „kad nepamatytų sekliai" (tai yra lyg ir – kompartijos akys)!

Susidarė toks įspūdis (bet primygtinai to neperšu), kad jų politinėje „kovoje" lagerio sąlygomis buvo bergždžio spurdėjimo, todėl ji įgavo tragikomišką atspalvį. Gyvuliniuose ešelonuose nuo Maskvos iki Kolymos jie tarėsi „dėl nelegalių ryšių, slaptažodžių" – o juos iškaišiojo po skirtingus lagpunktus ir skirtingas brigadas.

Antai konspiracinio Rusijos trockininkų judėjimo brigadą, sąžiningai užsitarnavusią gamybininkų davinį, staiga perveda į baudos brigadą. Ką daryti? „Gerai užsikonspiravusi komunistinė kuopelė" svarsto. Streikuoti? Bet tai reikštų užkibti ant provokacijos kabliuko. Mus nori išprovokuoti, o mes – mes išdidžiai išeisim į darbą ir be davinio! Išeisim, o dirbsim kaip baudos brigada. (Tai – 1937 metai, ir brigadoje – ne vien „gryni" trockininkai, bet ir prie trockininkų priskirti „gryni" ortodoksai, jie padavę prašymus CK draugo Stalino vardu, NKVD draugo Ježovo vardu, CIK draugo Kalinino vardu, Generalinei prokuratūrai, ir jiems dabar be galo neparanku kivirčytis su lagerio valdžia, nuo kurios priklausys išduodamos charakteristikos.)

Ančių (Utinyj) kasykloje jie rengiasi švęsti Spalio dvidešimtąsias metines. Renka juodus skudurus arba medžio anglimis dažo baltus. Lapkričio septintosios rytą ketina visose palapinėse iškabinti juodas gedulo vėliavas, o išrikiuoti į koloną giedoti „Internacionalą", tvirtai susikibę už rankų ir neįsileisdami į savo eiles konvojininkų ir prižiūrėtojų. Sugiedoti iki galo, kad ir kas! Po to nieku gyvu neiti iš zonos į darbą! Skanduoti lozungus: „Šalin fašizmą!" „Tegyvuoja leninizmas!" „Tegyvuoja Didžioji Spalio socialistinė revoliucija!"

Šiame sumanyme isteriškas entuziazmas sumišęs su bejėgiškumu, ir atrodo juokinga...

Beje, juos kažkas arba iš jų pačių *šnipinėja*, juos visus iš vakaro, lapkričio šeštąją, išveža į Jubiliejinę kasyklą ir ten izoliuoja šventėms. Uždarose palapinėse (iš kurių jiems uždrausta išeiti) jie gieda „Internacionalą", o Jubiliejinės kasyklos darbininkai eina tuo metu į darbą. (Bet ir tarp giedančiųjų skilimas: čia yra ir neteisingai pasodintų komunistų, jie pasitraukia į šalį, „Internacionalo" negieda, tylėjimu parodydami savo lojalumą.)

„Jeigu mus laiko už grotų, vadinasi, mes dar šio to verti", – guodėsi Aleksandras Bojarčikovas. Apgaulinga paguoda. O ko nelaikė?..

Pats didžiausias trockininkų pasiekimas lagerio kovoje buvo bado streikas visame Vorkutos lagerių ruože. (Prieš tai dar kažkur Kolymoje, rodos, 100 dienų: jie reikalavo vietoj lagerių laisvų gyvenviečių ir *laimėjo* – jiems pažadėjo, jie liovėsi badavę, juos išmė-

tė po skirtingus lagerius ir palengva sulikvidavo.) Liudijimai apie Vorkutos bado streiką man suplaukė prieštaringi. Maždaug šitaip.

Streikas prasidėjo 1936 metų spalio 27-ają ir truko 132 dienas (juos maitino dirbtiniu būdu, bet jie bado nenutraukė). Keletas mirė nuo bado. Jie reikalavo:

- laikyti politinius skyrium nuo kriminalinių[1];
- įvesti aštuonių valandų darbo dieną;
- sugrąžinti politinį davinį (tai yra papildomą maitinimą palyginti su kitais, – čia jau vien sau), maitinti nepriklausomai nuo išdirbio;
- panaikinti Ypatingąjį pasitarimą, anuliuoti jo sprendimus.

Juos maitino per žarnelę, o paskui lageryje paskleidė gandą, girdi, cukraus ir mėsos nelikę, „nes supenėta trockininkams", – mėlynkepurių vertas būdas! 1937 metų kovo mėnesį atėjo telegrama iš Maskvos: su visais badaujančiųjų reikalavimais sutinkama! Bado streikas pasibaigė. Bejėgiai lagerininkai, kaip jie galėjo pasiekti, kad jų reikalavimai būtų patenkinti? O juos apgavo – nepatenkino nė vieno. (Žmogui iš Vakarų neįmanoma nei patikėti, nei suprasti, kad taip galima padaryti. O komunistai gali.) Priešingai, visus bado streiko dalyvius pradėjo leisti per operatyvinius ČK skyrius ir prikergė kaltinimą, kad jie toliau varo kontrrevoliucinę veiklą.

Didysis suopis Kremliuje jau galvojo, kaip su jais susidoros.

Kiek vėliau Vorkutos 8-ojoje šachtoje dar buvo didelis bado streikas (o gal tai dalis ankstesniojo). Čia badavo 170 žmonių, kai kurių vardai žinomi: badautojų seniūnas Michailas Šapira, buvęs Charkovo VEF'o, Elektromechanikos fabriko, darbininkas; Dmitrijus Kurinevskis iš Kijevo komjaunimo srities komiteto; Ivanovas, buvęs Baltijos laivyno sargybos laivų eskadros vadas; Orlovas; Kameneckis; Michailas Andrejévičius; Polevojus-Genkinas; V. Virabas, Tbilisio „Zaria Vostoka" laikraščio redaktorius; Sokratas Gevorkianas, Armėnijos CK sekretorius; Grigorijus Zlotnikas, istorijos profesorius; jo žmona.

[1] Ar priskyrė jie prie tų politinių ir kitus iš Penkiasdešimt Aštuntojo, be savęs? Tikriausiai ne: negalėjo gi jie kaerų pripažinti broliais, jeigu net socialistus atstūmė?

Badautojų branduolį sudarė 60 žmonių, 1927–1928 metais sėdėjusių drauge Verchneuralsko izoliatoriuje. Didelis netikėtumas, malonus badautojams ir nemalonus valdžiai, buvo tas, kad prie badautojų prisidėjo ir 20 urkų su vadeiva, pravarde *Maskva*. (Tame lageryje jis buvo pagarsėjęs savo naktine išdaiga: įsibrovė į lagerio viršininko kabinetą ir pridergė ant stalo. Mūsiškį brolį būtų sušaudę, o jam tik papriekaištavo: turbūt klasinis priešas pakurstė?) Tik tie dvidešimt vagių ir uždavė valdžiai širdį, o socialiai priešiškų elementų „badautojų aktyvui" Vorkutlago operatyvinio ČK skyriaus viršininkas Uzkovas pasityčiodamas sakė:

– Manot, Europa apie jūsų badavimą sužinos? Nusispjaut mums į Europą!

Ir jo buvo tiesa. Bet socialiai savų banditų nevalia buvo nei mušti, nei numarinti. Beje, badavimui įpusėjus prisikasė prie jų liumpenproletarinės sąmonės, jie atsimetė, ir vadeiva Maskva per lagerio radiją paaiškino, girdi, trockininkai jį suvedžioję.

Kitų laukė lemtis – sušaudymas. Jie patys savo badavimu padavė paraišką ir sąrašą.

Ne, tikrųjų politinių – buvo. Ir daug. Ir – pasiaukojusių.

Bet kodėl tokie menkučiai jų pasipriešinimo rezultatai? Kodėl nė lengvų purslų jie nepaliko paviršiuje?

Pagvildensime ir tai. Vėliau.

Vienuoliktas skyrius

LOJALIEJI

Bet aš girdžiu pasipiktinusių balsų klegesį. *Draugų* kantrybė trūko! Mano knygą užverčia, nusviedžia šalin, apspjaudo:

– Galų gale tai įžūlumas! tai šmeižtas! Kur jis ieško tikrųjų politinių? Apie ką jis rašo? Apie kažkokius popus, apie technokratus, apie kažkokius snarglius mokinius... O tikrieji politiniai – tai *mes*! Mes, nepalaužiamieji! Mes, ortodoksalieji, krištoliniai (Orvelas pavadino juos lojaliaisiais). Mes, ir lageriuose išlikę iki galo ištikimi vieninteliam teisingam...

Sprendžiant iš mūsų spaudos – jūs vieni tik ir sėdėjote. Vieni tik ir kentėjote. Apie jus vienus ir rašyti leista. Na, pradėkim.

Ar sutiks skaitytojas su tokiu kriterijumi: politiniai kaliniai – tai tie, kurie žino, *už ką* sėdi, ir tvirtai laikosi savo įsitikinimų?

Jeigu sutiks, tad štai ir atsakymas: mūsų nepalaužiamieji, kurie, nors ir areštuoti, liko ištikimi vieninteliam teisingam ir t. t., – tvirtai laikosi savo įsitikinimų, *bet nežino, už ką sėdi*! Ir todėl negali būti vadinami politiniais kaliniais.

Jeigu mano kriterijus netikęs, paimkime Anos Skripnikovos kriterijų, per penkiagubą savo bausmės laiką ji turėjo kada jį apgalvoti. Štai jis: „Politinis kalinys turi įsitikinimus, kurių atsižadėjęs galėtų atgauti laisvę. Kas tokių įsitikinimų neturi – tas iš politinių padugnių".

Man regis, neblogas kriterijus. Jį atitinka persekiojamieji už ideologiją visais laikais. Jį atitinka visi revoliucionieriai. Jį atitinka ir „vienuolės", ir archijerejus Preobraženskis, ir inžinierius Palčinskis, o štai ortodoksai – neatitinka. Nes: kurgi tie įsitikinimai, *kurių* jie verčiami išsižadėti?

Jų nėra. Vadinasi, ortodoksai, nors ir nesmagu taip sakyti, panašūs į tą siuvėją, kurčnebylį ir klubo sargą, patenka į silpnų, nesusipratusių aukų kategoriją. Bet – pasipūtusių.

Būkime preciziški ir apibūdinkime objektą. Apie ką kalbėsime šiame skyriuje?

Apie visus tuos, kurie, nors ir buvo pasodinti, per tardymą kentė pasityčiojimus, buvo nepelnytai nubausti ir pasmerkti kankintis lageryje, – vis tiek išsaugojo komunistinę sąmonę?

Ne, ne apie visus. Tarp jų buvo žmonių, kuriems tas komunistinis tikėjimas buvo vidinis, kartais vienintelė dar likusio gyvenimo prasmė, bet:

- jie nesivadovavo tuo tikėjimu susidarydami „partinį" požiūrį į savo kalėjimo draugus, kamerų ir barakų ginčuose nešaukė jiems, kad tie pasodinti „teisingai" (o aš, girdi, – neteisingai);
- neskubėjo pareikšti piliečiui viršininkui (ir operatyviniam įgaliotiniui): „aš – komunistas", nesinaudojo ta formule, kad lageryje išliktų gyvas;
- dabar, kalbėdami apie praeitį, nelaiko pagrindine ir vienintele lagerių savivale to, kad sėdėjo komunistai, o į kitus nusispjauti.

Žodžiu sakant, kaip tik tie, kuriems komunistiniai jų įsitikinimai buvo intymūs, o ne nuolatos ant liežuvio. Atrodytų, tai – individuali savybė, bet ne: tokie žmonės paprastai neturėjo aukštų postų laisvėje, o lageryje buvo paprasti juodadarbiai.

Štai kad ir Aveniras Borisovas, kaimo mokytojas: „Jūs prisimenate mūsų jaunystę (aš – nuo 1912), kai palaimos viršūnė mums buvo žalias šiurkščios drobės „jungšturmo" kostiumas su diržu ir perpete, kai mums buvo nusispjaut į pinigus, į visa, kas asmeniška, ir buvome pasiryžę *mestis bet kur, kad tik pašauktų* (Kursyvas dėl visa ko mūsų. – *A. S.*). Komjaunime aš nuo trylikos metų. Ir štai, kada man buvo vos dvidešimt ketveri, NKVD organai apkaltino mane kone pagal visus 58-ojo straipsnio punktus". (Mes dar sužinosime, kaip jis elgiasi laisvėje, tai garbingas žmogus.)

Arba Borisas Vinogradovas, su kuriuo man teko sėdėti. Jaunystėje jis buvo mašinistas (ne vienus metus, kaip yra piemenavę kai kurie deputatai), baigęs darbininkų fakultetą ir institutą tapo kelių inžinieriumi (ir ne tiesiai į partinį darbą, kaip irgi būna), geru inžinieriumi (*šaraškoje* atlikinėjo sudėtingus reaktyvinio variklio turbinos gazodinamikos skaičiavimus). Tačiau iki 1941 metų, teisybė, suspėjo pabūti partorgu. Liūdnomis 1941 metų spalio dienomis (16 ir 17), norėdamas gauti nurodymus, jis skambino – telefonai tylėjo, tada ėmė vaikštinėti ir pamatė, kad rajono, miesto, srities komitetuose nieko nėra, visi tarytum skradžiai prasmego, įstaigos tuščios, o aukščiau jis, rodos, nėjo. Sugrįžo pas saviškius ir pasakė: „Draugai! Visi vadovai pabėgo. Bet mes – komunistai, ginsimės patys!" Ir gynėsi. Tačiau už tą „visi pabėgo" – tie, kurie pabėgo, jį, nepabėgusį, ir įkišo kalėjiman 8 metams (už „antisovietinę agitaciją"). Jis buvo tylus darbštuolis, atsidavęs draugas ir tik iš širdies įsišnekėjus atverdavo, jog tikėjo, tiki ir tikės. Niekados šituo nesigirdavo.

Arba štai geologas Nikolajus Govorka, kuris būdamas Vorkutos klipata parašė „Odę Stalinui" (ir dabar išlikusi), bet ne spaudai, ne tam, kad per ją gautų lengvatų, o todėl, kad tai plaukė iš širdies. Ir slėpė tą odę šachtoje (nors kam reikėjo slėpti?).

Kartais tokie žmonės išlaiko savo įsitikinimus iki pat amžiaus galo. Kartais (kaip Kovačas, vengras iš Filadelfijos, su 39 šeimomis atvykęs kurti komunos prie Kachovkos, pasodintas 1937 metais) po reabilitacijos nebeima partinio bilieto. Kai kurie atsimeta dar anksčiau, kaip vėl vengras Sabo, Sibiro partizanų būrio vadas per pilietinį karą. Tas dar 1937 metais kalėjime pareiškė: „Jeigu būčiau laisvėje – suburčiau tuoj savo partizanus, išjudinčiau Sibirą, eičiau prieš Maskvą ir išvaikyčiau visus niekšus".

Taigi nei pirmųjų, nei antrųjų šiame skyriuje neaptarinėjame. (O kas atsimetė kaip tuodu vengrai, – tuos pačius ortodoksai iš čia išbrauks.)

Nekalbėsime čia nei apie anekdotiškus personažus – kurie kalėjimo kameroje tik apsimeta ortodoksais, kad *informatorius* „gerai" raportuotų apie juos tardytojui; kaip Podvarkovas sūnus, laisvėje

klijavęs atsišaukimus, o Spasko lageryje garsiai ginčijęsis su visais, nepritariančiais režimui, kartu ir su savo tėvu, vildamasis šitaip palengvinti sau dalią.

Mes kalbėsime čia kaip tik apie tuos ortodoksus, kurie demonstravo savo ideologinius įsitikinimus pirma tardytojui, paskui kalėjimo kamerose, paskui lageryje kiekvienam sutiktam ir šitaip nuspalvintą prisimena dabar lagerio praeitį.

Pagal keistą atranką tai jau bus anaiptol ne juodadarbiai. Tokie paprastai iki arešto turėjo aukštus postus, pavydėtiną padėtį, ir lageryje jiems užvis skaudžiausia buvo susitaikyti su pažeminimu, jie su didžiausiu įniršiu stengėsi iškilti aukščiau už visuotinį nulį. Čia – ir visi atsidūrę už grotų tardytojai, prokurorai, teisėjai ir lagerio tvarkdariai. Ir visi teoretikai, prisiskaitėliai ir rėksniai (rašytojai G. Serebriakova, B. Djakovas, Aldan-Semionovas priskirtini šiai grupei, jokiai kitai).

Supraskime juos, nesišaipykime. Skaudu jiems buvo kristi. „Mišką kerta – skiedros lekia" – buvo jų žvali, pateisinanti patarlė. Ir staiga jie patys nuėjo į tas skiedras.

Prochorovas-Pustoveras aprašo sceną prie Manzovkos (Bamlago specialusis lagpunktas) 1938 metų pradžioje. Visų čiabuvių nuostabai, atgabeno kažkokį neregėtą „specialų kontingentą" ir labai slaptai atskyrė jį nuo kitų. Tokios partijos dar niekados niekas nebuvo regėjęs: atvykėliai buvo odiniais paltais, kailinėmis „moskvičkomis", bostono ir ševioto kostiumais, modeliniais batais ir pusbačiais (iki Spalio dvidešimtmečio ši rinktinė publika jau spėjo išmokti skoningai rengtis, darbo žmogui neprieinama). Per kvailą tvarką ar norėdami pasityčioti neišdavė jiems darbo drabužių, taip ir išvarė su ševioto kostiumais ir chromo batais kasti tranšėjų skystame molyje ligi kelių. Susidūrus dviem karučiams, zekas apvertė karutį su cementu, ir cementas išbiro. Pribėgo brigadininkas urka, pasiuto keiktis ir užtvojo kaltininkui per kuprą: „Rankom susemk, vėpla!" Tas isteriškai suriko: „Kaip jūs drįstate tyčiotis? Aš buvęs respublikos prokuroras!" Ir ašaros kaip pupos pabiro jam per skruostą. „Nusi... man, kad tu – respublikos prokuroras, šunsnuki! Marmūzę

tau sumurdysiu į tą cementą, ir bus tau prokuroras! Dabar tu – liaudies priešas ir turi lenkti sprandą!" (Beje, darbų vykdytojas užstojo prokurorą.)

Papasakokite mums tokią sceną su caro laikų prokuroru 1918 metų lageryje – niekas nė piršto nepajudins, kad jo pasigailėtų: vieningai pripažįstama, kad ten buvo ne žmonės (jie ir bausmių reikalavo savo teisiamiesiems – metų, dvejų, trejų). O sãvo, sovietinio, proletarinio prokuroro, nors ir bostono kostiumu, kaip nepasigailėsi. (Jis ir bausmių reikalavo – *dešimties metų* ar *mirties bausmės*.)

Pasakyti, kad jiems buvo skaudu, – tai beveik nieko nepasakyti. Nepakeliamas jiems buvo toks smūgis, toks nuosmukis – ir patirtas iš *savųjų*, iš brangiosios partijos, ir, iš visko matyti, dėl nieko. Juk partijai jie niekuo nebuvo nusikaltę, partijai – niekuo.

Jiems taip buvo skaudu, kad jie laikė neleistinu, nedraugišku dalyku klausti: „Už ką tave pasodino?" Vienintelė tokia skrupulinga kalinių karta! – o mes 1945 metais neužsičiaupdami kaip anekdotą kiekvienam sutiktam ir visai kamerai pasakojom, kaip buvom patupdyti.

Šit kokie buvo žmonės. Olgos Sliozberg jau buvo suėmę vyrą ir atėjo daryti kratos ir suimti jos pačios. Keturias valandas truko krata – ir tas keturias valandas ji tvarkė šerių ir šepečių pramonės stachanoviečių suvažiavimo, kur vakarykščiai sekretoriavo, protokolus. Nesutvarkyti protokolai ją labiau jaudino negu amžinai paliekami vaikai! Netgi tardytojas, vadovavęs kratai, neiškentė ir patarė jai: „Atsisveikinkit gi jūs su vaikais!"

Šit kokie buvo žmonės. Jelizavetai Cvetkovai į Kazanės kalėjimą, kur ji sėdėjo, 1938 metais atėjo penkiolikmetės dukters laiškas: „Mama! Sakyk, parašyk – ar tu kalta, ar ne?.. Aš labiau norėčiau, kad tu būtum nekalta, tuomet į komjaunimą nestočiau ir už tave nedovanočiau. O jeigu tu kalta – daugiau aš tau neberašysiu ir tavęs neapkęsiu". Ir kremtasi motina drėgnoje kameroje lyg grabe su blausia lempute: kaipgi duktė gyvens be komjaunimo? kaipgi ji gali neapkęsti sovietų valdžios? Jau geriau tegu neapkenčia motinos. Ir rašo: „Aš kalta... Stok į komjaunimą".

Argi nesunku? juk nepakeliama žmogaus širdžiai: patekus po savu kirviu – teisinti jį.

Bet žmogus taip sumoka už tai, jog Dievo duotą sielą patiki žmogaus sukurtai dogmai.

Kiekvienas ortodoksas ir dabar patvirtins, kad Cvetkova pasielgė teisingai. Jų ir šiandien neįtikinsi, jog kaip tik tai ir yra „mažųjų jėgų pastūmėjimas į bloga", jog motina pastūmėjo į bloga dukterį ir sužalojo jos sielą.

Šit kokie buvo tie žmonės. J. T. davė nuoširdžius parodymus prieš vyrą – kad tik padėtų partijai!

O, kaip galima būtų jų pasigailėti, jei nors šiandien jie suprastų, kokie niekingi tuomet buvo!

Visą šį skyrių būtų galima rašyti kitaip, jeigu nors šiandien jie būtų atsisveikinę su savo anuometinėmis pažiūromis. Bet atsitiko taip, kaip svajojo Marija Danielian: „Jei kada nors iš čia išeisiu – gyvensiu taip, lyg nieko nebūtų buvę".

Ištikimybė? O mūsiškai sakant: nors kuolą ant galvos tašyk. Tie vystymosi teorijos adeptai manė, kad liks ištikimi vystymuisi, jei atsisakys bet kokio savo pačių vystymosi. Kaip sako Nikolajus Vilenčikas, išsėdėjęs 17 metų: „Mes tikėjome partija – ir mes *neapsirikome*!" Ištikimybė – ar kuolą tašyk?

Ne, ne iš noro pasirodyti, ne iš veidmainystės ginčijosi jie kamerose, gindami visus valdžios veiksmus. Ideologiniai ginčai jiems buvo reikalingi norint jaustis teisiems – kitaip juk gali ir išprotėti.

Kaip būtų buvę galima juos visus užjausti! Bet jie taip gerai mato, kuo nukentėjo, – nemato, kuo nusikalto.

Tų žmonių neėmė ligi 1937 metų. Ir po 1938-ųjų labai mažai jų teėmė. Todėl juos vadina „1937 metų šaukimo", ir būtų galima šito laikytis, bet kad tai netemdytų bendro vaizdo, jog net spūsties mėnesiais sodino ne juos vienus, o vis tebeplūdo ir kaimiečiai, ir darbininkai, ir jaunimas, inžinieriai ir technikai, agronomai ir ekonomistai, ir tiesiog tikintieji.

„1937 metų šaukimo", labai šnekūs, prieinantys prie spaudos ir radijo, sukūrė „1937 metų legendą", legendą iš dviejų punktų:

1) jeigu kada sovietų valdžios metais sodino, tai tik 1937-aisiais, ir tik apie 1937-uosius reikia kalbėti ir piktintis;
2) sodino 1937 metais – tiktai juos.

Taip ir rašoma: baisūs metai, kai sodino ištikimiausius komunistų kadrus – sąjunginių respublikų CK sekretorius, sričių komitetų sekretorius, sričių vykdomųjų komitetų pirmininkus, visus karinių apygardų, korpusų ir divizijų vadus, maršalus ir generolus, sričių prokurorus, rajkomų sekretorius, rajonų vykdomųjų komitetų pirmininkus...

Knygos pradžioje mes jau kalbėjome, kokie *srautai* plūdo į Archipelagą du dešimtmečius iki 1937 metų. Kaip ilgai tas truko! Ir kiek ten buvo milijonų! Tačiau būsimasis „1937 metų šaukimo" rinkinys nei akim nemirktelėjo, nei ausim nekryptelėjo, jiems visa tai atrodė normalu. Kokiais žodžiais jie vadino tai šnekėdamiesi tarp savęs, mes nežinome, o P. Postyševas (Stalino emisaras prie Ukrainos CK), nežinodamas, kad ir jo laukia tas pat, sakė taip:

- 1931 metais justicijos darbuotojų pasitarime: „... išlaikydami kuo griežčiausią ir žiauriausią mūsų baudžiamąją politiką, nukreiptą prieš klasinį priešą ir deklasuotus išeivius" (tie *deklasuoti išeiviai* ko verti! kam tik neprisegsi „deklasuoto išeivio" etiketės?);
- 1932 metais: „Aišku, kad perleisdami juos per išbuožinimo žaizdrą... mes nieku gyvu neturime pamiršti, jog tas vakarykštis buožė morališkai nėra nusiginklavęs...";
- ir dar kažkada: „Jokiu būdu neatšipinti baudžiamosios politikos smaigalio!"

O smaigalys koksai aštrus, Pavlai Petrovičiau! O žaizdras koksai kaitrus!

R. Ger aiškina taip: „Kol suiminėjo žmones, man nepažįstamus arba mažai žinomus, man ir mano pažįstamiems nekilo abejonės, jog

tie suėmimai pagrįsti (!). Bet kai buvo suimti man artimi žmonės ir aš pati ir sutikau kalėjime dešimtis ištikimų komunistų, tuomet..."

Žodžiu sakant, jie buvo ramūs, kol sodino *visuomenę*. „Sujudo sudrumstas jų protas", kai ėmė sodinti *jų bendriją*. Stalinas pažeidė tabu, kuris atrodė tvirtai nusistovėjęs, ir todėl taip linksma buvo gyventi.

Žinoma, apstulbsi! Žinoma, šiurpoka buvo tai suvokti! Kamerose įsikarščiavę klausinėjo:

– Draugai! Nežinot – koks perversmas? Kas užgrobė valdžią mieste?

Ir ilgai dar, įsitikinę, kad niekas nesikeičia, dūsavo ir aimanavo: „Būtų gyvas Iljičius – niekados šitaip nebūtų!

(Kaip *šitaip*? Argi ne *šitaip* jau buvo seniau su kitais? – žr. pirmąją dalį, aštuntą ir devintą skyrius.)

Bet vis dėlto – valstybės vyrai! apsišvietę marksistai! teoretiniai protai! – kaipgi jie pakėlė tą išbandymą? kaipgi jie suvirškino ir apmąstė iš anksto nesugromuliuotą, laikraščiuose nekomentuotą istorinį įvykį? (O istoriniai įvykiai visados užgriūva netikėtai.)

Tiek metų šiurkščiai tampyti pagal sufabrikuotus kaltinimus, šit kaip jie tai aiškino, priblokšdami savo mąstymo gilumu:

1) Tai – labai gudrus užsienio žvalgybų darbas.
2) Tai – milžiniško masto kenkėjiška veikla! į NKVD įsibrovė kenkėjai! (mišrus variantas: į NKVD įsibrovė vokiečių žvalgybininkai).
3) Tai – vietos enkavedistų užmačios.

Ir visais trim atvejais: mes patys kalti, kad nustojome budrumo! Stalinas nieko nežino! Stalinas nežino apie tuos areštus!! Kai tik jis sužinos – juos visus ištaškys, o mus paleis!!

4) Partijos eilėse iš tiesų pilna baisių išdavikų (o kodėl??), ir visoje šalyje knibždėte knibžda priešai, ir dauguma čia sukišti pelnytai, jie jau ne komunistai, jie *kontriugos*, ir reikia kameroje saugotis, nereikia jiems girdint šnekėti. Tiktai aš pasodintas visiškai nekaltai. Na, gal dar ir tu. (Prie šio varianto šliejosi ir

Mechanošinas, buvęs Revoliucinės karinės tarybos narys. Tai yra išleisk jį, duok jam valią – kiek jis susodintų!)

5) Šios represijos – istorinė mūsų visuomenės raidos būtinybė. (Taip sakydavo nedaugelis teoretikų, nepametę savitvardos, pavyzdžiui, profesorius iš Plechanovo liaudies ūkio instituto. Aiškinimas neabejotinas, ir galima būtų gėrėtis, kaip jis teisingai ir greitai suprato, – bet paties dėsningumo niekas iš jų nepaaiškino, o tiktai į vieną dūdą pūtė: „istorinė raidos būtinybė"; taip miglotai ką nori aiškink – ir visuomet būsi teisus.)

Ir nė viename iš tų penkių variantų, žinoma, nekaltinamas Stalinas – jis liko neužtemstanti saulė!

Šių stulbinančių aiškinimų fone psichologiškai labai galimas atrodo ir tas, kurį priskiria savo personažams Narokovas (Marčenka) „Tariamuosiuose dydžiuose": kad visi tie pasodinimai yra tiesiog spektaklis, ištikimų staliniečių patikrinimas. Reikia daryti viską, ko iš tavęs reikalauja, ir kas pasirašinės po viskuo ir nenirš – tas vėliau bus smarkiai išaukštintas.

Ir jeigu staiga kas nors iš senųjų partiečių, pavyzdžiui, Aleksandras Jakševičius, baltarusių cenzorius, sušvokšdavo kameros kampe, jog Stalinas – jokia dešinioji Lenino ranka, o šuva, ir kol jis nepadvės, nieko gero nebus, – tokį ortodoksai puldavo kumščiais, tokį skubėjo apskųsti savo tardytojui!

Neįmanoma įsivaizduoti tokio lojaliojo, kuriam ūmai plastelėtų svajonė apie Stalino mirtį.

Štai kokiu smalsios minties lygiu lojalieji ortodoksai pasitiko 1937 metus! Tad kaip beliko jiems nusiteikti prieš teismą? Matyt, kaip Parsonsui iš Orvelo „1984": „Argi partija gali areštuoti nekaltą? Aš teisme jiems pasakysiu: ačiū, kad išgelbėjot mane, kol dar galima buvo išgelbėti!"

Ir kokią gi jie surado sau išeitį? Kokį gi veiksmingą sprendimą padiktavo jiems jų revoliucinė teorija? Sprendimas vertas visų jų aiškinimų! Štai jis:

Kuo daugiau susodins – tuo greičiau viršūnėse *supras klaidą*! O todėl – stengtis *pasakyti kuo daugiau pavardžių*! Duoti kuo daugiau fantastiškų parodymų prieš nekaltus! Visos partijos neareštuos!

(O Stalinui visos ir nereikėjo, jam užteko tų, kurie turi galvą ant pečių ir ilgą stažą.)

Kaip tarp visų Rusijos partijų komunistai pasirodė pirmieji, kurie pradėjo duoti melagingus parodymus prieš save[1], – taip jiems pirmiesiems, be abejo, priklauso ir tas karuselės atradimas: pasakyti kuo daugiau pavardžių! Šito rusų revoliucionieriai dar negirdėjo!

Ar šia teorija pasireiškė jų trumparegiškumas? mąstymo siaurumas? Širdis man sako, kad ne, kad jiems tas viskas – nuo išgąsčio. O ši teorija – tik paranki maskuotė savo silpnumui pridengti. Juk jie vadinosi (jau seniai neteisėtai) revoliucionieriai, o pažvelgę į save būtų pašiurpę: pasirodė, jie negali atsilaikyti. Ta „teorija" išvadavo juos nuo būtinybės grumtis su tardytoju.

Kad jie nors tiek būtų supratę, jog partijos valymą Stalinas būtinai turėjo atlikti, kad sumenkintų partiją palyginti su savimi.

Žinoma, jie nebeprisiminė, kaip visai neseniai patys padėdavo Stalinui triuškinti opozicijas, net ir save pačius. Juk Stalinas duodavo savo silpnavalėms aukoms progą surizikuoti, progą pasipriešinti, nepasakysi, kad tas žaidimas nebūtų teikęs jam pasitenkinimo. Kiekvieno CK nario areštui reikėjo visų kitų sankcijos! – taip sugalvojo tigras žaidikas. Ir kol vykdavo niektauzų plenumai, pasitarimai, per eiles būdavo leidžiamas popierius, kuriame neminint asmenų būdavo sakoma: gauta medžiaga, kompromituojanti tokį ir tokį; ir siūloma duoti sutikimą (arba nesutikimą!..) jį pašalinti iš CK. (Ir dar kas nors stebėdavo, ar ilgai skaitantysis laiko tą lapą.) Ir visi – vizuodavo. Taip VKP(b) Centro komitetas šaudė pats save. (O Stalinas dar seniau atspėjo ir patikrino jų silpnybę: jeigu partijos viršūnės priėmė kaip jiems prideramus didžiulius atlyginimus, slaptą aprūpinimą, uždaras sanatorijas – jos jau spąstuose, jos jau nebekils prieš!) O *kas* buvo „specliudytojai", teisę Tuchačevskį ir Jakirą? Bliucheris! Šapošnikovas! Alksnis!

Ir jau juo labiau jie užmiršo (o niekada ir neskaitė) tokią senieną kaip 1918 metų spalio 26 dienos patriarcho Tichono laiškas Liaudies

[1] Na, galbūt „Sąjunginis menševikų biuras" juos pralenkė, bet jie savo įsitikinimais buvo kone bolševikai.

komisarų tarybai. Ragindamas pasigailėti ir paleisti nekaltus žmones, tvirtasis patriarchas juos įspėjo: „jie vienus žudys, kitus persekios, kad iš šios kartos būtų pareikalauta visų pranašų kraujo, išlieto nuo pasaulio sukūrimo" (Lk 11, 49–50), ir „visi, kurie griebiasi kalavijo, nuo kalavijo ir žus" (Mt 26, 52). Bet tuomet tai atrodė juokinga, neįmanoma! Argi galėjo jie tuomet įsivaizduoti, kad Istorija vis dėlto kartais pripažįsta atpildą, kažkokį palaimingą vėlyvą teisingumą, tačiau keistus parenka jam būdus ir netikėtus vykdytojus.

Ir jeigu jaunajam Tuchačevskiui, kai jis triumfuodamas grįžo numalšinęs nuskurdintų Tambovo valstiečių maištą, neatsirado geležinkelio stotyje dar vienos Marusios Spiridonovos, kad paleistų jam kulką į kaktą, – tai padarė pusmokslis gruzinų seminaristas po 16 metų.

Ir jeigu moterų ir vaikų, sušaudytų 1921 metų Krymo pavasarį, prakeiksmai, kaip papasakojo mums Vološinas, negalėjo perverti Belo Kuno krūtinės, – tai padarė jo draugas iš Trečiojo internacionalo.

Ir Peterą, Lacį, Berzinį, Agranovą, Prokofjevą, Balickį, Artuzovą, Čiudnovskį, Dybenką, Uborevičių, Bubnovą, Alafuzą, Aksnį, Aronštamą, Hekerį, Gitisą, Jegorovą, Žlobą, Kovtiuchą, Korką, Kutiakovą, Primakovą, Putną, J. Sabliną, Feldmaną, R. Eidemaną; ir Unšlichtą, Jenukidzę, Nevskį, Nachamkisą, Lomovą, Kaktynią, Kosiorą, Rudzutaką, Gikalą, Golodedą, Beloborodovą, Piatakovą ir Zinovjevą, – visus juos nubaudė mažas rudaplaukis mėsininkas, o mums reikėtų kantriai ieškoti, prie ko pridėjo jie savo ranką ir parašą per penkiolika ir dvidešimt metų prieš tai.

Kovoti? Kovoti niekas iš jų nemėgino. Jeigu sakys, kad sunku buvo kovoti Ježovo kamerose, – tai kodėl nepradėjo kovoti nors dieną prieš savo areštą? Nejaugi nebuvo matyti, kur viskas krypsta? Vadinasi, visa maldelė buvo: kad tik ne mane! Kodėl silpnadvasiškai nusižudė Ordžonikidzė? (O jeigu nužudytas – tai kodėl šito susilaukė?) Kodėl nekovojo ištikima Lenino draugė Krupskaja? Kodėl ji nė karto viešai nedemaskavo kaip senas darbininkas Rostovo Linų dirbtuvėse (1932–1933)? Nejaugi taip jau drebėjo dėl savo, senės, gyvybės? Kodėl 1905 metų pirmojo Ivanovo-Voznesensko Sovdepo

nariai – Alalykinas, Spiridonovas – dabar gėdingai apkaltino save? O to Sovdepo pirmininkas Šubinas net pasirašė, kad jokio Sovdepo 1905 metais Ivanovo-Voznesenske nė būti nebuvo? Kaipgi galima taip apspjaudyti visą savo gyvenimą?

Patys lojalieji, prisimindami dabar 1937 metus, aimanuoja dėl neteisybės, dėl baisybių – niekas neužsimena, kad galima buvo kovoti, fiziškai tai buvo jiems įmanoma, ir niekas tuo nepasinaudojo. Jie jau niekada šito nepaaiškins. Tų argumentų ir laikas praėjo.

Pasodintųjų ortodoksų tvirtybės pakako tik tam, kad būtų sugriautos politinių kalinių tradicijos. Jie vengė kitaminčių kameros bendrų, šalinosi jų, kuždėjosi apie tardymo baisybes, kad negirdėtų nepartiniai arba eserai – „neduoti jiems medžiagos prieš partiją!"

Jevgenija Golcman Kazanės kalėjime (1938) priešinosi, kad kameros susižinotų stuksendamos: kaip komunistė ji nesutiko pažeidinėti sovietinių įstatymų! O kai atnešdavo laikraštį – Golcman prisispyrusi reikalaudavo, kad kameros draugės skaitytų jį ne prabėgomis, o nuodugniai!

J. Ginzburg memuarai kalėjimo skyriuje duoda vertingų liudijimų apie „1937 metų šaukimą". Štai kietakaktė Julija Anenkova kameroje reikalauja: „Nedrįskite šaipytis iš prižiūrėtojo! *Jis atstovauja čia sovietų valdžiai!*" (A? Viskas atsiskleidė! Tą sceną parodykite pro *pasakos akutę* karštoms revoliucionierėms cariniame kalėjime!) Arba komjaunuolė Katia Širokova klausia Ginzburg kratos patalpose: aure ta vokietė komunistė plaukuose paslėpė auksą, bet kalėjimas juk mūsų, sovietinis, – tai ar nereikia paskųsti prižiūrėtojai?!

O Jekaterina Olickaja, važiavusi į Kolymą tame pačiame 7-ajame vagone, kur ir Ginzburg (tas vagonas veik ištisai susidarė iš vienų komunisčių), papildo sodrius jos atsiminimus dviem pritrenkiančiomis smulkmenomis.

Kas turėjo pinigų, davė jų nupirkti svogūnlaiškiams, o gauti tuos svogūnus vagonui turėjo Olickaja. Besilaikančiai senųjų revoliucinių tradicijų, jai ir į galvą neatėjo nieko kito, kaip tik išdalyti juos 40 žmonių. Bet tučtuojau gavo pastabą: „Išdalyti toms, kurios davė pinigų!" „Mes negalime šerti elgetų!" „Mums pačioms mažai!" Olic-

kaja net nustėro: negi čia politinės?.. Tai buvo „1937 metų šaukimo" komunistės!

Ir antras epizodas. Sverdlovsko etapinio kalėjimo pirtyje tas moteris pervarė nuogas pro visus prižiūrėtojus. Nieko, pasismagino. Varomos kitus kartus, jos jau traukė savo vagone:

Kito tokio krašto nesurasi,
Kur taip erdva žmogui ir jauku!

Štai su tokiu pasaulio supratimo kompleksu, štai su tokiu sąmonės lygmeniu įžengia ortodoksai į savo ilgą lagerių kelią. Nieko nesuvokę iš pat pradžių nei apie areštą, nei apie tardymą, nei apie bendrus įvykius, jie iš užsispyrimo, iš atsidavimo (ar iš nevilties?) dabar visą kelią laikys save šviesos skleidėjais, skelbsis tik patys pažįstą daiktų esmę.

Sykį nusprendę nieko aplinkui nepastebėti ir nenagrinėti, jie juo labiau pasistengs nepastebėti ir paties baisiausio sau dalyko: kaip į juos, į atvykstančius „1937 metų šaukimo", dar labai padoriais drabužiais, manieromis ir kalba, žiūri lagerininkai, žiūri kriminaliniai, o ir Penkiasdešimt Aštuntasis (kurie „išbuožintieji" liko gyvi, kaip tik baigė sėdėti pirmąsias dešimtines). Štai jie, kurie oriais veidais nešiojosi portfelius! Štai jie, kurie važinėjo personalinėmis mašinomis! Štai jie, kurie kortelių laikais apsirūpindavo iš atskirų paskirstymo punktų! Štai jie, kurie apsirydavo sanatorijose ir dvakinėdavo kurortuose! – o mus pagal rugpjūčio septintosios įstatymą siųsdavo 10 metų į lagerius už kopūsto galvą, už kukurūzo burbuolę. Ir girdi su neapykanta jiems sakant: „Ten, laisvėje, *jūs – mus*, o čia *mes – jus*!" (Bet taip neatsitiks. Ortodoksai visi greit gerai įsitaisys.)

J. Ginzburg pateikia visai priešingą sceną. Klausia ją kalėjimo seselė: „Ar teisybė, kad jūs užstojote vargšus, sėdite dėl kolchozninkų?" Klausimas neįtikėtinas. Gal kalėjimo seselė pro grotas nieko nemato, tad ir leptelėjo tokią kvailystę. Bet kolchozninkai ir paprasti lagerininkai turi akis, jie iškart atpažindavo tuos žmones, kaip tik ir suvariusius siaubinga prievarta į kolchozus.

Kokia gi ta didi lojaliųjų tiesa? Ogi ta, kad jie nenori atsisakyti nė vieno ankstesnio vertinimo ir nenori pasisemti nė vieno naujo. Tegul

gyvenimas pliaukši per juos, ir ritasi per juos, ir net ratais pervažiuoja per juos – o jie jo neįsileidžia į savo galvą! o jie jo nepripažįsta, lyg jo nebūtų! Tas nenoras ničnieko keisti savo smegeninėje, tas paprasčiausias nesugebėjimas kritiškai apmąstyti gyvenimo patirtį – jų puikybė! Jų pasaulėžiūrai neturi atsiliepti kalėjimas! neturi atsiliepti lageris! Ko įsikibę laikėmės – to ir laikysimės! Mes – marksistai! Mes – materialistai! Kaipgi galime pasikeisti dėl to, kad atsitiktinai pakliuvome į kalėjimą? (Kaipgi gali keistis mūsų sąmonė, jei gyvenimas keičiasi, jei jis parodo naujas puses? Nieku gyvu! Teprasmenga tas gyvenimas skradžiai, bet mūsų sąmonės jis nenulems! Juk mes materialistai!..)

Štai kiek jų smegeninė įsismelkia į tai, kas juos ištiko. V. Zarinas: „Aš visuomet kartojau lageryje: dėl kvailių (tai yra jį pasodinusių) su sovietų valdžia pyktis neketinu!"

Štai jų įprastas moralas: aš pasodintas be reikalo, vadinasi, aš – geras, o visi aplinkui – priešai ir sėdi pelnytai.

Štai kur eikvojama jų energija: po šešis ir po dvylika kartų per metus jie siuntinėja skundus, pareiškimus ir prašymus. Apie ką jie ten rašo? Ką jie ten skrebina? Žinoma, prisiekinėja ištikimybę Didžiajam ir Genialiajam (o be šito nepaleis). Žinoma, išsižada tų, kurie jau sušaudyti ryšium su jų byla. Žinoma, maldauja jiems dovanoti ir leist sugrįžti tenai, į viršūnes. Ir rytoj jie su džiaugsmu prisiims bet kokį partinį įpareigojimą – nors ir valdyti šį lagerį! (O į visus skundus lygiai taip pat urmu plaukė neigiami atsakymai – todėl, kad Stalino jie nepasiekdavo! Jis būtų supratęs! Jis būtų atleidęs, gailestingasis!)

Nieko sau „politiniai", jeigu prašo valdžią – atleidimo!.. Štai jų sąmonės lygmuo – generolas Gorbatovas su savo memuarais. „Teismas? Ko iš jo norėti? Jam taip kažkieno įsakyta..." O, kokia puiki analizė! Ir koks angeliškas bolševikiškas nuolankumas! Klausia Gorbatovą vagys: „Kodėl gi jūs čia patekote?" (Beje, negali jie sakyti „jūs".) Gorbatovas: „Apšmeižė negeri žmonės". Ne, tai bent analizė, kokia analizė! O elgiasi generolas ne kaip Šuchovas, bet kaip Fetiukovas: eina šluoti raštinės, tikėdamasis gauti už tai kokią duonos plutą. „Nubraukdamas nuo stalų trupinius ir pluteles, o kartais

ir gabalėlius duonos, aš šiek tiek pradėjau malšinti alkį". Na gerai, malšink. Bet Šuchovui meta sunkų kaltinimą, kad jis galvoja apie košę ir neturi socialinės sąmonės, o generolui Gorbatovui viskas galima, nes jisai *mąsto*... apie negerus žmones! (Beje, Šuchovas nuovokus ir sprendžia apie visus šalies įvykius drąsiau už generolą.)

O štai V. Golicynas, apskrities gydytojo sūnus, kelių inžinierius. 140 (šimtą keturiasdešimt!) parų jis išsėdėjo mirtininkų kameroje (turėjo laiko pagalvoti!). Paskui 15 metų, paskui amžina tremtis. „Smegeninėje niekas nepasikeitė. Tas pats nepartinis bolševikas. Man padėjo tikėjimas partija, kad blogį kuria ne partija ir vyriausybė, o *kažkokių žmonių* pikta valia (irgi analizė!), jie ateina ir nueina (kažkodėl niekaip nenueina...), o visa kita (!) pasilieka... Ir dar padėjo ištverti paprasti sovietiniai žmonės, kurių 1937–1938 metais *labai daug* buvo ir NKVD (tai yra aparate), ir kalėjimuose, ir lageriuose. Ne „kūmai", o tikrieji dzeržinskiečiai. (Visiškai neaišku: tie dzeržinskiečiai, kurių buvo tiek daug, – kodėl gi jie pakentė *kažkokių žmonių* neteisėtus poelgius? O patys ar prie to nagų neprikišo? Ir išsaugojo sveiką kailį? Stebuklai...)

Arba Borisas Djakovas: dėl Stalino mirties baisiausiai sielvartavo (argi tik jis? visi ortodoksai). Jam atrodė: mirė visa viltis išsivaduoti!..[1]

Bet man šaukia: negarbinga! Negarbinga! Jūs ginčijatės su grynais teoretikais! Iš Raudonosios Profesūros instituto!

Meldžiamieji! Kad aš nesiginčyčiau! O ką gi aš veikiau kalėjimuose? ir etapuose? ir persiuntimo punktuose? Iš pradžių ginčijausi stovėdamas jų pusėje. Bet kažkodėl mūsų argumentai pasirodė man skysti. Paskui tylėjau ir klausiausi. Paskui ginčijausi nesutikdamas su jais. Net pats Zacharovas, Malenkovo mokytojas (labai jis didžiavosi, kad – Malenkovo mokytojas), ir tas nusileisdavo iki dialogo su manimi.

Ir šit kas – iš visų tų ginčų galvoje man liko tarytum vienas ginčas. Tarytum visi tie talmudistai drauge – susilieję į vieną žmogų. Kiekvieną sykį jis pakartos toje pačioje vietoje tą patį argumentą ir tais pačiais žodžiais. Ir lygiai taip pat bus nepramušamas – nepramušamas,

[1] B. Djakov, *Povest o perežitom*, Oktiabr, 1964, Nr. 7.

štai jų pagrindinė savybė! Dar neišrasti prieštankiniai sviediniai, kurie pramuštų švininę kaktą! Su jais ginčydamasis – galą gausi, jeigu iš anksto nenusiteiksi, kad tas ginčas tik žaidimas, smagi pramoga.

Su mano draugu Paninu gulime ant vidurinės „vagonzako" (kalinių vagono) lentynos, gerai įsitaisę, paslėpta silkė įgrūsta į kišenę, gert nesinori, galima būtų ir nusnūsti. Bet kažkokioje geležinkelio stotyje į mūsų kupė įgrūda – mokslininką marksistą! tai netgi iš jo smailos barzdelės, iš akinių matyti. Neslepia: buvęs Komunistinės akademijos profesorius. Išsikorėme pro kvadratinę angą – iš pirmų jo žodžių supratom: nepramušamas. O sėdim kalėjime seniai, ir sėdėti likę dar daug, linksmas pokštas ne pro šalį – reikia nulipti pasismaginti! Gana erdvu toje kupė, su kažkuo apsimainėme vietomis, susispaudėme.

– Sveiki.

– Sveiki.

– Jums ne ankšta?

– Ne, nieko.

– Seniai sėdite?

– Senokai.

– Liko mažiau?

– Beveik tiek pat.

– O žiūrėkit – kaimai kokie skurdūs: šiaudai, pirkios sukrypusios.

– Carinio režimo palikimas.

– Bet ir sovietinių metų jau trisdešimt.

– Istorijai tai menkas laikas.

– Bėda, kad kolohozninkai badauja.

– O jūs pažiūrėjot į *visus* jų puodus?

– Paklauskit bet kurį kolchozninką mūsų kupė.

– Visi, pasodinti į kalėjimą, įtūžę ir neobjektyvūs.

– Bet aš pats mačiau kolchozus...

– Vadinasi, nebūdingus.

(Smailabarzdis visai juose nebuvęs, šitaip lengviausia.)

– Bet pasiklauskit senų žmonių: caro laikais jie buvo sotūs, apsirengę ir švenčių kiek švęsdavo!

– Nereikia man nė klausti. Subjektyvi žmogaus atminties ypatybė: girti viską, kas buvo. Kuri karvė krito, ta dvigubai daugiau pieno davė. – (Jis ir patarlės kartais griebiasi!) – O švenčių mūsų žmonės nemėgsta, jie mėgsta dirbti.

– O kodėl daugelyje miestų trūksta duonos?

– Kada trūko?

– Kad ir prieš pat karą...

– Neteisybė! Prieš karą kaip tik viskas susitvarkė.

– Klausykit, visuose Pavolgio miestuose tada stovėdavo kilometrinės eilės...

– Tai vietoje nebuvo atvežta. O greičiausiai atmintis jums meluoja.

– Bet ir dabar trūksta!

– Bobų plepalai. Mes turime septynis aštuonis milijardus pūdų grūdų[1].

– O grūdai – sušutę.

– Atvirkščiai, selekcijos laimėjimai.

– Bet daugelyje krautuvių tuščios lentynos.

– Nerangiai dirba vietose.

– Bet ir brangu. Darbininkas daug ko neįperka.

– Mūsų kainos moksliškai pagrįstos kaip jokioje kitoje šalyje.

– Vadinasi, algos per mažos.

– Ir algos moksliškai pagrįstos.

– Vadinasi, taip pagrįstos, kad darbininkas didesnę dalį laiko dirba valstybei už dyka.

– Jūs neišmanote politekonomijos. Kas jūs iš specialybės?

– Inžinierius.

– O aš kaip tik ekonomistas. Nesigińčykite. Pas mus pridėtinė vertė net neįmanoma.

– Bet kodėl seniau šeimos tėvas galėdavo šeimą išmaitinti vienas, o dabar turi dirbti du trys?

– Todėl, kad seniau buvo nedarbas, žmona negalėdavo įsidarbinti. Ir šeima kęsdavo alkį. Be to, darbas žmonai reikalingas dėl jos lygybės.

[1] Juk dar negreitai Chruščiovas iškels aikštėn, kad 1952 metais buvo suvalyta javų mažiau negu 1913.

– Kokia čia, po velnių, lygybė? O visa namų ruoša ant kieno pečių?

– Vyras turi padėti.

– O štai jūs – padėdavote žmonai?

– Aš nevedęs.

– Vadinasi, seniau kiekvienas dirbdavo dieną, o dabar abudu turi dirbti ir vakare. Moteriai nelieka laiko svarbiausiam dalykui: vaikų auklėjimui.

– Visiškai pakanka. Svarbiausias auklėjimas – tai vaikų darželis, mokykla, komjaunimas.

– Na ir kaip jie auklėjami? Auga chuliganai, vagišiai. Mergiūkštės – pasileidusios.

– Visai ne. Mūsų jaunimas aukšto idėjinio lygio.

– Tatai – laikraščiuose. Bet mūsų laikraščiai meluoja!

– Jie daug sąžiningesni už buržuazinius. Paskaitytumėte jūs buržuazinių.

– Duokit paskaityti!

– Šito visiškai nereikia.

– Ir vis dėlto mūsų laikraščiai meluoja!

– Jie atvirai palaiko proletariato pusę.

– Dėl tokio auklėjimo daugėja nusikaltimų.

– Atvirkščiai, mažėja. Paimkite statistiką!

Tai jų mėgstamas koziris: paimkite statistiką! – šalyje, kur įšlaptintas net avies uodegų skaičius. Bet – jie dar susilauks: mes dar parodysim jiems ir statistiką.

– O dėl ko dar daugėja nusikaltimų: mūsų įstatymai patys veisia nusikaltėlius. Jie žiaurūs ir absurdiški.

– Atvirkščiai, puikūs įstatymai. Geriausi žmonijos istorijoje.

– Ypač 58-asis straipsnis.

– Be jo mūsų jauna valstybė neišsilaikytų.

– Bet ne tokia jau ji jauna!

– Istoriškai labai jauna.

– Bet apsidairykite, kiek žmonių sėdi!

– Jie gavo ko nusipelnę.

– O jūs?

– Mane pasodino per apsirikimą. Išsiaiškins – paleis.

(Tokią išeitį jie visi sau pasilieka.)

– Per apsirikimą? Tai kokie tada jūsų įstatymai?

– Įstatymai puikūs, liūdni nukrypimai nuo jų.

– Visur – blatas, kyšiai, korupcija.

– Reikia stiprinti komunistinį auklėjimą.

Ir taip toliau. Jis nesutrikdomas. Jo šneka nereikalauja proto įtempimo. Su juo ginčytis – tai eiti per dykumą.

Apie tokius žmones sakoma: visas kalves perėjo, o grįžo nekaustytas.

O būtų susiklostęs jo likimas kitaip – mes nebūtume ir sužinoję, koks tai sausas, menkas žmogelis. Su pagarba būtume skaitę jo pavardę laikraščiuose, jis būtų sukiojęsis liaudies komisariatuose arba drįsęs atstovauti visai Rusijai užsienyje.

Su juo ginčytis beprasmiška. Kur kas įdomiau sužaisti su juo... ne, ne šachmatais, o „draugais". Yra toks žaidimas. Tai labai lengva. Keletą sykių jam pritarkite. Pasakykite jam ką nors jo paties frazeologija. Jam bus malonu. Juk jis įpratęs, kad visur aplinkui – priešai, jis pavargo beniurzgėdamas ir visai nemėgsta pasakoti, nes visi pasakojimai tučtuojau atsigręš prieš jį patį. O palaikęs jus saviškiu, jis visai žmoniškai atvers jums širdį, kad štai regėjęs stotyje: žmonės eina pro šalį, šneka, juokiasi, gyvenimas bėga. Partija vadovauja, vyksta dideli įvykiai, kažkas keliamas iš vieno posto į kitą, o mes šičia sėdim, mūsų saujelė, reikia rašyti, rašyti prašymus, kad peržiūrėtų bylą, kad suteiktų malonę...

Arba papasakos ką nors įdomaus: Komunistinėje akademijoje nusižiūrėjo jie *suėsti* vieną draugą, jautė, kad jis kažkoks netikras, *ne mūsiškis*, bet niekaip nesisekė: jo straipsniuose jokių klaidų, biografija švari. Ir staiga, žiūrinėdami archyvus – koks atradimas! – užtiko seną to draugo brošiūrą, kurią buvo laikęs rankose pats Iljičius ir paraštėje savo ranka palikęs pastabą: „kaip ekonomistas – šūdas". „Na, jūs patys suprantate, – patikliai šypsosi mūsų pašnekovas, – kad po šito mums nieko nereiškė susidoroti su neišmanėliu ir apsišaukėliu. Išvijom ir atėmėm mokslinį vardą".

Vagonai bilda. Visi jau miega, kas gulomis, kas sėdomis. Kartais koridoriumi pereina žiovaudamas konvojininkas.

Pragaišta niekieno neužrašytas dar vienas epizodas iš Lenino biografijos...

* * *

Kad lojaliuosius geriau įsivaizduotume, panagrinėkime jų elgesį visais svarbiausiais lagerio gyvenimo aspektais.

A) Požiūris į lagerio režimą ir kalinių kovą dėl savo teisių. Kadangi lagerio režimas įvestas *mūsų*, sovietų valdžios, – reikia jo laikytis ne tik uoliausiai, bet ir kuo sąmoningiausiai. Reikia laikytis režimo dvasios nelaukiant, kol šito pareikalaus arba šitai įsakys prižiūrėtojai.

Ta pati J. Ginzburg pastebi stulbinantį dalyką: moterys pateisina tai, kad jas nukerpa (plikai!), – jeigu jau reikalauja režimas! Iš uždaro kalėjimo jas siunčia mirti į Kolymą. Jos bemat tai išsiaiškina savaip: vadinasi, mumis pasitiki, kad mes ten sąžiningai dirbsim!

Apie kokią, po galais, „kovą" galima kalbėti? Kovą – su kuo? Su *savais*! Kovą – dėl ko? Kad būtum paleistas? Tad reikia ne kovoti, o prašyti teisėta tvarka. Kad būtų nuversta sovietų valdžia? Tegu jums liežuvis nudžiūva!

Tarp tų lagerininkų, kurie norėjo kovoti, bet negalėjo; kurie galėjo, bet nenorėjo; kurie ir galėjo, ir norėjo (ir kovojo! ateis eilė, pakalbėsim ir apie juos!), ortodoksai sudaro ketvirtąją grupę: kurie nenorėjo – o ir negalėjo, jeigu ir būtų norėję. Visas ankstesnis gyvenimas parengė juos tiktai dirbtinei, sąlygiškai aplinkai. Jų „kova" laisvėje buvo telefonu ir elektros skambučiu priiminėti ir perdavinėti aukščiau aprobuotas rezoliucijas bei nurodymus. Lagerio sąlygomis, kur kova greičiausiai pareikalaus susikibti vienas prieš vieną ir stoti beginkliam prieš automatus, ir pasalomis šliaužti apšaudomam, jie buvo Sidorai Polikarpovičiai ir Krapai Pomidorovičiai, niekam nebaisūs ir niekam netikę.

Juo labiau tie principingieji kovotojai dėl visos žmonijos laimės niekados nebuvo kliūtis plėšikauti vagims: jie nekėlė balso prieš va-

gių įsigalėjimą virtuvėse ir pridurkų vietose (skaitykite kad ir generolą Gorbatovą, ten rasite) – juk pagal *jų* teoriją socialiai artimi vagys gavo lageryje šitokią valdžią. Jie nekliudė plėšti savo pašonėje silpnųjų ir patys plėšimui nesipriešino.

Ir visa tai buvo logiška, galai sueidavo su galais, ir niekas nesiginčijo. Bet štai atėjo metas rašyti istoriją, pasigirdo pirmieji duslūs balsai apie lagerio gyvenimą, lojalieji apsidairė, ir pasidarė jiems apmaudu: kaipgi čia dabar? jie, tokie priešakiniai, tokie sąmoningi, – ir nekovojo! Ir net nežinojo, kad buvo Stalino asmenybės kultas![1] Ir nenumanė, jog brangusis Lavrentijus Pavlovičius – kruvinas liaudies priešas!

Ir skubinai prireikė paleisti kokią nors miglotą versiją, esą jie kovojo. Visi žurnalų šuniūkščiai, kurie tik netingėjo, pagavo priekaištauti manajam Ivanui Denisovičiui – kodėl jis nekovojo, bjaurybė? „Moskovskaja pravda" (1962, gruodžio 8) net prikišo Ivanui Denisovičiui, girdi, komunistai rengė lageriuose pogrindinius susirinkimus, o jis į juos neidavo, proto iš mąstančiųjų nepasiėmė.

Kas per svaičiojimai? – kokie pogrindiniai susirinkimai? Ir kuriam galui? – kad parodytų špygą kišenėje? Ir kam tą špygą rodysi, jei nuo jaunesniojo prižiūrėtojo iki paties Stalino – ištisai sovietų valdžia? Ir kada, ir kokiais metodais jie kovojo?

Šito pasakyti niekas negali.

O *mąstė* jie apie ką? – jeigu leisdavo sau kartoti vienintelį dalyką: visa, kas yra, protinga? Apie ką jie mąstė, jeigu visa jų maldelė buvo: nemušk manęs, valdovo rimbe!

B) Santykiai su lagerio valdžia. Kokie gi gali būti lojaliųjų santykiai su lagerio valdžia, jei ne patys pagarbiausi ir draugiškiausi? Juk lagerio viršininkai – visi partijos nariai ir vykdo partijos direktyvą, ne jų kaltė, kad „aš" (=vienintelis nekaltas) atsiųstas čionai pagal nuosprendį. Ortodoksai puikiausiai supranta, kad jeigu jie ūmai atsidurtų lagerio viršininkų vietoje – irgi viską darytų lygiai taip pat.

[1] 1957 metais Riazanės apskrities švietimo skyriaus kadrų vedėja paklausė mane: „O už ką jūs buvote 1945-aisiais suimtas?" – „Už tai, kad pasisakiau prieš asmenybės kultą", – atsakiau. „Kaip čia gali būti? – nustebo jinai. – Argi *tada* buvo asmenybės kultas?" (Ji nuoširdžiai taip suprato: kadangi asmenybės kultas paskelbtas 1956 metais, tai iš kur jis galėjo būti 1945?)

Todorskis, apie kurį dabar nuėjo garsas per visą spaudą kaip apie lagerio didvyrį (žurnalistas iš seminaristų, pastebėtas Lenino ir kažkodėl ketvirtajame dešimtmetyje tapęs Karinės oro pajėgų (?) akademijos viršininku) anot Djakovo rašinėjimų, net su tiekimo viršininku, pro kurį juodadarbis praeis ir nė skersa akimi nedėbtelės, kalba taip:

– Kuo galėčiau pasitarnauti, pilieti viršininke?

O sanitarijos skyriaus viršininkui Todorskis sudarinėja „Trumpojo kurso" konspektą. Jeigu Todorskis nors apie ką mąsto ne taip, kaip yra „Trumpajame kurse", – tai kurgi jo principingumas, kaip jis gali sudarinėti konspektą tiksliai pagal Staliną?[1] Vadinasi, jis mąsto *tiksliai taip*.

Bet mylėti valdžią maža! – reikia, kad ir valdžia tave mylėtų. Reikia juk paaiškinti viršininkams, kad mes – tokie pat, iš vieno molio minkyti, jūs jau mus priglobkite kaip nors. Todėl Serebriakovos, Šelesto, Djakovo, Aldan-Semionovo herojai kiekviena proga, reikia ar nereikia, patogu ar nepatogu, priimant etapą, tikrinant pagal formuliarus, pareiškia esą komunistai. Tai ir yra paraiška šiltai vietelei gauti.

Šelestas sugalvoja net tokią sceną. Kotlaso etapiniame kalėjime tikrinama pagal formuliarus. „Partiškumas?" – klausia viršininkas. (Kokiems kvailiams tatai rašoma? Kur kalėjimo formuliaruose partiškumo grafa?) „VKP(b) narys", – atsako Šelestas į fiktyvų klausimą.

Reikia deramai įvertinti viršininkus, ir dzeržinskiečius, ir berijiečius: jie *girdi*. Ir – įtaiso. Kažin ar nebuvo raštiškos ar bent žodinės direktyvos: komunistus įtaisyti padoriau? Mat netgi tais laikotarpiais, kai buvo ypač persekiojamas Penkiasdešimt Aštuntasis, kai jį išstumdavo iš pridurkų vietų, buvusius žymius komunistus kažkodėl laikydavo. (Pavyzdžiui, Kraslage. Buvęs Šiaurės Kaukazo karinės apygardos karo tarybos narys Aralovas buvo daržininkų brigadininkas, buvęs brigados vadas Ivančikas – kotedžų brigadininkas, buvęs Maskvos partijos komiteto sekretorius Dedkovas – irgi sinekūroje.) Nereikėjo nė direktyvos, paprasčiausias solidarumas ir

[1] Mums paprieštaraus: principingumas kaip principingumas, bet kartais reikia būti ir lanksčiam. Buvo juk laikotarpis, kada Ulbrichtas ir Dimitrovas instruktuodavo savo kompartijas apie taiką su nacistais ir net jų rėmimą. Na, čia mums slėpti nėra ko, dialektika!

paprasčiausias išskaičiavimas – „šiandieną tu, o aš rytoj" – turėjo skatinti emvedistus rūpintis ortodoksais.

Ir taip išėjo, kad ortodoksai buvo viršininkams mieliausi, sudarė lageryje nuolatinį privilegijuotą tarpsluoksnį. (Eiliniai tylūs komunistai, kurie nelindo valdžiai į akis įrodinėdami savo ištikimybę, jam nepriklausė.)

Aldan-Semionovas iš naivumo taip tiesiai ir rašo: komunistai viršininkai stengiasi perkelti komunistus kalinius į lengvesnį darbą. Neslepia ir Djakovas: naujokas Romas pareiškė ligoninės viršininkui esąs senas bolševikas. Ir tuoj jis paliekamas sanitarijos skyriaus tvarkdariu – labai pavydėtinos pareigos! Ir lagerio viršininkas duoda nurodymą nejudinti Todorskio iš sanitarų.

Bet patį nuostabiausią atvejį papasakoja G. Šelestas „Kolymos užrašuose"[1]: atvažiavo naujas žymus emvedistas ir atpažino, jog kalinys Zaborskis – buvęs jo korpuso vadas pilietiniame kare. Apsiašarojo. Na, prašyk pusės karalystės! Ir Zaborskis: sutinka „atskirai maitintis virtuvėje ir imti duonos kiek reikia" (tai yra apvalgyti juodadarbius, nes naujų maitinimo normų jam niekas neišrašys), ir prašo jam duoti Lenino šešiatomį, kad galėtų skaityti jį vakarais prie spingsulės! Taip viskas ir susitvarko: dieną jis valgo vogtą duoną, vakare skaito Leniną. Šitaip atvirai ir su pasitenkinimu liaupsinama niekšybė.

Dar Šelesto pasakojime kažkoks mitinis brigados „pogrindinis politbiuras" (brigadai daugoka?) nenustatytu laiku gauna ir kepalą duonos iš duonos raikyklos, ir dubenėlį avižinės košės. Vadinasi – visur savi pridurkai? Ir vadinasi – vagiliaujame, lojalieji?

Vis tas pats Šelestas duoda mums galutinę išvadą:

„Vieni išgyvendavo *dvasios jėga* (tai tie ortodoksai, vogdami košę ir duoną. – *A. S.*), kiti – papildomu avižinės košės dubenėliu" (tai – Ivanas Denisovičius)[2].

Na, tebūnie taip. Ivanas Denisovičius pažįstamų pridurkų neturi. Tiktai pasakykit: o akmenis? akmenis kas į sieną mūrijo? Bukagalviai, ar jūs?

---

[1] Georgij Šelest, *Kolmskije zapisi*,Znamia,1964, Nr. 9.

[2] *Zabajkalskij rabočij*, Čita, 1964 m. rugpjūčio 27 d.

C) Požiūris į darbą. Apskritai paėmus, ortodoksai darbui atsidavę (pavaduotojas Eichė ir kliedėdamas nuo šiltinės tik tada apsiramindavo, kai seselė tikindavo, kad – taip, telegramos apie grūdų paruošas jau išsiųstos). Apskritai paėmus, jie skatina ir lagerio darbą: jis reikalingas komunizmo statybai, ir be jo nebūtų už ką visam pulkui kalinių išduoti srėbalo. Todėl jiems atrodo visai protinga, kad simuliantus reikia mušti, sodinti į BUR'ą, o karo metu ir šaudyti. Visiškai moralu jiems atrodo ir būti darbų skirstytoju, brigadininku, bet kokiu varovu ir niukintoju (čia jie išsiskiria su „garbingais vagimis" ir suartėja su „sukomis").

Štai, tarkim, medkirčių brigados brigadininke dirbo Jelena Nikitina, buvusi Kijevo komjaunimo komiteto sekretorė. Apie ją pasakojama: nuvogdavusi savo pačios brigados (Penkiasdešimt Aštuntojo) išdirbį, mainydavusi su vagimis. Atsiųstu šokoladu išsipirko iš jos nuo darbo Liusia Džaparidzė (Baku komisaro duktė). Užtat anarchistės Tatjanos Garasiovos brigadininkė tris paras nepaleido iš miško – kol nenusišaldė.

Štai Prochorovas-Pustoveras, irgi bolševikas, nors ir nepartinis, demaskuoja zekus, kad jie tyčia nevykdo normos (ir praneša apie tai valdžiai, tuos nubaudžia). Į zekų priekaištus, kad reikia juk suprasti – jų darbas vergiškas, Pustoveras atsako: „Keista filosofija! Kapitalistinėse šalyse darbininkai kovoja prieš vergišką darbą, bet mes, nors ir vergai, dirbame socialistinei valstybei, ne privatiems asmenims. Tie valdininkai tik laikinai (?) šliejasi prie valdžios, liaudis mostelės pirštu – ir jie išlėks, o liaudies valstybė liks".

Tai – abrakadabra, ortodokso sąmonė. Gyvam žmogui su juo susišnekėti neįmanoma.

Vienintelę išimtį ortodoksai išsilygsta sau: juos pačius panaudoti bendrame lagerio darbe būtų klaida, nes tuomet jiems sunku būtų save išsaugoti ateičiai, kad galėtų vaisingai vadovauti sovietinei liaudžiai, o ir per pačius lagerio metus jiems sunku būtu *mąstyti*, tai yra sustojus ratu kartoti paeiliui, kad teisūs draugas Stalinas, draugas Molotovas, draugas Berija ir visa kita partija.

O todėl iš visų jėgų, lagerio viršininkų globojami ir paslapčiomis kits kitam padėdami, jie stengiasi įsitaisyti pridurkais – į tas vietas, kur nereikia žinių (specialybės jie nė vienas neturi) ir kur ramiau, toliau nuo pagrindinių lagerio grumtynių. Taip ir įsikabina jie: Zacharovas (Malenkovo mokytojas) – į asmeninių daiktų sandėlį, kaptiorką; jau minėtasis Zaborskis (patsai Šelestas?) – į aprūpinimo daiktais skyrių; liūdnai pagarsėjęs Todorskis – į sanitarijos skyrių; Konokotinas – felčeriu (nors joks jis felčeris); Serebriakova – medicinos sesele (nors jokia ji seselė). Pridurku buvo ir Aldan-Semionovas.

Djakovo, didžiausio rėksnio iš lojaliųjų, lagerio biografija pateikta jo paties plunksnos ir verta nusistebėjimo. Per penkerius lagerio metus jis įsigudrino išeiti iš zonos *vienintelį kartą* – ir tik pusdieniui, per tą pusdienį jis tedirbo *pusvalandį*, kapojo šakas, ir tai prižiūrėtojas jam pasakė: tu nusiplūkei, atsipūsk. Pusvalandį per penkerius metus! – taip ne kiekvienam pasiseka! Kurį laiką jis buvo *prasimetęs* trūkiu, paskui fistule nuo trūkio – bet klausykite, ne penkerius gi metus! Kad gautų tokias auksines vietas kaip medicinos statistiko, kultūros ir auklėjimo skyriaus bibliotekininko ir asmeninių daiktų saugotojo (kaptioro) ir išsilaikytų jose *visą laiką*, negana kam nors sumokėti lašiniais, tikriausiai ir sielą reikia nunešti kūmui, – tegu senieji lagerininkai įvertina. O Djakovas ne bet koks pridurkas, jis karingas pridurkas: pirmajame savo pasakojimo variante[1], kol jo viešai nesugėdino[2], jis gražbyliavo, kodėl protingas žmogus turįs vengti primityvaus liaudies likimo („šachmatų kombinacija", „rokiruotė", tai yra vietoj savęs pakišti smūgiui kitą). Ir tas žmogus pasišovęs dabar būti pagrindiniu lagerio gyvenimo interpretatoriumi!

G. Serebriakova savo lagerio biografiją brėžia atsargiu punktyru. Kalbama, jog yra svarių liudytojų prieš ją. Man buvo neįmanoma šitai patikrinti.

Tačiau ne tik patys autoriai komunistai, o ir visi kiti lojalieji, aprašyti šio autorių choro, *visi parodyti ne darbe* – arba ligoninėje,

[1] B. Djakov, *Perežitoje*, Zvezda, 1963, Nr. 3.

[2] V. Lakšin, *Ivan Denisovič, evo druzja i nedrugi*, Novyj mir,1964, Nr. 1, p. 244, 245.

arba pridurkų vietose, kur ir varinėja jie savo obskurantiškas (ir truputėlį sudabartintas) šnekas. Čia rašytojai nemeluoja: jiems tiesiog nepakako vaizduotės parodyti tuos bukagalvius triūsiant visuomenės labui. (Kaip parodysi, jeigu pats niekuomet nedirbai?)

D) Požiūris į bėgimus. Didžiausi bukagalviai niekad nebėga: juk tai būtų kovos su režimu aktas, MVD dezorganizavimas, vadinasi, ir sovietų valdžios griovimas. Be to, aukštesnėse instancijose visuomet klajoja du trys ortodokso malonės prašymai, o ten aukščiau į bėgimą galėtų būti pažiūrėtai kaip į nekantrumą, netgi kaip į nepasitikėjimą aukštesnėmis instancijomis!

Bet lojalieji ir nepasigedo „laisvės apskritai" – žmogaus, paukščio laisvės. Kiekviena tiesa konkreti – ir laisvė jiems buvo reikalinga tiktai iš valstybės rankų, teisėta, su antspaudu, kuri sugrąžintų jiems iki suėmimo turėtą padėtį ir privalumus! – o be šito kam toji laisvė?

Na o jau jeigu jie patys nebėgo, tai juo labiau smerkė kitų bėgimus kaip gryną MVD sistemos ir ūkio ardymą.

Ir jeigu jau bėgimai tokie žalingi, tai tikriausiai lojalaus komunisto pilietinė pareiga – sužinojus pranešti draugui operatyviniam įgaliotiniui? Logiška?

O juk tarp jų buvo ir ankstesnių pogrindininkų, ir drąsių pilietinio karo žmonių. Tačiau jų dogma pavertė juos – politinėmis padugnėmis...

E) Požiūris į kitus iš Penkiasdešimt Aštuntojo. Su nelaimės draugais jie niekad savęs netapatindavo, tai būtų nepartinis požiūris. Kartais paslapčiomis tarpusavyje, o kartais ir visai atvirai (jie niekuo nerizikuoja) supriešindavo save su tuo purvinu Penkiasdešimt Aštuntuoju, stengėsi atsiriboję nuo jo apsivalyti. Kaip tik tai naivokai masei jie vadovavo laisvėje – ir ten neduodavo jai laisvesnio žodžio pasakyti. O čia, atsidūrę su ja vienose kamerose ir lygiomis teisėmis, jie, atvirkščiai, nepajuto jos letenos ir kiek tinkami plyšojo ant jos: „Taip jums ir reikia, niekšai! Visi jūs laisvėje apsimetinėjot! Visi jūs priešai, ir pelnytai jus pasodino! Viskas dėsninga! Viskas žengia į didžią pergalę!" (Tik mane nepelnytai pasodino.)

Ir tai, kad gali rėžti kalėjime savo monologus nekliudomi (administracija visuomet ortodoksų pusėje, kontros nė išsižioti prieš juos nedrįsta, užsitrauks antrą bausmės porciją), jie rimtai priskyrė visagališkojo mokymo jėgai. (Na, pasitaikydavo lageryje ir kitokio jėgų santykio. Vienam prokurorui, sėdėjusiam Unžlage, teko ne vienus metus dėtis Dievo kvaileliu. Tik šitaip ir išsigelbėjo nuo susidorojimo: su juo sėdėjo jo „krikštasūniai".)

Su atvira panieka, su šventa klasine neapykanta žiūrėjo ortodoksai į visą Penkiasdešimt Aštuntąjį, išskyrus save. Djakovas: „Aš siaubo apimtas pagalvojau, su kuo mes čia". Konokotinas nenori leisti vaistų sergančiam vlasovininkui (nors, kaip felčeris, privalo!), bet pasiaukojamai duoda savo kraujo sergančiam konvojininkui. (Kaip ir laisvasis jų gydytojas Barinovas: „pirmučiausia aš – čekistas, o paskui gydytojas". Tai bent medicina!) Todėl dabar ir suprantama, kam ligoninėje „reikalingi dori žmonės" (Djakovas): kad žinotų, kuriam vaistus leisti, kuriam ne.

Ir tą neapykantą jie pavertė darbais (o kaipgi galima ir kurių galų slėpti klasinę neapykantą savyje?). Šelesto pasakojime Samuilas Gendalis, profesorius (matyt, komunistinės teisės), kai kaukaziečiai nenori eiti į darbą, iškart kliūsteli žibalo į ugnį: atseit mula kursto sabotažą.

F) Požiūris į skundikus. Kaip visi keliai veda į Romą, taip ir visi ankstesnieji punktai atvedė mus į tai, kad nepalaužiamiesiems nevalia nebendradarbiauti su geriausiais ir širdingiausiais lagerio viršininkais – su operatyviniais įgaliotiniais. Jų situacijoje tai geriausias būdas padėti NKVD, valstybei ir partijai.

Be to, šitai ir naudinga, šitai – geriausias solidarumas su valdžia. Paslaugos kūmui neliks be užmokesčio. Tik už kūmo pečių galima metų metus zonoje išsilaikyti gerose pridurkų vietose.

Vienoje knygoje apie lagerį iš to paties ortodoksų srauto[1] autoriaus mylimas labai teigiamas komunistas Kratovas lageryje vadovaujasi tokia pažiūrų sistema: 1) išgyventi žūtbūt, prie visko prisitaikant;

[1] Viktor Viatkin, *Čelovek roždaetsia dvaždy*, Magadan, 1963–1964.

2) tegul į skundikus (stukačius) eina padorūs žmonės – tai geriau, negu kad eitų nevidonai.

Jeigu ortodoksas užsispirtų ir nepanorėtų tarnauti kūmui – sunku jam būtų tų durų išvengti. Nė vieno lojaliojo, garsiai reiškančio savo tikėjimą, operatyvinis įgaliotinis nepraleis maloniai neišsikvietęs ir tėviškai nepaklausęs: „Jūs – sovietinis žmogus?" Ir lojalusis negali atsakyti „ne". Vadinasi, „taip".

O jeigu „taip", imkim bendradarbiauti, drauge. Kliudyti jums negali niekas[1].

Tiktai dabar, iškraipant visą lagerių istoriją, gėda prisipažinti, kad buvo skundikų. Ne visuomet atsiskleisdavo jie atvirai kaip Liza Kotik, pametusi raštišką skundą. Bet štai prasitars, jog operatyvinis įgaliotinis Sokovikovas draugiškai išsiuntė Djakovo laiškus nerodydamas lagerio cenzūrai, tik nepasakys: o *už ką* išsiuntė? šitokia draugystės – iš kur? Sugalvos, kad operatyvinis įgaliotinis Jakovlevas nepatarė Todorskiui atvirai vadintis komunistu, ir neaiškins: o kodėl jis tuo susirūpino?

Bet tai – ligi tam tikro laiko. Nebetoli ta smagi diena, kai bus galima nusipurtyti ir garsiai prisipažinti:

– Taip! Mes – *skundėme* ir šituo didžiuojamės![2]

O beje – kam visas šis skyrius? visa ši ilga lojaliųjų apžvalga ir analizė? Vietoj to parašysime aršino didumo raidėmis :

JANOŠAS KADARAS. VLADISLAVAS GOMULKA. GUSTAVAS HUSAKAS.

Jie buvo ir neteisingai suimti, ir tardant kankinami, ir po kažkiek metų atsėdėjo.

Visas pasaulis mato, ar daug jie pasimokė. Visas pasaulis sužinojo, ko jie verti.

---

[1] Ivanovas-Razumnikas prisimena: Butyrkose jų kameroje buvo išaiškinti trys skundikai – ir visi trys besą komunistai.

[2] Aš taip parašiau 1966 metų pradžioje, o jų pabaigoje žurnale „Oktiabr", Nr. 9, perskaičiau K. Bukovskio repliką („Atsakymas ant laiptų"). Taip ir yra – jau atvirai didžiuojasi.

Dvyliktas skyrius

STUK STUK STUK...

ČK-GB (turbūt šitaip, ir skambiai, ir patogiai, ir trumpai, geriausia vadinti tą įstaigą, kartu nepamirštant, kad ilgainiui ji keitėsi) būtų buvusi bežadis stuobrys, nesugebantis prižiūrėti savo liaudies, jeigu nebūtų turėjusi nuolatinių slaptų akių ir nuolatinių slaptų ausų. Mūsų laikais, technikos amžiuje, akis iš dalies atstoja fotoaparatai ir fotoelementai, ausis – mikrofonai, magnetofonai, lazeriniai klausymosi aparatai. Bet visoje toje epochoje, kurią apima ši knyga, kone vienintelės ČK-GB akys ir kone vienintelės ausys buvo *stukačiai* (skundikai).

Pirmaisiais ČK metais jie buvo pavadinti dalykiškai: „sekretnyje sotrudniki" – slaptieji bendradarbiai (skirtingai nuo etatinių, neslaptų). Tuometiniu įpročiu prigijo santrumpa – *seksotai*, taip ir įėjo į bendrąją vartoseną. Kas sugalvojo tą žodį (nesitikėdamas, kad jis taip paplis, – neapsaugojo) – neturėjo talento išgirsti jį neapriorine klausa ir jau skambesyje pajusti tą šlykštybę, kuri jame susikaupusi, – kažką net gėdingesnio nei Sodomos nuodėmė. O dar ilgainiui jis pritvinko gelsvai rudo išdavystės kraujo – ir neliko rusų kalboje šlykštesnio žodžio.

Bet tasai žodis buvo vartojamas tik laisvėje. Archipelage buvo savi žodžiai: kalėjime – „nasedka" (į kamerą įkištas šnipelis), lageryje – „stukačius". Tačiau kaip daugelis Archipelago žodžių išėjo į rusų kalbos erdvę ir apėmė visą šalį, taip ir „stukačius" ilgainiui tapo bendra sąvoka. Čia atsispindėjo paties to reiškinio vienovė ir bendrumas.

Neturint patirties ir nepakankamai tai apmąsčius sunku vertinti, kiek mes apimti ir apnarplioti sekimo. Kaip, neturėdami rankose

tranzistoriaus, lauke, miške ir prie ežero mes nejuntame, jog pro mus nepaliaujamai srūva aibė radijo bangų.

Sunku apsiprasti su šiuo nuolatiniu klausimu: o *kas čia vis stuksi*? Mūsų bute, mūsų kieme, mūsų laikrodžių taisykloje, mūsų mokykloje, mūsų redakcijoje, mūsų ceche, mūsų konstruktorių biure ir net mūsų milicijoje. Sunku apsiprasti ir bjauru apsiprasti – o apsisaugojimo dėlei reikėtų. Neįmanoma stukačių išvaryti, atleisti – užverbuos naujus. Bet reikia juos žinoti: kartais – kad pasisergėtum jų akivaizdoje; kartais – kad jiems girdint *skiestum*, pasirodytum ne tas, kas tu esi; kartais – kad atvirai susikivirčytum su stukačiumi ir tuo nuvertintum jo parodymus prieš tave.

Seksotų tinklo tankumą aptarsime specialiame skyriuje apie *laisvę*. Tą tankumą daugelis jaučia, bet nemėgina įsivaizduoti kiekvieno stukačiaus iš veido – iš jo paprasto žmogiško veido, ir todėl tinklas atrodo paslaptingesnis ir baisesnis, negu iš tikro yra. O seksotė – ta pati miela Ana Fiodorovna, kuri kaip kaimynė užėjo pas jus paprašyti mielių ir nulėkė pranešti į sutartą vietą (gal į kioską, gal į vaistinę), kad pas jus sėdi nepriregistruotas atvykėlis. Tai tas pats savas vaikinas Ivanas Nikiforovičius, su kuriuo jūs išgėrėte po 200 gramų, ir jis paskundė, kaip jūs keikėtės, kad krautuvėse nieko nenusipirksi, o viršininkams duoda per blatą. Jūs nepažįstate seksotų iš veido ir todėl stebitės, iš kur Organai, visur esantys, visur pralendantys, žino, kad visiems traukiant „Dainą apie Staliną" jūs tik žiopčiojote, o gerklės neplėšėte? arba kad jūs nebuvote linksmas per lapkričio 7-osios demonstraciją? Bet kurgi jos, tos skvarbios deginančios seksoto akys? O seksoto akys gali būti ir svajingos žydros, ir senos ašarojančios. Visai nebūtinai jos turi žaižaruoti kaip nuožmaus piktadario. Nemanykite, kad tai būtinai niekšas, atstumiančios išvaizdos. Tai – žmogus kaip žmogus, kaip tu ir aš, turįs saikingai gerų jausmų, saikingai pykčio ir pavydo, ir visų silpnybių, kurios leidžia vorams mus gelti. Jeigu seksotai būtų susibūrę visiškai savanoriškai, iš entuziazmo, jų nebūtų prisirinkę daug (nebent trečiajame dešimtmetyje). Tačiau juos apipainioja ir

pasičiumpa, ir silpnybės atiduoda žmogų šiai gėdingai tarnybai. Ir netgi tie, kurie nuoširdžiai nori nusimesti šiuos kibius voratinklius, tą antrą odą, – negali, negali.

Verbavimas – pačiame mūsų šalies ore. Toje nuostatoje, kad valstybės geras svarbiau už asmeninį. Kad Pavlikas Morozovas – didvyris. Kad įskundimas yra ne įskundimas, o *pagalba* tam, kurį įdavėme. Verbavimas susiraizgo susimazgo su ideologija: juk ir Organai nori, juk ir verbuojamasis turi norėti tik vieno: kad mūsų šalis sėkmingai žygiuotų į socializmą.

Techniškoji verbavimo pusė verta didžiausio pagyrimo. Deja, mūsų detektyviniai komiksai šių būdų neaprašo. Verbuotojai darbuojasi agitpunktuose prieš rinkimus. Verbuotojai darbuojasi marksizmo-leninizmo katedroje. Jus pakviečia – „ten kažkokia komisija, užeikite". Verbuotojai darbuojasi kariniame dalinyje, vos atitrauktame iš priešakinių pozicijų: atvažiuoja smeršininkas ir *tampo* iš eilės pusę jūsų kuopos; su kai kuriais kareiviais jis šnekučiuoja tiesiog apie orą ir košę, o kai kuriems skiria užduotį sekti kits kitą ir vadovybę. Sėdi būdelėje meistras ir taiso odinę galanteriją. Įeina simpatingas vyriškis: „Ar jūs negalėtumėte man pataisyti šią sagtį?" Ir tyliai: „Dabar jūs uždarysit dirbtuvę, išeisit į gatvę, ten stovi mašina 37–48, tik atidarykit dureles ir įlipkit, ji nuveš jus kur reikia". (O ten toliau – aišku: „Jūs sovietinis žmogus? Tad jūs turite mums *padėti*".) Tokia taisykla – nuostabus punktas surinkti piliečių skundus! O asmeniškai susitikti su operatyviniu įgaliotiniu – Sidorovų butas, antras aukštas, paskambinti tris kartus, nuo šeštos iki aštuntos vakaro.

Seksotų verbavimo poezija dar laukia savo menininko. Yra gyvenimas regimas – ir yra neregimas. Visur ištemptas voratinklis, ir mes judėdami nepastebime, kaip jis mus apnarplioja.

Verbavimo įrankių rinkinys – kaip visrakčių rinkinys: Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3. Nr. l: „jūs – sovietinis žmogus?"; Nr. 2: pažadėti tai, ko verbuojamasis daug metų bergždžiai siekia teisėtu būdu; Nr. 3: paspausti silpną vietą, pagrasinti tuo, ko verbuojamasis užvis labiausiai bijo; Nr. 4...

Bet juk pasitaiko, kad vos vos tereikia ir spustelėti. Iškviečiamas toks A. G., visi žino, kad iš būdo jis – lepšis. Ir iškart jam: „Sudarykite sąrašą, kurie iš jūsų pažįstamų antisovietiškai nusiteikę". Jis sumišęs, nesiryžta: „Aš nesu tikras..." Nepašoks, netrenks kumščiu: „Kaip jūs drįstate?!" (Kas jau ten pas mus pašoks? Kam čia fantazuoti?..) „Ak, jūs nesate tikras? Tuomet sudarykite sąrašą, už ką jūs garantuojat, kad jie tikri sovietiniai žmonės. Bet įsidėmėkite – garantuojat! Jeigu nors vieną atestuodamas suklysit, iš karto *sėsit* pats! Kodėl gi jūs nerašot?" – „Aš... negaliu garantuoti". – „Ak negalit? Vadinasi, jūs *žinot*, kad jie – antisovietiniai. Tai ir rašykit, apie ką žinot!" Ir muistosi, ir prakaituoja, ir kamuojasi geras triušis A. G., kurio širdis – pernelyg minkšta, nulipdyta dar iki revoliucijos. Jis nuoširdžiai sutiko tą spaudimą, jį primygusį: arba rašyti, kad sovietiniai, arba rašyti, kad antisovietiniai. Trečios išeities jis nemato.

Akmuo – ne žmogus, o ir tą sutrupina.

Laisvėje visrakčių daugiau, nes ir gyvenimas įvairesnis. Lageryje – patys paprasčiausi, gyvenimas supaprastėjęs, apnuogintas, ir varžto sriegimas, ir galvutės skersmuo žinomi. Nr. l, žinoma, lieka: „jūs – sovietinis žmogus?" Labai tinka lojaliesiems, atsuktuvas niekuomet nenusprūsta, galvutė iškart pasiduoda ir smenga. Nr. 2 irgi puikiai veikia: pažadas atleisti nuo bendrųjų darbų, įtaisyti zonoje, duoti papildomai košės, primokėti, sutrumpinti bausmės laiką. Visa tai – gyvenimas, kiekvienas jo laiptelis – gyvybės išsaugojimas. (Karo metais *stuk stuk* ypač susmulkėjo: daiktai brango, o žmonės pigo. Įkinkydavo net už pakelį machorkos.) O Nr. 3 veikia dar geriau: išmesime iš pridurkų! pasiųsime į bendruosius darbus! perkelsime į baudos lagpunktą! Kiekvienas toks laiptelis – laiptelis į mirtį. Ir tas, kuris nesusivilios gabalėliu duonos, pagunda kilstelėti aukštyn, gali susvyruoti ir imtis prašyti, jei jį stums žemyn į bedugnę.

Tai nereiškia, kad lageryje taip jau niekad ir neprireikia pasidarbuoti subtiliau. Kartais vis dėlto prireikia griebtis gudrybės. Majorui Šikinui reikėjo apkaltinti kalinį Gercenbergą, žydą. Jis turėjo pagrindo manyti, jog kaltinamosios medžiagos galėtų pateikti An-

tonas, vokietis belaisvis, žalias septyniolikmetis. Šikinas išsišaukė Antoną ir suskato daiginti jam nacizmo sėklą: kokia šlykšti esanti žydų nacija ir kaip ji pražudžiusi Vokietiją. Antonas užsidegė ir išdavė Hercenbergą. (O kodėl gi aplinkybėms pasikeitus komunistas čekistas Šikinas negalėtų pasidaryti uoliu Gestapo tardytoju?)

Arba štai Aleksandras Stepovojus. Iki pasodinimo jis buvo MVD dalinių kareivis, pasodintas – pagal 58-ąjį straipsnį. Jis visai ne ortodoksas, apskritai jis paprastas vaikinas, lageryje ėmė gėdytis savo buvusios tarnybos ir stropiai ją slėpė suprasdamas, kad tai pavojinga, jeigu pasklis žinia. Tad kaip jį verbuoti? Štai tuo ir verbuoti: apskelbsim, kad tu „čekistas". Jie savo pačių vėliava nusišluostys, kad tik užverbuotų! (Tikinama, kad vis dėlto jis atsilaikė.)

Nebus kitos progos papasakoti, kaip jį pasodino. Vaikinukas buvo mobilizuotas į armiją, o pasiuntė jį tarnauti MVD daliniuose. Iš pradžių – kovoti su banderininkais. Gavęs (irgi iš stukačių) žinią, kad tie ateis iš miško į cerkvę Mišių, cerkvę apsupo ir suėmė išeinančius (pagal fotografijas). Tai vėl – saugojo (civiliniais drabužiais) liaudies deputatus Lietuvoje, kai tie važinėjo į rinkiminius susirinkimus. („Vienas buvo toks drąsus, visuomet atsisakydavo apsaugos!") Tai vėl – saugojo tiltą Gorkio srityje. Jų pačių daliniuose kilo maištas, kai prastai ėmė maitinti, – ir juos pasiuntė už bausmę prie Turkijos sienos. Bet Stepovojus jau tuo laiku sėdo. Jis daug piešdavo, net politinio mokymo sąsiuvinių viršeliuose. Nupiešė kartą kiaulę, ir čia pat kažkas tarstelėjo: „O ar Staliną mokėtum?" – „Mokėčiau". Tučtuojau nupiešė ir Staliną. Ir padavė sąsiuvinį patikrinti. Šito jam pasodinti jau užteko, bet šaudymo pratybose jis generolui matant 400 metrų atstumu pataikė 7 iš 7 ir gavo atostogų, namo. Grįžęs į dalinį papasakojo: medžių nebėr, visus vaismedžius patys iškirto dėl žvėriškų mokesčių. Gorkio karinės apygardos tribunolas. Dar ir ten jis šaukė: „Ak jūs niekšai! Jeigu aš liaudies priešas – tai kodėl jūs liaudžiai matant neteisiat, slepiatės?" Paskui – Burepolomas ir Krasnaja Glinka (sunkaus režimo lageris su tunelio darbais, vien Penkiasdešimt Aštuntasis).

Kitas, kaip sakoma, ir ne dailidė, bet stuksenti mėgsta – tokio nė kalbinti nereikia. Kitą kol pagauni, reikia meškerę užmesti po kelis kartus: praryja masalą. Kas mėgins išsisukinėti, girdi, jam sunku surinkti tikslią informaciją, tam pareikš: „Duokit kokią turit, mes patikrinsim!" – „Bet jeigu aš visai nesu tikras?" – Tai ką – jūs tikras priešas?" Pagaliau

jam tiesiai paaiškins: „Mums gana penkių procentų tiesos, kitkas tegu bus jūsų vaizduotė" (Džidos operai – operatyviniai įgaliotiniai).

Tačiau kartais prisiveikia ir kūmas[1], neužkimba laimikis nei iš trečio, nei iš penkto karto. Retai, bet pasitaiko. Tuomet kūmui belieka užveržti atsarginę kilpelę: paimti parašą, kad niekam neprasitars. Niekur – nei Konstitucijoje, nei Kodekse – nepasakyta, kad tokių parašų apskritai gali būti, kad mes privalome juos padėti, bet – mes prie visko pripratę. Kaipgi galima dar ir čia atsisakyti? Parašą tai jau mes būtinai visi padedam. (O jeigu mes nepasirašytume, jeigu iškėlę koją per slenkstį čia pat kiekvienam sutiktam pasakytume, apie ką kalbėjom su kūmu, – šit ir išsivadėtų visa šėtoniška Trečiojo skyriaus galia, mūsų bailumu ir laikosi jų slaptumas ir jie patys!) Ir lagerio byloje įrašoma atpalaiduojanti laiminga pastaba: *„neverbuoti!"* Tatai – bandinys „96" ar bent jau „84", bet mes negreit apie jį sužinosim, jeigu išvis liksim gyvi. Mes susivoksime iš to, kad atstos nuo mūsų tas nelabasis ir niekuomet daugiau nebekibs.

Tačiau dažniausiai užverbuoti pavyksta. Tiesiog brutaliai spaudžia, spaudžia, kad nei atsisakysi, nei atsikratysi.

Ir veikiai užverbuotasis įskundžia.

Ir pagal tą įskundimą dažniausiai užsmaugia kažkam kaklą antros bausmės porcijos kilpa.

Ir virsta lagerio įskundinėjimas stipriausia lagerio kovos forma: „dvėsk tu šiandien, o aš rytoj!"

Laisvėje ištisą pusę šimtmečio arba keturiasdešimt metų įskundinėjimas buvo visiškai nepavojingas užsiėmimas: joks pavojus iš visuomenės už tai negrėsė, nei tave demaskuos, nei nubaus.

Lageriuose šiek tiek kitaip. Skaitytojas prisimena, kaip stukačius demaskuodavo ir ištremdavo į Kondos salą Solovkų administracijos skyrius. Paskui dešimtmečius stukačiai tarytum žydėjo ir klestė-

[1] Žodis „kūmas" pagal Dalio žodyną reiškia: „susisaistęs *dvasinės* giminystės ryšiais, krikšto tėvas. Matyt, pritaikytas lagerio operui labai taikliai, visiškai pagal kalbos dvasią. Tik su pašaipa, būdinga zekams.

jo. Bet protarpiais kai kur susiburdavo grupelė valingų ir energingų zekų ir paslapčia pratęsdavo Solovkų tradiciją. Kartais primušdavo (užmušdavo) stukačių, neva įtūžusi minia nulinčiuodavo pagautą vagį (nulinčiavimas lagerio supratimu beveik teisėtas). Kartais (Vatlago 1-ajame punkte per karą) gamybos pridurkai administracine tvarka nurašydavo iš savo objekto pačius kenksmingiausius stukačius „dalykiniais sumetimais". Čia operas vargu ar galėdavo padėti. Kiti stukačiai suprasdavo ir aprimdavo.

Daug lageryje dėta vilčių į atvykstančius fronto karius – šit kas griebs stukačius už pakarpos! Deja, kariškiai nuvylė lagerio kovotojus: iškritę iš savo armijos, šie kariauninkai, minosvaidininkai ir žvalgai, visiškai nusmurgo, niekam nebetiko.

Reikėjo dar įsiūbuoti varpo šerdį, padėlioti laiko metrą, kol Archipelage stukačiams ims svilti padai.

* * *

Šiame skyriuje man stinga medžiagos. Kažko nenoromis lagerininkai man pasakoja, kaip buvo verbuojami. Tad papasakosiu apie save.

Tik įgavęs lagerio patirties, apsitrynęs ir paskui atsigręžęs atgal supratau, kaip nerimtai, kaip niekingai pradėjau savo bausmės metus. Karininko kailyje įpratęs prie nepelnytai aukštos padėties tarp kitų, aš ir lageryje vis veržiausi į kažkokias pareigybes ir tučtuojau iš jų iškrisdavau. Ir laikiausi įsikibęs to kailio – palaidinės, galifė, milinės, stengiausi jo neiškeisti į lagerio slepiamosios spalvos draiskalus! Naujomis sąlygomis dariau naujoko klaidą: išsiskyriau iš aplinkos.

Ir pats pirmasis kūmas, Naujosios Jeruzalės, snaiperio akimi iškart mane nužiūrėjo. O Kalugos užkardoje, kai tik iš dažytojų prasimušiau į normuotojo padėjėjus, vėl išsitraukiau tą uniformą – ak, kaip maga atrodyti vyriškai ir dailiai! Be to, gyvenau išgamų kambaryje, ten generolai dar ne taip rengėsi.

Man ir iš galvos išgaravo, kaip ir kam rašiau Naujojoje Jeruzalėje autobiografiją. Vieną vakarą pusiau gulom savo lovoje skaitinėjau fizikos vadovėlį, Zinovjevas kažką čirškino ir pasakojo, Oračevskis

ir Prochorovas gulėjo susikėlę kojas ant lovos galo, – ir staiga įėjo vyresnysis prižiūrėtojas Seninas (matyt, tai ne tikroji jo pavardė – jis net nebuvo rusas, – o lagerio slapyvardis). Jis tarytum nepastebėjo nei tos plytelės, nei tų užkeltų batų – atsisėdo ant kažkieno lovos ir įsitraukė į bendrą šneką.

Veidu ir manieromis jis man nepatiko, tas Seninas, per daug švelniomis akimis šaudė, bet jau koks buvo susikultūrinęs! koks išsiauklėjęs! kaip skyrėsi jis nuo mūsų prižiūrėtojų – chamų, nusmurgėlių ir beraščių. Seninas buvo ne kas kitas, o studentas! – ketvirto kurso studentas, tik neprisimenu, kokio fakulteto. Matyt, jis labai gėdijosi emvedisto uniformos, bijojo, kad bendrakursiai nepamatytų jo mėlynais antpečiais mieste, ir todėl atvažiavęs budėti apsivilkdavo uniformą vachtoje, o išvažiuodamas – nusivilkdavo. (Štai kur šiuolaikinis herojus romanistams! Įsivaizduokim, kad caro laikais pažangus studentas uždarbiautų kalėjime prižiūrėtoju!) Beje, kultūringas tai kultūringas, bet vaikyti senuką arba įkišti juodadarbį trims paroms į karcerį jam buvo vieni niekai.

Tačiau mūsų kambaryje jis mėgo varinėti inteligentiškas šnekas: pasirodyti suprantąs mūsų subtilias sielas, kad ir mes įvertintume jo sielos subtilumą. Taip ir dabar – jis žvaliai pasakojo mums kažką iš miesto gyvenimo, kažką apie naują filmą ir staiga nežymiai, kad kiti nepastebėtų, davė man ženklą – išeiti į koridorių.

Išėjau nieko nesusigaudydamas. Po kelių mandagių frazių, kad nekristų į akis, Seninas irgi atsistojo ir nusivijo mane. Ir liepė tučtuojau eiti į operatyvinio įgaliotinio kabinetą – ten vedė aklini laiptai, kur nieko negalėjai sutikti. Ten ir sėdėjo suopis.

Aš jo kaip gyvas nebuvau regėjęs. Nuėjau apmirusia širdžia. Ko aš bijau? Bijau, ko kiekvienas lagerininkas bijo: kad neįkrėstų man antros porcijos. Dar metai nebuvo praėję nuo mano tardymo, dar man visur ima skaudėti vien išvydus tardytoją už rašomojo stalo. O jeigu vėl įniks rausti ankstesnę bylą: dar kokius nors dienoraščio puslapius, dar kokius nors laiškus.

Stuk stuk stuk.

– Prašom.

Atidarau duris. Mažas, jaukiai apstatytas kambarys, lyg visai ne Gulage. Stovi ir maža sofutė (gal čia jis atsitempia mūsų moteris), ir radijo imtuvas „Filips" etažerėje. Jame žiba spalvota akutė, tyliai sklinda kažkokia švelni, labai maloni melodija. Nuo tokio gryno garso ir nuo tokios muzikos visiškai atpratęs, iš karto atsipalaiduoju: kažkur eina gyvenimas! Dieve mano, mes jau įpratome laikyti savo gyvenimą – gyvenimu, o jis ten kažkur eina, ten kažkur...

– Sėskitės.

Ant stalo – lempa raminamu gaubtu. Už stalo krėsle – operas, kaip ir Seninas – toks pat inteligentiškas, juodbruvas, mažai įžvelgiamo veido. Mano kėdė – irgi pusminkštė. Kaip viskas malonu, jeigu jis nepradės manęs kuo nors kaltinti, nepradės vėl traukti senų dzinguliukų.

Bet ne, jo balsas visai ne priešiškas. Jis teiraujasi apskritai apie gyvenimą, apie savijautą, kaip man sekasi apsiprasti su lageriu, ar patogu man pridurkų kambaryje. Ne, taip tardyti nepradedama. (Bet kur aš girdėjau šią žavingą melodiją?..)

O dabar visiškai natūralus klausimas, net iš paprasto smalsumo:

– Na ir kaip po to visko, ką jūs patyrėte, ką išgyvenote, – ar jūs tebesate sovietinis žmogus? Ar ne?

A? Ką atsakyti? Jūs, ainiai, šito negalite suprasti: ką tu dabar atsakysi? Aš girdžiu, aš girdžiu, normalūs laisvi žmonės, jūs šaukiate man iš 1990 metų: „Pasiųsk tu jį po...! (O gal ainiai tokiomis frazėmis nebekalbės? Aš manau, kalbės!) Pasodino, pribaigė – ir dar jam sovietinis žmogus!"

Iš tikrųjų, po visų kalėjimų, visų susitikimų, kai į mane siūbtelėjo informacija iš viso pasaulio – na kaip aš galiu išlikti sovietinis? Kur, kur atsilaikydavo koks nors sovietiškumas prieš objektyvią informaciją?

Ir jeigu jau aš būčiau tiek perauklėtas kalėjimo, kiek jo apšviestas, žinoma, būčiau turėjęs iškart atrėžti: „Ne! Ir eikit jūs po...! Nusibodo man dėl jūsų smegenis džiovinti! Leiskit po darbo atsipūsti!"

Bet juk mes buvome išauklėti paklusnumo dvasia, brolyčiai! Juk jeigu „kas prieš?.. kas susilaikė?.." – niekaip ranka nepakils, niekaip. Net nuteistajam, kaip gali liežuvis apsiversti: aš – ne sovietinis...?

– OSO nutarime sakoma, kad – antisovietinis, – atsargiai išsisukinėju.

– OSO-o, – numoja jis be jokios pagarbos. – Bet jūs pats ką jaučiate? Jūs – tebesate sovietinis? Ar pasikeitėte, pasidavėte pykčiui?

Negarsiai, taip tyrai plaukia ta melodija, ir nesiderina prie jos mūsų slogus, glitus, niekingas pokalbis. Viešpatie, koks tyras ir koks nuostabus gali būti žmogaus gyvenimas, bet dėl valdžios viršūnių egoizmo mums niekados neleidžiama jo pasiekti. Moniuška? – ne Moniuška. Dvoržakas? – ne Dvoržakas... Atsikabintum tu, šunie, leistum nors paklausyti.

– Kodėl aš turėčiau pasiduoti pykčiui? – stebiuosi. (Kodėl gi, iš tikrųjų? „Pasiduoti pykčiui" nieku gyvu nevalia, tai jau kvepia nauju tardymu.)

– Tai, vadinasi, sovietinis? – griežtai, bet ir skatinamai, kamantinėja operas.

Kad tik atžariai neatsakyčiau. Kad tik neišsiduočiau, koks aš dabar. Pasakyk – antisovietinis, tai ir užtaisys lagerio bylą, sulipdys antrą porciją, lengvai.

– Širdyje, viduje – kuo jūs save laikote?

Kaip baisu: žiemą, per tokias pūgas, važiuoti į Užpoliarę. O čia aš susitvarkęs, miegoti sausa, šilta, net patalynę turiu. Maskvoje žmona ateina pas mane į pasimatymus, atneša maisto... Kur važiuoti? ko važiuoti, jei galima pasilikti?.. Na kas čia gėdinga – pasakyti „sovietinis". Sistema – socialistinė.

– Aš tai save... t-taip... sovietiniu...

– Ak sovietiniu! Čia jau kita kalba, – džiaugiasi operas. – Dabar mes galime su jumis pasišnekėti kaip du sovietiniai žmonės. Vadinasi, mudviejų viena ideologija, bendri tikslai, – (tik kambariai skirtingi), – ir mudu turime veikti išvien. Jūs *padėsite*, mums, mes – jums...

Jaučiu, kad jau įkliuvau... Dar čia ta muzika... O jis kruopščiai neria ir neria kilpeles: aš turįs padėti jam orientuotis. Galįs tapti atsitiktiniu kai kurių pokalbių liudytoju. Turėsiąs apie juos pranešinėti...

Va šito aš niekuomet nepadarysiu. Tą šaltai žinau širdyje: sovietinis ne sovietinis, bet kad apie politinį pokalbį aš jums pranešinė-

čiau – nesulauksit! Tačiau – atsargiai, atsargiai, reikia kažkaip palengvėle sumėtyti pėdas.

– Šito aš... nesugebėsiu, – atsakau kone apgailestaudamas.

– Kodėl gi? – rūstėja mano ideologinis kolega.

– Ogi todėl... kad ne tokio aš charakterio... – (Kaip čia tau švelniau pasakius, niekše?) – Todėl, kad... aš nesiklausau... neįsimenu...

Jis pastebi, kad mane kažkaip veikia muzika, – ir išjungia ją. Tylu. Gęsta jauki spalvota gerojo pasaulio akutė. Kabinete – suopis ir aš. Juokai į šalį.

Kad bent jie žinotų šachmatų taisykles: tris sykius kartojamas ėjimas ir fiksuojamos lygiosios. Bet ne! Visur tingūs, čia jie netingūs: šimtą kartų jis monotoniškai šachuoja mane iš to paties langelio, šimtą kartų aš slepiuosi už to paties pėstininko ir vėl išlendu iš už jo. Skonio jis neturi, laiko – per akis. Aš pats pakišau save po amžinuoju šachu, apsiskelbęs sovietiniu žmogumi. Žinoma, kiekvienas iš šimto kartų turi kažkokį atspalvį: kitas žodis, kita intonacija.

Praeina valanda, praeina ir antra. Mūsų kamera jau miega, o jam kur skubėti, juk toks ir yra jo darbas. Kaip atsikratyti? Kokie jie klampūs! Jis jau padarė užuominą ir apie etapą, ir apie bendruosius darbus, jau išsakė įtarimą, kad aš amžinas priešas, ir persimetė vėl prie vilties, kad aš – amžinas draugas.

Nusileisti – negaliu. Ir į etapą nesinori važiuoti žiemą. Nusiminęs galvoju: kuo visa tai baigsis?

Ūmai jis nusuka šneką apie vagis. Girdėjęs iš prižiūrėtojo Senino, kad aš griežtai smerkiu vagis, kad buvau su jais susiniovęs. Atkuntu: čia – ėjimų permaina. Taip, aš jų neapkenčiu. (Bet žinau, kad *jūs* juos mėgstat!)

Ir kad mane galutinai sugraudintų, jis piešia tokį vaizdą: Maskvoje mano žmona. Be vyro ji priversta vaikščioti gatvėmis viena, kartais ir naktį. Gatvėse dažnai nurenginėja. Štai tie patys blatnieji, kurie bėga iš lagerių. (Na, kuriuos jūs amnestuojat!) Tad nejaugi aš atsisakysiu pranešinėti operatyviniam įgaliotiniui apie blatnųjų rengiamus pabėgimus, jeigu apie tai sužinosiu?

Ką gi, blatnieji – priešai, negailestingi priešai, ir prieš juos tikriausiai visos priemonės geros... Geros ne geros, o svarbiausia – dabar gera išeitis. Tai lyg ir...

– Galiu. Šitai – galiu.

Tu pasakei! Tu pasakei, o kipšui vieno žodelio ir tereikia! Ir jau švarus lapas plazda prieš mane ant stalo:

„Įsipareigojimas

Aš (rekomenduojamojo pavardė) įsipareigoju lagerio sektoriaus operatyviniam įgaliotiniui pranešinėti apie..."

– ...kalinių rengiamus pabėgimus...

– Bet mes kalbėjom tik apie blatnuosius!

– O kas daugiau bėga, jei ne blatnieji?.. Kaip aš oficialiame dokumente rašysiu „blatnųjų"? Juk tai žargonas. Aišku ir taip.

– Bet taip keičiasi visa prasmė!

– Na, vis dėlto aš matau: jūs – *ne mūsų* žmogus ir su jumis reikia kalbėtis visai kitaip. Ir – ne šičia.

O, kokie baisus žodžiai – „ne šičia", kai lauke pūga, kai tu pridurkas ir gyveni simpatingame išgamų kambaryje! Kurgi tas „ne šičia"? Lefortove? Ir kaip – „visai kitaip"? Galų gale nė vieno pabėgimo lageryje man esant nebuvo, tikimybė tokia pat kaip meteorito nukritimas. O jeigu ir bėgs – koks kvailys iš anksto apie tai šnekės? Vadinasi, aš nesužinosiu. Vadinasi, neturėsiu ko ir pranešinėti. Galų gale tai visai nebloga išeitis... Tiktai...

– Nejaugi negalima apsieiti be to popieriuko?

– Tokia tvarka.

Atsidūstu. Raminuosi išlygomis ir dedu parašą, jog pardaviau sielą. Pardaviau sielą, kad išgelbėčiau kūną. Viskas? Galima eiti?

O, ne. Dar bus: „niekam nesakysiu". Bet dar prieš tai – tame pačiame popieriuke:

– Jums reikia pasirinkti pseudonimą.

Pseudonimą?.. Ak, *slapyvardį*! Taip taip taip, juk informatoriai privalo turėti slapyvardį! Dieve mano, kaip greit aš nusiritau! Vis dėlto jis mane apmulkino. Figūros sustumtos, matas pripažintas.

Ir visa vaizduotė išgaruoja iš mano tuštutėlės galvos. Visuomet moku surasti pavardes dešimčiai herojų. O dabar negaliu sugalvoti jokio slapyvardžio. Lyg klausydamasis, kas dedasi lauke, jis gailiaširdiškai man pasakinėja:

– Na kad ir Vetrovas.

Ir aš parašiau įsipareigojimo pabaigoje – „Vetrov". Tos šešios raidės išdegina mano atmintyje gėdingas žaizdas.

Juk aš norėjau numirti su žmonėmis! Buvau pasiryžęs numirti su žmonėmis! Kaip išėjo, kad likau gyventi virtęs šunimi?..

O įgaliotinis kiša mano įsipareigojimą į seifą – tai jo vakarinės pamainos išdirbis, ir jis maloniai man paaiškina: čionai, į kabinetą, ateidinėti nereikia, tai užtrauktų įtarimą. O prižiūrėtojas Seninas – patikėtinis, ir visus pranešimus (įskundimus!) reikia nepastebimai perduoti per jį.

Taip gaudo paukščiukus. Pirmiausia turi įstrigti nagutis.

Tais metais aš tikriausiai nebūčiau mokėjęs sustoti prie šios ribos. Juk už kaŕčių neišsilaikęs – už uodegos neišsilaikysi. Pradėjęs slysti – turi slysti ir kristi toliau.

Bet kažkas man padėjo susilaikyti. Susitikus Seninas ragino: na, na? Aš skėstelėdavau rankomis: nieko negirdėjau. Blatniesiems aš svetimas ir negaliu su jais susibičiuliauti. O čia lyg tyčia – nebėgo, nebėgo, ir staiga ilgapirštis iš mūsų lageriuko išmovė. Tuomet – apie kitką! apie brigadą! apie kambarį! – primygtinai reikalavo Seninas. – Apie kitką aš nežadėjau! – dariausi kietesnis (jau ėjo ir pavasariop). Vis dėlto šiek tiek laimėjau, kad mano įsipareigojimas buvo dalinis – tik dėl pabėgimų.

O čia mane specialiu ministerijos paliepimu iškėlė į „šarašką". Taip ir pasibaigė. Nė karto daugiau man neteko pasirašyti „Vetrovu". Tačiau ir šiandien pašiurpstu susidūręs su šia pavarde.

O, kaip sunku, kaip sunku tapti žmogumi! Net jeigu tu perėjai frontą ir tave bombardavo, ir minos po tavimi sproginėjo – tai dar tiktai narsumo pradžia. Tai dar – ne viskas...

Praėjo daug metų. Buvo „šaraškos", buvo speclageriai. Laikiausi aš nepriklausomai, vis įžūliau, daugiau niekuomet operatyvinis skyrius nelepino manęs savo prielankumu, ir aš papratau gyventi lengvai alsuodamas, kad mano byla paženklinta žyme: „neverbuoti!"

Išsiuntė mane į tremtį. Pragyvenau ten veik trejus metus. Jau ėmė laisvėti ir tremtis, jau paleido keletą tautybių. Jau pasižymėti į komendantūrą mes, likusieji, eidavome pokštaudami. Jau praėjo ir XX suvažiavimas. Jau viskas atrodė amžinai baigta. Aš kūriau smagius planus, kaip važiuosiu į Rusiją, kai tik būsiu paleistas. Ir staiga einant iš mokyklos kiemo mane vardu tėvavardžiu maloniai pašaukė kažkoks gerai apsirengęs (civiliškai) kazachas ir pasiskubino man paspausti ranką.

– Eime pasišnekėsim! – lipšniai mostelėjo jis komendantūros pusėn.

– Kad man reikia eiti pietų, – kračiausi.

– O vėliau vakare būsite laisvas?

– Ir vakare taip pat ne. – (Laisvais vakarais aš rašiau romaną.)

– Na, o kada rytoj?

Tai prikibo. Teko paskirti rytdienai. Maniau, jis kalbės ką nors apie mano bylos peržiūrėjimą. (Iki to laiko buvau pridaręs žioplysčių: parašęs aukščiau, kad remiantis „Adenauerio amnestija" būtų anuliuota tremtis, vadinasi, atsidūręs prašytojo padėtyje. Šituo negalėjo nepasinaudoti GB!) Tačiau operatyvinis įgaliotinis iš apskrities iškilmingai įsitaisė rajono MVD viršininko kabinete, užrakino duris ir aiškiai buvo nusiteikęs kelių valandų pokalbiui, apsunkintam dar to, kad jis nekaip kalbėjo rusiškai. Vis dėlto baigiantis pirmajai valandai supratau, kad ne mano bylą peržiūrėti jam rūpi, o sugundyti mane tapti stukačiumi. (Matyt, paleidus dalį tremtinių, stukačių kadrai išretėjo.)

Man pasidarė juokinga ir pikta; pikta todėl, kad kiekvienas pusvalandis man buvo labai brangus; o juokinga dėl to, kad 1956 metų kovo mėnesį toks pokalbis taip rėžė ausį, lyg kas negrabiai raižy-

tų peiliu skersai lėkštę. Pamėginau švelniai paaiškinti, kad dabar ne tas laikas, – kur tau, jis kaip rimtas buldogas stengėsi nepaleisti grobio iš dantų. Kiekvienas atšilimas visuomet ateina į provinciją trejetu, penketu, dešimčia metų pavėlavęs, tik atšalimas – bemat. Jis dar visai nesuprato, kas iš tiesų bus 1956 metai! Tada jam priminiau, kad juk ir MGB panaikinta, bet jis gyvai ir džiugiai įrodinėjo, girdi, KGB – tas pat, ir etatai tie patys, ir užduotys tos pačios.

Man iki tol jau buvo susiformavęs kažkoks vėjavaikiškas požiūris į tą garbią įstaigą. Jutau, kad visiškai sulig epochos dvasia būtų pasiųsti ją ten, kur jos vieta. Tiesioginių pasekmių sau aš nė kiek nebijojau – jų tais puikiais metais negalėjo būti. Ir labai smagu būtų trenkus durimis pasprukti nuo jo.

Bet pagalvojau: o mano rankraščiai? Dienų dienas jie guli mano pirkelėje, saugomi menkutės spynos ir dar mažytės gudrybės viduje. O naktimis aš juos išsitraukiu ir rašau. Užrūstinsiu KGB – ieškos, kaip man atsikeršyti, mane sukompromituoti, ir staiga suras rankraščius?

Ne, reikia susitarti gražiuoju.

O, šalis! O, prakeikta šalis, kur pačiais laisviausiais mėnesiais vidujai pats laisviausias žmogus negali sau leisti susikivirčyti su žandarais!.. Negali į akis jiems išdrožti visko, ką apie juos mano!

– Aš sunkus ligonis, šit kaip. Liga neleidžia man akylai įsižiūrėti, įsistebėti. Rūpesčių man ir taip užtenka. Nebekalbėkime apie tai.

Žinoma, niekingas atsikalbinėjimas, niekingas, nes pačią teisę verbuoti aš jam pripažįstu, o reikia išjuokti ir sutriuškinti kaip tik šitai.

O jis dar nenorėjo sutikti, akiplėša! Jis dar pusę valandos įrodinėjo, kad ir sunkus ligonis taip pat turi bendradarbiauti!.. Bet matydamas, jog aš visiškai nepalenkiamas, sumetė:

– O pažymą kokią atliekamą turite?

– Kokią pažymą?

– Na, kad jūs toks ligonis.

– Pažymą – turiu.

– Tai atneškite pažymą.

Juk jam išdirbis reikalingas, darbo dienos išdirbis! Pateisinimas, kad kandidatūra buvo numatyta teisingai, bet nežinota, jog žmogus taip rimtai serga. Pažyma jam buvo reikalinga ne šiaip pasiskaityti, o – įsegti ir taip sumanymą užbaigti.

Atidaviau jam pažymą, ir šitaip atsiteisėme.

Tai buvo patys laisviausi mūsų šalies mėnesiai per pusę šimtmečio!

O kas pažymos neturėjo?

* * *

Opero sumanumas pasireiškia tuo, kad iškart mokėtų parinkti tinkamą visraktį. Viename Sibiro lagery pabaltijietį U., gerai mokantį rusiškai (todėl jį ir pasirinko), šaukia „pas viršininką", o viršininko kabinete sėdi kažkoks nepažįstamas kumpanosis kapitonas hipnotizuojančiu kobros žvilgsniu. „Gerai uždarykite duris!" – labai rimtai perspėja jis, tarytum tuoj ims ir įsiverš priešai, o pats iš po gauruotų antakių nenuleidžia nuo U. svilinančių akių, ir U. jau sugniūžta, kažkas jį jau degina, kažkas dusina. Prieš išsišaukdamas U. kapitonas, aišku, surinko apie jį visas žinias ir dar už akių įsivaizdavo, kad Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3, Nr. 4 – visi atkrinta, kad čia tiks pats paskutinis ir pats tvirčiausias visraktis, bet dar keletą minučių jis svilina neapniauktas, neapsaugotas U. akis, tikrindamas savo kobriškomis akimis, o kartu paralyžiuodamas jo valią, jau nemačiom iškeldamas viršum jo tai, kas tuojau užgrius.

Operas gaišta laiką tik mažai įžangai, bet kalba ne abstrakčiu politinio rašto tonu, o – įsitempęs, kaip apie tai, kas dabar arba rytoj sprogs ir jų lagpunkte: „Jums žinoma, kad pasaulis susiskirstęs į dvi stovyklas, viena iš jų bus sumušta, ir mes gerai žinome kokia. Jūs žinote – kokia?.. Taigi jei jūs norite likti gyvas, turite atsiplėšti nuo beviltiško kapitalistinio kranto ir šlietis prie naujo kranto. Žinote Lacio „Į naują krantą"?" – Ir dar keletas tokių frazių, o pats nenuleidžia karšto grasančio žvilgsnio ir, galutinai išsiaiškinęs visrakčio numerį, nerimastingai pabrėždamas sako: *„O kai jūsų šeima?"* Ir visus šeimos narius vadina tiesiai vardais! Jis prisimena, po kiek metų vaikams! Vadinasi, jau knisinėjosi po šeimą,

tai labai rimta! „Žinoma, jūs suprantate", – hipnotizuoja jis, – kad jūs su šeima – neatskiriami. Jeigu suklysite jūs ir žūsite – tučtuojau žus ir jūsų šeima. *Išdavikų šeimų* (jau jis kelia balsą) mes nepaliekame gyventi sveikoje sovietinėje aplinkoje. Taigi: pasirinkite tarp dviejų pasaulių! tarp gyvenimo ir mirties! Aš siūlau jums prisiimti įsipareigojimą padėti ČK operatyviniam skyriui! Jeigu jūs atsisakysite, visa jūsų šeima bus tučtuojau pasodinta į lagerį! Mūsų rankose – absoliuti valdžia (ir jo teisybė!), ir mes nepratę atsisakyti savo sprendimų (ir vėl jo teisybė!). Jeigu mes pasirinkome jus – jūs dirbsite su mumis!"

Visa tai užgriuvo ant U. galvos netikėtai, jis nebuvo pasirengęs, jam nė į galvą neatėjo, jis manė, kad įskundinėja niekšai, bet kad pasiūlys – jam? Smūgis – tiesus, be apgaulingų judesių, be laiko plyšelio, ir kapitonas laukia atsakymo, štai sprogs ir viską susprogdins! Ir U. galvoja: o kas jiems yra negalima? Kada jie yra pasigailėję kieno nors šeimos? Nesivaržydami „išbuožino" juk šeimas ligi mažo vaiko ir su pasididžiavimu apie tai rašė laikraščiuose. Matė U. ir Organų darbus 1940–1941 metais Pabaltijyje, ėjo į kalėjimų kiemus žiūrėti krūvomis suverstų lavonų, sušaudytų traukiantis. Ir 1944-aisiais klausė Pabaltijo laidų iš Leningrado. Kaip dabar kapitono žvilgsnis, taip ir tos laidos buvo kupinos grasinimų, pulsavo kerštu. Jose buvo žadama susidoroti *su visais*, absoliučiai su visais, kas padeda priešui[1]. Tad kas juos privers parodyti gailestingumą dabar? Prašyti – neverta. Reikia rinktis. (Tik štai ko dar U. nesupranta, ir pats pasidavęs legendai apie Organus: neturi ši mašina tokios nuostabios sąveikos ir darnos, kad šiandien jis atsisakytų tapti stukačiumi Sibiro lagpunkte, o po savaitės jo šeimą jau vežtų į Sibirą. Ir dar vieno dalyko jis nesupranta. Nors ir kokia bloga jo nuomonė apie Organus, bet jie dar blogesni: veikiai išmuš valanda, ir visos tos šeimos, visi tie šimtai tūkstančių šeimų pajudės į bendrą tremtį, į pražūtį, nepasitikrinusios, kaip elgiasi lageryje tėvai.)

[1] O pedagogas, o gamyklos darbininkas, o tramvajaus konduktorius, o kiekvienas, kuris savo darbu pelnosi duoną, – juk visi jie padeda! Nepadeda okupantams tik spekuliantas turguje ir partizanas miške! Kraštutinis šių neapgalvotų Leningrado laidų tonas pastūmėjo kelis šimtus tūkstančių žmonių bėgti į Skandinaviją 1944 metais.

Baimė dėl savęs vieno nebūtų jo privertusi susvyruoti. Tačiau U. įsivaizdavo savo žmoną ir dukterį lagerio sąlygomis – šituose barakuose, kur net užuolaidėlėmis nesidangsto paleistuvystė ir kur nėra jokios apsaugos moteriai, jaunesnei kaip šešiasdešimties. Ir jis – išsigando. Visraktis buvo parinktas teisingai. Niekas nebūtų paveikę, o šitai – paveikė.

Na, jis dar delsia: man reikia pagalvoti. Gerai, tris dienas galvokite, tik nesitarkite nė su vienu žmogumi. *Už išplepėjimą jūs būsite sušaudytas!* (U. eina tartis su tautiečiu – tuo pačiu, prieš kurį pasiūlys jam parašyti ir pirmąjį įskundimą, su juo drauge abu ir suredaguos. Ir tas pripažins, jog nevalia rizikuoti šeima.)

Antrąkart apsilankęs pas kapitoną, U. duoda velnišką raštelį, gauna užduotį ir ryšį: čionai daugiau neiti, žinias perdavinėti per vaikščiojantį be konvojaus pridurką Frolą Riabininą.

Tai – svarbi lagerio opero darbo sudėtinė dalis: štai tie rezidentai, išbarstyti po lagerį. Frolas Riabininas – garsiausiai laido liežuvį žmonėse, linksmas vyras, Frolas Riabininas – populiarus asmuo, Frolas Riabininas turi kažkokį „blatną" darbelį, atskirą kabiną ir visuomet atliekamą rublį. Opero padedamas, jis permanė lagerio gyvenimo gelmę ir sraujymę ir lengvai ten nardo. Štai tie rezidentai ir yra lynai, kuriais laikosi visas tinklas.

Frolas Riabininas pamoko U., kad įskundimus perduoti reikia tamsiame užkaboryje („mūsų darbe svarbiausia – konspiracija"). Jis pasišaukia U. ir į savo kabiną: „Kapitonas jūsų pranešimu nepatenkintas. Reikia taip rašyti, kad susidarytų prieš žmogų *medžiaga*. Tuoj aš jus pamokysiu".

Ir tas peniukšlis moko apsiblaususį, sugniužusį, inteligentišką U., kaip reikia rašyti prieš žmones šlykštybes! Tačiau rūškanas U. veidas paakina Riabininą padaryti savo išvadą: šitam medūzai reikia pakelti ūpą, ugnies jam įpūsti! Ir jis sako jau bičiuliškai: „Klausykit, jums sunku gyventi. Kartais norisi ko nors prisidurti prie davinio. Kapitonas nori jums padėti. Va, imkit!" – ir, išsitraukęs iš piniginės penkiasdešimt rublių (čia kapitono! vadinasi, kaip laisvai

jie švaistosi pinigais, nereikia atsiskaitinėti buhalterijai, visoje šalyje gal tik jie vieni!), kiša juos U.

Išvydus tą blyškią žalsvą rupūžę, brukamą į rankas, ūmai išsisklaido U. visi kapitono lyg kobros kerai, visa hipnozė, visa nedrąsa, visa baimė net dėl šeimos, visas šis atsitikimas, visa jo prasmė įsikūnija tame šlykščiame popieriuke su žalsva limfa, paprasčiausiuose Judo sidabriniuose. Ir jau nesvarstydamas, kas laukia šeimos, vienu mostu nublokšdamas bjaurastį, U. atstumia penkiasdešimtinę, o nenuovokus Riabininas bruka atgal, – U. nusviedžia ją ant grindų ir atsistoja jau kalną nusivertęs, jau laisvas ir nuo Riabinino pamokslų, ir nuo kapitonui duoto parašo, laisvas nuo visų popierinių sąlygiškumų prieš didžiąją žmogaus pareigą! Jis išeina neatsiklausęs. Eina per zoną, ir neša jį lengvos kojos: „Laisvas! Laisvas!"

Na, nevisiškai taip. Bukaprotis operas dar būtų tempęs. Bet kapitonas kobra suprato, jog kvailas Riabininas sugadino, ne tą visraktį paėmė. Ir daugiau tame lageryje čiuptuvai U. nutverti nebemėgino, Riabininas praeidavo pro šalį nesisveikindamas. U. aprimo ir džiaugėsi. O čia ėmė siųsti į speclagerius, ir jis pateko į Steplagą. Juo labiau manė, kad su tuo etapu viskas pasibaigė.

Bet ne! Žymė, matyt, liko. Kartą naujoje vietoje U. buvo iškviestas pas pulkininką. „Sako, jūs sutikote su mumis dirbti, bet *nesate vertas pasitikėjimo*. Gal jums blogai paaiškino?"

Tačiau šis pulkininkas jau visai nežadino U. baimės. Be to, per tą laiką U. šeimą, kaip ir daugelio pabaltijiečių šeimas, išvežė į Sibirą. Abejonių neliko: reikia atsiplėšti nuo jų. Bet kokią rasti dingstį?

Pulkininkas perdavė U. leitenantui, kad tas dar jį įkalbėtų, ir tas skačiojosi, grasino ir gundė pažadais, o U. tuo laiku laužė galvą: kaip čia tvirčiau ir ryžtingiau atsisakius?

Išsilavinęs ir netikintis žmogus, U. vis dėlto sugalvojo, kad jų atsikratys tik pasiteisindamas Kristumi. Nelabai tai buvo principinga, bet suveikė. Jis pamelavo: „Aš turiu jums atvirai pasakyti. Esu išauklėtas krikščioniškai, todėl dirbti su jumis man absoliučiai neįmanoma!"

Ir – viskas! Ilgiausi leitenanto pliurpalai buvo lyg kirviu nukirsti! Jis suprato, kad nieko neišdegs. „Reikalingas jūs mums kaip šuniui penkta koja! – suriko įtūžęs. – Rašykite atsisakymą raštu! (Vėl raštu.) Taip ir rašykite, apie dievulį paaiškinkite!“

Matyt, kiekvieną stukačių jie turi pridengti atskiru popierėliu, kaip ir atidengia. Pasiteisinimas Kristumi visiškai patenkino ir leitenantą: niekas iš operatyvinių čekistų nepapeiks jo, kad galima buvo dar ko nors imtis.

O ar neatrodo nešališkam skaitytojui, kad išlakstys jie nuo Kristaus kaip velniai nuo kryžiaus ženklo, nuo varpų, skambinančių rytmetinėms pamaldoms?

Štai kodėl mūsų režimas niekuomet nesuartės su krikščionybe! Ir tuščiai prancūzų komunistai pranašauja.

Tryliktas skyrius

IŠSINĖRĘS IŠ ODOS, DAR IR ANTRĄ ATIDUOK!

Ar galima nukirsti galvą, jeigu ji jau nukirsta? Galima. Ar galima nulupti žmogui odą, jeigu kartą jau ją nunėrė? Galima!

Visa tai išrasta mūsų lageriuose. Visa tai sumanyta Archipelage. Ir tegu nesako, kad tiktai *brigada* – komunizmo indėlis į pasaulinį bausmių mokslą. O *antroji lagerio bausmė* – argi ne indėlis? Srautai, skalaujantys Archipelagą iš lauko pusės, nesudūžta čia, nenuteka laisvai, bet dar kartą perpumpuojami antrinių tardymų vamzdžiais.

O, palaimintos tos negailestingos tironijos, tos despotijos, tos didžiausių laukinių šalys, kur sykį areštuoto nebegalima areštuoti antrąkart! Kur pasodintojo į kalėjimą jau nėra kur daugiau sodinti. Kur nuteistojo jau nebešaukia į teismą. Kur pasmerktojo nebegalima daugiau pasmerkti!

O mūsų šalyje visa tai – galima. Paguldytą ant menčių, galutinai pražudytą, nevilties priblokštą žmogų dar kaip patogu pritrenkti kirvio pentimi! Mūsų kalėjimo sargų etika – gulintį mušk! Mūsų operatyvinių įgaliotinių etika – išsigrįsk kelią lavonais!

Galima sakyti, lagerio tardymas ir lagerio teismas irgi atsirado Solovkuose, bet ten tiesiog sugindavo po varpine ir talžydavo. O penkmečių ir metastazių laikais ėmė vietoj kulkos taikyti antrą lagerio bausmę.

O ir kaip be antros (trečios, ketvirtos) bausmės porcijos Archipelago prieglobstyje išlaikytum ir tenai sunaikintum visus, tam numatytus?

Terminų regeneracija kaip gyvatės žiedų ataugimas – Archipelago gyvenimo forma. Kiek plūkiasi mūsų lageriai ir stingsta mūsų

tremtis, tiek laiko ir tvyro virš nuteistųjų galvų ta juoda grėsmė: gauti naują bausmės porciją dar nebaigus pirmosios. Antrą lagerio bausmę duodavo visada, bet labiausiai – 1937–1938 ir karo metais. (1948–1949-aisiais pakartotinių bausmių našta buvo perkelta laisvėn: neapsižiūrėjo, pražiopsojo, ką reikėjo perteisti dar lageryje, – ir dabar teko suvaryti juos atgal į lagerį iš laisvės. Tuos ir praminė *pakartotiniais*, savų, iš lagerio, niekaip nevadino.)

Ir čia dar parodyta gailestingumo – mašinos gailestingumo, kai antroji lagerio bausmė 1938 metais buvo duodama be antro arešto, be lagerio tardymo, be lagerio teismo, o tiesiog brigadomis kviečiama į URČ, apskaitos ir paskirstymo skyrių, ir pakišama pasirašyti, kad gavai antrą bausmę. (Už atsisakymą pasirašyti – paprastas karceris, kaip už rūkymą nederamoje vietoje. Dar ir paaiškinama žmoniškai: „Mes juk neduodame jums, kad jūs kuo nors kaltas, o pasirašykite, kad susipažinęs".) Kolymoje taip buvo duodama dešimt, o Vorkutoje net švelniau: 8 metai ir 5 metai pagal Ypatingojo pasitarimo nuosprendį. Ir bergždžia buvo ginčytis – bene juodoje Archipelago pragarmėje aštuoneri kuo nors skyrėsi nuo aštuoniolikos, dešimtis pradžioje nuo dešimties pabaigoje! Svarbu tebuvo vien tai, kad tavo kūno nedraskytų ir neplėšytų šiandien.

Dabar galima taip suprasti: 1938 metų lagerio nuteisimų epidemija buvo direktyva iš viršaus. Ten, viršuje, susigriebė, kad ligi šiol per mažai duodavo, kad reikia pridurti (o kai ką ir sušaudyti) – ir taip įbauginti kitus.

Tačiau prie karo metų lagerio bylų epidemijos buvo ir iš apačios pridėtas smagus žiburėlis, liaudies iniciatyvos bruožai. Iš viršaus tikriausiai buvo įsakyta, jog karo metais kiekviename lageryje turi būti sugniuždytos ir izoliuotos pačios ryškiausios, iškiliausios figūros, galinčios tapti maišto židiniu. Kruvini berniukai vietose bemat suuodė, kokia turtinga čia atsiveria gysla – proga išsigelbėti nuo fronto. Toji prielaida atsirado, matyt, ne viename lageryje ir greitai paplito kaip naudinga, gudri ir išganinga. Lagerio čekistai irgi kamšė kulkosvaidžių ambrazūras – tiktai svetimais kūnais.

Kūmas. *L. Nedovo pieš.*

Tegu istorikas įsivaizduos tų metų dvasią: frontas traukiasi, vokiečiai aplink Leningradą, prie Maskvos, Voroneže, prie Volgos, Kaukazo prieškalnėse. Užnugaryje vis mažėja vyrų, kiekvienas sveikas varstomas priekaištingais žvilgsniais. Viskas frontui! Nėra tokios kainos, kurios vyriausybė nesumokėtų, kad tik atmuštų Hitlerį. Ir tik lagerio karininkai (na ir jų broliai iš GB), įsiganę, baltutėlaičiai, išsidykinėję, visi savo vietose užnugaryje (pavyzdžiui, tas lagerio kūmas, – kaip jam reikia išlikti gyvam!), – ir kuo toliau į Sibirą ir Šiaurę, tuo ramiau. Bet reikia blaiviai suvokti: gerovė netvari. Iki pirmo riktelėjimo: nagi patvarkyti tuos apsukruolius raudonžandžius lagerininkus! Rikiuotės patirties neturi? – užtat turi idėjiškumo. Gerai, jei į miliciją, į užtvaros dalinius, o jeigu – pervesti į karininkų batalionus! blokšti prie Stalingrado! 1942 metų vasarą taip sutraukia ištisas karininkų mokyklas ir meta neatestuotus į frontą. Visus jaunus ir sveikus konvojininkus jau iškrapštė iš apsaugos – ir nieko, lageriai nesubiro. Tad ir be operų nesubirs! (Gandai jau sklando.)

Rezervas – tai gyvenimas! Rezervas – tai laimė! Kaip išsilaikyti atsarginiam? Paprasta natūrali mintis – reikia įrodyti, kad esi reikalingas! Reikia įrodyti, kad jei ne čekistų budrumas, lageriai išlėktų į orą, tai kunkuliuojančios dervos katilas! – ir tuomet mūsų šauniajam frontui galas! Kaip tik šičia, tundros ir taigos lagpunktuose, operatyviniai įgaliotiniai baltuojančio krūtinėm sulaiko penktąją koloną, sulaiko Hitlerį! Tatai jų indėlis į Pergalę! Nesigailėdami savęs jie tardo ir tardo, jie atskleidinėja ir atskleidinėja naujus sąmokslus.

Ligi šiol tik vargšai nuvaryti lagerininkai, plėšdami kits kitam kąsnį iš dantų, grūmėsi dėl gyvybės. Dabar į tas grumtynes įžūliai įsitraukė

ir visą valdžią turintys operatyviniai čekistai. „Dvėsk tu šiandien, o aš rytoj!" Žūk verčiau tu ir atitolink mano žūtį, suskretęs galvijau.

Štai *apiformina* Ust Vymėje „sukilėlių grupę": aštuoniolika žmonių! norėjo, žinoma, nuginkluoti apsaugą, pasigriebti ginklus (pustuzinį senų šautuvų!) – o toliau? Toliau sunku įsivaizduoti tų kėslų užmojį: norėjo sukurstyti visą Šiaurę! traukti į Vorkutą! į Maskvą! susijungti su Mannerheimu! Ir skrenda, skrenda telegramos ir raportai: užkirstas kelias dideliam sąmokslui! lageryje neramu! reikia dar sustiprinti operatyvinę grupę!

Ir ką gi? Kiekviename lageryje atskleidžiami sąmokslai! sąmokslai! sąmokslai! Ir kaskart didesni! Ir kaskart platesnio užmojo! Tie klastūnai klipatos! – jie apsimetinėja, kad jau vėjo nupučiami, bet savo suvytusias pelagriškas rankas paslapčia tik ir tiesia į kulkosvaidžius! O, ačiū tau, operatyvinis čekistų skyriau! O, Tėvynės išgelbėtojau – Trečiasis skyriau!

Ir sėdi tokiame Trečiajame skyriuje šunauja (Buriatijos-Mongolijos Džidos lageriai): ČK operatyvinio skyriaus viršininkas Sokolovas, tardytojas Mironenka, operatyviniai įgaliotiniai Kalašnikovas, Sosikovas, Osincevas, – o mes atsilikome! visur sąmokslai, o mes atsiliekame! Ir mūsų lageryje, žinoma, veikia pulkas sąmokslininkų, bet kokių? Na žinoma, kėsinasi „nuginkluoti apsaugą", na tikriausiai – „pabėgti į užsienį", juk užsienis arti, o Hitleris toli. Nuo ko gi pradėti?

Ir kaip soti šunų ruja drasko ligotą liesą besišeriantį triušį, taip užsipuola ši žydra gauja vargšą Babičių, buvusį poliarininką, buvusį didvyrį, o dabar klipatą, nusėtą opomis. Tai jis karui įsiplieskus vos neperdavė ledlaužio „Sadko" vokiečiams – tad jau visos sąmokslo gijos, žinoma, jo rankose! Tai jis savo merdinčiu, skorbuto suėstu kūnu turi išgelbėti jų įmitusius kūnus.

Jeigu tu – blogas sovietinis pilietis, vis tiek mes priversim tave vykdyti mūsų valią, lenksies į kojas! Neatsimeni? *Priminsim!* Negali rašyti? *Padėsim!* Apmąstyti? – į karcerį ir trys šimtai gramų duonos!

O kitas operatyvininkas taip: „Labai gaila. Aišku, vėliau jūs suprasite, kad išmintingiau būtų buvę vykdyti mūsų reikalavimus.

Bet suprasite per vėlai, kai jus *lyg pieštuką* galima bus perlaužti tarp pirštų". (Iš kur tas jų kalbos vaizdingumas? Patys sugalvoja ar operatyvinio čekistų darbo vadovėlyje pririnkta tokių posakių, gal kokio nežinomo poeto jiems sukurta?)

Štai kvočia Mironenka. Vos tik Babičius įvedamas – gardaus valgio kvapas trenkia į nosį. O Mironenka pasodina jį arčiau garuojančių mėsiškų barščių ir kotletų. Ir tarytum nematydamas tų barščių ir kotletų ir net nematydamas, kad Babičius mato, pradeda lipšniai vardyti dešimtis argumentų, palengvinančių sąžinę, pateisinančių, kodėl galima ir reikia duoti melagingus parodymus. Jis draugiškai primena:

– Kai jus pirmąkart suėmė, laisvėje, ir jūs mėginote įrodyti esąs teisus – juk nepasisekė? Juk tikrai nepasisekė! Todėl, kad jūsų likimas buvo nulemtas dar prieš areštą. Taip ir dabar. Taip ir dabar. Na na, papietaukite. Papietaukite, kol neataušo... Jei nebūsite kvailas – mes puikiai sutarsime. Jūs visuomet būsite sotus ir aprūpintas... O kitaip...

Ir neišlaikė Babičius! Kūno badas pasirodė stipresnis už tiesos troškimą. Ir ėmė rašyti visa, ką jam diktavo. Ir apšmeižė dvidešimt keturis žmones, iš kurių tik keturis ir tepažinojo! Visą laiką, kol tardė, jį maitino, bet ne iki soties, kad vos pradėjusį spyriotis vėl priremtų badu.

Skaitant jo priešmirtinius užrašus apie gyvenimą – šiurpas krečia: iš kokių aukštybių ir kaip žemai gali smukti narsus žmogus! Visi mes galime smukti...

Ir 24 žmonės, absoliučiai niekuo dėti, buvo sušaudyti arba gavo naujas bausmės porcijas. O Babičius buvo pasiųstas ligi teismo asenizatorium į sovchozą, paskui liudijo teisme, paskui gavo dar dešimt metų anuliavus ankstesnę bausmę, bet neatsėdėjęs jų lageryje mirė.

O šunauja iš Džidos Trečiojo skyriaus... Na, gal kas nors išlukštens viską apie tą šunaują?! Kas nors! Amžininkai! Ainiai!..

O – tu?.. Tu manei, kad lageryje galima pagaliau atverti širdį? Kad čia galima nors balsu pasiguosti: tiek daug metų davė! taip prastai maitina! tiek daug dirbu! Ar, manei, galima čia *pakartoti*, už ką buvai baustas? Jeigu nors ką apie tai išsitarei garsiai – tu žuvęs! pasmerktas dar dešimčiai. (Teisybė, pradėjus lageryje antrąją

dešimtį, pirmoji anuliuojama, tad sėdėti tau klius ne dvidešimt, o kokie trylika, penkiolika... Ilgiau, negu tu ištempsi.)

Bet tu tikras, kad tylėjai it žuvis? Ir vis tiek tave čiupo? Ir vėl teisybė! – tavęs negalėjo nečiupti, nesvarbu, kaip tu būtum elgęsis. Juk čiumpa ne *už ką*, o *todėl, kad*. Tai tas pats principas, pagal kurį apkarpo ir laisvę. Kai Trečiojo skyriaus šunauja taisosi medžioklėn, pasirenka iš sąrašo labiausiai krintančius į akį lageryje žmones. Ir tą sąrašą vėliau padiktuoja Babičiui...

Lageryje juk dar sunkiau pasislėpti, čia viskas lyg ant delno. Ir vienintelis žmogui išsigelbėjimas – būti nuliu! Absoliučiu nuliu. Iš pat pradžių nuliu.

O jau paskui prikirpti tau kaltinimą visai nesunku. Kai „sąmokslai" pasibaigė (vokiečiai pradėjo trauktis), nuo 1943 metų pasipylė bylos dėl „agitacijos" (juk kūmams į frontą vis tiek dar nesinorėjo!). Burepolomo lageryje, tarkim, susidėstė toks rinkinys:

- varė priešišką veiklą prieš VKP(b) ir Sovietų vyriausybės politiką (o kokią priešišką – suprask, kad gudrus!);
- skleidė kapituliantiškas nuotaikas;
- šmeižikiškai kalbėjo apie Sovietų Sąjungos darbo žmonių materialinę padėtį (teisybę pasakysi – jau ir šmeižtas);
- reiškė pageidavimą (!) atkurti kapitalistinę santvarką;
- pareiškė esąs įžeistas Sovietų vyriausybės (tai itin įžūlu! dar tau, nevidone, įsižeisti? dešimtį gavai ir tylėk sau).

Septyniasdešimties metų sulaukusį buvusį carinį diplomatą apkaltino tokia agitacija:

- kad SSRS blogai gyvena darbininkų klasė;
- kad Gorkis – prastas rašytojas.

Pasakyti, kad šito jau per daug, – niekaip negalėtum, už Gorkį ir seniau duodavo metų, taip jis save buvo iškėlęs. O štai Skvorcovui Lokčimlage (netoli Ust Vymės) atrėžė 15 metų, ir tarp kaltinimų buvo:

- proletariniam poetui Majakovskiui priešpriešiais statė *kažkokį* buržuazinį poetą.

Taip buvo parašyta kaltinamojoje išvadoje, norint nuteisti šito gana. O iš kvotos protokolų galima išaiškinti ir tą „kažkokį". Pasirodo – Puškinas! Va už Puškiną gauti metų – tai jau tikrai retenybė!

Po viso šito Martinsonas, iš tiesų skardos ceche pasakęs, jog „SSRS – viena didžiulė zona", turi Viešpačiui melstis, kad dešimčia atsipirko.

Arba išsisukinėtojai, užuot sušaudyti gavę dešimtį.

Tas taip patiks – duoti antratiek metų, taip įprasmins ČK operatyvinio skyriaus gyvenimą, kad kai baigsis karas ir nebeįmanoma bus patikėti nei sąmokslais, nei kapituliantiškomis nuotaikomis, stengsis metus krėsti pagal buitinius straipsnius. 1947 metais Dolinkos žemės ūkio lageryje kiekvieną sekmadienį zonoje vyko parodomieji teismai. Teisė už tai, kad bulves kasdami laužuose jas kepė; teisė už tai, kad valgė nuo lauko žalias morkas ir ropes (ką pasakytų dvaro baudžiauninkai, pasėdėję viename tokiame teisme?!); ir už visa tai krėtė po 5 ir 8 metus pagal ką tiktai paskelbtą didįjį 4-osios birželio Įsaką. Vienas buvęs „buožė" jau baigė atsėdėti dešimtį. Jis augino lagerio buliuką ir negalėjo žiūrėti, kaip gyvulys kankinasi neėdęs. Tą lagerio buliuką – ne save! – jis pašėrė burokais – ir gavo 8 metus. Žinoma, „socialiai artimas" nebūtų šėręs buliuko. Šitaip mūsų šalyje ištisus dešimtmečius ir atrinkinėjami žmonės – kam leista gyventi, o kam mirti.

Tačiau ne metų skaitmenimis, ne beprasme fantastiška metų trukme baisios buvo tos pakartotinės bausmės – o *kaip* turi gauti tą antrąją bausmę? kaip perlįsti jos pasitikti per geležinį vamzdį, prisnigtą ir apledėjusį?

Atrodytų – bene lagerininką baugina areštas? Suimtą kadaise iš šilto namų patalo – bene jį baugina areštas iš nejaukaus barako, nuo plikų gultų? Dar ir kaip baugina! Barake krosnis kūrenasi, barake visą davinį duoda, – o čia ateina prižiūrėtojas, timpteli nakčia už kojos: „Renkis!" Ak, kaip nesinori!.. Žmonės, žmonės, aš jus mylėjau...

Lagerio kardomasis kalėjimas. Kas ten bus per kalėjimas ir kaip privers prisipažinti, jeigu nebus blogesnis už savo lagerį? Visi tie kalėjimai būtinai šalti. Jei nepakankamai šalta – laiko kamerose vienmarškinius. Garsiajame Vorkutos Trisdešimtuke (kalinių perimta iš čekistų, šie taip jį vadino pagal jo telefoną „30") – lentiniame

barake už Poliarinio Rato, keturiasdešimties laipsnių šaltyje, kūreno anglių dulkėmis – pirties rėčkutė parai, aišku, ne todėl, kad Vorkutoje būtų trūkę anglių. Dar tyčiodavosi: neduodavo degtukų, o prakurams – vieną skiedrelę kaip pieštukas. (Beje, sugautus bėglius laikydavo tame Trisdešimtuke *visiškai nuogus*; po dviejų savaičių, kas išgyvendavo, duodavo vasarinę aprangą, o ne vatinuką. Ir nei čiužinių, nei antklodžių. Skaitytojau! Pamėginkite – permiegokite taip vieną naktį! Barake buvo maždaug plius penki.)

Taip kaliniai sėdi keletą tardymo mėnesių! Jie jau seniau išsekinti ilgamečio bado, vergiško darbo. Dabar juos pribaigti lengviau. Juos maitina? – kaip palieps Trečiasis skyrius: kur 350, kur 300, o Trisdešimtuke – 200 gramų duonos, lipnios kaip molis, gabalėlis truputį didesnis už degtukų dėžutę, ir vieną sykį per dieną skysto srėbalo.

Bet ne iškart tu sušilsi, jei ir viską pasirašei, prisipažinai, pasidavei, sutikai dar dešimt metų praleisti mielajame Archipelage. Iš Trisdešimtuko perkelia iki teismo į Vorkutos „kardomąją palapinę", ne mažiau išgarsėjusią. Tai paprasčiausia palapinė, ir dar skylėta. Joje nėra grindų, grindys – poliarinė žemė. Viduje 7×12 metrų ir viduryje – geležinė statinė vietoj krosnies. Yra vieno sluoksnio karčių gultai, palei krosnį gultai visuomet užimti blatarių. Politiniai plebėjai – pakraščiais ir ant žemės. Guli ir regi virš galvos žvaigždes. Taip ir imsi maldauti: o, kad greičiau mane nuteistų! greičiau paskelbtų bausmę! To teismo lauki kaip išganymo! (Sakys: negali žmogus taip gyventi už Poliarinio Rato, jeigu jo nemaitina šokoladu ir nerengia kailiais. O mūsų šalyje – gali ! Mūsų sovietinis žmogus, mūsų Archipelago čiabuvis – gali! Arnoldas Rappoportas išsėdėjo taip daug *mėnesių* – niekaip nekeliavo iš Narjan Maro srities teismo išvažiuojamoji sesija.)

O štai pasirinktinai dar vienas kardomasis kalėjimas – lagunktas Orotukanas Kolymoje, 506-asis kilometras nuo Magadano. 1937–1938 metų žiema. Medinė-kiltinė gyvenvietė, tai yra skylėtos palapinės, bet vis dėlto apmuštos plonlentėmis. Atvykęs naujas etapas, partija naujų pasmerktųjų tardymui, dar neįėję pro duris mato: kiekviena palapinė iš trijų pusių, išskyrus duris, *nustatyta sustingu-*

sių lavonų rietuvėmis! (Tatai – ne norint įbauginti. Tiesiog nėra išeities: žmonės miršta, o sniego du metrai ir po juo amžinasis įšalas.) O toliau marinantis laukimas. Palapinėse reikia laukti, kol perkels į ręstinį kalėjimą tardymui. Bet laukiančiųjų devynios galybės – iš visos Kolymos suvarė pernelyg daug triušių, tardytojai nesusidoroja, ir daugumai atvežtųjų tenka numirti taip ir nesulaukus pirmosios kvotos. Palapinėse – sausakimša, neišsitiesi. Guli ant gultų ir ant žemės, guli savaičių savaites. (Argi čia sausakimša? – atrėš Serpantinka. – Pas mus laukia, kada sušaudys, teisybė, vos keletą dienų, bet tas dienas stovi pašiūrėje taip susispaudę, kad kai juos girdo – tai yra įmeta pro duris virš galvų ledo gabalėlių, neįmanoma ištiesti rankų, nutverti gabalėlį, gaudo burnom.) Pirčių nėra, pasivaikščioti neveda. Kūną niežti. Visi kaip pasiutę kasosi, visi utinėjasi vatinėse kelnėse, vatinukuose, viršutiniuose marškiniuose, apatinėse kelnėse – bet utinėjasi neišsirengę, šalta. Stambios baltos išpampusios utėlės lyg nupenėti žindukliai paršiukai. Kai jas traiškai – apsitaškai veidą, nagai apteka kraujuotais pūliais.

Prieš pietus budintis prižiūrėtojas šaukia pro duris: „Numirėlių yra?" – „Yra". – „Kas nori davinį užsidirbti – tempk". Juos išneša ir krauna ant lavonų rietuvės. Ir niekas *neklausia mirusiųjų pavardžių*: daviniai dalijami pagal skaičių. O davinys – trys šimtai gramų. Ir vienas dubenėlis srėbalo per dieną. Dar duoda kuprės, sanitarinės priežiūros išbrokuotos. Ji labai sūri. Ją suvalgius norisi gerti, bet virinto vandens niekada nebūna, išvis niekada. Stovi statinės ledinio vandens. Reikia išgerti daug kaušų, kad numalšintum troškulį. G. Mitrovičius įkalbinėja draugus: „Atsisakykit kuprės – tai vienintelis išsigelbėjimas! Visas kalorijas, kurias gaunat iš duonos, jūs išeikvojat, kol sušildot viduriuose tą vandenį!" Bet negali žmonės atsisakyti gabalo dykai duodamos žuvies – ir valgo, ir vėl geria. Ir dreba nuo vidinio šalčio. Pats Mitrovičius jos nevalgo – užtai dabar pasakoja mums apie Orotukaną.

Buvo taip susikimšę barake – ir štai retėja, retėja. Po kažkiek savaičių išvaro laukan sutikrinti. Neįprastoje dienos šviesoje jie mato

kits kitą: išblyškę, apžėlę, su glindų karoliukais ant veido, mėlynomis šiurkščiomis lūpomis, įkritusiomis akimis. Šaukia pagal sąrašus. Atsiliepia vos girdimai. Kortelės, į kurias neatsišaukia, atidedamos skyrium. Taip ir išaiškėja, kas sukrauti rietuvėse – išvengę tardymo.

Visi, išgyvenę Orotukano tardymą, sako, kad verčiau jau dujų kamera...

Tardymas? Jis vyksta taip, kaip sumanė tardytojas. Su kuo vyksta ne taip – tie jau nepapasakos. Kaip sakė čekistas operatyvininkas Komarovas: „Man reikalinga tik tavo dešinė ranka – protokolui pasirašyti..." Na, kankinimai, žinoma, naminiai, primityvūs – prispaudžia ranką durimis, maždaug šitaip (pamėginkite, skaitytojau).

Teismas? Kokia nors *Lagerio kolegija* – srities teismui pavaldus nuolatinis teismas lageryje, kaip liaudies teismas rajone. Teisėtumas triumfuoja! Kalba ir liudytojai, Trečiojo skyriaus papirkti už dubenėlį srėbalo.

Burepolome dažnai prieš savo brigados narius liudydavo brigadininkai. Juos priversdavo tardytojas – čiuvašas Krutikovas. „Kitaip išmesiu iš brigadininkų, prie Pečioros išgarbinsiu!" Latvio Bernšteino brigadininkas – Nikolajus Ronžinas (iš Gorkio); išeina jis ir patvirtina: „Taip, Bernšteinas sakė, kad „Zingerio" siuvamosios mašinos geros, o „Podolsko" niekam tikusios". Šito ir gana! Gorkio srities teismo išvažiuojamajai sesijai (pirmininkas Buchoninas, dar dvi vietos komjaunuolės Žukova ir Korkina) – argi negana? Dešimt metų!

Dar buvo Burepolome toksai kalvis Antonas Balyberdinas (iš Tonšajevo) – tai jis buvo liudytoju apskritai visose lagerio bylose. Kas sutiksit – paspauskit jam garbingą ranką!

Na ir pagaliau – dar vienas etapas, į kitą lagpunktą, kad tu nesumanytum atsiskaityti su liudytojais. Tas etapas neilgas – kokios keturios valandos siaurojo geležinkelio atvira platforma.

O dabar – į ligoninę. Jei dar kojas pavelki – rytoj iš ryto karučių stumti.

Tegyvuoja čekistų budrumas, išgelbėjęs mus nuo pralaimėjimo kare, o čekistus operatyvininkus – nuo fronto!

* * *

Per karą lageriuose šaudė mažai (jei nekalbėsime apie tas respublikas, iš kurių mes skubinai traukėmės: ten buvo šaudomi šimtų šimtai paliekamuose kalėjimuose). Bet vis daugiau kirpo naujus terminus: čekistams reikėjo ne sunaikinti tuos žmones, o tiktai atskleisti nusikaltimus. Nuteistieji galėjo dirbti, galėjo numirti – čia jau gamybos klausimas.

Atvirkščiai, 1938 metais valdžios viršūnės nekantravo – sušaudyti! Šaudė kiek išgalėjo, visuose lageriuose, bet užvis daugiausia Kolymoje („Garanino sušaudymai") ir Vorkutoje („Kašketino sušaudymai").

Kašketino sušaudymai susiję su šiurpinančiu vardu: Senoji Plytinė. Taip vadinosi siaurojo geležinkelio stotis už dvidešimties kilometrų į pietus nuo Vorkutos.

Po trockininkų bado streiko „pergalės" 1937 metų kovo mėnesį ir apgavystės buvo iš Maskvos atsiųsta „Grigorovičiaus komisija" ištardyti streikavusiųjų. Į pietus nuo Uchtos, netoli geležinkelio tilto per Ropčos upę, taigoje buvo užtverta rastų tvora ir įsteigtas naujas izoliatorius – Uchtarka. Ten tardė magistralės pietinės dalies trockininkus. O į pačią Vorkutą buvo pasiųstas komisijos narys Kašketinas. Čia jis varė trockininkus per „kardomąją palapinę" (čaižė rimbais!) ir net nelabai versdamas, kad jie prisipažintų esą kalti, sudarinėjo savus „Kašketino sąrašus".

1937–1938 metų žiemą iš įvairių sutelkimo vietų – iš palapinių Syr Jagos žiotyse, nuo Kočmeso, iš Sivaja Maskos, iš Uchtarkos – trockininkus ir dar decistus („demokratinius centristus") suskato grūsti į Senąją Plytinę (kai kuriuos – ir be jokio tardymo). Keletą pačių žymiausių paėmė į Maskvą ryšium su procesais. Iki 1938 metų balandžio Senojoje Plytinėje prisirinko 1053. Tundroje, atokiau nuo siaurojo geležinkelio, stovėjo sena ilga pašiūrė. Į ją ir ėmė varyti

streikininkus, o paskui, daugiau sugrūdus, pastatė gretimai dar dvi senas apdriskusias niekuo neapmuštas palapines po 250 žmonių. Kaip jie ten buvo laikomi, mes jau galime nutuokti spręsdami iš Orotukano. Vidury tokios 20×6 metrų palapinės stovėjo viena benzino statinė vietoj krosnies, o anglių parai duodavo kibirą, dar mėtė į krosnį utėles, papildomas kuras. Kiltas iš vidaus apsitraukdavo storu šerkšnu. Ant gultų nepakako vietų, tad gulėdavo ir vaikščiodavo paeiliui. Per dieną duodavo po tris šimtus gramų duonos ir vieną kartą dubenėlį srėbalo. Kartais, ne kasdien, po gabalėlį menkės. Vandens nebuvo, o išdalydavo gabalėliais ledą kaip davinį. Savaime suprantama, niekados nesiprausė ir pirties nebuvo. Kūną išberdavo skorbuto dėmės.

Bet va kas čia buvo ypač sunku: pas trockininkus atvežė lagerio smogikų – blatnųjų, kartu ir žmogžudžių, nuteistų mirties bausme. Juos painstruktavo, kad štai tuos politinius pašlemėkus reikia smaugti ir už tai jiems, blatniesiems, sušvelnins bausmę. Tokio malonaus ir visiškai jiems tinkančio įpareigojimo blatnieji griebėsi mielu noru. Juos paskyrė seniūnais (išliko vieno pravardė – „Morozas") ir seniūnų padėjėjais, jie vaikščiojo su lazdomis, mušė tuos buvusius komunistus ir tyčiojosi kaip įmanydami, versdavo lakinti juos ant kupros, paimdavo kieno nors daiktus, išsituštindavo ant jų ir sudegindavo krosnyje. Vienoje iš palapinių politiniai užpuolė blatnuosius, norėjo užmušti, tie užniko klykti, ir konvojus iš lauko paleido ugnį į palapinę, gindamas socialiai sau artimus.

Tuo blatnųjų pasityčiojimu buvo ypač palaužta nesenų streikininkų vienybė ir valia.

Senojoje Plytinėje, šaltose ir skylėtose pastogėse, prie varganos nešylančios krosnies, baigė rusenti dviejų dešimtmečių žiaurybių ir daugelio čia laikomųjų revoliuciniai polėkiai.

Vis dėlto – juk žmogui būdinga neprarasti vilties – Senosios Plytinės kaliniai laukė, kad juos pasiųs į kokį nors naują objektą. Jau keletas mėnesių jie čia kankinosi, ir buvo nepakeliama. Ir tikrai, balandžio 22 dienos ankstų rytą (dėl datos negaliu garantuoti, o ši

juk – Lenino gimimo diena) pradėjo rinkti etapą – 200 žmonių. Šaukiamieji gavo savo maišus, krovė juos į roges. Konvojus varė koloną į rytus, į tundrą, kur arti nebuvo absoliučiai jokio gyvenamo būsto, o tolumoje buvo Salechardas. Blatnieji važiavo rogėmis su daiktais iš paskos. Tik tokį keistą dalyką pastebėjo pasiliekantieji: vienas kitas maišas iškrito iš rogių ir niekas jo nepaėmė.

Kolona žengė žvaliai: laukė kažkoks naujas gyvenimas, nauja veikla, tegu ir varginanti, bet nebus blogiau kaip šis laukimas. O rogės toli atsiliko. Ir konvojus ėmė atsilikti – nei priekyje, nei iš šonų jau niekas nėjo, o tik užpakaly. Ką gi, konvojaus silpnumas – irgi geras ženklas.

Švietė saulė.

Ir staiga į juodą žengiančią koloną nemačiom iš akinančios sniego marškos sutratėjo kulkosvaidžių ugnis. Kaliniai sukrito, kiti dar stovėjo ir niekas nieko nesuprato.

Mirtis atėjo baltu tviskančiu arnotu, nekalta, gailestinga.

Tai buvo fantazija būsimojo karo tema. Iš už laikinų sniego užtvarų pakilo žmogžudžiai baltais poliariniais drabužiais (sako, jog dauguma jų buvo gruzinai), bėgo prie kelio ir koltais pribaiginėjo dar gyvus. O netoliese buvo išraustos duobės, kur privažiavę blatnieji suskato vilkti lavonus. Nužudytųjų daiktai, blatnųjų nepasitenkinimui, buvo sudeginti.

Balandžio dvidešimt trečiąją ir dvidešimt ketvirtąją ten pat ir taip pat buvo sušaudyta dar 760 žmonių.

O devyniasdešimt tris grąžino etapu į Vorkutą. Tai buvo blatnieji ir, matyt, stukačiai provokatoriai.

Minimos Roitmano, Istniuko, Alijevo pavardės. Iš blatnųjų – Tadikas Nikolajevskis. Mes negalime tikrai pasakyti, dėl ko kiekvieno buvo pasigailėta, bet sunku įsivaizduoti kitą priežastį.

Minima ir Modelio pavardė. Dabar man atsiuntė kolektyvinę informaciją ištaisydami netikslumus: Moisiejaus Modelio nebuvo pasigailėta Senojoje Plytinėje, jis buvo ištrauktas dar iš baudos etapo. Kaip? Epizodas, labai būdingas ortodoksams: vienas iš atsiųstų enkavedistų pasirodė esąs senas Modelio bendradarbis iš Petrogrado Sovdepo Karinio-revoliucinio tribunolo Tardymo komisijos

(tai yra kartu smurtavo Spalio dienomis). Radęs sąrašuose Modelio pavardę, tas bendražygis slapčiomis išėmė jo bylą ir taip jį išgelbėjo.

Šiuos duomenis apie Kašketino sušaudymus aš surinkau iš dviejų zekų, su kuriais sėdėjau. Vienas iš jų buvo buvęs *tenai*, ir jo pasigailėta. Kitas, labai smalsus ir jau tada užsidegęs rašyti istoriją, sugebėjo, kol dar pėdos neatšalusios, apžiūrėti tas vietas ir ką galėdamas išklausinėti.

Tačiau iš tolimų komandiruočių mirtininkų etapai pasivėlino, vis atvykdavo jų po 5–10 žmonių. Žmogžudžių būrys pasitikdavo juos Plytinės stotyje, vesdavo prie senos pirties – būdelės, iš vidaus apmuštos trim keturiais antklodžių sluoksniais. Ten liepdavo mirtininkams ant sniego išsirengti ir nuogiems eiti vidun. Viduje juos šaudė iš pistoletų. Taip per pusantro mėnesio buvo nužudyta apie du šimtus žmonių. Nužudytųjų kūnus sudegino tundroje.

Sudeginta buvo ir Senosios Plytinės pašiūrė, ir Uchtarka. (O „pirtį" vėliau užkėlė ant geležinkelio platformos, nuvežė į 308-ąjį siaurojo geležinkelio piketą ir nuvertė. Ten ją ir apžiūrėjo mano bičiulis. Visas jos vidus buvo vienas kraujas, sienos išvarpytos.)

Dar apie vieną trockininkų sušaudymą, ten pat ir tada pat, pasakoja Frankas Dikleris (žydas iš Brazilijos, Niujorke susižavėjo sovietine propaganda, 1937 metais kaip graikų laivo radistas atplaukė į Leningradą, pabėgo į krantą, kad galėtų kurti socializmą, – ir iškart į cypę). 1938 metų pavasarį jis dirbo stabdžių prižiūrėtoju Vorkutos siaurajame geležinkelyje Rudniko-Usos ruože. Kartą čekistų operatyvinis skyrius jiems įsakė: traukinių eismą sustabdyti, anglių nekrauti, parengti keturias platformas ir du šildomus prekinius vagonus etapui į Usą. Didelis būrys konvojininkų su šunimis atvarė 250 žmonių, iš jų 50 banditų recidyvistų, kiti trockininkai, 8 moterys. Dauguma gerai apsirengę – kailinėm kepurėm, kailinėm apykaklėm, rankose lagaminai. Tarp jų Dikleris pamatė savo pažįstamą Andreičiną – išeivį iš Jugoslavijos, bet žymų amerikiečių komunistą, Fosterio ir Brauderio bendražygį: seniau Dikleris buvo girdėjęs jo kalbas, sakomas Medison Skver Gardene, o netrukus susidūrė su juo zonoje, sužinojo apie sėkmingą jų streiką – jie pradėjo gauti sausą davinį, poilsio dienas, ir brigados, ir barakai jų atskiri. Dabar juos

sulaipino į plikas platformas, o snigo, buvo šalta, – ir išvežė. Stačioje nuokalnėje Dikleris laikė stabdžio rankeną ir žvilgčiojo į platformas. Andreičinas jį pamatė ir žiūrėdamas į šalį pagavo šaukti visa gerkle, lyg ne jam:

– Frank! Just listen, don't say a word! This is the end. We're going to be murdered in cold blood! Frank! Listen! If you ever get out, tell the world who they are: a bunch of cutthroats! assassins! bandits![1]

Ir dar sykį išrėkė tuos pačius žodžius. Dikleris drebėjo. Greta jo aikštelėje stovėjo senas komis apsaugininkas, rūkė suktinę. Kai Andreičinas nutilo, etapininkai platformoje suklego choru, galėjai girdėti moterų verksmą, matyt, daugelis suprato angliškai. Etapo viršininkas švilpuku sustabdė traukinį, paleido kelis šūvius į orą. Visi nuščiuvo. Viršininkas šaukė: „Ko maištaujat? Jūs norėjot gyventi atskirai? Tai ir būsit atskirai. Davinį ir darbo – gausit!"

Važiavo toliau. Sustojo Zmeikos stotyje. Etapą išlaipino iš platformų, o traukinį sugrąžino į Rudniką. Visas traukinio personalas žinojo Zmeikos stotį: ten niekada nebuvo jokio lagpunkto, jokios gyvenvietės.

Dvi dienas siauruoju geležinkeliu nevažiavo jokie traukiniai. Paskui vežėjai pasakojo: etapą nuvedė prie tarpeklio, o priešais tykojo pasislėpę kulkosvaidininkai ir paleido salves[2].

Beje, trockininkų šaudymai dar ir šituo nesibaigė. Dar kažkokius užsilikusius, maždaug trisdešimt žmonių, palengva surankiojo ir sušaudė netoli Trisdešimtuko. Bet šitai jau darė kiti. O tą pirmąjį būrį žmogžudžių, tuos čekistus operatyvininkus ir konvojininkus, ir blatnuosius, dalyvavusius Kašketino sušaudymuose, – irgi netrukus sušaudė kaip liudytojus.

Pats Kašketinas 1938 metais buvo apdovanotas Lenino ordinu „už ypatingus nuopelnus partijai ir vyriausybei". O dar po metų sušaudytas Lefortove.

---

[1] „Frenkai! Klausyk – ir neatsakyk. Tai – galas. Mus veža nugalabyti! Frenkai! Klausyk! Jeigu tu kada nors ištrūksi – papasakok pasauliui, kas jie tokie: galvažudžių gauja! žudikai! banditai!"

[2] Dikleris išėjo laisvėn ir net sugrįžo į Braziliją, bet visame pasaulyje nerado, kas norėtų jo klausytis. Po 40 metų perdavė tą pasakojimą man.

Jei sakytum, kad istorijoje tai buvo pirmas kartas, – klystum.

A. B-vas pasakoja apie egzekucijas Adake (lagpunktas prie Pečioros). Naktimis opozicionierius imdavo „su daiktais" į etapą, už zonos. O už zonos stovėjo operatyvinio skyriaus namukas. Pasmerktuosius po vieną vesdavo į kambarį, ten ant jų užsiblokšdavo apsaugininkai. Burnas jiems užkimšdavo kuo nors minkštu, rankas, užlaužę už nugaros, surišdavo virvėmis. Paskui išvesdavo į kiemą, kur laukė pakinkyti vežimai. Surištus suversdavo po 5–7 žmones į vežimą ir veždavo į „Gorką" – lagerio kapines. Ten sumesdavo į iškastas gilias duobes ir *gyvus užkasdavo*. Ne iš žiaurumo, ne. O: įsitikinta, kad elgtis su gyvais – tąsyti, kilnoti – nepalyginti lengviau negu su mirusiais.

Tas darbas truko Adake daug naktų.

Štai tokiu būdu ir buvo pasiekta moralinė-politinė mūsų partijos vienybė.

Keturioliktas skyrius

KEISTI LIKIMĄ!

Apsiginti šitame šiurpiame pasaulyje – neįmanoma. Maištauti – savižudybė. Badauti – beprasmiška.

O numirti – visada suspėsime.

Kas gi kaliniui belieka? Ištrūkti! Imtis *keisti likimą*! (Dar – pabėgimą kaliniai vadina „žaliuoju prokuroru". Tai vienintelis populiarus tarp jų prokuroras. Kaip ir kiti prokurorai, jis daug bylų palieka pirmykštėje padėtyje, dar ją apsunkina, bet kai kada ir išgelbsti. Jis – žalias miškas, jis – krūmai ir žolė žolelė.)

Čechovas sako, kad jeigu kalinys ne filosofas, kuriam bet kokiomis aplinkybėmis vienodai gerai (arba tarkim šitaip: kuris gali užsisklęsti savyje), tai nenorėti bėgti jis negali ir *neturi*!

Neturi nenorėti! – štai laisvo žmogaus imperatyvas. Teisybė, Archipelago čiabuviai toli gražu ne tokie, jie daug ramesni. Bet ir tarp jų visados yra tokių, kurie svarsto, ar nevertėtų bėgti, arba jau tuoj tuoj ryšis. Nuolatiniai bėgimai šen ir ten, tegul ir nepavykę, – aiškus įrodymas, jog zekų energija dar neišsikvėpusi.

Zona gerai saugoma: tvirta tvora ir patikimas priešzonis, ir apdairiai išdėstyti sargybos bokšteliai – kiekviena vieta regima ir šūviu pasiekiama. Bet staiga tau pasidaro baisiausiai bjauru, kad kaip tik šičia, šitame aptvertos žemės lopinyje, tau ir lemta numirti. O kodėl gi neišbandyti laimės? – nemėgint pakeisti likimo? Ypač bausmės pradžioje, pirmaisiais metais, tas potraukis būna stiprus ir net neapgalvotas. Tais pirmaisiais metais, kai apskritai lemiama visa kalinio ateitis ir visas jo veidas. O vėliau tas potraukis susilpnėja, jau nebesi tikras, kad *tenai* tau būti svarbiau, silpnėja ryšiai, jungiantys tave su išoriniu pasauliu, ugnis, degusi tavo širdyje, jau tik rusena, ir žmogus įsikinko į lagerio jungą.

Pabėgimų, matyt, nemažai būta visais lagerių metais. Štai atsitiktiniai duomenys: vien tik per 1930 metų kovo mėnesį iš RSFSR kalėjimų bėgo 1328 žmonės[1]. (Ir jokio atgarsio mūsų visuomenėje, kaip į vandenį!)

Archipelagui labai išsiplėtus po 1937 metų ir ypač per karą, kada kovai pasirengusius šaulius paėmė į frontą, vis sunkiau darėsi apsirūpinti sargybiniais ir net piktas sumanymas pasitelkti savisaugą ne visuomet tvarkytojams pagelbėdavo. Kartu pasigviešta išsunkti iš lagerių kuo daugiau ūkinės naudos, išdirbio, darbo – ir tai vertė, ypač miško kirtimo darbuose, plėstis, siuntinėti į komandiruotes, pakomandiruotes atokiose vietose, – o jų apsauga darėsi vis nerealesnė, vis sąlygiškesnė.

Kai kuriose Ust Vymės lagerio pakomandiruotėse jau 1939 metais vietoj zonos buvo tik karčių ar žiogrių tvora ir jokio apšvietimo naktį! – tai yra naktį kaliniams nebuvo jokių kliūčių. Vedant darban į mišką net šio lagerio baudos lagpunkte kalinių brigadai tekdavo tik vienas šaulys. Žinoma, visų nusergėti jis niekaip negalėjo. Ir ten per 1939 metų vasarą bėgo 70 žmonių (vienas bėgo net du kartus per dieną: priešpiet ir popiet), tačiau 60 iš jų sugrįžo. Apie kitus nebuvo jokios žinios.

Bet ten – užkampis. O pačioje Maskvoje mano akivaizdoj buvo trys labai lengvi pabėgimai: iš lagerio ruožo prie Kalugos užkardos dieną perlindo per statybos zonos tvorą jaunas vagis (ir, pagyrų puodas kaip jie visi, kitą dieną atsiuntė į lagerį atviruką: važiuoja į Sočį ir siunčia linkėjimų lagerio viršininkui); iš Marfino lagerio netoli Botanikos sodo bėgo mergina, apie tai aš jau rašiau; ir iš ten pat, įšokęs į autobusą, išmovė į centrą jaunas buitininkas, teisybė, jis buvo paliktas be jokio konvojaus: priskretusi prie mūsų, MGB pažiūrėjo į buitininko dingimą pro pirštus.

Tikriausiai Gulage kada nors buvo paskaičiuota ir įsitikinta, jog kur kas pigiau leisti kažkokiam procentui zekų pasprukti negu apstatyti tikrai griežta apsauga visas tūkstantines saleles.

Be to, jie dar pasikliovė kai kuriomis nematomomis grandinėmis, tvirtai laikančiomis čiabuvius savo vietose.

[1] CGAOR, f. 393, ap. 84, b. 4, l. 68.

Tvirčiausia iš tų grandinių – nusiminimas, visiškas pasidavimas savo vergiškai būklei. Ir Penkiasdešimt Aštuntasis, ir buitininkai veik ištisai buvo darbštūs šeimos žmonės, gebantys šauniai pasirodyti tik teisėtai, valdžios paliepti ir paskatinti. Net ir pasodinti penketui ir dešimčiai metų, jie neįsivaizdavo, kaip galima būtų dabar pavieniui (jau Dieve gink kolektyviškai!..) sukilti dėl savo laisvės matant prieš save valstybę (*savo* valstybę), NKVD, miliciją, apsaugą, šunis; kaip galima net sėkmingai pabėgus paskui gyventi – su padirbtu pasu, svetima pavarde, jeigu prie kiekvieno kampo tikrina dokumentus, jeigu iš kiekvienos tarpuvartės praeivį seka įtarios akys. Pataisos darbų lageriuose vyravo tokia bendra nuotaika: ko jūs čia stypsot su šautuvais akis įspyrę? Nors ir visai išsivaikščiotumėt, mes niekur nebėgsim: juk mes – ne nusikaltėliai, ko mums bėgti? Po metų mes vis tiek laisvėn išeisim (amnestija...)! K. Strachovičius pasakoja, kad jų ešelonas 1942 metais, etapuojamas į Ugličių, pateko į bombardavimą. Sargyba išsilakstė, o zekai niekur nebėgo, laukė savo konvojaus. Apsčiai būta tokių atsitikimų kaip su Karlago Ortau skyriaus buhalteriu: pasiuntė jį nuvežti ataskaitos už 40 kilometrų, su juo – vieną sargybinį. O atgal teko jam pardanginti vežime ne tik negyvai nusitašiusį sargybinį, bet ir ypač saugoti jo šautuvą, kad to liurbio neteistų, kam šautuvą pametė.

Kita grandinė – *nusilpimas*, lagerio badas. Nors kaip tik badas tarpais pastūmėdavo vilties netekusius žmones dūlinti į taigą tikintis, kad ten vis dėlto bus sotesni nei lageryje, bet ir badas, juos nusilpninęs, neduodavo jėgų toliau patraukti ir per jį neįmanoma būdavo sudaryti maisto išteklių kelionei.

Dar buvo viena grandinė – naujos bausmės grėsmė. Politiniai už bandymą pabėgti gaudavo dar dešimt metų pagal tą patį 58-ąjį straipsnį (palengva buvo susivokta, jog užvis geriausiai čia tinka 58-14, kontrrevoliucinis sabotažas). Vagims, teisybė, taikydavo 82-ąjį straipsnį (grynai pabėgimas) ir duodavo vos dvejus metus, bet už vagystę ir apiplėšimą iki 1947 metų jie irgi negaudavo daugiau kaip dvejus metus, taigi dydžiai tapatūs. Be to, lageris jiems buvo „gimtieji

namai", lageryje jie nekentė alkio, nedirbo – jiems naudingiau buvo ne bėgti, o atsėdėti savo metus, juo labiau kad visuomet galėjo pasitaikyti lengvatų ar amnestija. Vagims bėgimas – tik sotaus sveiko kūno mankšta ir nekantraus godumo protrūkis: paūžti, apiplėšti, išgerti, iššaginti, pasigirti. Iš jų rimtai bėgdavo tik plėšikai ir žmogžudžiai, gavę sunkias bausmes.

(Vagys labai mėgsta meluoti apie savo nebūtus pabėgimus arba būtus šmaikščiai pagražinti. Papasakos jums, kaip *Indija* (blatnųjų barakas) gavo pereinamąją gairelę už geriausią pasirengimą žiemai – kad baraką gerai apibėrė žemėmis, o ten jie, girdi, kasėsi po baraku ir žemes pylė tiesiog valdžiai po akių. Netikėkite! – ir visa „Indija" nepabėgs, ir kasti ilgai jie neištvers, jiems reikia kaip nors lengviau ir mikliau, ir valdžia ne tokia jau kvaila, kad nepažiūrėtų, iš kur jie žemes ima. Vagis Korzinkinas, dešimt kartų teistas, viršininko patikimas komendantas, iš tiesų pabėgo gerai apsirengęs ir apsimetė prokuroro padėjėju, bet jis pridurs, kaip nakvojo vienoje pirkioje su įgaliotiniu bėgliams gaudyti (tokių yra) ir kaip naktį pavogė iš jo uniformą, ginklą, net šunį – ir toliau apsimetinėjo operatyviniu įgaliotiniu. Čia tai jau viską meluoja. Blatnieji savo fantazijose ir pasakojimuose visuomet nori pasirodyti didesni didvyriai, nei iš tikro yra.)

Zekus dar sulaikė – ne zona, o vaikščiojimas be konvojaus. Tie, kurie mažiausiai buvo saugomi, kurie turėjo tą mažą nuolaidą – vaikščioti į darbą ir iš darbo be durtuvo už nugaros, užsukti kartais į laisvą kaimelį, labai brangino savo pranašumą. O po bėgimo jis būdavo atimamas.

Aklina kliūtis pabėgti buvo ir Archipelago geografija: tie akimi neaprėpiami sniegynai ar smėlio dykumos, tundros, taigos. Kolyma, nors ir ne sala, žiauresnė už salą: atplėštas žemės lopinys, kur tu iš Kolymos pabėgsi? Čia bėgama tik iš nevilties. Kadaise, teisybė, jakutai buvo palankūs kaliniams ir apsiimdavo: „Devynios saulės – ir aš tave nuvešiu į Chabarovską". Ir nuveždavo elniais. Bet paskui vagišiai pradėjo apiplėšinėti jakutus, ir jakutai pakeitė požiūrį į bėglius, ėmė juos išdavinėti.

Aplinkinių gyventojų priešiškumas, akinamas valdžios, tapo pagrindine kliūtimi bėgti. Valdžia nešykštėjo sugavėjams atlygio (tatai dar buvo ir politinis auklėjimas). Ir tautelės, gyvenančios apie Gulagą, pamažu priprato, kad sugauti bėglį – tai sulaukti šventės, praturtėjimo, tai kaip apturėti sėkmingą medžioklę arba rasti nedidelį aukso grynuolį. Tungusams, komiams, kazachams mokėjo miltais, arbata, o kur arčiau tirštai gyvenamų vietų, Pavolgio gyventojams palei Burepolomo ir Unžos lagerius, už kiekvieną sugautąjį mokėjo po du pūdus miltų, po aštuonis metrus audeklo ir po kelis kilogramus silkės. Karo metais silkės kitaip ir negalėjai gauti, tad vietos gyventojai ir praminė bėglius *silkėmis*. Pavyzdžiui, Šerstkų kaime pasirodžius bet kokiam nepažįstamam žmogui vaikučiai sutartinai puldavo prie motinos: „Mama! Silkė eina!"

O kaip – geologai? Šie negyvenamos Šiaurės pionieriai, šie narsūs barzdoti batuoti didvyriai, Džeko Londono širdys? Iš mūsų sovietinių geologų bėgliui nėra ko tikėtis, verčiau prie jų laužo nesiartinti. Leningrado inžinierius Abrosimovas, areštuotas su „Pramonės partijos" banga ir gavęs dešimt metų, bėgo iš Nivagreso lagerio 1933 metais. Dvidešimt vieną dieną jis praklaidžiojo po taigą ir kaip apsidžiaugė susitikęs su geologais! O jie jį nuvedė į gyvenvietę ir perdavė darbininkų komiteto pirmininkui. (Galima suprasti ir geologus: jie juk irgi būna ne po vieną, jie bijosi kits kito, kad nepaskųstų. O jeigu bėglys – iš tiesų kriminalinis nusikaltėlis, žmogžudys – ir juos pačius naktį išskers?)

Sugautą bėglį, jeigu paimdavo negyvą, galima keletui parų numesti su pūvančia šautine žaizda palei lagerio valgyklą – kad kaliniai labiau vertintų savo neužkultą srėbalą. Gyvą paimtą galima pastatyti prie vachtos ir darban varomiems kaliniams einant pro šalį pjudyti šunimis. (Šunys, nelygu kaip paliepti, moka smaugti žmogų, moka kandžioti, o moka tik draskyti drabužius ir išrengti nuogai.) Ir dar galima parašyti kultūros ir auklėjimo skyriuje iškabą: „Aš bėgau, bet mane sugavo šunys", tą iškabą užnerti sugautajam ant kaklo ir liepti šitaip vaikščioti po lagerį.

O jeigu muš – tai jau atmuš inkstus. Jeigu rankas sukaustys antrankiais, tai taip, kad *visam gyvenimui* riešo sąnariai nustotų jautrumo (G. Sorokinas, Ivdellagas). Jeigu sodins karcerin, tai kad be tuberkuliozės iš ten neišeitų. (Baranovas, Nyroblagas, 1944 metų pabėgimas. Konvojaus sumuštas kosėjo kraujais, po trejų metų jam išpjovė kairį plautį.)[1]

Tikrai sakant, bėglį primušti ir užmušti – Archipelage svarbiausias kovos su bėgimais būdas[2]. Net jei bėgimų ilgai nebūna, kartais juos reikia sugalvoti. Debino aukso kasyklose (Kolyma) 1951 metais kartą grupei zekų leido pasiuogauti. Trys pasiklydo – ir nėra. Lagerio viršininkas vyresnysis leitenantas Piotras Lomaga pasiuntė kankintojus. Tie užsiundė šunis ant trijų miegančiųjų, paskui juos nušovė, tada šautuvų buožėmis suskaldė galvas, taip jas sumalė, kad išvirto laukan smegenys, – ir šitokius vežimu atvežė į lagerį. O čia vietoj arklio įkinkė keturis kalinius, ir tie traukė vežimą pro rikiuotę. „Štai šitaip bus kiekvienam!" – paskelbė Lomaga.

Ir kas turės tiek narsumo visa tai matydamas nepabūgti? – ir išeiti! – ir nueiti! – o kur *nueiti*? Ten, jau po visko, kai bėglys pasiekia išsvajotą skirtąją vietą, – kas neišsigandęs jį sutiks, paslėps, išsaugos? Tik blatnųjų laisvėje laukia sutartoji *užuolanda*, o mūsų, Penkiasdešimt Aštuntojo, toks butas vadinasi *konspiratyvus*, tai kone pogrindinė organizacija.

Štai kiek daug užtvarų ir duobių tyko pabėgėlių.

Tačiau neviltin puolusi širdis kartais ir nebesvarsto. Ji mato: teka upė, upe plaukia rąstas – ir deda šuolį! plauksim! Viačeslavas Bezrodnas iš Olčiano lagpunkto, vos išrašytas iš ligoninės, dar visai silpnas, ant dviejų sukabintų rąstų bėgo Indigirkos upe – į Ledinuotąjį vandenyną! Kur? Ko tikėjosi? Jau nebe pagautas, o paimtas jis buvo atviroje jūroje ir žiemos keliu vėl sugrąžintas į Olčianą, į tą pačią ligoninę.

---

[1] Ir dabar jis naiviai stengiasi (dėl pensijos), kad jo ligą pripažintų *profesine*. Ar gali, rodos, būti ne profesinė ir kaliniui, ir konvojui! – o nepripažįsta...

[2] Ir vis svarbesnis darosi naujaisiais, jau Chruščiovo laikais. (Žr. Anatolij Marčenko, *Moi pokazanija*, Samizdat, 1968.)
(Rusijoje knyga pirmąkart išleista 1991 m. „Moskovskij rabočij" leidyklos. – *Rus. leid. red. past.*)

Ne apie kiekvieną, kuris negrįžo į lagerį pats ir kurio neparvilko leisgyvio, neparvežė negyvo, galima pasakyti, kad jis pabėgo. Galbūt jis tik prievartinę ir lėtą mirtį lageryje išmainė į laisvą žvėries mirtį taigoje.

Kol bėgliai ne tiek bėga, kiek klajoja ir patys sugrįžta, – lagerio operatyviniai įgaliotiniai netgi turi iš jų naudos: jie be įtampos *užtaiso* jiems antras bausmės porcijas. O jeigu ilgai kažkodėl niekas nebėga, imasi provokacijų: kokiam nors stukačiui paveda sulipdyti „bėglių" grupę – ir visus pasodina.

Tačiau žmogus, rimtai pasiryžęs bėgti, labai greit darosi ir baisus. Kai kurie, kad suklaidintų šunis, padegdavo už savęs taigą, ir ji paskui ištisas savaites per dešimtis kilometrų degdavo. 1949 metais pievoje netoli Vesliankos sovchozo sulaikė bėglį, kuprinėje nešantį žmogieną: jis užmušė kelyje sutiktą konvojaus nelydimą dailininką, gavusį penkerius metus, ir nupjaustė nuo jo mėsą, o virti neturėjo kada.

1947 metų pavasarį Kolymoje, netoli Elgeno, du konvojininkai varė zekų koloną. Ir staiga vienas zekas, su niekuo nesitaręs, vikriai metėsi ant konvojininkų, pats juos nuginklavo ir abudu nušovė. (Jo pavardė nežinoma, o paaiškėjo – dar neseniai jis buvo fronto karininkas. Retas ir ryškus pavyzdys, kaip frontininkas nenustojo narsumo lageryje!) Drąsuolis paskelbė kolonai, kad ji laisva! Bet kalinius pagavo siaubas: niekas su juo nėjo, o visi čia pat susėdo ir ėmė laukti naujo konvojaus. Frontininkas juos gėdino – bergždžiai. Tada jis paėmė ginklą (32 kulkos, „trisdešimt viena – jiems!") ir bėgo vienas. Dar nudėjo ir sužeidė keletą gaudytojų, o trisdešimt antrąją kulką paleido sau į kaktą. Ko gero, būtų iširęs Archipelagas, jei visi frontininkai būtų taip elgęsi.

1949 metais „Pobedos" (Indigirkos valdybos) pataisos darbų lagerio punkte keletas vlasovininkų taip pat užpuolė apsaugą, atėmė šautuvus, pabėgo – bet nežinau, ar toli.

Kraslage buvęs karys, Chalchin Golo didvyris, puolė su kirviu konvojininką, pentim jį apsvaigino, atėmė iš jo šautuvą, trisdešimt šovinių. Jo vytis buvo paleisti šunys, du jis nupylė, sužeidė šunininką. Sugavę jį

ne paprastai nušovė, o sužvėrėję, keršydami už save ir už šunis, negyvą subadė durtuvais ir pametė savaitę gulėti prie vachtos.

1951 metais tame pačiame Kraslage maždaug dešimt ilgasėdžių buvo saugomi keturių šaulių. Staiga zekai užpuolė konvojų, atėmė automatus, persirengė jų uniformomis (bet šaulių pasigailėjo! – engiamieji dažnai kilnesni negu engėjai), ir ketvertas, *neva* saugodami, nusivarė savo draugus prie siaurojo geležinkelio. Ten stovėjo tuščias traukinys, į kurį turėjo būti kraunami rąstai. Tariamasis konvojus atsidūrė greta garvežio, išsodino garvežio brigadą ir (kažkuris iš bėgančiųjų buvo mašinistas) – visu greičiu paleido sąstatą link Rešiotų stoties, pagrindinės Sibiro magistralės. Bet jiems reikėjo nuvažiuoti maždaug 70 kilometrų. Per tą laiką apie juos pranešė (pirmutiniai – pasigailėtieji šauliai), kelis kartus jiems teko važiuojant atsišaudyti apsaugos būriams, o keletas kilometrų iki Rešiotų prieš juos suspėjo užminuoti kelią ir ten išsidėstė apsaugos batalionas. Visi bėgliai nelygiame mūšyje žuvo.

Paprastai geriau pasisekdavo, kai bėgdavo patylom. Pasitaikė nuostabiai pasisekusių pabėgimų, bet tokių laimingų pasakojimų girdim retai: *ištrūkusieji* neduoda interviu, jie gyvena pakeistomis pavardėmis, vengia kontaktų. Kuzikovas-Skačinskis, sėkmingai pabėgęs 1942 metais, tik todėl dabar apie tai pasakoja, kad 1959 metais buvo atsektas – po 17 metų!

> Išaiškėjo tai šitaip: įkliuvo už kitką jo bėgimo bendras. Iš pirštų atspaudų buvo nustatyta jo tapatybė. Šitaip atskleista, kad bėgliai nežuvo, kaip buvo manyta. Imta ieškoti ir Kuzikovo. Jo gimtinėje atsargiai iškamantinėjo, apstatė sekliais artimuosius – ir per giminių grandinę prisikasė ligi jo. Ir visam tam negailėjo jėgų ir laiko po 17 metų!

O apie sėkmingą Zinaidos Povaliajevos pabėgimą mes sužinojom todėl, kad galų gale jos pastangos nuėjo perniek. Ji buvo nuteista už tai, kam vokiečiams užėjus liko mokytojauti savo mokykloje. Bet sugrįžus sovietinei kariuomenei ją čiupo ne iškart, ir ji dar prieš suimama ištekėjo už lakūno. Tada ją pasodino ir išsiuntė į Vorkutos 8-ąją šachtą. Per dirbančius virtuvėje kinus ji susižinojo su laisve ir su vyru. Jis tarnavo civilinėje aviacijoje ir organizavo sau reisą į Vorkutą. Sutartą

dieną Zina nuėjo pirtin į darbo zoną, ten nusimetė lagerio drabužius, paleido iš po skarelės nakčia susuktus plaukus. Darbo zonoje jos laukė vyras. Prie upės kelto budėjo operatyvininkai, bet neatkreipė dėmesio į garbanotą merginą, einančią už parankės su lakūnu. Lėktuvu išskrido. Metus išgyveno Zina su svetimais dokumentais. Bet neiškentė, užsigeidė pasimatyti su motina – o toji buvo sekama. Tardoma iš naujo, mokėjo sumeluoti, esą bėgusi anglių vagonu. Apie vyro dalyvavimą nuslėpė.

Janis L-is 1946 metais pėsčiomis nuėjo nuo Permės lagerio iki Latvijos, ir dar klaikiai darkyta rusų kalba šnekėdamas, beveik nieko nesuregzdamas. Iš paties lagerio išmovė paprastai: įsibėgėjęs nuvertė aplūžusią tvorą ir peršoko per ją. Bet paskui pelkėtame miške (o ant kojų – vyžos) ilgai mito vien uogomis. Sykį iš kaimo pasivogė karvę, nusivedęs miškan papjovė. Atsipenėjo jautiena, iš karvės odos suraukė sau vyžas. Kitur iš valstiečio pavogė skrandą (bėglys, kuriam gyventojai priešiški, nejučiomis virsta ir gyventojų priešu). Tirštai gyvenamose vietose L-is apsimesdavo esąs mobilizuotas latvis, pametęs dokumentus. Ir nors tais metais dar nebuvo panaikintas visuotinis leidimų tikrinimas, jis sugebėjo nepažįstamame Leningrade, nė žodžio neprataręs, nusigauti ligi Varšuvos stoties, dar keturis kilometrus nužingsniuoti bėgiais ir ten įsėsti į traukinį. (Bet viena L-is gerai žinojo: bent jau Latvijoje jį be baimės paslėps. Ir tai teikė jo bėgimui prasmę.)

Tokiam pabėgimui kaip L-io reikia valstietiškos ištvermės, ryžto ir sumanumo. O ar sugebės pabėgti miestietis, ir dar senis, penkeriems metams pasodintas, kam perpasakojo anekdotą? Pasirodo, sugebės, jeigu tikra mirtis laukia savame lageryje, pelno duodančiame buitininkų lageryje tarp Maskvos ir Gorkio, nuo 1941 metų gaminančiame sviedinius. Atrodytų, penkeri metai – vienas juokas, bet nė penkių mėnesių anekdotų pasakotojas neištvers, jeigu jį varys į darbą ir neduos valgyti. Tas bėgimas – nevilties impulsas, trumpas impulsas, kuriam po pusės minutės jau nebūtų nei proto, nei jėgų. Į lagerį atvarė eilinį ešeloną ir prikrovė sviedinių. Štai palei traukinį

eina apsaugos seržantas, o per keletą vagonų nuo jo atsilikęs geležinkelininkas: seržantas, atstumdamas kiekvieno *raudonuko* duris, įsitikina, jog ten nieko nėra, duris užstumia, o geležinkelininkas užplombuoja. Ir mūsų vargšas išbadėjęs pelno duodantis anekdotų pasakotojas (viskas buvo lygiai taip, tik jo pavardė neišliko) už nuėjusio seržanto nugaros ir prieš ateinantį geležinkelininką metasi į vagoną – nelengva jam įsiropšti, nelengva tyliai atstumti duris, jo neapskaičiuota, jis tikrai sužlugs, jis jau gailisi užsidaręs, širdis iššoks iš krūtinės: tuoj sugrįš seržantas ir suspardys jį auliniais batais, tuoj geležinkelininkas suriks, va kažkas jau liečia duris – o čia plombuoja!.. (Aš pats sau manau: o gal geležinkelininkas geras? ir matė – ir nematė?..) Ešelonas išvažiuoja už zonos. Ešelonas keliauja į frontą. Bėglys nepasirengęs: neturi nė kąsnelio duonos, jis per tris paras tikriausiai numirs šiame judančiame savanoriškame karceryje, fronto jis neprivažiuos, o jam ir nereikia fronto. Ką daryti? Kaip dabar išsigelbėti? Jis mato, kad sviedinių dėžės aptrauktos geležine juosta. Plikomis neapsaugotomis rankomis jis plėšia tą juostą ir pjauna ja vagono grindis ten, kur nestovi dėžės. Neįmanoma seniui? O mirti įmanoma? O atidarys, pagaus – įmanoma? Dar prie dėžių pritaisytos virvių kilpos, kad būtų patogiau nešti. Jis nurėžia jas ir iš jų nuveja panašias kilpas, tiktai ilgas, ir taip jas pririša, kad nukartų po vagonu pro išpjautą landą. Koks jis išsekęs! kaip jo neklauso žaizdotos rankos! kaip brangiai jam kainavo papasakotas anekdotas! Jis nelaukia stoties, o atsargiai nusileidžia pro landą traukiniui važiuojant ir abi kojas sukiša į vieną kilpą (link traukinio uodegos), pečius į kitą. Traukinys važiuoja, o bėglys kabo linguodamas. Greitis sulėtėjo, šit jis ryžtasi ir ištraukia kojas, kojos velkasi – ir patraukia jį visą. Numeris mirtinas, kaip cirke, – bet juk gali traukinį pasivyti telegrama, apieškoti vagonus, juk zonoje jo pasigesta. Neišsiriesti, nepakliūti po traukiniu! – jis prisiploja prie pabėgių. Jis užsimerkia laukdamas mirties. Tankus paskutinių vagonų tuksėjimas – ir staiga maloni tyla. Bėglys atsimerkia, pasiverčia: tik raudonas nutolstančio traukinio žiburėlis! Laisvė!

Bet dar ne išsigelbėjimas. Laisvė tai laisvė, bet nei dokumentų, nei pinigų, ant jo lagerio skarmalai, jis pasmerktas. Ištinęs ir apdriskęs, vargais negalais nusikapstė ligi stoties, ten įsimaišė tarp išlipusiųjų iš

Leningrado ešelono: evakuotus leisgyvius žmones vedžiojo už rankų į stotį pamaitinti karštu viralu. Bet ir šitai dar jo nebūtų išgelbėję, – surado jis ešelone mirštantį savo draugą ir pasiėmė jo dokumentus, o visą jo praeitį žinojo. Visus juos nuvežė prie Saratovo, ir kelerius metus, ligi pokario, jis pragyveno ten paukščių fermoje. Paskui be galo pasiilgo dukters ir leidosi jos ieškoti. Ieškojo jos Nalčike, Armavire, o surado Užgorode. Per tą laiką ji buvo ištekėjusi už pasieniečio. Ji laikė tėvą laimingai mirusiu ir štai dabar išsigandusi ir pasibjaurėjusi išklausė jo pasakojimą. Jau persiėmusi ištikimybe pilietinei pareigai, ji vis dėlto dar buvo išlaikiusi gėdingas giminystės atgyvenas ir tėvo neįskundė, o tik išvarė. Daugiau jokių artimųjų senukas neturėjo, gyveno beprasmiškai, bastydamasis iš vieno miesto į kitą. Jis tapo narkomanu, Baku sykį prisirūkė anašos, buvo paimtas greitosios pagalbos ir apsvaigęs pasisakė savo tikrąją pavardę, o atsitokėjęs – tą, kuria gyveno. Ligoninė buvo mūsų, sovietinė, ji negalėjo gydyti neišsiaiškinusi asmens tapatybės, buvo iškviestas draugas iš Valstybės saugumo – ir 1952 metais, praėjus 10 metų nuo pabėgimo, senukas gavo 25 metus. (Tai ir suteikė jam laimingą progą papasakoti apie save kamerose ir šit dabar patekti į istoriją.)

Kartais vėlesnis laimingo bėglio gyvenimas būna dramatiškesnis už patį pabėgimą. Taip buvo, ko gero, Sergejui Čebotariovui, jau ne kartą minėtam šioje knygoje. Nuo 1914 metų jis tarnavo KVŽD (Rytų Kinijos geležinkelyje), nuo 1917-ųjų vasario – bolševikų partijos narys. 1929 metais, vykstant KVŽD konfliktui, sėdėjo kinų kalėjime, nuo 1931-ųjų su žmona Jelena ir sūnumis Genadijum ir Viktoru sugrįžo į tėvynę. Čia viskas kaip tėvynėje: po kelių dienų pats buvo suimtas, žmona išprotėjo, sūnūs atiduoti į *skirtingus* vaikų namus ir prieš jų pačių valią pavadinti svetimais tėvavardžiais ir pavardėmis, nors jie gerai prisiminė savas ir priešinosi. Čebotariovui Tolimųjų Rytų OGPU trijulė (ir vėl trijulė!) pradžioje iš neįgudimo davė vos trejus metus, bet veikiai jis vėl buvo suimtas, kankintas ir iš naujo nuteistas dešimčiai metų be teisės susirašinėti (nes apie ką gi dabar jam rašyti?) ir net saugomas sustiprintos sargybos revoliucinių švenčių dienomis. Tas nuosprendžio sugriežtinimas netikėtai jam pagelbėjo.

Nuo 1934 metų jis buvo Karlage, tiesė geležinkelį į Mointus, ten per 1936-ųjų gegužės šventes buvo uždarytas į baudos izoliatorių ir pas jį ten lygiomis teisėmis įmestas laisvasis Autonomas Čiupinas. Girtas jis buvo ar blaivus, bet Čebotariovas sugebėjo iš jo nukniaukti šešiems mėnesiams pratęstą trijų mėnesių pažymėjimą, išduotą kaimo sovieto. Tas pažymėjimas lyg ir įpareigojo Čebotariovą bėgti! Jau gegužės 8 dieną jis išėjo iš Mointų lagpunkto, nuo galvos iki kojų laisvojo drabužiais, jokio lagerio skarmalo, ir su dviem puslitriais kišenėse, kaip nešiojasi girtuokliai, tik ten buvo ne degtinė, o vanduo. Iš pradžių tęsėsi druskožemių stepė. Du sykius jis buvo pakliuvęs kazachams, vykstantiems geležinkelio tiesti, bet, trupučiuką mokėdamas kazachiškai, „apeliavau į jų religinius jausmus, ir jie mane paleido"[1].Vakarinėje Balchašo ežero pakrantėje jį sulaikė Karlago operatyvinis postas. Paėmę dokumentus, klausinėjo iš atminties visų duomenų apie jį patį ir apie gimines, tariamasis Čiupinas atsakinėjo tiksliai. Čia vėl atsitiktinumas (o be atsitiktinumų tikriausiai ir nutveria) – į žeminę įėjo operatyvinės grupės vyresnysis, ir Čiupinas iškart jam: „O! Nikolajau, sveikas, pažįsti?" (Lemia sekundės dalelytė, veido raukšlelės, regimųjų atminčių varžybos: aš tai pažinau, bet man galas, jei pažinsi tu!) – „Ne, nepažįstu". – „Na kaipgi? Traukiniu sykiu važiavom! Tavo pavardė – Naidionovas, tu pasakojai, kaip Sverdlovsko stotyje susitikai su Olia – pakliuvot į vieną kupė ir paskiau susituokėt". Viskas teisybė, Naidionovas paguldytas ant menčių; užsirūko ir paleidžia bėglį. (O, žydrieji! Ne veltui jus moko tylėti! Neturite jūs pasiduoti žmogiškam atvirumo jausmui. Pasakota buvo ne vagone, o komandiruotėje Karlago medelyne vos prieš metus, pasakota kaliniams, tiesiog iš dyko buvimo, ir neįsidėmėsi visų snukių, kas ten tavęs klausėsi. O ir vagone tikriausiai pasakoti mėgo, ir dar ne viename, žinoma, juk istorija kaip tik iš traukinio! – Čebotariovas įžūliai tuo ir kliovėsi!) Džiūgaudamas Čiupinas ėjo toliau vieškeliu į Čiu stotį, pro ežerą pietų link.

[1] Vis dėlto ir ateistui religija praverčia! Kazachai, man regis, dar nebuvo užmiršę, kaip 1930 metais juos malšino Budionas, todėl jie ir pasigailėjo. 1950 metais taip nebebus.

Daugiausia ėjo naktimis, nuo kiekvieno automobilio žibintų švysnio šmurkštelėdamas į meldus, dieną pragulėdavo juose (tenai – tikros meldynų džiunglės). Operatyvininkų pasitaikydavo rečiau, į tas vietas Archipelagas dar nebuvo išleidęs savo metastazių[1]. Jis turėjo duonos ir cukraus, čiulpė juos, o penkias paras ėjo be lašo vandens. Už kokių dviejų šimtų kilometrų priėjo stotį ir nuvažiavo.

Ir prasidėjo *laisvo* – ne, užguito gyvenimo metai, nes jis nerizikavo gerai įsitaisyti ir užsibūti vienoje vietoje. Tais pačiais metais, po kelių mėnesių, Frunzėje miesto sode susidūrė – su savo lagerio kūmu!.. Bet tik probėgšmais, aplinkui linksmybės, muzika, merginos, ir kūmas nesuspėjo atpažinti. Gavo mesti susirastą darbą (vyresnysis buhalteris suuodė ir iškvotė apie ūmias priežastis – bet paaiškėjo ir patsai besąs senas solovkietis), spausti kur nors toliau. Iš pradžių Čebotariovas nerizikavo ieškoti šeimos, paskui sugalvojo – kaip. Jis parašė į Ufą pusseserei: kur Lena su vaikais? atspėk, kas tau rašo, jai kol kas nieko nesakyk. Ir atgalinis adresas – kažkokia Zirabulako stotis, kažkoks Čiupinas. Pusseserė atsakė: vaikai dingę, žmona Novosibirske. Tada Čebotariovas paprašė ją suvažinėti į Novosibirską ir tiktai akis į akį papasakoti žmonai, kad vyras atsirado ir norėtų pasiųsti jai pinigų. Pusseserė suvažinėjo; ir jau rašo pati žmona: buvusi psichiatrijos ligoninėje, dabar be paso, trys mėnesiai priverčiamųjų darbų, ir pinigų iki pareikalavimo atsiimti negaliu. Pralaukti tuos mėnesius? – bet širdis netelpa krūtinėj: reikia važiuoti! Ir pasiunčia vyras beprotišką telegramą: pasitik! traukinys toks ir toks, vagonas toks ir toks... Beginklė mūsų širdis prieš jausmus, bet, ačiū Dievui, nesvetima jai ir nuojauta. Kelyje ta nuojauta širdį taip kamuoja, kad, neprivažiavęs dviejų stočių iki Novosibirsko, Čebotariovas išlipa ir likusį kelią nuvažiuoja pirma pasitaikiusia mašina. Daiktus atidavęs į saugojimo kamerą, ryžtingai leidžiasi žmonos adresu. Pasibeldžia! Durys atsidaro, namie nieko nėra (pirmas sutapimas, priešiškas: buto šeimininkas parą budėjo norėdamas jį įspėti apie pasalą – bet tuo momentu išėjo vandens

[1] Netrukus tenai imta tremti korėjiečius, paskui vokiečius, paskui ir visas nacijas. Po 17 metų į tą vietą patekau ir aš.

parsinešti). Žengia toliau. Nėra ir žmonos. Lovoje guli miline apsiklojęs čekistas ir garsiai knarkia (antras sutapimas, palankus). Čebotariovas pabėga. Čia šūkteli jį šeimininkas – jo pažįstamas iš KVŽD, išlikęs gyvas. Pasirodo, šeimininko žentas – operatyvininkas, pats parnešė namo telegramą ir kratė ją prieš akis Čebotariovo žmonai: va tavo niekšas, pats lenda mums į nagus! Buvo prie traukinio – nerado, antrasis operatyvininkas tuo tarpu išėjo, šis prigulė pailsėti. Vis dėlto išsikvietė Čebotariovas žmoną, juodu mašina pavažiavo keletą stotelių, ten sėdo į Uzbekistano traukinį. Leninabade vėl įregistravo santuoką! – tai yra, neišsituokusi su Čebotariovu, ji dabar ištekėjo už Čiupino. Bet kartu gyventi nesiryžo. Į visas puses išsiuntinėjo ji pareiškimus savo vardu ieškodama vaikų – bergždžiai. Ir taip atskirai, užuiti gyveno jie ligi karo. 1941 metais Čiupinas buvo mobilizuotas, tarnavo radistu 61-ojoje kavalerijos divizijoje. Per neatsargumą kitiems kareiviams girdint pavadino degtukus ir papirosus kiniškai, juokais. Na, kurioje normalioje šalyje tai sukeltų įtarimą – kad žmogus moka kokius nors užsienietiškus žodžius? Mūsų šalyje sukėlė, ir stukačiai – jau ir čia. Ir politrukas Sokolovas, 219-ojo kavalerijos pulko operas, jau po valandos jį kamantinėjo: „Iš kur jūs mokate kiniškai?" Čiupinas: tik tuos du žodžius. „Ar jūs netarnavote KVŽD?" (Tarnauti užsienyje – iškart sunki kaltė!) Užsiundė operas ant jo ir stukačius, nieko nepešė. Dėl viso pikto, kad patiems būtų ramiau, vis tiek pasodino pagal 58-10:

- netikėjo Informacijos biuro pranešimais;
- kalbėjo, kad vokiečiai technikos turi daugiau (tarytum visi šito savo akimis nebūtų matę).

Ne į kaktą, tai į galvą!.. Tribunolas. Sušaudyti! Ir taip jau įsiėdė Čebotariovui gyvenimas tėvynėje, kad malonės prašymo jis nedavė. O darbo rankų valstybei reikėjo, tad štai 10 metų ir 5 metai „antsnukio". Vėl „gimtuose namuose"... Atsėdėjo (su užskaitymais) devynerius metus.

Ir dar koks nutikimas. Kartą lageryje vienas zekas, N. F-vas, pasišaukė jį į viršutinių gultų tolimąjį kampą ir ten tyliai klausia: „Kuo tu

vardu?" – „Autonomas Vasiljičius". – „O kokios srities tu kilimo?" – „Tiumenės". – „O rajono?.. O kaimo sovieto?.." Viską tiksliai atsakė Čebotariovas-Čiupinas ir girdi: „Meluoji tu viską. Aš su Autonomu Čiupinu penkerius metus viename garvežyje dirbau, pažįstu jį kaip save patį. Ar tik ne tu kartais jo dokumentus nukniaukei 1936 metų gegužę?" Štai dar koks povandeninis inkaras gali perrėžti bėgliui pilvą! Kokiu romanistu patikėtų, jei jis tokį susitikimą sugalvotų! Tuo laiku Čebotariovas jau vėl norėjo gyventi ir stipriai paspaudė geram žmogui ranką, kada tas pasakė: „Nebijok, aš pas kūmą neisiu, ne šunsnukis!"

Taip atpylė Čebotariovas antrą porciją kaip Čiupinas. Bet, nelaimė, paskutinis jo lageris buvo – ypatingai įslaptintas, iš atominių statybų grupės: Maskva-10, Tura-38, Sverdlovskas-39, Čeliabinskas-40. Jie dirbo urano-radžio rūdų skyriuje, statyba buvo vykdoma pagal Kurčiatovo planus, statybos viršininkas generolas leitenantas Tkačenka buvo pavaldus tik Stalinui ir Berijai. Iš kiekvieno zeko kas ketvirtis paimdavo parašą, kad „neprasitars". Bet čia dar ne bėda, o bėda ta, kad paleistiesiems neleisdavo grįžti namo. „Paleistuosius", didelę grupę, 1950 metų rugsėjį išsiuntė – į Kolymą! Tik ten atleido nuo konvojaus ir apskelbė *itin pavojingu speckontingentu*! – pavojingu dėl to, kad padėjo pagaminti atominę bombą! (Na, kaip visa tai aprėpti? juk to visko į jaučio odą nesurašytum.) Tokių išbarstė po Kolymą dešimtis tūkstančių! (Vartykite konstituciją, vartykite kodeksus! – kas ten parašyta apie *speckontingentą*??)

Užtai jis dabar galėjo nors žmoną išsikviesti! Jinai atvažiavo pas jį į Maldjako kasyklas. Ir iš čia jie vėl išsiuntė paklausimą apie sūnus – ir atsakymai buvo: „ne", „nėra".

Užvertė Stalinas kepšes – ir išvažiavo senukai iš Kolymos į Kaukazą, kaulų pasišildyti. Orai šilo, nors ir lėtai. Ir 1959 metais jų sūnus Viktoras, Kijevo šaltkalvis, ryžosi atsikratyti nekenčiamos pavardės ir pasiskelbti liaudies priešo Čebotariovo sūnumi! Ir po metų tėvai jį surado! Dabar tėvą užgulė rūpestis – pačiam atvirsti Čebotariovu (*triskart* reabilituotas, jis už pabėgimą jau nebuvo atsakingas). Apsiskelbė ir jis kas esąs, pirštų atspaudai buvo nusiųsti į Maskvą sutikrinti.

Tik tada apsiramino senukas, kai visiems trims išrašė pasus Čebotariovų pavarde, ir marti tapo Čebotariova. Tiktai dar po kiek metų jis man rašo, kad jau gailisi susiieškojęs Viktorą: vainoja tėvą nusikaltėliu, savo negandų kaltininku, į reabilitacijos pažymą moja: „popiergalis!" O vyresnysis sūnus Genadijus taip ir pradingo.

Iš papasakotų atsitikimų matyti, kad ir nusisekęs pabėgimas visai dar nesuteikia laisvės, o gyvenimą padaro nuolat prislėgtą ir grėsmingą. Kai kam iš bėglių tai buvo labai aišku – tiems, kurie lageriuose spėjo atsiriboti nuo tėvynės politiškai; ir tiems, kurie gyvena pagal neįsisąmonintą mažaraščių principą: *tiesiog gyventi*! Ir toli gražu nereta buvo tarp bėglių tokių (jei sumanymas sužlugs, sakys: „Mes bėgome į CK prašyti, kad išsiaiškintų!"), kurie troško pabėgti į Vakarus ir tik tokį pabėgimą laikė galutiniu.

Papasakoti apie tuos pabėgimus užvis sunkiausia. Tie, kurie nepasiekė tikslo, – juodojoje žemelėje. Tie, kurie buvo vėl pagauti, – sušaudyti arba tyli. Tie, kurie pabėgo, galbūt apsireiškė Vakaruose, o galbūt, bijodami pakenkti kam nors, čia likusiam, vėl tyli. Sklido gandai, jog Čiukotkoje zekai užgrobę lėktuvą ir septyniese nuskridę į Aliaską. Aš manau, tik mėgino užgrobti, bet nepasisekė.

Visi tie atsitikimai dar ilgai glūdės nežinioje, ir sens, ir darysis nebereikalingi kaip tas rankraštis, kaip visa, kas teisinga rašoma mūsų šalyje.

Štai vienas toks atsitikimas, ir vėl neišliko žmonių atmintyje didvyriškojo bėglio vardas. Jis buvo iš Odesos, civilinės specialybės – inžinierius mechanikas, armijoje – kapitonas. Baigė karą Austrijoje ir tarnavo okupacinėje kariuomenėje Vienoje. 1948 metais įskųstas, buvo suimtas, gavo 58-ąjį ir, kaip tuomet įprasta, 25 metus. Išsiųstas į Sibirą, į lagpunktą už 300 kilometrų nuo Taišeto, tai yra toli nuo pagrindinės Sibiro magistralės. Kirsdamas mišką, labai greitai nusivarė. Bet išsaugojo valią grumtis dėl gyvybės ir prisiminimus apie Vieną. Ir iš tenai – *iš tenai*! – jis sugebėjo pabėgti į Vieną! Neįtikėtina!

Palei jų miško kirtimo ruožą ėjo proskyna, stebima iš mažų sargybos bokštelių. Pasirinktą dieną jis turėjo darbe duonos davinį. Skersai

proskyną nuvertė skarotą eglę ir po jos šakomis nušliaužė iki viršūnės. Per visą proskyną jos nepriteko, bet šliaužtdamas toliau jis laimingai paspruko. Nusinešė ir kirvį. Tai buvo vasarą. Jis brovėsi taiga per išvartas, eiti buvo labai sunku, užtai visą mėnesį nieko nesutiko. Užrišęs marškinių rankoves ir apykaklę, gaudė žuvį, valgė ją žalią. Rinko kedro riešutus, grybus ir uogas. Vos kojas pavilkdamas šiaip taip prislinko ligi Sibiro magistralės ir laimingai užmigo šieno kupetoje. Atsibudo nuo klegesio: žmonės šakėmis kabino šieną ir jau jį aptiko. Jis visai nebeturėjo jėgų, neįstengė nei bėgti, nei grumtis. Ir pasakė: „Ką gi, griebkit, išduokit, aš bėglys". Tai buvo geležinkelio apeivis su žmona. Apeivis tarė: „Juk mes rusai. Tūnok sau ir nesirodyk". Pasitraukė. Tačiau bėglys jais nepasitikėjo: juk jie – sovietiniai, jie turi įduoti. Ir nušliaužė į mišką. Iš pamiškės jis stebėjo ir pamatė, kaip apeivis sugrįžo, atnešė drabužių ir maisto. Vakarop bėglys nuėjo palei geležinkelio liniją ir miško pusiaustotėje įsikorė į prekinį traukinį, paryčiui iššoko – ir dienai įlindo į mišką. Naktis po nakties jis taip stūmėsi priekin, o kai sustiprėjo, tai ir kaskart traukiniui sustojus išlipdavo – pasislėpdavo krūmuose arba paeidavo į priekį aplenkdamas traukinį, o paskui įšokdavo į važiuojantį. Dešimtis kartų jis rizikavo netekti rankos, kojos, galvos. (Taip jis kabino tai, ką keliais lengvais plunksnos brūkštelėjimais buvo padaręs įskundėjas...) Bet sykį, neprivažiavus Uralo, jis sulaužė savo taisyklę ir rąstų platformoje užsnūdo. Pajuto kojos spyrį ir žibintuvėlio blyksnį ant veido: „Dokumentus !" – „Tuojau". Kilstelėjo ir patiesė sargybinį iš aukštai, o pats liuoktelėjo kiton pusėn – ir užšoko ant galvos kitam sargybiniui! – patiesė ir tą ir suspėjo įsmukti po kitais ešelonais. Įlipo už stoties į važiuojantį traukinį. Sverdlovską jis nusprendė aplenkti, netoli jo apgrobė prekių kioską, pasiėmė iš ten drabužių, susivilko tris kostiumus, prisikrovė maisto. Kažkurioje stotyje vieną kostiumą pardavė ir nusipirko bilietą Čeliabinskas-Orskas-Vidurinė Azija. Ne, jis žinojo, kur važiuoja – į Vieną! – bet reikėjo apsikulti ir palaukti, kol liausis jo ieškoję. Turkmėnas, kolchozo pirmininkas, sutikęs jį turguje, ir be dokumentų priėmė į savo kolchozą. Ir jo rankos nepadarė

gėdos mechaniko vardui, jis remontavo kolchozui visas mašinas. Po kelių mėnesių atsiskaitė ir išvažiavo į Krasnovodską, pasienio ruožu. Tarpustotėje už Marų vaikščiojo patrulis, tikrindamas dokumentus. Tada mūsų mechanikas išėjo į aikštelę, atidarė duris, užsikabino ant išvietės lango (pro nubalintą stiklą iš vidaus jo negalėjo pamatyti) ir tik pačiu vienos kojos bato galu laikėsi įsispyręs, kad galėtų vėl atsistoti ant laiptelio. Tarpduryje bato galo patrulis nepastebėjo ir nužingsniavo į kitą vagoną. Taip praėjo šiurpus momentas. Laimingai pervažiavęs Kaspijų, bėglys įlipo į Baku-Šepetovkos traukinį, o iš ten patraukė į Karpatus. Per kalnų sieną atkampiu apžėlusiu skardžiu jis ėjo labai atsargiai – ir vis dėlto pasieniečiai jį sučiupo! Kiek buvo įdėta pasiaukojimo, kančių, išradingumo ir pastangų nuo pat Sibiro lagpunkto, nuo tos pirmosios nuverstos eglaitės – ir pačioje pabaigoje akimoju viskas sužlugo!.. Ir jis taip kaip ten, šieno kupetoje prie Taišeto, nebetekęs jėgų neįstengė nei priešintis, nei meluoti, tik sukaupęs paskutinį įtūžį riktelėjo: „Griebkit, budeliai! Griebkit, jūs stipresni!" – „Kas toks?" – „Bėglys! Iš lagerio! Griebkit!" Bet pasieniečiai elgėsi kažkaip keistai: užrišo jam akis, nuvedė į žeminę, ten atrišo, vėl išklausinėjo – ir staiga pasidarė aišku: savi! banderininkai! (Fe! fe! – raukosi apsišvietę skaitytojai ir skėsčioja rankomis: „Na ir personažą jūs išsirinkot, jeigu banderininkai jam – *savi*! Geras diegas!" Skėstelėsiu rankomis ir aš: toks yra. Toks bėgo. Tokį jį lageris padarė. Juk jie, lagerininkai, aš jums pasakysiu, gyvena pagal kiaulišką principą: „būtis apsprendžia sąmonę", o ne pagal laikraščius. Lagerininkui savi tie, su kuriais jis lageryje vargą vargo. O svetimi tie, kurie paleidžia jam įkandin seklius. Atvirai sakant – ir man taip pat.) Apsikabino! Tada banderininkai dar turėjo savo takus per sieną ir jį lengvai pervedė.

Ir štai jis vėl buvo Vienoje! – bet jau amerikiečių sektoriuje. Ir paklusdamas vis tam pačiam gundančiam materialistiniam principui, niekaip negalėdamas užmiršti savo kruvinojo mirties lagerio, jau nebeieškojo inžinieriaus mechaniko darbo, o nuėjo pas amerikiečių valdžią širdies atverti. Ir ėmė kažkuo pas juos dirbti.

Bet! – žmogaus savybė: praeina pavojus – atlėgsta ir mūsų atsargumas. Jis sumanė pasiųsti pinigų tėvams į Odesą, tam reikėjo dolerius iškeisti į sovietinius pinigus. Kažkoks žydas komersantas pakvietė jį iškeisti pinigų į savo butą sovietinėje Vienos zonoje. Vienon ir kiton pusėn be paliovos siuvo žmonės, menkai teskirdami zonas. O jam nieku gyvu nevalia buvo pereiti. Jis perėjo – ir mainikautojo bute buvo sučiuptas.

Grynai rusiška istorija apie tai, kaip antžmogiškos pastangos veriamos, veriamos – ir vienu plačiu rankos mostu nutraukiamos.

Nuteistas sušaudyti, Berlyno sovietiniame kalėjime jis visa tai papasakojo kitam karininkui ir inžinieriui – Anikinui. Anikinas ligi to laiko jau buvo perėjęs ir vokiečių nelaisvę, ir merdėjęs Buchenvalde, ir amerikiečių išvaduotas, ir išvežtas į sovietinę Vokietijos zoną, laikinai ten paliktas fabrikų išmontuoti, ir bėgęs į Vokietijos Federacinę Respubliką, prie Miuncheno statęs hidroelektrinę, ir išvogtas iš ten sovietinės žvalgybos (žibintais apakino ir įsitraukė į automobilį) – ir kam visa tai? Kad išklausytų Odesos mechaniko istoriją ir išsaugotų ją mums? Kad paskui du kartus nesėkmingai bėgtų Ekibastuze (apie jį dar kalbėsime penktojoje dalyje)? Ir paskui baudžiamojoje kalkių degykloje būtų užmuštas?

Štai gairės! štai likimo vingiai! Ir kaipgi mums įžvelgti paskiro žmogaus gyvenimo prasmę?..

Mes beveik dar nepapasakojome apie grupinius bėgimus, o tokių irgi būta apsčiai. 1943 metais buvo masiškai bėgta (sukilimas) iš Ust Sysolsko. Patraukė per tundrą, valgė tekšes su mėlynėmis. Juos susekė iš lėktuvų ir taip pat iš lėktuvų iššaudė. Pasakojama, kad 1956 metais bėgo ištisas lageris, prie Mončegorsko.

Visų Archipelago bėgimų istorija būtų netikslumų ir spragų aprašas. Ir netgi tas, kas rašytų knygą vien apie bėgimus, turėtų pasigailėti skaitytojo ir savęs, šimtus jų praleidinėti.

Penkioliktas skyrius

ŠIZAI, BŪRAI, ZURAI

Tarp daugelio dalykų, kurių mūsų džiaugsmui žadėjo atsisakyti naujasis pasaulis – atsisakyti išnaudojimo, atsisakyti kolonijų, atsisakyti privalomos karo tarnybos, atsisakyti slaptosios diplomatijos, slaptų paskyrimų ir perkėlimų, atsisakyti slaptosios policijos, atsisakyti tikybos dėstymo ir dar daugelio kitų dalykų lyg pasakoje, – teisybė, nebuvo žadama atsisakyti kalėjimų (sienų negriovė, o pripildė jas „naujo klasinio turinio"), bet buvo žadama būtinai atsisakyti karcerių – tos žiaurios kankynės, kurią galėjo sumanyti tik pykčio sudarkyti buržuazinio kalėjimo sargų protai. ITK-1924 (Ispravitelno-trudovoj kodeks 1924 goda – 1924 metų Pataisos darbų kodeksas), teisybė, leido ypač sunkiai nusikaltusius kalinius izoliuoti atskirose kamerose, bet įspėjo: ta atskira kamera niekuo neturi panėšėti į karcerį – ji turi būti sausa, šviesi ir aprūpinta gultu miegoti.

O dabar ne tiktai kalėjimo sargams, bet ir patiems kaliniams būtų keista, jeigu karcerio staiga neliktų, jeigu jis būtų uždraustas.

ITK-1933, kuris „veikė" (neveikė) iki septintojo dešimtmečio pradžios, pasirodė dar humaniškesnis: jis draudė net izoliuoti atskiroje kameroje!

Bet taip buvo ne todėl, kad laikai sušvelnėjo, o dėl to, kad iš patirties jau išmokta panaudoti kitas lagerio vidaus bausmių gradacijas, kai slogu ne nuo vienatvės, o nuo „kolektyvo", ir dar nubaustieji privalo *lenkti kuprą*:

RUR'ai (Roty usilennovo režima) – Sustiprinto režimo kuopos, vėliau pakeisti į

BUR'us (Baraki usilennovo režima) – Sustiprinto režimo barakus, baudos brigadas ir

ZUR'us (Zony usilennovo režima) – Sustiprinto režimo zonas, baudos komandiruotes.

O jau vėliau nepastebimai prie jų prisišliejo ir – ne karceriai, ne! o ŠIZ'ai (Štrafnyje izoliatory) – Baudos izoliatoriai.

Juk jeigu kalinio nebauginsi, jeigu jam nebegrės jokia bausmė, tai kaipgi priversi jį paklusti režimui?

O sugautus bėglius – kurgi juos sodinsi?

Už ką baudžia ŠIZ'u? Už ką tik nori: neįtikai viršininkui, ne taip pasisveikinai, ne laiku atsikėlei, ne laiku atsigulei, pavėlavai į patikrinimą, ne tuo taku perėjai, ne taip buvai apsirengęs, ne ten rūkei, per daug daiktų laikei barake – še tau parų, trejetą, penketą. Neįvykdei normos, su boba užtiko – še tau penkias, septynias ir dešimt. O *atsisakėliams* gresia ir penkiolika parų. Ir nors pagal įstatymą (pagal kokį?) daugiau kaip penkiolika parų nieku gyvu nevalia bausti (juk pagal ITK nevalia ir šitiek!), ištempia tą armoniką ir iki metų. 1932-aisiais Dmitlage (apie tai Averbach rašo, tai – juodu ant balto!) už susižalojimą, *apsimetimą ligoniu* duodavo *metus* ŠIZ'o! Jeigu dar prisiminsim, kad susižalojusių ir negydė, vadinasi, susižeidusį, sergantį žmogų uždarydavo pūti karceryje – metams!

Ko reikalaujama iš ŠIZ'o? Jis turi būti: a) šaltas, b) drėgnas, c) tamsus, d) jame turi būti marinama badu. Todėl nešildo (Lipajus: net kai lauke 30° šalčio),žiemai nesudeda stiklų, leidžia sienoms sudrėkti (arba karcerio rūsį stato šlapiame grunte). Langai mažulyčiai arba jokių (dažniausiai). Maitina *Stalino daviniu* – 300 gramų duonos per dieną, o „karštimo", tai yra neužkulto srėbalo, tau ten duoda tik trečią, šeštą ir devintą įkalinimo dieną. Bet Vorkutoje-Vome duodavo tik po 200 gramų duonos, o vietoj karštimo kas trečią dieną – gabalą *žalios* žuvies. Va šitokius ir reikia įsivaizduoti visus karcerius.

Naivu manyti, jog karceris būtinai toks kaip kamera – su stogu, durimis ir spyna. Anaiptol! Kuranach-Sāloje karceris buvo atviras rentinys 50° šaltyje. (Laisvasis gydytojas Andrejevas: „Aš, kaip *gydytoja*s, pareiškiu, kad tokiame karceryje *galim*a sėdėti!") Peržvelkime visą Archipelagą: toje pačioje Vorkutoje-Vome 1937 metais karceris

atsisakėliams buvo rentinys *be stogo*, ir dar buvo *paprasta duobė*. Tokioje duobėje (nuo lietaus užmesdavo kokį skudurą) Arnoldas Rappoportas gyveno kaip Diogenas statinėje. Maitino išsityčiodami taip – prižiūrėtojas išeidavo iš vachtos būdelės nešinas duonos daviniais ir šaukdavo sėdintiesiems rentinyje: „Eikit pasiimkit!" Bet vos tik jie lįsdavo iš rentinio, sargybinis iš bokštelio nusitaikydavo šautuvu: „Stok, šausiu!" Prižiūrėtojas stebėdavosi: „Ką, ir duonos nenorit? Na, tai einu". – O duobėn sviesdavo iš viršaus duoną ir žuvį į ištežusį nuo liūčių molį.

Marijinsko lageryje (žinoma, kaip ir daugelyje kitų) karcerio sienos būdavo apšarmojusios – ir į tokį karcerį neleisdavo su lagerio drapanomis, o *išrengdavo vienmarškinį*. Kas pusė valandos prižiūrėtojas atidarydavo „ėdžių" langelį ir patarinėdavo Ivanui Švedui: „Ei, neatlaikysi, kojas pakratysi! Verčiau eik miško kirsti!" Ir tikrai, nusprendė Švedas, čia greičiau galą gausi. Išėjo į mišką. Per dvylika su puse lagerio metų Švedas atsėdėjo karceryje 148 paras. Už ką tik jis nebuvo baudžiamas! Už tai, kad atsisakė eiti tvarkdariu į „Indiją" (padugnių baraką), gavo 6 mėnesius baudos lagerio. Už tai, kad atsisakė iš sočios komandiruotės žemės ūkyje pereiti prie miško kirtimo – antrąkart teistas kaip už ekonominę kontrrevoliuciją, 58-14, ir gavo dar dešimt metų. Tik blatnasis, nenorėdamas eiti į baudos lagpunktą, gali užtvoti konvojaus viršininkui, išmušti naganą iš rankų – ir jam nieko. Taikingam politiniam kaliniui išeities nėra – jam įspraus galvą tarp kojų! Kolymoje 1938 metais blatniesiems ir karceriai buvo apšildomi, tai ne Penkiasdešimt Aštuntajam.

BUR'e laikoma ilgiau. Ten uždaro mėnesiui, trims mėnesiams, pusei metų, metams, o dažnai – neribotai, stačiai todėl, kad kalinys laikomas pavojingu. Kartą patekęs į juodąjį sąrašą, tu paskui jau grūdamas į BUR'ą dėl viso pikto: per kiekvienas gegužės ir spalio šventes, kai tik kas nors bėga ar kas nors ypatinga lageryje nutinka.

BUR'as gali būti ir pats paprasčiausias barakas, atitvertas spygliuota viela, ir sėdintieji jame vedami į patį sunkiausią ir nemaloniausią

tame lageryje darbą. O gali būti – mūrinis kalėjimas lageryje, kur laikomasi kalėjimo režimo: čia pavieniui šaukiama į prižiūrėtojo kambarį ir mušama (kad žymių neliktų, geriausia mušti veltiniu, į kurį įdėta plyta); kiekvienose duryse sklendės, spynos ir akutės; kamerose betoninės grindys; ir dar atskiras karceris sėdintiesiems BUR'e.

Kaip tik toks buvo Ekibastuzo BUR'as (beje, ten buvo ir pirmojo tipo BUR'as). Pasodintuosius ten laikydavo kamerose be gultų (miegodavo ant grindų – ant bušlatų ir vatinukų). Mažus langelius palubyje uždengdavo lakštinės geležies „antsnukiais". Jame buvo vinimi pradurtos skylutės, bet žiemą tas skylutes užpustydavo ir kameroje tapdavo visiškai tamsu. Dieną nežibėdavo elektros lemputė, taigi dieną būdavo tamsiau negu naktį. Niekuomet nevėdino. Per *pusę metų* (1950) nė sykio nevedė pasivaikščioti. Taigi mūsų BUR'as buvo panašus į nuožmų kalėjimą, nežinia, kas čia beliko iš lagerio. Visi gamtiniai reikalai – kameroje, į išvietę nevedama. Išnešti didžiulę parašą kameros tvarkdariams buvo laimė: galėjo įkvėpti oro. O jau pirtis – visuotinė šventė. Kamera grūste prigrūsta, galėjai tik gulėti, nepasimankštinsi. Ir šitaip – pusę metų. Srėbalas – vanduo, duonos – 600 gramų, tabako – nė žiupsnelio. Jeigu kam nors ateidavo iš namų siuntinys, o kalinys sėdėdavo BUR'e, tai greitai gendančius produktus „nurašydavo" aktu (prižiūrėtojas pasiimdavo sau arba pigiai išparduodavo pridurkams), kitkas būdavo atiduodama į sandėlį daugeliui mėnesių saugoti. (Kai po tokio *režimo* išvesdavo į darbą, kaliniai jau vien dėl to *krutėdavo*, kad vėl neuždarytų.)

Toje tvankumoje, nepajudėdami, kaliniai nusikamuodavo, o blatnieji – nervingi, užsispyrę – labiau nei kiti. (Pakliuvę į Ekibastuzą vagišiai irgi buvo priskiriami Penkiasdešimt Aštuntajam, nuolaidų ir jiems nedarydavo.) Populiariausia tarp BUR'o kalinių buvo – ryti aliumininius šaukštus, kai juos paduodavo per pietus. Kiekvieną prarijusį vesdavo į rentgeną ir įsitikinę, kad nemeluoja, kad tikrai šaukštas pilve, guldydavo į ligoninę ir prapjaudavo skrandį. Lioška Karnouchas rijo šaukštą tris kartus, iš jo skrandžio nieko nebeliko. Kolka Salopajevas *apsimetė kvanktelėjusiu* – nakčia pasikorė, bet vyrukai, kaip

buvo sutarta, „pamatė", nutraukė kilpą ir jis buvo paimtas ligoninėn. Dar kažkas: užkrėtė siūlą burnoje (pertraukė tarp dantų), įvėrė į adatą ir įsisiuvo po kojos oda. Užkrėtimas! ligoninė! – o ten jau gangrena ar ne gangrena, svarbu ištrūkti.

Bet patogumas išgauti iš nubaustųjų dar ir darbo privertė šeimininkus suskirstyti juos į atskiras baudos zonas (ZUR'us). ZUR'e pirmiausia – prastesnis maistas, gali ištisus mėnesius neduoti antro patiekalo, sumažintas duonos davinys. Net pirtyje žiemą – iškultas langas, kirpėjai su vatinėmis kelnėmis ir šimtasiūlėmis kerpa nuogus kalinius. Gali nebūti valgyklos, bet ir barakuose srėbalo nedalija, o gavus jo prie virtuvės reikia neštis per šaltį į baraką ir ten ataušusį valgyti. Krinta kaliniai kaip lapai, stacionaras prikimštas merdinčiųjų.

Vien tiktai baudos zonų sąrašas kada nors galėtų būti istorinio tyrinėjimo objektas, juo labiau kad nelengva bus jas atsekti, viskas išdils.

Baudos zonoms irgi paskirstyti darbai. Šienapjūtė už 35 kilometrų nuo zonos, kur gyvena vandenį praleidžiančiose šieno palapinėse ir pjauna pelkėse žolę, kojos amžinai vandeny. (Jei šauliai geraširdžiai, leidžia uogauti, o budrieji – šaudo ir žudo, bet vis tiek kaliniai uogauja: pilvas valgyti prašo.) Silosą krauna tose pačiose pelkėtose vietose, apspisti mašalų, be jokių apsaugos priemonių. (Veidas ir kaklas sugelti, aptekę šašais, akių vokai išburkę, žmogus kone anka.) Durpes kasa Vyčegdos upės užliejamosiose pievose: žiemą, kapojant sunkiu kūju, reikia sutrupinti sušalusio dumblo sluoksnius, iškelti juos, iš po jų iškasti atitirpusias durpes, paskui rogėmis patiems kilometrą tempti į kalną (arklius lageris tausojo). Tiesiog žemės darbai („žemės" OLP'as prie Vorkutos). Na ir mėgstamas baudos darbas – klinčių karjeras ir kalkių degimas. Ir akmens karjerai. Visko išvardyti neįmanoma. Visa, kas už sunkius darbus dar sunkiau, už nepakeliamus – dar nepakeliamiau, tai ir yra baudos darbas. Kiekviename lageryje saviškas.

O siųsti į baudos zonas buvo mėgstama: tikinčiuosius, užsispyrėlius ir blatnuosius (taip, blatnuosius, čia dėl vietos auklėtojų nesivaldymo didžioji auklėjimo sistema sutrikdavo). Ten buvo ištisi barakai „vienuolių", atsisakiusių tarnauti šėtonui. (Konvojaus saugomame Pečioros sovchozo baudos punkte jas laikydavo karceryje ligi kelių vandeny. 1941 metų rudenį davė 58-14 ir visas sušaudė.) Pasiuntė šventiką tėvą Viktorą Šipovalnikovą „už religinę agitaciją" (prieš Velykas penkioms sanitarėms atlaikė Mišparus). Siuntė akiplėšas inžinierius ir kitus sujžūlėjusius inteligentus. Siuntė sugautus bėglius. Ir sunkia širdimi siuntė socialiai artimus, kurie niekaip nenorėjo persiimti proletarine ideologija. (Valdžiai atiteko toks sunkus protinis klasifikacijos darbas, tad nepriekaištaukime jai, kad sykiais nejučiomis ir pripainiodavo. Antai iš Karabaso išsiuntė du vežimus: religingas moteris į vaikų miestelį auklėti lagerio vaikų, o vagiles ir sifilitikes – į Konspajų, Dolinkos baudos punktą. Bet sumaišė, kam į kurį vežimą krauti daiktus, ir išdardėjo vagilės su sifilitikėm auklėti vaikų, o „vienuolės" į baudos punktą. Paskui jau susigriebė, bet taip ir liko.)

Dažnai siųsdavo į baudos zonas už atsisakymą įdavinėti. Dauguma išmirė ten, baudos zonose, ir jau nieko apie save nepapasakos. Juo mažiau papasakos apie juos galvažudžiai operatyvininkai. Taip pasiuntė ir dirvotyrininką Grigorijų Grigorjevą, bet jis išliko gyvas. Taip pasiuntė ir Estijos žemės ūkio žurnalo redaktorių Elmarą Nugį.

Atsitikdavo čia ir istorijų su moterimis. Apie jas negalima spręsti pakankamai nuodugniai ir tiksliai, nes visuomet esama kažkokio mums nežinomo intymaus elemento. Tačiau štai Irinos Nagel istorija, jos pačios papasakota. Uchtos sovchoze ji dirbo administracijos skyriaus mašininke, tai yra puikiai įsitaisiusia pridurke. Solidžios išvaizdos, kresna, storas kasas ji sudėdavo vainiku apie galvą ir, iš dalies patogumo dėlei, vaikščiodavo su plačkelnėmis ir striukele, panašia kaip slidinėtojų. Kas pažįsta lagerio gyvenimą, supranta, koks tai buvo masalas. Operatyvininkas jaunesnysis leitenantas Sidorenka pareiškė geidžiąs artimiau su ja susipažinti. Nagel jam atsakė: „Verčiau tegu mane paskučiausias urka pabučiuos! Kaip jums ne

gėda, jūsų kūdikis verkia už sienos!" Atstumtas jos niukso, operas staiga permainė toną ir sako: „Nejaugi manote – jūs man patinkate? Aš tiesiog norėjau jus patikrinti. Taigi jūs su mumis bendradarbiausite". Ji atsisakė ir buvo pasiųsta į baudos lagpunktą.

Štai Nagel pirmojo vakaro įspūdžiai: moterų barake – vagilės ir „vienuolės"[1]. Penkios merginos vaikščioja apsisiautusios paklodėmis: kortuodamos vakarykščiai, vagilės išlošė visus jų drabužius, liepė nusivilkti ir atiduoti. Staiga įeina su gitara gauja blatnųjų – apatinėmis kelnėmis ir su fetro skrybėlėm. Jie dainuoja savo lyg ir kokią vagių serenadą. Ūmai įbėga kiti blatnieji, įpykę. Jie čiumpa vieną savo mergšę, partrenkia ant grindų, suolu daužo ir trypia. Ji rėkia, paskui jau ir nebeišrėkia. Visi sėdi ir ne tik nesikiša, bet tarytum nieko nepastebi. Vėliau ateina felčeris: „Kas tave mušė?" – „Nuo gultų nukritau", – atsako sumuštoji. Tą patį vakarą pralošė kortomis ir pačią Nagel, bet ją išgelbėjo suka Vaska Krivojus: jis pasakė viršininkui, ir tas paėmė Nagel pernakvoti į vachtą.

Baudos komandiruotės (kaip Nyroblago Parma, pačioje taigos glūdumoje) ir šauliams, ir prižiūrėtojams dažnai tapdavo baudos punktais, ir juos čionai siųsdavo prasikaltusius, o dar dažniau juos pakeisdavo savisaugininkais.

Jeigu nėra įstatymų ir teisybės lageriuose, tai jau baudos punktuose juo labiau neieškok. Blatnieji ten išsidirbinėja kaip nori, atvirai vaikščioja su peiliais (Vorkutos „žemės" OLP'as, 1946), prižiūrėtojai slepiasi nuo jų už zonos, ir tai dar kai Penkiasdešimt Aštuntasis sudaro daugumą.

Džantujaus baudos lageryje netoli Pečioros blatnieji šėldami sudegino du barakus, neleido valgio virti, išvaikė virėjus, paskerdė du karininkus. Kiti karininkai net grasinami, kad jiems nuplėš antpečius, atsisakė eiti į zoną.

Tokiais atvejais valdžia gelbstisi kivirčais: Džantujaus komendantu paskyrė *suką*, skubiai atvežtą su savo parankiniais nežinia iš kur. Jie patį pirmąjį vakarą nusmeigė du vagis, ir pasidarė truputį ramiau.

---

[1] Kas dar pasaulio istorijoje jas sulygino?.. Kokiam reikia būti, kad jas supainiotum!

Vagis vagį nuknekcina, seniai byloja patarlė. Sutinkamai su Priešakiniu Mokymu tiek priveisę šių socialiai artimų žmogystų, kad jau patys neturėjo kur dėtis, Archipelago tėvai nerado kitos išeities kaip suskaldyti juos ir sukiršinti tarp savęs, kad susipjautų. (Blatnųjų ir sukų karas, sudrebinęs Archipelagą pokario metais.)

Žinoma, nors, atrodytų, blatnieji ir siautėja, tačiau baudos lageryje jiems irgi nesaldu, tuo dūkimu jie tiesiog bando atsigriebti. Kaip visiems parazitams, jiems naudingiau gyventi tarp tų, iš ko galima syvus čiulpti. Kartais blatnieji net pirštus nusikirsdavo, kad tik nereikėtų eiti į baudos lagerį, pavyzdžiui, į garsiąją Vorkutos kalkių degyklą. (Kai kuriems recidyvistams pokariu jau teismo nuosprendyje buvo įrašoma „laikyti Vorkutos kalkių degykloje". Varžtai buvo užsukami iš viršaus.)

Ten visi vaikščiojo su peiliais. Sukos ir blatnieji kasdien skerdė vieni kitus. Virėjas (suka) pildavo kaip įsigeidęs: kam tirštai, kam skystai, kam tiesiog samčiu į kaktą. Prižiūrėtojas nešiojosi armatūros strypą ir vienu švilpiančiu kirčiu nudėdavo vietoje. Sukos laikė sau berniukus pederastijai. Buvo trys barakai: sukų barakas, vagių barakas, frajerių barakas, kiekviename po šimtą žmonių. Frajeriai – dirbo: apačioje, netoli lagerio, buvo gaunamos kalkės, paskui jas neštuvais užkeldavo ant uolos, ten supildavo į kūgius, palikdami viduryje dūmtraukius; degdavo; skendėdami dūmuose, suodžiuose ir kalkių dulkėse, dėliodavo karštas kalkes.

Džidos lageriuose žinomas Bajangolo baudos punktas.

Į Kraslago baudos punktą Revučį dar prieš atsiųsdami kokius nors nubaustuosius atbogino „darbo branduolį" – pusantro šimto niekuo neprasikaltusių žaliūkų. (Bauda tai bauda, o plano iš viršininkų reikalauja. Ir štai paprasti juodadarbiai pasmerkti baudos lageriui!). Siuntė net blatnuosius ir ilgasėdžius iš 58-ojo – *sunkiuosius*. Tų „sunkiųjų" urkos jau prisibijojo, nes jie buvo gavę po 25 metus ir, pokario sąlygomis nudobę blatnąjį, sau bausmės nepasunkindavo, tai nebebuvo laikoma (kaip Kanaluose) klasinio priešo išpuoliu.

Darbo diena Revučyje buvo lyg ir 11 valandų, bet iš tikro, kol suvaikščiodavo į mišką (5–6 kilometrus) ir atgal, išeidavo 15 valandų. Keldavo pusę penkių ryto, į zoną grįždavo aštuntą valandą vakaro. Greitai *nusivarydavo*, vadinasi, būdavo atsisakėlių. Kai visus išvesdavo į darbą, klube išrikiuodavo atsisakėlius ir darbų skirstytojas atrinkdavo, ką *papildomai išvesti*. Tokius atsisakėlius virvelinėmis vyžomis („apautas pagal sezoną", 60° šaltyje), perpučiamais bušlatais išgrūsdavo už zonos – o ten juos užsiundydavo penkiais vilkšuniais: „Paimk!" Šunys puldavo atsisakėlius, draskydavo nagais ir tąsydavo. Tada šunis pasišaukdavo, privažiuodavo kinas, į asenizacijos vežimą pasikinkęs jautį, atsisakėlius sukraudavo, nuveždavo ir išversdavo nuo pylimo į lomą. O ten, apačioje, laukdavo brigadininkas Lioša Sloboda, kuris lazda pliekdavo tuos atsisakėlius tol, kol jie atsikeldavo ir imdavo jam dirbti. Jų išdirbį jis užrašydavo savo brigadai, o jiems tekdavo po 300 gramų – karcerio davinys. (Kas visą šitą gradacijos sistemą sugalvojo – tas tikras mažasis Stalinas!)

Galina Serebriakova! Kodėl jūs *apie tai* neparašote? Kodėl jūsų herojai lageryje nieko neveikia, niekur nedirba, o tik postringauja apie Leniną ir Staliną?

Paprastam juodadarbiui iš Penkiasdešimt Aštuntojo išlikti gyvam tokiame baudos lagpunkte beveik neįmanoma.

Sevželdorlago baudos pakomandiruotėje (viršininkas – pulkininkas Kliučkinas) 1946–1947 metais kaliniai valgė žmogieną: pjovė žmones mėsai, virė ir valgė.

Tai buvo kaip tik iškart mūsų liaudžiai pasiekus pasaulinę istorinę pergalę.

Aū, pulkininke Kliučkinai! Kur tu pasistatei sau pensininko pilaitę?

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

SOCIALIAI ARTIMI

Prisidėk ir tu, silpna mano plunksna, prie šios padermės išliaupsinimo! Juos liaupsino kaip piratus, kaip flibustjerus, kaip valkatas, kaip pabėgusius katorgininkus. Juos liaupsino kaip kilniaširdžius plėšikus – nuo Robino Hudo iki operetės herojų, tikino, kad jų jautri širdis, jie apiplėšinėja turtuolius ir dalijasi su vargšais. O, išaukštintieji Karlo Mooro bendražygiai! O, maištingasis romantikas Čelkašas! O, Benia Krikas, Odesos valkatos ir Odesos trubadūrai!

Argi ne visa pasaulinė literatūra poetizavo vagis? Fransua Vijonui nesiimsime priekaištauti, bet nei Hugo, nei Balzakas nelenkė šio praminto kelio, o ir Puškinas „Čigonuose" aukštino nusikaltėlių užuomazgas. (O kaip Bairono poezijoje?) Bet niekuomet jų neliaupsino taip plačiai, taip sutartinai, taip nuosekliai kaip sovietinėje literatūroje! (Tam tarnavo aukštieji Teoriniai Pagrindai, ne vien tiktai Gorkis su Makarenka.)

Užkniaukė Leonidas Utiosovas nuo estrados – ir užkniaukė jam įkandin sužavėta publika. Ir ne kokia kita, o kaip tiktai vagių šneka prabilo Baltijos ir Juodosios pajūrių *broliukai* Višnevskio ir Pogodino pjesėse. Kaip tik vagių šneka raiškiausiai liedavosi jų sąmojis. Kas tiktai neduso nuo švento jaudulio aprašinėdamas mums blatnuosius – jų gyvą nežabotą negatyvumą pradžioje, jų dialektinį perauklėjimą pabaigoje: čia ir Majakovskis (paskui jį ir Šostakovičius – baletas „Panelė ir chuliganas"), ir Leonovas, ir Selvinskis, ir Inber, visų ir neišvardysi. Blatnųjų kultas pasirodė esąs užkrečiamas epochoje, kai literatūra seko be teigiamo herojaus. Net toks tolimas nuo oficialiosios linijos rašytojas kaip Viktoras Nekrasovas nerado rusų didvyriškumui įkūnyti geresnio paveikslo nei vagišius viršila Čiumakas („Stalingrado apkasuose"). Net Tatjana Jesenina pasidavė šiai hipnozei ir pavaizdavo mums „nekaltą" Venkos Būgnų Valeto tipažą. Gal tik Tendriakovas, mokąs žvelgti į pasaulį be išankstinio įsitikinimo, pirmąkart parodė mums vagišių neaikčiodamas iš susižavėjimo („Triakė, septynakė, tūzas"),

parodė jo dvasinį bjaurumą. Aldan-Semionovas, regis, ir pats lageryje sėdėjo, bet („Bareljefas ant uolos") ištraukia absoliučią nesąmonę: esą vagis Saška Aleksandrovas, paveiktas komunisto Petrakovo, kurį neva visi banditai gerbė už tai, kad jis pažinojo Leniną ir triuškino Kolčiaką (visiškai legendinis Averbachų laikų motyvavimas), suburia klipatų brigadą ir ne gyvena iš jų (*lygiai taip ir buvo!* Aldan-Semionovas tą puikiai žino!), o – rūpinasi juos išmaitinti! ir dėl to aplošia laisvuosius kortomis! Lyg jam nereikėtų išlošti *čifyrui*! Koks absurdiškas septintajam dešimtmečiui, naftalinu sudvisęs anekdotas!

Vieną vasaros vakarą 1946 metais lageryje prie Kalugos užkardos blatnasis užsikvempė pilvu ant trečiojo aukšto palangės ir garsiai ėmė traukti blatnųjų dainas, vieną po kitos. Jo dainos laisvai nuaidėjo per vachtą, per spygliuotas vielas, jos buvo girdėti Didžiojoje Kalugos gatvėje, troleibuso stotelėje ir artimesnėje Pramogų parko dalyje. Tos dainos liaupsino „lengvą gyvenimą", žmogžudystes, vagystes, užpuolimus. Ir ne tik niekas iš prižiūrėtojų, auklėtojų, vachtininkų jo nenutildė – net sudrausti jo niekam nešovė į galvą. Matyt, blatnųjų pažiūrų propagavimas nė kiek neprieštaravo mūsų gyvenimo sandarai, nekėlė jai pavojaus. Sėdėjau zonoje ir galvojau: o kas būtų, jeigu dabar aš užlipčiau į trečią aukštą ir pro tą patį langą taip pat garsiai užtraukčiau ką nors apie karo belaisvio likimą, kaip „Kur tu, kur tu?", mano girdėtą fronto kontržvalgyboje dainą, arba sukurčiau ką nors apie pažeminto, sutrypto frontininko dalią, – kas čia pasidarytų! Kaip pašėltų lakstyti! Kiltų toks sąmyšis, kad ugniagesių kopėčias pasistatytų, nelauktų, kol aplinkui ligi manęs apibėgs. Burną man užkimštų, rankas surištų, tėkštelėtų naują bausmę! O blatnasis dainuoja, laisvieji maskviečiai klausosi – sakytum taip ir reikia...

Visa tai susiklostė ne iškart, o *istoriškai*, kaip mėgstama mūsų šalyje sakyti. Senojoje Rusijoje gyvavo (o Vakaruose ir gyvuoja) neteisingas požiūris į vagis kaip į nepataisomus, kaip į nuolatinius nusikaltėlius („nusikalstamumo branduolys"). Todėl etapuose ir kalėjimuose politinius kalinius nuo jų gindavo. Todėl administracija, kaip liudija P. Jakubovičius, neleisdavo jiems šakotis ir viešpatauti kalinių pasaulyje, drausdavo jiems užimti pareigas artelėse, pelningas vietas, ryžtingai stodavo kitų katorgininkų pusėn. „Tūkstančius

jų prarijo Sachalinas ir nebepaleido". Senojoje Rusijoje recidyvistams kriminalistams buvo viena formulė: „Nulenkite jiems sprandą geležiniu įstatymo jungu!" (Urusovas). Taigi 1917 metais vagys neponavo nei šalyje, nei Rusijos kalėjimuose.

Bet pančiai nukrito, suspindo laisvė. Tuoj po Vasario revoliucijos – kas drauge su politiniais kaliniais, siaučiant suirutei, kas greitai iš paskos, pagal Kerenskio lengvatines amnestijas, – kriminaliniai masiškai siūbtelėjo laisvėn ir susimaišė su laisvaisiais piliečiais. Milijonams dezertyruojant 1917 metais, paskui pilietiniame kare visos žmogaus aistros labai atsipalaidavo, o vagių pirmiausia, ir jau niekaip nenorėjo galvos lįsti į jungą, bet joms buvo paskelbta, kad ir nereikia. Pasirodė labai pravartu ir įdomu, kad jie – privatinės nuosavybės priešai, vadinasi, revoliucinė jėga, tereikia ją įstumti į proletariato vėžes, bet tai ir nesunku. Čia užaugo jiems ir neregėta gausi pamaina iš pilietinio karo našlaičių – beglobiai, padugnės. Jie šildėsi prie nepo (naujosios ekonominės politikos) asfalto katilų ir pirmai pamokai pjaustė moterų krepšelius nuo rankų, kabliais traukė lagaminus pro vagonų langus. Socialiai svarstant: juk viskuo kalta *aplinka*? Tad perauklėsime šiuos žaliūkus liumpenus ir įtrauksime į sąmoningo gyvenimo gretas! Čia buvo ir pirmosios komunos, ir kolonijos, ir „Kelialapis į gyvenimą". (Tiktai nepastebėjo: beglobiai dar nebuvo *vagys pagal įstatymą* ir beglobių pasitaisymas nieko nerodė – jie dar ne visi buvo spėję sugesti.)

O dabar, praėjus daugiau kaip keturiasdešimčiai metų, galima apsidairyti ir suabejoti: kas ką perauklėjo – čekistai urkas ar urkos čekistus? Urka, priėmęs čekistų tikėjimą, tai jau suka, urkos jį pjauna. O čekistas, perėmęs urkos psichologiją, tai *atkaklus* ketvirtojopenktojo dešimtmečio tardytojas arba *valingas* lagerio viršininkas, jie apgaubti garbės, jie kopia tarnybos laiptais.

O urkos psichologija labai paprasta, labai nesunkiai perimama:

1. Noriu gyventi ir mėgautis, o į kitus nu...!
2. Teisus tas, kas stipresnis.
3. Tavęs ne[mu]ša – nesiskeryčiok! (Tai yra kol muša ne tave, neužstok tų, kuriuos muša. Lauk savo eilės.)

Mušti nuolankius priešus po vieną! – lyg ir labai pažįstamas įstatymas. Taip darė Stalinas. Taip darė Hitleris.

Kiek mums išūžė ausis Šeininas, rašydamas apie „savotišką blatnųjų kodeksą", apie jų „garbės" žodį! Skaitai – ir Don Kichotai, ir patriotai! O susiduri su tokia marmūze kameroje arba „juodvarnyje"...

Ei, gana meluoti, parsidavėliai plunksnagraužiai! Jūs, stebėjusieji vagišius per garlaivio turėklus ir per tardytojo stalą! Jūs, niekada nesusidūrę su blatnaisiais būdami bejėgiai!

Urkos – ne Robinai Hudai! Kai reikia vogti iš klipatų – jie vagia iš klipatų. Kai reikia nuo sustingusiojo nutraukti paskutinius autus – jie nesibjauri ir jais. Didysis jų lozungas: „mirk tu šiandien, o aš rytoj!"

Bet gal tikrai jie patriotai? Kodėl jie nevagia iš valstybės? Kodėl jie neapiplėšinėja *specialiųjų* vasarnamių? Kodėl nestabdo ilgųjų juodų automobilių? Todėl, kad tikisi ten pamatyti Kolčiako nugalėtoją? Ne, todėl, kad automobiliai ir vasarnamiai gerai saugomi. O krautuvės ir sandėliai – įstatymo priedangoje. Todėl, kad realistas Stalinas seniai suprato, kas tas visas zyzimas – urkų perauklėjimas. Ir permetė jų energiją, užsiundė ant savo šalies piliečių.

Štai kokie buvo įstatymai trisdešimt metų (iki 1947): tarnybinė, valstybinė, valdinė vagystė? dėžė iš sandėlio? trys bulvės iš kolchozo? Dešimt metų! (O nuo 1947-ųjų – ir dvidešimt!) *Laisva* vagystė? Apkraustė butą, sunkvežimiu išgabeno visa, ką šeima buvo užgyvenusi per savo amžių? Jeigu apsiėjo be žmogžudystės, tai *iki vienų metų*, kartais – šeši mėnesiai...

Nuo atlaidumo vagys ir veisiasi.

Savo įstatymais Stalino valdžia seniai urkoms pasakė: vok ne iš manęs! vok iš privačių asmenų! Juk privati nuosavybė – praeities atgyvena. (O personalinė nuosavybė – ateities viltis...)

Ir urkos – suprato. Savo pasakojimuose ir dainose tokie bebaimiai, – argi nuėjo jie grobti ten, kur sunku, pavojinga, kur galvos neteksi? Ne. Baikščiai ir godžiai nuspūdino ten, kur juos nukreipė – išrenginėti vienišų praeivių, vaginėti iš neapsaugotų butų.

Trečiasis, ketvirtasis, penktasis, šeštasis dešimtmečiai! Kas neatmena to amžinai kybančio virš piliečio galvos pavojaus: nevaikščiok

tamsoje, negrįžk vėlai! nesinešiok laikrodžio! neturėk su savimi pinigų! nepalik buto be žmonių! Spynos! Langinės! Šunys! (Laiku neapkraustyti feljetonistai dabar pajuokia ištikimus sarginius šunis...)

Nuoseklioje kovoje su žmogaus atskirumu socialistinė valstybė pirmiausia atėmė iš jo vieną draugą – arklį, vietoj jo žadėdama traktorių. (Lyg arklys būtų tiktai plūgo traukiamoji jėga, o ne gyvas tavo draugas ir varguos, ir džiaugsmuos, ne tavo šeimos narys, ne tavo sielos dalelė.) O netrukus atkakliai suskato persekioti antrą draugą – šunį. Juos ėmė į apskaitą, vežė į kailių lupyklą, o dažniausiai specialiais vietos sovietų potvarkiais šaudė kiekvieną pasitaikiusį. Ir taip buvo daroma ne sanitariniais ir ne ekonominiais taupumo sumetimais, pamatas gilesnis: juk šuo nesiklauso radijo, neskaito laikraščių, tai lyg nekontroliuojamas valstybės pilietis, ir fiziškai stiprus, bet jėgos eina ne valstybei, o šeimininkui, kaip asmeniui, saugoti, nepriklausomai nuo to, kokį potvarkį dėl jo paskelbs vietos sovietas ir su kokiu orderiu ateis jo nakčia. Bulgarijoje 1960 metais buvo ne juokais pasiūlyta piliečiams *vietoj* šunų penėti... kiaules! Kiaulė neturi principų, ji augina savo mėsą kiekvienam, kas turi peilį.

Beje, kampanija prieš šunis niekada neapėmė valstybei naudingų operatyvinių ir apsauginių aviganių.

Kiek apvogtų piliečių žino, jog milicija net nesiėmė ieškoti nusikaltėlių, net bylos neiškėlė, kad negadintų sau apskaitos duomenų: ar verta vargti ir jį gaudyti, jei jis gaus šešis mėnesius, o kai dalį užskaitys, tesėdės tik tris? O ir pagautus banditus dar kažin ar teis? Juk prokurorai „mažina nusikalstamumą" (to iš jų reikalaujama per kiekvieną pasitarimą) tuo keistu būdu, kad tiesiog nutraukia bylą, ypač jeigu į ją įsivėlę daug kaltinamųjų.

Galų gale pasidarys privaloma trumpinti bausmės laiką, ir, žinoma, būtinai kriminaliniams. Ei, pasisaugok, teismo liudytojau! – greit visi jie sugrįš ir peilis pašonėn tam, kas teisme liudijo!

Todėl jei matai, kad lenda pro tavo langą, pjauna kišenę, ardo tavo kaimyno lagamino siūles – užsimerk! arba mauk pro šalį! tu nieko nematei!

Taip mus auklėjo ir vagys, ir – įstatymai!

1955 metų rugsėjį „Literaturnaja gazeta" (drąsiai samprotaujanti apie daug ką, tik ne apie literatūrą) liejo krokodilo ašaras dideliame straipsnyje: naktį Maskvos gatvėje po dviejų šeimų langais triukšmingai mušė ir užmušė žmogų. Vėliau

išaiškėjo, kad abi šeimos (mūsų! sovietinės!) buvo pažadintos, žvilgčiojo pro langus, bet nepuolė į pagalbą: žmonos neleido vyrų. Ir kažkoks jų namo kaimynas (gal ir jis buvo tuomet pažadintas? bet apie tai nerašoma), partijos narys nuo 1916 metų, atsargos pulkininkas (ir, matyt, iš neturėjimo ko nusitverti) prisiėmė įsipareigojimą būti visuomeniniu kaltintoju. Jis vaikščioja po redakcijas ir teismus ir reikalauja patraukti tas dvi šeimas baudžiamojon atsakomybėn kaip žmogžudystės bendrininkes! Griaudėja ir žurnalistas: kodekso čia nepritaikysi, betgi – gėda! gėda!

Taip, gėda, bet *kam*? Kaip visada mūsų šališkoje spaudoje, tame straipsnyje surašyta viskas, tik nėra paties svarbiausio. Nėra to, kad:

1) 1953 metų kovo 27 dienos „Vorošilovo" amnestija, vaikydamasi populiarumo, užtvindė visą šalį lavina žmogžudžių, plėšikų ir vagių, kurie vargais negalais buvo sugaudyti po karo. (Vagies pasigailėsi – gerą žmogų pražudysi.)

2) Baudžiamajame kodekse (UK-1926) yra absurdiškiausias 139-asis straipsnis „apie būtinosios ginties ribą" – ir tu turi teisę išsitraukti peilį ne anksčiau, negu nusikaltėlis įrems tau savo peilį, ir durti jam ne anksčiau, negu jis tau durs. Kitaip teis *tave*! (O straipsnio apie tai, kad pats didžiausias nusikaltėlis – tas, kuris užpuola silpnąjį, mūsų įstatymuose nėra!..) Baimė peržengti būtinosios ginties ribą visiškai ištižina nacionalinį charakterį. Raudonarmietį Aleksandrą Zacharovą prie klubo ėmė mušti chuliganas. Zacharovas išsitraukė lenktinį kišeninį peilį ir chuliganą nudūrė. Gavo už tai – 10 metų kaip už gryną žmogžudystę! „O ką aš turėjau daryti?" – stebėjosi jis. Prokuroras Arciševskis jam atsakė: „Reikėjo pabėgti!"

Tad *kas* išaugina chuliganus?!

3) Valstybė pagal Baudžiamąjį kodeksą draudžia piliečiams turėti šaunamąjį arba šaltąjį ginklą – bet ir *nesiima* pati jų ginti! Valstybė atiduoda savo piliečius banditų valiai – ir per spaudą drįsta raginti „visuomenę pasipriešinti" tiems banditams! Pasipriešinti – *kuo*? Skėčiais? Kočėlais? Pirma priveisė banditų, paskui ėmė burti prieš juos liaudies draugoves, kurios, veikdamos neįstatymiškai, kartais ir pačios subanditėja. O juk kaip galima buvo iš pat pradžių: „Nulenkite jiems sprandą įstatymo jungu!" Taigi Vienintelis Teisingas Mokymas stoja skersai kelio!

Kas būtų buvę, jeigu tos žmonos būtų ir leidusios vyrus, o vyrai išbėgę su lazdomis? Arba banditai būtų juos nudobę, greičiausiai. Arba jie būtų nudobę banditus – ir sėdę į kalėjimą už būtinosios ginties ribos peržengimą. Atsargos pulkininkas, išvedęs rytą pasivaikščioti savo šunį, abiem atvejais būtų galėjęs pasigardžiuoti nuotykiu.

O tikroji saviveika, tokia kaip prancūzų filme „Ūkų krantinė", kur darbininkai be valdžios žinios patys sugaudo vagis ir patys juos nubaudžia, – ar tokia saviveika nebūtų pas mus užgniaužta kaip savavaliavimas? Tokia mąstysena ir toks filmas – argi mūsų šalyje įmanomi?

Bet ir čia dar ne viskas! Yra dar vienas svarbus mūsų visuomeninio gyvenimo bruožas, padedantis vagims ir plėšikams klestėti, – *viešumo baimė*. Mūsų laikraščiai prikimšti niekam neįdomių įvykių apie gamybos laimėjimus, bet ataskaitų apie teismo procesus, žinučių apie nusikaltimus juose beveik nerasi. (Juk, pagal Priešakinę Teoriją, nusikalstamumą sukelia tik susiskirstymas į klases, o pas mus klasių nėra, vadinasi, ir nusikaltimų nėra, todėl negalima rašyti apie juos spaudoje! neduosi gi medžiagos amerikiečių laikraščiams, kad mes nuo jų nusikalstamumu neatsilikę.) Jeigu Vakaruose nužudomas žmogus – nusikaltėlio portretais apklijuojamos namų sienos, jie žvelgia nuo barų bufetų, pro tramvajų langus, nusikaltėlis jaučiasi kaip užspeista žiurkė. Įžūli žmogžudystė pas mus – spauda nė žodžio, portretų nėra, žudikas pavažiuoja šimtą kilometrų į kitą sritį ir ten ramiai sau gyvena. Ir vidaus reikalų ministrui nereikia aiškintis parlamente, kodėl nusikaltėlis nesugautas: juk apie tą atsitikimą niekas nežino, tik to miestelio gyventojai. Sugaus – gerai, nesugaus – irgi neblogai. Žudikas – ne valstybės sienos pažeidėjas, ne toks jau jis pavojingas (valstybei), kad reikėtų skelbti dėl jo sąjunginę paiešką.

Su nusikalstamumu – kaip su maliarija: raportavo kartą, kad jos nebėr, – ir gydyti nuo jos nebegalima, ir tokios diagnozės nustatinėti nebegalima.

Žinoma, „nutraukti bylą" norisi ir milicijai, ir teismui, bet tai veda prie formalumo, kuris dar naudingesnis tikriesiems žudikams ir plėšikams: neišaiškintu nusikaltimu bus apkaltintas kas nors, pirmas pasitaikęs, o ypač mielai – *užkars* keletą nusikaltimų tam, kas jau kartą buvo įkliuvęs. Prisimintina Piotro Kizilovo byla

(„Izvestija“, 1959 m. gruodžio 11 d. ir 1960 m. balandį): be jokių įkalčių jis dukart buvo nuteistas sušaudyti (!) už jo *ne*įvykdytą žmogžudystę, arba Aleksejencevo byla („Izvestija“, 1960 m. sausio 30 d.), panaši. Jeigu advokato Popovo laiškas (Kizilovo byla) būtų buvęs nusiųstas ne į „Izvestijas“, o į „Times“, tai būtų pasibaigę arba karališkojo teismo pakeitimu, arba vyriausybės krize. O pas mus po keturių mėnesių susirinko partijos srities komitetas (kodėl – srities komitetas? argi teismas jam pavaldus?) ir, atsižvelgdamas į tardytojo „jaunumą, nepatyrimą“ (kodėl gi tokiems patikėti žmonių likimai?), „dalyvavimą Didžiajame Tėvynės kare“ (kažkodėl *mums* šito kadaise neužskaitė!), kam įrašė papeikimą įskaitos kortelėn, o kam pirštu pagrasino. O svarbiausiam budeliui Jakovenkai už *kankinimus* (ir tai jau po XX suvažiavimo!) dar po pusmečio lyg ir davė trejus metus, bet kadangi jis – savas žmogus, veikė pagal instrukciją, vykdė įsakymą, negi jį vers atsėdėti tuos metus iš tikrųjų? Už ką toks žiaurumas?.. O štai advokatą Popovą reikės prigriebti, išgyvendinti jį iš Belgorodo: tegu žino vagių ir sąjunginį principą: tavęs ne[mu]ša – nesiskeryčiok!

Tad kiekvienas, užsistojęs už teisybę, – šimtąkart pasigailės, kam užsistojo. Šitaip bausmių sistema skatina vagis, ir jie dešimtis metų auga kaip pelėsiai laisvėje, kalėjime ir lageryje.

* * *

Ir visados viskam yra palaiminančioji didžioji teorija. Anaiptol ne patys menkiausi literatai yra pareiškę, jog vagišiai – mūsų sąjungininkai komunizmo statyboje. Tai išdėstyta sovietiniuose pataisos darbų politikos vadovėliuose (buvo tokie leidžiami), lagerių teorijos disertacijose ir moksliniuose straipsniuose, o užvis dalykiškiausiai – instrukcijose, kuriomis ir buvo išauklėti lagerio valdininkai. Visa tai išplaukia iš Vienintelio Teisingo Mokymo, aiškinančio visą margaspalvį žmonijos gyvenimą klasių kova ir tiktai ja.

Šit kaip tat pagrindžiama. Nusikaltėliai profesionalai niekaip negali būti palyginti su kapitalistiniais elementais (tai yra su inžinieriais, studentais, agronomais ir vienuolėmis): antrieji – užkietėję proletariato diktatūros priešai, o pirmieji – tik (!) politiškai svyruojantys. (Profesionalus žudikas tik politiškai svyruojantis!) Liumpenas – ne privatininkas, todėl jis negali suartėti su priešiškais klasiniais

elementais, o mieliau suartės su proletariatu (laukit!). Todėl oficialia Gulago terminija jie ir pavadinti „socialiai artimais". (Su kuo sutapsi...) Todėl instrukcijos kartojo ir kartojo: pasitikėti kriminalistais recidyvistais! Todėl iš kultūros ir auklėjimo skyrių buvo reikalaujama primygtinai aiškinti urkoms jų klasinių interesų bendrumą su visų darbo žmonių interesais, ugdyti jų „niekinamą priešišką požiūrį į buožes ir kontrrevoliucionierius" (atmenate Idos Averbach: tai jis pamokė tave pavogti! tu pats nebūtum vogęs!) ir *„dėti viltis* į tas nuotaikas"! (atmenate: kurstyti klasių kovą lageriuose!).

Išrištas[1] vagis G. Minajevas laiške man „Literaturnaja gazetoje" (1962 m. lapkričio 29 d.): „Aš net didžiavausi, kad nors ir vagis, bet ne persimetėlis ir išdavikas. Kiekviena patogia proga mums, vagims, buvo aiškiai leidžiama suprasti, kad mes Tėvynei vis dėlto dar neprarasti, nors ir palaidūnai, bet vis dėlto sūnūs. O va „fašistams" nėra vietos pasaulyje".

Teoriškai dar ir taip buvo samprotaujama: reikia ištirti ir panaudoti *geriausias* vagių *savybes*. Jie mėgsta romantiką? – tad „apgaubti lagerio vadovybės įsakymus romantikos aureole". Jie veržiasi į didvyrius? – duoti jiems darbo didvyriškumo! (Jeigu ims...) Jie azartiški? – duoti jiems lenktyniavimo azarto! (Pažįstantiems ir lagerį, ir blatnuosius tiesiog sunku patikėti, kad visa tai rašyta ne silpnapročių.) Jie savimylos? jie mėgsta išsiskirti? – tenkinti jų savimeilę pagyrimais, apdovanojimais! kelti juos į vadovaujamą darbą! o ypač *pachanus* (vadeivas), kad būtų panaudotas lagerio labui jau įsitvirtinęs jų autoritetas tarp blatnųjų (taip ir parašyta Averbach monografijoje: pachanų autoritetas!).

O kai toji darni teorija nusileisdavo lagerio žemėn, išeidavo šit kas: patiems karščiausiems užkietėjusiems blatniakams atitekdavo neribota valdžia Archipelago salose, lagerių ruožuose ir lagpunktuose – valdžia savo šalies gyventojams, valstiečiams, miestiečiams ir inteligentijai, valdžia, kokios jie niekuomet neturėjo istorijoje, niekuomet nė vienoje valstybėje, apie kokią laisvėje jie nė svajoti negalėjo,

[1] *Išrištas* (vagių žargonas) – vagių pasauliui sutikus nutraukęs ryšius su juo ir perėjęs į frajerius.

o dabar visi kiti žmonės jiems buvo atiduoti kaip vergai. Kuris gi banditas atsisakys tokios valdžios? *centriniai vagys*, viršininkai urkos visiškai valdė lagerių ruožus, jie gyveno atskirose „kabinose" arba palapinėse su savo laikinomis žmonomis. (Arba atsirinkdavo savavališkai kūningas bobas iš visų valdinių; inteligentiškos moterys iš Penkiasdešimt Aštuntojo ir jaunutės studentės paįvairindavo jų meniu. Čiavdarovas Norillage savo akimis matė, kaip bobšė siūlė savo blatniakui vyreliui: „Nori, šešiolikmetę kolchozninkę duosiu pasmaguriauti?" Tai buvo kaimo mergaitė, pakliuvusi Šiaurėn dešimčiai metų už vieną kilogramą grūdų. Mergaitė spyriojosi, bobšė užlaužė ją kaipmat: „Paskersiu! Ką, bene aš už tave blogesnė? O aš po juo turiu gultis!") Jie turėjo *šestiorkas* – liokajus iš juodadarbių, kurie jiems išnešdavo naktinius puodus. Jiems skyrium virdavo iš to trupučio mėsos ir gerų riebalų, kurie buvo duodami bendram katilui. Žemesnio rango urkos dirbo prižiūrėtojais, prižiūrėtojų padėjėjais, komendantais, rytą jie sustodavo po du su vėzdais prie dviejų šimtų vietų palapinės durų ir įsakinėdavo: „Jums – išeit, paskutiniam pasilikt!" Padugnių smulkmė buvo grūdama mušti atsisakėlių – tai yra tų, kurie neturėjo jėgų vilktis į darbą. (Taimyro pusiasalio viršininkas privažiuodavo automobiliu prie darban varomųjų ir gėrėdavosi, kaip urkos muša Penkiasdešimt Aštuntąjį.) Pagaliau urkos, mokantys *čiulbėti*, pūsdavo miglą ir būdavo skiriami... auklėtojais. Jie drožė kalbas, mokė Penkiasdešimt Aštuntąjį, kaip reikia gyventi dėl darbo, patys mito iš pasivogto gero ir buvo paleidžiami pirma laiko. Baltosios-Baltijos jūrų kanale toks peniukšlis – socialiai artimas auklėtojas, nieko nenutuokiantis apie statybą, galėjo atšaukti socialiai priešiško darbų vykdytojo nurodymus.

Ir tai buvo ne tiktai teorija, perėjusi į praktiką, bet ir kasdienybės harmonija. Taip buvo geriau blatniesiems. Taip buvo ramiau valdžiai: nereikėjo varginti rankų (mušant) ir plėšyti gerklės, knebinėti smulkmenų, galėjo net zonoje akių nerodyti. Ir engti taip buvo kur kas lengviau: blatnieji tą darydavo daug įžūliau, daug žiauriau ir visiškai nesibijodami jokios atsakomybės prieš įstatymą.

Bet ir ten, kur vagims neatiduodavo valdžios, jiems pagal tą pačią klasių teoriją buvo užtektinai pataikaujama. Jeigu vagišiai išeidavo už zonos – tai buvo didžiausia auka, kurios galima iš jų prašyti. Gamyboje jie galėjo kiek įsigeidę drybsoti, rūkyti, riesti savo melų pasakas (apie pasisekimus, apie pabėgimus, apie didvyriškumą) ir šildytis vasarą saulėkaitoje, o žiemą prie laužo. Jų laužų konvojus niekuomet neliesdavo, o Penkiasdešimt Aštuntojo laužus išdraskydavo ir sutrypdavo. *Kubai* (rąstų, žemių, anglių) paskui blatniesiems būdavo prirašomi nurėžus nuo to paties Penkiasdešimt Aštuntojo. Blatnuosius net vežiojo į spartuolių sąskrydžius ir apskritai į recidyvistų sąskrydžius (Dmitlagas, Baltosios-Baltijos jūrų kanalas).

Įprotį gyventi pasisavinant svetimus kubinius metrus vagis išlaiko ir paleistas laisvėn, nors iš pirmo žvilgsnio tai ir prieštarauja teorijai apie jo įaugimą į socializmą. 1951 metais Oimiakone (Ust Nera) išėjo laisvėn vagis Krochaliovas ir stojo dirbti kirtiku į tą pačią šachtą. Jis nė kūjo į rankas nepaėmė, o kalnakasybos meistras jam priskaitydavo rekordinį išdirbį, nurėžęs nuo kalinių. Krochaliovas gaudavo per mėnesį 8–9 tūkstančius, už tūkstantį atnešdavo kaliniams paėsti, šie ir tuo buvo labai patenkinti ir tylėjo. Brigadininkas kalinys Miliučichinas pamėgino 1953 metais tą tvarką sugriauti. Laisvieji vagys jį subadė, jis pats buvo apkaltintas vogimu, teisiamas ir gavo dar 20 metų.

Tik nemanykite, kad visa tai pakoreguoja marksizmo teiginį, esą liumpenas – ne privatininkas. Žinoma, ne privatininkas! Už savo 8 tūkstančius Krochaliovas juk nesistatė pilaitės: jis pralošdavo juos kortomis, pragerdavo ir praūždavo su moterimis.

Viena vagilė – Beregovaja – pateko į šauniuosius Volgos kanalo metraščius. Ji buvo rykštė kiekviename kalėjime, kur ją pasodindavo, kėlė skandalus kiekviename milicijos skyriuje. Jeigu kada tenkindama savo užgaidą ir dirbdavo, tai visa, ką padariusi, sunaikindavo. Su ištisu bausmių vėriniu 1933 metų liepą ji buvo atsiųsta į Dmitlagą. Toliau prasideda legendos: ji pakliuvo į „Indiją" ir nustebo (vien tas nustebimas ir įtikimas) neišgirdusi ten „matų" ir nepamačiusi kortomis pliekiant. Jai lyg ir buvę paaiškinta, kad blatnieji čia įnikę į darbą. Ir ji „tuojau pat" išėjusi žemių kasti ir net ėmusi „gerai"

dirbti (tai yra: prirašydavo jai svetimus kubus). Toliau prasideda tikrovė: spalio mėnesį (kai atšalo) nuėjo pas gydytoją ir be jokios ligos paprašė (su peiliu rankovėje?) kelių dienų laisvalaikio. Gydytojas mielu noru (! – jis visada turi apsčiai vietų ligoniams) sutiko. O darbų skirstytoja buvo sena Beregovajos draugužė – Poliakova, ta nuo savęs dar pridėjo jai dvi savaites paūžti, sufabrikuodama jai darbo dienas (tai yra jos kubai ir vėl buvo išskaitomi iš kalinių). Ir štai tada, įsistebėjusi į pavydėtiną darbų skirstytojos gyvenimą, Beregovaja irgi panoro *tapti suka*. Tą dieną, kai Poliakova ją pažadino rikiuotis į darbą, Beregovaja pareiškė neisianti kasti žemių, kol nedemaskuosianti Poliakovos machinacijų su darbo dienomis, išdirbiais ir duonos daviniais (dėkingumu ji nelabai teapsisunkino). Pasistengė, kad būtų iškviesta opero (blatnieji nesibijo operų, antra metų porcija jiems negresia, o štai pamėgintų taip darban neiti kaerė!) – ir iškart tapo atsiliekančios vyrų brigados brigadininke (matyt, ėmėsi dantis daužyti tiems klipatoms), paskui – darbų skirstytoja vietoj Poliakovos, paskui – moterų barako auklėtoja (ši keikūnė, kortuotoja ir vagilė!), vėliau ir statybos būrio viršininke (tai yra vadovavo jau ir inžinieriams). Ir visose Dmitlago raudonosiose lentose rodė dantis ta *suka* su odine striuke ir krepšiu per petį (nušvilptu iš ko nors). Jos rankos mikliai tvatijo vyrus, jos akys kaip raganos. Tai ją ir šlovina Ida Leopoldovna.

Tokie lengvi blatnųjų keliai lageryje: kartą padraskei akis, kartą išdavei, toliau mušk ir trypk!

Kas nors gali man paprieštarauti, kad tiktai *sukos* stengiasi iškilti, o „garbingieji vagys" laikosi vagių įstatymo. O aš, nors ir kiek žiūrėjau į vienus ir į kitus, nepastebėjau, kad krienas už ridiką būtų saldesnis. Vagys žarstekliu išlauždavo estams auksinius dantis. Vagys (Kraslage, 1941) murdė lietuvius į išvietę, kam nesutiko atiduoti jiems siuntinio. Vagys plėšdavo nuteistuosius mirti. Vagys juodais nudobia pirmą pasitaikiusį kameros bendrasėdį, kad tik užsitrauktų naują tardymą ir teismą, ištupėtų žiemą šilumoje arba ištrūktų iš sunkaus lagerio, į kurį buvo pakliuvę. Ką jau kalbėti apie tokias

smulkmenas kaip nurengti, nuauti kažką speige. Ką kalbėti apie atimtus duonos davinius.

Tai jau ne, iš tų šiaudų nebus grūdų, iš vagies gero nelauk.

Gulago teoretikai piktinosi: „buožės" (lageryje) vagių net nelaiko tikrais žmonėmis (ir tuo, girdi, išduoda savo žvėrišką esmę).

O kaipgi laikysi juos žmonėmis, jeigu jie tau širdį išplėšia ir čiulpia? Visa jų „romantiškoji valia valužė" yra vilkatų valia valužė.

Žmonės išprusę, bet patys nesusidūrę su vagimis akis į akį, nesutinka su tokiu griežtu vagių pasaulio vertinimu: ar ne slepiamas prisirišimas prie nuosavybės veikiąs tuos, kuriuos vagys taip erzina? Aš atkakliai laikausi savo: vilkatai, čiulpiantys tavo širdį. Jie apdergia visut viską, kas mums – natūrali žmoniškumo sfera. Bet nejaugi tas taip beviltiška? Juk ne įgimtos gi tos vagių savybės! O kur – gerosios jų širdies pusės? Nežinau. Galbūt sunaikintos, nustelbtos vagių *dėsnio*, pagal kurį mes, visi kiti, – ne žmonės. Jau rašėme apie piktadarybės slenkstį. Matyt, persiėmęs vagių dėsniu, blatnasis galutinai peržengia tam tikrą moralinį slenkstį. Dar man prieštaraujama: juk jūs matėte vien vagišių smulkmę. O svarbieji, tikri vagys, vagių pasaulio viršūnės, visi sušaudyti 1937 metais. Iš tikrųjų, trečiojo dešimtmečio vagių aš nesu matęs. Bet man stinga vaizduotės, kad regėčiau juos kaip dorus žmones.

* * *

Na, gana! Rasime dėl ko ir vagis užtarti. Jie turi „tam tikrą kodeksą" ir tam tikrą garbės sampratą. Bet ne ta prasme, kad jie patriotai, kaip norėtų mūsų administratoriai ir literatai, o ta, kad jie absoliučiai nuoseklūs materialistai ir nuoseklūs piratai. Ir nors proletariato diktatūra juos taip popino – nejuto jie jai pagarbos nė per nago juodymą.

Tai padermė, atėjusi į žemę – g y v e n t i! O kadangi kalėjime jie praleidžia beveik tiek pat laiko kiek ir laisvėje, tai jie ir kalėjime nori naudotis gyvenimo malonumais ir kas jiems rūpi – kuriam galui tas kalėjimas sumanytas ir kaip kenčia kiti čia šalimais. Jie nenuolankūs ir skina to nenuolankumo vaisius – tad kodėl jie turėtų rūpintis tais, kurie nulenkę galvas ir miršta kaip vergai? Jiems reikia valgyti – ir jie atiminėja visa, ką mato valgomo ir gardaus. Jiems reikia gerti –

ir jie už degtinę pardavinėja konvojui daiktus, atimtus iš kaimynų. Jiems reikia minkštai miegoti – ir prie jų narsios išvaizdos visai pritinka vežiotis pagalvę ir vatinę antklodę arba patalus (juo labiau kad ten patogu paslėpti peilį). Jie mėgsta pasilepinti palaimingos saulės spinduliuose ir jeigu negali nuvažiuoti į Juodosios jūros kurortą, tai deginasi ant statomų namų stogų, akmens karjeruose, prie šachtos angų (po žeme tegu leidžiasi kas kvailesnis). Jie užsiauginę puikius raumenis, sušokančius į gumulus. Savo bronzinę odą jie duoda ištatuiruoti, ir taip be atvangos tenkinamas jų meninis, erotinis ir net moralinis poreikis: ant krūtinių, ant pilvų, ant nugarų kits kitam jie mato galingus erelius, nutūpusius ant uolos arba skraidančius padangėje; *išsivėpėlę* (saulę) su spinduliais, sklindančiais į visas puses; susikergusius vyrus ir moteris; ir paskirus jų pasismaginimų organus; ir staiga prie širdies – Leniną arba Staliną, arba net abudu (bet tai kainuoja lygiai tiek, kiek ir kryželis blatnajam ant kaklo). Kartais pasišaipo iš pokštininko kūriko, įmetančio anglį į patį užpakalį, arba iš beždžionės, užsiiminėjančios onanizmu. Ir perskaitys vienas ant kito nors ir žinomus, bet brangius nuo ištisinio kartojimo užrašus: „Kas lengvai duodasi – griebk...!" (Skamba pergalingai, kaip „Aš – karalius Asarhadonas!") Arba blatnai mergiščiai ant pilvo: „Mirsiu už karštą...!" Ir net kuklų ne per ryškiausią moralą ant rankos, suvariusios jau dešimtį peilių po šonkauliais: „Nepamiršk motinos žodžių!" Arba: „Aš atmenu glamones, aš atmenu motiną". (Blatnieji turi motinos kultą, bet formalų, gyvenime jos priesakų nesilaiko. Tarp jų populiarus Jesenino „Laiškas motinai", o ir kiti jo eilėraščiai, paprastesni. Kai kuriuos jo eilėraščius, kaip „Laiškas", „Vakaras juodus antakius surauke", jie dainuoja.) Spėriai bėgančiam gyvenimui sureikšminti jie mėgsta narkotikus. Užvis prieinamiausias narkotikas – anaša (iš kanapių), arba „plančikas", suvyniojamas į suktinę. Savo dėkingumą jie išreiškia ir daina:

Žolele, žolele, o dangiškas maiste,
Tu lipnagių[1] džiaugsmas esi.

[1] *Lipnagis* (*širmač*) – kišenvagis.

Taip, nepripažįsta jie žemėje nuosavybės institucijos ir tuo iš tiesų svetimi buržua ir tiems komunistams, kurie turi vasarnamius bei automobilius. Visa, su kuo susiduria gyvenimo kelyje, jie ima kaip savo (jeigu tai ne pernelyg pavojinga). Net kai visko pertekę, jie tiesia nagus į svetimą gerą, nes nepavogtas kąsnis vagiui atgrasus. Atimtus drabužius jie dėvi, kol nusibos, kol nauji, o netrukus pralošia kortomis. Kortavimas per naktis jiems teikia stipriausių pojūčių, ir šituo jie seniai pranokę anų amžių rusų bajorus. Jie gali lošti *iš akies* (ir pralošusiajam tučtuojau išplėšia akį), lošti *iš savęs*, tai yra pralošti save nenatūraliam poreikiui. Prasilošę paskelbia baržoje arba barake kratą, dar ką nors radę atima iš frajerių ir lošia toliau.

Blatnieji nemėgsta dirbti, o kodėl jie turėtų mėgti dirbti, jeigu pavalgę, pagėrę, apsirengę ir nedirbdami? Žinoma, tai neleidžia jiems suartėti su darbininkų klase. (Bet ar taip jau labai mėgsta dirbti ir darbininkų klasė? ar ne dėl to vargano skatiko ji plūkiasi, neturėdama kitokių būdų užsidirbti?) Blatnieji ne tik negali „užsidegti darbo azartu", darbas jiems atkarus ir jie moka teatrališkai tą pademonstruoti. Sakykim, patekę į žemės ūkio komandiruotę ir priversti eiti už zonos grėbti vikavižių pašarui, jie ne šiaip prisės atsipūsti, o surinks visus grėblius ir šakes į krūvą, padegs ir prie to laužo šildosi. (Socialiai svetimas dešimtininke! – padaryk sprendimą...)

Bergždžiai mėgino priversti juos kovoti dėl Tėvynės, jiems tėvynė – visa žemė. Mobilizuoti urkos važiavo kariniais ešelonais ir traukė linguodami: „Naše delo pravoje[1]! Naše delo levoje! Visi kulnus raito – o sakyk, dėl ko?" Paskui, būdavo, apsivagia, suimami ir širdžiai mielu etapu vėl grįžta į užnugario kalėjimą. Net kai gyvi išlikusieji trockininkai prašėsi iš lagerių į frontą, urkos nesiprašė. Bet kai veikiančioji armija pradėjo žygiuoti į Europą ir pakvipo trofėjais, – urkos užsivilko uniformą ir leidosi plėšikauti paskui armiją (juokais jie tai vadino „Penktuoju Ukrainos frontu").

Bet – ir šiuo atžvilgiu jie kur kas principingesni už Penkiasdešimt Aštuntąjį! – joks Ženka Žogolis ar Vaska Kiškenia atraitytomis

[1] Rusų kalbos žodis „pravyj" turi kelias reikšmes: ir „teisingas", ir „dešinysis". (*Vert. past.*)

klešnėmis, su kreiva šypsena pagarbiai tariąs šventą žodį „vagis", niekuomet nepadės stiprinti kalėjimo: įkasti stulpų, ištempti spygliuotų vielų, sukasti priešzonio, remontuoti vachtos, taisyti zonos apšvietimo. To neleidžia vagies garbė. Kalėjimas įsteigtas prieš jo laisvę – ir jis negali dirbti kalėjimo labui! (Beje, jis nerizikuoja už tą atsisakymą gauti 58-ąjį, o vargšui liaudies priešui tuojau pat prisegtų kontrrevoliucinį sabotažą. Kadangi nebaudžiami, blatnieji ir drąsūs, o kas meškos glėbyje pabuvo, tas ir kelmo bijosi.)

Beje, kitose vietose, kitu laiku nuo įpykusios vadovybės kliūva ir kai kuriems blatniesiems. Štai ką pasakoja italų kilmės amerikietis Tomas Sgovijus. (Gimęs 1916 metais Bafale, suspėjo pabūti Amerikoje komjaunuoliu. 1933 metais jo tėvas už komunistinę veiklą buvo išvarytas iš JAV, išvažiavo į SSRS, atvyko čia ir šeima. Ten gyveno kaip politiniai emigrantai, išlaikomi MOPR'o[1], – SSRS tokių buvo tūkstančiai, tikėtasi, kad pasitarnaus savo šalims užgrobti. Tačiau 1937 metais Stalinas pradėjo šluoti juos aliai vieno. Pasodino Sgovijų tėvą, 1938 metais suėmė ir Tomą Ochotnyj Riado gatvėje, – kaip „socialiai pavojingas elementas" gavo penkerius metus ir greitai, tų pačių metų rugpjūtį, jau atsidūrė Kolymoje.) Kiek pabuvo „Razvedčiko („Žvalgo") OLP'e, rusiškai menkai tesigraibydamas, menkai tesuprasdamas susibaigė ir nesuvokė, už ką valgykloje jaunas stiprus vagišius jį sumušė. Gulėdamas ant grindų kraujuojančia nosimi, Sgovijus pamatė, kad vagišius išsitraukė iš už bato aulo ilgą peilį – dar žodį pasakyk, ir nudurs. Tysojo paslikas ant grindų, paskui ilgai verkė iš sielvarto ir bejėgiškumo. Tas blatnasis turėjo blatną ir vietelę – dirbo vandenvežiu. Bet po kelių mėnesių, per pačius žiemos šalčius, jį atleido iš vandenvežių ir liepė eiti į bendruosius darbus. Jis atsisakė (nebūtų blatnasis). Jį uždarė į izoliatorių. Varant į darbą nutempė jį prie vachtos, reikalavo stoti prie visų, į brigados koloną. Vagišius spjovė į veidą OLP'o viršininkui ir aprėkė prižiūrėtojus, sargybinius: „Šunsnukiai! Skundikai!

[1] MOPR (Meždunarodnaja organizacija pomošči borcam revoliuciji) – Tarptautinė revoliucijos kovotojų rėmimo organizacija, Tarptautinė Raudonoji pagalba. (*Vert. past.*)

Fašistai!" Sargybiniai jį išrengė (buvo baisus speigas), paliko vien su apatinėmis kelnėmis, pririšo prie rogių ir taip išvilko pro vartus. O jisai vis spurdėjo, koneveikė viršininką ir apsaugą. Nuvilko toliau – sušalo. (O šit Sgovijus: „Kad jis manęs vos nepapjovė – tai niekis. Man jis didvyris ir jis man patinka – už tai, kad koneveikė vadovybę".)

Pamatyti vagišiaus rankose laikraštį – neregėtas dalykas, blatnieji įsikirtę į galvą, jog politika – pliurpalai, neturintys nieko bendro su realiu gyvenimu. Knygų blatnieji irgi neskaito, nebent labai retai. Tačiau jie mėgsta žodinę literatūrą, ir tas pasakotojas, kuris po signalo gulti jiems be paliovos *pila rómanus*, visuomet gaus gerą dalį nuo jų laimikio ir bus gerbiamas kaip visi pasakoriai ir dainininkai primityviose tautose. Šie rómanai – fantastiškas ir gerokai monotoniškas pigių bulvarinių istorijų kratinys iš aukštuomenės (būtinai aukštuomenės) gyvenimo, kur mirga marga vikontų, grafų, markizų titulai, – ir pačių blatnųjų legendų, savęs liaupsinimo, blatnųjų žargono ir blatnųjų vaizdinių apie ištaigingą gyvenimą, kurio herojus pabaigoje visuomet pasiekia savo: grafienė gula į jo „lovą", rūko jis tiktai „Kazbeką", turi „cibulį" (laikrodį), o jo „prochoriá" (pusbačiai) nublizginti, net žvilga.

Nikolajus Pogodinas gavo komandiruotę į Baltosios-Baltijos jūrų kanalą ir tikriausiai pravalgė ten nemaža valstybės iždo, – o nieko apie blatnuosius nepastebėjo, nieko nesuprato, viską pamelavo. Kadangi mūsų literatūroje 40 metų nieko apie lagerius nebuvo, be jo pjesės (vėliau ir filmo), tenka pareikšti nuomonę apie ją.

Apie inžinierių kaerų, gaudyte gaudančių savo auklėtojo žodžius ir taip besimokančių gyventi, menkystę neverta nė kalbėti. Bet – apie lagerio *aristokratus*, apie blatnuosius. Pogodinas įsigudrino nepastebėti net tokio paprasčiausio jų bruožo, kad jie atiminėja stipresniojo teise, o ne slapta traukia iš kišenės. Jis juos visus aliai vieno pavaizdavo kaip smulkius kišenvagius ir iki atgrasumo, daugiau kaip tuziną kartų, rodo tai pjesėje, ir jo urkos vagia net iš kits kito (visiška nesąmonė: vagia tiktai iš frajerių, ir viskas atiduodama pachanui). Lygiai taip pat Pogodinas nesuprato (arba nenorėjo suprasti) tikrųjų lagerio darbo stimulų – alkio, mušimo, brigados kolektyvinės atsakomybės. Nusitvėrė jis vieno:

blatnųjų „socialinio artimumo" (tą mintį jam pakišo Medvežkoje kanalo valdyboje, o gal dar anksčiau Maskvoje Maksimas Gorkis) – ir ėmėsi jis vaizduoti blatnųjų „perauklėjimą". Ir išėjo blatnųjų paskvilis, nuo kurio net man norisi juos ginti.

Jie kur kas protingesni, negu juos vaizduoja Pogodinas (ir Šeininas), ir banaliu „perauklėjimu" jų nepaimsi, tiesiog dėl to, kad jų pasaulėžiūra arčiau gyvenimo negu kalėjimo sargų pasaulėžiūra, vientisesnė ir neturi jokių idealizmo elementų, o visi aikčiojimai, kad, girdi, išbadėję žmonės dirbo ir mirė dirbdami, – grynas idealizmas. Ir jeigu kalbantis su piliečiu viršininku ar Maskvos korespondentu arba idiotiškame mitinge jiems ištrykšta ašara ir dreba balsas, tai čia apdairi vaidyba norint gauti lengvatą arba būti paleistam pirma laiko, – o širdyje urka tuo momentu kvatoja! Urkos puikiai supranta žaismingą pokštą (o atvažiavusieji iš sostinės rašytojai – nesupranta). Neįmanomas dalykas, kad *suka* Mitia įeitų be ginklo ir be prižiūrėtojo į RUR'o kamerą, o vietos vagių pachanas Kostia sprukdamas nuo jo nuropotų po gultais! Žinoma, Kostia turi peilį, o jeigu neturi, tai puls Mitios smaugti ir vienam iš jų bus galas. Čia jau joks pokštas – tai Pogodinas kurpia šlykštų pokštą. Siaubingas melas tas „perauklėjimas" ir dviejų vagių perėjimas į šaulius (taip gali padaryti buitininkai, bet ne blatnieji). Ir neįmanoma, kad blaivūs cinikai urkos prasidėtų su brigadų lenktyniavimu (nebent norėdami pasijuokti iš laisvųjų). Ir pati klaikiausia netikra gaida: blatnieji prašo jiems duoti komunos kūrimo taisykles!

Jų komuna, o tikriau – jų pasaulis, yra atskiras pasaulis mūsų pasaulyje, ir nuožmūs dėsniai, kurie šimtmečiais ten galioja to pasaulio tvirtumui palaikyti, jokiu būdu nepriklauso nuo mūsų „frajeriškų" įstatymų ir net nuo Partijos suvažiavimų. Jie turi savus viršenybės įstatymus, pagal kuriuos jų pachanai visai nerenkami, bet įžengia į kamerą arba į zoną jau su valdžios karūna ir iškart pripažįstami vyriausiuoju. Tie pachanai kartais būna stipraus intelekto, visuomet aiškiai suvokia blatnųjų pasaulėžiūrą ir turi sukauptą solidų žmogžudysčių ir apiplėšimų bagažą. Blatnieji turi savo teismus („pravílkas"), pagrįstus vagių „garbės" kodeksu ir tradicijomis. Teismų nuosprendžiai negailestingi ir įvykdomi neatidėliotinai, net jei nuteistasis nepasiekiamas ir yra visai kitoje zonoje. (Bausmės būdai neįprasti: gali visi iš eilės šokti nuo viršutinių gultų žemyn ant gulinčiojo ir sulaužyti jam krūtinės ląstą.)

Ir ką reiškia pats jų žodis „frajeriškas"? Frajeriškas – tai bendražmogiškas, toks kaip visų normalių žmonių. Kaip tik tas bendražmogiškas pasaulis, mūsų pasaulis, su jo morale, gyvenimo įpročiais ir tarpusavio santykiais blatniesiems labiausiai neapkenčiamas, labiausiai jų išjuokiamas, labiausiai prieštarauja jų antisocialiniam antivisuomeniniam *raugui*.

Ne, ne „perauklėjimas" ėmė laužti blatnųjų pasauliui stuburą („perauklėjimas" tik padėjo jiems greičiau sugrįžti prie naujų apiplėšimų), o kai šeštajame dešimtmetyje, numojęs ranka į klasių teoriją ir socialinį artimumą, Stalinas liepė blatnuosius kišti į izoliatorius, vienutes ir net statyti jiems naujus kalėjimus (vagys praminė juos *dangčiais* – „krytki").

Tuose „dangčiuose", arba „apvožuose", vagys sparčiai silpdavo, geibdavo ir nusibaigdavo. Nes parazitas negali gyventi vienas. Jis turi gyventi apsivijęs apie ką nors.

Septynioliktas skyrius

MAŽAMEČIAI

Daug Archipelagas turi nasrų, daug snukių. Iš kurios tik pusės priartėsi, nepasigrožėsi. Bet turbūt šlykščiausi tie jo žiomenys, kuriais jis ryja *mažamečius*.

Mažamečiai – tai visai ne tie beglobiai pilkais skarmalais, zujantys, vagiliaujantys ir besišildantys prie katilų, ne tie beglobiai, be kurių neįmanoma įsivaizduoti trečiojo dešimtmečio miesto gyvenimo. Į nepilnamečių nusikaltėlių kolonijas (prie Švietimo liaudies komisariato tokia jau buvo 1920 metais; įdomu būtų sužinoti, kaip tvarkytasi su nepilnamečiais nusikaltėliais iki revoliucijos), į pataisos darbų kolonijas nepilnamečiams (jos gyvavo nuo 1921 iki 1930 metų, turėjo grotas, spynas ir prižiūrėtojus, taigi nuvalkiota buržuazine terminija jas būtų galima pavadinti ir kalėjimais),o nuo 1924 metų dar ir į „OGPU darbo komunas" – beglobius imdavo iš gatvių, ne iš šeimų. Našlaičiais juos pavertė pilietinis karas, jo badas, suirutė, tėvų sušaudymas, jų žūtis frontuose, ir tada justicija iš tikrųjų mėgino sugrąžinti šiuos vaikus į bendrą gyvenimą, išplėšusi iš gatvės vagių įtakos. Darbo komunose buvo pradėta mokyti gamybinių profesijų, tų nedarbo metų sąlygomis tai buvo lengvata, ir daugelis vaikinukų mokėsi mielu noru. Nuo 1930 metų Teisingumo liaudies komisariato sistemoje buvo įsteigtos specialaus tipo FZU[1] – nepilnamečiams, atliekantiems bausmę. Jaunieji nusikaltėliai turėjo dirbti nuo 4 iki 6 valandų per dieną, gauti už tai atlyginimą pagal sąjunginį KZOT'ą[2], o likusį dienos laiką mokytis ir pramogauti. Galbūt einant šiuo keliu viskas būtų ir susitvarkę.

---

[1] FZU (Fabrično-zavodskije učiliščia) – Fabrikų ir gamyklų mokyklos. (*Vert. past.*)

[2] KZOT (Kodeks zakonov o trude) – Darbo įstatymų kodeksas. (*Vert. past.*)

O iš kur jaunieji nusikaltėliai atsirado? Iš 1926 metų Baudžiamojo kodekso 12-ojo straipsnio, leidžiančio už vagystę, smurtą, sužalojimus ir nužudymus teisti vaikus nuo dvylikos metų amžiaus (58-asis straipsnis irgi čia buvo turimas omeny), bet teisti saikingai, ne pačia griežčiausia bausme kaip suaugusius. Tai jau buvo pirmoji landa į Archipelagą būsimiems mažamečiams – bet dar ne vartai.

Nepraleiskime tokio įdomaus skaičiaus:1927 metais 48% visų kalinių buvo nuo 16 (jaunesnių visai ir neskaičiavo) iki 24 metų[1]. Vadinasi, beveik pusę viso Archipelago 1927 metais sudarė jaunimas, kurį Spalio revoliucija užklupo turinčius nuo šešerių iki keturiolikos metų. Šitie berniukai ir mergaitės po dešimties laimėjusios revoliucijos metų atsidūrė kalėjime ir dar sudarė pusę jo gyventojų! Tai prastai tesiderina su kova prieš buržuazinės sąmonės liekanas, atitekusias mums iš senosios visuomenės, bet skaičiai yra skaičiai. Jie rodo, kad Archipelagui niekada netrūko jaunimo.

Tačiau *kiek* jam būti jaunam – buvo sprendžiama 1935 metais. Tais metais į minkštą Istorijos molį dar kartą įbedė ir įspaudė savo pirštą Didysis Piktadarys. Tarp tokių savo darbų kaip Leningrado sutriuškinimas ir savos partijos sutriuškinimas jis neišleido iš galvos ir vaikų – vaikų, kuriuos pats taip mylėjo, kurių Geriausias Draugas buvo ir todėl su jais fotografuodavosi. Nežinodamas, kaip kitaip pažaboti šiuos klastingus padūkėlius, šiuos virėjų vaikus, vis labiau siautėjančius po šalį, vis akiplėšiškiau pažeidinėjančius socialistinius įstatymus, jis pamanė, kad geriausia bus tuos vaikus nuo dvylikos metų amžiaus (jau ir jo mylima duktė artėjo prie šios ribos, ir jis akivaizdžiai galėjo matyti tokio amžiaus vaiką) bausti Kodekso *griežčiausia bausme*! Tai yra „taikant visas bausmės priemones", paaiškino 1935 metų balandžio 7 dienos Centro vykdomojo komiteto ir Liaudies komisarų tarybos Įsakas. (Tai yra ir sušaudymą.)

Mes tuomet nedaug ką išmanėm ir menkai tesidomėjom Įsakais. Akis labiau traukė Stalino portretai su juodbruva mergaite

[1] *Ot tiurem...*, p. 333.

ant rankų... Juo mažiau skaitė Įsakus patys dvylikamečiai vaikeliukai. O Įsakai pylėsi vienas po kito. 1940 metų gruodžio 10 dienos Įsakas – teisti nuo 12 metų amžiaus taip pat ir už tai, kad „deda ant bėgių įvairius daiktus" (na, jaunųjų diversantų treniruotė). 1941 metų gegužės 31 dienos Įsakas – už visokius kitokius nusikaltimus, neįeinančius į 12-ąjį straipsnį, – teisti nuo 14 metų amžiaus!

O čia šioks toks kliuvinys: prasidėjo Tėvynės karas. Bet Įstatymas yra Įstatymas! Ir 1941 metų liepos 7 dieną – keturios dienos po paniškos Stalino kalbos, tada, kai vokiečių tankai veržėsi į Leningradą, Smolenską ir Kijevą, – išleistas dar vienas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Įsakas, sunku pasakyti, kuo dabar mums įdomesnis: ar savo nesudrumsčiamu akademizmu, parodančiu, kokius svarbius klausimus sprendė valdžia tomis karštomis dienomis, ar pačiu turiniu. Mat SSRS prokuroras (Vyšinskis?) apskundė Aukščiausiajai Tarybai Aukščiausiąjį teismą (vadinasi, ir Geradarys su šiuo dalyku buvo susipažinęs): kad teismai neteisingai taiko 1935 metų Įsaką – vaikučiai teisiami tik tada, kai įvykdo nusikaltimą *sąmoningai*.Bet juk tai nedovanotinas ištižimas! Ir štai karo įkarštyje Prezidiumas aiškina: toks interpretavimas neatitinka įstatymo teksto, jis įveda įstatymo nenumatytus apribojimus!.. Ir suderinus su prokuroru Aukščiausiajam teismui paaiškinama: teisti vaikus taikant visas bausmės priemones (tai yra griežčiausią bausmę), taip pat ir tais atvejais, kai jie įvykdys nusikaltimą ne sąmoningai, o *per neatsargumą*!

Va kaip! Galbūt visoje pasaulinėje istorijoje niekas dar taip nebuvo priartėjęs prie vaikų klausimo sprendimo iš esmės! Nuo 12 metų amžiaus, per neatsargumą – iki pat sušaudymo!

1972 metų kovo mėnesį visa Anglija buvo sukrėsta, kad Turkijoje keturiolikmetis paauglys anglas už prekybą *stambiomis* narkotikų partijomis nuteistas 6 metams – kaipgi šitaip galima??! O kur buvo jūsų kairiųjų lyderių (o ir mūsų juristų) širdys ir akys, kai skaitė Stalino įstatymus apie mažamečius?

„Vaikus?! Kodėl gi jūs žudėte *vaikus*?" – baisėjosi teisiamaisiais, gėrėjosi savo nekaltumu Niurnbergo tribunolo narys, sovietinis teisėjas Nikitčenka, gal visai nežinojęs sovietinių vidaus įstatymų (pamiršo, kaip pats teisė). Juo oresniais ir išmintingesniais veidais greta jo sėdėjo teisėjai anglas, prancūzas ir amerikietis.

Štai kada tiktai buvo užkamšyti visi godžių pelių urvai! Štai kada tiktai buvo apsaugotos kolchozų varpos! Dabar jau aruodai turėjo pilnėti ir pilnėti, gyvenimas klestėti, o ydingi iš prigimimo vaikai stoti į ilgą pataisos kelią.

Ir nesudrebėjo niekas iš partinių prokurorų, turinčių tokius pat savo vaikus! – jie lengvai vizavo areštus. Ir nesudrebėjo niekas iš partinių teisėjų! – jie giedromis akimis teisė vaikus trejiems, penkeriems, aštuoneriems ir dešimčiai metų bendrųjų lagerių!

Ir už varpų karpymą tiems mažyliams neduodavo mažiau kaip 8 metus!

Ir už kišenę bulvių – vieną vaikiškų kelnyčių kišenę bulvių! – irgi aštuonerius!

Agurkai ne taip buvo vertinami. Už dešimtį agurkų iš kolchozo daržo Saša Blochinas gavo 5 metus.

O alkana keturiolikmetė mergaitė Lida Kustanajaus srities Čingirlau rajono centre leidosi gatve rinkti kartu su dulkėmis siauros srovelės grūdų, pabirusių iš sunkvežimio (ir vis tiek pasmerktų nueiti perniek). Ją nuteisė tik trejiems metams pagal tą lengvinančią aplinkybę, kad ji grobstė socialistinę nuosavybę ne tiesiai iš lauko ir ne iš klėties. O gal dar ir tai paveikė teisėjus, kad tais (1948) metais buvo vis dėlto Aukščiausiojo teismo išlyga: už grobstymus, turinčius vaikiško išdykavimo pobūdį (obuolių vagiliavimas iš sodo) – neteisti. Pagal analogiją teismas ir nusprendė, kad galima bausti trupučiuką švelniau. (O mes padarysime sau išvadą, kad nuo 1935 iki 1948 metų už obuolius – teisdavo.)

Ir labai daugelį teisė už pabėgimą iš fabrikų ir gamyklų mokyklų. Teisybė, už tai duodavo tik 6 mėnesius. Lageryje juokais vadino juos „mirtininkais". Bet juokai ne juokai, o štai vieno Tolimųjų Rytų lagerio vaizdelis. „Mirtininkams" pavesta išvežti srutas iš išvietės. Vežimas dviem didžiuliais ratais, jame didžiulė statinė, pilna dvokiančios pliurzės. „Mirtininkai" įsikinko po keliolika į ienas ir stumia iš šonų ir iš užpakalio (statinei linguojant ant jų šliuksi), o raudonsnukiai *sukos* ševioto kostiumais kvatojasi ir bakina vaikus lazda. O laivo etape

iš Vladivostoko į Sachaliną (1949) sukos grasindami peiliu *pasinaudojo* šitais vaikais. Taigi kartais ir šešių mėnesių per akis.

Ir štai kada dvylikmečiai kalėjime peržengdavo suaugusiųjų kamerų slenksčius, prilyginti suaugusiesiems kaip visateisiai piliečiai, prilyginti nežmonišku bausmės laiku, beveik lygiu visam jų nesąmoningam gyvenimui, prilyginti duonos daviniu, srėbalo dubenėliu, vieta ant gultų, štai tada komunistinio perauklėjimo terminas „nepilnamečiai" nublanko, išskydo, pasidarė miglotas – ir pats Gulagas davė skambų įžūlų žodį *mažametis*! Ir išdidžiais ir gailiais veidais patys save ėmė taip vadinti šie gailūs piliečiai – dar ne šalies piliečiai, bet jau Archipelago piliečiai.

Taip anksti ir taip keistai prasidėjo jų pilnametystė – nuo tada, kai jie peržengė kalėjimo slenkstį!

Ant dvylikmečių ir keturiolikmečių galvučių užgriuvo tokia našta, kokios neatlaikytų ir narsūs ištvermingi žmonės. Bet jaunieji pagal jaunos gyvybės dėsnius neturėjo po šia našta sugniužti, o turėjo įleisti šaknis ir prisitaikyti. Kaip ankstyvame amžiuje be vargo išmokstama naujų kalbų, naujų papročių, taip mažamečiai *bemat* perėmė ir Archipelago kalbą, – o tai blatnųjų kalba, – ir Archipelago filosofiją, – o kieno gi ta filosofija?

Jie pasiėmė iš to gyvenimo pačią nežmoniškiausią jo esmę, visus nuodingus pūvančius syvus, ir taip lengvai, lyg tą skystį, jį, o ne pieną, būtų čiulpę kūdikystėje.

Jie taip sparčiai įaugo į lagerio gyvenimą – nereikėjo nė savaičių, užteko dienų! – tarytum ir nesistebėjo juo, tarytum tas gyvenimas visai ir nebuvo jiems naujas, o buvo natūralus vakarykščio laisvo gyvenimo tęsinys.

Jie ir laisvėje buvo augę ne šilkuose, ne aksomuose: ne valdžios žmonių ir pasiturinčių tėvų vaikai karpė varpas, prisikimšdavo kišenes bulvių, vėluodavo į fabriko kontrolinę ir bėgdavo iš fabrikų ir gamyklų mokyklų. Mažamečiai – darbo žmonių vaikai. Jie ir laisvėje gerai suprato, kad gyvenimas grįstas neteisybe. Bet ne viskas ten buvo apnuoginta ligi galo, kartais pridengta padorumu, kartais sušvelninta geru motinos žodžiu. O Archipelage mažamečiai išvydo

pasaulį, kokį jį mato keturkojai: tik stiprus yra teisus! tik grobuonis turi teisę gyventi! Toks atrodo Archipelagas ir mums, suaugusiems, bet mes įstengiame jam priešais pastatyti atsvarą – savo patirtį, savo mintis, savo idealus ir tai, ką būname perskaitę ligi tol. O vaikai suvokia Archipelagą su šventu vaikystės imlumu. Ir per kelias *dienas* vaikai čia pavirsta žvėrimis! – bjauriausiais žvėrimis, neturinčiais jokios etinės nuovokos (žvelgdamas į ramias didžiules arklio akis arba glostydamas suskliaustas prasikaltusio šuns ausis – argi pasakysi, kad jiems svetima etika?). Mažametis išmoksta: jeigu kieno nors dantys už tavo silpnesni – išplėšk iš jų kąsnį, jis tavo!

Yra du pagrindiniai mažamečių laikymo Archipelage tipai: atskiros vaikų kolonijos (daugiausia jaunesniųjų mažamečių, kuriems dar nesukakę penkiolika) ir (vyresniesiems mažamečiams) mišrūs lagpunktai, dažniausiai su invalidais ir moterimis.

Abu vienodai išaugina piktus žvėris. Ir nė vienas mažamečių neapsaugo nuo auklėjimo vagių taisyklių dvasia.

Štai Jura Jermolovas. Jis pasakoja, kad dar būdamas dvylikmetis (1942) matė aplink save daug suktybių, vagysčių, spekuliacijos ir pats susidarė tokią nuomonę apie gyvenimą: nevagia ir neapgaudinėja tik tas, kas bijo. O aš – nenoriu nieko bijoti! Vadinasi, vogsiu, apgaudinėsiu ir gerai gyvensiu. Beje, kuriam laikui jo gyvenimas vis dėlto buvo pasukęs kita linkme. Jį buvo patraukęs mokyklos auklėjimas šviesiais pavyzdžiais. Tačiau, perpratęs Mylimąjį Tėvą (laureatai ir ministrai sako, kad tai buvo neįkandama), jis sulaukęs keturiolikos parašė atsišaukimą: „Šalin Staliną! Tegyvuoja Leninas!" Tuomet jį ir čiupo, mušė, davė 58-10 ir pasodino su mažamečiais urkomis. Ir Jura Jermolovas bemat perėmė vagių įstatymą. Jo egzistencijos spiralė veržliai ėmė raityti zigzagus – ir jau keturiolikmetis jis įgyvendino savo „neigimo neigimą": sugrįžo prie vagystės kaip didžiausio būties gėrio sampratos.

Ir ką gi jis pamatė vaikų kolonijoje? „Dar daugiau neteisybių negu laisvėje. Viršininkai ir prižiūrėtojai gyvena iš valstybės kišenės, prisidengdami auklėjimo sistema. Dalis mažamečių davinio nuplaukia iš virtuvės į auklėtojų pilvus. Mažamečius spardo batais,

laiko baimėje, kad būtų tylūs ir klusnūs". (Čia reikia paaiškinti, kad jaunesniųjų mažamečių davinys – ne įprastinis lagerio davinys. Nuteisusi mažamečius ilgam laikui, vyriausybė nenustojo buvusi humaniška, ji nepamiršo, kad tie patys vaikai – būsimieji komunizmo šeimininkai. Todėl jiems pridėta prie davinio ir pieno, ir sviesto, ir tikros mėsos. Argi *auklėtojai* atsilaikys pagundai panardinti samtį į mažamečių katilą? Ir kaip kitaip privers mažamečius tylėti, jeigu ne batų spyriais? Galbūt kas nors iš tų užaugusių mažamečių papasakos mums istoriją, dar niūresnę nei „Oliverio Tvisto"?)

Pats paprasčiausias atsakymas į kamuojančias neteisybes – išdarinėk neteisybes ir pats! Tatai – visų lengviausia išvada, ir ji dabar ilgam (o kartais ir amžinai) taps mažamečių gyvenimo taisykle.

Bet štai kas įdomu! – paskelbę kovą žiauriam pasauliui, mažamečiai nekovoja vienas prieš kitą. Nelaiko vienas kito priešais! Jie paskelbia tą kovą kolektyviškai, būriu! Socializmo daigai? auklėtojų įtaiga? – ak, nevapėkite, tauškaliai! Juos priglobia vagių pasaulio įstatymas! Juk vagys – vieningi, juk vagys turi discipliną ir vadeivas. O mažamečiai – vagių pionieriai, jie perima vyresniųjų priesakus.

O, žinoma, juos griebiasi auklėti! Atvažiuoja auklėtojai – trys žvaigždutės, keturios žvaigždutės, – skaito jiems paskaitas apie Didįjį Tėvynės karą, apie nemirtingą mūsų liaudies žygdarbį, apie fašistų žiaurumus, apie šviesiausiojo Stalino rūpinimąsi vaikais, apie tai, koks turi būti sovietinis žmogus. Bet Didysis Mokymas apie visuomenę, pagrįstas vien ekonomika, niekados nepažinęs psichologijos, nežino ir to paprasto psichologijos dėsnio, kad kiekvienas kartojimas po penkis šešis sykius jau kelia nepasitikėjimą, o toliau – ir pasibjaurėjimą. Mažamečiams bjauru tai, ką kadaise bruko jiems mokytojai, o dabar – vagiantys iš virtuvės auklėtojai. (Ir net patriotinė karinio dalinio karininko kalba: „Vaikai! Jums patikima ardyti paražiutus. Tai vertingas šilkas, Tėvynės turtas, stenkitės jį tausoti!" – nesusilaukia atgarsio. Vaikydamiesi normų viršijimo ir papildomų košių, mažamečiai suraižo visą šilką į niekam netinkamas skiautes. – Krivoščiokovas.) Ir iš visų tų sėklų tiktai neapykantos

sėkla – priešiškumas Penkiasdešimt Aštuntajam, pranašumas prieš liaudies priešus – krinta į derlingą dirvą.

Šito prireiks jiems vėliau, bendruosiuose lageriuose. O kol kas tarp jų nėra liaudies priešų. Jura Jermolovas – toks pat saviškis mažametis, jis jau seniai kvailą politinį įstatymą iškeitė į išmintingą vagių įstatymą. Niekas negali nesušusti toje košėje! Joks berniukas negali išlikti atskiras individas – jis bus sutryptas, sudraskytas, į gabalus ištaškytas, jei tučtuojau nepasirodys esąs vagių pionierius. Ir *visi* priima tą neišvengiamą priesaiką... (Skaitytojau! Įsivaizduokite ten savo vaikus...)

Vaikų kolonijose – kas mažamečių priešas? Prižiūrėtojai ir auklėtojai. Su jais mažamečiai ir kovos!

Mažamečiai puikiai žino savo galią. Pirmiausia – vieningumas, paskui – nebaudžiamumas. Tai iš anos pusės jie įgrūsti čionai pagal suaugusiųjų įstatymą, o šičia, Archipelage, juos saugo šventas tabu. „Pieną, viršininkiuk! Atiduok pieną!" – klykia jie ir tranko kameros duris, laužo gultus, kulia stiklus. Jei taip darytų suaugusieji, būtų pavadinta ginkluotu sukilimu arba ekonominiu sabotažu. O mažamečiams – niekas negresia! Jiems tuojau atneš pieno!

Štai veda su griežtu konvojumi koloną mažamečių per miestą – rodos, net gėda taip rimtai mažylius saugoti. Kur tau! Jie susimokė – pasiuto švilpti!! – ir kas nori, mauna į visas puses! Kas konvojui daryti? Šaudyti? Į ką? Argi galima į vaikus?.. Tuo ir baigėsi jų kalėjimo terminai! Šimtas penkiasdešimt metų iškart paspruko nuo valstybės. Nepatinka būti juokingam? – nesuiminėk vaikų!

Būsimasis romanistas (tas, kuris vaikystę praleido tarp mažamečių) aprašys mums aibę mažamečių išdaigų, kaip jie galvomis ėjo kolonijose, keršijo ir šunybes krėtė auklėtojams. Atrodytų, griežtos jų bausmės ir vidaus režimas, bet kadangi jie nebaudžiami, tad išvirsta baisiais akiplėšom.

Štai vienas jų pagyrūniškų pasakojimų apie save. Žinodamas įprastinį mažamečių veiklos stilių, aš visiškai juo tikiu. Kolonijoje prie medicinos seselės pribėga susijaudinę, išsigandę vaikai, šaukia ją pas sunkiai susirgusį savo draugą. Užmiršusi atsargumą, ji greitai lekia

su jais į jų didelę – keturiasdešimčiai žmonių – kamerą. Ir čia kad pasius jie zuiti kaip skruzdėlės! – vieni užbarikaduoja duris ir saugo, kiti dešimtimis rankų nuplėšia nuo seselės visus drabužius, parsimeta ją, vieni prisėda jai rankas, kiti kojas, ir dabar visi, kas kaip išmano, ją prievartauja, bučiuoja, kandžioja. Ir šaudyti į juos neleidžiama, ir niekas jos neapgins, kol patys nepaleis, išniekintos ir kūkčiojančios.

Susidomėjimą moters kūnu berniukai apskritai pajunta anksti, o mažamečių kamerose tą potraukį dar smarkiai įkaitina vaizdingi pasakojimai ir pagyros. Ir jie nepraleidžia progos išsikrauti. Štai epizodas. Vidury šviesios dienos visų akivaizdoje sėdi Krivoščiokovo zonoje (1-asis lagpunktas) keturi mažamečiai ir šnekasi su mažamete Liuba iš knygrišyklos cecho. Ji dėl kažko griežtai jiems spyriojasi. Tada berniukai pašoka ir švysteli aukštyn jos kojas. Ji nieko negali padaryti: rankomis įsirėmusi žemėn, sijonas užsivertęs jai ant galvos. Berniukai ją taip laiko ir laisvomis rankomis glosto. Paskui paleidžia ją nešiurkščiai. Ji jiems trenkia? pabėga nuo jų? Ne, sėdasi kaip pirma ir toliau ginčijasi.

Šitiems mažamečiams po šešiolika, čia – suaugusiųjų, mišri zona. (Tai joje minėtasis barakas su 500 moterų, kur kergiamasi neužsidengus užuolaida ir kur mažamečiai oriai vaikštinėja kaip suaugę vyrai.)

Vaikų kolonijose mažamečiai dirba po keturias valandas, o keturias turi mokytis (beje, visas tas mokslas – blefas). Pervestų į suaugusiųjų lagerį jų laukia dešimties valandų darbo diena, tik darbo normos mažesnės, o maisto normos – tokios pat kaip suaugusiųjų. Juos ten perveda šešiolikos metų, bet neprivalgymas lig soties ir netaisyklingas vystymasis lageryje ir iki lagerio padaro iš jų nugeibusius mažvaikius, atsilikę jie ir ūgiu, ir protu, ir interesais. Priklausomai nuo darbo pobūdžio juos čia laiko kartais atskiromis brigadomis, kartais bendrose brigadose su seniais ir invalidais. Čia ir reikalauja iš jų „lengvesnio fizinio", tiesiog čionykščio vaikų darbo.

Aplinka po vaikų kolonijos smarkiai pasikeičia. Nebėra vaiko davinio, į kurį pavydžiai dirsčiojo prižiūrėtojai, – ir todėl jie nustoja buvę pagrindiniais priešais. Atsirado kažkokie seniai, prieš kuriuos galima išmėginti savo jėgas. Atsirado moterys, su kuriomis galima patikrinti,

koks tu vyras. Atsirado ir tikri gyvi vagys, didžiasnukiai lagerio smogikai, kurie mielai imasi vadovauti ir mažamečių pasaulėžiūrai, ir vagysčių treniruotėms. Mokytis iš jų – patrauklu, nesimokyti – neįmanoma.

Galbūt *laisvajam* skaitytojui žodis „vagys" skamba kaip priekaištas? Tuomet jis nieko nesuprato! Tas žodis blatnųjų pasaulyje tariamas kaip bajorų salonuose „riteris", netgi dar pagarbiau, nekeliant balso, kaip šventas žodis. Tapti kada nors pagarbos vertu vagimi – mažamečio svajonė, stichiškas jų būrio siekis. Net ir pačiam savarankiškiausiam iš jų –

jaunuoliui, svarstančiam, kaip toliau verstis,

nėra patikimesnio gyvenimo būdo.

Kartą Ivanovo etapiniame kalėjime nakvojau aš mažamečių kameroje. Greta manęs ant gultų atsidūrė liesutis per penkiolika metų persiritęs berniukas, rodos, Slava. Man pasirodė, kad visą mažamečių ritualą jis atlikinėja kažko nenorom, lyg išaugęs iš jo ar pavargęs. Aš pagalvojau: štai šis berniukas nepražuvęs ir protingesnis, greitai jis nuo jų atsimes. Mudu įsišnekėjome. Berniukas buvo iš Kijevo, kažkuris jo tėvų miręs, kažkuris jį pametęs. Slava pradėjo vagiliauti dar prieš karą, devynerių metų, vagiliavo ir „mūsiškiams užėjus", ir po karo, ir su mąslia nelinksma šypsena, tokia ankstyva penkiolikai metų, paaiškino man, kad ir toliau ketina verstis tik iš vagysčių. „Jūs žinote, – labai išmintingai motyvavo jis, – iš darbininko profesijos, be duonos ir vandens, nieko neuždirbsi. O mano *vaikystė* buvo sunki, aš noriu gerai pagyventi". – „O ką tu veikei vokiečių laikais?" – paklausiau aš papildydamas dvejus jo praleistus metus – dvejus Kijevo okupacijos metus. Jis palingavo galvą: „Vokiečių laikais aš dirbau. Ką jūs, argi vokiečių laikais galima buvo vogti? Jie už tai vietoje sušaudydavo".

Ir suaugusiųjų lageriuose mažamečiai išlaiko pagrindinį savo elgsenos bruožą – sutartinai pulti ir sutartinai gintis. Tai daro juos stiprius ir apsaugo nuo suvaržymų. Jų sąmonėje nėra jokios kontrolinės gairelės tarp to, kas leidžiama ir kas neleidžiama, ir jau absoliučiai jokio supratimo apie gėrį ir blogį. Jiems gera viskas, ko jie nori, o bloga viskas, kas jiems trukdo. Jų laikysena įžūli, akiplėšiška todėl, kad taip elgtis lageryje

naudingiausia. Apsimetinėjimas ir gudrumas puikiai pasitarnauja jiems ten, kur netinka jėga. Mažametis gali dėtis nekalčiausiu paauglių, jis sugraudins jus ligi ašarų, kol jo draugai už nugaros išnaršys jūsų maišą. Pagiežingas jų pulkas bet ką nuvarys nuo koto, ir niekas nepagelbės aukai, nes nenorės prasidėti su ta orda. Tikslas pasiektas – varžovai išskirti, ir mažamečiai visa ruja užsibloškia ant vieno. Ir jie neįveikiami! Urmu supuola jų tokia daugybė, kad nesuspėsi jų sužiūrėti, atskirti, įsidėmėti. Neužteks rankų ir kojų nuo jų apsiginti.

Štai A. Suzio pateikti vaizdai iš Novosiblago 2-ojo (baudos) Krivoščiokovo lagpunkto gyvenimo. Žeminės didžiulės (500 žmonių), pustamsės, per pusantro metro įkastos į žemę. Vyresnybė nesikiša į zonos gyvenimą (jau nei lozungų, nei paskaitų.). Viešpatauja blatnieji ir mažamečiai. Į darbą beveik neveda. Atitinkamai ir maitina. Užtat laiko kiek tik nori.

Iš duonos raikyklos, savo brigadininkų lydimi, neša duonos dėžę. Prie pat dėžės mažamečiai neva susipeša, apsistumdo ir išverčia dėžę. Brigadininkai šoka rankioti davinių nuo žemės. Iš dvidešimties jie suspėja nutverti tiktai keturiolika. „Susipešusių" mažamečių jau nė kvapo.

Valgykla tame lagpunkte – lentinis priestatas, ne Sibiro žiemai, tenai nevalgoma. Srėbalą ir duonos davinius reikia nunešti per šaltį nuo virtuvės ligi savo žeminės – 150 metrų. Seniams ir invalidams tai sunki pavojinga operacija. Davinys įkištas giliai užantin, stingstančios rankos įsikirtusios į katiliuką. Ir ūmai, lyg velnio atnešti, prilimpa iš šono du trys mažamečiai. Jie išverčia senį iš kojų, šešiomis rankomis jį apgraibo ir kaip viesulas nušvilpia. Davinys atimtas, srėbalas išsilaistė, mėtosi tuščias katiliukas, senukas stengiasi klūpomis atsikelti. (O kiti zekai mato – ir skuba aplenkti pavojingą vietą, skuba savo davinį nusinešti į žeminę.) Kuo auka silpnesnė – tuo mažamečiai negailestingesni. Štai iš visiškai silpno senuko atima davinį atvirai, plėšia iš nagų. Senukas verkia, maldauja atiduoti: „Aš numirsiu iš bado!" – „O tu ir taip greitai padvėsi, lyg ne vis tiek!" Susimoko mažamečiai užpulti invalidus tuščioje šaltoje patal-

poje prieš virtuvę, kur amžinai zuja žmonės. Gauja parsimeta auką ant žemės, užsėda ant rankų, kojų, galvos, išnaršo visas kišenes, atima machorką, pinigus ir išgaruoja.

Žaliūkas latvis Martinsonas buvo toks neatsargus, kad pasirodė zonoje rudais aukštais odiniais anglų lakūno batais, suvarstomais už kabliukų per visą aulą. Jis net nakčiai jų nenusiauna. Pasikliauja savo stiprumu. Bet štai jį nutykoja vos prigulusį ant pakylos valgykloje, akimoju gauja atšvilpia ir akimoju nušvilpia – ir batų nebėr! Visi raišteliai perpjauti ir batai nutraukti. Ieškoti? Kur ten! Tuojau pat per prižiūrėtoją (!) batai pasiunčiami už zonos ir ten brangiai parduodami. (Ko tik neiškiša mažamečiai už zonos! Kaskart, kai pasigailėjęs jų jaunystės lagerio viršininkas duoda jiems nors kiek geresnius batus ar drabužius, ar kokius nors supliuškusius čiužinius, atimtus iš Penkiasdešimt Aštuntojo, – per kelias dienas visa tai iškišama už machorką laisviesiems, o mažamečiai vėl vaikščioja nudrengtais drabužiais ir miega ant plikų gultų.)

Jei tik neatsargus laisvasis įeis į zoną su šunimi ir akimirką nusigręš – savo šuns kailį vakarop jis galės nusipirkti už zonos: šuo bemat bus prisiviliotas, papjautas, nuluptas ir iškeptas.

Kas gali būti gražiau už vagystes ir plėšimus! – iš to ir prasimaitinsi, tai ir smagu. Bet jaunas kūnas reikalauja ir paprastos mankštos, nesavanaudiškos pramogos ir zyliojimo. Jeigu jau duos jiems plaktukus sukalinėti sviedinių dėžėms, – jie mosikuoja jais be atvangos ir pasismagindami (net mergaitės) suvaro vinis kur pakliūva, į stalus, į sienas, į kelmus. Jie nuolatos galynėjasi vienas su kitu – ir ne tik todėl, kad apverstų duonos dėžę, jie ir šiaip galynėjasi ir vaikosi kits kitą ant gultų ir takais tarp jų. Būta čia bėdos, kad jie laksto per kojas, per daiktus, kažką apvertė, kažką supurvino, kažką pažadino, kažką pargriovė, – jie dūksta!

Taip dūksta visi vaikai, bet paprasti vaikai turi vis dėlto tėvus (mūsų laikais – ne daugiau kaip „vis dėlto"), privalo laikytis nors kokios tvarkos, juos galima sudrausti, paveikti, nubausti, išsiųsti kur kitur, – lageryje visa tai neįmanoma. Paveikti mažamečius žodžiais –

tiesiog absurdiška, žmonių kalba sukurta ne jiems, jie praleidžia pro ausis viską, kas jiems nereikalinga. Susierzinę senukai pradeda rankomis juos tildyti – mažamečiai apmėto senukus sunkiais daiktais. Kuo tik mažamečiai nesismagina! – nutvers invalido palaidinę ir svaido kits kitam – priverčia jį lakstyti kaip savo vienmetį. Jis įsižeidžia, nueina šalin? – tiek jis ją ir bematys! bus parduota už zonos ir prarūkyta ! (Dabar prie jo prieis lyg niekur nieko: „Tėvuk, duok užrūkyti! Na gerai, nepyk. O ko tu nuėjai, negaudei?")

Suaugusius žmones, tėvus ir senelius, tos triukšmingos mažamečių pramogos lagerio ankštybėje gali labiau pykdyti ir skaudinti negu jų muštynės ir rajus plėšrumas. Pasirodo, tai vienas pačių opiausių pažeminimų: senyvam žmogui būti sulygintam su vaikpalaikiu, ir dar kad lygiomis! – bet ne, atiduotam vaikpalaikių savivalei.

Mažamečiai neturi piktų kėslų, jie visai nenori įskaudinti, jie neapsimetinėja: jie iš tikrųjų nieko žmonėmis nelaiko, tik save ir vyresniuosius vagis! Jie taip suvokė pasaulį! – ir dabar šito laikosi. Antai grįžtant iš darbo jie įsispraudžia į koloną suaugusių zekų, nusivariusių, vos pastovinčių, nugrimzdusių į kažkokį stingulį ar į prisiminimus. Mažamečiai išstumdo koloną ne todėl, kad jiems reikėtų atsistoti pirmutiniams, – iš to jokios naudos, – o tiesiog šiaip, kad smagu. Jie garsiai klega, visur kaišioja Puškiną („Puškinas paėmė", „Puškinas surijo"), burnoja prieš Dievą, Kristų ir Dievo Motiną, blevyzgoja apie lytinius iškrypimus, visai nesivaržydami čia pat stovinčių senyvų moterų, o jaunų juo labiau. Per trumpą lageryje išbūtą laiką jie pasiekė didžiausios laisvės *nuo* visuomenės! Per ilgus tikrinimus zonoje mažamečiai vaikosi kits kitą, torpeduodami minią, pargriaudami vienus žmones ant kitų („Ko tu, mužike, painiojies ant kelio?"), arba laksto visi ratu apie žmogų kaip apie medį, patogesnį už medį, nes juo galima prisidengti, jį tampyti, stumdyti, plėšyti į visas puses.

Tai užgaulu ir smagesniu laiku, o kada sumaitotas visas gyvenimas, žmogus įgrūstas tolybėse į lagerio duobę, kad galą gautų, jau bado mirtis šiepia dantis, akyse temsta, – neįmanoma pakilti aukščiau savęs ir atjausti jaunuolius, kad tokie neišradingi jų žaidimai tokioje nykioje

vietoje. Ne, senyvus iškankintus žmones ima pyktis, jie šaukia aniems: „Tegu jus cholera, gyvatės išperos!" „Rupūžės! Pasiutę šunys!" „Kad jūs kojas pakratytumėt!" „Savo rankom juos pasmaugčiau!" „Žvėrys, bjauresni už fašistus!" „Tai užleido mus kaip amaru!" (Ir tiek įtūžio tuose invalidų riksmuose, kad jeigu žodžiai galėtų užmušti – jie užmuštų.) Taip! Ir atrodo, kad užleido tyčia, nes ir ilgai galvodami lagerio tvarkytojai nesugalvotų skaudesnės rykštės. (Kaip nusisekusioje šachmatų partijoje visos kombinacijos staiga ima megztis pačios, o atrodo, kad genialiai sumanytos, taip ir mūsų Sistemoje daug kas sėkmingai susidėstė, kad labiau iškankintų žmogų.) Ir atrodo, kad pagal krikščionių mitologiją va šitokie turėtų būti velniūkščiai, ne kitokie!

Juo labiau kad svarbiausia jų pramoga ir jų simbolis – jų nuolatinis simbolis, sveikinimo ir grėsmės ženklas – *timpa*: atkišti rankos pirštai, smilius ir bevardis, tarytum judantys, badantys ragiukai. Bet jie ne bado, jie – duria, nes visuomet taikosi į akis. Tai perimta iš suaugusių vagių ir reiškia rimtą grasinimą: „Akis išdursiu, stipena!" O mažamečiai tą žaidimą mėgsta: ūmai senukui prieš akis nežinia iš kur it gyvatės galva išdygsta timpa ir pirštai taikosi tiesiai į akis, tuoj spriegs! Senukas atsilošia, jam dar vožteli į krūtinę, o kitas mažametis iš užpakalio jau prisiplojęs prie kojų, ir senukas griūva aukštielninkas, trinkt galvą į žemę, – o mažamečiams gardaus juoko. Ir niekada jie jo nepakels. Jiems nė galvon nedingteli, kad jie padarė ką nors bloga! – čia tik smagumas. Nei žolelės, nei šlakstymas tų velnių negriebia! Ir vargais negalais keldamas geliantį kūną, senukas piktai švokščia: „Turėčiau kulkosvaidį – kad sutratinčiau, nė kiek jų nebūtų gaila!"

Senukas C. baisiai jų neapkentė. Jis sakydavo: „Vis tiek jie žuvę, žmonėms amaras auga. Reikia juos patyliukais išnovyti!" Ir sugalvojo būdą: slapta pagavus mažametį, parsimesti ant žemės ir keliais jam mygti krūtinę, kol trakštelės šonkauliai – bet ne iki galo, tada paleisti. Tokio mažamečio, sakydavo C., jau dienos suskaitytos, bet joks gydytojas nesupras, kas jam yra. Ir C. pasiuntė šitaip keletą mažamečių į aną pasaulį, kol jį patį mirtinai užplumpino.

Neapykanta ugdo neapykantą. Juodi neapykantos vandenys lengvai plūsta horizontaliai. Tai lengviau nei rangytis žiotimis aukštyn – prie tų, kurie ir seną, ir mažą pasmerkė vergo daliai.

Taip Stalino įstatymai, Gulago auklėjimas ir vagių raugas, bendrai veikdami, veisė mažus nuožmius žvėris. Neįmanoma buvo išrasti geresnio būdo vaikui paversti gyvuliu! Neįmanoma buvo tvirčiau ir greičiau suvaryti visų lagerio ydų į siaurą nesustiprėjusią krūtinę!

Net kai lengva buvo sušvelninti vaiko širdį, lagerio šeimininkai šito neleido: juk tai nebuvo jų auklėjimo užduotis. Berniukas prašėsi iš Krivoščiokovo pirmojo lagpunkto į antrąjį pas savo tėvą, ten sėdintį. Neleido (juk instrukcija reikalauja išskirti)! Gavo berniūkštis pasislėpti statinėje, taip pervažiuoti į antrąjį lagpunktą ir slapta pagyventi prie tėvo. O jo punkte kilo sąmyšis, kad jis pabėgo, vinių skersai prikalinėta lazda išbadė išviečių duobes – ar nebus ten nuskendęs.

Ir vargas tiktai pradėti. Penkiolikmečiui Volodiai Snegiriovui sėsti atrodė taip neįprasta. O paskui per šešias bausmes jis pririnko kone šimtmetį (buvo dukart gavęs po 25), šimtus dienų praleido BUR'uose ir karceriuose (jauni plaučiai pasigavo tuberkuliozę), 7 metus – paskelbus jam paiešką. Paskui jau tvirtai įsuko į vagių taką. (Dabar – be plaučio ir penkių šonkaulių, antrosios grupės invalidas.) Vitia Koptiajevas nuo dvylikos metų sėdi be paliovos. Teistas *keturiolika* kartų, iš jų devynis kartus – už bėgimus. „Laisvėje teisėtai aš dar negyvenau". Jura Jermolovas, paleistas laisvėn, įsitaisė dirbti, bet buvo atleistas: svarbiau priimti demobilizuotą kareivį. Beliko „gastrolės". Ir naujos bausmės.

Nemirtingieji Stalino įstatymai dėl mažamečių išsilaikė 20 metų (iki 1954 metų balandžio 24 dienos Įsako, truputį sušvelninusio bausmę: paleidusio tuos mažamečius, kurie buvo atsėdėję daugiau kaip trečdalį, – bet juk tai iš *pirmosios* bausmės! o jeigu jų keturiolika?). Dvidešimt derlių jie suvalė. Dvidešimt amžiaus kontingentų jie įstūmė į nusikaltimus ir paleistuvystę.

Kas drįsta mesti šešėlį, temdantį mūsų Didžiojo Korifėjaus atminimą?

* * *

Yra tokių žvitrių vaikų, kurie spėja susigriebti 58-ąjį labai anksti. Pavyzdžiui, Gelijus Pavlovas jį gavo būdamas dvylikos (nuo 1943 iki 1949 metų sėdėjo Zakovsko kolonijoje). 58-ajam apskritai *joks amžiaus minimumas* negaliojo! Net populiariose juridinėse paskaitose (Talinas, 1945) taip buvo skelbiama. Daktaras Usma pažinojo šešiametį berniuką, sėdėjusį kolonijoje pagal 58-ąjį straipsnį, – čia tai jau, matyt, rekordas!

Kartais pasodinti berniuką padorumo dėlei būdavo delsiama, bet vis tiek pasodindavo. Vera Inčik, valytojos duktė, kartu su kitom dviem mergaitėm, visos keturiolikmetės, sužinojo (Eiskas, 1932), kaip išbuožinant pametami maži vaikai – numirti. Mergaitės nusprendė („kaip seniau revoliucionieriai") protestuoti. Mokyklinių sąsiuvinių lapuose savo braižu parašė ir išklijavo turguje, laukdamos tučtuojau kilsiančio visuotinio pasipiktinimo. Gydytojo dukterį pasodino, regis, išsyk. O valytojos dukteriai tik įrašė pastabą kažkur. Atėjo 1937 metai – ir ją suėmė „už šnipinėjimą Lenkijos naudai".

Kur, jeigu ne šitame skyriuje, paminėti ir tuos vaikus, kurie liko našlaičiai areštavus jų tėvus?

Dar laimingi buvo moterų iš religinės bendruomenės prie Chostos vaikai. Kai 1929 metais motinas išsiuntė į Solovkus, vaikus pasigailėję paliko prie namų ir ūkių. Vaikai patys prižiūrėjo sodus, daržus, melžė ožkas, stropiai mokėsi mokykloje, o tėvams į Solovkus siuntė pažymius ir pažadus, kad pasirengę nukentėti dėl Dievo, kaip ir jų motinos. (Žinoma, Partija greitai jiems suteikė tokią progą.)

Pagal instrukciją „išskirti" ištremtus vaikus ir tėvus – kiek tų mažamečių buvo dar trečiajame dešimtmetyje (prisiminkime 48 procentus)? Ir kas mums papasakos apie jų likimus?..

Štai – Galia Venediktinova. Jos tėvas buvo Petrogrado spaustuvininkas, anarchistas, motina – baltinių siuvėja iš Lenkijos. Galia gerai prisimena savo šeštąjį gimtadienį. (1933), jį linksmai atšventė. Kitą rytą ji pabunda – nei tėvo, nei motinos, knygas naršo nepažįstamas kariškis. Teisybė, po mėnesio mamą jai sugrąžino: moterys ir vaikai

į Tobolską važiuoja laisvai, tik vyrai etapu. Ten gyveno visa šeima drauge, bet neišgyveno nė trejų metų: motiną vėl suėmė, o tėvą sušaudė, motina po mėnesio mirė kalėjime. O Galią paėmė į vaikų namus vienuolyne prie Tobolsko. Ten buvo taip įprasta, kad mergaitės gyveno nuolat bijodamos smurto. Paskui ji persikėlė į miesto vaikų namus. Direktorius jai kalė į galvą: „Jūs liaudies priešų vaikai, o jus dar peni ir rengia!" (Na ir humaniška gi toji proletariato diktatūra!) Pasidarė Galia kaip vilkiūkštis. Būdama vienuolikmetė jau patyrė pirmąją savo politinę kvotą. Nuo to laiko gavo savo *dešimtmetį*, atsėdėjo, beje, ne visą. Keturiasdešimtmetė gyvena Užpoliarėje ir rašo: „Mano gyvenimas baigėsi su tėvo areštu. Aš jį taip myliu lig pat šiol, kad bijau net galvoti apie tai. Tai buvo kitas pasaulis, ir mano siela sužeista meilės jam..."

Prisimena ir Svetlana Sedova: „Niekad neužmiršiu tos dienos, kai visus mūsų daiktus išnešė laukan, o mane pasodino ant jų, ir pylė liūtis. Nuo šešerių metų aš buvau „tėvynės išdaviko duktė" – baisiau už tai gyvenime nieko negali būti".

Suvarydavo juos į NKVD priimamuosius, į *specnamus*. Daugumai pakeisdavo pavardes, ypač kieno garsi. (Jura Bucharinas tik 1956 metais sužinojo savo tikrąją pavardę. O Čebotariovas, regis, ir negarsi?) Iš augančių vaikų visiškai išvalydavo tėvų nešvarybę. Roza Kovač, gimusi Filadelfijoje, mažytė atvežta čionai tėvo komunisto, po NKVD priimamojo pateko per karą į Vokietiją, į amerikiečių zoną, – kokių tiktai likimų nesusipina! – ir ką gi? Grįžo į sovietinę tėvynę atsiimti ir savųjų 25 metų.

Net paviršutiniškas žvilgsnis pastebi tą ypatybę: vaikams irgi skirta sėdėti, savo ruožtu keliauti į pažadėtąjį Archipelagą, kai kada ir sykiu su tėvais. Štai aštuntokė – Nina Peregud. 1941 metų lapkritį atėjo suimti jos tėvo. Krata. Ūmai Nina prisiminė, jog krosnyje guli suglamžyta, bet nesudeginta jos čiastuška. Taip ji būtų ten ir likusi, bet Nina per tą sambrūzdį nusprendė tučtuojau ją suplėšyti. Buvo belendanti į krosnį, snaudžiantis milicininkas griebė jai už rankos. Ir šiurpi priešvalstybinė veikla, surašyta mokinukės braižu, stojo prieš čekistu akis:

Naktį žvaigždės sumirgėjo,
Žolė žvilga nuo rasos,
Smolenską jau pralaimėjom,
Tas pats laukia ir Maskvos.

Ir ji palinkėjo, kad:

Kristų bomba ant mokyklos –
Tingu mokytis labai.

Žinoma, tie vyrai mūrai, gelbėję tėvynę giliame Tambovo užnugaryje, tie riteriai karštomis širdimis ir švariomis rankomis, turėjo užkirsti kelią tokiam mirtinam pavojui[1]. Nina buvo areštuota. Tardymui buvo paimti jos šeštos klasės dienoraščiai ir kontrrevoliucinė fotografija: sugriautos Varvaros cerkvės nuotrauka. „Apie ką kalbėdavo tėvas?" – kvotė riteriai karštomis širdimis. Nina tiktai žliumbė. Nuteisė ją 5 metams ir 3 metams be teisių (nors šito išsigąsti ji dar negalėjo: dar neturėjo teisių).

Lageryje ją, žinoma, atskyrė nuo tėvo. Baltų alyvų šakelė ją kankino: o draugės laiko egzaminus! Nina taip sielojosi, kaip pagal planą ir turi sielotis nusikaltėlė pasitaisydama: ką padarė Zoja Kosmodemjanskaja, mano vienmetė, ir kokia bjauri aš! Operai spaudė tą mygtuką: „Bet tu dar gali pasitempti, kad būtum tokia kaip ji! *Padėk* mums!"

O, jaunų sielų tvirkintojai! Kaip laimingai jūs nugyvensite savo amžių! Jums niekur nereikės raustant ir stingstant atsistoti ir prisipažinti, kokiomis pamazgomis teršėte jūs sielas!

O Zoja Leščeva įstengė pranokti visą savo šeimą. Va kaip buvo. Jos tėvą, motiną, senelį su senele ir vyresniuosius brolius paauglius – visus išblaškė po tolimus lagerius už tikėjimą. O Zojai tebuvo dešimt metų. Ją paėmė į vaikų namus (Ivanovo sritis). Ten ji pareiškė niekada nenusikabinsianti nuo kaklo kryželio, kurį motina jai užkabino išsiskiriant. Ir užmezgė šunmazgį, kad miegant jai neatrištų. Kova truko ilgai, Zoja tūžo: jūs galite mane pasmaugti, nuo mirusios nutrauksit!

[1] Nejaugi kada nors, kada nors neišvilksime į dienos šviesą mes tokio kurmio, sankcionavusio aštuntokės suėmimą už eilėraštuką? Pažiūrėtume – kokia jo kakta? kokios ausys?

Tada, kaip nepasiduodančią auklėjimui, ją išsiuntė į *defektyvių* vaikų namus! Čia jau buvo suplūdusios padugnės, mažamečiai elgėsi baisiau, negu šiame skyriuje aprašyta. Kova dėl kryželio nesiliovė. Zoja nepasidavė: ji ir čia neišmoko nei vogti, nei blevyzgoti. „Tokios šventos moters kaip mano motina duktė negali būti kriminalinė nusikaltėlė. Geriau būsiu politinė, kaip visa šeima".

Ir ji – tapo politine! Kuo labiau auklėtojai ir radijas garbino Staliną, tuo geriau ji suprato, jog visų nelaimių kaltininkas yra jis. Ir, nepasidavusi kriminaliniams, ji dabar patraukė juos į savo pusę! Kieme stovėjo standartinė gipsinė Stalino statula. Ant jos ėmė rastis pašaipūs ir nepadorūs užrašai. (Mažamečiai mėgsta sportą! – tik svarbu atitinkamai juos nukreipti.) Administracija nubaltina statulą, pradeda sekti, praneša ir MGB. O užrašai vis pasirodo, ir vaikai kvatoja. Galų gale vieną rytą statulos galvą rado numuštą, atverstą ir viduje – pridergtą.

Terorizmo aktas! Atvažiavo gebistai. Prasidėjo pagal visas jų taisykles kvotos ir grasinimai: „Išduokit teroristų gaują, kitaip *visus sušaudysim* už terorą!" (O kas čia keista, pamanyk tiktai, pusantro šimto vaikų sušaudyti! Jeigu Šeimininkas sužinotų – jis ir pats įsakytų.)

Nežinia, ar mažamečiai būtų atsilaikę, ar išsigandę, bet Zoja Leščeva pareiškė:

– Viską padariau aš viena! O kam daugiau tėtušio galva tinka?

Ir ją teisė. Ir priteisė *griežčiausią bausmę*, menki juokai. Bet kadangi įstatymas dėl sugrąžintos mirties bausmės (1950) nedovanotinai humaniškas, šaudyti keturiolikmetę lyg ir nederėjo. Todėl jai davė dešimtinę (keista, kad ne dvidešimt penkinę). Iki aštuoniolikos metų ji buvo paprastuose lageriuose, nuo aštuoniolikos – specialiuose. Už tiesumą ir liežuvį buvo gavusi ir antrą lagerio bausmę, regis, ir trečią.

Išėjo laisvėn jau ir Zojos tėvai, ir broliai, o Zoja vis sėdėjo.

Tegyvuoja mūsų pakantumas religijai!

Tegyvuoja vaikai, komunizmo šeimininkai!

Atsiliepk, ta šalie, kuri taip mylėtų savo vaikus, kaip mes mylim savuosius!

Aštuonioliktas skyrius

MŪZOS GULAGE

Įprasta sakyti, kad Gulage *viskas įmanoma*. Pati juodžiausia niekšybė ir bet koks išdavystės posūkis, klaikiai netikėtas susitikimas ir meilė ant bedugnės krašto – viskas įmanoma. Bet jeigu kas spindinčiomis akimis pradės jums pasakoti, girdi, kažkas valdiškais būdais KVČ, kultūros ir auklėjimo skyriaus, paveiktas persiauklėjo, drąsiai atrėžkite: melas!

Persiauklėja Gulage visi, persiauklėja veikiami kits kito ir aplinkybių, persiauklėja visaip kaip, – bet nė vienas dar mažametis, o juo labiau suaugusysis nepersiauklėjo kultūros ir auklėjimo skyriaus dėka.

Tačiau kad mūsų lageriai nebūtų panašūs į „paleistuvystės landynes, galvažudžių gaujas, recidyvistų peryklas ir amoralumo skleidėjus" (tatai – apie carinius kalėjimus), jie buvo aprūpinti tokiu priedu – kultūros ir auklėjimo skyriumi.

Mat, kaip sakė kadainykštis Gulago viršininkas I. Apeteris: „Kapitalistinių šalių kalėjimų kūrybai SSRS proletariatas kelia priešpriešiais savąją *kultūros* (o ne lagerių! – *A. S.*) kūrybą. <...>Tas įstaigas, kuriose proletarinė valstybė realizuoja laisvės atėmimą<...>, galima vadinti kalėjimais ar kitu žodžiu – svarbu ne *terminija*. Tai tos vietos, kur gyvenimas ne žudomas, o leidžia naujus daigus..."[1]

Nežinau, kaip baigė gyvenimą Apeteris. Manau, labai gali būti, kad veikiai buvo nusuktas jam sprandas tose pačiose vietose, kur gyvenimas leidžia naujus daigus. Bet svarbu ne terminija. O ar suprato skaitytojas, kas mūsų lageriuose buvo svarbiausia? *Kultūros* kūryba.

Ir įvairiai paklausai buvo sukurtas organas, vėliau išsišakojęs, jo čiuptuvai pasiekė kiekvieną salą. Trečiajame dešimtmetyje jie vadinosi

[1] *Ot tiurem...*, p. 429, 432.

PVČ (politiko-vospitatelnyje čiasti – politinio auklėjimo skyriai), nuo ketvirtojo dešimtmečio – KVČ. Jie turėjo iš dalies pakeisti buvusius kalėjimo popus ir kalėjimo pamaldas.

Jie buvo komplektuojami taip. KVČ viršininkas būdavo iš laisvųjų ir turėdavo lagerio viršininko padėjėjo teises. Jis pasirinkdavo auklėtojus (pagal normą vienas auklėtojas 250 globotinių) – būtinai iš „proletariatui artimų sluoksnių", vadinasi, inteligentai (smulkioji buržuazija) tikrai netiko (jiems labiau derėjo kirtikliu mosuoti), o pririnkdavo auklėtojais dukart triskart teistų vagių, na dar miesto sukčių, išeikvotojų ir žagintojų. Toksai jaunas vaikinas, nedirbęs jokio darbo, gavęs penkerius metus už iššaginimą lengvinančiomis aplinkybėmis, dūdele susukdavo laikraštį, eidavo į Penkiasdešimt Aštuntojo baraką ir varydavo ten pokalbį: „Darbo vaidmuo pataisos procese". Auklėtojams tas vaidmuo iš šalies ypač gerai matyti, nes jie patys „nuo gamybos proceso atleidžiami". Iš tokių pat socialiai artimų žmonių buvo suburiamas KVČ aktyvas – bet aktyvistai nuo darbo nebuvo atleidžiami (jie tik galėjo tikėtis ilgainiui išstumti kurį nors iš auklėtojų ir užimti jo vietą; tai palaikydavo bendrą draugiškumo atmosferą KVČ). Auklėtojas rytą turi išlydėti kalinius į darbą, paskui patikrinti virtuvę (tai yra ten gaus gerai pavalgyti), na ir gali kol kas eiti toliau sau drunėti į kabiną. Prie pachanų lįsti ir kibti jam nereikia, nes, pirma, tai pavojinga, antra, ateis momentas, kai „nusikalstamas junginys pavirs gamybiniu" ir tuomet pachanai ves spartuolių brigadas į šturmą. O kol kas tegu atsimiega ir jie, kiaurą naktį kortavę. Tačiau savo veikloje auklėtojas nuolat vadovaujasi bendru teiginiu: kad kultūros ir auklėjimo darbas lageriuose – tai ne tų „vargšelių" kultūrinimas ir švietimas, o kultūrinė-gamybinė veikla, kurios smaigalys (be smaigalio mes niekaip negalim) nukreiptas prieš... na, skaitytojas jau susiprotėjo, prieš Penkiasdešimt Aštuntąjį. Deja, KVČ „pats neturi teisės areštuoti" (taip, šioks toks kultūros galimybių apribojimas!), „bet gali prašyti administraciją" (ši neatsakys!). Be to, auklėtojas „sistemingai pateikinėja ataskaitas apie kalinių nuotaikas". (Kas turi ausis, teklauso! Čia kultūros ir auklėjimo skyrius delikačiai pasikeičia į operatyvinį ČK, bet instrukcijose šitaip nerašoma.)

Tačiau mes matome, kad susižavėję citatomis gramatiškai peršokome į esamąjį laiką. Turime skaitytoją nuliūdinti, jog kalbama apie trečiojo dešimtmečio pabaigą-ketvirtojo dešimtmečio pradžią, apie KVČ klestėjimo metus, kada šalyje buvo baigiama kurti neklasinė visuomenė ir dar nebuvo tokio siaubingo klasių kovos plykstelėjimo kaip nuo to momento, kai ji buvo baigta kurti. Tais šlovingiausiais metais KVČ apaugo dar aibe svarbių priedų: laisvės netekusiųjų kultūros tarybomis; kultūros ir švietimo komisijomis; sanitarijos ir buities komisijomis; spartuolių brigadų štabais; pramonės ir finansų plano vykdymo kontrolės postais... Na, kaip sakė draugas Solcas (Baltosios-Baltijos jūrų kanalo kuratorius ir VCIK'o komisijos dalinėms amnestijoms pirmininkas): „Kalinys ir kalėjime turi gyventi tuo, kuo gyvena šalis". (Pikčiausias liaudies priešas Solcas teisingai pasmerktas proletarinio teismo... atleiskite... kovotojas už didįjį reikalą draugas Solcas apšmeižtas ir žuvo kulto metais... atleiskite... nežymiai reiškiantis kultui...[1])

Ir kokios buvo turtingos, kokios įvairios darbo formos! – kaip patsai gyvenimas. Lenktynių organizavimas. Spartuolių judėjimo organizavimas. Kova už pramonės ir finansų planą. Kova už darbo drausmę. Kova už atsilikimo likvidavimą. Kultūros ir švietimo kampanijos. Savanoriškų aukų lėktuvams rinkimas. Paskolų pasirašymas. Šeštadienių talkos šalies gynybinei galiai stiprinti. Pseudospartuolių demaskavimas. Pokalbiai su atsisakėliais. Neraštingumo likvidavimas (tik čia nerodė noro). Profesiniai technikos kursai lagerininkams iš darbo žmonių sferos (plūste plūdo urkos mokytis šoferiais: laisvė!). Ir tiesiog įdomūs pokalbiai apie socialistinės nuosavybės neliečiamybę. Ir tiesiog laikraščių skaitymai. Klausimų ir atsakymų vakarai. O raudonieji kampeliai kiekviename barake! Planų įvykdymo diagramos. Užduočių skaičiai! O kokie plakatai! Kokie lozungai!

Tuo laimingu laiku virš niūrių Archipelago erdvių ir bedugnių plazdeno Mūzos, pirmučiausia prakilnioji tarp mūzų – Polihimnija, himnų (ir lozungų) mūza.

[1] Represuotas nebuvo. Mirė savo mirtimi 1945 metais. (*Rus. leid. red. past.*).

Agitacinė brigada

Geriausiai brigadai – garbė ir šlovė!
Spartuoliškas darbas – gerovės versmė!

Arba:

Dirbk sąžiningai, namie tavęs laukia šeima!

(Juk kaip tai psichologiška! Juk čia kas? Pirma: jeigu pamiršai apie šeimą – sutrikdys tau ramybę, primins. Antra: jeigu labai nerimauji – nuramins: šeima gyva, nesuimta. O trečia: *šiaip* tu šeimai nereikalingas, o reikalingas tik sąžiningu lagerio darbu.) Pagaliau:

Įsijunkime į spartuolių žygį
Spalio 17-ųjų metinių garbei!

Na, kas atsilaikys?..

O vaidinimai politiškai aktualia tematika (truputis mūzos Talijos)? Pavyzdžiui: Raudonojo Kalendoriaus aptarnavimas! Gyvasis

paveikslas! Inscenizuoti agitaciniai teismai! Oratorijos 1930 metų CK rugsėjo plenumo tema! Muzikinis skečas „Baudžiamojo kodekso straipsnių maršas" (58-asis – raiša ragana)! Kaip visa tai puošė kalinių gyvenimą, kaip padėjo jiems stiebtis į šviesą!

O KVČ masinių renginių organizatoriai! Paskui dar – ateizmo darbas! Choro ir muzikos būreliai (mūzos Euterpės globojami). Paskui tos – agitacinės brigados:

Spartuoliai po truputį
Krypuos paskui karutį!

Juk kokia drąsi savikritika! – ir spartuolių nepabūgo užkabinti! Vos tik tokia agitacinė brigada į baudos punktą atvažiuoja ir duoda ten koncertą:

Volga – upe plati!
Jei šalia tu jauti:
Dienąnakt dirba triūsia čekistai, –
Na, vadinas, tvirta
Darbininkų ranka,
Na tai OGPU – komunistai! –

tuoj visi nubaustieji ir ypač recidyvistai meta šalin kortas ir stačiai veržiasi į darbą!

Būdavo ir tokių renginių: grupė geriausių spartuolių aplanko RUR'ą arba ŠIZ'ą ir atsiveda agitacinę brigadą. Iš pradžių spartuoliai visaip priekaištauja atsisakėliams, aiškina jiems, kiek duoda naudos normų vykdymas (geriau pašers). Paskui agitacinė brigada dainuoja:

Kiek jėgõs didelẽs!
Ir kanalas gilės,
Nebebaisūs bus šalčiai nei sniegas!

Ir visai atvirai:

Jeigu norim iškart
Geriau valgyt ir gert,
Kaskim žemę, kiek leidžia mūs jėgos!

Ir visus norinčiuosius kviečia ne tik eiti į zoną, bet – iškart pereiti į *spartuolių* baraką (iš baudos barako), kur juos tučtuojau ir pašeria! Koksai meno pasisekimas! (Agitacinės brigados, be centrinės, pačios nuo darbo neatleidžiamos. Pasirodymo dieną gauna papildomą porciją košės.)

O subtilesnės darbo formos? Pavyzdžiui, „patiems kaliniams padedant kovojama su darbo užmokesčio lygiava". Tik pagalvokit, kokia čia gili prasmė! Juk brigados susirinkime atsistoja kalinys ir sako: neduoti tokiam ir tokiam viso duonos davinio, jis blogai dirbo, geriau 200 gramų perleiskit man!

Arba – draugiškieji teismai? (Pirmaisiais metais po revoliucijos jie buvo vadinami „moraliniais draugiškaisiais teismais" ir nagrinėjo azartinius lošimus, peštynes, vagystes – bet argi tai teismo darbas? Ir žodis „moralė" trenkė buržuaziškumu, vėliau jį nubraukė.) Nuo rekonstrukcijos laikotarpio (nuo 1928 metų) teismai ėmė nagrinėti pravaikštas, simuliavimą, inventoriaus netausojimą, produkcijos broką, medžiagos gadinimą. Ir jeigu į teismų sudėtį neįsitrindavo priešiškų klasių kalinių (o būdavo tik žmogžudžiai, į sukas perėję vagišiai, išeikvotojai ir kyšininkai), tai teismai savo nuosprendžiais tarpininkaudavo, kad viršininkas atimtų pasimatymus, siuntinius, užskaitymus, lygtinius priešlaikinius paleidimus, kad nepataisomuosius išsiųstų etapu. Kokios protingos, teisingos priemonės ir kokia didžiulė nauda, kad iniciatyvą jas taikant parodo patys kaliniai! (Žinoma, neapsieidavo be keblumų. Pradėjo teisti buvusį buožę, o tas sako: „Jūsų teismas – draugiškas, bet aš jums – buožė, o ne draugas. Taigi neturite jūs teisės manęs teisti!" Sumišo. Paklausė nuomonės GUITL'o politinio auklėjimo sektorių, ir iš ten atėjo atsakymas: teisti! būtinai teisti, be ceremonijų!)

Kas yra viso kultūros ir auklėjimo darbo lageryje pamatų pamatas? *„Nepalikti lagerininko po darbo paties su savimi* – kad nepasireikštų ankstesnių nusikalstamų jo polinkių recidyvai" (na, pavyzdžiui, Penkiasdešimt Aštuntasis nepradėtų galvoti apie politiką). Svarbu, „kad kalinys niekuomet neištrūktų iš auklėjimo įtakos".

Čia labai padeda pažangios šiuolaikinės technikos priemonės, kaip antai: garsiakalbiai ant kiekvieno stulpo ir kiekviename barake. Jie niekada neturi nutilti! Jie sistemingai nuo komandos keltis ligi komandos gultis turi kaliniams aiškinti, kaip priartinti laisvės valandą; kas valanda pranešinėti apie darbų eigą; apie pirmaujančias ir atsiliekančias brigadas; apie tuos, kurie trukdo. Galima rekomenduoti dar tokią originalią formą: pokalbis per radiją su paskirais atsisakėliais ir simuliantais.

Na ir spauda, žinoma, spauda! – pats aštriausias mūsų partijos ginklas. Štai kur tikras įrodymas, kad mūsų šalyje – spaudos laisvė: spauda net kalėjime! Taip! Kurioje kitoje šalyje tai būtų įmanoma?

Laikraščiai, pirmiausia sieniniai, ranka rašyti, ir antra – daugiatiražiniai. Vieni ir kiti turi bebaimius *lagerio korespondentus*, kurie pliekia negeroves (kalinių), ir toji savikritika skatinama Vadovybės. Kiek pati Vadovybė teikia reikšmės laisvai lagerio spaudai, rodo kad ir Dmitlago įsakymas Nr. 434: „daugybė pastabų lieka be atgarsio". Laikraščiai deda ir spartuolių fotografijas. Laikraščiai nurodo. Laikraščiai atskleidžia. Laikraščiai nušviečia ir klasinio priešo išpuolius – kad jas būtų trenktas smarkesnis smūgis. (Laikraštis – geriausias ČK operatyvinio skyriaus bendradarbis.) Ir apskritai laikraščiai atspindi lagerio gyvenimą, kaip jis slenka, ir yra neįkainojamas liudytojas ainiams.

Antai, sakykim, Archangelsko kalėjimo laikraštis 1931 metais aiškina mums, kokiame pertekliuje gyvena ir kaip klesti kaliniai: „spjaudyklės, peleninės, klijuotė ant stalų, radijo garsiakalbiai, vadų portretai ir aiškiai skelbiantys generalinę partijos liniją lozungai ant sienų – šit *pelnyti vaisiai*, kuriuos netekusieji laisvės skina!"

Taip, brangūs vaisiai! Ir kaipgi tai atsiliepė kalinių gyvenimui? Tas pats laikraštis po pusmečio: „Visi sutartinai, energingai, kibo į darbus... Pramonės ir finansų plano vykdymas pagerėjo... Maitinimas sumažėjo ir pablogėjo".

Na, tai nieko! Tai kaip tik nieko! Pastarasis dalykas – pataisomas[1].

[1] Ligi tol šio skyriaus medžiaga – iš rinkinio „От тюрем..." ir iš Averbach knygos.

Ir kur, kur visa tai pragaišo?.. O, kaip netvaru Žemėje visa, kas gražu ir tobula! Tokia įtempta, žvali, optimistinė karuselinio tipo auklėjimo sistema, išplaukusi iš pačių Priešakinio Mokymo pagrindų, žadėjusi, kad per kelerius metus neliks mūsų šalyje nė vieno nusikaltėlio (1934 metų lapkričio 30 dieną ypač taip atrodė) – ir kurgi ji?! Užslinko netikėtai ledynmetis (žinoma, labai reikalingas, stačiai būtinas!) – ir nubiro gležnų užuomazgų žiedlapiai. Kur nupūtė spartuolius ir soclenktynininkus? Ir lagerių laikraščius? Kur šturmai, sueigos, pasižadėjimai ir šeštadienių talkos? Kur kultūros tarybos ir draugiškieji teismai? Kur neraštingumo likvidavimas ir profesiniai technikos kursai? Bet ką ten, jeigu jau garsiakalbius ir vadų portretus liepė pašalinti iš zonos. (Jau ir spjaudyklių nebedėdavo.) Kaip iškart nublanko kalinių gyvenimas! Kaip iškart dešimtmečiams jis buvo atblokštas atgal, netekęs svarbiausių revoliucinių kalėjimo iškovojimų! (Bet mes nė kiek neprieštaraujam: partijos priemonės buvo savalaikės ir labai reikalingos.)

Jau pradėta nebevertinti lozungų meniškumo ir poetiškumo, ir lozungai pasidarė kuo paprasčiausi: įvykdysime! viršysime! Žinoma, estetinio auklėjimo, mūzų plazdenimo niekas taip tiesiogiai neuždraudė, bet galimybės labai susiaurėjo. Imkime, pavyzdžiui, vieną iš Vorkutos zonų. Pasibaigė devynis mėnesius trukusi žiema, atėjo nevasariška, apgailėtina trijų mėnesių vasara. KVČ viršininkui skauda širdį, kad zona atrodo bjauri, nešvari. Tokiomis sąlygomis nusikaltėlis negali kaip reikiant susimąstyti apie mūsų santvarkos tobulybę, santvarkos, iš kurios pats save išmetė. Ir KVČ skelbia keletą šeštadienio talkų. Laisvalaikiu kaliniai labai mielai daro „klombas" – ne kokių nors augalų, niekas čia neauga, o tiesiog negyvuose kupsteliuose vietoj gėlių gražiai išdėlioja samanas, kerpes, stiklo duženas, žvirgždą, šlaką ir plytų skaldą. Paskui tas „klombas" apjuosia tinkbalanių tvorelėmis. Nors išėjo ne taip dailiai kaip Gorkio vardu pavadintame parke, bet KVČ patenkintas ir tuo. Jūs sakysite, kad po dviejų mėnesių pasipils liūtys

ir viską nuplaus. Na ką gi, nuplaus. Na ką gi, kitąmet perdarysim viską iš naujo.

Arba kuo išvirto politiniai pokalbiai? Štai į Unžlago 5-ąjį OLP'ą atvažiuoja lektorius iš Suchobezvodno (jau 1952 metais). Po darbo suvaro kalinius į paskaitą. Teisybė, draugas be vidurinio išsilavinimo, bet politiškai visai teisingai beria reikiamą šiuolaikinę paskaitą: „Apie graikų patriotų kovą". Zekai murkso apsnūdę, slepiasi už nugarų kits kitam, jokio intereso. Lektorius pasakoja apie kraupius patriotų persekiojimus ir apie tai, kaip graikės ašaromis plūsdamos parašė laišką draugui Stalinui. Paskaita baigiasi, atsistoja Šeremeta, tokia moteriškė iš Lvovo, naivoka, bet gudri, ir klausia: „Pilieti viršininke! O sakyt – kam čia *mums* parašyt?.." Ir paskaitos teigiamas poveikis – šuniui ant uodegos.

Kokios liko KVČ pataisos ir auklėjimo darbo formos – tatai: kalinio pareiškime viršininkui pažymėti, kaip kalinys vykdo normą ir koks jo elgesys; po kambarius išnešioti laiškus, atiduotus cenzūros; susegti laikraščius ir slėpti juos nuo kalinių, kad nesurūkytų; triskart per metus rengti saviveiklos koncertus; parūpinti dailininkams dažų ir drobės, kad jie zoną apiformintų ir tapytų paveikslus viršininkų butams. Na, trupučiuką padėti operatyviniam įgaliotiniui, bet čia jau neoficialiai.

Po viso šito nenuostabu, kad ir KVČ darbuotojais tampa ne iniciatyvūs energingi vadovai, o daugiau – pokvaišiai, nesušutėliai.

Taip! Ogi štai dar svarbus darbas: laikyti dėžes! Kartais jas atrakinti, ištuštinti ir vėl užrakinti – nedideles rusvai nudažytas dėžutes, pakabintas regimose zonos vietose. O ant dėžučių užrašai: „SSRS Aukščiausiajai Tarybai", „SSRS Ministrų Tarybai", „Vidaus Reikalų Ministrui", „Generaliniam Prokurorui".

Rašyk, meldžiamasis! – pas mus žodžio laisvė. O jau mes čia išsiaiškinsim, kas kur kam. Yra čia specialūs draugai, kurie visa tai skaito.

* * *

Ką gi į tas dėžes meta? *malonės prašymus?*

Ne tiktai. Kartais ir įskundimus (pradedančiųjų) – o jau KVČ išsiaiškins, kad jie ne į Maskvą, tik į gretimą kabinetą. Ką dar?

Neturintis patyrimo skaitytojas ir nesusivoks! Dar – išradimus! Didžiausius išradimus, kurie turi sukrėsti visą šiuolaikinę techniką ir jau bent išvaduoti jų autorius iš lagerio.

Išradėjų (kaip ir poetų) tarp paprastų normalių žmonių kur kas daugiau, nei mes manome. O lageryje jų – ypač apstu. Reikia gi ištrūkti laisvėn! Išradimas yra pabėgimo forma, kai negresia kulka nei smūgiai.

Išvedant į darbą ir parvedant iš darbo, su neštuvais ir su kirtikliu, tie mūzos Uranijos (jokios kitos neparinksi) tarnai rauko kaktą ir įsitempę išradinėja ką nors, kas apstulbintų valdžią ir sužadintų jos susidomėjimą.

Štai Lebedevas iš Chovrino lagerio, radistas. Dabar, kai atėjo jam atsakymas, jo pasiūlymas atmestas, slėpti nebėra ko, ir jis man prisipažįsta atskleidęs kompaso rodyklės nukrypimo dėl česnako kvapo efektą. Tai jam pakišo mintį, jog aukšto dažnumo virpesius galima moduliuoti kvapu ir šitokiu būdu perduoti kvapą dideliais atstumais. Tačiau vyriausybės sluoksniai neįžvelgė šiame projekte karinės naudos ir juo nesusidomėjo. Vadinasi, neišdegė. Arba lenk toliau sprandą, arba sugalvok ką nors geresnio.

O kitą, – teisybė, labai retai, – staiga paima kažkur! Jis pats neaiškins, nesakys, kad visko nesugadintų, ir niekas lageryje nesusiprotės: kodėl kaip tik jį, kur ištempė? Vienas pradings amžinai, kitą po kurio laiko parveš atgal. (Irgi nieko dabar nesakys, kad neišjuoktų. Arba miglą pūs. Zekui tai būdinga: liežuviu malant kelti savo vertę.)

Tačiau man, pabuvusiam Rojaus salose, pasitaikė žvilgtelėti ir į antrąjį lazdos galą: kur tai atveda ir kaip ten būna. Čia leisiu sau truputį palinksminti kantrųjį šios nelinksmos knygos skaitytoją.

Toks Trušliakovas, buvęs sovietinis leitenantas, kontūzytas Sevastopolyje, paimtas ten į nelaisvę, pervarytas paskui per Osvencimą ir nuo viso šito truputį lyg ir kuoktelėjęs, – sugebėjo iš lagerio pasiūlyti tokį intriguojantį išradimą, kad buvo nuvežtas į mokslinio tyrimo institutą kaliniams (tai yra į „šarašką"). Čia jis ėmė pilti išradimus kaip iš gausybės rago: vos tik valdžia atmeta vieną – jis bemat pasiūlo

kitą. Ir nors nė vieno tų išradimų jis nepagrindė skaičiavimais, buvo pagautas tokio įkvėpimo, savo vertės pajautimo, taip mažai kalbėjo ir taip reikšmingai žiūrėjo, kad ne tiktai niekas nedrįso jo įtarti apgavyste, bet mano draugas, labai rimtas inžinierius, prisispyręs įrodinėjo, girdi, Trušliakovas savo idėjų gilumu – XX amžiaus Niutonas. Visų jo idėjų, teisybė, aš nespėjau suvaikyti, bet štai pavesta jam buvo sukonstruoti ir pagaminti *radaro absorbentą*, jo paties ir pasiūlytą. Jis pareikalavo talkos iš aukštosios matematikos, kaip matematiką prie jo priskyrė mane. Trušliakovas užduotį išdėstė taip:

> Kad neatspindėtų radaro bangų, lėktuvas arba tankas turi būti padengtas tam tikra daugiasluoksne medžiaga (kas tai per medžiaga, Trušliakovas man nepasakė: jis pats dar nebuvo pasirinkęs, o gal tai buvo svarbiausia autoriaus paslaptis). Elektromagnetinė banga turi netekti visos savo energijos, daug kartų lūždama ir atsispindėdama pirmyn ir atgal tų sluoksnių sienelėse. Dabar, nežinodamas medžiagos savybių, bet naudodamasis geometrinės optikos dėsniais ir bet kuriomis kitomis man prieinamomis priemonėmis, aš turėjau įrodyti, kad viskas taip ir bus, kaip Trušliakovo numatyta, – ir dar parinkti optimalų sluoksnių skaičių!

Žinoma, aš nieko negalėjau padaryti. Nieko nepadarė ir Trušliakovas. Mūsų kūrybinė sąjunga iširo.

Netrukus man kaip bibliotekininkui (iš pradžių dirbdamas „šaraškoje" aš buvau ir bibliotekininkas) Trušliakovas atnešė užsakymą tarpbibliotekiniam (Lenino bibliotekoje) abonementui. Be nurodytų autorių ir leidinių, ten buvo:

> „Kas nors iš tarpplanetinių kelionių technikos".

Kadangi dar buvo tik 1947 metai, tai beveik nieko, be Žiulio Verno, Lenino biblioteka jam negalėjo pasiūlyti. (Apie Ciolkovskį tada mažai tegalvota.) Po nepavykusio bandymo parengti skrydį į Mėnulį Trušliakovas buvo nutrenktas į bedugnę – į lagerius.

O laiškai iš lagerių vis plaukė ir plaukė. Aš buvau priskirtas (šiuosyk kaip vertėjas) prie grupės inžinierių, nagrinėjančių šūsnis

iš lagerių atėjusių paraiškų išradimams ir patentams. Vertėjas buvo reikalingas todėl, kad daugelis dokumentų 1946–1947 metais ateidavo vokiečių kalba.

Bet tai nebuvo paraiškos! Ir nebuvo savo noru parašyti dalykai. Skaityti juos buvo skaudu ir gėda. Tai buvo iš karo belaisvių vokiečių išpešti, iškaulyti, išgauti lapeliai. Juk buvo aišku, kad tų vokiečių amžinai nelaisvėje nelaikysi: tegu praeis treji, tegu penkeri metai po karo, bet reikės juos išleisti *nach der Heimat* (į tėvynę). Tad reikėjo per tuos metus ištraukti iš jų viską, kuo jie galėjo būti naudingi mūsų šaliai. Nors tokiomis blankiomis kopijomis gauti patentus, išgabentus į Vokietijos Vakarų zonas.

Lengvai įsivaizdavau, kaip tai dėjosi. Nieko neįtariantiems pareigingiems vokiečiams buvo liepiama pasakyti: kokia specialybė, kur dirbo, kuo dirbo. Paskui ne kitaip kaip ČK operatyvinis skyrius šaukėsi visus inžinierius ir technikus po vieną į kabinetą. Pradžioje su pagarbiu dėmesiu (tai glostė vokiečiams savimeilę) juos kamantinėjo, kokio tipo ir pobūdžio darbą jie dirbo prieš karą Vokietijoje (ir jie jau buvo bemaną, ar tik nelaukia jų vietoj lagerio lengvatinis darbas). Paskui iš jų ėmė rašytinį pasižadėjimą, kad niekam nesakys (o jau kas *verboten* – draudžiama, šito vokiečiai nepažeis). Ir pagaliau iš jų buvo griežtai reikalaujama išdėstyti raštu visas įdomias jų gamybos ypatybes ir svarbias technikos naujoves, ten panaudotas. Vokiečiai per vėlai susivokdavo, į kokias pinkles įkliuvo pasigyrę savo pirmykšte padėtimi! Dabar jie nebegalėjo neparašyti nieko – grasino už tai jų niekuomet neišleisti į tėvynę (ir tais metais tai atrodė labai įtikima).

Susikrimtę, prislėgti, vos vedžiodami plunksną, vokiečiai rašė... Juos gelbėjo ir neleido išduoti rimtų paslapčių tik viena – kad nemokšos operatyviniai čekistais neįstengė permanyti jų parodymų esmės, o vertino juos pagal puslapių skaičių. O mes nagrinėdami beveik niekados negalėjom užčiuopti nieko iš esmės: arba parodymai buvo prieštaringi, arba prasimetus mokslingumu buvo pučiama migla, o praleidžiama kas svarbiausia, arba kuo rimčiausiai svarstomos tokios „naujovės“, kurias jau gerai žinojo ir mūsų seneliai.

Bet tos paraiškos, kurios buvo parašytos rusiškai, – kokiu vergiškumu jos kartais atsiduodavo! Ir vėl galima įsivaizduoti, kaip ten, lageryje, padovanotą varganą sekmadienį tų paraiškų autoriai, rūpestingai atsitverdami nuo kaimynų, tikriausiai melavo, esą rašo malonės prašymą. Ar galėjo pakakti jiems protelio, idant numatytų, jog ne tingi soti Vadovybė skaitys jų kaligrafiją, pasiųstą paties aukščiausiojo vardu, o tokie pat paprasti zekai?

Ir mes verčiame stropiausiai apgalvotą šešiolikos didelių puslapių (bus iš KVČ popieriaus iškaulijęs) pasiūlymą: „1. Apie infraraudonųjų spindulių panaudojimą kalinių zonų apsaugai. 2. Apie fotoelementų panaudojimą išeinantiesiems pro lagerio vachtą skaičiuoti". Ir brėžinius prideda, šunsnukis, ir techninius paaiškinimus. O preambulė tokia:

„Brangusis Josifai Visarionovičiau!

Nors esu už savo nusikaltimus nuteistas pagal 58-ąjį straipsnį daug metų praleisti kalėjime, bet aš ir čia lieku ištikimas savo brangiajai sovietų valdžiai ir noriu padėti patikimai saugoti nuožmius liaudies priešus, mane supančius. Jeigu būsiu iškviestas iš lagerio ir gausiu reikiamas priemones, apsiimu sutvarkyti šią sistemą".

Nieko sau „politinis"! Traktatas eina per mūsų rankas, ir visi aikčioja, svaido lagerio „matus" (čia visi savi). Vienas iš mūsų sėda rašyti recenzijos: projektas techniškai neraštingas... projektas neatsižvelgia... nenumato (o jis kaip tik labai numato, jis visai neblogas)... nerentabilus... nepatikimas... gali ne sustiprinti, o susilpninti lagerio apsaugą...

Ką tu šiandien sapnuoji, Judai, tolimame lagpunkte? Kad tau liežuvis nupūtų, kad tu padvėstum, bjaurybe!

O štai paketas iš Vorkutos. Autorius aimanuoja, kad amerikiečiai turi atominę bombą, o mūsų Tėvynė – ligi šiol neturi. Jis rašo Vorkutoje dažnai mąstąs apie tai, kaip iš už spygliuotų vielų trokšta padėti partijai ir vyriausybei. Todėl jis pavadina savo projektą

RAJA – Raspad Atomnovo Jadra (Atomo branduolio skilimas).

Bet tas projektas (pažįstamas vaizdas) jo neužbaigtas, nes Vorkutos lageryje nėra techninės literatūros (lyg ten būtų grožinės!). Ir tas laukinis prašo kol kas atsiųsti jam tik *radioatyviojo skilimo instrukciją*, po to jis apsiima greit užbaigti savo „Rojaus" (RAJA) projektą.

Mes raičiojamės su visais stalais iš juoko ir bemaž vienu metu sueiliuojame tą patį:

Į šitokį Rojų
Ant velnio nujoja!..

O tuo tarpu lageriuose kankinosi ir žuvo išties talentingi mokslininkai, bet mūsų brangiosios Ministerijos Vadovybė neskubėjo pastebėti jų ten ir surasti jiems tinkamesnę vietą.

Aleksandrui Čiževskiui per visą lageryje praleistą laiką nė sykio neatsirado vietos „šaraškoje". Čiževskis ir iki lagerio labai buvo nemėgstamas SSRS už tai, kad Žemės revoliucijas, kaip ir biologinius procesus, siejo su Saulės aktyvumu. Visa jo veikla buvo neįprasta, problemos – netikėtos, netelpančios patogioje mokslo schemoje, ir neaišku buvo, kaip jas panaudoti kariniams ir industriniams tikslams. Po jo mirties mes dabar skaitome giriamus straipsnius apie jį: nustatė, kad miokardo infarktų padaugėja (16 kartų) nuo magnetinių audrų, prognozavo gripo epidemijas, ieškojo būdų anksti diagnozuoti vėžį pagal ROE kreivę (eritrocitų nusėdimo reakcija), iškėlė hipotezę apie Z-Saulės spinduliavimą.

Teisybė, sovietinių kosminių kelionių tėvas Koroliovas buvo paimtas į „šarašką", bet kaip aviacijos specialistas. Ten viršininkai neleido jam konstruoti raketų, ir jis konstravo jas naktimis.

(Nežinome, ar L. Landau būtų paėmę į „šarašką", ar nugrūdę į tolimąsias salas, – sulaužytu šonkauliu jis jau prisipažino esąs vokiečių šnipas, bet jį išgelbėjo užsistojęs P. Kapica.)

Įžymus tėvynės aerodinamikas ir be galo įvairiapusiškas mokslo protas – Konstantinas Strachovičius, etapu atgabentas iš Leningrado kalėjimo, Ugličiaus lageryje buvo pagalbinis pirties darbininkas. Nuoširdžiai juokdamasis lyg vaikas, – tą juoką jis nuostabiai išlaikė

per visus savo *dešimtį* metų, – dabar apie tai pasakoja šitaip. Išbuvęs kelis mėnesius mirtininkų kameroje, jis dar ištvėrė lageryje distrofinį viduriavimą. Po to jį pastatė sargu prie pirties durų, kai prausdavosi moterų brigados (vyrams prausiantis statydavo stipresnius, ten jis būtų neatlaikęs). Jo užduotis buvo: neleisti moterų į pirtį kitaip, tik nuogas ir tuščiomis rankomis, kad viską atiduotų į garinę, ir labiausiai, ir labiausiai – liemenukus ir kelnaites, kurios sanitarijos skyriui atrodė pavojingiausios dėl utėlių, o moterys kaip tik stengdavosi jų neatiduoti, persinešti per pirtį. Strachovičius atrodė taip: barzda – kaip lordo Kelvino, kakta – kaip uola, dvigubo aukštumo, nė kakta nepavadinsi. Moterys jį ir prašydavo, ir koneveikdavo, ir širsdavo, ir juokdavosi, ir kviesdavosi ant vantų krūvos į kampą – niekas jo nepaveikdavo, jis būdavo negailestingas. Tada jos sutartinai ir piktai praminė jį Impotentu. Ir staiga tą Impotentą kažkur išveža, tiesiai – vadovauti pirmajam šalyje turboreaktyvinio variklio projektui.

O kam leido nusibaigti bendruosiuose darbuose – apie tuos mes nieko nežinome...

O ką suėmė ir likvidavo pačiame mokslinio atradimo įkarštyje (kaip Nikolajų Orlovą, dar 1936 metais parengusį metodą maisto produktams ilgai išlaikyti) – iš kur mums sužinoti apie tuos? Juk kai tik autorių suimdavo, atradimą iškart numarindavo.

* * *

Prašvinkusioje troškioje lagerio atmosferoje čia plyksteli ir sužimba, čia vos šviečia smilkstantis KVČ žiburėlis. Bet ir toks žiburėlis privilioja žmones iš įvairių barakų, iš įvairių brigadų. Vieni ateina spiriami tiesioginio tikslo – išsiplėšti iš brošiūros ar laikraščio lapą suktinei, gauti popieriaus malonės prašymui arba parašyti čionykščiu rašalu (barake negalima jo turėti, o ir čia jis užrakintas: juk su rašalu padirbinėjami antspaudai!). O kam knieti – išskleisti povo uodegą: štai koks aš kultūringas! O kam – pasitrinti ir pasišlaistyti tarp naujos publikos, tai ne tie įgrisę savos brigados žmonės. O kam – pasiklausyti ir kūmui atbildinti. Bet esama ir tokių, kurie patys nežino,

kodėl taip traukia juos čionai, pavargusius, praleisti trumpą vakaro pusvalandį, užuot patysojus ant gultų, pailsinus geliantį kūną.

Tie apsilankymai KVČ neregimai, nepastebimai trupučiuką teikia dvasiai atgaivos. Nors ir čionai ateina tokie pat alkani žmonės, kokie sėdi brigados vagonėliuose, bet čia kalbama ne apie duonos davinius, ne apie košes ir ne apie normas. Čia kalbama ne apie tai, iš ko susideda lagerio gyvenimas, o tuo ir pasireiškia sielos protestas ir proto atvanga. Čia kalbama apie kažkokią pasakišką praeitį, kurios negali turėti šie pilki, išbadėję, nukamuoti žmonės. Čia kalbama ir apie kažkokį neapsakomai palaimingą, gyvą ir laisvą gyvenimą tų laimės kūdikių, kuriems pavyko nepakliūti į kalėjimą. Ir – apie meną čia samprotaujama, kartais taip kerimai!

Sakytum piktai dvasiai nežabotai siautėjant kažkas apjuosė žemę vos šviečiančiu blėstančiu ratu – ir jis tuoj tuoj užges, bet kol neužgeso, tau vaidenasi, jog vidur to rato tu tą pusvalandį nesi nelabojo valdžioje.

O juk dar kažkas čia skambina gitara. Kažkas tyliai niūniuoja – visai ne tai, kas leidžiama scenoje. Ir virpulys pereina tau per kūną: gyvenimas – yra! jis – yra! Ir, smagiai dairydamasis, tu irgi nori kažkam kažką išsakyti.

Kalbėk, bet sergėkis. Klausyk, bet įgnybk sau. Antai Liova G-manas. Jis ir išradėjas (nebaigęs mokslo studentas kelininkas, buvo užsimojęs smarkiai padidinti variklio galingumą, bet per kratą popierius iš jo atėmė). Jis ir artistas, kartu su juo mes statome Čechovo „Pasiūlymą". Jis ir filosofas, taip gražiai moka: „Aš nenoriu rūpintis būsimosiomis kartomis, tegu jos pačios vargsta žemėje. Gyvenimo aš va kaip laikausi įsitvėręs!" – rodo jis, įsikirtęs nagais į stalo lentą. „Tikėti kilniomis idėjomis? – tai lyg šnekėti telefonu nutrauktais laidais. Istorija – pabiras faktų rinkinys. Atiduokite man mano uodegą! Ameba tobulesnė už žmogų: jos funkcijos paprastesnės". Negali jo atsiklausyti: smulkiai išaiškins, kodėl neapkenčia Levo Tolstojaus, kodėl žavisi Erenburgu ir Aleksandru Grinu. Vaikinas ir sušnekamas, nevengia lageryje sunkaus darbo: mūrkalčiu kala sienas, beje, tokioje brigadoje, kur 140% garantuota. Jo tėvas buvo pasodintas ir mirė 1937 metais, o jis pats bui-

tininkas, įkliuvo už duonos kortelių padirbinėjimą, bet gėdijasi sukčiavimo straipsnio ir gretinasi prie Penkiasdešimt Aštuntojo. Gretinasi tai gretinasi, bet va prasideda lagerio teismai, ir toks simpatingas, toks įdomus, toks „gyvenimo įsitvėręs" Liova G-manas stoja kaip kaltinimo liudytojas[1]. Gerai, jeigu tu jam ne per daug prišnekėjai.

Jeigu lageryje yra keistuolių (o jų visada būna), tai jau niekaip jų keliai neprasilenks su KVČ, būtinai kyštelės jie čia nosį.

Štai profesorius Aristidas Dovaturas – argi ne keistuolis? Peterburgietis, kilimo rumunas ir prancūzas, klasikinės filologijos specialistas, amžinas viengungis ir vienišius. Atplėšė jį nuo Herodoto ir Cezario kaip katiną nuo mėsos ir pasodino į lagerį. Jo sieloje vis dar – nebaigti komentuoti tekstai ir lageryje jis – lyg sapne. Būtų jis čia pražuvęs jau pirmą savaitę, bet jį globoja gydytojai, įtaisė į pavydėtiną medicinos statistiko vietą, o dar dukart per mėnesį Dovaturui paveda skaityti paskaitas ką tik surinktiems lagerio felčeriams, ir ne be naudos. Lageryje – lotynų kalbos paskaitos! Aristidas Ivanovičius atsistoja prie mažutės lentos ir švyti kaip geriausiais universiteto metais! Jis surašo stulpeliu keistas asmenuotes, kurių čiabuviai niekad akyse nematę, ir nuo trupančios kreidos girgždesio jo širdis apsalusi plasta. Jis taip tykiai, taip gerai įsitaisęs! – bet užgrius bėda ir ant jo galvos: lagerio viršininkas nužiūrėjo, kad jis retenybė – doras žmogus. Ir paskiria jį... kepyklos vedėju! Iš lagerio tarnybų labiausiai viliojanti! Turėti savo rankose duoną – turėti savo rankose gyvenimą! Lagerininkų kūnais ir sielomis nuklotas kelias į tą tarnybą, bet tikslą nedaug kas tepasiekė. O čia tarnyba nukrinta iš dangaus – ir Dovaturą ji sugniuždo. Dar neperėmęs kepyklos savaitę jis vaikščioja lyg pasmerktas mirti. Maldauja viršininką jo *pasigailėti* ir palikti gyventi, turėti nesuvaržytą dvasią ir lotynų asmenuotes! Ir suteikiama malonė: kepyklos vedėju paskiriamas eilinis sukčius.

O va šis keistuolis – po darbo amžinai KVČ, kur kitur jis bus. Jo didžiulė galva, stambūs bruožai, patogūs grimuoti, gerai matomi iš tolo. Ypač išraiškingi gauruoti antakiai. O veidas visuomet tragiškas.

[1] O visi, kurie per daug laikosi įsitvėrę gyvenimo, ne per daugiausia laikosi įsitvėrę dvasios.

Iš kambario kertės jis niūriai žvelgia į mūsų varganas repeticijas. Tai – Kamilis Gontuaras. Pirmaisiais revoliucijos metais jis atvyko iš Belgijos į Petrogradą kurti Naujojo Teatro, ateities teatro. Kas tada galėjo numatyti ir kaip susiklostys jo ateitis, ir kaip į kalėjimus kiš režisierius? Per abu pasaulinius karus Gontuaras kariavo prieš vokiečius: per Pirmąjį – Vakaruose, per Antrąjį – Rytuose. Ir dabar tėškė jam dešimtį už tėvynės išdavystę... Kokią? Kuomet?..

Bet jau, žinoma, patys žymiausi žmonės KVČ – dailininkai. Jie čia šeimininkai. Jeigu yra atskiras kambarys – tai jiems. Jeigu jau ką atleis nuo bendrųjų darbų visam laikui – tai tik juos. Iš visų mūzų tarnų jie vieni kuria tikrąsias vertybes – tas, kurias galima rankomis pačiupinėti, bute pasikabinti, už pinigus parduoti. Paveikslą jie piešia, be abejo, ne iš galvos – šito iš jų ir nereikalauja, ar gali išeiti geras paveikslas iš Penkiasdešimt Aštuntojo galvos? O tiesiog piešia dideles atvirukų kopijas – kas languotame lape, o kas ir be langelių susidoroja. Geresnės estetinės prekės taigos ir tundros glūdumoje nerasi, tiktai piešk, o jau kur pakabinti – rasim. Net jeigu iškart nepatiktų. Ateis apsaugos vado pavaduotojas Vypiraila, pažiūrės į Deulio paveikslo „Neronas nugalėtojas" kopiją:

– Ko gi čia dabar? Jaunikis važiuoja? O kodėl toks nusmurgęs?.. – bet vis tiek paims.

Teplioja dailininkai ir kilimus su gražuolėmis, plaukiojančiomis gondolom, su gulbėmis, saulėlydžiais ir pilimis, – visa tai graibstyte graibsto draugai karininkai. Dailininkai ne kvailiai, ir sau tokių kilimėlių slapta nusipiešia, ir prižiūrėtojai iš po skverno juos pardavinėja vidaus rinkoje. Paklausa didžiulė. Apskritai dailininkams manytis lageryje galima.

Skulptoriams – blogiau. Skulptūra MVD kadrams ne tokia graži, ją pasistatyti neįprasta, o ir baldų vietą užima, be to, stuktelėsi – suduš. Lageryje skulptoriai retai kada gauna darbo, ir tai daugiausia prie tapytojų, kaip Nedovas. Ir tai užeis majoras Bakajevas, pamatys motinos statulėlę:

– Kodėl tu motiną verkiančią padarei? Mūsų šalyje motinos neverkia! – ir jau tiesia ranką figūrėlę sudaužyti.

Volodia Klempneris, jaunas kompozitorius, pasiturinčio advokato sūnus, o lagerio supratimu dar ir *laisvas paukštis*, pasiėmė iš namų į Pamaskvio Beskudnikovo lagerį savo rojalį (negirdėtas dalykas Archipelage)! Pasiėmė atseit kultmasiniam darbui stiprinti, o iš tikrųjų – kad galėtų pats kurti. Užtat jis visuomet turėjo raktą nuo lagerio scenos ir po signalo gulti skambindavo ten žvakės šviesoje (elektra būdavo išjungiama). Kartą jis taip skambino, užrašinėjo savo naują sonatą, ir staiga krūptelėjo išgirdęs balsą už nugaros:

– Re-te-žiais jūsų muzika atsiduoda!

Klempneris pašoko. Nuo sienos, kur stovėjo tykodamas, dabar spūdino prie žvakės majoras, lagerio viršininkas, senas čekistas, – ir įkandin driekėsi milžiniškas juodas jo šešėlis. Dabar jau majoras suprato, kam tas apgavikas atsigabeno rojalį. Jis priėjo, paėmė užrašytas natas ir tylomis, paniuręs ėmė deginti, prikišęs prie žvakės.

– Ką jūs darote? – negalėjo nesurikti jaunasis kompozitorius.

– *Velniop* jūsų muziką! – dar tvirčiau ištarė nuosprendį pro sukąstus dantis majoras.

Lapo pelenai švelniai apkrito klavišus.

Senasis čekistas neapsiriko: toji sonata tikrai buvo rašoma apie lagerius[1].

Jeigu atsiras lageryje poetas, jam bus leista po kalinių karikatūromis sugalvoti užrašus ir kurti čiastuškas – irgi apie drausmės pažeidėjus.

Kitokios temos nei poetui, nei kompozitoriui negali būti. Ir savo valdžiai jie negali duoti nieko apčiuopiamo, naudingo, ką galėtum į rankas paimti.

O prozininkų išvis lageryje niekada nebūna, nes neturi jų būti niekada.

Kada rusų proza nuėjo į lagerius, –

suprato sovietinis poetas. Nuėjo! – bet atgal neparėjo. Nuplaukė! – bet neišplaukė...

[1] Veikiai rado dingstį suregzti Volodiai naują lagerio bylą ir išsiųsti jį tardymui į Butyrkas. Į savo lagerį jis daugiau nebegrįžo, ir rojalio, žinoma, jam nebeatidavė. Ir kažin ar jis gyvas išliko? – nežinau, nieko apie jį negirdėti.

Apie visą įvykio mastą, apie pražudytųjų skaičių ir tą lygmenį, kurį jie galėjo pasiekti, – mes jau niekada negalėsim spręsti. Niekas nepapasakos mums apie sąsiuvinukus, paskubomis sudegintus prieš etapą, apie parašytus fragmentus ir didelius sumanymus, nešiojamus galvose ir podraug su galvomis sumestus į įšalusį bendrą kapą. Eilėraščiai dar sakomi pakuštom į ausį, dar įsimenami ir perduodami jie arba jų atminimas, – o prozos nepapasakosi iš anksto, jai išlikti sunkiau, ji per daug stambi, nepaslanki, per daug priklausoma nuo popieriaus, kad peršoktų Archipelago kliūtis. Kas gali lageryje ryžtis *rašyti*? Antai A. Belinkovas parašė – ir pateko kūmui, o jam – bausmė rikošetu. Antai M. Kalinina, jokia rašytoja, tik užrašų knygelėje žymėjosi lagerio gyvenimo įdomybes: „O gal kam nors pravers". Bet – pakliuvo operui. O ją – į karcerį (ir dar pigiai atsipirko). Antai Vladimiras Goršunovas, būdamas be konvojaus, ten kažkur, už zonos, maždaug keturis mėnesius rašė lagerio kroniką, bet pavojaus momentu užkasė į žemę, o pats iš ten buvo išvarytas visam laikui, – taip ir liko žemėje. Ir zonoje negalima, ir už zonos negalima, tai kur galima? Tik galvoje! bet taip kuriamos eilės, ne proza.

Kiek mūsų, Klėjos ir Kaliopės auklėtinių, žuvo, neįmanoma jokia ekstrapoliacija apskaičiuoti pagal mus, kelis išlikusius, todėl, kad galėjome neišlikti ir mes. (Apgalvodamas, pavyzdžiui, savo gyvenimą lageryje, aš tikrai matau, kad turėjau Archipelage numirti – arba jau taip prisitaikyti norėdamas išgyventi, kad būtų užgesęs ir poreikis rašyti. Mane išgelbėjo šalutinė aplinkybė – matematika. Kaip tuo pasinaudoti apskaičiavimams?)

Visa tai, kas vadinama mūsų proza nuo ketvirtojo dešimtmečio, tėra skradžiai nugarmėjusio ežero putos, o ne proza, nes ji atsisakė visko, kas buvo tais dešimtmečiais svarbiausia. Geriausi rašytojai nuslopino savyje visa, kas geriausia, ir nusigręžė nuo tiesos – ir tik šitaip išliko jie patys ir jų knygos. O tie, kurie negalėjo atsisakyti gilumo, savitumo ir tiesumo, neišvengiamai turėjo palydėti galvą tais dešimtmečiais – dažniausiai lageryje, kai kurie per beatodairišką drąsą fronte.

Taip nuėjo po žeme prozininkai filosofai. Prozininkai istorikai. Prozininkai lyrikai. Prozininkai impresionistai. Prozininkai humoristai.

O kaip tik Archipelagas davė vienintelę išskirtinę galimybę mūsų literatūrai, o galbūt – ir pasaulinei. Neregėta baudžiava pačiais XX amžiaus klestėjimo metais ta viena, nieko neatperkančia prasme atvėrė rašytojams vaisingą, nors ir pražūtingą, kelią.

Leiskite paaiškinti šią mintį pačia bendriausia prasme. Kiek gyvuoja pasaulis, ligi šiol visuomet buvo du nesusiliejantys visuomenės sluoksniai: viršutinis ir apatinis, valdantysis ir valdomasis. Tas skirstymas apytikris, kaip ir visi skirstymai, bet jeigu prie viršūnių priskirsime ne tik tuos, kuriems atiteko valdžia, pinigai ir aukšta kilmė, bet ir tuos, kurie gavę išsilavinimą šeimos ar savo pačių pastangomis, žodžiu sakant, visus, kuriems nereikia dirbti rankomis, – tai skirstymas bus beveik išsamus.

Ir tuomet tikėtinos keturios pasaulinės literatūros sferos (ir apskritai meno, ir apskritai minties). Pirmoji sfera: kai viršūnės vaizduoja (aprašo, apmąsto) viršūnes, tai yra save, savuosius. Antroji sfera: kai viršūnės vaizduoja, apmąsto apačias, „jaunesnįjį brolį". Trečioji sfera: kai apačios vaizduoja viršūnes. Ketvirtoji sfera: apačios vaizduoja apačias, save.

Viršūnės visada turėjo laisvo laiko, perteklių arba kuklius išteklius, išsilavinimą, išsiauklėjimą. Kurie iš jų norėjo, visada galėjo įvaldyti meno techniką ir minties discipliną. Bet yra svarbus gyvenimo dėsnis: gerovė nuslopina žmogaus dvasinius polėkius. Todėl pirmojoje sferoje būna daug sočių meno iškraipymų, daug liguistų ir savimeiliškų „mokyklų" – tuščiavidurių žiedų. Ir tik kai į tą sferą įžengdavo rašytojai, patys labai nelaimingi arba gamtos apdovanoti be galo stipriais dvasiniais polėkiais, tada būdavo sukuriama didi literatūra.

Ketvirtoji sfera – tai visa pasaulinė tautosaka. Čia stigo laisvo laiko – diferencialai tekdavo paskiriems individams. Ir diferencialai buvo bevardžiai indėliai – be išankstinio sumanymo, laimingą valandėlę blykstelėjęs vaizdas, posakis. Bet pačių kūrėjų buvo nepaprastai daug, ir beveik visuomet tai buvo engiami, nepatenkinti žmonės. Visa kūryba paskui buvo šimtus tūkstančių metų atrinkinėjama, sijojama ir šlifuojama perduodant ją iš lūpų į lūpas ir iš metų į metus. Taip mus pasiekė tautosakos aukso fondas. Jis nėra tuščias, bedvasis – nes tarp jo autorių nebuvo nepatyrusių kančios. O ketvirtajai sferai priklausanti literatūra („proletarinė", „valstietiškoji") – visa embrioninė, neturinti įgūdžių, nevykusi, nes pavienių sugebėjimų čia visuomet nepakakdavo.

Tos pačios neįgudimo ydos kenkė ir trečiosios sferos literatūrai („iš apačios į viršų"), bet dar pikčiau ji buvo užnuodyta pavydu ir neapykanta – bergždžiais jausmais, nekuriančiais meno. Ji darė tą pačią klaidą kaip ir revoliucionieriai: aukščiausios klasės ydas priskyrė jai, o ne žmonijai, neįsivaizdavo, kaip mikliai jie patys vėliau tomis ydomis persiims. Arba, atvirkščiai, buvo sugadinta liokajiško nuolankumo.

Moraliniu atžvilgiu pati vaisingiausia žadėjo būti antroji sfera („iš viršaus į apačią"). Ją kūrė žmonės, kurių gerumas, tiesos siekiai, teisingumo jausmas pasirodė stipresni už snūdžią gerovę, kartu jų kūryba buvo brandi ir tauri. Bet ši sfera turėjo trūkumą: ji neįstengė suprasti iki galo. Tie autoriai užjautė, gailėjosi, ašarojo, piktinosi – bet kaip tik todėl jie neįstengė *suvokti esmės*. Jie visados žvelgė iš šalies ir iš viršaus, jie nieku būdu negalėjo įlįsti į apačių kailį, ir kas perkeldavo vieną koją per tą tvorą, nepajėgė perkelti antrosios.

Matyt, tokia jau egoistiška žmogaus prigimtis, kad to persikūnijimo galima pasiekti, deja, tiktai išorine prievarta. Taip atsirado Servantesas vergijoje ir Dostojevskis katorgoje. O Gulago archipelage tas bandymas buvo atliktas su milijonais galvų ir širdžių iškart.

Milijonai rusų inteligentų buvo nublokšti čia ne ekskursijai: sužalojimams, mirčiai ir be vilties sugrįžti. Pirmąkart istorijoje tokia galybė žmonių, išprususių, brandžių, aukštos kultūros, atsidūrė tiesiogiai ir amžinai vergo, belaisvio, medkirčio ir šachtininko kailyje. Taip pirmąkart pasaulio istorijoje (šitokiais mastais) *susiliejo* viršutinio ir apatinio visuomenės sluoksnio patirtis! Ištirpo labai svarbi, tarytum permatoma, bet ligi tol nepramušama pertvara, trukdžiusi viršūnėms suprasti apačias: gailestis. Gailestis skatino kilmingųjų (ir visų švietėjų) užuojautą praeityje – ir gailestis juos apakindavo! Juos graužė sąžinė, kad patys nesidalija anų likimu, ir todėl jie manė privalą trigubai garsiau šaukti apie neteisybę, nesiimdami iš pagrindų tirti žmogaus prigimties – apačių, viršūnių, visų.

Tik inteligentiškiems Archipelago zekams ši sąžinės graužatis pagaliau atkrito: jie visiškai dalijosi su liaudimi jos pikta lemtim! Tik pats pavergtas išsilavinęs rusas dabar (jei tik pakildavo aukščiau savo sielvarto) galėjo vaizduoti pavergtą prasčioką *iš vidaus*.

Bet dabar jis nebeturėjo pieštuko, popieriaus, laiko ir klusnių pirštų. Bet dabar prižiūrėtojai naršė jo daiktus, žiūrėjo jam į ryklę ir išeinamąją angą, o operatyviniai čekistai – į akis...

Viršutinio ir apatinio sluoksnio patirtis susiliejo – bet susiliejusios patirties nešiotojai išmirė...

Taip nuostabi filosofija ir literatūra vos tik gimusi buvo palaidota po geležiniu Archipelago kiautu.

* * *

O daugiausia KVČ lankytojų – meno saviveiklos dalyviai. Ta funkcija – vadovauti saviveiklai – liko ir iškaršusiai KVČ, kaip buvo jaunai[1]. Paskirose salose saviveikla atsirasdavo ir išnykdavo lyg potvyniai ir atoslūgiai, bet ne reguliariai kaip jūroje, o mėšlungiškai, veikiama priežasčių, kurias valdžia žinojo, o zekai ne, galbūt KVČ viršininkui kartą per pusmetį reikėdavo ataskaitoje padėti paukščiuką, galbūt laukdavo kokio nors tūzo iš aukščiau.

Nuošaliuose lagpunktuose tai daroma šitaip. KVČ viršininkas (kurio šiaip zonoje ir nepamatysi, vietoj jo vis sukinėjasi kalinys auklėtojas) išsišaukia akordeonistą ir sako jam:

– Šit kas. Suburk chorą![2] Ir kad po mėnesio būtų koncertas.

– Kad aš natų nepažįstu, pilieti viršininke!

– O kurių velnių tau natos? Tu grok dainą, kurią visi moka, o kiti tegu dainuodami pritaria.

Ir paskelbiama, kad buriamas choras, kai kada sykiu su dramos būreliu. Kurgi jiems repetuoti? KVČ kambarys tam per mažas, reikia erdvesnio, o klubo salės, žinoma, nėra. Paprastai tam tarnauja lagerio valgyklos – amžinai pradvokusios srėbalo garais, supuvusiomis daržovėmis ir virta menke. Vienoje valgyklos pusėje – virtuvė, o kitoje – arba nuolatinė scena, arba laikina pakyla. Čia po vakarienės ir susirenka choras bei dramos būrelis. (Vaizdas – kaip A. Goliadkino piešinyje. Tik dailininkas pavaizdavo ne savo vietos saviveiklą, o atvykusią kultūrinę brigadą. Tuoj nurinks paskutinius dubenėlius, išvarys paskutinius klipatas – ir suleis žiūrovus. Skaitytojas pats mato, kiek džiaugsmo baudžiauninkų artistų veiduose.)

Kuo gi zekus privilioti į saviveiklą? Na, iš penkių šimtų žmonių zonoje gal kokie trys keturi tikrai mėgsta dainuoti, – tad iš ko gi

---

[1] Visuotinis rūpinimasis mūsų šalyje meno saviveikla, kuriai išeikvojama ne tiek jau mažai lėšų, žinoma, turi prasmę, bet kokią? Iškart nepasakysi. Galbūt tai inercija, užsilikusi iš trečiojo dešimtmečio kampanijos. O gal tai kaip sportas privaloma priemonė atitraukti žmonių energijai ir interesams. Ar kas nors tiki, jog tos dainelės ir skečai atitinkamai kreipia jausmus?

[2] Svarbiausia auklėjamąja būtent choro reikšme politinė vadovybė ir armijoje, ir laisvėje tiesiog prietaringai tiki. Tegu kita saviveikla sužlunga, bet kad tik būtų choras! – dainuojantis kolektyvas. Dainas lengva patikrinti, visos mūsų. O ką dainuoji – tuo ir tiki.

Kultūrinė brigada. ***A. Goliadkino pieš.***

sudaryti chorą? Ogi susitikinėjimas chore ir yra didžiausias masalas mišrioms zonoms! Chormeisteriu paskirtas A. Suzis stebėjosi, kaip be saiko auga jo choras, tiesiog nė vienos dainos negali išmokyti iki galo – plūsta vis nauji ir nauji choristai, balsų jokių, niekad nedainavę, bet visi prašosi, ir stačiai būtų žiauru jų nepriimti, neatsižvelgti į nubudusį potraukį prie meno! Tačiau repeticijose choristų pasirodydavo kur kas mažiau. (Mat saviveiklos dalyviams buvo leidžiama po signalo gulti dvi valandas vaikščioti po zoną – į repeticiją ir iš repeticijos, ir štai tas dvi valandas jie atsiimdavo sau.)

Puikiausiai galėjo ir taip atsitikti, kad prieš pat koncertą vienintelį choro bosą išsiųstų į etapą (etapas priklausė ne tai žinybai kaip koncertas), o chormeisterį (tą patį Suzį) KVČ viršininkas atšauktų ir tartų:

– Kad pasidarbavot – mes tai vertinam, bet į koncertą jūsų leisti negalim, nes Penkiasdešimt Aštuntasis neturi teisės vadovauti chorui. Tad pasirūpinkit sau pavaduotoją: rankomis mosikuoti – balso nereikia, surasit.

O kam nors choras ir dramos būrelis buvo ne tiktai susitikinėjimo vieta, bet ir gyvenimo imitacija, arba ne imitacija, o priminimas, kad gyvenimo vis dėlto esama, apskritai – esama... Štai atneša iš sandėlio šiurkštaus rudo popieriaus nuo kruopų maišo ir išdalija vaidmenims persirašyti. Šventa teatro procedūra! O vaidmenų paskirstymas! O įsivaizdavimas, kas su kuo turės spektaklyje bučiuotis! Kas kuo apsivilks! Kaip nusigrimuos! Kaip patraukliai atrodys! Spektaklio vakarą bus galima paimti į rankas tikrą veidrodį ir pamatyti save su tikra laisvosios moters suknele ir parausvintais skruostais.

Labai įdomu apie visa tai svajoti, bet Dieve mano – kokios pjesės! Kas ten per pjesės! Specialūs rinkiniai, pažymėti grifu *„tiktai Gulago viduje"*! Kodėl gi – tiktai? Ne tokios pjesės, kad, be laisvės, būtų vadinamos dar ir Gulage, o – tiktai Gulage?.. Vadinasi, jau tokie tauškalai, toks kiaulių jovalas, kad laisvėje jo nesrėbs, tad pilk čionai. Patys bukiausi ir negabiausi autoriai iškišo pačias prasčiausias ir kvailiausias savo pjeses! O jeigu kas įsigeistų pastatyti Čechovo vodevilį arba ką nors kita – tai kur tu tą pjesę gausi? Jos nė laisvieji visoje gyvenvietėje neturi, o lagerio bibliotekoje yra Gorkis, bet lapai suktinėms išplėšyti.

Štai Krivoščiokovo lageryje N. Davidenkovas, literatas, steigia dramos būrelį. Gauna jis kažkur neįprastą pjesę: patriotinę, apie Napoleono buvimą Maskvoje (tikriausiai Rastopčino afišų lygis)! Paskirstė vaidmenis, entuziastingai puolė repetuoti – rodos, kas galėtų sutrukdyti? Pagrindinį vaidmenį turi Zina, buvusi mokytoja, suimta, kam pasiliko okupuotoje teritorijoje. Vaidina gerai, režisierius patenkintas. Staiga vienoje repeticijoje – skandalas: kitos moterys sukyla prieš tai, kad Zina turėtų pagrindinį vaidmenį. Pats savaime įvykis tradicinis, ir režisierius gali su juo susidoroti. Bet štai ką moterys šaukia: „Vaidmuo patriotinis, o ji okupuotoje teritorijoje su vokiečiais...! Laũk, gyvate! Laũk, vokiečių k..., kol tavęs nesumindėm!" Tos moterys – socialiai artimos, o gal ir iš Penkiasdešimt Aštuntojo, bet punktas ne už išdavystę. Ar jos pačios susigalvojo, ar ČK operatyvinis skyrius primokė? Bet „režisierius, paženklintas savo baudžiamuoju straipsniu, negali apginti artistės... Ir Zina raudodama išeina.

Skaitytojas užjaučia režisierių? Skaitytojas mano, kad jau būrelis atsidūrė beviltiškoje padėtyje, ir kam dabar skirti herojės vaidmenį, ir kada gi jį išmoks? Bet čekistų operatyviniam skyriui beviltiškos padėties nebūna! Jie pripainioja – jie ir atpainios! Po dviejų dienų ir patį Davidenkovą išveda uždėję antrankius: už mėginimą perduoti anapus zonos kažkokį rašinį (ir vėl metraštį?) jo laukia naujas tardymas ir teismas.

Tatai – prisiminimas apie jį iš lagerio. Iš kitur atsitiktinai išaiškėjo: L. Čiukovskaja pažinojo Kolią Davidenkovą iš 1939 metų Leningrado eilių prie kalėjimų, kai jis Ježovo viešpatavimo pabaigoje buvo išteisintas paprasto teismo, o jo bylos bendras L. Gumiliovas tebesėdėjo. Į institutą jaunuoliui grįžti nebeleido, paėmė į armiją. 1941 metais prie Minsko jis pakliuvo į nelaisvę.

L. Čiukovskajos gauti duomenys apie jo gyvenimą karo metais neteisingi, o Vakaruose mano žinias patikslino žmonės, ten jį pažinoję. Kas buvo išėjęs iš karo belaisvių lagerio ir visi galavosi ten mėnesį, metus, o Davidenkovas – dvigubai: buvo ROA, Rusijos išvadavimo armijos, kapitonas, kovėsi, spėjo vesti (Vera Ušakova su sūnum pasiliko Vakaruose) ir knygas rašė, matyt, ne vieną – ir apie 1938 metų Leningrado kankinimo kameras, ir „Išdaviką", karo metų apysaką Anin slapyvardžiu. Bet karui baigiantis pakliuvo į sovietų nagus. Galbūt ne viskas apie jį buvo žinoma – nuteistas sušaudyti, bet bausmė pakeista 25 metais. Matyt, antroje lagerio byloje sušaudymo bausmė jau nebepakeista (sušaudymas mums sugrąžintas 1950 metų sausio įsaku).

1950 metų gegužę Davidenkovas sugebėjo išsiųsti savo paskutinį laišką iš lagerio kalėjimo. Štai keletas jo frazių: „Neįmanoma aprašyti neįtikėtiną mano gyvenimą per tuos metus... Mano tikslas kitoks: per 10 metų šis tas mano nuveikta; žinoma, proza visa žuvo, bet eilėraščiai išliko. Beveik niekam aš jų dar nesu skaitęs – nėra kam. Prisiminiau mūsų vakarus prie Penkių Kampų ir... įsivaizdavau, jog eilėraščiai turi patekti... į Jūsų išmintingas ir sumanias rankas... Perskaitykite ir, jei galima, išsaugokite. Apie ateitį, lygiai kaip ir apie praeitį, – nė žodžio, viskas baigta". Ir L. K. eiles išsaugojo. Kokia man pažįstama (pats taip kraigliojau) ta smulkutė rašysena: trisdešimt eilėraščių, sugrūstų dvigubame sąsiuvinio lape – mažame plotelyje reikia tiek sutalpinti! Reikia tik įsivaizduoti tą neviltį gyvenimui baigiantis: laukti mirties lagerio kalėjime! Ir „kairiųjų" paštui jis patiki paskutinį savo nevilties riksmą.

Nereikia baltinių švarių,
Užverkite duris!
Aš vardo savo neturiu,
Gal aš tikrai žvėris!

Kaip elgtis man, atspėt sunku,
Kaip kreiptis nebijot:
Paukščiu giedot ar staugt vilku,
Ar keiktis, ar raudot..?

Taigi niekam nereikia skirti pagrindinio vaidmens. Napoleonas nebus dar sykį sugėdintas, rusų patriotizmas – dar sykį išaukštintas! Pjesės išvis nebus. Nebus ir choro. Ir koncerto nebus. Taigi saviveiklos atoslūgis. Vakaro susibūrimai valgykloje ir meilės pasimatymai nutrūksta. Ligi kito potvynio.

Taip bangomis ji ir gyvena.

O kartais jau viskas surepetuota, ir visi dalyviai tebėra, ir niekas prieš koncertą neareštuotas, bet KVČ viršininkas majoras Potapovas, komis (Sevželdorlagas), ima programą ir mato: Glinkos „Abejonė".

– Kas kas? Abejonė? Jokių abejonių! Ne ne, ir neprašykit! – ir išbraukia savo ranka.

O aš sumaniau paskaityti savo mėgstamąjį Čiackio monologą – „O kas teisėjai tie?" Nuo vaikystės papratęs jį skaityti, žiūrėjau grynai kaip į deklamaciją ir nepagalvojau, kad jis – apie nūdieną, nė minties tokios neturėjau. Bet nepriėjo ligi to, kad programoje būtų įrašyta „O kas teisėjai tie?" ir išbraukta, – pasirodė repeticijoje KVČ viršininkas ir prikibo jau prie eilutės:

Jie laisvei priešingi, nelauk jų pritarimo.

O kai aš perskaičiau:

Tėvai tėvynės, jūs parodykit mums tuos,
Kurių mes pavyzdžiais pasektume darbuos?..[1] –

jis pašėlo trypti kojomis ir parodė, kad aš tuoj pat nuo scenos išgaruočiau.

Jaunystėje aš vos netapau aktoriumi, tik silpna gerklė sutrukdė. O dabar, lageryje, nuolatos dalyvavau koncertuose, ieškojau atgaivos toje trumpoje apgaulingoje užmarštyje, troškau išvysti iš arti moterų veidus, suaudrintus spektaklio. O kai išgirdau, jog esama Gulage

[1] Vertė Jonas Graičiūnas. (*Vert. past.*)

specialių teatrinių trupių, iš zekų, atleistų nuo bendrųjų darbų, – tikri baudžiauninkų teatrai! – mano svajonė buvo patekti į tokią trupę ir šitaip išsigelbėti, lengviau atsikvėpti.

Baudžiauninkų teatrai gyvavo prie kiekvieno srities UITLK'o, ir Maskvoje jų buvo net keletas. Pats garsiausias – MVD pulkininko Mamulovo Chovros baudžiauninkų teatras. Mamulovas pavydžiai sekė, kad niekas iš Maskvoje areštuotų žymių artistų neprasprūstų pro Krasnaja Presnią. Jo agentai naršė ir kitus etapinius kalėjimus. Taip jis subūrė gausią dramos trupę ir davė operos užuomazgą. Tai buvo dvarininko pasididžiavimas: mano teatras geresnis negu kaimyno! Beskudnikovo lageryje irgi buvo teatras, bet daug prastesnis. Dvarininkai vežiojo savo artistus vienus pas kitus į svečius, pasigirti. Viename tokiame spektaklyje Michailas Grinvaldas užmiršo, kokia tonacija akompanuoti dainininkei. Mamulovas bemat prikirpo jam 10 parų šalto karcerio, ir Grinvaldas ten susirgo.

Tokie baudžiauninkų teatrai buvo Vorkutoje, Norilske, Solikamske, Magadane, visose didesnėse Gulago salose. Ten jie virto kone miesto teatrais, vos ne akademiniais, jie vaidindavo miesto salėse spektaklius laisviesiems. Pirmose eilėse pasipūtę sėdėdavo su žmonomis aukščiausi miesto emvedistai ir žiūrėdavo į savo vergus smalsiai ir su panieka. O sargybiniai sėdėdavo su automatais užkulisiuose ir ložėse. Po koncerto artistus, išklausiusius aplodismentų, veždavo į lagerį, o prasikaltusius – į karcerį. Kartais ir aplodismentais neleisdavo pasidžiaugti. Magadano teatre Nikiševas, Dalnio statybos viršininkas, aprėkė Vadimą Koziną, tuomet plačiai žinomą dainininką: „Užteks, Kozinai, nėr čia ko lankstytis, išeik!" (Kozinas mėgino pasikarti, buvo išimtas iš kilpos.)

Pokario metais Archipelagą perėjo artistai su garsiais vardais: be Kozino, kino artistės Tokarskaja, Okunevskaja, Zoja Fiodorova. Daug triukšmo kilo Archipelage pasodinus Ruslanovą, sklido prieštaringi gandai, kokiuose ji sėdėjusi etapiniuose kalėjimuose, į kokį lagerį išsiųsta. Esą Kolymoje ji atsisakiusi dainuoti ir dirbusi skalbykloje. Nežinau.

Leningrado dievaitis tenoras Pečkovskis prasidėjus karui pateko į okupaciją savo vasarnamyje prie Lugos, paskui vokiečių laikais

koncertavo Pabaltijyje. (Jo žmona, pianistė, tuojau pat buvo suimta Leningrade, ji žuvo Rybinsko lageryje.) Po karo Pečkovskis gavo dešimtį metų už išdavystę ir buvo išsiųstas į Pečželdorlagą. Ten viršininkas jį laikė kaip įžymybę: atskirame namelyje su dviem priskirtais tvarkdariais, į jo davinį įėjo sviestas, žali kiaušiniai ir karštas portveinas. Jis vaikščiodavo pietauti pas lagerio viršininko žmoną ir režimo viršininko žmoną. Ten jis dainuodavo, bet kartą, sako, pakėlęs maištą: „Aš dainuoju liaudžiai, o ne čekistams" – ir pakliuvo į specialų Minlagą.(Atsėdėjęs jis jau nebepakilo ligi pirmykščių koncertų Leningrade.)

Žinomo pianisto Vsevolodo Topilino nebuvo pasigailėta telkiant Maskvos liaudies pašauktinius, jis buvo pasiųstas su 1866 metų berdanu į Viazmos apsuptį[1]. Tačiau nelaisvėje jo pasigailėjo muzikos gerbėjas vokiečių majoras, lagerio komendantas: jis padėjo Topilinui gauti Rytų fronto kario dokumentus ir pradėti koncertuoti. Žinoma, už tai pas mus Topilinas užsidirbo standartinį dešimtuką. (Išėjęs iš lagerio, jis irgi nebeatsitiesė.)

Maskvos UITLK'o ansamblis, kuris važinėdavo po lagpunktus koncertuodamas, o gyveno Matroskaja Tišinoje, staiga laikinai buvo pervestas pas mus, prie Kalugos užkardos. Kokia laimė! Va dabar tai aš su jais susipažinsiu, va dabar tai aš pas juos prasimušiu!

O, keistas jausmas! Žiūrėti lagerio valgykloje profesionalių aktorių zekų spektaklį! Juokas, šypsenos, dainos, baltos suknelės, juodi surdutai... Bet – kokios jų bausmės? Bet pagal kokius straipsnius jie sėdi? Herojė – vagilė? ar – pagal „visiems pritaikomą"? Herojus – davęs kyšį? ar pagal rugpjūčio septintosios įstatymą? Paprastas aktorius gali persikūnyti tik vienaip – į vaidmenį. Šičia dvigubas žaidimas, dvigubas persikūnijimas: pirma sukurti savo, kaip laisvo artisto, vaidmenį, o paskui – sukurti spektaklio vaidmenį. Ir ta kalėjimo našta, tas suvokimas, jog tu – baudžiauninkas, jog rytoj pat pilietis

[1] Visas tas išgąstis su pašauktiniais – kokia šėtoniška panika! Siųsti miesto inteligentus su praėjusio šimtmečio berdanais prieš šiuolaikinius tankus! Dvidešimt metų šaukė, kad „pasirengę", kad stiprūs, – bet iš gyvuliško siaubo prieš puolančius vokiečius prisidengė mokslininkų ir artistų kūnais, kad tiktai dar kiek išsaugotų savo viršininkišką menkystę.

viršininkas už blogą vaidybą arba už santykius su kita aktore baudžiauninke gali pasiųsti tave į karcerį, miško kirsti arba nudanginti už dešimčių tūkstančių varstų į Kolymą, – kokiu girnų akmeniu turi dar gulti greta tos naštos, kuria aktoriai kaliniai dalijasi su laisvaisiais – greta ardančios, įtemptais plaučiais ir gerkle traukiamos dramatizuotos sovietinės tuštumos, mechaniškos negyvų idėjų propagandos!

Ansamblio herojė Nina V. pagal 58-10 gavo 5 metus. Mes greit suradome su ja bendrą pažįstamą – jos ir mano mokytoją iš Maskvos istorijos, filosofijos ir literatūros instituto menotyros skyriaus. Ji buvo nebaigusi studentė, dar jauna. Piktnaudžiaudama artistės teisėmis, darkė save kosmetika ir tais šlykščiais vatos prikimštais pečiais, kuriais tada visos moterys laisvėje save darkė, o čionykštės moterys šito išvengė ir jų pečiai stambėjo tiktai nuo neštuvų.

Ansamblyje Nina, kaip ir kiekviena primadona, turėjo savo mylimąjį (Didžiojo teatro šokėją), bet dar ir teatro meno dvasios tėvą – Osvaldą Glazunovą (Glazneką), vieną pačių seniausių vachtangoviečių. Juodu su žmona buvo (gal ir norėjo būti) vokiečių užklupti vasarvietėje prie Istros. Trejus karo metus pragyveno savo mažojoje tėvynėje Rygoje, vaidino latvių teatre. Užėjus mūsiškiams abudu gavo po dešimtį už didžiosios Tėvynės išdavystę. Dabar abudu buvo ansamblyje.

Izolda Glaznek buvo jau senstelėjusi, šokti jai darėsi sunku. Tik vieną sykį matėme ją šokant kažkokį neįprastą mūsų laikams šokį, pavadinčiau jį impresionistiniu, bet bijau neįtikti žinovams. Šoko ji pasidabruotu tamsiu uždaru kostiumu pritemdytoje scenoje. Labai įstrigo man tas šokis. Dauguma šiuolaikinių šokių – moters kūno demonstravimas, beveik nieko daugiau. O Izoldos Vikentjevnos šokis buvo kažkokia dvasinė mistinė užuomina, kažkuo siejosi su tvirtu jos tikėjimu sielų persikūnijimu.

Po kelių dienų nelauktai, vogčia, kaip visuomet Archipelage renkant etapus, Izolda Vikentjevna buvo paimta į etapą, atplėšta nuo vyro, išvežta į nežinią.

Dvarininkai baudžiavininkai buvo žiaurūs, barbariški: išskirdavo baudžiauninkų šeimas, parduodavo vyrą ir žmoną skyrium. Na ir kliuvo jiems už tai nuo Nekrasovo, Turgenevo, Leskovo, nuo

visų. O pas mus tai buvo ne žiaurumas, tiesiog apdairi priemonė: senutė neatidirbo už savo davinį, tik užėmė etatą.

Žmonos etapo dieną Osvaldas atėjo į mūsų (išgamų) kambarį klydinėjančiomis akimis, remdamasis į trapios savo įdukterės petį, tarytum tik ji viena dar būtų jį palaikiusi. Jis atrodė pusiau pamišęs, baisu buvo, kad galo nepasidarytų. Paskui tylėjo nuleidęs galvą. Paskui iš lėto ėmė šnekėti, prisiminti visą savo gyvenimą: kažkodėl kūrė du teatrus, dėl meno metams palikdavo žmoną vieną. Dabar būtų norėjęs visą gyvenimą pragyventi kitaip...

Aš įsiminiau juos tarytum skulptūrą: kaip senukas prisitraukė mergaitę už pakaušio ir jinai iš po jo rankos sustingusi žiūrėjo į jį atjausdama ir stengdamasi neverkti.

Na, ką čia ir kalbėti, – senutė neatidirbo už savo davinį...

Nors ir kaip stengiausi, patekti į tą ansamblį man nepasisekė. Veikiai jie išvažiavo iš Kalugos užkardos ir aš pamečiau juos iš akių. Po metų Butyrkose mano ausis pasiekė gandas, esą važiavę jie sunkvežimiu į koncertą ir patekę po traukiniu. Nežinau, ar buvo ten Glaznekas. O dėl savęs aš dar kartą įsitikinau, kad nežinomi Viešpaties keliai. Kad niekada mes patys nežinom, ko norim. Jau kiek kartų gyvenime aš karštai siekiau visai nereikalingo dalyko ir krimtausi dėl nesėkmių, kurios buvo sėkmės.

Likau kuklutėje Kalugos užkardos saviveikloje su Anečka Breslavskaja, Šuročka Ostrecova ir Liova G-manu. Kol mūsų neišvaikė ir neišsklaidė, kažką ten statėm. Savo dalyvavimą toje saviveikloje dabar prisimenu kaip dvasinį nebrandumą, kaip pažeminimą. Niekingas leitenantas Mironovas galėdavo sekmadienį vakare, nenusitverdamas Maskvoje kitų pramogų, atvažiuoti į lagerį kaušteléjęs ir įsakyti: „Kad man po dešimties minučių būtų koncertas!" Artistus versdavo iš lovų, atitraukdavo nuo lagerio viryklės, kas ten seilę rydamas kažką virdavo katiliuke, – ir netrukus ryškiai apšviestoje scenoje prieš tuščią salę, kur sėdėjo tik pasipūtęs kvailys leitenantas ir trejetas prižiūrėtojų, mes dainuodavom, šokdavom ir vaidindavom.

Devynioliktas skyrius

ZEKAI KAIP NACIJA

(Fano Fanyčiaus etnografinė apybraiža)

Šioje apybraižoje, jei niekas nesutrukdys, ketiname padaryti svarbų mokslo atradimą.

Rutuliodami savo hipotezę, mes nieku gyvu nenorėtume susipriešinti su Priešakiniu Mokymu.

Šių eilučių autorius, priviliotas čionykštės genties, gyvenančios Archipelage, mįslingumo, leidosi ten į ilgą mokslinę komandiruotę ir surinko apsčiai medžiagos.

Todėl mums nieko nereiškia dabar įrodyti, jog Archipelago *zekai* sudaro visuomenės *klasę*. Juk ta gausi (daugiamilijoninė) žmonių grupė turi vienodą (bendrą jiems visiems) santykį su gamyba (būtent: yra pavaldūs, pritvirtinti ir negavę jokių teisių tai gamybai vadovauti). Turi ji ir vienodą bendrą santykį su darbo produktų paskirstymu (ogi jokio santykio, gauna tik menkutę produktų dalį gyvybei vargais negalais palaikyti). Be to, visas jų darbas – ne mažmožis, o viena svarbiausių visos valstybės ekonomikos sudedamųjų dalių[1].

Tačiau mūsų savimeilei šito jau per maža.

Kur kas sensacingiau būtų parodyti, kad šie smukę padarai (kadaise, be abejo, buvę žmonės) yra visai *kitas biologinis tipas* palyginti su *Homo sapiens*. (Galbūt kaip tik – trūkstama evoliucijos teorijai tarpinė grandis.) Tačiau šios mūsų išvados dar ne visos parengtos. Čia galima skaitytojui tiktai padaryti užuominą. Įsivaizduokite, kad žmogui tektų staiga ir prieš jo norą, bet būtinai ir be vilties sugrįžti atgal, pereiti į lokių arba opšrų klasę (jau nesigriebsime metaforų nuvalkioto vil-

[1] Šito niekaip nepasakysi apie Vakarų šalių vargdienius. Ten jie – arba pavieniui kenčiantys atskiri žmonės ir visai nedirba, arba – negausūs katorgos lizdai, kurių darbas beveik neatsiliepia savo šalies ekonomikai.

ko) ir paaiškėtų, kad jo kūnas stambėja (kuris iškart kojas pakratys, iš tokio ko ir norėti), – taigi ar galėtų jis, perėjęs į naują gyvenimą, vis dėlto išlikti tarp opšrų – žmogumi? Manytume, ne, taip ir pasidarytų opšrus: ir kailis užaugtų, ir snukis nusmailėtų, ir jau nereikėtų jam nieko nei virto, nei kepto, o lapnotų jis žalią maistą.

Įsivaizduokite, kad salų aplinka taip smarkiai skiriasi nuo normalios žmonių aplinkos ir taip griežtai siūlo žmogui arba tučtuojau prisitaikyti, arba tučtuojau numirti, – ir tai manko ir gniuždo jo charakterį kur kas labiau negu svetima nacionalinė ar svetima socialinė aplinka. Tik tai ir galima sulyginti su žmogaus perėjimu būtent į gyvūnų pasaulį.

Bet tatai mes atidėsime kitam kartui. O čia iškelsime sau tokią apibrėžtą užduotį: įrodyti, kad zekai sudaro specialią atskirą *naciją*.

Kodėl įprastame gyvenime klasės nevirsta nacijomis nacijoje? Todėl, kad gyvenamoje teritorijoje jos susimaišiusios su kitomis klasėmis, susiduria su jomis gatvėse, krautuvėse, traukiniuose ir garlaiviuose, spektakliuose ir viešuose pasilinksminimuose, ir šnekasi, ir keičiasi idėjomis žodžiu ir per spaudą. Zekai, atvirkščiai, gyvena visiškai izoliuotai, savo salose, gyvena bendraudami tiktai vienas su kitu (laisvųjų darbdavių dauguma zekų net nemato, o kai mato, tai nieko, be įsakymų ir keiksmų, iš jų negirdi). Zekų izoliaciją dar labiau sustiprina tai, kad dauguma neturi aiškios perspektyvos ištrūkti iš šios būklės kitaip, tik numirdami, tai yra perspektyvos prasimušti į kitas, aukštesnes visuomenės klases.

Kas iš mūsų dar vidurinėje mokykloje nesimokė plačiai žinomo vienintelio mokslinio nacijos apibrėžimo, kurį davė draugas Stalinas: nacija – tai istoriškai susiklosčiusi (bet ne rasinė, ne gentinė) žmonių bendrija, turinti bendrą teritoriją; bendrą kalbą; bendrą ekonominį gyvenimą; bendrą psichinę struktūrą, pasireiškiančią kultūros bendrumu. Tad visus tuos reikalavimus Archipelago čiabuviai visiškai atitinka! – ir net gerokai pranoksta! (Mums čia labai atriša rankas geniali draugo Stalino pastaba, jog rasinis ir gentinis kraujo bendrumas visiškai nebūtinas.)

Mūsų čiabuviai užima aiškiai apibrėžtą bendrą teritoriją (nors ir suskaldytą į salas, bet juk Ramiajame vandenyne šituo nesistebime), kur kitos tautos negyvena. Ekonominė sanklodą jų tokia vienoda, kad net stulbina: ją visą gali sutalpinti dviejuose mašinraščio puslapiuose (virtuvė ir buhalterijos instrukcija, kaip perskaičiuoti tariamąjį zekų darbo užmokestį zonos, apsaugos, salos vadovybės ir valstybės išlaikymui). Jeigu prie ekonomikos priskirsime ir buities sanklodą, tai ji salose (bet niekur kitur!) tokia vienoda, kad iš vienos salos į kitą permesti zekai niekuo nesistebi, nedavinėja kvailų klausimų, o iškart neapsirikdami veikia naujoje vietoje („maitintis moksliniu pagrindu, vogti kaip moki"). Jie valgo maistą, kokio niekas daugiau žemėje nevalgo, dėvi drabužius, kokių niekas daugiau nedėvi, ir net jų dienotvarkė – vienoda visose salose ir privaloma kiekvienam zekui. (Koks etnografas pasakys mums kitą naciją, kurios visų narių būtų vienoda dienotvarkė, maistas ir drabužiai?)

Kas moksliniame nacijos apibrėžime laikoma kultūros bendrumu – ten nepakankamai aiškiai iššifruota. Mokslo ir grožinės literatūros bendrumo negalime iš zekų reikalauti, nes ten nėra raštijos. (Bet juk jos nėra beveik visose čionykščių tautų salose, daugiausia – kaip tik dėl stokos kultūros, o zekai jos neturi dėl per didelės cenzūros.) Užtat mes su kaupu tikimės savo apybraižoje parodyti – zekų psichologijos bendrumą, jų elgsenos vienodumą, net filosofinių pažiūrų sutapimą, apie ką gali tiktai svajoti kitos tautos ir kas neaptarta moksliniame nacijos apibrėžime. Tyrinėtojas iškart pastebės, kad zekai turi ryškiausią *tautinį charakterį*. Turi jie ir savo tautosaką, ir savo herojų paveikslus. Galų gale juos glaudžiai sieja dar viena kultūros kertelė, kuri jau neatskiriamai susiliejusi su kalba ir kurią mes tik apytikriai galime nusakyti blankiu terminu *materščina* (nuo lotynų kalbos žodžio „mater"). Tai toji ypatinga emocijų raiškos forma, kuri net svarbesnė už visą kitą kalbą, nes leidžia zekams bendrauti tarpusavyje energingesne ir trumpesne forma negu įprastinės kalbos priemonės[1]. Nuolatinė zekų psichologinė būsena

[1] Šio bendravimo būdo ekonomiškumas skatina susimąstyti, ar čia tik nebus Ateities Kalbos užuomazga?

gauna geriausią iškrovą ir randa sau adekvačiausią išraišką kaip tik toje didžiai organizuotoje materščinoje. Todėl visa kita kalba lyg ir pasitraukia į antrą planą. Bet ir joje pastebime stulbinantį posakių panašumą, tą pačią kalbos logiką nuo Kolymos iki Moldavijos.

Archipelago čiabuvių kalba be specialaus tyrinėjimo prašalaičiui tokia pat nesuprantama kaip bet kuri svetima kalba. (Na, pavyzdžiui, ar gali skaitytojas suprasti tokius pasakymus kaip:

- atitrauk grėblius!
- aš dar parodysiu žabtus;
- prisikuldašyti (apie ką);
- žiebti į lempą;
- gaidys prie gaidelio, vėžio kakleliai į šalį?!)

Visa, kas pasakyta, ir leidžia mums drąsiai tvirtinti, kad čiabuvių būsena Archipelage yra specifinė nacionalinė būsena, kurioje nyksta ankstesnė nacionalinė žmogaus priklausomybė.

Galime susilaukti prieštaravimo. Mums pareikš: bet argi čia tauta, jeigu ji pasipildo ne įprastiniu būdu – gimstant vaikams? (Beje, vieninteliame moksliniame nacijos apibrėžime ši sąlyga neaptarta!) Atsakysime: taip, ji pasipildo techniniu *sodinimo* būdu (o savo vaikelius keista užgaida atiduoda gretimoms tautoms). Bet juk viščiukai veisiami inkubatoriuje – ir mes dėl to nesiliaujame jų laikę vištomis, kai valgome jų mėsą?

Kokia nors abejonė gali kilti dėl to, kaip zekai pradeda savo egzistenciją, tačiau dėl to, kaip jie ją *užbaigia*, abejonių būti negali. Jie numiršta kaip ir visi, tik daug dažniau ir pirma laiko. Ir jų laidotuvių apeigos niūrios, šykščios ir žiaurios.

Du žodžiai dėl paties termino *zekai*. Iki 1934 metų oficialus terminas buvo *laisvės netekusieji* (lišionnyje svobody). Būdavo vartojama santrumpa l/s; ar čiabuviai suvokė save kaip „elesus" – liudijimų nėra išlikę. Bet nuo 1934 metų terminą pakeitė į „zakliučionnyje"[1]. (Prisiminkime, kad Archipelagas jau pradėjo stingti ir net oficiali

[1] Zakliučenije – uždarymas į kalėjimą. (*Vert. past.*)

kalba prisitaikė, ji negalėjo pakęsti, kad čiabuvių apibrėžime būtų daugiau *laisvės* negu kalėjimo.) Sutrumpintai imta rašyti: vienaskaita – z/k (zeká), daugiskaita z/k z/k (ze-ká ze-ká). Čiabuvių globėjai labai dažnai taip ir sakydavo, visi girdėjo, visi pratinosi. Tačiau valdiškai atsiradęs žodis negalėjo būti kaitomas ne tiktai linksniais, bet ir skaičiais, jis buvo mirusios ir beraštės epochos vertas kūdikis. Nuovokių čiabuvių guvi ausis negalėjo su tuo taikstytis, ir šaipydamiesi įvairiose salose, įvairiose vietose jie ėmė visaip iškreipinėti: vienur sakydavo „Zacharas Kuzmičius" arba (Norilske) „Zapoliarės komsomolcai", kitur (Karelija) daugiau „zak" (etimologiškai teisingiausia), dar kitur (Inta) – „zyk". Man teko girdėti „zek"[1]. Visais tais atvejais gyvą žodį pradėta kaityti linksniais ir skaičiais. (O Kolymoje, kaip Šalamovas užsispyręs tvirtina, šnekoje taip ir laikėsi „ze-ka". Belieka apgailestauti, kad kolymiečiams nuo speigų sustiro ausys.)

* * *

Archipelago k l i m a t a s – visuomet poliarinis, net jeigu salelė ir įsiterpusi į Pietų jūras. Archipelago klimatas – *dvylika mėnesių žiema, likęs laikas – vasara*. Pats oras svilina ir žnaibo, ir ne tik nuo šalčio, ne tik natūraliai.

Net ir vasarą zekai vilki minkštais pilkais šimtasiūlių šarvais. Jau vien tai kartu su plikai skustomis galvomis daro zekus vyrus v i s u s k a i p v i e n ą: atšiaurius, beveidžius. Tačiau netgi trumpai į juos pažiūrėjus jus priblokš ir vienoda jų veidų išraiška – visuomet įsitempę, paniurę, negeranoriški, ūmai pagaunami ryžto ir net žiaurumo. Jų veidų išraiškos tokios, tarytum jie būtų nuliedinti iš tos tamsios varinės (matyt, zekai priklauso indėnų rasei) šiurkščios, veik ne kūniškos medžiagos tam, kad nuolatos eitų prieš vėją ir dar kas žingsnis lauktų įgeliami iš kairės ar iš dešinės. Taip pat jūs galėtumėte pastebėti, kad ką nors veikiant, dirbant ir grumiantis jų pečiai atlošti, krūtinė pasirengusi atremti smūgį, bet kai tik zekas

[1] Senas solovkietis D. Lichačiovas tikina 1931 metais girdėjęs, kaip sargybinis čiabuvio klausė: „Kas tu? zekas?"

lieka dykas, vienas ir susimąstęs, jo kaklas nustoja laikęs galvos svorį, pečiai ir nugara iškart sukumpsta, lyg jis būtų toks apsigimęs. Natūraliausia jo atsilaisvinusių rankų padėtis – susiimti riešais už nugaros, jei jis eina, arba visiškai jas nusvarinti, jei jis sėdi. Sukumpęs ir prislėgtas atrodys jis ir tada, kai prieis prie jūsų – laisvojo žmogaus, o todėl galbūt ir viršininko. Jis stengsis nežiūrėti jums į akis, o dėbsoti žemėn, bet jeigu bus priverstas pažiūrėti, jus priblokš jo bukas beprasmiškas žvilgsnis, nors ir pasirengęs uoliai atlikti jūsų nurodymą (beje, nepasikliaukite: jis jo neatliks). Jeigu jūs liepsite jam nusiimti kepurę (arba jis pats susiprotės), jo skustas kiaušas nemaloniai nustebins jus antropologiškai – gumbais, įdubimais ir akivaizdžiu degeneratyvaus tipo asimetriškumu.

Šnekėdamasis su jumis jis tik burbtelės, be jokios išraiškos, monotoniškai bukai arba karštai, jeigu jam reikia ko nors jūsų prašyti. Bet jeigu jums pasitaikytų kaip nors nemačiomis pasiklausyti čiabuvių, šnekančių tarpusavy, jūs, ko gero, amžinai įsimintumėte tą specifinę kalbos manierą – tarytum niukinančią, piktai pašaipią, reiklią ir visad nenuoširdžią. Ji čiabuviams tokia būdinga, kad net kai čiabuvis lieka vienas su čiabuve (beje, salos įstatymai tą griežtai draudžia), neįmanoma įsivaizduoti, kad jis tos manieros atsisakytų. Matyt, ir su ja šneka taip pat niekinamai, įsakmiai, neįmanoma įsivaizduoti zeko sakant švelnius žodžius. Bet negali nepripažinti, jog zekų kalbai būdinga didžiulė energija. Iš dalies todėl, kad ji atpalaiduota nuo bet kokio žodžių balasto, nuo tų įžanginių žodelių kaip: „atleiskite", „būkite toks geras", „jeigu jūs neprieštarautumėte", taip pat ir nuo nereikalingų įvardžių bei jaustukų. Zekas griebia jaučiui už ragų, lygiai kaip žengia prieš poliarinį vėją. Jis kalba taip, lyg tvotų savo pašnekovui į snukį, smogia žodžiais. Kaip įgudęs imtynininkas stengiasi išversti priešininką iš kojų būtinai pačiu pirmu smūgiu, taip ir zekas stengiasi priblokšti pašnekovą, atimti jam žadą, net priversti sušvokšti iš pirmos frazės. Bet kokį klausimą jis čia pat lyg kirviu nukerta.

Su ta atstumiančia maniera skaitytojas dar ir šiandien gali susidurti nenumatytomis aplinkybėmis. Pavyzdžiui, troleibuso stotelėje pučiant smarkiam vėjui kaimynas krestelės jums stambių karštų

pelenų ant naujo palto, grasindamas pradeginti. Jūs gana demonstratyviai nusipurtote, jis barsto toliau. Pasakysite jam:

– Klausykit, drauge, gal reikėtų vis dėlto rūkyti atsargiau, a?..

Jis ne tiktai neatsiprašys, nepasisaugos su papirosu, bet burbtelės jums:

– O ar jūs neapsidraudęs?

Ir kol jūs galvojate, ką atsakyti (ir nesumetate), jis jau braunasi pirma jūsų į troleibusą. Visa tai labai panašu į čiabuvių manierą.

Be tiesių daugiasluoksnių keiksmų, zekai, matyt, turi ir rinkinį gatavų posakių, nukertančių bet ką iš šalies, norintį sudrausti ar įsiterpti. Tokie posakiai kaip:

– Nepamokslaukit, aš ne jūsų Dievo!

arba

– Tavęs ne [graibo] – nesikėtok! – (Čia laužtiniuose skliausteliuose įdėjome fonetinį analogą kito vulgaraus žodžio, nuo kurio ir antrasis veiksmažodis iškart įgauna nepadorią reikšmę.)

Tokie atsišaudymai ypač nepakartojamai skamba iš čiabuvių moterų lūpų, nes kaip tik jos be galo laisvai vartoja metaforoms erotinius įvaizdžius. Gaila, kad padorumas neleidžia mums papuošti savo analizės dar ir tokiais pavyzdžiais. Drįsime pateikti tik dar vieną iliustraciją, kaip zekai neieško žodžio kišenėje. Toks čiabuvis, pavarde Glikas, buvo atvežtas iš paprastos salos į specialią, į uždarą mokslinio tyrimo institutą (kai kurie čiabuviai iš prigimties tokie išlavėję, kad netgi tinka moksliniam darbui), bet dėl kažkokių asmeninių sumetimų naujoji lengvatinė vieta jam neįtiko, jis panoro grįžti į ankstesnę salą. Kai jį išsikvietė labai autoritetinga komisija su stambiomis antpečių žvaigždėmis ir jam pareiškė:

– Štai jūs – inžinierius radistas, ir mes norime jumis pasinaudoti... – jis neleido jiems baigti sakyti „pagal specialybę". Jis staigiai šastelėjo:

– *Pasinaudoti?* Tai ką – atbulom stoti?

Griebėsi už kelnių sagties ir jau lyg padarė judesį atsistoti reikiama poza. Žinoma, komisija nustėro ir jokių derybų nei įkalbinėjimų nebebuvo. Glikas buvo tuojau pat išsiųstas.

Įdomu paminėti, kad patys Archipelago čiabuviai puikiai suvokia esą labai įdomus antropologijos ir etnografijos objektas ir net šituo giriasi, tai lyg padidina jų vertę savo pačių akyse. Tarp jų paplitusi ir dažnai pasakojama legenda-anekdotas, kaip kažkoks profesorius etnografas, matyt, mūsų pirmtakas, visą gyvenimą tyrinėjo zekų prigimtį ir parašė storą dviejų tomų veikalą, kur priėjo tą galutinę išvadą, jog kalinys – *tingus, rajus ir gudrus* (čia ir pasakotojas, ir klausytojai patenkinti juokiasi, tarytum gėrėdamiesi savimi iš šalies). Bet veikiai po to *pasodinę* ir patį profesorių (labai nemaloni pabaiga, tačiau mūsų šalyje be kaltės nesodina, vadinasi, kažkas buvo). Ir štai, pasistumdęs etapiniuose kalėjimuose ir galuodamasis bendruosiuose darbuose, profesorius suprato savo klaidą, suprato, kad iš tikrųjų kalinys – *traška, braška ir persišviečia.* (Charakteristika – labai taikli, o kažkuo ir maloni. Visi vėl juokiasi.)

Mes jau sakėm, kad zekai neturi savo raštijos. Bet asmeninis salos senbuvių pavyzdys, žodinė legenda ir tautosaka turi suformavę ir naujokams perduoda visą *teisingos* zeko elgsenos kodeksą, pagrindinius priesakus dėl požiūrio į darbą, į darbdavius, į aplinkinius ir į save patį. Visas tas kodeksas, kartu paimtas, įsikūnijęs, atsispindi moralinėje čiabuvio struktūroje ir suformuoja tai, ką mes vadiname *nacionaliniu zeko tipu*. Šios priklausomybės antspaudas įsigeria į žmogų giliai ir amžinai. Po daugelio metų, jeigu jis atsiduria nebe Archipelage, pirmiausia atpažinsi, kad tas žmogus – zekas, ir tiktai paskui, kad rusas ar totorius, ar lenkas.

Toliau mes ir pasistengsime bruožas po bruožo kompleksiškai apžvelgti tai, kas yra zekų nacijos tautinis charakteris, gyvenimo psichologija ir normatyvinė etika.

* * *

P o ž i ū r i s į valdišką d a r b ą. Zekai absoliučiai neteisingai įsivaizduoja, kad darbo tikslas išsunkti jiems visą gyvastį, vadinasi, didžiausias jų išsigelbėjimas – dirbant neatsiduoti darbui. Zekams gerai žinoma: viso darbo nenudirbsi (niekada nesivaikyk to, kad

štai, girdi, greičiau užbaigsiu ir prisėsiu atsipūsti: vos tik prisėsi, tučtuojau tau užkraus kitą darbą). *Darbas kvailius mėgsta.*

Bet ką gi daryti? Kratytis darbo atvirai? Nieku gyvu! – supūdys karceriuose, numarins badu. Eiti į darbą – neišvengiama, bet ten, darbo dieną, reikia ne *plėšytis*, o *išsisukinėti*, ne *duotis*, o *simuliuoti, slampinėti* (tai yra vis tiek nedirbti). Čiabuvis nuo jokio paliepimo neatsisakinėja tiesiai, kategoriškai – tai jį pražudytų. Bet jis – *tempia*. „Tempti – viena pagrindinių Archipelago sąvokų ir frazių, svarbiausias išganingas zekų pasiekimas (vėliau plačiai perimtas ir juodadarbių laisvėje). Zekas išklauso viską, kas jam liepiama, ir pritardamas linkčioja. Ir eina padaryti. Bet – nepadaro! Dažniausiai nė nepradeda. Tai kartais įstumia į neviltį veržlius, nenuilstančius gamybos rikiuotojus. Nagai niežti užvožti tokiam į snukį ar į sprandą, tas vėpla bukagalvis, apsiskarmalavęs gyvulys – juk jam rusiškai buvo pasakyta!.. Koks mulkis! (Bet tas ir yra, kad sovietinę rusų kalbą čiabuviai menkai tesupranta, kai kurios šiuolaikinės mūsų sąvokos, pavyzdžiui, „darbininko garbė", „sąmoningą drausmė", net neturi ekvivalento skurdžioje jų kalboje.) Tačiau vos tik viršininkas užsipuls antrąsyk – zekas klusniai nuduria galvą po keiksmų kruša ir čia pat imasi darbo. Darbdavio širdis pamažu atsileidžia, jis nueina toliau, genamas savo begalinių neatidėliotinų viršininkiškų darbų – o zekas už jo nugaros tučtuojau sėdasi ir meta dirbęs (jeigu jam negrūmoja brigadininko kumštis arba negresia pavojus šiandien pat netekti duonos davinio, arba nevilioja užskaitymai). Mums, normaliems žmonėms, sunku net suprasti tą psichologiją, bet ji tokia.

Mulkis? Atvirkščiai, didžiausias gudruolis, prisitaikęs prie sąlygų. Ko jis gali tikėtis? Juk darbas pats nepasidarys, o viršininkas prieis dar sykį – bene bus blogiau? O štai ko jis tikisi: šiandien trečią sykį viršininkas greičiausiai ir nebeprieis. O rytdienos dar reikia sulaukti. Dar šįvakar zeką gali išsiųsti į etapą arba perkelti į kitą brigadą, arba paguldyti į ligoninę, arba pasodinti į karcerį – ir jo nudirbtas darbas tuomet atiteks kitam? O rytoj tą zeką toje brigadoje gali permesti į kitą darbą. Arba patsai viršininkas pasakys, kad

šito daryti nereikia arba reikia daryti visai ne taip. Iš daugelio tokių atvejų zekai tvirtai įsitikino: *nedaryk šiandien to, ką gali padaryti rytoj.* Ant zeko *kur užlipsi, ten ir nulipsi.* Vengia jis išeikvoti bereikalingą kaloriją ten, kur gal bus galima jos ir neišeikvoti. (Nuovoką apie kalorijas čiabuviai turi, ir labai populiarią.) Tarpusavyje zekai taip atvirai ir kalba: *kas veža, tam ir krauna* (o kas, girdi, neveža, į tą ranka numoja). Apskritai dirba zekas *tiktai kad ištemptų dieną ligi vakaro.*

Bet čia mokslinis sąžiningumas verčia mus prisipažinti, kad mūsų analizė turi ir silpnų pusių. Pirmučiausia todėl, kad lagerio taisyklė „kas veža, tam ir krauna" sykiu yra ir sena rusų patarlė. Randame Dalio knygoje[1] ir kitą grynai zekų posakį: „gyvena, *kad tik prastumtų dieną ligi vakaro*". Toks sutapimas sužadina mums sūkurį minčių: paveldėjimo teorija? klajojančių siužetų teorija? mitologijos mokykla? Tęsdami šiuos pavojingus sugretinimus, regime tarp rusų patarlių, atsiradusių baudžiavos laikais ir jau nusistovėjusių XIX amžiuje, tokias:

– Darbo nedirbk, nuo darbo nebėk (pribloškia! bet juk tai ir yra lagerinis *tempimo* principas!).

– Duok Dieve viską mokėti, bet ne viską daryti.

– Pono darbo nenudirbsi.

– Kuris arklys bėga, tą ir plaka.

– Numes kriaukšlę, o už ją turėsi dirbti savaitę kaip jautis. (Labai panašu į reakcingą zekų teoriją, kad net didelis duonos davinys neatlygina įdėto darbo.)

Kas gi iš to išeina? Kad per visas šviesias mūsų išsivadavimo reformų, švietimo veiklos, revoliucijų ir socializmo sienas Jekaterinos baudžiauninkas ir Stalino kalinys, nors jų socialinė padėtis nė kiek nepanaši, spaudžia kits kitam juodas sugrubusias rankas?.. Negali šitaip būti!

Čia mūsų erudicija nutrūksta ir mes grįžtame prie savo dėstymo.

Iš požiūrio į darbą išplaukia ir zeko p o ž i ū r i s į v a l d ž i ą. Tartum jis labai paklusnus jai; pavyzdžiui, vienas iš zekų „priesakų": *nesispardyk!* – tai yra niekada nesiginčyk su valdžia. Tartum jis labai

[1] *Poslovicy ruskovo naroda*, Sbornik V. Dalia, Moskva: Chudož. lit., 1957, p. 257.

bijosi jos, lenkia sprandą, kai viršininkas jį bara ar net greta stovi. O iš tikrųjų paprastas išskaičiavimas: vengti bereikalingų bausmių. O iš tikrųjų zekas stačiai niekina savo valdžią – ir lagerio, ir gamybos, bet prisidengęs, to neparodydamas, kad nenukentėtų. Skirstydamiesi po kokių nors dalykinių skelbimų, notacijų ir papeikimų, zekai čia pat tarpusavyje pusbalsiu prunkščia: *tegu tik pasako, o užmiršti suspėsim!* Zekai patys sau mano esą pranašesni už savo valdžią – ir raštingumu, ir darbinėmis specialybėmis, ir bendra gyvenimo nuovoka. Reikia pripažinti, kad dažnai taip ir būna, bet čia zekai per tą pasitenkinimą savimi išleidžia iš akių, kad salų administracija jau pranašesnė už čiabuvius savo *pasaulėžiūra*. Štai kodėl visiškai nepagrįstas naivus zekų įsivaizdavimas, jog valdžia: *kaip noriu, taip ir darau*, arba „įstatymas čia – aš!"

Bet tai duoda mums gerą dingstį nubrėžti skiriamąją ribą tarp čiabuvių padėties ir senosios baudžiavos. Baudžiauninkas nemėgo pono, pasišaipydavo iš jo, bet buvo pratęs laikyti jį kažkuo aukštesniu, todėl per daugumą pasitaikydavo Saveljičių ir Firsų, atsidavusių vergų. Va su šita dvasine vergove jau baigta amžinai. Tarp dešimčių milijonų zekų neįmanoma įsivaizduoti nė vieno, kuris nuoširdžiai garbintų savo viršininką.

O štai ir svarbus nacionalinis zekų skirtumas nuo mūsų, skaitytojau, tėvynainių: zekai netrokšta pagyrų, garbės raštų nei garbės lentų (jeigu tai nekvepia papildomais pyragais). Visa tai, kas laisvėje vadinama darbo šlove, atbukusiems zekams – tik tuščias negyvas garsas. Tad jie juo labiau nepriklausomi nuo savo globėjų, nuo prievolės įtaikauti.

Apskritai zekų v e r t y b i ų s k a l ė – atvirkštinė, bet tai neturėtų mūsų stebinti, jeigu prisiminsime, kad laukiniai visada šitaip: už mažytį veidrodėlį jie atiduoda riebią kiaulę, už pigius karolius – pintinę kokoso riešutų. Tai, kas brangu mums, skaitytojau, – idėjinės vertybės, troškimas aukotis ir noras nesavanaudiškai triūsti dėl ateities – zekams ne tik neegzistuoja, bet nė supuvusio dvylekio neverta. Gana bus pasakyti, jog zekai *absoliučiai netekę patriotizmo*

jausmo, jie visai nemyli savo brangiųjų salų. Prisiminkime kad ir liaudies dainos žodžius:

> Būki prakeikta, Kolyma!
> Pagalvojus – šiurpas ima!..

Todėl jie dažnai metasi į rizikingus tolimus laimės ieškojimo žygius, kurie šnekamojoje kalboje vadinami *pabėgimais*.

Užvis labiausiai zekų vertinamas ir į pirmąją vietą keliamas vadinamasis *davinys* – gabalas juodos duonos su priemaišomis, puszalės, kurios mes nė į burną neimtume. Ir kuo tas davinys didesnis ir sunkesnis, tuo jiems brangesnis. Kas yra regėję, kaip godžiai zekai puola prie savo rytmetinio davinio ir praryja jį, rodos, su visom rankom, – sunku atsikratyti to neestetiško prisiminimo. Antroje vietoje jiems machorka arba naminis tabakas, beje, mainų santykis klaikiai savavališkas, nepaisant visuomeniškai naudingo darbo, įdėto į viena ir į kita. Juo baisiau, kad machorka jiems tarytum atstoja vieningą valiutą (pinigų sistemos salose nėra). Trečioji vieta tenka srėbalui (tai čiabuviams įprasta salų sriuba be riebalų, be mėsos, be kruopų ir daržovių). Ko gero, net paradinis gvardiečių žygiavimas į koją, spindinčiomis uniformomis ir su ginklais, nepadarytų žiūrovui tokio šiurpaus įspūdžio kaip zekų brigados žygiavimas vakare į valgyklą srėbalo: tos skustos galvos, prisiplojusios kepurės, virvutėmis suraišioti skarmalai, pikti perkreipti veidai (iš kur jiems, gyviems tuo srėbalu, bus jėgos ir sveikatos?) – ir dvidešimt penkios poros pusbačių, virvelinių ir paprastų vyžų – tup tup, tup tup, *atiduok davinį, viršininkiuk*! Kas ne mūsiškiai, pasisaugokit! Tuo momentu dvidešimt penkiuose veiduose prie pat laimikio jums kaip ant delno atsiskleidžia zeko nacionalinis charakteris.

Mes pastebime, kad, samprotaudami apie zekų tautą, beveik negalime įsivaizduoti individualybių, atskirų veidų ir vardų. Bet tai – ne mūsų metodo trūkumas, tai atspindys to g y v e n i m o k a i m e n ė m i s, kuris būdingas tai keistai tautai, atsisakiusiai tokio įprasto kitoms tautoms gyvenimo šeimomis ir giminės pratęsimo (jie įsitikinę, kad jų tauta pasipildys kitokiu būdu). Archipelage labai savitas kaip

tik tas kolektyvinis gyvenimo būdas – gal pirmykštės bendruomenės palikimas, o galbūt – jau ateities pradžia. Tikriausiai ateities pradžia.

Tolesnė zekų vertybė – miegas. Normalus žmogus gali tik stebėtis, kiek zekas valioja išmiegoti ir kokiomis įvairiomis sąlygomis. Nėra ko ir kalbėti, kad jis nežino, kas yra nemiga, nereikia jam migdomųjų, visas naktis išmiega kiaurai, o jeigu pasitaiko laisva nuo darbo diena, tai ir ją pramiega. Neginčijamai nustatyta, kad jie suspėja nusnūsti prisėdę prie tuščių neštuvų, kol tuos pakraus; moka nusnūsti išrikiuoti kolona, iššergę kojas; ir net eidami kolonoje su konvojumi į darbą – taip pat moka nusnūsti, bet ne visi; kai kurie užmigę klumpa ir atsibunda. Jų motyvas toks: miegant bausmės laikas sparčiau bėga. Ir dar: *naktis miegui, o diena poilsiui*[1].

Grįžkime prie brigados, tupsenančios „teisėto" (kaip jie sako) srėbalo. Regime čia pasireiškiant vieną svarbiausių zekų tautos nacionalinių bruožų – g y v y b i n į v e r ž l u m ą. (Ir tai neprieštarauja jų polinkiui dažnai nusnūsti. Todėl jie ir prisnūsta, kad protarpiais turėtų jėgų parodyti veržlumą!) Tas veržlumas – ir tiesioginis, fizinis, finišuojant prie tikslo – valgio, šiltos krosnies, džiovyklos, pastogės nuo lietaus, ir zekas nesivaržo toje kamšatyje vožti kaimynui pečiu į pašonę; arba eina du zekai pakelti rąsto – abudu čiumpa už plongalio, kad drūtgalis atitektų kitam. Ir veržlumas bendresne prasme – veržlios pastangos užimti gyvenime patogesnę padėtį. Žiauriomis salų sąlygomis (tokiomis panašiomis į gyvūnų pasaulio sąlygas, kad mes neklysdami galime čia pritaikyti Darvino *struggle for life* – kovą dėl būvio) kovoje dėl vietos nuo sėkmės ar nesėkmės priklauso pati gyvybė, ir čiabuviai skinasi kelią trypdami kitus – jokios etikos nepripažįsta, Taip tiesiai ir sako: *sąžinė? asmens byloje liko.* Svarbiuose gyvenimo sprendimuose jie vadovaujasi žinoma Archipelago taisykle: *geriau virsti suka negu kankintis.*

Bet veržliajam pasiseks, jeigu jis kartu ir miklus, a p s u k r u s, moka suktis be galo sunkiomis sąlygomis[2]. Ta savybė zekui reika-

[1] Paradoksalu, bet panašias patarles turi ir rusų liaudis: „Vaikščiodamas pavalgysiu, stovėdamas išsimiegosiu", „Miegelis – tai man, o darbelis – kitam".

[2] Rusai sako: „Priekiu linkčioja, šonu žiūri, užpakaliu čiupinėja"

linga kasdien, pačiais paprasčiausiais ir niekingiausiais sumetimais: kad apsaugotų nuo pražūties savo varganą šunišką gerą – kokį nors sulankstytą katiliuką, susmirdusį skudurą, medinį šaukštą, adatą. Tačiau grumiantis dėl svarbios vietos salų hierarchijoje ir apsukrumo reikia ne bet kokio, tai turi būti meistriškas, subtilus, apskaičiuotas *akių dūmimas*. Kad neapsunkintume tyrimo, štai vienas pavyzdys. Kažkoks zekas sugebėjo užimti svarbią vietą – tapo ūkio gamybinių dirbtuvių viršininku. Vieni darbai toms dirbtuvėms sekasi, kiti ne, bet jo padėtis priklauso net ne nuo darbų sėkmės, o nuo *mokėjimo pasirodyti*. Štai ateina pas jį MVD karininkai ir mato ant jo rašomojo stalo kažkokius molinius kūgius. „O čia kas?" – „Zegerio kūgiai". – „O kam jie?" – „Nustatyti krosnių temperatūrai". – „A-a-a", – pagarbiai nutęs viršininkas ir pamanys: na ir gerą inžinierių paskyriau. O tie kūgiai lydydamiesi jokios temperatūros nerodo, nes jie ne tik iš nestandartinio molio, o balažin iš kokio. Nusibosta kūgiai – ir štai ant dirbtuvių viršininko stalo naujas žaisliukas: optinis prietaisas be jokio lęšio (iš kur tu Archipelage paimsi lęšį?). Ir vėl visi negali atsistebėti.

Ir amžinai zeko galva turi būti pramušta tokioms gudrybėms.

Atsižvelgdamas į aplinkybes ir psichologiškai įvertindamas priešininką, zekas turi parodyti e l g e s i o l a n k s t u m ą – nuo brutalaus kumščio ar gerklės laidymo iki subtiliausio apsimetinėjimo, nuo visiško begėdiškumo iki švento laikymosi žodžio, duoto akis į akį ir, atrodytų, nė kiek neprivalomo. (Tad kažkodėl visi zekai šventai laikosi įsipareigojimų dėl slaptų kyšių ir be galo kantriai ir pareigingai atlieka privačius užsakymus. Žiūrėdamas kokį nors nuostabų salų dirbinį, išdrožinėtą ir inkrustuotą, kokį gali pamatyti tik Ostankino muziejuje, kartais negali patikėti, kad tai padaryta tų pačių rankų, kurios atiduoda dešimtininkui darbą, vos šiaip taip suramstytą, o paskui tegu sau subyra.)

Tokį elgesio lankstumą atspindi ir žinoma zekų taisyklė: *duoda – imk, muša – bėk*.

Gyvenimo kovoje svarbiausia sėkmės sąlyga Gulago salų gyventojams yra jų s l a p u m a s. Jų charakteris ir kėslai taip giliai paslėpti, kad neįgudusiam, naujokui darbdaviui iš pradžių atrodo,

jog zekai linksta kaip žolė – nuo vėjo ir bato[1]. (Tik vėliau jis su kartėliu įsitikins salų gyventojų klastingumu ir nenuoširdumu.) Slapumas – kone pats būdingiausias zekų padermės bruožas. Zekas turi slėpti savo užmačias, savo poelgius ir nuo darbdavių, ir nuo prižiūrėtojų, ir nuo brigadininko, ir nuo vadinamųjų stukačių[2]. Slėpti jam reikia savo sėkmes, kad jų nesužlugdytų. Slėpti reikia planus, interesus, viltis – ar jis rengtųsi didžiajam „pabėgimui", ar sumestų, kur pasirinkti drožlių čiužiniui. Zeko gyvenime visados taip yra: išsipasakosi – vadinasi, prakiši... Vienas čiabuvis, kurį aš pavaišinau machorka, paaiškino man taip: „Išsipasakosi, kur miegoti šilta, kur dešimtininkas neras, – ir visi ten sulįs, ir dešimtininkas suuos. Išsipasakosi, kad išsiuntei laišką per laisvąjį[3], tuojau visi tam laisvajam laiškų prineš, užvers jį tais laiškais. Ir jeigu tau sandėlininkas pažadėjo suplyšusius marškinius pakeisti – tylėk, kol pakeis, o kai pakeis – vėl tylėk: ir jo nestatyk į keblią padėtį, ir tau dar pravers[4]. Ilgainiui zekas taip įpranta viską slėpti, kad jam net nereikia jokių pastangų: išnyksta jo natūralus žmogiškas noras pasidalyti išgyvenimais. (Galbūt tą slapumą vertėtų aiškinti kaip apsauginę reakciją prieš bendrą visa ko slapumą? Juk nuo jo irgi visaip slepiama informacija apie jo likimą.)

Zeko slapumas išplaukia iš jo absoliutaus nepatiklumo: jis nepasitiki niekuo aplinkui. Poelgis, iš pažiūros nesavanaudiškas, jam sukelia didžiausią įtarimą. *Taigos įstatymas*, štai kaip jis formuluoja aukščiausią žmonių santykių imperatyvą. (Archipelago salose iš tikrųjų didžiuliai taigos masyvai.)

Tas čiabuvis, kuris geriausiai suderino ir pasirodė turįs šias padermės savybes – gyvenimišką veržlumą, negailestingumą, apsukrumą, slapumą ir nepatiklumą, pats save vadina ir kiti jį vadina „Gulago sūnumi". Tai jiems tarsi garbės piliečio vardas ir įgyjamas jis, žinoma, daug metų pragyvenus salose.

---

[1] Palygink rusų patarlę: „Verčiau linkti negu perlūžti".

[2] Nesvarbus salų reiškinys, kurio šioje apybraižoje, mums regis, neverta nagrinėti.

[3] Salose yra savas paštas, bet čiabuviai nelinkę juo naudotis.

[4] Palygink su rusų posakiu: „Tylėk tiek radęs, tiek pametęs". Atvirai šnekant, tų gyvenimo įpročių paralelizmas šiek tiek stumia mus į aklavietę.

Gulago sūnus laiko save neperprantamu, bet pats, atvirkščiai, permato kitus kiaurai, kaip sakoma, mato kaip nuluptus. Gal ir taip, bet čia ir išaiškėja, kad net pačių įžvalgiausių zekų akiratis su spragomis, jie n e t o l i a r e g i a i. Labai blaiviai spręsdamas apie sau priimtinus poelgius, labai tiksliai apskaičiuodamas savo veiksmus artimiausioms valandoms, eilinis zekas, net ir Gulago sūnus, nemoka nei mąstyti abstrakčiai, nei suvokti bendro pobūdžio reiškinių, nei netgi kalbėti apie ateitį. Jų gramatikoje būsimasis laikas vartojamas retai: net kalbant apie rytojaus dieną jis įgauna sąlygiškumo atspalvį, dar atsargiau kas nors sakoma apie jau prasidėjusios savaitės dienas ir niekuomet neišgirsi iš zeko frazės: „ateinantį pavasarį aš...“ Nes visi žino, kad dar reikia peržiemoti, o ir bet kurią dieną likimas gali nublokšti iš vienos salos į kitą. Iš tikrųjų: dieną pragyvenai – amžių pragyvenai!

Gulago sūnūs yra ir pagrindiniai zekų tradicijų ir vadinamųjų z e k ų į s a k y m ų skleidėjai. Įvairiose salose tų įsakymų priskaičiuojama nevienodai, nesutampa tiksliai jų formuluotės, ir būtų įdomu atskiru tyrinėjimu juos susisteminti. Tie įstatymai neturi nieko bendro su krikščionybe. (Zekai – ne tik ateistų tauta, bet ir apskritai jiems nėra nieko švento ir kiekvieną prakilnią substanciją jie visuomet skubinasi išjuokti ir pažeminti. Tai atsispindi ir jų kalboje.) Tačiau, kaip tikina Gulago sūnūs, gyvendamas pagal jų įsakymus, Archipelage neprapulsi.

Yra tokie įsakymai kaip: nestuksenk (kaip tai suprasti? matyt, kad nebūtų bereikalingo triukšmo); *nelaižyk dubenėlių*, tai yra po kitų, nes tuomet, jų supratimu, tavęs lauks greita ir staigi mirtis. *Nebūk šakalas*.

Įdomus įsakymas: *nekaišiok nosies į svetimą katiliuką!* Mes sakytume, kad tai – didžiulis čiabuvių mąstymo pasiekimas: juk tai negatyvios laisvės principas, tai lyg įkūnytas *my home is my castle* (mano namai yra mano tvirtovė) ir netgi daugiau, nes kalbama ne apie savo, o apie svetimą katiliuką (bet turimas galvoje savo). Žinodami čiabuvių sąlygas, turime čia „katiliuką“ suvokti plačiąja prasme: ne

tik kaip aprūkusį sulankstytą rakandą ir net ne kaip konkretų nepatrauklų srėbalą jame, bet ir kaip visus būdus valgiui prasimanyti, visus būdus kovoti dėl būvio ir netgi dar plačiau: kaip zeko *dvasią*. Žodžiu sakant, duok man gyventi kaip aš noriu ir pats gyvenk kaip nori – štai ką reiškia šis įsakymas. Stiprus, žiaurus Gulago sūnus šiuo įsakymu įsipareigoja nesigriebti jėgos ir prievartos iš tuščio smalsumo. (Bet sykiu ir atsižada bet kokių moralinių priedermių: nors tu čia ir nusprogtum, man vis tiek. Žiaurus įstatymas, ir vis dėlto gerokai humaniškesnis už blatnųjų – salų kanibalų – įstatymą: „dvėsk tu šiandien, o aš rytoj". Kanibalas blatnasis toli gražu ne abejingas kaimynui: jis pagreitins to kaimyno mirtį, kad atitolintų savąją, o kartais dėl smagumo ar iš smalsumo paspoksotų į ją.)

Galų gale yra jungtinis įsakymas: *netikėk, nebijok, neprašyk!* Tame įsakyme labai aiškiai, net skulptūriškai, įsikūnijęs bendras nacionalinis zeko charakteris.

Kaip galima valdyti (laisvėje) tautą, jeigu ji visa persiėmusi tokiu didžiu įsakymu?.. Baisu pagalvoti.

Šis įsakymas mus nukreipia ne gvildenti zekų gyvenimišką elgesį, o analizuoti jų psichologinę esmę.

Pirmas Gulago sūnaus bruožas, kurį iškart pastebime ir paskui vis aiškiau ir aiškiau matome: d v a s i n ė p u s i a u s v y r a, psichologinis pastovumas. Čia įdomus bendras filosofinis zeko požiūris į savo vietą visatoje. Skirtingai nuo anglo ir prancūzo, kurie visą amžių didžiuojasi gimę anglu ir prancūzu, zekas savo tautybe visai nesididžiuoja, atvirkščiai: jis ją laiko rūsčiu išmėginimu, bet tą išmėginimą nori pakelti oriai. Zekai netgi turi tokį nuostabų mitą: neva kažkur esama „Archipelago vartų" (palygink su antikiniais Heraklio stulpais), tai tų vartų lauko pusėje įeinantiesiems užrašyta; *„Nenusimink!"*, o vidaus pusėje išeinantiesiems: *„Per daug nesidžiauk!"*. Ir svarbiausia, priduria zekai, tuos užrašus mato tik protingieji, o kvailiai jų nemato. Dažnai tas mitas nusakomas paprasta gyvenimo taisykle: ateidamas neliūdėk, išeidamas nesidžiauk. Iš to ir reikia suprasti zeko požiūrį į Archipelago gyvenimą ir jį supančios erdvės gyvenimą. Tokia filosofija ir yra zeko psichologinio pastovumo šal-

tinis. Kad ir kokios rūsčios susiklostytų jo nenaudai aplinkybės, jis rauko antakius šiurkščiame, vėjų nugairintame veide ir sako: *giliau kaip į šachtą nenuleis*. Arba ramina kits kitą: būna ir blogiau! – ir iš tikrųjų, kenčiant badą, šaltį ir dvasios nuopuolį tasai įsitikinimas – *galėjo būti ir blogiau!* – aiškiai juos palaiko ir padrąsina.

Zekas visuomet tikisi paties blogiausio, jis taip ir gyvena nuolatos laukdamas likimo smūgių ir nelabojo žabangų. Atvirkščiai, bet kokį laikiną palengvėjimą jis suvokia kaip nesusipratimą, kaip klaidą. Nuolat laukiant nelaimės zeko širdis pasidaro atšiauri, bebaimė dėl savo likimo ir abejinga kitų likimams.

Zeko nukrypimai nuo pusiausvyros labai menki – tiek į gerąją, tiek į blogąją pusę, tiek į nevilties, tiek ir į džiaugsmo pusę.

Tai vykusiai yra nusakęs Tarasas Ševčenka (šiek tiek pabuvęs salose dar priešistorinėje epochoje): „Dabar aš beveik nei liūdžiu, nei džiaugiuosi. Užtat jaučiu dvasios ramybę, net darausi šaltakraujis lyg žuvis. Nejaugi nepaliaujamos negandos gali taip pakeisti žmogų?" (Laiškas Repninai.)

Kaip tik. Kaip tik gali. Nedrumsčiamas abejingumas zekui yra lyg apsauginis kiautas, padedantis atlaikyti daug metų žiauraus salų gyvenimo. Jeigu pirmaisiais metais Archipelage jis nepasiekia šios blausios, prigesusios būklės, paprastai numiršta. O pasiekęs – išlieka gyvas. Žodžiu sakant: nepadvėsi – tai apsikulsi.

Zeko atbukę visi jausmai, sudiržę nervai. Pasidaręs abejingas savo vargams ir net bausmėms, kuriomis jį novija padermės globėjai, ir beveik jau – visam savo gyvenimui, jis nebemoka atjausti ir kitų žmonių vargų. Jis net galvos nekrypteli į kieno nors skausmo klyksmą ar moters ašaras – tokia atšipusi jo reakcija. Dažnai zekai būna negailestingi žaliems naujokams, juokiasi iš jų nesėkmių ir bėdų, – bet nesmerkite jų už tai griežtai: jie taip elgiasi ne iš piktos valios, tiesiog atrofavosi jų gebėjimas užjausti, jie pastebi tik juokingąją įvykio pusę.

Labiausiai paplitusi jų pasaulėžiūra – fatalizmas. Jis tiesiog įsigėręs jiems į kraują. Tai lemia jų priverstinė padėtis, visiška nežinia, kas juos ištiks artimiausiu metu, ir praktinis bejėgiškumas paveikti įvykius. Fatalizmas zekui net būtinas, nes padeda įsitvirtinti

jo dvasiniam pastovumui. Gulago sūnus mano, jog užvis ramiausia bus – pasikliauti likimu. Ateitis – tai katė maiše, ir nieko nenutuokiant apie ją, neįsivaizduojant, kokie tau klius gyvenimo variantai, nereikia per daug atkakliai ko nors siekti arba per daug užsispyrus ko nors kratytis – ar perkeltų tave į kitą baraką, brigadą, kitą lagpunktą. Gal tai išeis į gera, gal į bloga, bet, šiaip ar taip, neturėsi ko sau priekaištauti: tegu tau bus ir blogiau, bet ne tu pats tą pasidarei. Ir taip tu išsaugai brangų jausmą – gyveni nieko nesigąsdindamas, nepuoli nerimauti ir blaškytis.

Kai toks miglotas likimas, keroja tarp zekų begalė p r i e t a r ų. Vienas iš jų glaudžiai susijęs su fatalizmu: jeigu pernelyg rūpinsiesi savo gerove arba net patogumais – garantuotai būsi *išpleškintas į etapą*[1].

Fatališkai jie žiūri ne tik į asmeninį likimą, bet ir į bendrą dalykų eigą. Jiems nieku gyvu negali ateiti į galvą, kad bendrą įvykių eigą galima būtų pakeisti. Jų toks supratimas, Archipelagas egzistuoja amžinai ir seniau jame buvo dar blogiau.

Tačiau, ko gero, pats įdomiausias psichologinis posūkis čia tas, jog zekai savo nedrumsčiamą abejingumą tokiomis skurdžiomis, vargingomis sąlygomis suvokia – kaip g y v e n i m o m e i l ė s pergalę. Vos tik negandų virtinė nors kiek suretės, likimo smūgiai nors kiek sušvelnės – ir jau zekas reiškia p a s i t e n k i n i m ą g y v e n i m u i ir didžiuojasi savo elgesiu. Galbūt skaitytojas šiuo paradoksaliu bruožu labiau patikės, jei mes pacituosime Čechovą. Jo apsakyme „Ištrėmime" keltininkas Semionas Gudročius išreiškia tą jausmą taip:

> „Aš... prisivariau lig tiek, kad galiu nuogas ant žemės miegoti ir žolę ėsti. Ir *duok Dieve kiekvienam taip gyventi.* – (Kursyvas mūsų. – *A. S.*) – Nieko man nereikia ir nieko aš nebijau, ir taip sau galvoju, kad turtingesnio ir laisvesnio žmogaus už mane nėra"[2].

---

[1] Gaisrai tiesiogine prasme zekų nejaudina, jie nebrangina savo būstų, net negelbsti degančių pastatų, būdami tikri, kad vietoj jų visuomet atsiras kiti. *Pleškinti* jie sako tik kalbėdami apie asmeninį likimą.

[2] Vertė Juozas Paukštelis. (*Vert. past.*)

Šie pritrenkiantys žodžiai taip ir skamba mums ausyse: mes girdėjome juos ne kartą iš Archipelago zekų lūpų (ir tik stebimės, iš kur juos galėjo paimti A. Čechovas?). Ir duok Dieve kiekvienam taip gyventi! – kaip jums šitai patinka?

Ligi šiol kalbėjome apie teigiamus tautos charakterio bruožus. Bet negalima nematyti ir jo neigiamų bruožų, kai kurių jaudinančių tautos silpnybių, tarytum išimtinių ir prieštaraujančių tam, kas aukščiau aptarta.

Kuo tvirtesnis, kuo griežtesnis šios lyg ir ateistinės tautos netikėjimas (pavyzdžiui, ji visiškai išjuokia Evangelijos tezę „neteisk, kad nebūtum teisiamas", jos manymu, teisiamumas nuo šito nepriklauso), tuo ūmesni ją ištinka beatodairiškos lengvatikystės priepuoliai. Galima taip aiškinti: tame siaurame akiratyje, kuris zekui gerai matomas, jis niekuo netiki. Tačiau nustojęs abstraktaus regėjimo, nustojęs istorinio intereso, jis primityviai naiviai patiki bet kuria miglota paskala, čionykščiais stebuklais.

Senas čiabuvių l e n g v a t i k y s t ė s pavyzdys – viltys, jų siejamos su Gorkio kelione į Solovkus. Bet nėra ko taip toli siekti. Gyvuoja Archipelage beveik nekintama ir beveik visuotinė religija: tikėjimas vadinamąja *Amnestija*. Sunku pasakyti, kas tai per dalykas. Tai ne moteriškosios dievybės vardas, kaip galėtų pamanyti skaitytojas. Tai nelyginant krikščioniškų tautų Paskutinio Teismo diena, kai apakins tokia skaisti šviesa, kad bemat ištirps Archipelago ledai ir net išsilydys pačios salos, o visus čiabuvius šiltos bangos nuneš į saulėtas šalis, kur jie tučtuojau susiras artimus, malonius žmones. Ko gero, tai šiek tiek transformuotas tikėjimas Dievo Karalyste žemėje. Tas tikėjimas, niekuomet nepatvirtintas jokio realaus stebuklo, vis dėlto labai gajus ir atkaklus. Kaip kitos tautos susieja svarbias savo apeigas su žiemos ir vasaros saulėgrįža, taip ir zekai mistiškai laukia (visuomet bergždžiai) lapkričio ir gegužės pirmųjų dienų. Pūstelės Archipelage pietų vėjas – tuoj kuždesys nuvilnija iš ausies į ausį:

„tikriausiai bus Amnestija! jau prasideda!" Įsišėlsta žvarbūs šiaurės vėjai – zekai kvapu šildosi stingstančius pirštus, trinasi ausis, trepsi ir kelia kits kitam ūpą: „Vadinasi, bus Amnestija. Kitaip sustipsim visi į ...! (Čia – neišverčiamas posakis.) Matyt, dabar bus".

Kiekvienos religijos žala seniai įrodyta – ir čia mes tą matom. Tikėjimas Amnestija labai ištižina čiabuvius, įstumia į jiems nebūdingą svajingumą, ir užeina tokie epidemijų protarpiai, kada zekams tiesiog iš rankų krinta privalomas skubus valdiškas darbas, – praktiškai veikia taip pat kaip priešingi niūrūs gandai apie „etapus". O kasdieninei statybai naudingiausia, kad zekai nepatirtų jokių jausmų nukrypimų.

Ir dar zekai turi tam tikrą nacionalinę silpnybę, kurią balažin kaip išlaiko tokioje savo gyvenimo sanklodoje, – tai s l a p t a s t e i s i n g u m o t r o š k i m a s.

Tą keistą jausmą pastebėjo ir Čechovas saloje, beje, visai nepriklausiusioje mūsų Archipelagui: „Katorgininkas, nors ir kaip jis būtų sugadintas ir neteisingas, užvis labiausiai mėgsta teisingumą, ir jeigu jo neturi žmonės, pastatyti aukščiau už jį, tai jis metai po metų persiima pagieža, baisiausiu netikėjimu".

Nors Čechovo pastebėti dalykai jokiu atžvilgiu nesusiję su mūsų aprašomu atveju, tačiau jie priboškia mus savo tiesa.

Zekams patekus į Archipelagą kiekviena čionykščio gyvenimo diena ir valanda yra ištisinė neteisybė, ir jie patys toje aplinkumoje daro vien neteisybes – tad, atrodytų, seniai metas jiems prie to priprasti ir neteisybę laikyti visuotine gyvenimo norma. Bet ne! Kiekviena neteisybė, patirta iš vyresniųjų padermės ir globėjų padermės, ir toliau juos žeidžia, ir žeidžia vis taip pat kaip ir pirmąją dieną. (O neteisybė, einanti iš apačios į viršų, kelia jiems audringą pritariamą juoką.) Ir savo tautosakoje jie kuria legendas jau net ne apie teisingumą, o – utriruodami tą jausmą – apie nepamatuotą kilniaširdiškumą. (Beje, šitaip Archipelage buvo sukurtas ir dešimtmečius laikėsi mitas apie kilniaširdiškumą, patirtą F. Kaplan, – neva ji nebuvusi sušaudyta, neva iki gyvos galvos sėdinti įvairiuose kalėjimuose, ir atsirado netgi nemaža liudytojų, kurie buvę su ja etapuo-

se arba kuriems ji duodavusi knygų iš Butyrkų bibliotekos[1]. Kažin kam prireikė čiabuviams šio absurdiško mito? Tik norint parodyti kraštutinį pernelyg didelio kilnumo atvejį, kuriuo jiems norisi tikėti. Tuomet jie gali mintyse prisitaikyti jį sau.)

Dar žinoma atvejų, kada zekas pamėgo Archipelage darbą (A. Bratčikovas: „didžiuojuosi tuo, ką padarė mano rankos") ar bent nesiliovė jo mėgęs (vokiečių kilmės zekai), bet tie atvejai tokie išimtiniai, kad neimsime jų laikyti visos tautos, tegu ir keistu, bruožu.

Tegu nepasirodys jau minėtojo čiabuvių bruožo – slapumo – priešingybė kitas bruožas: pomėgis p a s a k o t i a p i e p r a e i t į. Visoms kitoms tautoms tai senatvės įprotis, o pusamžiai žmonės kaip tik nemėgsta ir net vengia pasakoti apie praeitį (ypač moterys, ypač pildančios anketas, apskritai visos). O zekai šiuo atžvilgiu elgiasi kaip tikri seniai. (Kitu atžvilgiu – turėdami *auklėtojus*, atvirkščiai, elgiasi kaip tikri vaikai.) Žodžio iš jų neištrauksi apie šiandienines smulkias buities paslaptis (kur katiliuką pasišildyti, iš ko machorkos išsimainyti), o apie praeitį išsipasakos tau nieko neslėpdami, atlapaširdiškai: ir kaip gyveno iki Archipelago, ir su kuo gyveno, ir kaip čionai pakliuvo. (Valandų valandas jie klausosi, kas kaip „pakliuvo", ir jiems tos vienodos istorijos niekad neįgrysta. Ir kuo labiau atsitiktinis, paviršutiniškesnis, trumpesnis būna dviejų zekų susitikimas, – vieną naktį gretimai pagulėjo vadinamajame etapiniame kalėjime, – tuo plačiau ir smulkiau jie skuba kits kitam viską išsipasakoti apie save.)

Įdomu šitai palyginti su tuo, ką pastebėjo Dostojevskis. Jis pabrėžia, kad kiekvienas buvo išnešiojęs ir iškentėjęs širdyje savo patekimo į „Mirusiųjų namus" istoriją – ir apie tai jie niekad nekalbėdavo. Mums tai suprantama: juk į „Mirusiųjų namus" pakliūdavo už nusikaltimą ir prisiminti apie tai katorgininkams buvo sunku.

O į Archipelagą zekas pakliūva nepaaiškinamai atblokštas likimo arba piktai susiklosčius kerštingoms aplinkybėms, bet devyniais

[1] Neseniai Kremliaus komendantas draugas Malkovas oficialiai tuos gandus paneigė ir papasakojo, kaip jis sušaudė Kaplan tada iškart. O ir Demjanas Bednas tą sušaudymą matė. Tas faktas, kad ji nebuvo liudytoja 1922 metų eserų procese, galėjo zekus įtikinti! – kur tau, jie to proceso išvis neprisimena.

atvejais iš dešimties jis nesijaučia niekuo „nusikaltęs", ir todėl nėra Archipelage įdomesnių ir didesnę auditorijos užuojautą keliančių pasakojimų negu tie – „kaip aš pakliuvau".

Apstūs zekų pasakojimai apie praeitį, kuriais užpildomi visi vakarai jų barakuose, turi dar kitą tikslą ir kitą prasmę. Kiek permaininga zeko dabartis ir ateitis, tiek nepajudinama jo praeitis. To, kas praėjo, jau niekas negali iš zeko atimti, o ir kiekvienas praeities gyvenime buvo kažkuo daugiau negu dabar (nes neįmanoma nusmukti žemiau kaip zekui; net girtas valkata už Archipelago ribų vadinamas „draugu"). Todėl atsiminimuose zeko savimeilė atsiima tas aukštybes, iš kurių gyvenimas jį ištrenkė[1]. Atsiminimai dar būtinai padailinami, į juos įterpiama pramanytų (bet labai įtikimų) epizodų, – ir zekas pasakotojas (o ir klausytojai) jaučia, kaip jam grįžta gaivinantis tikėjimas savimi.

Yra ir kitas būdas sustiprinti tą tikėjimą savimi – nepabaigiami folkloriniai pasakojimai apie zekų tautos vikrumą ir dalingumą. Tai gerokai primityvūs pasakojimai, panašūs į Nikolajaus laikų kareivių legendas (kada kareivius imdavo dvidešimt penkeriems metams). Jums papasakos ir kaip vienas zekas nuėjęs pas viršininką malkų virtuvei skaldyti – viršininko duktė pati atbėgusi pas jį į malkinę. Ir kaip gudrus tvarkdarys įtaisęs po baraku landą po laštaku, einančiu per siuntinių kambario grindis. Siuntiniuose iš šalies dažnai esti degtinės, o Archipelage galioja sausas įstatymas ir ją pagal aktą privaloma čia pat išpilti ant žemės (beje, niekuomet neišpildavo), – taigi tvarkdarys surinkdavęs į katiliuką ir visuomet būdavęs girtas.

Apskritai zekai vertina ir mėgsta humorą – ir tai geriausiai liudija apie sveiką psichikos pagrindą tų čiabuvių, kurie įstengė nenumirti pirmaisiais metais. Jie vadovaujasi tuo, kad ašaromis neatsipirksi, o juoku neįsiskolinsi. Humoras – jų nuolatinis sąjunginkas, be kurio gyvenimas Archipelage tikriausiai būtų visiškai neįmanomas. Jie ir keiksmus vertina kaip tik pagal humorą: kuris

[1] O juk ir seno kurčio skardininko, ir dažytojo pameistrio savimeilė nė kiek ne mažesnė kaip išgarsėjusio sostinės režisieriaus, reikia tai turėti omenyje.

juokingesnis, tas jiems labiau ir patinka. Nors kruopelyte humoro, bet pagardinamas kiekvienas jų atsakymas į klausimą, kiekviena jų nuomonė apie aplinkinius. Paklausi zeką, kiek jis jau išbuvęs Archipelage, – jis nesakys jums „penketą metų", o:

– Jau penkias žiemas išsėdėjau.

(Savo buvimą Archipelage jie kažkodėl vadina *sėdėjimu*, nors sėdėti jiems tenka užvis mažiausiai.)

– Sunku? – paklausi.

Atsakys išsišiepdamas:

– Sunku tik pirmus dešimt metų.

Užjausi, kad gyventi jam tenka tokiame sunkiame klimate, – atsakys:

– Klimatas prastas, bet draugija gera.

Arba štai kalbasi apie kažką, iškeliavusį iš Archipelago:

– Davė trejetą, atsėdėjo penketą, paleido pirma laiko.

O kai pradėjo važiuoti į Archipelagą su ketvirčio amžiaus kelialapiais:

– Dabar dvidešimt penkeri metai gyvenimo garantuoti!

O apskritai apie Archipelagą jie samprotauja taip:

– Kas nebuvo – tas dar pabus, o kas buvo – tas jau neužmirš.

(Šičia nepamatuotas apibendrinimas: juk mes, skaitytojau, visai neketiname ten būti, argi ne?)

Kur tik kada tik čiabuviai išgirsta ką nors prašant ko *pridėti* (nors ir virinto vandens į puodelį), – tučtuojau visi choru surinka:

– Prokuroras *pridės*!

Apskritai ant prokurorų zekai kažkodėl amžinai įnirtę, tas nirtulys dažnai pratrūksta. Pavyzdžiui, Archipelage labai paplitęs toks neteisingas posakis:

– Prokuror – topor. (Prokuroras – kirvis.)

Be tikslaus rimo, nematome čia jokios prasmės. Mes su širdgėla turime tarti čia esant vieną tų atvejų, kai nutrūksta asociatyviniai ir priežastiniai ryšiai, kurie nusmukdo zekų mąstymą žemiau už vidutinį bendražmogišką lygį. Apie tai šiek tiek vėliau.

Štai dar keletas mielų nekaltų pajuokavimų:

– Miega miega, o pailsėt neturi kada.

– Vandens negeri – iš kur bus jėgų?

Apie nekenčiamą darbą į darbo dienos pabaigą (kai jau nusivarę ir laukia įsakymo stoti į koloną) būtinai pajuokaus:

– Et, vos tik įsismaginai dirbti, žiūrėk, jau diena baigiasi!

O rytą, užuot ėmęsi to darbo, slampinėja iš vienos vietos į kitą ir šneka:

– Greičiau tas vakaras ateitų, o rytoj (!) į darbą!

O štai kur mes regime jų l o g i n i o m ą s t y m o s p r a g a s. Žinomas čiabuvių posakis:

– Mes to miško nesodinom ir jo nekirsim.

Šitaip samprotaujant – miško pramonės ūkiai irgi miško nesodino, tačiau naikina jį kaip pašėlę! Taigi šičia – tipingas čiabuvių mąstymo vaikiškumas, savotiškas dadaizmas.

Arba va dar (nuo Baltosios-Baltijos jūrų kanalo laikų):

– Tegu meška dirba!

Na kaip, rimtai kalbant, galima įsivaizduoti mešką, kasančią didįjį kanalą? Klausimas apie meškos darbą buvo pakankamai nušviestas dar I. Krylovo. Jeigu būtų nors kiek realu įkinkyti mešką į tikslingą darbą – neabejokite, tai būtų padaryta socialistinėje valstybėje ir būtų ištisos meškų brigados ir meškų lagpunktai.

Teisybė, čiabuviai turi dar gretutinį posakį apie meškas, labai neteisingą, bet įsikerojusį:

– Viršininkas – meška.

Mes net negalim suprasti – iš kokios asociacijos galėjo rastis toks posakis? Nenorim pasiduoti tokiai prastai nuomonei apie čiabuvius, kad tuos du posakius gretintume ir iš to darytume kokias nors išvadas.

Pereidami prie klausimo apie zekų k a l b ą, atsiduriame keblioje padėtyje. Jau neminint to, kad kiekvienas naujai atrastos kalbos tyrimas visuomet yra atskira knyga ir specialus mokslo kursas, mūsų atveju dar esama specifinių sunkumų.

Vienas jų – aglomeratinis kalbos sujungimas su keiksmažodžiais, kuriuo mes jau rėmėmės. Šito atskirti niekas neįstengtų (kaip gali perskirti gyvą daiktą!)[1], bet ir dėti visko, kaip yra, į mokslo puslapius neleidžia mums rūpinimasis mūsų jaunimu.

Kitas sunkumas – būtinybė atriboti pačios zekų tautos kalbą nuo kanibalų (dar vadinamų blatnaisiais arba urkom), tarp jų paskliusių, genties kalbos. Kanibalų genties kalba yra visai atskira filologijos medžio šaka, neturinti nei panašių, nei gimininių. Šis objektas vertas atskiro tyrimo, kitaip nesuprantama kanibalų leksika mus tiktai supainiotų (kaip antai: ksiva – dokumentas, maročka – nosinė, ugol – lagaminas, lukovica – laikrodis, prochoriá – batai). Tačiau bėda ta, jog kai kurie kanibalų kalbos leksikos elementai, priešingai, pereina į zekų kalbą ir vaizdžiai ją praturtina:

svistet – nebūtus dalykus paistyti; temnit – apsimetinėti, ypač dirbant; raskidyvat černuchu – riesti, meluoti; kantovatsia – gyventi šia diena, simuliuoti; lukatsia – drabstytis; filonit – kaip kantovatsia; mantulit – plėšytis (dirbant); cvet – blatnieji, vagys; polucvet – pusblatniai; duchovoj – šildalas; kondej – baudos izoliatorius, lagerio karceris; šmon – krata; kostyl – davinys; fitil – klipata, nupiepėlis, gaišena; šestiorka – pastumdėlis, laikomas smulkioms paslaugoms; sosalovka – mirties lageris; otricalovka – zekai (daugiausia blatnieji), atsisakantys vykdyti lagerio administracijos reikalavimus; s pontom – tarytum, neva, apsimetinėjant; gumoznica – besibaigiančios lagerininkės pravardė; šalašovka – palapinė, būda; bacilly – riebalai, taukai; chiliat pod blatnovo – blatnauti; zablatnitsia – išblatnėti; ir kiti, ir kiti.

Apie daugelį šių žodžių nepasakysi, kad jie nėra taiklūs, vaizdingi, net visiems suprantami. Jų viršūnė – rėksmas *na cyrlach*! (pirštų galais, iš kailio neriantis). Rusų kalba jį galima nusakyti tik apytikriai.

[1] Tik neseniai kažkokia Stalevskaja iš Čeliabinsko srities Dolgoderevensko kaimo surado išeitį: „Kodėl kaliniai nekovojo dėl kalbos grynumo? Kodėl organizuotai nesikreipė į auklėtojus pagalbos?" Ši nuostabi idėja tiesiog mums į galvą nešovė, kai buvom Archipelage, būtume zekams ją pasiūlę.

Bėgti arba ką nors paduoti „na cyrlach" reiškia: ir pirštų galais, ir tekinom, ir iš kailio neriantis – ir viską kartu.

Mums tiesiog atrodo, kad ir dabartinei rusų kalbai šio posakio labai stinga! – ypač todėl, kad gyvenime su tokiu reiškiniu dažnai susiduriama.

Tačiau toks rūpinimasis – jau nereikalingas. Šių eilučių autorius, užbaigęs savo ilgą mokslinę kelionę po Archipelagą, labai jaudinosi, ar sugebės jis vėl dėstyti etnografijos institute – tai yra ne tik kadrų skyriaus prasme, bet: ar neatsiliko jis nuo dabartinės rusų kalbos ir ar gerai jį supras studentai. Ir ūmai suglumęs ir nudžiugęs jis išgirdo pirmakursį tariant tuos pačius posakius, prie kurių jo ausis priprato Archipelage ir kurių ligi šiol taip stigo rusų kalbai: s chodu – iškart; vsiu dorogu – visu keliu; po novoj – naujaip; raskuročit – atiminėti, išgrobstyti; zanačit – paslėpti; frajer – kiekvienas, nepriklausąs blatnųjų pasauliui; durak, i uši cholodnyje – kvailas ir nesigydai; ona s parniami šjotsia – ji su bernais duodasi, ir dar daug daug kitų!

Tai rodo, kad zekų kalboje slypi didžiulė energija, kuri padeda jai persmelkti mūsų šalį, pirmučiausia jaunimo kalbą. Tai teikia vilties, jog ateityje šis procesas dar suintensyvės ir visi aukščiau išvardytieji žodžiai taip pat įsilies į rusų kalbą, o gal ir taps jos puošmena.

Tačiau juo sunkesnė tyrėjo užduotis: atskirti, kur rusų kalba, kur zekų kalba!

Ir pagaliau sąžinė neleidžia mums aplenkti ketvirtojo sunkumo: pirminio, kažkokio ikiistorinio, pačios rusų kalbos poveikio zekų kalbai ir net kanibalų kalbai (dabar toks poveikis jau nebepasireiškia). Kaip kitaip paaiškinti, kad Dalio žodyne randame tokius salose vartojamų specifinių frazeologizmų analogus:

žit zakonom (Kostromos) – gyventi su žmona (Archipelage: gyventi su ja *teisėtai*);

vynačit (Ofeno) – iššvejoti iš kišenės (salose pakeistas priešdėlis *zanáčit*, ir reiškia: toliau slėpti);

podchodit – skursti, baigtis (palygink: *dochodit*).

Arba Dalio:

„šči – geri žmonės" – ir ištisa virtinė salų posakių: žmogus kaip šaltis (jei nestiprus), žmogus kaip ugnis ir t. t. Ir „pelių negaudo" (tinginiauja) – taip pat randam Dalio žodyne. O „suka" reiškė „šnipą" dar P. Jakubovičiaus laikais.

O dar puikus čiabuvių posakis *upiratsia rogami* – įsiręžus, prisispyrus (apie kiekvieną atkakliai dirbamą darbą ir apskritai apie kiekvieną atkaklumą, užsispyrimą); *sbit roga, sšibit roga* – nulaužti ragus; atgaivinama senovinė rusų ir slavų žodžio „ragai" reikšmė (pagyrūniškumas, pasipūtimas, puikybė), priešingai iš svetur atkeliavusiai, iš prancūzų kalbos išverstai reikšmei „prisiūti ragus" (kai žmona sulaužo ištikimybę vyrui), kuri paprastų žmonelių šnekoje visiškai neprigijo, o ir iš inteligentų kalbos būtų išnykusi, jei ne Puškino dvikova.

Visa ši virtinė sunkumų verčia mus šioje studijoje kol kas atidėti kalbos analizę.

Pabaigai šiek tiek apie save. Kai šių eilučių autorius ėmė kalinius klausinėti, iš pradžių jie jo vengė: manė, kad jis renka žinias kūmui (dvasiškai jiems artimas globėjas, kuriam jie vis dėlto, kaip ir kiekvienam globėjui, nedėkingi ir neteisingi). Įsitikinę, kad yra ne taip, ir dar kaskart jo vaišinami machorka (brangių markių jie nerūko), jie pasidarė tyrėjui labai atviraširdžiai, atskleisdami nesugadintą savo sielą. Jie net labai mielai ėmė tyrėją vadinti vienur Krapu Pomidorovičium, kitur Fanu Fanyčium. Pažymėtina, kad Archipelage tėvavardžiai išvis nevartojami, ir todėl toks pagarbus kreipinys turi humoristinį atspalvį. Kartu tai parodo, jog jų intelektui šio darbo prasmė nesuvokiama.

O autorius viliasi, kad šis tyrimas bus nusisekęs, hipotezė galutinai įrodyta; XX amžiaus viduryje surasta visiškai nauja, niekam nežinoma nacija, etniškai apimanti daug milijonų žmonių.

Dvidešimtas skyrius

ŠUNIŠKA TARNYBA

Skyrius taip pavadintas ne tyčiomis, norint piktai užgauti, bet mes privalome laikytis lagerio tradicijos. Kai pagalvoji, tai juk jie patys tokią dalią pasirinko: jų tarnyba – tokia pat kaip apsauginių šunų ir susijusi ji su šunimis. Yra net specialūs tarnybos su šunimis nuostatai, ir ištisos karininkų komisijos seka paskiro šuns *darbą*, išugdo jam *gerą piktumą*. Vieno šuniuko išlaikymas per metus atsieina liaudžiai 11 tūkstančių ikichruščiovinių rublių (vilkšunius šeria maistingiau negu kalinius)[1], o kiekvieno karininko išlaikymas – juk ne mažiau?

Ir dar – per visą šią knygą susiduriame su keblumu: kaip išvis juos vadinti? „Valdžia, viršininkai" – pernelyg bendras žodis, vartojamas ir laisvėje, visame šalies gyvenime, o ir nuzulintas jau labai. „Šeimininkai" – irgi. „Lagerio tvarkytojai"? – aplinkinis žodžių junginys, parodantis mūsų bejėgiškumą. Vadinti juos tiesiai „šunimis", pagal lagerio įprotį? – lyg ir grubu, kaip keiksmažodis. Visiškai atitiktų kalbos dvasią žodis „lagerščiki", *lagerščikai*, – jis lygiai taip skiriasi nuo žodžio „lagerniki" kaip „tiuremščikas" nuo „tiuremniko" (tiuremnik – kalinys, tiuremščik – kalėjimo sargas, prižiūrėtojas) ir turi tiksliai apibrėžtą reikšmę: tie, kurie lageriams vadovauja ir juos valdo. Taip išsirūpinę griežtų skaitytojų atleidimą už naują žodį (jis visai ne naujas, jeigu kalboje jam paliktas tuščias langelis), mes jį kartkartėmis pavartosim.

Tad štai apie ką šis skyrius: apie lagerio viršininkus (kartu ir apie kalėjimo viršininkus). Galima būtų pradėti nuo generolų, ir būtų puiku, – bet mes neturime medžiagos. Neįmanoma mums, kirminams ir vergams, sužinoti apie juos ir pamatyti jų gyvenimą iš arti.

---

[1] Viskas apie šunis – iš I. M. Mettero apysakos „Muratas" (Novyj mirp, 1960, Nr. 6).

O kai matydavom, akis mums apžilpindavo aukso spindesys ir nieko negalėdavom įžiūrėti.

Taigi nieko nežinom apie kits kitą pakeitusius Gulago viršininkus – tuos Archipelago carus. Jeigu jau tik pasitaiko Bermano fotografija ar Apeterio žodelis – mes juos tuoj pasičiumpam. Žinom apie „Garanino sušaudymus" – o apie patį Garaniną nieko nežinom. Tik žinom, kad jam buvo per maža vien parašus dėlioti; eidamas per lagerį, jis ir pats nesibodėdavo iš mauzerio pokštelėti, kieno fizionomija jam nepatikdavo. Rašom apie Kašketiną – o Kašketino niekad nesam matę (ir ačiū Dievui). Apie Frenkelį šiokios tokios medžiagos susikaupė, o apie Abraamą Zaveniaginą – ne. Numirusio jo su Ježovo ir Berijos kompanija nelaidojo, juo mėgaujasi laikraštininkai: „legendinis Norilsko statytojas!" Ar tik ne jis pats akmenis mūrijo? Tikriau sakant, legendinis galvažudys. Turint galvoje, kad iš viršaus jį mėgo Berija, o iš apačios labai gerai apie jį atsiliepdavo emvedistas Zinovjevas, reikia manyti, kad gero žvėries būta. Kitaip jam Norilsko nebūtų pastatę.

Laimė, apie Antonovą, Jeniseisko lagerio viršininką, mums parašė inžinierius Pobožis[1]. Tą vaizdelį visiems patartume perskaityti: lichterių iškrovimas Tazo upėje. Tundros glūdumoje, kur dar nenutiestas kelias (ir kažin ar bus nutiestas?), tempia Egipto skruzdėlės garvežius per sniegą, o viršuje ant kalvos stovi Antonovas, žvalgosi ir duoda terminą iškrauti. Jis oru atskrido, oru tuoj išskris, palyda apie jį tūpčioja, kas prieš jį Napoleonas, o asmeninis virėjas čia pat ant sudedamojo staliuko, kur aplinkui poliarinis įšalas, patiekia jam šviežius pomidorus ir agurkus. Ir su niekuo, šunsnukis, nesidalija, viską sukemša sau į vėdarą.

Šiame skyriuje savo apžvalgą pradėsim nuo pulkininko ir žemesnių. Šnektelėsim šiek tiek apie karininkus, tada pereisim prie seržantų, perleisim akimis šaulių apsaugą – ir iš mūsų bus gana. Kas pastebėjo daugiau – tegu daugiau parašo. Tuo pasireiškia mūsų ribotumas: kada sėdi kalėjime ar lageryje, kalėjimo viršininkų charakteris domina tave tik tiek, kiek padeda išvengti pavojų ir pasinaudoti jų

[1] A. Pobožij, *Miortvaja doroga*: Iz zapisi inženera-izyskatelia, Novyj mir, 1964, Nr. 8.

silpnybėmis. Kitais atžvilgiais jie visiškai tau nerūpi, jie tavo dėmesio neverti. Kenti tu pats, kenčia aplink tave nekaltai pasodintieji, ir prieš tą kančių tumulą, kuriam apimti neužtenka tavo išskėstų rankų, – kas tau tie bukagalviai, einantys šunų tarnybą? smulkūs jų interesai? žemi jų polinkiai? jų tarnybinės sėkmės ir nesėkmės?

O dabar po laiko susigriebi, kad per mažai į juos įsistebėjai.

Jau neklausdami apie gabumus, – ar gali eiti į kalėjimo, lagerio prižiūrėtojus žmogus, tinkamas nors kokiai naudingai veiklai? – pagalvokim: ar gali apskritai lagerio viršininkas būti geras žmogus? Kokią moralinės atrankos sistemą jam pateikia gyvenimas? Pirmoji atranka – imant į MVD kariuomenę, į MVD mokyklas ar kursus. Kiekvienas žmogus, kuriam dvasinis auklėjimas paliko nors kokią žymę, kuris turi nors kiek doros ir sąžinės, skiria gerą nuo blogo, – instinktyviai, visokiais būdais kratysis, kad tik nepatektų į tą niūrų legioną. Bet, tarkim, atsikratyti nepavyko. Prasideda antroji atranka: per apmokymą ir pirmąją tarnybą pati valdžia nusižiūri ir atmeta visus tuos, kurie vietoj valios ir tvirtumo (žiaurumo ir bešir diškumo) parodys ištižimą (gerumą). Ir paskui ilgametė trečioji atranka: visi, kurie neįsivaizdavo, kur ir ko eina, dabar susigaudė ir pasibaisėjo. Būti nuolatiniu prievartos įrankiu, nuolatiniu blogio dalyviu! – juk ne kiekvienam patinka ir ne iškart. Juk trypi kitų likimus, o širdyje kažkas įsitempia, plyšta – ir daugiau taip gyventi nebegali! Nors ir labai pavėlavę, bet žmonės vis tiek mėgina ištrūkti, sakosi pasiligoję, išsirūpina pažymas, išeina kur mažesnis uždarbis, nusiplėšia antpečius – kad tik išeitų, išeitų, išeitų!

O kiti, vadinasi, įsitraukė? O kiti, vadinasi, priprato, ir jau jų likimas atrodo jiems normalus. Ir jau, žinoma, naudingas. Ir net garbingas. Kai kuriems nė įsitraukti nereikėjo: jie iš pat pradžių tokie buvo.

Tos atrankos dėka galima padaryti išvadą, kad bešir džių ir žiauriųjų procentas tarp lagerio viršininkų gerokai didesnis negu tarp laisvųjų žmonių. Ir kuo ilgiau, kuo beatodairiškiau ir uoliau žmogus tarnauja Organuose, tuo tvirčiau gali pasakyti, kad jis – piktadarys.

Mes neužmirštam pakilių Dzeržinskio žodžių: „Kas iš jūsų sužiaurėjo, kieno širdis negali atjausti ir palengvinti kalinių vargų – iš-

eikite iš šitos įstaigos!" Tačiau mes niekaip negalim jų susieti su tikrove. Kam jie buvo pasakyti? Ir nejaugi rimtai? – jeigu čia pat buvo ginamas Kosyrevas (pirmoji dalis, aštuntas skyrius)? Ir kas jų klausė? Nei „teroras kaip įtikinėjimo priemonė", nei suėmimai pagal požymį „įtartinas", nei įkaitų sušaudymai, nei ankstyvieji konclageriai 15 metų iki Hitlerio – neleidžia mums pajusti tų jautrių širdžių, tų riterių. Ir jeigu kas per tuos metus išėjo iš Organų pats, tai kaip tik tie, kam Dzeržinskis siūlė pasilikti, – kas negalėjo sužiaurėti. O kas sužiaurėjo ar buvo žiaurus – tas kaip tik ir pasiliko. (O gal kitais kartais Dzeržinskis davė patarimą ir visai kitokį, tik citatos neturim.)

Kaip prilimpa paplitę posakiai, prie kurių mes greit priprantam negalvodami ir nepasitikrindami! *Senas čekistas!* – kas negirdėjo šių žodžių, tariamų tęsiamai, tuo parodant ypatingą pagarbą. Jeigu norima atskirti lagerio viršininką nuo neįgudusių, dirglių, rėksmingų, bet neturinčių buldogiško nirtulio, sakoma: „O viršininkas ten se-enas čekistas!" (Na, pavyzdžiui, kaip tas majoras, kuris sudegino Klempnerio geležinių pančių sonatą.) Patys čekistai ir paleido tą žodelį, o mes negalvodami jį kartojam. „Senas čekistas" – juk tai mažų mažiausiai reiškia: ir Jagodai buvo geras, ir Ježovui, ir Berijai, visiems mokėjo įtikti.

Bet neleiskim sau išskysti ir kalbėti apie „čekistus apskritai". Apie pačius čekistus, apie čekistus operatyvininkus ir tardytojus skyrius jau buvo. O lagerio viršininkai tik mėgsta vadinti save čekistais, tik trokšta to vardo arba iš tų pareigų atėjo čionai pailsėti, nes čia netąsomi jiems nervai ir nešlyja sveikata. Čionykštis jų darbas nereikalauja nei tų įgūdžių, nei to energingo pikto spaudimo kaip ten. ČK-GB reikia būti žvitriam ir pataikyti tiesiai į akį, MVD užtenka būti bukam ir skaldyti makaules.

Nors ir apgailestaudami, nesiimsim aiškinti, kodėl lozungas „lagerio darbuotojų personalą išauklėti darbininkais ir komunistais"[1], sėkmingai įgyvendintas, neįdiegė Archipelage tos Dzeržinskio

[1] O buvo jų RSFSR jau 1923 m. spalio 1 d. – 12 tūkstančių, 1925 m. sausio 1 d. – 15 tūkstančių (CGAOR, f. 393, ap. 39, b. 48, l. 4, 13; ap. 53, b. 141, l. 4).

sakytosios jautrios meilės žmogui. Nuo pačių ankstyvųjų revoliucinių metų kursuose prie Centrinio baudžiamojo skyriaus ir gubernijų baudžiamųjų skyrių buvo rengiamas kalėjimams ir lageriams jaunesnysis administracijos personalas (tai yra vidaus apsauga) „neatitraukiant nuo gamybos" (tai yra jau tarnaujant kalėjimuose ir lageriuose). Iki 1925 metų liko tik 6% carinio prižiūrėtojų personalo. O jau vidurinis lagerio vadovybės personalas ir anksčiau buvo visiškai sovietinis. Jie toliau mokėsi: pirma Švietimo liaudies komisariato teisės fakultetuose (taip, Švietimo liaudies komisariato! ir ne beteisiškumo, o – teisės!), nuo 1931 metų jie virto šio komisariato Teisės institutų pataisos darbų skyriais Maskvoje, Leningrade, Kazanėje, Saratove ir Irkutske. Jie išleisdavo 70% darbininkų ir 70% komunistų! Nuo 1928 metų Liaudies komisarų tarybos ir niekuomet neprieštaraujančio CIK'o nutarimu dar buvo išplėsti ir tų darbininkais ir komunistais išauklėtų kalėjimų viršininkų režimo įgaliojimai[1], – ir žiūrėk tu man, meilės žmogui taip ir neatsirado! Nuo jų nukentėjo daug daugiau milijonų žmonių negu nuo fašistų, – ir juk ne belaisvių, ne nukariautųjų, o – savo tėvynainių, savo gimtinėje!

Kas galėtų mums šitai paaiškinti?

Jeigu panašus gyvenimo kelias ir panaši padėtis, tai ar panašus ir charakteris? Apskritai – ne. Turtingos dvasios ir išlavėjusio proto žmonių – ne, jų savi sprendimai, savos ypatybės, ir būna labai netikėtos. Bet lagerio valdininkų, perėjusių griežtą negatyvinę atranką – dorovinę ir protinę, – jų charakteriai stulbinamai panašūs, ir tikriausiai mes lengvai galime pastebėti jų pagrindinius *bendrus* bruožus.

P a s i p ū t i m a s. Jis gyvena atskiroje saloje, menkai tepriklausomas nuo tolimos išorinės valdžios, ir šitoje saloje jis, žinoma, pirmutinis: jam vergiškai paklusnūs visi zekai, o ir laisvieji. Jo antpečiuose – pati didžiausia žvaigždutė. Jo valdžia neribota ir neklystanti: kiekvienas skundėjas visuomet pasirodys neteisus (bus užgniaužtas).

[1] *Ot tiurem...*, p. 421.

tas). Jo namas – saloje didžiausias. Transporto priemonė – geriausia. Jo patikėtiniai žemesnieji lagerio valdininkai – irgi nemenkai iškilę. O kadangi visas ankstesnis gyvenimas neįdiegė jiems nė kruopelės kritiškumo, tai jiems ir neįmanoma įsivaizduoti savęs kitaip kaip išskirtinės rasės – apsigimusių valdovų. Iš to, kad niekas neįstengia pasipriešinti, jie daro išvadą, jog be galo išmintingai valdo, jog tai – jų talentas („organizacinis"). Kiekviena diena ir kiekvienas įprastinis atvejis leidžia jiems akivaizdžiai įsitikinti savo pranašumu: prieš juos atsistoja, įsitempia, jiems lenkiasi, jų pašaukti ne prieina, o pribėga, jų įsakyti ne nueina, o nulekia. Ir jeigu jis (Bamlagas, Dukelskis) išeina prie vartų pažiūrėti, kaip vilkšunių varoma eina murzinų jo juodadarbių kolona, tai tikras plantatorius – baltu it sniegas vasariniu kostiumu. Ir jeigu jie (Unžlagas) sumanė nujoti pažiūrėti į bulvių dirvą, kur pluša moterys juodais drabužiais, suklimpusios ligi šakumo purvyne, ir stengiasi kasti bulves (beje, išvežti jų nesuspės ir pavasarį apkas trąšoms), – tai jie elegantiški raiteliai, nublizgintais auliniais batais ir nepriekaištingais vilnoniais mundurais, prajoja pro besimurdančias verges kaip tikri Olimpo dievai.

Iš pasitenkinimo savimi būtinai kyla b u k a p r o t i š k u m a s. Gyvas sudievintas ir taip viską žino, jam nereikia skaityti, mokytis, ir niekas negali pasakyti jam nieko, dėl ko vertėtų susimąstyti. Tarp Sachalino valdininkų Čechovas sutiko protingų, veiklių, su polinkiais į mokslą, daug tyrusių vietovę ir buitį, rašiusių geografijos ir etnografijos veikalus, – bet visame Archipelage net juokais neįmanoma įsivaizduoti vieno tokio lagerio viršininko! Ir jeigu Kudlatas nusprendė, jog vykdyti valstybines normas 100% dar nereiškia jokių šimto procentų, o pakaitai turi būti įvykdyta jo iš lubų paimta užduotis, kitaip visi bus pasodinti su baudos daviniu, – peršnekėti jo neįmanoma. Įvykdę 100%, visi gauna baudos davinį. Kudlato kabinete – kalnai Lenino tomų. Jis išsišaukia V. Vlasovą ir pamoko: „Štai čia Leninas rašo, kaip reikia elgtis su parazitais". (Parazitais jis laiko kalinius, įvykdžiusius tik 100%, o proletariatu – save. Jiems tai galvoje susiderina: čia mano dvaras, o aš proletaras.)

Senieji dvarininkai buvo išauklėti kitaip: daugelis mokęsi Peterburguose, o kiti ir Getingenuose. Iš jų, žiūrėk, išėjo Aksakovai, Radiščevai, Turgenevai. O iš mūsų emvedistų nieko neišėjo ir neišeis. Svarbiausia – dvarininkai arba patys valdė savo dvarus, arba nors kiek apie savo ūkį nutuokė. O puikybės pilni MVD karininkai, apipilti visokeriopomis valdžios malonėmis, niekaip negali prisiimti dar ir ūkinio vadovavimo. Jie tam tingūs ir bukagalviai. Savo dykinėjimą jie aptraukia griežtumo ir slaptumo šydu. Ir taip išeina, kad valstybė (anaiptol ne visuomet valdyta iš pačių viršūnių, istorija tai supras: labai dažnai kaip tik vidurinis tarpsluoksnis savo ramybės inercija lėmė valstybės ne-išsivystymą) priversta greta visos jų auksinių antpečių hierarchijos pastatyti antrą tokią pat hierarchiją iš trestų ir kombinatų. (Bet tai nieko nestebino: kas mūsų šalyje nedubliuojama, pradedant nuo pačios sovietų valdžios?)

Neribota valdžia. Tironija. Šiuo atžvilgiu lagerio viršininkai visiškai prilygsta blogiausiems XVIII ir XIX amžių dvarponiams. Begalė beprasmių potvarkių, kurių vienintelis tikslas – parodyti valdžią. Kuo tolyn į Sibirą ir į Šiaurę – tuo labyn, bet štai ir Chimkuose, prie pat Maskvos (dabar jau – Maskvoje), majoras Volkovas gegužės pirmąją pastebi, kad zekai nelinksmi. Įsako: „Tučtuojau visiems linksmintis! Ką pamatysiu nusiminusį – į karcerį!" O kad pralinksmintų inžinierius, pasiunčia jiems blatnųjų mergų, atliekančių trečią bausmę, dainuoti nešvankių čiastuškų. Sakys, kad tai – ne tironija, o politinė priemonė, gerai. Į tą patį lagerį atvežė naują etapą. Vienas naujokas, Ivanovskis, prisistato kaip Didžiojo teatro šokėjas. „Ką? Artistas? – niršta Volkovas. – Į lagerio karcerį dvidešimčiai parų! Drožk pats ir pasisakyk ŠIZ'o viršininkui!" Po kurio laiko paskambina: „Artistas sėdi?" – „Sėdi". – „Pats atėjo?" – „Pats". – „Na, išleisk jį! Skiriu jį komendanto padėjėju". (Tas pats Volkovas, jau rašėme, liepė plikai nukirpti moterį už tai, kad jos plaukai gražūs.)

Neįtiko OLP'o viršininkui chirurgas Fusteris, ispanas. „Pasiųsti jį į akmenų karjerą!" Pasiuntė. Bet veikiai suserga pats viršininkas, ir reikia operuoti. Yra daugiau chirurgų, galima nuvažiuoti ir į cen-

trinę ligoninę, bet ne, jis pasitiki tiktai Fusteriu! Sugrąžinti Fusterį iš karjero! Mane operuosi! (Bet numirė ant operacinės stalo.)

O vienam viršininkui – bent radinys: zekas inžinierius geologas Kozakas, pasirodo, dramatinis tenoras, iki revoliucijos mokęsis Peterburge pas italą Repettą. Ir lagerio viršininkas apsižiūri, kad ir pats besąs balsingas. 1941–1942 metai, kažkur vyksta karas, bet viršininkas gerai apsaugotas rezervuotės ir ima dainavimo pamokas iš savo baudžiauninko. O tas geibsta, menksta, siuntinėja paklausimus apie savo žmoną, ir jo žmona O. Kozak iš tremties ieško vyro per Gulagą. Paieškos sueina į viršininko rankas, ir jis galėtų suvesti vyrą su žmona, bet šito nedaro. Kodėl? Jis „ramina" Kozaką, kad jo žmona... ištremta, bet gyvena sočiai (ji pedagogė, dirba grūdų paruošų kontoros valytoja, vėliau kolchoze). Ir – tebeima muzikos pamokas. Kai 1943 metais Kozakas jau visiškai mirtimi vaduojasi, viršininkas pasigaili jo, padeda surašyti aktą ir paleidžia numirti pas žmoną. (Tai dar ne piktas viršininkas?)

Visiems lagerio viršininkams būdingas t ė v o n i j o s j a u s m a s. Jie laiko savo lagerį ne valstybės sistemos dalimi, o tėvonija, atiduota absoliučiai jų valdžiai, kol jie eis tas pareigas. Iš čia – ir visas savavaliavimas su gyvybėmis, su asmenybėmis, iš čia ir pagyrūniškumas prieš kits kitą. Vieno Kengiro lagpunkto viršininkas: „O man profesorius pirtyje tarnauja!" Bet kito lagpunkto viršininkas, kapitonas Stadnikovas, kirste nukerta: „O man – akademikas tvarkdariu tarnauja, parašas nešioja!"

Godumas, g o b š u m a s. Šis lagerio viršininkų bruožas – visų universaliausias. Ne kiekvienas yra bukagalvis, ne kiekvienas yra tironas – bet pasipelnyti iš nemokamo zekų darbo ir valstybės turto stengiasi kiekvienas, ar jis pagrindinis šios vietos viršininkas, ar antraeilis. Ne tik aš pats nesu matęs, bet ir niekas iš mano draugų negalėjo atsiminti nesavanaudžio lagerio viršininko, ir niekas iš man rašančių buvusių zekų irgi tokio nepažinojo.

Jų godulio kuo daugiau susiglemžti nepasotina jokia apsti teisėtai gaunama nauda nei privalumai. Nei didžiulis atlyginimas

(su dvigubais ir trigubais priedais „už Šiaurės sąlygas", „už atstumą", „už pavojingumą"). Nei premijos (numatytos vadovaujantiesiems lagerio darbuotojams 1933 metų Pataisos darbų kodekso 79-ojo straipsnio – to paties kodekso, kuris nekliudė įvesti kaliniams 12 valandų darbo dieną ir nepalikti sekmadienių). Nei be galo naudingas stažo skaičiavimas. (Šiaurėje, kur išsidėsčiusi pusė Archipelago, metai darbo užskaitomi kaip dveji, o „kariškiams" pensijai tereikia 20 metų. Taigi, baigęs mokyklą 22 metų, MVD karininkas gali išeiti į pensiją ir išvažiuot gyventi į Sočį 32 metų!)

Ne! Kiekvienas turtingas ar skurdus šaltinis, kuriuo gali atplūsti nemokamos paslaugos arba produktai, arba daiktai visada kiekvieno lagerio viršininko griebte griebiamas, stverte stveriamas. Dar Solovkuose viršininkai ėmė prisiskirti sau iš kalinių – virėjas, skalbėjas, arklininkus, medkirčius. Nuo to laiko šis naudingas įprotis niekada nenutrūko (ir iš viršaus niekada nebuvo draudžiamas), ir lagerio ponai pasiimdavo sau ne tik gyvulių šėrikes, daržininkus ar dėstytojus vaikams mokyti. Ir tais metais, kai garsiausiai buvo išskalambyta lygybė ir socializmas, pavyzdžiui, 1933-aisiais, Bamlage kiekvienas laisvai samdomasis už nedidelį mokestį į lagerio kasą galėjo gauti sau tarnus iš kalinių. Kniaž Pogoste tetulė Mania Utkina liuobė lagerio viršininko karvę – ir būdavo už tai atlyginama stikline pieno per dieną. Ir pagal Gulago papročius tai buvo dosnu. (O pagal Gulago papročius dar tikriau – kad karvė būtų ne viršininko, o „pagerinti ligonių mitybai", bet pienas eitų viršininkui.)

Ne stiklinėmis, o kibirais ir maišais, kas tiktai galėjo suvalgyti ar išgerti nusukdamas nuo kalinių davinio – būtinai tą darė! Sugrįžkite, skaitytojau, prie Lipajaus laiško devintame skyriuje, to tikriausiai buvusio sandėlininko klyksmo. Juk ne bado, ne vargo, ne skurdo verčiami Kuraginas, Poisujšapka ir Ignatčenka tempė maišus ir statines iš sandėlio, o tiesiog: kodėl gi nepasipelnyti iš bežadžių, beglobių, nuo bado mirštančių vergų? Juo labiau per karą, kada visi aplinkui glemžia? O jeigu taip negyvensi, iš tavęs kiti juoksis! (Jau nepabrėžiu specialiai to, kaip išdavikiškai jie elgiasi su pridurkais,

įkliuvusiais dėl pastebėto trūkumo.) Mena ir kolymiečiai: kas tik galėjo tempti iš bendro kalinių katilo – lagerio viršininkas, režimo viršininkas, kultūros ir auklėjimo skyriaus viršininkas, laisvai samdomi tarnautojai, budintys prižiūrėtojai – būtinai tempė. O vachtininkai – saldintą arbatą nešėsi į vachtą. Nors šaukštelį cukraus, bet iš kalinio nuglemžtą praryti! Nuo mirštančiojo burnos atitrauktas – juk saldesnis...

O kas dėdavosi, kai jiems į rankas pakliūdavo „amerikiečių dovanos" (JAV gyventojų rinkliava sovietinei liaudžiai)! Kaip pasakoja T. Sgovijus, 1943 metais Ust Neroje lagerio viršininkas pulkininkas Nagornas, politinio skyriaus viršininkas Goloulinas, Indigirkos valdybos viršininkas Bykovas ir Geologijos valdybos viršininkas Rakovskis drauge su žmonomis patys atplėšinėjo visas siuntinių dėžes, atsirinkinėjo sau ir pešėsi. Kas nuo jų atlikdavo, ko jie patys nepasiimdavo, paskui išdalydavo kaip premijas laisvųjų susirinkime. Dar iki 1948 metų viršininkų tvarkdariai pardavinėjo juodojoje rinkoje amerikiečių dovanų likučius.

KVČ viršininkų geriau neprisiminti – juokai vieni. Vis tempia, bet gyvus niekus (daugiau jiems neleidžiama). Išsišauks KVČ viršininkas sandėlininką ir duoda jam ryšulį – suplyšusias vatines kelnes, suvyniotas į „Pravdą", – imk, girdi, o man naujas atneši. Iš Kalugos užkardos KVČ viršininkas 1945–1946 metais kasdien išsinešdavo už zonos ryšulėlį malkų, zekų jam parūpintą statyboje. (Paskui dar važiuodavo per Maskvą autobusu – milinė ir ryšulėlis malkų, irgi gyvenimas nesaldus...)

Lagerio šeimininkams negana, kad lagerio meistrai juos pačius ir jų šeimas apauna ir aprengia (net maskaradinis kostiumas „taikos balandis" storulei OLP'o viršininko žmonai siuvamas lagerio ūkyje). Jiems negana, kad ten dirba jiems baldus ir bet kokius namų apyvokos reikmenis. Jiems negana, kad ten lieja jiems ir šratus (brakonieriauti gretimame draustinyje). Jiems negana, kad jų kiaulės penisi iš lagerio virtuvės. Negana! Nuo senųjų dvarininkų jie tuo ir skiriasi, kad jų valdžia – ne iki gyvos galvos ir nepaveldima. Todėl

dvarininkams nereikėjo vogti patiems iš savęs, o lagerių viršininkų galva pramušta, kaip iš savo pačių ūkio ką nors pavogti.

Pateikiu nedaug pavyzdžių, kad neužgriozdinčiau teksto. Iš mūsų lagerio prie Kalugos užkardos paniurėlis kuprys Nevežinas niekada neišeidavo tuščiomis, taip ir kūbrindavo nutįsusia karininko miline ir nešdavosi arba kibiriuką su pokostu, arba stiklo, arba glaisto, ir visuomet tokiais kiekiais, kurie tūkstančius kartų prašoka vienos šeimos poreikius. O pilvotas kapitonas, 15-ojo OLP'o Kotelničiaus krantinėje viršininkas, kas savaitė atvažiuodavo į lagerį automobiliu pokosto ir glaisto (pokario Maskvoje tai buvo auksas). Ir visa tai jiems pavogdavo iš gamybos zonos ir pernešdavo į lagerio zoną tie patys zekai, kurie būdavo gavę po 10 metų už šiaudų kūlį arba vinių ryšelį! Bet mes, susovietėję rusai, seniai *pasitaisę* ir savo tėvynėje apsipratę, ir mums iš to tik juokas. O kaip turėjo jaustis karo belaisviai vokiečiai Rostovo lageryje! – viršininkas siųsdavo juos naktimis vaginėti jam statybinių medžiagų: jis ir kiti viršininkai statydinosi namus. Ką galėjo pamanyti suvargę vokiečiai – juk tas pats viršininkas už pavogtą katiliuką bulvių perduodavo juos tribunolui ir ten įpliekdavo jiems po 10 ir po 25 metus? Vokiečiai sugalvojo: eidavo pas vertėją T. Sergijenko ir paduodavo jai pateisinamąjį dokumentą: pareiškimą, kad tokią ir tokią dieną eina vogti varu varomi. (O statė jie geležinkelio pastatus, ir dėl nuolatinių cemento vagysčių tie buvo pradedami kone ant smėlio.)

Užeikite dabar Ekibastuze į šachtos valdybos viršininko D. Matvejevo namus (tatai – sumažinus Gulagą iki šachtos valdybos, o seniau, nuo 1952 metų, jis buvo Ekibastuzo lagerio viršininkas). Jo namai grūste prigrūsti paveikslų, drožinių ir kitokių daiktų, padirbtų dovanai čiabuvių.

G a š l u m a s. Ne kiekvieno, žinoma, tai priklauso nuo fiziologijos, bet lagerio viršininko padėtis ir apskritai jo teisės leisdavo plačiai pasireikšti haremo polinkiams. Burepolomo lagpunkto viršininkas Grinbergas kiekvieną naujai atvykusią apveidžią jauną moterį tučtuojau pareikalaudavo atvesti jam. (Ir ką kita ji galėjo rinktis, jei ne mirtį?) Kočemaso lagerio viršininkas Podlesnas buvo pamėgęs

naktines gaudynes moterų barakuose (kaip matėme ir Chovrine). Jis pats nutraukdavo nuo moterų antklodes, neva ieškodamas pasislėpusių vyrų. Turėdamas gražuolę žmoną, jis dar turėjo tris meilužes zekes. (Kartą, vieną jų nušovęs iš pavydo, ir pats nusišovė.) Filimonovas, vadovavęs viso Dmitlago kultūros ir auklėjimo darbui, buvo atleistas „už buitinį pakrikimą" ir išsiųstas pasitaisyti (toms pačioms pareigoms) į Bamlagą. Čia ir toliau baisiai girtuokliavo, paleistuvavo ir savo sugulovę buitininkę padarė... kultūros ir auklėjimo skyriaus viršininke. (Jo sūnus susidėjo su banditais ir veikiai pats įkliuvo už banditizmą.)

Piktumas, žiaurumas. Nebuvo nei realių, nei moralinių varžtų, kurie pažabotų šias savybes. Neribota valdžia ribotų žmonių rankose visuomet skatina žiaurumą.

Kaip padūkusi plantatorė dumdavo raita tarp savo vergių sužvėrėjusi Tatjana Merkulova (Unžlago 13-asis miško kirtimo moterų OLP'as). Majoras Gromovas, anot Pronmano, slankiodavo kaip ligonis tą dieną, kai nepasodindavo kelių žmonių į BUR'ą. Kapitonas Medvedevas (Ustvymlago 3-iasis lagpunktas) po keletą valandų kasdien pats išstovėdavo sargybos bokštelyje ir surašinėdavo vyrus, įeinančius į moterų baraką, kad paskui juos pasodintų. Jam patiko, kad izoliatorius visuomet būtų pilnas. Jeigu izoliatorių kameros nebūdavo prigrūstos, jis nejusdavo gyvenimo pilnatvės. Vakarais mėgo išrikiuoti zekus ir rėžti jiems pamokslus, kaip antai: „Jūsų dainelė sudainuota! Į laisvę niekad jūs negrįšit, nė nesitikėkit !" Tame pačiame Ustvymlage lagpunkto viršininkas Minakovas (buvęs Krasnodaro kalėjimo viršininko pavaduotojas, atsėdėjęs dvejus metus už piktnaudžiavimą valdžia tenai ir jau sugrįžęs į partiją) pats nutempdavo „simuliantus" už kojų nuo gultų; tarp tų pasitaikė vagišių, įniko priešintis, lentomis vėsčioti; tada jis liepė visame barake išimti rėmus (25° šaltyje) ir pro tarpus šlėkti vidun kibirais vandenį.

Jie visi žinojo (ir čiabuviai žinojo): *čia telegrafo laidai pasibaigia!* Iškerojo plantatoriams ir pyktis su iškrypimais, tai, kas vadinasi sadizmas. Prieš Burepolomo specskyriaus viršininką Šulmaną išrikiuotas

naujas etapas. Jis žino, kad šis etapas visas dabar eis į bendruosius darbus. Vis dėlto neatima sau malonumo paklausti: „Inžinierių yra? Pakelkit rankas!" Pakyla kokia dešimtis rankų virš veidų, kuriuose blyksteli viltis. „Ak šit kaip! O gal ir akademikų yra? Tuojau atneš *pieštukus*!" Ir atneša... laužtuvus. Vilniaus kolonijos viršininkas leitenantas Karevas regi tarp naujokų jaunesnįjį leitenantą Belskį (tas dar auliniais batais, nušiurusia karininko uniforma). Visai neseniai tas žmogus buvo toks pat sovietų karininkas kaip ir Karevas, nešiojo tokius pat antpečius su viena juostele. Ką gi, ar pajunta Karevas užuojautą, matydamas tą nušiurusią uniformą? Ar išlieka bent jau abejingas? Ne – jam pašoka noras kaip tik aną pažeminti! Ir jis paliepia pristatyti Belskį (būtinai nepakeitus uniformos lagerio drabužiais) vežioti į daržus mėšlo. Į tos kolonijos pirtį atvažiavo atsakingi Lietuvos saugumo darbuotojai, sugulė ant plautų ir vanoti save privertė ne paprastus kalinius, o būtinai Penkiasdešimt Aštuntąjį.

Tik įsižiūrėkite į jų veidus, juk jie ir šiandien vaikščioja tarp mūsų, gali atsidurti drauge su mumis traukinyje (žinoma, ne prastesniame kaip kupėjinis), lėktuve. Jų antsiuvuose vainikas, nežinia ką vainikuojantis vainikas, o antpečiai, teisybė, nebe žydri (gėdijasi), bet juostelė žydra ar net raudona, ar avietinė. Jų veiduose sustingęs nusėdęs žiaurumas ir visuomet rūškanas nepasitenkinimas. Atrodytų, jų gyvenime viskas gerai, o štai veidas nepatenkintas. Ar jie mano, kad vis dar kažką geriausia pražiopso? Ar kad Dievas tikrai nubaus gudreivą už visus juodus darbus? Vologdos, Archangelsko, Uralo traukiniuose, kupė vagonuose, šių *kariškių* ypač gausu. Už langų šmėžuoja aptriušę lagerių sargybos bokšteliai. „Jūsų *ūkis*?" – klausia kaimynas. Kariškis linkčioja patenkintas, net išdidus: „Mūsų". – „Tenai ir važiuojate?" – „Taip". – „Žmona irgi dirba?" – „Devyniasdešimt gauna. O aš pustrečio šimto (majoras). Du vaikai. Nepasišakosi". Va šitas, net miestiškų manierų, labai malonus pašnekovas traukinyje. Sumirgėjo kolchozo laukai, jis aiškina: „Žemės ūkyje reikalai gerokai pasistūmėjo. Jie dabar *sėja, ką nori*". (Socializmas! O kai iš urvo pirmąkart išlindo užsėti miško degimų – argi ne „ką norėjo" sėjo?..)

1962 metais pirmąkart važiavau traukiniu per Sibirą laisvas. Ir pasitaikyk tu man! – kupė besėdįs jaunas emvedistas, ką tik iš Tavdos mokyklos, paskirtas Irkutsko UITL'o žinybon. Apsimečiau jam simpatizuojančiu kvaileliu, ir jis papasakojo man, kaip stažavo šiuolaikiniuose lageriuose ir kokie tie kaliniai akiplėšos, beširdžiai ir nepataisomi. Jo veide dar nebuvo sustingęs tas amžinas žiaurumas, tačiau jis man parodė iškilmingą Tavdos trečiosios laidos nuotrauką, kur buvo ne tik berniukai, bet ir seni lagerio vilkai, papildomai apmokyti (dresūros, sekimo, lagerių teorijos ir marksizmo-leninizmo), jau labiau dėl pensijos negu dėl tarnybos, – ir aš, nors vėtytas ir mėtytas, aiktelėjau. Sielos juoduma atsispindi veiduose! Kaip moka juos atrinkti iš žmonių visumos!

Achtmos (Estija) karo belaisvių lageryje buvo toks atsitikimas: medicinos seselė rusė susimylėjo su karo belaisviu vokiečiu, juos susekė. Ją ne šiaip išmetė iš savo taurios aplinkos – o ne! Tai moteriai, nešiojusiai sovietinio karininko antpečius, sukalė šalia vachtos už zonos lentinę būdą (triūso nepagailėjo) su mažyčiu langeliu. Toje būdoje išlaikė moterį savaitę, ir kiekvienas laisvasis, einantis „į darbą" ir „iš darbo", apmėtydavo būdą akmenimis, rėkdavo: „vokiečių k...!" ir spjaudavo.

Va šitaip jie ir atrenkami.

Padėsime išsaugoti istorijai pavardes Kolymos lagerių budelių, kurių valdžia ir išradingas žiaurumas neturėjo ribų (ketvirtojo dešimtmečio pabaiga): Pavlovas, Višneveckis, Gagkajevas, Žukovas, Komarovas, M. Kudriašiovas, Logovinenka, Merinovas, Nikišovas, Reznikovas, Titovas, Vasilijus „Durovojus". Paminėsime ir Svetličną, garsųjį kankintoją iš Norilsko, jo sąskaitoje daug kalinių gyvybių.

Jau kas nors be mūsų papasakos apie tokius monstrus kaip Čečevas (pažemintas iš tarnybos Pabaltijo MVD į Steplago viršininkus); Tarasiukas (Usollago viršininkas); Koroticynas ir Didorenka iš Kargopollago; apie žvėrišką Barabanovą (Pečiorlago viršininkas nuo karo pabaigos); apie Smirnovą (Pečželdorlago režimo viršininkas); majorą Čepigą (Vorkutlago režimo viršininkas). Vien šiems garsiems vardams surašyti reikėtų dešimčių puslapių. Mano vieno

plunksna jų visų neaprėps. O ir valdžia po senovei jų rankose. Nepaskyrė dar man kontoros šiai medžiagai kaupti ir per sąjunginį radiją nepasiūlė kreiptis jos prašant.

O aš dar apie Mamulovą, ir bus gana. Tai vis tas pats Chovrino Mamulovas, kurio brolis buvo Berijos sekretoriato viršininkas. Kai mūsiškiai išvadavo pusę Vokietijos, daugelis aukšto rango emvedistų siūbtelėjo tenai, ir Mamulovas kartu. Iš ten jis suskato siuntinėti ešelonus su užplombuotais vagonais – į savąją Chovrino stotį. Vagonus atvarydavo į lagerio zoną, kad nematytų laisvieji geležinkelininkai (neva „brangūs įrengimai" gamyklai), – o jau savi zekai iškraudavo, jų nesivaržė. Čia buvo priversta krūvos visko, ką paskubomis nugriebė apduję plėšikai: iš lubų išplėšti sietynai, muziejiniai ir įprastiniai baldai, servizai, kaip pakliuvo suvynioti į suglamžytas staltieses, ir virtuvės rakandai, balinės ir kasdieninės suknelės, moteriški ir vyriški baltiniai, spalvoti frakai, cilindrai ir net lazdos! Viskas dabar buvo stropiai rūšiuojama ir kas sveika – išvežiojama po butus, išdalinama pažįstamiems. Parsivežė Mamulovas iš Vokietijos ir ištisą parką trofėjinių mašinų, net dvylikos metų sūnui (kaip tik mažamečio amžius!) padovanojo „opelkadetą". Mėnesių mėnesius lagerių siuvyklos ir batų taisyklos buvo užverstos atvežtinių prisivogtų daiktų persiuvimu. Juk Mamulovas turėjo Maskvoje ne vieną butą ir ne vieną moterį, kurią reikėjo aprūpinti! Bet mėgstamiausias jo butas buvo užmiestyje, prie lagerio. Čionai kartais atvažiuodavo ir pats Lavrentijus Pavlovičius. Atveždavo iš Maskvos tikrą čigonų chorą ir net įleisdavo į tas orgijas du zekus – gitaristą Fetisovą ir šokėją Malininą (iš Raudonosios armijos dainų ir šokių ansamblio), prigrasinę jiems: jei kur nors žodį leptelėsit – supūdysiu! Mamulovas šit koks buvo: grįžo iš žūklės, vilko valtį per kažkokio dėdulės daržą ir išmindžiojo. Dėdulė lyg ir paniurzgėjo. Kaipgi jam atsiteisti? Ogi kumščiais jį taip prikūlė, kad tas tik gargė žemėn nosį įbedęs. Už savo gera dar kailį peria...[1]

[1] Kai 1953 metais žlugo Berija, išlėkė ir Mamulovas, bet neilgam, nes vis dėlto priklausė vadovaujantiems kadrams. Jis išplaukė ir tapo vienu iš Maskvos statybos valdybos viršininkų. Paskui dar kartą jam svilo padai dėl butų machinacijų. Bet ir vėl išsisuko. Juk jau ir gera pensija laukia.

Bet jaučiu, kad mano pasakojimas darosi monotoniškas. Regis, aš imu kartotis? Gal mes jau kažkur apie tai skaitėme, skaitėme, skaitėme?..

Girdžiu man prieštaraujant! Man prieštaraujant! Taip, pasitaikė atskirų faktų... Bet daugiausia Berijos laikais... O kodėl jūs nepateikiate šviesių pavyzdžių? Aprašykite ir geruosius! Parodykite mums mūsų tikrus tėvus...

Tai jau ne, kas matė, tegu tas ir parodo. O aš – nemačiau. Jau apgalvojęs nusprendžiau, kad lagerio viršininkas *negali būti geras* – tuomet jis arba sprandą nusisuks, arba bus išspirtas lauk. Na, tarkim sau: štai lagerio viršininkas sumanė daryti gera ir šunišką savo lagerio režimą pakeisti žmonišku, – tai argi jam duos? argi leis? argi pakęs? Lygiai kaip virdulį išneštum ant sniego ir lauktum, kada jis įkais.

Galiu sutikti: „geri" tai tie, kurie niekaip negali ištrūkti, kurie dar neišėjo, bet išeis. Pavyzdžiui, iš Maskvos avalynės fabriko direktoriaus M. Gerasimovo atėmė partijos bilietą, o iš partijos neišmetė (darydavo ir šitaip). O kol kas jį – kur? Pasiuntė lagerio viršininku (Ust Vymė). Tai, sako, jis labai sunkiai pakėlęs tą tarnybą, kaliniams buvęs negriežtas. Po penkių mėnesių ištrūkęs ir išvažiavęs. Galima patikėti: tuos penkis mėnesius jis buvo geras. Štai, girdi, Ortau buvo (1944) lagpunkto viršininkas Smeško, jis nieko blogo nedarė, – tai ir jis veržėsi ištrūkti. USVITL'e skyriaus viršininkas buvęs lakūnas Morozovas (1946) gerai elgėsi su kaliniais – užtat valdžia su juo blogai elgėsi. Arba va kapitonas Siverkinas, sako, Nyroblage buvęs geras. Tai ką? Jį išsiuntė į Parmą, baudos komandiruotėn. Ir turėjo du užsiėmimus – gėrė baltakę ir klausėsi Vakarų radijo, jo laidos tose vietose menkai tebuvo trukdomos (1952). Štai ir mano vagono kaimynas, Tavdos absolventas, irgi dar turi gerų polinkių: mato – koridoriuje stovi vaikinas be bilieto, para ant kojų. Sako: „Susispauskim, priimkim? Tegu nusnūsta". Bet tegul metelius patarnaus viršininku – ir jau kitaip pasielgs, nueis pas palydovę: „Išveskite tą be bilieto!" Argi ne taip?

Na, atvirai pasakysiu, pažinojau aš vieną labai gerą emvedistą, beje, ne lagerio, o kalėjimo viršininką – papulkininkį Cukanovą.

Vienu metu jis trumpai buvo Marfos speckalėjimo viršininku. Ne aš vienas, visi tenykščiai zekai pripažins: blogo iš jo niekas nepatyrė, gera patyrė visi. Kai tik galėdavo pakreipti instrukciją kalinių labui, jis būtinai pakreipdavo. Kur tik galėdavo padaryti nuolaidą – būtinai padarydavo. Ir ką gi? Pervedė mūsų speckalėjimą į griežtesniųjų kategoriją – ir jis buvo pašalintas. Jis buvo nebejaunas, tarnavęs MVD ilgai. Nežinau – kaip. Mįslė.

Štai dar Arnoldas Rappoportas mane tikina, girdi, inžinierius pulkininkas Michailas Malcevas, armijos pionierius, nuo 1943 iki 1947 metų Vorkutlago (ir statybos, ir paties lagerio) viršininkas, buvęs geras. Čekistams matant paduodavęs ranką kaliniams inžinieriams ir vadindavęs juos vardu tėvavardžiu. Čekistų profesionalų nepakentęs, ignoruodavęs politinio skyriaus viršininką pulkininką Kuchtikovą. Kai jam suteikė gebisto – trečiojo rango generalinio komisaro – vardą, jis atsisakęs (argi gali šitaip būti?): aš inžinierius. Ir pasiekė savo: tapo paprastu generolu. Jam viršininkaujant, tvirtina Rappoportas, nebuvę sudaryta Vorkutoje nė vienos lagerio *bylos* (o juk buvo karo metai, pats laikas „bylas" sudarinėti), jo žmona buvo Vorkutos miesto prokurorė ir paralyžiavusi lagerio operų veiklą. Tai labai svarbus liudijimas, jei tik A. Rappoportas nejučiom neperdeda, veikiamas savo tuometinės privilegijuotos inžinieriaus padėties. Man kažkodėl sunku patikėti: tai kodėl tada Malcevo neišjojo? juk jis turėjo visiems trukdyti! Tikėkimės, jog kada nors kas nors išaiškins visą teisybę. (Vadovaudamas pionierių divizijai prie Stalingrado, Malcevas galėjo išsišaukti pulko vadą prieš rikiuotę ir pats paleisti jam kulką į kaktą. Į Vorkutą jis ir pakliuvo užsitraukęs nemalonę, bet ne už tai, o už kažką kita.)

Šiuo ir kitais panašiais atvejais atmintis ir asmeniniai antsluoksniai kartais prisiminimus iškraipo. Kai šnekama apie *geruosius*, norisi paklausti: geri – kam? ar visiems?

Ir buvusieji frontininkai – anaiptol ne pati geriausia senųjų emvedistų pamaina. Čiulpeniovas liudija, kad pasidarydavo ne geriau, o blogiau, kai seną lagerio vilką pakeisdavo (karo pabaigoje) sužeis-

tas frontininkas, toks kaip pulko komisaras Jegorovas. Ničnieko nenutuokdami apie lagerio gyvenimą, jie švaistėsi lengvapėdiškais paviršutiniškais potvarkiais ir eidavo už zonos ūžti su bobomis, o lagerį atiduodavo niekšų pridurkų valiai.

Tačiau tie, kurie ypačiai šaukia apie „gerus čekistus" lageriuose, o tai – lojalieji ortodoksai, – „gerumą" supranta ne taip, kaip jį suprantame mes: „gerieji" jiems ne tie, kurie mėgintų sukurti bendras žmoniškas sąlygas visiems, nukrypdami nuo žvėriškų Gulago instrukcijų. Ne, „geraisiais" jie laiko tuos lagerio viršininkus, kurie uoliai vykdė visas šuniškas instrukcijas, draskė ir pjudė visus kalinius, bet pataikavo buvusiems komunistams. (Koks lojaliųjų požiūrio platumas! Amžinai jie – bendražmogiškosios kultūros paveldėtojai!)

Tokių „gerųjų", žinoma, buvo, ir nemažai. Štai kad ir Kudlatas su Lenino tomais – argi ne šitoks? Apie tokį pasakoja Djakovas, tai bent kilnumas: lagerio viršininkas, būdamas komandiruotėje Maskvoj, aplankė savo kalinio ortodokso šeimą, o kai sugrįžo – ir vėl ėmėsi visų šuniškų priedermių. Ir generolas Gorbatovas „gerąjį" kolymietį pamini: „Mus įprato laikyti kažkokiais išgamom, bet tai neteisybė. Ir mums malonu pranešti kaliniui džiugią žinią". O kuo tas „gerasis" Kolymos šuva susirūpinęs – kad Gorbatovas nepapasakotų „aukščiau" apie savavaliavimą jo lageryje. Dėl to ir visas malonus pašnekesys. O pabaigoje: „Būkite atsargus, nešnekėkite ko nereikia". (Ir vėl Gorbatovas nieko nesuprato...)

Antai ir Levkovič rašo „Izvestijose" (1964, rugsėjo 6), kaip sakoma, *ugningą*, o mums atrodo – užsakytą straipsnį: esą pažinojusi ji lageriuose keletą gerų, protingų, griežtų, liūdnų, pavargusių ir t. t. čekistų, toks komendantas Kapustinas Džambule stengęsis ištremtas komunistų žmonas įtaisyti į darbą – ir dėl to buvęs priverstas nusišauti. Čia jau grynos sapalionės, pasakos... Komendantas privalo įdarbinti tremtinius, net prievarta. Ir jeigu jis iš tikrųjų nusišovė – tai arba apsivogęs, arba su bobom susipainiojęs.

A, štai dar kas „geras"! – mūsiškis Ekibastuzo papulkininkis Matvejevas. Stalino laikais aštrius dantis šiepė ir kaleno, o numirė Tėvelis, Berija nuvirto nuo sosto – ir pasidarė Matvejevas didžiausias liberalas, čiabuvių tėvas! Na, kol vėjas iš kitur papūs. (Bet patyliukais mokė brigadininką Aleksandrovą ir tais metais: „Kas jūsų neklauso – vožkit per snukį, jums nieko nebus, prižadu!")

Ne, mums tokie „gerieji" – buvę nebuvę! Tokie „gerieji" nieko neverti. Mums jie tuomet pasidaro geri, kai patys lagerin sėda.

Ir sėsdavo kai kurie. Tik teisdavo juos – ne už *tai*.

* * *

Lagerio prižiūrėtojai laikomi MVD jaunesniąja komanda. Tai Gulago unteriai. Tokia pat jų ir užduotis – griebti ir nepaleisti. Jie stovi tuose pačiuose Gulago laiptuose, tik ant žemesnės pakopos. Todėl teisių jie turi mažiau, o savo nagus jiems reikia prikišti dažniau. Beje, jie šito ir nešykšti, ir jeigu reikia ką kruvinai sumušti baudos izoliatoriuje ar prižiūrėtojo kambaryje, tai trise drąsiai plumpina vieną, nors ir negyvai. Metai po metų jie savo tarnyboje rembėja, ir nepamatysi jų veiduose nė šešėlio gailesčio mirkstantiems, šąlantiems, alkstantiems, nuilstantiems ir mirštantiems kaliniams. Kaliniai prieš juos tokie pat beteisiai ir bejėgiai kaip ir prieš aukštus viršininkus, taip pat juos galima engti – ir jaustis dideliu žmogumi. Ir išgiežti pyktį, parodyti žiaurumą – šito jiems niekas nekliudo. O kai muši nebaudžiamas, tai pradėjęs nebenori mesti. Savivalė išdirgina, ir pats jautiesi toks nuožmus, kad ir savęs bijaisi. Savo karininkus prižiūrėtojai mielai pamėgdžioja ir elgsena, ir charakterio bruožais – tik jie neturi tų žibančių antpečių, ir milinės murkšlinos, ir visur dyžia pėstute, ir pasiimti tarnais kalinių jiems neleidžiama, patys kapstosi po daržus, patys liuobia ir gyvulius. Na, žinoma, *parsitempti* zeką į savo namus pusdieniui, kad pakapotų malkų, grindis išmazgotų – nieko baisaus, tik nereikia per daug įsidrąsinti. Atitraukti nuo darbo – negalima, vadinasi, reikia atitraukti nuo poilsio. (Tabaterovas – Bereznikai, 1930 – vos tik prigulė po dvylikos valandų naktinės pamainos, prižiūrėtojas jį pažadino ir pasiuntė į savo namus dirbti. O pamėgink neiti!..) Prižiūrėtojai tėvonijos neturi, lageris jiems vis dėlto – ne tėvonija, o tarnyba, todėl jų viešpatavimas neturi nei tos puikybės, nei to užmojo. Yra jiems kliūčių ir vogti. Šičia – neteisybė: valdžia ir

taip piniguose maudosi, tad jai galima daug imti, o prižiūrėtojai nepalyginti mažiau pinigingi, tad ir imti jiems leidžiama mažiau. Jau iš sandėlio netempsi maišais, tik krepšiais, ir tai nedideliais. Tarytum dabar matau didžiasnukį, linaplaukį seržantą Kiseliovą: užėjo į buhalteriją (1945) ir įsakinėja: „neišrašyti nė gramo riebalų zekų virtuvei! tik laisviesiems!" (riebalų stigo). Tiek tų ir privalumų – riebalų norma... Pasisiūdinti ką nors lagerio siuvykloje – reikia viršininko leidimo, o ir eilės laukti. Gamyboje tai galima priversti zeką kokį mažmožį padaryti – sulituoti, suvirinti, nukalti, ištekinti. O didesnį daiktą už taburetę ne visuomet ir išneši. Tas vagysčių apribojimas prižiūrėtojus skaudžiai užgauna, o jų žmonas dar labiau, ir susitvenkia daug tulžies prieš valdžią, o dėl to gyvenimas dar atrodo labai neteisingas, ir atsiranda prižiūrėtojo krūtinėje stygos ne stygos, bet tokios kiaurymės, tuštymės, kur ataidi žmogiška aimana. Ir žemesnieji prižiūrėtojai kai kada su zekais užjaučiamai pasišneka. Ne taip jau dažnai, bet ir ne visai retai. Šiaip ar taip, tarp prižiūrėtojų – kalėjimo ir lagerio – gali sutikti ir žmonių, kiekvienas kalinys yra sutikęs savo kelyje ne vieną. O tarp karininkų – beveik neįmanoma.

Čia, tiesą sakant, bendras dėsnis apie socialinės padėties ir žmoniškumo atvirkštinę priklausomybę.

Tikrieji prižiūrėtojai – tai tie, kurie tarnauja lageriuose nuo 15 iki 25 metų. Tie, kurie atsikliuvę tuose prakeiktuose atokiuose užkampiuose, iš ten jau nebeišsikapsto. Statutą ir režimą jie sykį įsikala į galvą – ir nebereikia jiems nieko daugiau per visą amželį nei skaityti, nei žinoti, tiktai klausyk radiją, Maskvos pirmąją programą. Jų korpusas ir sudaro mums – buką ir neišraiškų, nenumaldomą, jokios minties nesujaudinamą Gulago veidą.

Tiktai karo metais prižiūrėtojų sudėtis susijaukė ir susidrumstė. Karinė vadovybė subruzdusi nepaisė nepriekaištingos jų tarnybos ir kai kuriuos nugrūdo į frontą, o jų vietose čia atsidūrė armijos dalinių kareiviai, išėję iš ligoninės, – bet iš tų dar atrinkdavo kvailesnius ir žiauresnius. Arba pakliūdavo seniai: iškart mobilizuoti

iš namų ir pasiųsti čionai. Ir va tarp šitų, žilaūsių, pasitaikydavo labai geraširdžių, be išankstinio nusistatymo žmonių – šnekėdavo maloniai, kratydavo bet kaip, nieko neatimdavo ir dar juokaudavo. Niekuomet jie nerašydavo skundų nei raportų, kad pasodintų į karcerį. Tačiau po karo jie veikiai demobilizavosi ir tokių nebeliko.

Neįprasti buvo tarp prižiūrėtojų ir tokie (irgi karo metais) kaip studentas „Seninas", apie jį jau esu rašęs, ir dar vienas prižiūrėtojas žydas mūsų lageryje prie Kalugos užkardos – senyvas, atrodė visai kaip civilis, labai ramus, nepriekabus, niekam jis nekenkė. Jis elgėsi taip negriežtai, kad sykį išdrįsau jo paklausti: „Sakykite, kokia buvo jūsų specialybė civiliniame gyvenime?" Jis neįsižeidė, pasižiūrėjo į mane ramiomis akimis ir tyliai atsakė: „Komersantas". Prieš mūsiškį lagerį karo metais jis tarnavo Podolsko lageryje, kur, pasak jo, kiekvieną karo dieną mirdavo nuo išsekimo po 13–14 žmonių (tai jau 20 tūkstančių mirčių), NKVD „daliniuose" jis, matyt, pralaukė karą, o dabar, po karo, jam reikėjo parodyti sumanumo ir neįstrigti čia visam laikui.

O štai seniūnas Tkačas, Ekibastuzo lagerio pabaisa ir režimo viršininko padėjėjas, lyg iš akies trauktas prižiūrėtojas, tarytum nuo vystyklų čia tarnavęs, tarytum ir gimęs kartu su Gulagu. Toks visuomet sustingęs grėsmingas veidas po juodu kuodu. Baisu buvo atsidurti gretimai arba susitikti su juo lagerio takelyje: jis nepraeidavo pro šalį nepadaręs žmogui pikto – negrąžinęs atgal, neprivertęs dirbti, neatėmęs, neįbauginęs, nenubaudęs, nesuėmęs. Net po vakarinio patikrinimo, kai barakai būdavo užrakinami, bet vasarą grotuoti langai likdavo atdari, Tkačas negirdomis atsėlindavo po langais, nusiklausydavo, paskui dirstelėdavo, – visas kambarys bruzdėdavo, – o jis už lango lyg juodas nakties paukštis pro grotas paskelbdavo bausmę: už tai, kad nemiega, už tai, kad šnekasi, už tai, kad naudojasi tuo, kas draudžiama.

Ir staiga – pradingo Tkačas amžinai. Ir pasklido po lagerį gandas (patikrinti jo negalėjom, bet tokie atkaklūs gandai daugiausia pasitvirtindavo), kad jis demaskuotas kaip fašistinis budelis oku-

puotoje teritorijoje, suimtas ir gavęs *dvidešimt penkerius*. Tai buvo 1952 metais.

Tačiau kaip galėjo atsitikti, kad fašistinis budelis (juo buvęs ne ilgiau kaip trejus metus) septynerius metus po karo buvo geriausias MVD kadras?

* * *

„Konvojus šauna neįspėjęs!" Šiame užkeikime – visas specialusis konvojaus statutas, jo valdžia mums už įstatymo ribų.

Sakydami „konvojus", mes vartojame kasdienišką Archipelago žodį: dar sakydavo (ITL'e net dažniau) – Vochra arba tiesiog „ochra". Moksliškai jie vadinosi MVD sukarinta šaulių apsauga, ir „konvojus" buvo tiktai viena galimų Vochros tarnybų greta kitų: „sargyboje", „zonoje", „kordone" ir „divizione".

Konvojaus tarnyba, kai karo ir nėra, – lyg fronte. Konvojui nebaisu jokių nagrinėjimų ir aiškintis jam neprireiks. Kiekvienas, kuris šovė, teisus. Kiekvienas, kuris nušautas, kaltas, kad norėjo bėgti arba peržengė liniją.

Štai dvi žmogžudystės Ortau lapgunkte (o padauginkite iš lagpunktų skaičiaus). Šaulys varė konvojaus saugomą grupę, nuo konvojaus atleistas kalinys priėjo prie savo merginos, einančios toje grupėje, ėmė žingsniuoti šalia. „Atsitrauk!" – „O tau gaila?" Šūvis. Negyvas. Teismo komedija, šaulys išteisinamas: įžeistas atliekant tarnybines pareigas.

Prie kito šaulio, vachtoje, pribėgo zekas, nešinas atsiskaitymo lapeliu (rytoj išeis laisvėn), paprašė: „Leisk, aš į skalbyklą (už zonos) sulakstysiu, kaipmat!" – „Negalima". – „Tai juk rytoj aš būsiu laisvas, kvaily!" Nušovė. Ir jo net neteisė.

O darbo įkarštyje kaip lengva kaliniui nepastebėti tų įrantų medžiuose, kurios ir yra įsivaizduojamas punktyras, miško kordonas vietoj spygliuotos vielos. Va Solovjovas (buvęs armijos leitenantas) nuvertė eglę ir traukdamasis atbulas apgeni jos šakas. Jis mato vien savo paguldytą medį. O konvojininkas, „Tonšajaus vilkas",

prisimerkęs tik ir laukia, jis nesuriks zekui – „pasisaugok!" Jis laukia – ir štai Solovjovas nepastebėjęs peržengia zoną ir toliau traukiasi atbulas palei kamieną. Šūvis! Sprogstamoji kulka, ir sutrupintas plautis. Solovjovas nudėtas, o „Tanšajaus vilkui – 100 rublių premija. („Tonšajaus vilkai" – tai Tonšajaus rajono, netoli Burepolomo, vietiniai gyventojai, kurie visi karo metais stojo į Vochrą, kad būtų arčiau namų ir nereikėtų eiti į frontą.)

Tie besąlygiški konvojaus santykiai su kaliniais, nuolatinė apsaugos teisė vietoj žodžio paleisti kulką – negalėjo neatsiliepti Vochros karininkų ir pačių vochrininkų charakteriui. Kalinių gyvenimas atiduodamas jų valdžiai nors ir ne visai parai, bet pilnutinai ir ligi vėlumos. Čiabuviai jiems – visai ne žmonės, tai kažkokios slankiojančios vangios baidyklės, kurias likimas jiems skyrė skaičiuoti ir greičiau varyti į darbą ir iš darbo, o ir darbe kiečiau laikyti.

Bet dar pikčiau savavaliaudavo Vochros karininkai. Tie jaunikliai leitenantukai jausdavosi visagaliai lyg karaliai. Vieni tiktai laidydavo gerklę (vyresnysis leitenantas Čiornas Nyroblage), kiti mėgaudavosi žiaurumu ir net išgiežDavo jį ant savo kareivių (leitenantas Samutinas, ten pat), treti jau nepripažino jokių varžtų savo galybei. Vochros vadas Nevskis (Ust Vymė, 3-iasis lagpunktas) apsižiūrėjo dingus savo šunytį – ne tarnybinį vilkšunį, o mylimą šuniūkštį. Leidęsis jo ieškoti, žinoma, į zoną, jis užtiko penkis čiabuvius mėsinėjant lavoną. Išsitraukė pistoletą ir vieną nudėjo vietoje. (Jokių administracinių pasekmių tas atsitikimas neturėjo, tik kiti keturi buvo uždaryti į baudos izoliatorių.)

1938 metais Pauralėje, prie Višeros upės, lyg uraganas nušniokštė miško gaisras – nuo miško užsidegė du lagpunktai. Ką daryti su zekais? Spręsti reikėjo žaibiškai, derinti nebuvo kada. Apsauga jų neišleido, ir visi sudegė. Šitaip – ramiau. O jeigu išleisti būtų išsilakstę, būtų teisę apsaugą.

Tik vienu atžvilgiu Vochros tarnyba ribojo kunkuliuojančią savo karininkų energiją: būrys buvo pagrindinis vienetas ir visa galybė

baigėsi būriu, o antpečiai – dviem mažom žvaigždutėm. Paaukštinimas divizione tik atitolindavo nuo realios būrio valdžios, nežadėjo nieko gero.

Todėl valdingiausi ir stipriausi vochrininkai stengdavosi pereiti į MVD vidaus tarnybą ir kilti karjeros laiptais jau tenai. Kai kurios žinomos Gulago biografijos kaip tik tokios. Jau minėtasis Antonovas, Užpoliarės „Mirties kelio" tvarkytojas, išėjęs iš Vochros vadų ir jo išsilavinimas – vos keturios klasės.

Be abejonės, MVD šaulių apsaugos atrankai buvo teikiama didelė reikšmė ministerijoje, o ir kariniai komisariatai turėjo tam slaptus nurodymus. Daug slapto darbo nuveikia kariniai komisariatai, mes į juos žiūrim geraširdiškai. Kodėl, pavyzdžiui, taip ryžtingai buvo atsisakyta trečiojo dešimtmečio teritorinės kariuomenės idėjos (Frunzės projektas) ir net, priešingai, naujokai be galo uoliai siunčiami tarnauti armijoje kuo toliau nuo savo gyvenamosios vietos (azerbaidžaniečiai – į Estiją, latviai – į Kaukazą)? Todėl, kad kariuomenė turi būti svetima vietos gyventojams, pageidautina ir pagal rasę (kaip išmėginta Novočerkaske 1962 metais) . Taigi ir parenkant konvojaus dalinius ne be piktų užmačių buvo paimta daugiau totorių ir kitų, nacionalinių mažumų: menkesnis jų išprusimas, prastesnis jų išmanymas buvo lobis valstybei, jos stiprybė.

Tačiau tikras mokslinis tų dalinių komplektavimas ir dresūra prasidėjo tik įsteigus speclagerius – nuo penktojo dešimtmečio pabaigos ir šeštojo dešimtmečio pradžios. Pradėjo imti ten tiktai devyniolikmečius vaikinukus ir iškart smarkiai jiems pumpuoti ideologiją. (Apie šį konvojų mes dar šnekėsime atskirai.)

O ligi tol Gulagui kažkodėl nebuvo atsidėta. Tiesiog visa mūsų, nors ir socialistinė, tauta dar nebuvo išsirutuliojusi, nebuvo pasiekusi tokios kieto žiaurumo ribos, kad galėtų teikti lageriams deramą apsaugą. Vochros sudėtis buvo marga ir paliovė buvusi ta siaubo siena, kaip sumanyta. Ypač sušvelnėjo ji per sovietų ir vokiečių karą: geriausius išmuštruotus („gerai įtūžusius") jaunus vaikinus prireikė išsiųsti į frontą, o į Vochrą traukė nugeibę atsarginiai, dėl

sveikatos netinkami veikiančiajai armijai, o dėl įtūžio – visai neparengti Gulagui (ne sovietmečiu auklėti). Pačiais negailestingiausiais alkanais karo metais tas Vochros (ten, kur ji buvo, juk buvo ne visur) susilpnėjimas nors kiek palengvino kalinių būvį.

Nina Samšel prisimena apie savo tėvą, kuris va šitaip, jau senyvas, 1942 metais buvo pašauktas į armiją, o pasiųstas tarnauti sargybiniu į Archangelsko srities lagerį. Persikėlė pas jį ir šeima. „Namie tėvas susikrimtęs pasakodavo apie gyvenimą lageryje ir apie gerus žmones tenai. Kai tėčiui reikėdavo lagerio žemės ūkio punkte saugoti brigadą vienam (irgi dar karo metas – visai brigadai vienas šaulys, argi ne palengvinimas?), aš dažnai eidavau ten pas jį, ir jis leisdavo man šnekėtis su kaliniais. Tėvą kaliniai labai gerbė: jis niekuomet nebūdavo jiems atžarus ir išleisdavo, jei kas pasiprašydavo, tarkim, į krautuvę, ir jo saugomi jie niekuomet nebėgdavo. Jie man sakė: „Kad visi konvojininkai būtų tokie kaip tavo tėtis!" Jis žinojo, kad daug žmonių sėdi nekaltai, ir visada piktinosi, bet tiktai namie – būryje taip kalbėti nebuvo galima, už tai teisdavo". Karui pasibaigus jis iškart demobilizavosi.

Tačiau iš Samšelio negalima spręsti apie karo meto Vochrą. Tai patvirtina tolesnis jo likimas: jau 1947 metais jis buvo pagal 58-ąjį straipsnį pasodintas ir pats! 1950-aisiais leisgyvis aktuotas ir po penkių mėnesių namie numirė.

Po karo ta išgverusi apsauga dar laikėsi metus kitus, ir kažkaip prigijo, kad daugelis vochrininkų irgi ėmė savo tarnybą vadinti „bausmės metais": „Va kai atbūsiu savo bausmės metus". Jie suprato, kokia jų tarnyba gėdinga, apie ją kaimynams nepapasakosi. Tame pačiame Ortau vienas šaulys tyčia pavogė daiktą iš KVČ, neteko laipsnio, buvo teisiamas, čia pat amnestuotas – ir šauliai jam pavydėjo: tai sugalvojo! šaunuolis!

Natalja Stoliarova prisimena šaulį, kuris sulaikė ją bėgant iš pat pradžių – ir nuslėpė jos mėginimą, ji nebuvo nubausta. Dar vienas nusišovė iš meilės zekei, išsiųstai į etapą. Iki įvedant griežtą tvarką moterų lagpunktuose tarp moterų ir konvojininkų dažnai už-

simegzdavo bičiuliški, geri santykiai, o kartais ir meilė. Net mūsų didžioji valstybė neįstengė visur pasmaugti gėrio ir meilės.

Pasipildžiusios jaunos jėgos pokario metais irgi ne iškart buvo tokios, kokių Gulagas norėjo. Kai Nyroblago šaulių apsaugoje Vladilenas Zadornas (apie jį dar kalbėsime) pakėlė maištą, vienmečiai tarnybos draugai jo pasipriešinimui labai pritarė.

Atskirą vietą lagerio apsaugos istorijoje užima *savisauga*. Juk dar pirmaisiais metais po revoliucijos buvo paskelbta, jog sovietinių kalinių prievolė – *sergėti save pačius*. Tai buvo sėkmingai pritaikyta Solovkuose, labai plačiai Baltosios-Baltijos jūrų kanalo ir Volgos kanalo statybose: kiekvienas socialiai artimas kalinys, nepanorėjęs stumti karučio galėjo stoti su šautuvu prieš savo draugus.

Nesiimsim tvirtinti, kad tai buvo specialios šėtono užmačios norint demoralizuoti žmones. Kaip visuomet mūsų pusės šimtmečio sovietinėje istorijoje, kilni komunistinė teorija ir šliaužianti moralinė niekšybė natūraliai susipynė, viena lengvai pavirto kita. Tačiau iš senų zekų pasakojimų žinoma, jog savisaugininkai buvo žiaurūs savo broliams, stengėsi įsiteikti, išsilaikyti šuniškoje tarnyboje, o kartais ir suvesdavo senas sąskaitas nudėdami vietoje.

Ne, sakykite: ko tik blogo negalėtum išmokyti tautos? žmonių? žmonijos?..

Šitai ir juridinėje literatūroje paminėta: „daugeliu atvejų kaliniai, saugantys koloniją ir palaikantys tvarką, atlieka savo pareigas geriau negu etatiniai prižiūrėtojai“[1].

Ta citata – iš ketvirtojo dešimtmečio, o Zadornas paliudija ir apie penktojo dešimtmečio pabaigą: savisaugininkai buvo įtūžę ant savo draugų, ieškodavo formalių priekabių ir nušaudavo. Be to, Parmoje, Nyroblago baudos komandiruotėje, sėdėjo tik Penkiasdešimt Aštuntasis, ir savisauga buvo iš Penkiasdešimt Aštuntojo! Politiniai...

Vladilenas pasakoja apie tokį savisaugininką Kuzmą, buvusį šoferį, jauną vaikiną, dvidešimties su trupučiu. 1949 metais jis gavo dešimtį pagal 58-10. Kaip gyventi? Kitos išeities nematė. 1952-aisiais

[1] *Ot tiurem...*, p. 141.

Vladilenas jį jau rado einant savisaugininko tarnybą. Tokia padėtis jį kankino, jis sakydavo nepakelsiąs šios naštos – šautuvo; eidamas sargybą dažnai jo neužtaisydavo. Naktimis verkdavo vadindamas save parsidavėliu ir net norėjo nusišauti. Jis buvo aukštos kaktos, nervingo veido. Mėgo eilėraščius ir eidavo su Vladilenu jų skaityti į taigą. O paskui – vėl už šautuvo...

Jis pažinojo ir tokį savisaugininką kaip Aleksandras Luninas, jau senyvas, žilų plaukų vainikėlio gaubiama kakta, gera simpatinga šypsena. Kare jis buvo pėstininkų leitenantas, paskui – kolchozo pirmininkas. Gavo dešimtį (pagal buitinį straipsnį) už tai, kam neatidavė rajkomui, ko tas reikalavo, o pats išdalino kolchozninkams. Mat koks žmogus! – artimas buvo jam brangesnis nei jis pats. O štai Nyroblage tapo savisaugininku, net įsiteikė Promežutočnajos lagpunkto viršininkui ir jam buvo sutrumpintas bausmės laikas.

Žmogaus ribos! Kad ir kiek juo stebėtumeis, neperprasi...

Dvidešimt pirmas skyrius

PALAGERĖS PASAULIS

Kaip pašvinkęs mėsgalis dvokia ne tik savo paviršiumi, bet ir apsuptas molekulinio dvoko debesio, taip ir kiekviena Archipelago sala sukuria ir palaiko apie save dvokiančią zoną. Ta zona, didesnė negu pats Archipelagas, – tarpinė, perdavimo zona tarp kiekvienos atskiros salos mažos zonos ir visos šalies Didžiosios zonos.

Pats baisusis užkratas, įsiveisiantis Archipelage – žmonių santykiuose, papročiuose, pažiūrose ir kalboje, pagal veikiantį pasaulyje augalų ir gyvūnų sienelių pralaidumo dėsnį persisunkia iš pradžių į tą perdavimo zoną, o vėliau jau pasklinda ir po visą šalį. Kaip tik šičia, perdavimo zonoje, savaiminę patikrą ir atranką pereina lagerio ideologijos ir *kultūros* elementai – verti įsilieti į visos valstybės kultūrą. Ir jeigu lagerio posakiai skamba naujųjų Maskvos valstybinio universiteto rūmų koridoriuose arba savarankiška sostinės moteris samprotauja visai kaip lageryje apie gyvenimo esmę, – nesistebėkite: tatai čia pateko per tarpinę perdavimo zoną, per palagerės pasaulį.

Kol valdžia mėgino (o gal ir nemėgino) kalinius perauklėti lozungais, per kultūros ir auklėjimo skyrių, pašto cenzūrą ir operatyvinius įgaliotinius, – kaliniai greičiau perauklėjo visą šalį per palagerės pasaulį. Blatnųjų pasaulėžiūra, pirma apėmusi Archipelagą, lengvai persimetė toliau ir užgrobė sąjunginę ideologinę rinką, neturinčią tvirtesnės ideologijos. Lagerio graibštumas, žmonių santykių žiaurumas, viskam abejinga širdis, neapykanta bet kokiam sąžiningam darbui – visa tai be vargo užkariavo palagerės pasaulį, o paskui jau giliai įsišaknijo visur *laisvėje*.

Šitaip Archipelagas keršija Sąjungai už savo įsteigimą.

Šitaip joks žiaurumas nedingsta mums be pėdsako.

Šitaip brangiai sumokame visada vaikydamiesi to, kas pigiau.

* * *

Išvardyti tas vietas, vieteles ir gyvenvietes – beveik tas pat kaip pakartoti Archipelago geografiją. Nė viena lagerio zona negali gyvuoti pati sau viena – gretimai turi būti laisvųjų gyvenvietė. Kartais ta gyvenvietė prie kokio nors laikino miško kirtimo lagpunkto išbūna keletą metų – ir kartu su lageriu išnyksta. Kartais ji įleidžia šaknis, įgyja vardą, gyvenvietės sovietą, privažiuojamąjį geležinkelį – ir pasilieka visam laikui. O kartais iš tų gyvenviečių išauga žymūs miestai – tokie kaip Magadanas, Norilskas, Dudinka, Igarka, Temir-Tau, Balchašas, Džezkazganas, Angrenas, Taišetas, Bratskas, Sovetskaja Gavanė. Tos gyvenvietės trūnija ne tiktai nykiuose užkampiuose, bet ir pačiame Rusijos viduryje prie Donecko ir Tulos šachtų, palei durpynus, palei žemės ūkio lagerius. Kartais užsikrečia ir ima priklausyti palagerės pasauliui ištisi rajonai, kaip Tonšajaus. O kai lageris įšvirkštas į didelį miestą, net pačią Maskvą, – palagerės pasaulis taip pat gyvuoja, tik ne kaip atskira gyvenvietė, o kaip tie atskiri žmonės, kurie kasvakar pasklinda iš jo troleibusais bei autobusais ir kasryt suplūsta į jį vėl (tuomet užkratas išorėn perduodamas greičiau).

Dar yra tokių miestelių kaip Kizelas (Permės rūdų apdirbimo fabrikų geležinkelio atšakoje); jie atsirado, kai dar nebuvo jokio Archipelago, bet paskui atsidūrė tarp daugybės lagerių – ir šitaip pavirto viena Archipelago provincijos sostinių. Toks miestas visas prisigėręs lagerių dvasios, lagerių karininkai ir apsaugos kareivių grupės važinėja po jį visur lyg okupantai; lagerių valdyba – svarbiausia miesto įstaiga; telefono tinklas – ne miesto, o lagerių; autobusų maršrutai visi eina iš miesto į lagerius; visus gyventojus maitina lageris.

Didžiausia iš tokių Archipelago provincijos sostinių – Karaganda. Ji įkurta ir apgyventa tremtinių ir buvusių kalinių, taigi senas zekas nepereis gatve, kad tolydžio nesusidurtų su pažįstamais. Karagandoje – keletas lagerių valdybų. Ir kaip jūros smėlio pribarstyta aplink ją lagpunktų.

Kas gi palagerės pasaulyje gyvena? 1) Senbuviai (jų gali ir nebūti). 2) Vochra – sukarinta apsauga. 3) Lagerio karininkai ir jų šeimos.

4) Prižiūrėtojai su šeimomis (prižiūrėtojai, skirtingai nuo apsaugos, visuomet gyvena kaip namie, net kai jiems užskaitoma karinė tarnyba). 5) Buvusieji kaliniai (paleisti iš vieno ar kito lagerio)[1]. 6) Įvairūs asmenys apribotomis teisėmis – pusiau represuoti, su „nešvariais" pasais. (Jie, kaip ir buvusieji zekai, gyvena čia ne savo gera valia, o davę pasižadėjimą: tegu jiems tiesiai ir nenurodytas šis tremties punktas, bet visur kitur bus sunkiau įsidarbinti ir įsikurti, o gal ir visai neleis gyventi.) 7) Gamybos vyresnybė. Tai aukšti pareigūnai, didelei gyvenvietei jų tenka vos keletas. (Kartais jų gali ir nebūti.) 8) Gryni *laisvieji*, pabaldos ir šlaistūnai, visokie paklydėliai, nevykėliai, atsibeldę čia dėl gero uždarbio. Juk šiose atokiose pasmerktose vietose gali dirbti triskart prasčiau negu metropolijoje ir gauti keturgubą atlygį – už Šiaurės sąlygas, už atstumą, už nepatogumus ir dar prisiskirti sau kalinių darbą. Be to, daugelis čia suvažiuoja užverbuoti, pagal sutartis, ir dar gauna persikėlimo pinigus. Tiems, kurie moka iš gamybinių užduočių sunkti auksą, palagerės pasaulis – Klondaikas. Čionai traukia su padirbtais diplomais, čionai plūsta avantiūristai, perėjūnai, ilgapirščiai. Apsimoka čia važiuoti tiems, kam reikalinga dovanai svetima galva (menkai raštingam geologui geologai zekai ir lauko stebėjimus atliks, ir juos apdoros, ir išvadas padarys, o jis paskui gali nors disertaciją gintis metropolijoje). Čionai likimas atbloškia nevykėlius ir amžinus girtuoklius. Čionai bėga suirus šeimoms arba slėpdamiesi nuo alimentų. Dar čia gali sutikti jaunų technikumo absolventų, kuriems nepasisekė per skirstymą laimingai išlaviruoti. Tačiau atvažiavę jie nuo pat pirmos dienos ima veržtis atgal į civilizuotą pasaulį, ir kam tai nepasiseka per metus, tai per dvejus būtinai. O yra tarp laisvųjų ir visai kita kategorija: jau apsenę, jau dešimtis metų gyvenantys palagerės pasaulyje ir taip prie jo pripratę, kad kito pasaulio, malonesnio, jiems nereikia. Jeigu jų lageris užsidaro arba valdžia paliauja jiems mokėjusi, kiek jie reikalauja, – jie išvažiuoja, bet būtinai į tokią pat kitą

[1] Praėjo Stalino epocha, pūtė visokie šilti ir šalti vėjai, – o daugelis buvusių zekų neišvažiavo iš palagerės pasaulio, iš savųjų meškos irštvų, ir gerai padarė. Ten jie nors puszmogiai, centrinėse Sąjungos dalyse nebūtų nė tokie. Jie pasiliks ten iki mirties, prigis ir vaikai kaip senbuviai.

palagerės zoną, kitaip gyvent jie negali. Toksai buvo Vasilijus Frolovas, didysis girtuoklis, sukčius ir „garsus liejimo meistras", apie kurį čia daug ką būtų galima papasakoti, bet jis jau mano aprašytas pjesėje. Neturėdamas jokio diplomo, o paskutinius savo meistrystės likučius pragėręs, jis mažiau kaip 5000 per mėnesį ikichruščioviniais pinigais negaudavo.

Pačia bendriausia prasme žodis *laisvasis* reiškia: kiekvienas laisvas, tai yra dar nepasodintas arba jau paleistas, Sovietų Sąjungos pilietis, taigi ir kiekvienas palagerės pasaulio pilietis. Bet Archipelage tas žodis dažniausiai vartojamas siaurąja prasme: laisvasis – tas laisvas žmogus, kuris dirba toje pačioje gamybos zonoje kaip ir kaliniai. Todėl ateinantys tenai dirbti iš (1), (5) ir (6) grupių – irgi laisvieji.

Laisvuosius ima darbų vykdytojais, dešimtininkais, meistrais, sandėlių vedėjais, normuotojais. Dar juos ima tokiems darbams, kur paskirti kaliniai sudarytų daug keblumų konvojui: šoferiais, vežėjais, ekspeditoriais, traktorininkais, ekskavatorininkais, skriperininkais, linijos elektrikais, naktiniais kūrikais.

Šie laisvieji antrosios kategorijos, paprasti juodadarbiai kaip ir zekai, jie tučtuojau lengvai susidraugaudavo su mumis ir darydavo viską, kas draudžiama lagerio režimo ir baudžiamojo įstatymo: mielai įmesdavo kalinių laiškus į gyvenvietės „laisvųjų" pašto dėžutes; dėvimus daiktus, zekų pasičiuptus lageryje, parduodavo laisvųjų bobturgyje, už tai gautus pinigus pasilikdavo sau, o zekams nunešdavo ko nors *užkirsti*, drauge su zekais apvogdavo ir gamybą; įnešdavo ar įveždavo į gamybos zoną degtinės. (Jei griežtai tikrindavo vachtoje, buteliukus uždervuotais kakleliais įkišdavo į automašinų benzino bakus. Jeigu vachtininkai rasdavo ir ten, vis tiek valdžiai neraportuodavo: komjaunuoliai sargai, užuot taip darę, verčiau trofėjinę degtinę išgerdavo patys.)

O ten, kur kalinių darbą galima buvo užrašyti laisviesiems (nesidygėdavo sau užsirašyti ir dešimtininkai su meistrais), – būtinai taip darydavo: juk darbas, užrašytas kaliniui, nueis šuniui ant uodegos, už jį pinigų nemokės, o atkiš duonos davinį. Tad ne kortelių

laikais geriau paskyrą zekui apiforminti bet kaip, kad tik nemalonumų nebūtų, o darbą perrašyti laisvajam. Gavęs už jį pinigus, laisvasis ir pats valgė gėrė, ir savus zekus pašerdavo.

Kad palagerės pasaulyje dirbti labai apsimoka, galėjai matyti ir pažiūrėjęs į Maskvos lagerių laisvuosius. Pas mus prie Kalugos užkardos 1946 metais buvo du laisvieji mūrininkai, vienas tinkuotojas, vienas dažytojas. Jie buvo mūsų statybos sąrašuose, o dirbti beveik nedirbo, nes statyba negalėjo jų apipilti pinigais: priedų čia nebuvo, visos apimtys išmatuotos – vieno kvadratinio metro tinkavimas kaštavo 32 kapeikas, ir niekaip negalėjai už vieną metrą užrašyti pusrublį arba užrašyti metrų triskart daugiau, negu kambaryje jų yra. Tačiau pirma, mūsų laisvieji vogdavo iš statybos cementą, dažus, pokostą ir stiklą, antra, gerai išsiilsėdavo per savo 8 valandų darbo dieną, o vakarais ir sekmadieniais puldavo prie savo pagrindinio darbo – iš šalies, privataus, ir čia užsivarydavo. Už tokį pat kvadratinį metrą sienos tas pats tinkuotojas iš privataus žmogaus imdavo jau ne 32 kapeikas, o dešimtrublę, ir per vakarą uždirbdavo 200 rublių.

Prochorovas juk sakydavo: „pinigai – dabar jie dviaukščiai". Koksai Vakarų žmogus galėtų suprasti: „dviaukščiai pinigai"? Tekintojas karo metu gaudavo, atskaičius mokesčius, 800 rublių per mėnesį, o duona turguje kainavo 140 rublių. Vadinasi, jis per mėnesį neuždirbdavo papildomai prie kortelės nė duonos – tai yra jis negalėdavo visai šeimai parnešti 200 gramų per dieną! O – gyveno... Akiplėšiškai buvo mokamas darbininkams nerealus atlyginimas ir paliekama pačiam prisidurti „antrą aukštą". Tas, kas mokėdavo mūsų tinkuotojui pasiutusius pinigus už vakarą, irgi iš ko nors ir kur nors prisidurdavo sau „antrą aukštą". Taip triumfavo socialistinė sistema, bet tiktai popieriuje. Ankstesnioji – gaji, lanksti – nemirė nei nuo prakeiksmų, nei nuo prokuroro persekiojimų.

Tad apskritai zekų santykių su laisvaisiais negalima vadinti priešiškais, o veikiau reikėtų vadinti draugiškais. Be to, šie pražuvę, pusgirčiai, nusmukę žmonės labiau atjausdavo svetimą skausmą, mokėjo išklausyti pasodintojo bėdas ir suprasti, kaip neteisingai jis pasodintas. Prieš ką iš pareigos užmerkdavo akis karininkai, prižiūrėtojai ir apsauga, į tą atvirai žiūrėjo neturintys išankstinio nusistatymo žmonės.

Sudėtingesni buvo zekų santykiai su dešimtininkais ir cechų meistrais. Kaip „gamybos vadovai", jie buvo pastatyti engti ir niukinti kalinių. Tačiau iš jų reikalavo ir pačios gamybos, o čia sėkmės ne visada pasieksi, jeigu bus priešiški santykiai su zekais: ne viskas laimima lazda ir alkiu, reikia ir gero sutarimo, ir polinkių, ir nuovokos.

Tik tiems dešimtininkams gerai klojosi, kurie sugyveno su brigadininkais ir geriausiais meistrais iš kalinių. Patys dešimtininkai buvo negana kad girtuokliai, kad ištižinti ir sugadinti nuolatinio vergų darbo, bet ir neraštingi, apie gamybą ničnieko nenutuokė arba nutuokė nei šį, nei tą ir todėl dar labiau priklausė nuo brigadininkų.

Kaip įdomiai čia kartais susipindavo rusų likimai! Štai ateina prieš šventes girtutėlaitis dailidžių dešimtininkas Fiodoras Muravliovas ir dažytojų brigadininkui Sinebriuchovui, puikiam meistrui, rimtam, tvirtam vyrui, sėdinčiam jau dešimtus metus, atveria širdį:

- Ką? *Sėdi*, buožės sūneli? Tėvo tėvas vis žemę arė ir karvių bandą didino – manė į dangaus karalystę pasiimti. O kur jis dabar? Tremtyje numirė? Ir tave pasodino? Ne-e-e, mano tėvas buvo protingesnis: nuo mažens visut viską pervarydavo per gerklę, pirkia – pliki kampai, į kolchozą nė vištos nepridavė, nes nieko neturėjo, ir iškart – brigadininkas. Ir aš, į jį nusižiūrėjęs, degtinę maukiu, vargo nekenčiu.

Paaiškėjo, kad jis sakė teisybę: Sinebriuchovui, atsėdėjus bausmės metus, teko tremtin važiuoti, Muravliovas tapo statybos profsąjungos komiteto pirmininku.

Beje, darbų vykdytojas Buslovas neišmanė, kaip to profsąjungos komiteto pirmininko ir dešimtininko atsikratyti (atsikratyti neįmanoma: samdo juos kadrų skyrius, ne darbų vykdytojas, o kadrų skyrius simpatizuodamas dažnokai parenka dykūnus arba kvailius). Už visas medžiagas ir atlyginimo fondą darbų vykdytojas atsako savo kišene, o Muravliovas čia iš neraštingumo, čia ir iš naivumo (vaikinas jis visai nepiktavalis, o brigadininkai jį už tai dar ir *pavaišina*) švaisto tą patį fondą, pasirašinėja neapgalvotas paskyras (užpildo jas patys brigadininkai), priiminėja negrabiai padarytą darbą, o paskui reikia griauti ir daryti iš naujo. Ir Buslovas mielu noru būtų tokį dešimtininką pakeitęs inžinieriumi zeku, dirbančiu su kirstuvu, tačiau kadrų skyrius iš budrumo neleidžia.

– Na tai sakyk, kokio ilgumo sijų dabar turi savo statyboje?

Muravliovas sunkiai atsidūsta:

– Man kol kas nepatogu jums tiksliai pasakyti...

Ir kuo Muravliovas būdavo girtesnis, tuo akiplėšiškiau su darbų vykdytoju kalbėdavo. Tuomet darbų vykdytojas sumanydavo jį įveikti raštiška apgultimi. Nesigailėdamas savo laiko imdavo rašyti jam visus nurodymus raštu (kopijas susegdamas į aplanką). Žinoma, tų nurodymų nebūdavo laikomasi, ir bręsdavo grėsminga byla. Tačiau ir profsąjungos komiteto pirmininkas nesutrikdavo. Jis susirasdavo pusę suglamžyto sąsiuvinio lapo ir įsirėžęs per pusvalandį pakeverzodavo:

„pranešu jusu žynei apie Tai kad visi mechanizmai kurie ira dailydės darbams neveikia tayra Sugedę ir išimtinai nedyrba".

Darbų vykdytojas – tai jau kito rango gamybos vadovybė, kaliniams tai amžinas engėjas ir amžinas priešas. Darbų vykdytojas jau nesileidžia su brigadininkais nei į draugiškus santykius, nei į sandėrius. Jis apkarpo jų paskyras, demaskuoja akių muilinimą (kiek protas išneša) ir visuomet gali nubausti brigadininką ir bet kurį kalinį pasitelkęs lagerio vyresnybę.

„Lagpunkto viršininkui leitenantui draugui...

Prašau jus kuo griežčiau nubausti (pageidautina – karceriu, bet vedant į darbą) betonuotojų brigadininką z/k Zozulią ir dešimtininką z/k Oračevskį už tai, kad plokštes lieja storesnes negu nurodyta, o todėl pereikvota betono.

Kartu jums pranešu, kad tokią ir tokią dieną, kreipdamasis į mane dėl darbų apimties užrašymo į paskyras, z/k brigadininkas Aleksejevas įžeidė dešimtininką draugą Tumarkiną, pavadindamas jį *asilu*. Tokį z/k Aleksejevo elgesį, pakertantį laisvai samdomos vadovybės autoritetą, laikau absoliučiai nepageidautinu ir net pavojingu ir prašau imtis kuo ryžtingiausių priemonių iki pat išsiuntimo į etapą.

Vyresnysis darbų vykdytojas Buslovas".

Tą Tumarkiną atitinkama proga Buslovas ir pats išvadino asilu, bet kalinys brigadininkas pagal savo padėtį buvo vertas etapo.

Tokius laiškelius siuntinėjo Buslovas lagerio viršininkui kone kasdien. Lagerio bausmės jam atrodė didžiausias gamybos akstinas.

Buslovas buvo iš tų gamybos viršininkų, kurie įaugę į Gulago sistemą ir išsimiklinę, kaip čia reikia elgtis. Pasitarimuose jis taip ir sakydavo: „Aš turiu ilgą darbo su ze-ká ze-ká patirtį ir nesibijau jų grasinimų, įsivaizduokite, gauti plyta per pakaušį". Tačiau, apgailestavo jis, Gulago kartos darėsi nebe tos. Žmonės, atsidūrę lageryje po karo ir po Europos, buvo kažkokie nepagarbūs. „O štai dirbti 37-aisiais, įsivaizduokite, buvo tiesiog malonu. Pavyzdžiui, įėjus laisvai samdomam, ze-ká ze-ká būtinai atsistodavo". Buslovas mokėjo ir apgauti kalinius, ir pasiųsti juos į pavojingas vietas, jis niekados netausojo nei jų jėgų, nei pilvo, nei juo labiau savimeilės. Ilganosis, ilgakojis, geltonais amerikietiškais pusbačiais, gautais per UNRRA[1] pagalbos reikalingiems sovietiniams piliečiams, jis amžinai zujo po statybos aukštus žinodamas, kad kitaip visuose jos kampuose ir užkampiuose tingūs purvini padarai ze-ká ze-ká sėdinės, gulinės, šildysis, utinėsis ir net poruosis, nors bus pats trumpos dešimties valandų darbo dienos įkarštis, o brigadininkai būriuosis normavimo kambaryje ir pildys paskyras muilindami akis.

Iš visų dešimtininkų tik vienu jis šiek tiek pasitikėjo – Fiodoru Gorškovu. Tai buvo skrīauznas seneliukas šiurpsančiais žilais ūsais. Jis puikiai išmanė statybą, mokėjo ir savo darbą, ir gretutinį, o svarbiausia, neįprasta tarp laisvųjų jo savybė – kad jis buvo nuoširdžiai suinteresuotas statyba: ne dėl savo naudos kaip Buslovas (išskaičiuos ar premijuos? iškeiks ar pagirs?), o iš širdies, tarytum visą didžiulį namą statytų sau ir norėtų pastatyti kuo geriau. Gėrė jis irgi saikingai, neišleisdamas iš akių statybos. Bet turėjo jis ir didelę ydą: buvo neprisitaikęs prie Archipelago, nepratęs laikyti kalinių baimėje. Jis irgi mėgo vaikštinėti po statybą ir sužiūrėti viską pats, tačiau nezujo kaip Buslovas, nesistengė užklupti nusikaltimo vietoje, o mėgo pasėdėti su dailidėmis ant sijų, su mūrininkais ant mūrinio, su tinkuotojais prie skiedinio dėžės ir pasišnekučiuoti. Kartais pavaišindavo kalinius saldainiais – keista mums atrodė. Vieno darbo jis niekaip negalėjo mesti ir senatvėje – stiklo rėžymo. Visada ne-

[1] UNRRA (*United Nations Rend Relief Administration*) –Jungtinių Tautų paramos ir atstatymo įstaiga, įkurta 1943 m. Vašingtone. (*Vert. past.*)

šiodavosi kišenėje deimantą, ir jei tiktai kas jo akivaizdoje rėždavo stiklą, jis tuoj užkaukdavo, girdi, rėžia ne taip, nustumdavo stiklių ir rėždavo pats. Išvažiavo Buslovas mėnesiui į Sočį – Fiodoras Vasiljevičius jį pavadavo, bet griežtai atsisakė sėsti į jo kabinetą, pasiliko bendrame dešimtininkų kambaryje.

Kiaurą žiemą išvaikščiojo Gorškovas senovišku rusišku trumpu durtiniu. Apykaklė nusišėrė, o viršus laikėsi puikiai. Išėjo šneka apie tą durtinį, kad dėvi jį Gorškovas jau trisdešimt antri metai nenusivilkdamas, o prieš tai dar kažkiek metų jo tėvas apsivilkdavo per šventes – ir taip išaiškėjo, kad jo tėvas Vasilijus Gorškovas buvo valdinis dešimtininkas. Štai tada ir pasidarė suprantama, kodėl Fiodoras Vasiljevičius taip mėgsta akmenį, medį, stiklą ir dažus: jis ir užaugo ant pastolių. Bet nors dešimtininkai tada vadinosi valdiniai, o dabar taip nesivadina, valdiniai jie tapo kaip tik dabar, o anksčiau jie buvo – menininkai.

Fiodoras Vasiljevičius ir dabar girdavo senąją tvarką:

– Ką nūnai darbų vykdytojas? Kapeikos jis negali perdėti iš vieno straipsnio į kitą. O seniau ateis rangovas pas darbininkus šeštadienį: „Na, vyručiai, *prieš* pirtį ar *po* pirties?" Girdi, „po, po, dėde!" – „Na, šekit pinigų pirčiai, o iš ten į tokį ir tokį traktierių". Vyručiai iš pirties išguža visu būriu, o jau jis traktieriuje jų laukia su baltake, užkanda, virduliu... Pamėgink pirmadienį prastai dirbti.

Mums dabar viskas sukramtyta ir viskas pasakyta: ten buvo prakaito varymo sistema, begėdiškas išnaudojimas, žemų žmogaus instinktų skatinimas. Ir išgėrimas su užkanda tiek nekainuodavo, kiek išsunkdavo iš darbininko kitą savaitę.

O davinys, suzmekęs davinys, abejingų rankų išmetamas pro duonos raikyklos langą, – argi kainavo daugiau?..

* * *

Ir štai visos tos aštuonios laisvųjų gyventojų kategorijos malasi zulinasi siaurame lagerio lopinėlyje: nuo lagerio iki miško, nuo lagerio iki pelkės, nuo lagerio iki rūdyno. Aštuonios skirtingos kategorijos,

skirtingi rangai ir klasės – ir visiems jiems reikia sutilpti šioje ankštoje sudvisusioje gyvenvietėje, visi jie kits kitam „draugai" ir į tą pačią mokyklą leidžia vaikus.

Tokie iš jų draugai, kad kaip šventieji padebesiuose sklando viršum visų kitų du trys čionykščiai magnatai (Ekibastuze – Chiščiukas ir Karaščiukas, tresto direktorius ir vyriausiasis inžinierius, ir norėdamas neišgalvosi). O žemiau, griežtai pasiskirstę, griežtai laikydamiesi pertvarų, rikiuojasi lagerio viršininkas, konvojaus diviziono vadas, kiti tresto valdininkai, ir lagerio karininkai, ir diviziono karininkai, ir kažkur ORS'o[1] direktorius, ir kažkur mokyklos direktorius (bet ne mokytojai). Kuo aukščiau, tuo pavydžiau laikomasi tų pertvarų, tuo daugiau reikšmės turi, kokia moteriškė pas kokią gali nueiti palukštenti saulėgrąžų (jos ne kunigaikštienės, jos ne grafienės, tad juo akyliau jos žiūri, kad nepadarytų gėdos savo padėčiai). O, pasmerkti gyventi šiame siaurame pasaulėlyje toli nuo kitų aukštos padėties šeimų, bet gyvenančių patogiuose erdviuose miestuose! Čia visi jus pažįsta, ir jūs negalite tiesiog imti ir nueiti į kiną, kad savęs nepažemintumėte, ir jau, žinoma, nenueisite į krautuvę (juo labiau kad visa, kas geriausia ir šviežiausia, jums atneš į namus). Net ir savo paršą laikyti tarytum nepadoru: juk žema tokio ir tokio žmonai pačiai jį šerti! (Šit kodėl reikalingi tarnai iš lagerio.) Ir keliose gyvenvietės ligoninės palatose kaip sunku atsiskirti nuo driskių ir pašlemėkų ir gulėti tarp padorių kaimynų. Ir savo mielus vaikučius tenka leisti sėstis į vieną suolą su kuo?

Bet žemiau šios pertvaros sparčiai netenka savo griežtų ribų ir reikšmės, nebelieka priekabių mėgėjų jas saugoti. Žemiau – kategorijos neišvengiamai susimaišo, susiduria, perka parduoda, lekia užsiimti eilės, kivirčijasi dėl profsąjungos dovanų prie eglutės, visi pramaišiui sėdi kine – ir tikri sovietiniai žmonės, ir visai neverti šio vardo.

Tokių gyvenviečių dvasiniai centrai – pagrindinė Arbatinė kokiame nors bebaigiančiame sutrešti barake, prie jos išsirikiuoja sunkvežimiai, ir staugiančios dainos, riaugsintys girtuokliai besipinančiomis

[1] ORS (Otdel rabočevo snabženija) – Darbininkų aprūpinimo skyrius. (*Vert. past.*)

kojomis iš jos pasklinda po visą gyvenvietę; ir tarp šitokių klanų ir purvyno antrasis dvasinis centras – Klubas, prispjaudytas saulėgrąžų lukštų, pritryptas, su musių nutupėtu pernykščiu sienlaikraščiu, nepaliaujamai bliurbiančiu garsiakalbiu virš durų, su skraidančiais „matais" šokiuose ir pjautynėms su peiliais po kino seanso. Čionykščių vietų stilius – „nevaikščiok vėlai", ir einant su mergina į šokius užvis tikriausias dalykas – įsidėti pirštinėn pasagą. (Na, ir merginos čia tokios, kad nuo kitos septynetas vaikinų išsilakstys.)

Per tą klubą – viena širdperša karininkams. Suprantama, jiems vaikščioti į šokius tokion daržinėn ir tarp tokios publikos – absoliučiai neįmanoma. Čionai vaikščioja gavę leidimą apsaugos kareiviai. Tačiau bėda ta, kad jaunos bevaikės karininkų žmonos taip pat čionai veržiasi, ir be vyrų. Ir taip išeina, kad jos šoka su kareiviais! – eiliniai apkabina karininkų žmonoms nugaras, tad kaipgi rytoj tarnyboje gali iš jų tikėtis, kad klausytų ir neprieštarautų? Vadinasi – kaip lygus su lygiu, ir jokia armija šitaip neišsilaikys! Neįstengdami priversti savo žmonų, kad nevaikščiotų į šokius, karininkai stengiasi uždrausti ten vaikščioti kareiviams (geriau tegu jau žmonas apsikabins kokie laisvi nusmurgėliai!). Bet šitaip atsiranda spraga darniame politiniame kareivių auklėjime: kad mes visi – laimingi ir lygiateisiai sovietinės valstybės piliečiai, o mūsų priešai – už spygliuotų vielų.

Daug tokios sudėtingos įtampos kaupiasi palagerės pasaulyje, daug prieštaravimų tarp jo aštuonių kategorijų. Susimaišę kasdieniame gyvenime su represuotaisiais ir pusiau represuotaisiais dori sovietiniai piliečiai neiškęs nepapriekaištavę jiems ir neparodę, kur jų vieta, ypač jeigu susirems dėl kambario naujame barake. O prižiūrėtojai, kaip dėvintys MVD uniformą, pretenduoja būti aukščiau už paprastus laisvuosius. O dar visuomet atsiranda moterų, kurioms visi priekaištauja, kad be jų viengungiai vyrai prapultų. O dar atsiranda moterų, pasišovusių turėti sau nuolatinį vyrą. Tokios slankioja prie lagerio vachtos, kai žino, kad paleis ką nors laisvėn, ir stvarsto už rankovių nepažįstamus: „Eikš pas mane! Turiu

savą kampą, priglausiu. Kostiumą tau nupirksiu! Na, kur tu važiuosi? Juk vėl pasodins!"

O dar gyvenvietę seka operatyvininkai, yra savas kūmas ir savi stukačiai, ir sukasi kaip kas išmano: kažkas priiminėja iš zekų laiškus ir kažkas andai pardavinėjo už barako kampo lagerio drabužius.

Ir jau, žinoma, mažiau negu kur nors kitur Sąjungoje palagerės pasaulio gyventojai paiso Įstatymo ir savo kambarį barake laiko Tvirtove. Vienų pasas suteptas, kiti jo visai neturi, treti patys sėdėję lageryje, ketvirti – šeimos žmonės, taigi visi tie konvojaus nesaugomi nepriklausomi piliečiai dar uoliau negu kaliniai klauso žmogaus su šautuvu, dar nuolankiau stovi prieš žmogų su revolveriu. Juos išvydę neatlošia išdidžiai galvos – „neturite teisės!", o susigūžia ir susitraukia, kad kaip nors prasmuktų.

Tas nekontroliuojamos durtuvo ir munduro valdžios jausmas taip tvirtai sklando virš Archipelago su visu jo palagerės pasauliu, taip persiduoda kiekvienam, įžengiančiam į tą kraštą, kad laisvoji moteris (P-čina) su mergyte, skrendanti Krasnojarsko trasa į lagerį pasimatyti su vyru, vos tik MVD darbuotojams lėktuve pareikalavus iškart leidžiasi apieškoma, iškratoma ir leidžia nuogai išrengti mergytę. (Nuo to laiko mergytė vos pamačiusi Žydruosius visada pravirkdavo.)

Bet jeigu kas nors dabar pasakys, kad nėra nieko liūdnesnio už tas palagerės apylinkes ir kad palagerės pasaulis – kloaka, mes atsakysime: kaip kam.

Štai jakutas Kolodeznikovas, nusivaręs taigon svetimą elnią, 1932-aisiais gavo trejus metus ir, laikantis giliaminčių kilnojimo taisyklių, iš gimtosios Kolymos buvo pasiųstas atlikti bausmės į Leningradą. Atliko, ir pačiame Leningrade pabuvo, ir ryškių audinių šeimai parvežė, ir paskui daugel metų vis dejuodavo kraštiečiams ir zekams, atsiųstiems iš Leningrado:

– Oi, kaip nuobodu ten pas jus! Oi, kaip blogai!..

Dvidešimt antras skyrius

MES STATOME

Po viso to, kas pasakyta apie lagerius, taip ir sprūsta klausimas: gana jau! Kokia gi valstybei nauda iš kalinių darbo? O jeigu jokios naudos – tad ar vertėjo išvis su Archipelagu prasidėti?

Pačiuose lageriuose buvo zekų, manančiu ir vienaip, ir kitaip, ir patikdavo mums dėl to ginčytis.

Žinoma, jeigu tikėsime vadais, ginčytis nebus ko. Draugas Molotovas, kadaise antrasis valstybės vyras, SSRS sovietų VI suvažiavimui dėl kalinių darbo panaudojimo pareiškė: „Mes darėme taip seniau, darome dabar ir darysime toliau. Tai apsimoka visuomenei. Tai naudinga nusikaltėliams".

Ne valstybei tai apsimoka, įsidėmėkite! – pačiai visuomenei. O nusikaltėliams – naudinga. Ir darysime toliau! Ir ko čia ginčytis?

Juk ir visa stalininių dešimtmečių tvarka, kai pirma būdavo planuojamos statybos, o jau paskui – nusikaltėlių kontingentas joms, patvirtina, jog vyriausybė lyg ir neabejojo ekonomine lagerių nauda. Ekonomika pralenkė teisingumą.

Tačiau, matyt, šį klausimą reikėtų patikslinti ir suskaidyti :

- ar pasiteisina lageriai politine ir socialine prasme?
- ar pasiteisina jie ekonomiškai?
- ar jie atsiperka (nors, atrodytų, antrasis ir trečiasis klausimas sutampa, tarp jų esama skirtumo)?

Į pirmąjį klausimą atsakyti nesunku: Stalino tikslams lageriai buvo puiki vieta, kur galima buvo sugrūsti milijonus – pagąsdinti. Vadinasi, politiškai jie pasiteisino. Iš lagerių taip pat sunkė sau naudą gausus socialinis sluoksnis – devynios galybės lagerio karininkų: lageriai duodavo jiems „karinę tarnybą" saugiame užnugaryje, specdavinius, atlyginimus, mundurus, butus, padėtį visuomenėje.

Rasdavo čia šiltą vietą ir gyva bala prižiūrėtojų, ir gyvas galas sargybinių, snaudžiančių sau lagerių bokšteliuose (tuo tarpu trylikmečius berniūkščius grūsdavo į amatų mokyklas). Visi šie parazitai visomis išgalėmis palaikė Archipelagą – milžinišką baudžiavinio išnaudojimo peryklą. Visuotinės amnestijos bijojo jie lyg maro.

Bet mes jau supratome, kad lageriuose susitelkdavo toli gražu ne tik kitaminčiai, toli gražu ne tik tie, kurie išsukdavo iš Stalino nužymėto bandotakio. Lagerio kontingentas aiškiai prašoko politines reikmes, prašoko teroro reikmes – jis buvo proporcingas (galbūt tiktai Stalino galvoje) ekonominiams užmojams. Argi ne lageriais (ir trėmimais) išsikapstyta iš trečiojo dešimtmečio nedarbo krizės? Nuo 1930 metų galvojo ne apie naujus kanalus apsnūdusiems lageriams, o skubiai rentė lagerius sumanytiems kanalams. Teismų veiklą lėmė ne realių „nusikaltėlių" (ar netgi „nepatikimų asmenų") skaičius, o ūkinių valdybų paraiškos. Pradėjus kasti Baltosios-Baltijos jūrų kanalą, bemat pristigo Solovkų zekų ir išaiškėjo, kad treji metai – pernelyg trumpas, nerentabilus laikas Penkiasdešimt Aštuntajam, kad reikia teisti juos iškart dviem penkmečiams.

Kuo lageriai pasirodys naudingi ekonomiškai, buvo išpranašauta dar Tomo Moro, socializmo prosenelio, jo „Utopijoje". Žeminantiems ir itin sunkiems darbams, kurių niekas socializme nenorės dirbti, – štai kam pravertė zekų darbas. Plušėti atokiose gūdžiose vietose, kur daug metų galima bus nestatyti gyvenamų būstų, mokyklų, ligoninių ir krautuvių. Plušėti su kapliu ir kastuvu – pačiais dvidešimtojo amžiaus klestėjimo metais. Kad iškiltų didžiosios socializmo statybos, kai tam dar nėra ekonominių priemonių.

Didžiajame Baltosios-Baltijos jūrų kanale net automašina buvo retenybė. Viską varė, kaip lageryje sakoma, „bezdalų garas".

Dar didesnis Volgos kanalas (darbų apimtimi septynis kartus prašokantis Baltosios-Baltijos ir prilygstantis Panamos ir Sueco kanalams) buvo iškastas 128 kilometrų ilgio, daugiau kaip 5 metrų gylio, 85 metrų pločio, ir beveik viskas – kirtikliu, kastuvu ir karučiu[1].

[1] Kai plaukiojate kateriu po kanalą – kiekvieną kartą prisiminkite tuos, kurie guli dugne.

Būsimasis Rybinsko jūros dugnas buvo nuklotas miško masyvais. Juk tą mišką suvertė rankomis žmonės, kaip gyvi neregėję elektrinio pjūklo, o jau šakas ir žagarus degino visiški invalidai.

Kas kitas, jei ne kaliniai, būtų dirbę prie miško kirtimo po 10 valandų, dar neišaušus sukardami po 7 kilometrus iki miško ir tiek pat vakare atgal trisdešimties laipsnių šaltyje, neturėdami per metus jokių poilsio dienų, tik gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją (Volgolagas, 1937)?

Kas kitas, jei ne čiabuviai, būtų rovę kelmus žiemą? Atvirose Kolymos kasyklose tampę ant kuprų dėžes su iškasta uoliena? Mišką, nukirstą už kilometro nuo Koino upės (Vymės intako), per pusnynus suomiškomis rogutėmis vilkę po du, įsikinkę į pavalkus (pavalkų kilpą, kad būtų minkščiau, apsiūdavo suplyšusių drabužių skutais, pavalkus užsimaudavo ant vieno peties)?

Teisybė, tikina mus įgaliotasis komunistinis žurnalistas J. Žukovas[1], panašiai ir komjaunuoliai statę Komsomolską prie Amūro (1932): guldę medžius be kirvio, neturėdami kalvės, negaudami duonos ir išmirdami nuo skorbuto. Ir žavisi: ak, kaip mes didvyriškai statėme! O ar ne geriau būtu buvę pasipiktinti: kas gi, nemylėdamas savo žmonių, pasiuntė juos šitaip statyti? Ką ten piktintis! Juk mes žinom, kokie „komjaunuoliai" statė Komsomolską. Dabar rašoma, kad tie patys „komjaunuoliai" įkūrė ir Magadaną.

O ką galima buvo Džezkazgano rūdynuose 12 valandų darbo dienai nuleisti sausai gręžti? – kyla silikatinių dulkių sūkuriai nuo imamos uolienos, kaukių nėra, ir po keturių mėnesių nepagydoma silikozė nuvaro žmogų į kapus. Ką galima buvo į nesutvirtintas nuo griūčių, neapsaugotas nuo užtvindymo šachtas leisti liftais be stabdžio trinkelių? Dėl kokių vienintelių XX amžiuje nereikėjo kaštuotis nuostolingai saugos technikai?

Tad kaip galėjo lageriai būti ekonomiškai nenaudingi?..

Pasiskaitykite, pasiskaitykite Pobožio „Mirties kelyje"[2] apie išlaipinimą ir iškrovimą iš lichterių Tazo upėje, tas vaizdas – Stalino

[1] J. Žukov, „Pesok i samorodki", *Literaturnaja gazeta*, 1963 m. sausio 5, 12, 14, 21, 21 d.

[2] A. Pobožij, „Miortvaja doroga": Iz zapisok inžinerera-izyskatelia, *Novyj mir*, 1964, Nr. 8, p. 152–154.

epochos poliarinė Iliada: laukinėje tundroje, kur nežengė žmogaus koja, kaliniai it skruzdėlės, skruzdėlių konvojaus saugomi, velka ant kupros tūkstančius atvežtų rąstu, ir stato prieplaukas, ir tiesia bėgius, ir ridena į tą tundrą garvežius ir vagonus, kuriems niekada nelemta iš čia laisvai išvažiuoti. Zekai miega po penkias valandas per parą ant plikos žemės, apjuostos lentelėmis „zona".

Toliau jis aprašo, kaip kaliniai tiesia per tundrą telefono liniją: jie gyvena palapinėse iš šakų ir samanų, uodai gelia neapsaugotus jų kūnus, nuo pelkių pliurzės niekad neišdžiūsta jų apdaras, juo labiau apavas. Jų trasa iššvalgyta bet kaip, klojama ne per geriausiai (ir pasmerkta perkloti), stulpams medžių arti nėra, ir jie turi dviem trim dienom (!) atsitraukti tolyn, kad iš ten galėtų ant kupros parsitempti stulpus.

Nepasitaikė kito Pobožio, kuris būtų aprašęs, kaip prieš karą buvo tiesiamas kitas geležinkelis, Kotlasas-Vorkuta, kur po kiekvienu pabėgiu po dvi galvas liko. Ką ten geležinkelis! – kaip pirma to geležinkelio buvo klojamas gretimai paprastas gulekšnis per neįžengiamą mišką – sulysusios rankos, atšipę kirviai ir dykaduoniai durtuvai.

Kas gi kitas, jei ne kaliniai, būtų tai darę? Tad kaip galėjo lageriai – neapsimokėti?

Lageriai nepaprastai apsimokėjo, juk vergai dirbo nuolankiai ir pigiai – net ne pigiai, o dykai, nes antikos laikais už vergą reikėjo mokėti pinigus, o už lagerininką nieko nereikėjo mokėti.

Netgi pokariniuose lagerių pasitarimuose industrijos dvarininkai pripažindavo: „z/k z/k darbas turėjo didelę reikšmę užnugariui, pergalei".

Tačiau ant marmuro virš jų kaulų niekas niekada neparašys užmirštų jų vardų.

Kokie lageriai buvo nepakeičiami, išaiškėjo Chruščiovo laikais, per bruzdžius ir triukšmingus komjaunuolių raginimus vykti į plėšinius ir Sibiro statybas.

Kas kita – atsipirkimas. Į tai valstybė seniai varvino seilę. 1921 metų „Kalėjimų nuostatuose" rūpintasi: „kalėjimų išlaikymas turi kiek įmanoma atsipirkti kalinių darbu". Nuo 1922 metų kai kurių vietų vykdomieji komitetai, priešingai savo darbininkiškai-valstietiškai prigimčiai,

parodė „apolitiško vertelgiškumo tendencijas", kaip antai: ne tiktai siekė, kad kalėjimai atsipirktų, bet dar stengėsi išspausti iš jų pelno vietos biudžetui, įgyvendinti ūkiskaitą su perviršiu. Kad kalėjimai atsipirktų, reikalavo ir 1924 metų pataisos darbų kodeksas. 1928 metais pirmajame sąjunginiame penitenciarinių veikėjų pasitarime buvo primygtinai, reikalaujama, jog „visas kalėjimo įmonių tinklas privalo grąžinti valstybei lėšas, atsiėjusias kalėjimams išlaikyti".

Labai, labai magėjo lageriukus turėti – ir kad tik nemokamai! Nuo 1929 metų visos Pataisos darbų įstaigos šalyje įtrauktos į liaudies ūkio planą. O nuo 1931 metų sausio 1 dienos pagal dekretą visi RSFSR ir Ukrainos lageriai ir kolonijos perėjo į visiško atsipirkimo sistemą!

Ir ką gi? Žinoma, iškart sėkmė! 1932 metais juristai triumfuoja: „Išlaidos pataisos darbų įstaigoms mažėja (šituo galima patikėti), o kalinių išlaikymo sąlygos *kasmet gerėja*" (?)[1].

Ar mes imtume stebėtis, ar mes imtume nagrinėti – iš kurgi? kaip? – jei savo kailiu nebūtume pajutę, kaip tas išlaikymas gerėjo...

O tą padaryti, kai pagalvoji, visai nesunku. Ko reikia? Palyginti išlaidas lageriams su gaunamomis iš jų pajamomis? Išlaidos, kaip matome, mažėja. O padidinti pajamas dar lengviau: reikia kalinius prispausti! Solovkų laikais Archipelage priverstiniam darbui buvo daroma oficiali 40% nuolaida (kažkodėl manyta, jog priverstinis darbas ne toks našus), o jau nuo Baltosios-Baltijos jūrų kanalo, įvedus „skrandžio skalę", Gulago mokslininkai nustatė, jog atvirkščiai: priverstinis badmirio darbas ir yra pats našiausias pasaulyje! Ukrainos lagerių valdyba, kai jiems buvo įsakyta nuo 1931 metų pereiti prie atsiperkamumo, taip tiesiai ir nusprendė: palyginti su ankstesniais metais šiemet padidinti darbo našumą lygiai 242% (dviem šimtais keturiasdešimt dviem procentais!), tai yra padidinti išsyk pusketvirto karto, ir be jokios mechanizacijos![2] (Ir kaip moksliškai apskaičiavo: du šimtai keturiasdešimt ir dar du procentai! Tik vieno draugai nežinojo: kad tai vadinasi *Didysis Šuolis su trimis raudonomis vėliavomis*.)

[1] *Ot tiurem...*, p. 437.

[2] I. L. Averbach, *Ot prestuplenija k trudu*, p. 23.

O juk kaip Gulagas jautė, *iš* kur vėjas pučia! Čia prisišliejo kaip tik ir draugo Stalino nemirtingosios istorinės Šešios Sąlygos, tarp jų ir ūkiskaita, – o mes jau turim! mes jau turim! Ir dar: specialistų panaudojimas! O tai mums užvis lengviausia: paimti inžinierius iš bendrųjų darbų, pastatyti gamybos pridurkais. (Ketvirtojo dešimtmečio pradžia techninei inteligentijai Archipelage buvo didžiausių lengvatų metas: ji beveik nesikamavo bendruosiuose darbuose, net naujokai buvo įtaisomi iškart pagal specialybę. Ligi tol, trečiajame dešimtmetyje, inžinieriai ir technikai bergždžiai galavosi bendruosiuose darbuose todėl, kad nebuvo kur jiems pasireikšti ir pritaikyti savo sugebėjimų. Paskui, nuo 1937 iki 1950 metų, buvo užmiršta ūkiskaita ir visos istorinės Šešios Sąlygos, o istoriškai svarbiausias tuomet tapo Budrumas, – ir pavienių inžinierių prasismelkimą į pridurkus pakeitė jų visų išvarymas į bendruosius darbus.) Be to, juk ir pigiau turėti inžinierių kalinį, o ne laisvąjį: nereikia jam mokėti atlyginimo. Vėl nauda, vėl ūkiskaita! Ir vėl teisus draugas Stalinas!

Taigi iš tolo šią liniją tempė, tvirtai jos laikėsi: padaryti Archipelagą nemokamą!

Tačiau kad ir kaip sukosi, kad ir kaip plėšėsi, kad ir kaip nagus į uolas laužėsi, kad ir kaip darbų žiniaraščius po dvidešimt kartų taisė, kiaurai pratrynė, – neatsipirko Archipelagas, ir tiek, ir niekad neatsipirks! Ir niekad čia išlaidų su pajamomis nesubalansuos, ir turi mūsų jaunoji darbininkų ir valstiečių valstybė (o vėliau ir įmetėjusi visaliaudinė) vilkti ant savo kupros šį purviną ir kruviną nešulį.

O priežastys štai kokios. Pirmoji ir svarbiausia – kalinių nesąmoningumas, tų bukagalvių vergų apsileidimas. Ne tik nesulauksi iš jų socialistinio pasiaukojimo, bet jie net nerodo paprasčiausio kapitalistinio stropumo. Jie tik ir žiūri, kaip nuplėšti batus – ir neiti į darbą; kaip sugadinti gervę, numauti ratą, nulaužti kastuvą, paskandinti kibirą – kad tik būtų dingstis pasėdėti ir parūkyti. Viskas, ką lagerininkai daro savo valstybei, – neslepiama didžiausia chaltūra: jų pagamintas plytas gali rankom laužyti, dažai nuo panelių nusilupa, tinkas atšoka, stulpai virsta, stalai kliba, kojos nulūžta, rankenos nu-

lekia. Visur – neapsižiūrėjimai ir klaidos. Nuolatos reikia jau prikaltą dangtį atlupinėti, jau užverstą tranšėją atkasinėti, jau sumūrytas sienas laužtuvu ir mūrkalčiu griauti. 1950 metais atvežė į Steplagą naujutėlę švedišką turbiną. Ji atkeliavo rąstų rentinyje, lyg trobelė. Buvo žiema, šalčiai, tad sulindo prakeikti zekai į tą rentinį tarp rąstų ir turbinos ir sukūrė laužą pasišildyti. Atsilitavo sidabrinės menčių siūlės – ir turbiną reikėjo išmesti. Kainavo ji tris milijonus septynis šimtus tūkstančių. Še tau ir ūkiskaita!

O šalia zekų – čia bus antroji priežastis – ir laisviesiems tarytum nieko nereikia, lyg jie statytų ne sau, o svetimam dėdei, dar ir nukniaukia gerokai, nukniaukia kaip reikiant. (Statė gyvenamąjį namą, ir laisvieji nudžiovė keletą vonių, – o jų skiriama tiek, kiek yra butų. Kaipgi namą atiduoti? Darbų vykdytojas, aišku, prisipažint negali, jis triumfuodamas aprodo priėmimo komisijai pirmąja laiptinę ir į kiekvieną vonios kambarį būtinai įves, kiekvieną vonią parodys. Paskui veda komisiją į antrąją laiptinę, į trečiąją, neskubėdamas, ir visi į vonios kambarius eina, o miklūs nepėsti zekai, vadovaujami įgudusio santechnikų dešimtininko, tuo metu išlupa vonias iš pirmosios laiptinės butų, per pastogę pirštų galais pertempia į ketvirtąją laiptinę, ten skubiai pritaiso ir užteplioja, iki pasirodys komisija. Ir kas plojo katučių – tegu paskui atsiima... Tokį dalyką tik kino komedijoje tinka rodyti, bet neišdegs: mūsų gyvenime nieko juokingo nėra, viskas juokinga Vakaruose.)

Trečioji priežastis – kalinių nesavarankiškumas, nesugebėjimas gyventi be prižiūrėtojų, be lagerio administracijos, be apsaugos, be zonos su sargybos bokšteliais, be planavimo ir gamybos, apskaitos ir paskirstymo, operatyvinio čekistų, kultūros ir auklėjimo skyrių, be vyriausiųjų lagerio valdybų ligi paties Gulago; be cenzūros, be ŠIZ'o, be BUR'o, be pridurkų, be saugyklų ir sandėlių; nesugebėjimas vaikščioti be konvojaus ir be šunų. Todėl valstybė priversta kiekvienam dirbančiam čiabuviui laikyti nors po vieną prižiūrėtoją (o prižiūrėtojas turi šeimą). Ir gerai, kad šitaip, nes iš ko tie prižiūrėtojai gyventų?

Gudruoliai inžinieriai dar pasako ir ketvirtąją priežastį: girdi, būtinybė kiekviename žingsnyje steigti zoną, stiprinti konvojų, skirti papildomą apsaugą varžo jų, inžinierių, techninius manevrus, kaip, pavyzdžiui, išsikelti prie Tazo upės, ir todėl atseit viskas daroma ne laiku ir brangiau kainuoja. Bet čia jau – *objektyvi* priežastis, čia atsikalbinėjimas. Išsikviesti juos į partinį biurą, kailį išvelėti – ir ši priežastis atkris. Tegu galvą suka, ieško išeities.

O dar svarbesni už šias priežastis būna natūralūs ir visiškai dovanotini pačios Vadovybės neapsižiūrėjimai. Kaip sakė draugas Leninas, neklysta tas, kas nieko nedaro.

Pavyzdžiui, kaip nori planuok žemės darbus – retai jie teišpuola vasarą, o visuomet kažkodėl rudenį ir žiemą, kada purvynas ir speigas.

Arba va Šturmovojaus kasyklų Zarosšio gysloje (Kolyma) 1938 metų kovo mėnesį pastatė 500 žmonių kirsti 8–10 metrų šurfų amžinajame įšale. Padarė (pusė zekų pakratė kojas). Būtų reikėję išsprogdinti, bet persigalvojo: mažas metalo kiekis. Metė. Gegužę pasruvo šurfai, darbas perniek. O po dvejų metų vėl kovo mėnesį, per Kolymos speigą, susigriebė: reikia kirsti šurfus! ta pati vieta! ir kuo greičiau! žmonių nesigailėti!

Juk tai nereikalingos išlaidos...

Arba prie Suchonos upės netoli Opokos gyvenvietės – privežė, supylė kaliniai užtvanką. O pavasario poplūdis tučtuojau ją nunešė. Viskas perniek.

Arba štai Archangelsko valdybos Talagos miško kirtimo punktui suplanavo gaminti baldus, bet apsižioplino suplanuoti medieną, iš kurios tie baldai dirbami. Planas yra planas, reikia vykdyti! Teko Talagai laikyti specialias nekonvojinių buitininkų brigadas, kurios išgriebtų iš upės avarinę medieną, tai yra atsilikusią nuo plukdomos. Nepakako. Tada suskato užpuldinėti sielius, parsivaryti ir ištampyti. Bet juk tie sieliai įeina į kažkieno kito planą, dabar ten jų truks. O šaunuoliams vyrukams Talaga išrašinėti paskyrų negali: juk vagystė. Tai tokia ūkiskaita...

Arba kažkada Ustvymlage (1943) norėjo viršyti palaidų (nesurištų) medžių plukdymo planą, paspartino miško kirtimą, išvarė visus,

pagalinčius ir nepagalinčius, ir susikaupė generalinėje užtūroje per daug rąstų – 200 000 kubinių metrų. Išgriebti iki žiemos nesuspėjo, rąstai įšalo į ledą. Žemiau užtūros – geležinkelio tiltas. Jeigu pavasarį rąstai neišsiskirstys, o plauks visi krūvoj – nuneš tiltą, tik juokas, o viršininką – į teismą. Ir teko: išrašinėti dinamitą vagonais; nuleidinėti jį žiemą į dugną; sprogdinti įšalusius sielius, paskui greičiau ridenti tuos rąstus į krantą – ir sukūrenti (pavasarį medienai jie jau netiks). Tam darbui prireikė viso lagpunkto, dviejų šimtų žmonių, jiems už darbą lediniame vandenyje išrašydavo lašinių, – bet nė vienos operacijos negalima buvo pateisinti paskyra, nes visa tai buvo nereikalinga. Ir sukūrenti medžiai – irgi perniek. Še tau ir atsipirko.

Visas Pečželdorlagas tiesė geležinkelį į Vorkutą – vingiavo kaip pakliuvo. O paskui jau baigtą geležinkelį ėmėsi tiesinti. Tatai – kieno sąskaita? O geležinkelis nuo Lalsko (prie Luzos upės) iki Piniugo (ketino iki Syktyvkaro pratęsti)? 1938 metais kokius didžiulius lagerius ten sutraukė, 45 kilometrus to geležinkelio nutiesė – ir metė... Taip viskas ir nuėjo šuniui ant uodegos.

Na, bet tokių klaidelių nė viename darbe neišvengsi. Joks Vadovas nuo jų neapdraustas.

O visas Salechardo-Igarkos geležinkelis? Supylė šimtus kilometrų pylimų per pelkes, prieš Stalino mirtį trūko tik 300 kilometrų, kad abu galai susijungtų. Ir – taip pat metė. O juk šita klaida – baisu pasakyti k i e n o. Juk – Paties...

Kartais su ūkiskaita ligi to prieinama, kad lagerio viršininkas nežino, kur nuo jos dėtis, kaip galą su galu sudurti. Kačios invalidų lageriui prie Krasnojarsko (pusantro tūkstančio invalidų!) po karo irgi liepė pereiti į ūkiskaitą: dirbti baldus. Medžius invalidai vertė pjūklais su mediniu rėmu (ne miško kirtimo lageris – ir mechanizacija jam nepriklauso), medžius iki lagerio vežė karvėmis (transportas irgi nepriklauso, o karvių ferma yra). Sofos savikaina besanti 800 rublių, o pardavimo kaina – 600... Tad jau pati lagerio vadovybė buvo suinteresuota kuo daugiau invalidų pervesti į pirmąją grupę arba pripažinti ligoniais ir nevaryti už zonos: tuomet iš nuostolingos ūkiskaitos jie tuoj pat pereidavo į patikimą valstybės biudžetą.

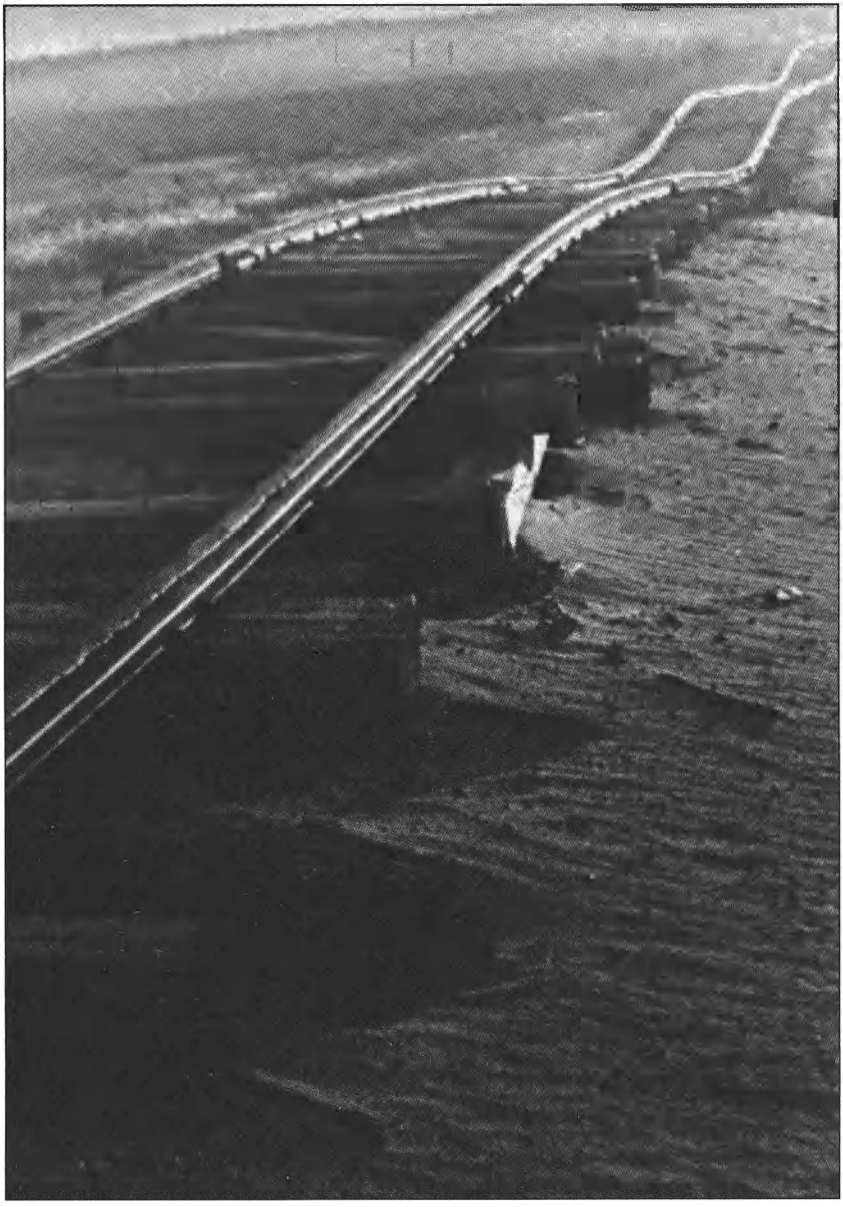

Mirties kelias

Dėl visų šitų priežasčių Archipelagas ne tik neatsiperka, bet šalis dar turi brangiai primokėti už malonumą jį turėti.

Ūkinį Archipelago gyvenimą dar komplikuoja tai, kad ta didžioji valstybės socialistinė ūkiskaita reikalinga visai valstybei, reikalinga Gulagui, bet atskiro lagerio viršininkui į ją nusispjauti: na, pakeiksnos šiek tiek, nuo premijos nugnybs (bet vis tiek duos). O svarbiausios pajamos ir plačios galimybės, svarbiausias patogumas ir malonumas kiekvienam atskiro lagerio viršininkui – turėti savarankišką natūralų ūkį, turėti savo jaukų dvarelį, tėvoniją. Kaip Raudonojoje armijoje, taip ir tarp MVD karininkų visai ne juokais, o rimtai prigijo ir įsitvirtino solidus, pagarbus, išdidus ir malonus žodis – *šeimininkas*. Kaip iš aukščiau visai šaliai viešpatauja vienas Šeimininkas, taip ir kiekvieno atskiro padalinio vadas būtinai turi būti – Šeimininkas.

Tačiau spaudžiant aštrioms grupių A, B, C, D šukoms, kurias amžinai suleido į Gulago karčius negailestingasis Frenkelis, šeimininkui reikėjo suktis, kad gudriai prakištų pro tas šukas tokį būrį darbininkų, be kurio niekaip nesusikursi savo tėvonijos ūkio. Ten, kur pagal Gulago etatus priklausė vienas siuvėjas, reikėjo įsteigti ištisą siuvyklą, kur vienas batsiuvys – batų dirbtuvę, o kiek dar kitų naudingų meistrų norėjosi turėti sau po ranka! Kodėl, pavyzdžiui, nepasistatydinti šiltnamių ir neturėti šiltnamio daržovių karininkų stalui? Kartais, jei viršininkas su galva, – net užveisti didelį pagalbinį daržovių ūkį, kad galėtum kyštelėti daržovių ir kaliniams, – jie atidirbs, tai tiesiog naudinga pačiam šeimininkui, bet iš kur paimti žmonių?

O išeitis buvo – mestelėti vis tų pačių kalinių juodadarbių, trupučiuką apmauti Gulagą, trupučiuką gamybą. Jei dideli darbai zonoje, kokia nors statyba – galima buvo priversti visus kalinius paplušėti sekmadienį arba vakare po darbo (10 valandų) dienos. O nuolatiniam darbui – išpūsdavo išėjusių brigadų skaičių: zonoje pasilikę darbininkai būdavo užrašomi kaip išėję su savo brigadomis į gamybą ir iš ten brigadininkas turėdavo parnešti jiems *procentą*, tai yra dalį išdirbio,

atimtą iš kitų brigadininkų (ir taip neįvykdžiusių normos). Juodadarbiai daugiau dirbo, mažiau valgė – bet stiprėjo dvaro ūkis ir draugų karininkų gyvenimas darėsi įvairesnis bei malonesnis.

O kai kuriuose lageriuose viršininkas pasižymėdavo nepaprastu ūkišku užmoju ir dar susirasdavo lakios fantazijos inžinierių – tuomet lagerio zonoje išaugdavo didžiulis *ūkis*, jau įregistruotas ir popieriuose, jau turintis oficialius etatus ir apsiimantis atlikti pramonės užduotis. Tačiau į planinį aprūpinimą medžiagomis ir įrankiais jis įsisprausti negalėdavo, todėl neturėdamas nieko privalėjo daryti viską.

Papasakosime apie vieną ūkį Kengiro lageryje. Apie siuvyklą, knygrišyklą, kailių, stalių ir kitas dirbtuves čia nė nekalbėsime, tai mažmožiai. Kengiro ūkis turėjo savo liejyklą, savo šaltkalvę ir net – pačiame XX amžiaus viduryje – namudiniu būdu įsitaisė gręžimo ir tekinimo stakles! Tekinimo staklių, beje, patys pasidirbti nesugebėjo, bet pasinaudojo *lagerio lendlizu*: vidury šviesios dienos stakles pasivogė iš gamybos objekto. Suveikta buvo taip: privažiavo lagerio sunkvežimį, palaukė, kada cecho viršininkas išeis, visa brigada puolė prie staklių, nubildino jas į sunkvežimį, o tas lengvai persigavo per vachtą, nes su apsauga buvo susitarta, apsaugos divizionas tokie pat MVD, – ir bemat pardangino stakles į lagerį, o jau ten niekas iš laisvųjų nosies neįkiš. Ir viskas! Ką tu iš tų kvaišų neatsakingų čiabuvių išpeši? Cecho viršininkas draskosi, blaškosi – kur dingo staklės? – o jie nieko nežino: argi buvo staklės? mes nematėm. Pačius reikalingiausius įrankius parsigabendavo į lagerį taip pat, tik lengviau – kišenėje ir po skvernu.

Kartą ūkis ėmėsi lieti kanalizacijos liukų dangčius Kengiro sodrinimo fabrikui. Pasisekė. Bet pristigo ketaus – iš ko gi lageriui galų gale lieti? Tada iš jo paties, iš to sodrinimo fabriko, kaliniams pavedė vogti puikius angliškus ketaus kronšteinus (užsilikusius dar nuo ikirevoliucinės koncesijos), lageryje juos perlydydavo ir išveždavo fabrikui liukų dangčius, o šis už tai lageriui pervesdavo pinigus.

Dabar skaitytojas supras, kaip toks veiklus ūkis stiprino atsiperkamumą, o ir visą šalies ekonomiką.

Ir ko tik nesiėmė tas ūkis dirbti! – to nebūtų ėmęsis net Krupas. Ėmėsi dirbti didžiulius molinius vamzdžius kanalizacijai. Vėjo variklį. Šiaudapjoves. Spynas. Vandens siurblius. Remontuoti mėsmales. Susiūti transmisijos diržus. Taisyti autoklavus ligoninei. Tekinti grąžtus kaukolės trepanacijai. Ko tik nesigriebsi, kai bėda spiria! Iš bado šuo ir varškę ėda. Juk jeigu sakysi: nemokam, nepadarysim, – rytoj išvarys už zonos. O ūkyje – nepalyginti daugiau laisvės: nei darban varo, nei konvojus tave lydi, be to, ir dirbi lėčiau, o ir sau ką nors laimi. Ligoninė už atliktą užsakymą duoda dvi laisvas dienas, virtuvė – „priedą", kas nors – machorkos, o vadovybė ir valdiškos duonos primes.

Ir juokinga, ir įdomu. Inžinieriams amžinas galvosūkis: iš ko? kaip? Tinkamas gelžgalis, rastas kur nors sąvartyne, dažnai pakeisdavo visą sumanytąją konstrukciją. Vėjo variklį padarė, o štai spyruoklės, kuri suktų jį pavėjui, nerado. Teko tiesiog pririšti dvi virvutes ir dviem zekams prisakyti: kai vėjas pasikeis, bėgti ir už virvučių sukti variklį. Dirbo ir savo plytas: moteriškė styga pjaustė minkštą molio juostą sulig plytų ilgiu, o toliau jos patekdavo į transporterį, kurį ji pati, ta moteriškė, ir turėdavo paleisti suktis. Bet kuo? juk jos rankos užimtos. O, šlovingasis gudruolių zekų išradingumas! Sugalvojo tokias dvi ienutes, priglundančias prie darbininkės dubens, ir kol ji rankomis pjaustė plytas – vis smarkiai ir tankiai linguodama dubeniu kartu suko ir konvejerio juostą! Deja, tokios fotografijos skaitytojui parodyti negalėsim.

O Kengiro dvarininkas galutinai įsitikino: nėra žemėje to, ko negalėtų padaryti jo ūkis. Ir kartą išsikvietęs vyriausiąjį inžinierių paliepė: skubiai imtis gaminti langų ir grafinų stiklą! Kaipgi jis gaminamas? Vyrai nežinojo. Žvilgtelėjo į besimėtantį enciklopedinio žodyno tomą. Bendros frazės, recepto nėra. Vis dėlto užsakė sodos, kažkur gavo kvarcinio smėlio, parsivežė. O svarbiausia – draugužiams prisakė nešti sukultą stiklą iš objektų, statančių „naują miestą" – ten jo apsčiai pridaužydavo. Tą viską sukišo į krosnį, lydė, maišė, tempė – ir išėjo langų stiklo lakštai! – tiktai iš vienos pusės centimetro storio, o iš kitos – iki dviejų milimetrų. Pro tokį stiklą

savo gero bičiulio niekaip neatpažinsi. O terminas mina ant kulnų – tuoj reikės parodyti produkciją viršininkui. Kaip zekas gyvena? Šia diena: svarbu šią dieną pragyventi, o jau rytoj – kaip nors. Pasivogė iš objekto gatavų suraižytų stiklų, parnešė į ūkį ir parodė lagerio viršininkui. Liko patenkintas: „Šaunuoliai! Kaip tikras! Dabar pradėkit masinę gamybą!" – „Daugiau negalėsim, pilieti viršininke". – „Kodėl gi?" – „Matot, langų stiklui būtinai reikia molibdeno. Truputį turėjom, bet va pasibaigė". – „Ir niekur negalima gauti?" – „Kur tu jo gausi". – „Gaila. O grafinai be to molibdeno išeitų?" – „Grafinai, ko gero, išeitų". – „Na, varykit". Bet ir grafinai išsipūsdavo visi kreivašoniai ir kažkodėl ūmai patys subirdavo. Pasiėmė prižiūrėtojas tokį grafiną pienui – ir liko su vienu kakleliu rankose, pienas išsiliejo. „Ak, nenaudėliai! – plūdosi jis. – Kenkėjai! Fašistai! Visus jus iššaudyti!"

Kai Maskvoje, Ogariovo gatvėje, atituštindami vietą naujiems namams griovė senus, išstovėjusius ilgiau nei šimtmetį, tai sijų iš perdengimų tarp aukštų ne tik neišmesdavo, ne tik neatiduodavo malkoms, bet panaudodavo baldams dirbti. Tai buvo skambantis grynas medis. Taip mūsų proseniai išdžiovindavo.

O mes amžinai skubam, amžinai nespėjam. Negi dar lauksi, kol sijos išdžius? Prie Kalugos užkardos tepdavome sijas naujausiais antiseptikais – ir vis tiek sijos pradėdavo pūti, jose įsiveisdavo grybelis, ir taip greitai, kad nespėjus priimti namo tekdavo laužti grindis ir paskubom sijas pakeisti.

Todėl po šimto metų viskas, ką mes, zekai, statėm, o ir visa šalis, tikriausiai taip neskambės kaip tos senos sijos iš Ogariovo gatvės.

Tą dieną, kai SSRS fanfaroms skambant paleido į dangų pirmąjį dirbtinį palydovą, – prieš mano langą Riazanėje dvi poros laisvųjų moterų purvinais zekų bušlatais ir vatinėmis kelnėmis tempė skiedinį *į ketvirtą aukštą neštuvais*.

– Teisybė, teisybė, taip yra, – kas nors nesutiks su manim. – Bet ką jūs pasakysite? – vis dėlto ji sukasi!

Na šito tai jau iš *jos* neatimsi, velniai griebtų! – ji sukasi!

* * *

Derėtų užbaigti šį skyrių ilgu sąrašu darbų, kurie kalinių nudirbti bent per pirmąjį Stalino penkmetį ir iki Chruščiovo laikų. Bet aš, žinoma, neįstengsiu jo sudaryti. Galiu tiktai pradėti, kad panorėjusieji jį papildytų ir pratęstų.

- Baltosios-Baltijos jūrų kanalas (1932), Volgos kanalas (1936), Volgos-Dono kanalas (1952).

Geležinkeliai:

- Kotlasas-Vorkuta, Salechardo atšaka;
- Rikasicha-Molotovskas[1];
- Salechardas-Igarka (apleistas);
- Lalskas-Piniugas (apleistas);
- Karaganda-Mointai-Balchašas (1936);
- dešiniąja Volgos pakrante prie Kamyšino;
- rokadiniai palei Suomijos ir Persijos sienas;
- antroji Sibiro magistralės geležinkelio linija (1933–1935, apie 4000 km);
- Taišetas-Lena (BAM'o pradžia);
- Komsomolskas-Sovetskaja Gavanė;
- Sachaline nuo Pobedino stoties susijungti su Japonijos tinklu;
- į Ulan Batorą[2] ir plentai Mongolijoje.

Autotrasos:

- Maskva-Minskas (1937–1938);
- Nogajevas-Atka-Nera.

Statybos:

- Kuibyševo HES;
- Nižnetulomsko HES (netoli Murmansko);
- Ust Kamenogorsko HES;
- Balchašo vario lydymo kombinatas (1934–1935);

[1] Lageriai palei Kudmos upę, Jagros saloje, Rikasichos gyvenvietėje.

[2] Tiesiant tą geležinkelį konvojaus nesaugomiems kaliniams buvo liepta, kad mongolams sakytųsi esą komjaunuoliai ir savanoriai. Išklausę mongolai atsakydavo: pasiimkit savo geležinkelį, atiduokit mūsų avinus!

- Solikamsko popieriaus kombinatas;
- Bereznikų chemijos kombinatas;
- Magnitogorsko kombinatas (iš dalies);
- Kuznecko kombinatas (iš dalies);
- gamyklos, Marteno krosnys;
- Maskvos valstybinis M. Lomonosovo universitetas (1950–1953, iš dalies);
- Komsomolskas prie Amūro;
- Sovetskaja Gavanė;
- Magadanas;
- visas Dalnis;
- Norilskas;
- Dudinka;
- Vorkuta;
- Molotovskas (Severodvinskas, nuo 1935);
- Dubna;
- Nachodkos uostas;
- naftotiekis Sachalinas-žemynas;
- beveik visi atominės pramonės objektai;
- radioaktyviųjų elementų gavyba (urano ir radžio – prie Čeliabinsko, Sverdlovsko, Turos);
- darbas apdorojimo ir sodrinimo gamyklose (1945–1948);
- radžio gavyba Uchtoje; naftos apdirbimas Uchtoje, sunkiojo vandens gavyba;
- anglies gavyba Pečioros, Kuznecko baseinuose, Karagandos, Sučiano ir kitose gyvenvietėse;
- rūdų gavyba Džezkazgane, Pietų Sibire, Buriatijoje-Mongolijoje, Šorijoje, Chakasijoje, Kolos pusiasalyje;
- aukso gavyba Kolymoje, Čiukotkoje, Jakutijoje, Vaigačo saloje, Maikaine (Pavlodaro sritis, Bajan-Aūlsko rajonas);
- apatitų gavyba Kolos pusiasalyje (nuo 1930);
- fluorito gavyba Amderme (nuo 1936);
- retųjų metalų gavyba (Akmolinsko sritis, Stalinskojės telkinys, iki šeštojo dešimtmečio);

– miško paruošos eksportui ir šalies vidaus poreikiams. Visa europinė Rusijos Šiaurė ir Sibiras. Begalės miško kirtimo punktų išvardyti neįstengsim, tai pusė Archipelago. Įsitikinsim iš pirmų pavadinimų: lageriai palei Koino upę; palei Dvinsko Uftiugą; palei Nemo upę, Vyčegdos intaką (ištremti vokiečiai); prie Vyčegdos netoli Riabovo; prie Šiaurės Dvinos netoli Čerevkovo; prie Mažosios Šiaurės Dvinos netoli Aristovo...

Bet ar įmanoma tokį sąrašą sudaryti?.. Kokiuose žemėlapiuose arba kieno atmintyje galėjo išlikti tie tūkstančiai laikinų miško lagpunktų, įrengtų metams, dvejiem, trejiem, kol iškirs artimiausią mišką, o paskui visiškai sulikviduotų? Bet kodėl tik miško paruošos? O ištisas sąrašas visų Archipelago salelių, kada nors buvusių žemės paviršiuje, – garsiųjų nuolatinių, dešimtis metų išbuvusių lagerių ir klajojančių punktų palei tiesiamas trasas, tvirtų centrinių kalėjimų ir etatinių lagerių su karčių palapinėm? Argi imtųsi kas nors sužymėti tokiame žemėlapyje dar ir KPZ (kardomojo kalėjimo kameras), ir kiekvieno miesto kalėjimus (o jų ten po kelis)? Ir žemės ūkio kolonijas su šienavimo ir gyvulių auginimo pakomandiruotėmis? Ir smulkias pramonės kolonijas, kaip saulėgrąžos išsibarsčiusias po miestus? O Maskvą ir Leningradą reikėtų išskirti stambiu šriftu. (Nepamiršti lagpunkto už pusės kilometro nuo Kremliaus – Tarybų rūmų statybos pradžia.) Trečiajame dešimtmetyje Archipelagas buvo vienoks, o šeštajame – visiškai kitoks, visai kitose vietose. Kaip atspindėti tą judėjimą laike? Kiek tam reikėtų žemėlapių? O Nyroblagas arba Ustvymlagas, arba Solikamsko, arba Potmos lageriai turėtų būti per visą sritį užštrichuoti, – bet kas iš mūsų tas ribas yra apėjęs?

Vis dėlto turime vilties išvysti ir tokį žemėlapį[1].

[1] Bendriausio pavidalo Gulago žemėlapį šiandien galima rasti istorikų grupės, vadovaujamos S. Sigačiovo, parengtoje kompaktinėje plokštelėje „Žertvy političeskovo terrora v SSSR" („Politinio teroro SSRS aukos") (3-iasis papildytas ir pataisytas leid., Maskva, 2004) arba internete adresu http://lists.memo.ru. (*Ru. leid. red. past.*)

- Medžių pakrovimas į garlaivius Karelijoje (iki 1930. Po Anglijos spaudos raginimo nepriimti miško, kalinių pakrauto, zekai buvo skubiai pašalinti iš tų darbų ir nugrūsti tolyn į Kareliją);
- tiekimai frontui per karą (minos, sviediniai, jų pakuotė, siuvamos uniformos);
- Sibiro ir Kazachstano sovchozų statybos...

Netgi praleidžiant visą trečiąjį dešimtmetį ir kalėjimų, pataisos namų, pataisos darbų kolonijų gaminamą produkciją, – ką veikė, ką gamino *ketvirtadalį šimtmečio* (1929–1953) šimtai pramonės kolonijų, be kurių nerasi šalyje padoraus miesto?

O ką išaugino šimtai, tūkstančiai žemės ūkio kolonijų?

Lengviau išvardyti, ko kaliniai niekad nedarė: dešros ir konditerijos gaminių.

KETVIRTOJI DALIS

SIELA IR SPYGLIUOTA VIELA

Štai aš jums atskleidžiu paslaptį: nors mes ne visi užmigsime, bet visi būsime pakeisti.

1 Kor 15, 51

Pirmas skyrius

PAKILIMAS

O metai eina...

Ne galvotrūkčiais, kaip juokaujama lageryje, – žiema vasara, žiema vasara, o ištįsęs ruduo, nepabaigiama žiema, nemielas pavasaris ir tik vasara trumpa. Archipelage – trumpa vasara.

Net vieni metai – o, kol jie praeina! Net per vienus metus kiek laiko tau palikta galvoti. Tris šimtus trisdešimt kartų per metus tu vilksiesi kolonoje ir dulkiant lietučiui, ir siaučiant pūgai, ir svilinant žvarbiam speigui. Tris šimtus trisdešimt dienų tu dirbsi grasų svetimą darbą tuščia galva. Ir tris šimtus trisdešimt vakarų gūšiesi peršlapęs, sustipęs kolonoje, lauksi, kol iš tolimų sargybos bokštelių susirinks konvojus. O nueiti tenai. O sugrįžti atgal. O pasilenkti prie septynių šimtų trisdešimties dubenėlių srėbalo, prie septynių šimtų trisdešimties košių. Ir pasijusti savo vagonėlyje atsibundant ir užmingant. Nei radijas, nei knygos tavęs neprablaškys, jų nėra, ir ačiū Dievui.

Ir tai – tik vieni metai. O jų – dešimt. Jų – dvidešimt penkeri...

O dar kai tu distrofikas atgulsi ligoninėn – ten irgi turėsi laiko pagalvoti.

Galvok! Išgauk ką nors ir iš bėdos.

Visą tą begalinį laiką juk kalinių protas ir siela nesnaudžia. Iš tolo, būryje, jie panašūs į ropojančias utėles, bet juk jie – pasaulio sukūrimo viršūnė, a? Juk kažkada ir jiems buvo įpūsta šiokia tokia Dievo kibirkštis. Tad kuo dabar ji pavirto?

Šimtmečius manyta: nusikaltėlis tam baudžiamas, kad visą tą bausmės laiką galvotų apie savo nusikaltimą, kankintųsi, atgailautų ir iš lėto pasitaisytų.

Tačiau *Gulago archipelagas sąžinės graužaties nepažįsta*! Iš šimto čiabuvių – penketas blatnųjų, jų nusikaltimas jiems ne priekaištas,

o šaunumas, jie svajoja ateityje daryti tą patį gudriau ir įžūliau. Atgailauti jiems – nėra dėl ko. Dar penketas – *grobė* kaip reikiant, bet ne iš žmonių:mūsų laikais grobti kaip reikiant galima tiktai iš valstybės, kuri pati švaisto liaudies pinigus be atodairos ir be nuovokos, – tad dėl ko tokiam tipui atgailauti? Nebent dėl to, kad nepaėmė daugiau ir nepasidalino – ir būtų likęs laisvėje? O dar aštuoniasdešimt penki čiabuviai – ir visai jokio nusikaltimo nepadarę. Tad dėl ko atgailauti? Kad galvojo tą, ką galvojo? (Beje, kitam taip susuka ir apkvaišina galvą, kad tas ima gailėtis – koks jis sugedęs... Prisiminkime Niną Peregud – kaip ji sielvartavo, kad neverta Zojos Kosmodemjanskajos.) Ar kad atsidūręs beviltiškoje padėtyje pasidavė į nelaisvę? Kad vokiečių laikais stojo dirbti, užuot dvėsęs iš bado? (Beje, taip sumaišo leistinus ir draudžiamus dalykus, kad kitas kankinasi: verčiau aš būčiau numiręs negu užsidirbęs tą duoną.) Kad dovanai dirbdamas kolchoze paėmė nuo lauko vaikams papenėti? Ar iš gamyklos išnešė dėl to paties?

Ne, tu ne tik neatgailauji, bet gryna sąžinė kaip kalnų ežeras spindi iš tavo akių. (Ir tavo akys, nuskaidrintos kančios, neklysdamos mato bet kokias drumzles kitose akyse, pavyzdžiui – neklysdamos atskiria stukačius. Kad mūsų akys mato tiesą, šito nežino ČK-GB – tai mūsų „slaptasis ginklas" prieš jį, čia jau GB apsižioplina prieš mus.)

Mūsų veik visuotinis nekaltumo suvokimas ugdė pagrindinį mūsų skirtumą – nuo Dostojevskio katorgininkų, nuo P. Jakubovičiaus katorgininkų. Anie suvokė, jog jie amžini atskalūnai, mes – tvirtai tikime, jog bet kurį laisvąjį gali čiupti lygiai taip pat kaip ir mane; jog spygliuota viela skiria mus sąlygiškai. Tenai daugelis aiškiai suvokė savąją kaltę, mes – suvokiam milijonus užgriuvusią negandą.

O nuo negandos – skradžiai žemę neprasmegsi. Reikia ją iškęsti.

Ar ne todėl lageriuose taip maža savižudybių? Išties maža, nors kiekvienas atsėdėjusis tikriausiai prisimins kokią savižudybę. Bet daug daugiau jis prisimins pabėgimų. Pabėgimų buvo tikrai daugiau negu savižudybių. (Karšti socialistinio realizmo gynėjai gali mane pagirti: diegiu optimistinį požiūrį.) Ir susižalojimų buvo kur kas dau-

giau negu savižudybių – bet tai irgi gyvenimo meilės apraiška, paprastas išskaičiavimas: paaukoti dalį, kad išgelbėtum visumą. Man netgi atrodo, jog savižudybių lageryje buvo statistiškai, tūkstančiui žmonių, mažiau negu laisvėje. Patikrinti šito aš, žinoma, negaliu.

Antai Skripnikova prisimena, kaip 1931 metais Medvežegorske moterų išvietėje pasikorė trisdešimtmetis vyriškis, ir pasikorė paleidimo dieną! – tad gal iš pasibjaurėjimo tuometine laisve? (Prieš dvejus metus jį buvo pametusi žmona, bet tada jis nepasikorė.) Antai centrinės Burepolomo gyvenvietės klube pasikorė konstruktorius Voronovas. Komunistas ir partinis darbuotojas Aramovičius, sėdintis ir sėdintis, pasikorė 1947 metais Kniaž Pogosto mechaninės gamyklos palėpėje. Kraslage karo metais lietuviai, privaryti iki visiškos nevilties, o svarbiausia – viso savo gyvenimo neparengti sovietiniams žiaurumams, puldavo šaulius, kad tie juos nušautų. 1949 metais Volynės Vladimire tardymo kameroje jaunas vyrukas, sukrėstas tardymo, kad kiek būtų pasikoręs, bet kameros bendras Pavlas Baraniukas jį išėmė iš kilpos. Prie Kalugos užkardos buvęs latvių karininkas, gulėjęs sanitarijos skyriaus stacionare, vogčiomis ėmė kopti laiptais – jie vedė į dar nebaigtus statyti tuščius aukštus. Seselė kalinė jo pasigedo ir metėsi įkandin. Jinai užklupo jį atviroje šešto aukšto balkono kiaurymėje. Įsikabino į jo chalatą, bet savižudis išsinėrė iš chalato, vienmarškinis žengė į tuštumą – ir švystelėjo baltas žaibas judrioje Didžiojoje Kalugos gatvėje saulėtą vasaros dieną. Vokiečių komunistė Emė, sužinojusi apie vyro mirtį, neapsirengusi išėjo iš barako į speigą sušalti. Anglas Kellis Vladimiro speciali paskirties kalėjime virtuoziškai persipjovė venas prie atvirų kameros durų, prižiūrėtojui stovint ant slenksčio. (Jo įnagis buvo emalės dužena, nukrapštyta nuo praustuvo. Kellis turėjo ją paslėpęs pusbatyje, šis stovėjo prie lovos. Nuleido nuo lovos apklotą, uždengė juo pusbatį, išsiėmė emalę ir po apklotu persipjovė rankos veną.)

Kartoju, dar daug kas galėtų papasakoti šitokių atsitikimų, – ir vis dėlto dešimtims milijonų kalinių jų bus nedaug. Net iš tų pavyzdžių matyti, kad didelė savižudybių persvara tenka užsieniečiams,

vakariečiams: jiems atsidurti Archipelage – baisesnis smūgis negu mums; jie ir darosi galą. Ir dar – lojaliesiems (tik ne bukagalviams). Galima suprasti, juk jiems viskas galvoje turėjo susimaišyti ir gelti be paliovos. Kaip atlaikysi? (Zosia Zalesska, lenkė bajorė, visą gyvenimą paaukojusi „komunizmo reikalui" tarnaudama sovietų žvalgyboje, per tardymą triskart žudėsi: korėsi – buvo išimta iš kilpos, pjovėsi venas – atgriebė, šoko ant septinto aukšto palangės – snūduriavęs tardytojas suskubo pastverti už skverno. Triskart ją išgelbėjo, kad sušaudytų.)

O apskritai: kaip savižudybę teisingai paaiškinti? Štai Ansas Bernšteinas atkakliai laikosi nuomonės, kad savižudžiai – anaiptol ne bailiai, kad tam reikalinga didžiulė valios jėga. Jis pats nusivijo iš tvarsčių virvę ir smaugėsi surietęs kojas. Bet akyse imdavo žaliuoti, ausyse zvimbti – ir jis kaskart nejučiomis nuleisdavo kojas ant žemės. Paskutinį sykį virvė trūko – ir jis apsidžiaugė, kad liko gyvas.

Neneigiu, žudantis gal net didžiausios nevilties pagautam dar reikia ir valios. Ilgą laiką aš visai nebūčiau ėmęsis apie tai spręsti. Visą amžių buvau įsitikinęs, kad jokiomis aplinkybėmis nė nepagalvosiu apie savižudybę. Bet ne taip seniai užėjo man niūrūs mėnesiai, kai atrodė, jog žuvo visas mano gyvenimo tikslas, ypač jeigu liksiu gyvas. Ir aš aiškiai prisimenu, kaip kažkokia jėga stūmė mane iš gyvenimo, užplūsdavo jausmas, kad numirti lengviau negu gyventi. Man regis, nugrimzdus į tokią būseną daugiau valios reikia likti gyventi negu mirti. Bet tikriausiai įvairiems žmonėms įvairios krizės ištiktiems būna įvairiai. Todėl ir gyvuoja nuo seno dvi nuomonės.

Labai įspūdinga įsivaizduoti, kad staiga visi nekaltai nuskriausti milijonai įninka masiškai žudytis, erzindami valdžią dvejopai: ir įrodydami esą teisūs, ir sunaikindami nemokamą darbo jėgą. Ir staiga valdžiai širdis suminkštėtų? Ir pradėtų ji gailėtis savo valdinių?.. Vargu. Stalinui tai nesukliudytų, jis sušluotų iš laisvės dar dvidešimt milijonų.

Bet šitaip nebuvo! Žmonės mirė, šimtai tūkstančių ir milijonai, privaryti jau, rodos, ligi paskutiniosios, – o kažkodėl nesižudė. Pa-

smerkti šlykščiam gyvaliojimui, išsekimui nuo bado, nepakeliamam darbui – galo nesidarė!

Ir pasvarstęs aš suradau tokį tvirtesnį argumentą. Savižudis – visada bankrotas, tai visada žmogus, atsidūręs beviltiškoje padėtyje, žmogus, pralaimėjęs gyvenimą ir nebeturįs valios toliau grumtis. O jeigu tie milijonai bejėgių apgailėtinų padarų vis dėlto nesidarė galo – vadinasi, gyvas tebebuvo jų viduje kažkoks nesugriaunamas jausmas. Kažkokia stipri mintis.

Tai buvo visuotinio teisumo jausmas. Tai buvo tautos išbandymo pajautimas – tokio kaip totorių jungas.

* * *

Bet jeigu nėra dėl ko atgailauti – apie ką, apie ką visą laiką kalinys galvoja? „Terba ir kalėjimas – proto įkrečia". Įkrečia. Tiktai – katron pusėn tą protą nukreipia?

Taip buvo daugeliui, ne man vienam. Pirmasis mūsų kalėjimo dangus buvo juodų debesų kamuoliai ir juodi išsiveržę stulpai, tai buvo Pompėjos dangus, Paskutinio teismo dangus, nes suimtas buvo ne kas kitas, o AŠ – šio pasaulio centras.

Paskutinis mūsų kalėjimo dangus buvo be galo aukštas, be galo giedras, iš žydrumo net baltas.

Pradedam visi mes (be tikinčiųjų) nuo to paties: puolam rautis plaukus nuo galvos – bet ji nukirpta plikai!.. Kaip mes galėjom?! Kaip nematėm savo skundikų? Kaip nematėm savo priešų? (Ir neapkenčiam jų! Ir kaip jiems atkeršyti?) Ir kokie buvom neatsargūs! akli! kiek pridarėm klaidų! Kaip atitaisyti? Greičiau atitaisyti! Reikia parašyti... reikia pasakyti... reikia perduoti...

Bet – nieko nereikia. Ir niekas neišgelbės. Skirtu laiku mes pasirašom 206-ąjį straipsnį, skirtu – išklausom į akis tribunolo nuosprendį arba už akių – Ypatingojo pasitarimo nuosprendį.

Prasideda etapas po etapo. Pakaitom su mintimis apie būsimąjį lagerį mes dabar mėgstam prisiminti savo praeitį: kaip gerai mes gyvenom! (Net jeigu ir blogai.) Bet kiek neišnaudotų galimybių!

Kiek nenuvytusių gėlių!.. Kuomet dabar už tai atsigriebti?.. Jei tiktai sulauksiu – o, kaip naujaip, kaip išmintingai aš gyvensiu! Būsimojo paleidimo diena? – ji spindi kaip tekanti saulė!

Ir išvada: jos sulaukti! sulaukti! žūtbūt!

Tai tiesiog toks posakis, toks papratimas sakyti: „žūtbūt"!

O žodžiai prisipildo savo prasmės, ir baisus pasidaro įžadas: išgyventi *žūtbūt*!

Ir tas, kas tą įžadą duoda, kas nesumirksi prieš jo purpurinį blyksnį, – tam sava nelaimė užtemdo visų bendrą nelaimę, visą pasaulį.

Tatai – didžioji lagerio gyvenimo kryžkelė. Nuo čia – dešinėn ir kairėn šakosis keliai, vienas kils aukštyn, kitas leisis žemyn. Dešinėn pasuksi – gyvybės neteksi, kairėn pasuksi – neteksi sąžinės.

Pasiryžimas „išgyventi"! – natūralus gyvybės potroškis. Kam nesinori išgyventi? Kas neturi teisės išgyventi? Visos kūno jėgos įsitempia! Visos ląstelės gauna įsaką: išgyventi! Galingas užtaisas įdedamas į krūtinės ląstą, ir elektros debesiu apgaubiama širdis, kad nesustotų. Užpoliarės plyne per pūgą veda penkis kilometrus į pirtį trisdešimt susibaigusių, bet ištvermingų zekų. Pirtelė – gero žodžio neverta, joje prausiasi penkiomis pamainomis po šešis žmones, durys atsiveria tiesiai į šaltį, ir keturios pamainos turi ten išstovėti prieš prausimąsi ar po prausimosi – nes negalima jų palikti be konvojaus. O ne tik plaučių uždegimo, bet ir slogos niekas negauna. (Dešimt metų šitaip prausiasi vienas senukas, atbūdamas bausmę nuo penkiasdešimties ligi šešiasdešimties. Bet štai jis laisvas, jis – namie. Šilumoje ir gerai prižiūrėtas jis numiršta per mėnesį. Nebeliko įsako – išgyventi...)

Tačiau „išgyventi" dar nereiškia – žūtbūt. „Žūtbūt" reiškia – pražudant kitą.

Pripažinkime teisybę: toje didžiojoje lagerio kryžkelėje, tame sielų skirstytuve, dešinėn suka ne didesnioji dalis. Deja, ne didesnioji. Bet, laimė, ir ne vienetai. Jų daug, žmonių, kurie taip pasirinko. Tačiau jie apie save neskalambija, reikia į juos įsižiūrėti. Dešimtis kartų galėjo jie rinktis, o jie laikėsi ir laikėsi savo.

Štai Arnoldas Suzis, arti penkiasdešimties pakliuvęs į lagerį. Jis niekada nebuvo tikintis, bet visada padoriai elgėsi, niekada nebuvo dviveidis – ir lageryje neiškrypo iš savo kelio. Jis – „vakarietis", vadinasi, dvigubai neprisitaikęs, visą laiką prašauna, pakliūva į sunkią padėtį, jis ir bendruosiuose darbuose vargsta, jis ir baudos zonoje sėdi – o išlieka, išlieka lygiai toks, koks atėjo į lagerį. Pažinojau jį iš pradžių, pažinojau – vėliau ir galiu paliudyti. Teisybė, lagerio gyvenime jam pagelbsti trys svarios lengvinančios aplinkybės: jis pripažintas invalidu, jis keletą metų gauna siuntinius ir muzikinių sugebėjimų dėka truputėlį prisiduria iš meno saviveiklos. Bet šios trys aplinkybės gali tiktai paaiškinti, kodėl jis išliko gyvas. Nebūtų jų buvę – jis būtų numiręs, bet nebūtų pasikeitęs. (O tie, kurie numirė, – gal todėl ir numirė, kad pasikeitė?)

Taraškevičius, visai paprastas atviraširdis žmogus, prisimena: „Netrūko kalinių, kurie už duonos davinį ir machorkos dūmą būtų įmanę šliaužioti. Aš buvau visai nusivaręs, bet dvasiškai švarus: baltą visada vadinau baltu".

Kad kalėjimas labai pakeičia žmogų, žinoma jau daug šimtmečių. Pavyzdžių čia begalė – tokių kaip Silvijus Pellikas: išsėdėjęs 8 metus, jis iš nuožmaus karbonaro pavirto nuolankiu kataliku[1]. Mes visuomet prisimenam Dostojevskį. O Pisarevas? Kas liko iš jo revoliucingumo pasėdėjus Petropavlovsko tvirtovėje? Galima ginčytis, ar tai į naudą revoliucijai, bet visuomet šie pasikeitimai padaro žmogų dvasiškai gilesnį. Ibsenas rašė: „Kai stinga deguonies – ir sąžinė nunyksta" („Visuomenė priešas"). Ė, ne! Visai ne taip paprasta! Veikiau net kaip tik atvirkščiai! Antai generolas Gorbatovas – nuo jaunystės kariavo, armijoje iškilo, susimąstyti jam nebuvo kada. Bet sėdo į kalėjimą, ir kaip gerai – pradėjo kilti atmintyje visokie atsitikimai: čia kaip jis nekaltą įtarė šnipinėjant; čia kaip jis per klaidą įsakė sušaudyti visiškai nekaltą lenką[2]. (Na, kada kituomet būtų tai atsiminęs? Turbūt po reabilitacijos jau nelabai beatsimindavo?) Apie tas kalinių dvasines permainas pakankamai prirašyta, tai jau pakilo į kalėjimo

[1] Silvio Pelliko, *Moi temnicy*: Vospominanija Silvio Pelliko da Salucco. SPb., 1886.

[2] A. V. Gorbatov, „Gody i vojny", *Novyj mit*, 1964, Nr. 4, p. 109.

mokslinės teorijos lygmenį. Pavyzdžiui, ikirevoliuciniame „Kalėjimo žinyne" Lučinskis rašė: „Tamsa daro žmogų jautresnį šviesai; priverstinis neveiklumas žadina jo norą gyventi, judėti, dirbti; tyla skatina įsigilinti į savąjį „aš", į aplinkos sąlygas, į savo praeitį, dabartį ir pagalvoti apie ateitį".

Pabrėšiu priešingą Levo Tichomirovo nuomonę. Jis rašo („Krasnyj archiv", Nr. 41/42, p. 138): narodovolcai „neturėjo kur pasitikrinti savo pažiūrų. Tai pati baisiausia kalėjimo pusė, savo kailiu patyriau. Ketveri kalėjimo metai man buvo absoliučiai prarastas laikas asmenybei lavinti. O paskesni ketveri metai laisvės man buvo nepaprastai vaisingi: sužinojau tūkstančius vertingiausių dalykų apie save, žmones ir gyvenimo dėsnius". Manyčiau: turbūt dėl to, kad sėdėjo vienalytė masė? O gal labai nekantrūs žmonės, niekaip nesulaukiantys, kada bus paleisti laisvėn? Tuomet tai kliudė susikaupti ir tobulėti.

Mūsų švietėjai, patys nesėdėję, juto kaliniams tik natūralią prašalaičio užuojautą; bet Dostojevskis, pats pasėdėjęs, kovojo už bausmes! Dėl to verta susimąstyti.

Ir patarlė byloja: „Laisvė gadina, nelaisvė mokina".

Tačiau Pellikas ir Lučinskis rašė apie *kalėjimą*. Tačiau Dostojevskis reikalavo bausmių – kalėjimo. Tačiau nelaisvė mokina – kokia?

Ar *lageris*?..

Čia verta susimąstyti.

Žinoma, palyginti su kalėjimu mūsų lageris tulžingas ir kenksmingas.

Žinoma, ne apie mūsų dvasią galvojo, kai Archipelagą plėtė. Bet vis dėlto: nejaugi lageryje ištverti beviltiška?

Maža to, nejaugi lageryje neįmanoma pakilti dvasia?

Samarkos lagpunkte 1946 metais prieina paskutinę ribą grupė inteligentų: jie nualinti bado, šalčio, nepakeliamo darbo – iš jų atimta net miegas, miegoti jie neturi kur, barakai-žeminės dar nepastatyti. Ar jie eina vogti? įdavinėti? verkšlena dėl pražudyto gyvenimo? Ne! Žinodami greitai, ne po savaičių, o po dienų mirsią, štai kaip jie praleidžia savo paskutinį bemiegį laisvalaikį, sėdėdami prie sienelės: Timofejevas-Resovskis suburia iš jų „seminarą", ir jie skuba pasidalyti tuo, kas vienam žinoma, o kitiems ne, – jie skaito kits kitam paskuti-

nes paskaitas. Tėvas Savelijus – „apie negėdingą mirtį", dvasininkas iš akademistų – patristiką, unitas – kažką iš dogmatikos ir kanonikos, energetikas – apie ateities energetikos principus, ekonomistas – kaip nepasisekė neturint naujų idėjų sukurti sovietinės ekonomikos principų. Pats Timofejevas-Resovskis pasakoja jiems apie mikrofizikos principus. Kaskart jie pasigenda dalyvių: tie jau lavoninėje...

Kas gali visu tuo domėtis, kai jau kaulus stingdo mirties šaltis, – tas yra inteligentas!

Palaukit, jūs – mylit gyvenimą? Jūs, jūs! Tie, kurie spygauja, šoka, dainuoja: „Myliu tave, gyvenime! Ak, myliu tave, gyvenime!" Mylit? Tai ir mylėkit sau! Lagerį – irgi mylėkit! Lageris – irgi gyvenimas.

Pasikliauk lemtim grasia –
Ir atgims tava dvasia...

Nė velnio jūs nesupratot. Kaip tik ten tu ir ištiši.

Kelias, pasirinktas mūsų, daro ir daro kreivus posūkius. Į kalną? Ar į dangų? Eime, paklupinėsim.

Paleidimo laisvėn diena? Ką ji mums gali duoti po šitiek metų? Pasikeisim neatpažįstamai mes, pasikeis ir mūsų artimieji – ir vietos, kadaise mums brangios, pasirodys svetimesnės už svetimas.

Mintis apie laisvę nuo kažkurio laiko darosi mums net priverstinė. Pritempta. Svetima.

„Paleidimo laisvėn" diena! Lyg šioje šalyje būtų laisvė! Arba lyg galima būtų išvaduoti tą, kuris pirma neišsivadavo savo dvasia.

Byra akmenys iš po kojų. Žemyn, į praeitį. Tai praeities dūlėsiai.

Mes kylame.

* * *

Gera galvoti kalėjime, bet nebloga ir lageryje. Svarbiausia todėl, kad nėra *susirinkimų*. Dešimt metų tu laisvas nuo visokių susirinkimų! – argi ne kalnų oras? Atvirai pretenduodami į tavo darbą ir tavo kūną iki visiško nualinimo ir net mirties, lagerio viršininkai toli gražu

nesikėsina į tavo mąstyseną. Jie nemėgina gręžti tau smegenų ir priveržti vietoje. (Išskyrus nelemtąjį Baltosios-Baltijos jūrų ir Volgos kanalų laikotarpį.) Ir tai sužadina nepalyginti stipresnį laisvės jausmą negu kojų laisvė bėgioti po plokštumą.

Tavęs niekas neįkalbinėja stoti į partiją. Niekas nekaulija iš tavęs nario mokesčių *savanoriškoms* draugijoms. Nėra profsąjungos, tokios pat tavo „gynėjos" kaip valdiškas advokatas tribunole. Nebūna ir gamybinių pasitarimų. Tavęs negali išrinkti į jokias pareigas, negali paskirti jokiu įgaliotiniu, o svarbiausia – neprivers tavęs būti agitatoriumi. Nei klausyti agitacijos. Nei rėkauti timpčiojant virvutę: „reikalaujam!.. neleisim!" Nei vilktis į rinkiminę apylinkę laisvai ir slaptai balsuoti už vieną kandidatą. Iš tavęs nereikalauja socialistinių įsipareigojimų. Nei savo klaidų kritikos. Nei straipsnių sienlaikraščiui. Nei interviu srities korespondentui.

Laisva galva – argi tai ne Archipelago gyvenimo privalumas?

Ir dar viena laisvė: iš tavęs negali atimti šeimos ir turto – jie jau atimti. Ko nėra, to ir Viešpats Dievas nepaims. Tai – esminė laisvė.

Gera kalėjime galvoti. Pati menkiausia dingstis duoda tau akstiną ilgiems ir svarbiems apmąstymams. Galų gale, kartą per trejus metus, atvežė lagerin kiną. Filmas besąs pigiausia „sportinė" komedija – „Pirmoji pirštinė". Nuobodu. Tačiau iš ekrano kalte kala žiūrovui pamokymą:

„Svarbu rezultatas, o rezultatas ne jūsų naudai".

Juokiasi ekrane. Salėje irgi juokiasi. Kai markstydamasis išeini į saulės nutviekstą lagerio kiemą, tu apmąstai tą frazę. Ir vakare apmąstai ją savo vagonėlyje. Ir pirmadienio rytą varomas į darbą. Ir dar kiek tik nori laiko apmąstai – kada gi tu šitaip galėtum jai atsidėti? Ir palengva tau galvoje prašviesėja.

Tai – ne juokai. Tai – užkrečiama mintis. Ji seniai jau prigijo mūsų tėvynėje, o nuolatos dar kalama ir kalama. Supratimas, kad svarbu vien materialinis rezultatas, taip įsigėręs mums į kraują, kad kai, pavyzdžiui, koks Tuchačevskis, Jagoda ar Zinovjevas apšaukiami išdavikais, susiuosčiusiais su priešu, žmonės tik aikčioja ir viens

per kitą stebisi: *„ko jam trūko?!“* Kadangi jis galėjo ryti, kol pilvas sprogs, turėjo dvidešimt kostiumų ir dvi vasarvietes, ir automobilį, ir lėktuvą, ir buvo išgarsėjęs, – ko jam trūko?!! Milijonams iškamuotų mūsų tėvynainių galvoj netelpa, kad žmogų (aš nebūtinai dabar kalbu apie tuos tris) gali stumti kas nors kita, ne savanaudiškumas!

Tiek visiems įsigėrę į kraują ir įprasta: „svarbu rezultatas“.

Iš kur mums tai atėjo? Dar prieš tris šimtus metų – argi sentikių Rusioje galėjo tokių dalykų būti?

Visa tai mums atėjo iš Petro, iš mūsų vėliavų šaunumo ir vadinamosios „mūsų tėvynės šlovės“. Mes smaugėm savo kaimynus, kerojomės, – ir tėvynėje įsitvirtino: svarbu rezultatas.

Paskui – iš mūsų Demidovų, Kabanichų ir Cybukinų. Jie kabarojosi nesidairydami, kam savo auliniais batais ausis numins, ir kadaise dievobaiminga, atviraširdė tauta vis tvirčiau įtikėjo: svarbu rezultatas.

O paskui – iš visokio plauko socialistų, o užvis labiausiai – iš naujausio neklystančio nerimstančio Mokymo, kuriame tik tiek ir tėra: svarbu rezultatas! Svarbu sutelkti kovinę partiją! užgrobti valdžią! išlaikyti valdžią! pašalinti priešininkus! pagaminti daugiausia ketaus ir plieno! paleisti raketas!

Nors dėl tos industrijos ir dėl tų raketų teko paaukoti ir gyvenimo sanklodą, ir šeimos tvirtumą, ir tautos dvasios sveikatą, ir pačią mūsų laukų, miškų ir upių dvasią, – nusispjaut! svarbu rezultatas!!

Bet tai – melas! Šit mes metų metus lenkiam sprandą sąjunginėje katorgoje. Šit mes lėtais metų ratais kylam prie gyvenimo suvokimo – ir iš tos aukštumos taip aiškiai matyti: ne rezultatas svarbu! ne rezultatas – o d v a s i a ! Ne *kas* padaryta, o *kaip*. Ne kas pasiekta, o kokia kaina.

Šit ir mums, kaliniams, – jeigu svarbu rezultatas, tai teisingas ir principas: išgyventi žūtbūt. Vadinasi, tapti stukačium, išduoti draugus – už tai įsitaisyti šiltoje vietelėje, o gal ir išeiti laisvėn pirma laiko. Neklystančio Mokymo šviesoje čia, matyt, nėra nieko blogo. Juk jeigu taip elgsimės, rezultatas bus mūsų naudai, o svarbu – rezultatas.

Niekas nesiginčija: malonu gauti rezultatą. Bet ne prarandant žmogaus veidą.

Jeigu svarbu rezultatas – reikia visas jėgas ir mintis išeikvoti tam, kad išvengtum bendrųjų darbų. Reikia lankstytis, meilikauti, šunuodegiauti, kad išsilaikytum pridurku. Ir šitaip – išliktum.

Jeigu svarbu esmė, tai metas susitaikyti su bendraisiais darbais. Su skarmalais. Su nudraskytom rankom. Su mažu ir prastu kąsniu. Ir galbūt – numirti. Bet kol gyvas – išdidžiai tiesti maudžiančią nugarą. Štai kada – paliovęs bijotis grasinimų ir nesivaikydamas malonių – tu pasidarai pelėdiškoms šeimininko akims pats pavojingiausias tipas. Nes – kuo tave įveikti?

Tau ima net patikti tampyti neštuvus šiukšlių (taip, bet ne akmenų!) ir šnekučiuoti su porininku apie tai, kaip kinas veikia literatūrą. Tau ima patikti prisėsti ant tuščios skiedinio geldos ir užtraukti dūmą šalia savo mūrijamos plytų sienos. Ir tu tiesiog didžiuojiesi, jei dešimtininkas, eidamas pro šalį, pažiūrės prisimerkęs į tavo sąsparą, į tavo sienos sandūrą ir tars:

– Čia tavo mūryta? Labai lygiai.

Niekam tau nereikalinga ši siena, netiki tu ir tuo, kad ji priartintų laimingą liaudies ateitį, bet dabar, apgailėtinas nuskaręs vergas, prie šio savo rankų kūrinio tu pats sau šypteli.

Anarchisto duktė Galia Venediktova dirbo sanitarijos skyriuje sesele, bet matydama, kad čia – ne gydymas, o tik gera vieta, iš užsispyrimo nuėjo į bendruosius darbus, paėmė į rankas kūjį, kastuvą. Ir sako, kad dvasiškai tas ją išgelbėjo.

Geram ir pluta į sveikatą, o blogam ir iš mėsos nėr naudos.

(Taip tai taip, bet jeigu – nė tos plutos neturi?..)

* * *

Jeigu tik tu atsisakei šio tikslo – „išgyventi žūtbūt" – ir nuėjai, kur eina ramieji ir paprastieji, nelaisvė nuostabiai ima keisti tavo charakterį. Keisti ton pusėn, kuri tau pačiam netikėta.

Atrodytų, čia turi sukilti žmogui pagieža, pratrūkti užslopinti jausmai, abstrakti neapykanta, irzulys, dirglumas[1]. O tu nė pats nepastebi, kaip nejuntamoje laiko tėkmėje nelaisvė išugdo tau priešingus bruožus.

Tu buvai kadaise šiurkščiai nekantrus, tu amžinai skubėdavai ir amžinai neturėjai laiko. Dabar tau jo duota su kaupu, turi per akis laiko, mėnesių ir metų, kurie praėjo ir kurie dar ateis, ir pasklinda tavo gyslomis palaiminga raminanti srovė – kantrybė.

Tu kyli...

Seniau tu niekam nieko neatleisdavai, tu be gailesčio smerkdavai ir taip pat be saiko liaupsindavai – dabar tavo nekategoriški sprendimai paremti supratingu švelnumu.Tu pažinai save silpną – dabar gali suprasti kito silpnumą. Ir stebėtis kito stiprybe. Ir trokšti ja persiimti.

Akmenys gurgžda po kojomis. Mes kylame...

Šarvuota ištvermė ilgainiui apgaubia tavo širdį ir visą tavo odą. Tu neskubi klausti, neskubi atsakyti, tavo liežuvis nustojo elastingo sugebėjimo lengvai vibruoti. Tavo akys neblyksteli iš džiaugsmo išgirdus gerą žinią ir neapsiniaukia nuo sielvarto.

Mat reikia dar pasitikrinti, ar taip ir bus. Ir dar reikia išsiaiškinti – kur džiaugsmas, o kur sielvartas.

Dabar tavo gyvenimo taisyklė tokia: nesidžiauk radęs, neverk pametęs.

Tavo siela, seniau surembėjusi, nuo kančios *atsileidžia*. Nors ir ne savo artimą, kaip moko krikščionybė, bet greta esančius dabar tu išmoksti mylėti.

Tuos giminingos dvasios, kurie tave supa nelaisvėje. Kiek mūsiškių prisipažįsta: kaip tik nelaisvėje mes pirmąkart pažinome tikrą draugystę!

---

[1] Praeities revoliucionieriai paliko daug tokių pėdsakų. Serafimovičius viename apsakyme vaizduoja tokią tremtinių bendriją. Bolševikas Olminskis rašo: „Kartėlis ir pagieža – tie jausmai taip gerai pažįstami kaliniui, tokie artimi jo sielai". Jis išgiežda pyktį ant tų, kurie ateidavo pas jį į pasimatymus. Rašo praradęs bet kokį norą dirbti. Bet juk rusų revoliucionieriai negaudavo ir neatsėdėdavo (diduma) *tikrų* (ilgų) bausmių.

Ir dar tuos giminingo kraujo, kurie supo tave ankstesniame gyvenime, kurie tave mylėjo, o tu juos – terorizavai...

Štai naši ir neišsenkama tavo minčių versmė: peržiūrėk savo ankstesnį gyvenimą. Prisimink visa, ką tu darei blogo ir gėdingo, ir galvok – ar negalima būtų dabar atitaisyti?

Taip, tu pasodintas į kalėjimą nekaltai, prieš valstybę ir jos įstatymus tau nėra dėl ko atgailauti.

Bet – prieš savo sąžinę? Bet – prieš kai kuriuos kitus žmones?..

...Guliu po operacijos lagerio ligoninės chirurginėje palatoje. Negaliu pasijudinti, mane degina karštis ir krečia šaltis, bet mintys aiškios, nekliedžiu – ir aš dėkingas daktarui Borisui Kornfeldui, sėdinčiam prie mano lovos ir visą vakarą šnekančiam. Šviesa išjungta, kad nespigintų. Jis ir aš – nieko daugiau palatoje nėra.

Jis ilgai ir karštai man pasakoja, kaip atsivertė iš judėjų religijos į krikščionybę. Atsivertimo apeigas jam, išsilavinusiam žmogui, atliko kažkoks kameros bendras, geraširdis seniokas, panašus į Platoną Karatajevą. Stebiuosi naujojo atsivertėlio įsitikinimų tvirtumu, jo žodžių karštumu.

Mudu menkai pažįstame kits kitą, ne jis – mano chirurgas ir ne jis mane gydo, bet tiesiog neturi čia kam išsipasakoti. Jis – švelnus, lipšnus žmogus, nieko blogo neįtariu ir apie jį nežinau. Bet kelia nerimą tai, kad Kornfeldas jau du mėnesiai gyvena neiškišdamas nosies iš ligoninės barako, užsidarė šiame darbe lyg kalėjime ir vengia vaikščioti po lagerį.

Vadinasi – jis bijo, kad jo nepapjautų. Mūsų lageryje neseniai paplito toks įprotis – pjauti stukačius. Labai užkrečiamas. Bet kas gali garantuoti, kad pjauna tik stukačius? Vieną papjovė aiškiai suvesdami žemas asmenines sąskaitas. Ir todėl – Kornfeldo užsidarymas ligoninėje dar nė kiek neįrodo, kad jis stukačius.

Jau vėlu. Visa ligoninė miega. Kornfeldas baigia savo pasakojimą taip:

– Ir apskritai, jūs žinote, aš įsitikinau, kad jokia bausmė šiame žemiškame gyvenime neištinka mūsų nepelnytai. Matyt, ji gali ištikti ne už tai, kuo mes iš tikrųjų nusikaltę. Bet jeigu pergalvosime gyve-

nimą ir labiau įsigilinsime – visuomet surasime savo nusikaltimą, už kurį mus dabar ištiko bausmė.

Nematau jo veido. Pro langą krinta tik pasklidi zonos atšvaitai, dar geltona elektros dėme šviečia koridoriaus durys. Bet jo balse pajuntu tokią mistinę nuojautą, kad net krūpteliu.

Tai – paskutiniai Boriso Kornfeldo žodžiai. Jis tyliai nueina naktiniu koridoriumi į vieną iš gretimų palatų ir ten atsigula miegoti. Visi miega, ir jis jau nebeturi kam pratarti nė žodžio. Užmiegu ir aš.

O rytą atsibundu pažadintas lakstymo ir sunkaus tupsenimo koridoriuje: tai sanitarai neša Kornfeldo kūną ant operacinio stalo. Aštuoni tinkuotojo kūjelio smūgiai kliuvo jam miegančiam į kiaušą (mūsų lageryje įprasta užmušti tuojau po signalo keltis, kai barakai jau atidaryti, bet dar niekas neatsikėlę, nesijudina). Ant operacinio stalo jis miršta neatgavęs sąmonės.

Taip atsitiko, kad pranašingi Kornfeldo žodžiai buvo paskutiniai jo žodžiai žemėje. Ir, pasakyti man, jie atiteko man kaip paveldas. Tokio paveldo trūktelėjęs pečiais nenusikratysi.

Bet ir aš pats tuo laiku jau buvau priėjęs panašią išvadą.

Buvau linkęs suteikti jo žodžiams visuotinio gyvenimo dėsnio prasmę. Bet čia susipainiosi. Turėtum pripažinti, kad tie, kurie nubausti dar žiauriau negu kalėjimu – sušaudyti, sudeginti – yra kažkokie piktadarių piktadariai. (O iš tikrųjų – juk nekalti smarkiausiai ir baudžiami.) Ką tada sakyti apie mūsų akivaizdžius kankintojus: kodėl likimas *jų* nenubaudžia? kodėl jie klesti?

(Šį dalyką išspręstų tik įsitikinimas, kad žemiškojo gyvenimo prasmė – ne klestėjimas, kaip mes pratę manyti, o sielos skleidimasis. *Šitaip* žiūrint, mūsų kankintojai nubausti užvis baisiausiai: jie sukiaulėja, nusirita iš žmonijos į dugną. Šitaip žiūrint, bausmė ištinka tuos, kurių sielos skleidimasis – *viltingas*.)

Bet paskutiniai Kornfeldo žodžiai kažkuo pagauna, juos aš visiškai prisitaikau ir sau. Ir daug kas sau prisitaikys.

Septintaisiais nelaisvės metais aš gerokai apmąsčiau savo gyvenimą ir supratau, už ką man tas viskas: ir kalėjimas, ir dar – piktybinis auglys. Neniurzgėčiau, jeigu ir ši bausmė nebūtų palaikyta pakankama.

Bausmė? Bet – kieno?
Na, pagalvokite – k i e n o?

Toje pačioje pooperacinėje palatoje, iš kurios išėjo mirti Kornfeldas, aš išgulėjau ilgai, ir vis vienas (areštavus manąjį chirurgą operacijos nutrūko), bemiegėmis naktimis mąstydamas ir stebėdamasis savo gyvenimu bei jo vingiais. Griebęsis lagerio gudrybės, savo mintis sudėsčiau rimuotomis eilutėmis, kad įsiminčiau. Geriausia bus dabar jas ir pateikti – tokias, kokios jos buvo, parašytos ligos patale, kai už langų katorginis lageris drebėjo nuo maišto.

Ir kada aš ėmiau šitaip klysti,
Gėrio sėklas visas išbarsčiau?
Juk giedojau ir aš paauglystėj
Ir šventyklose Tavo meldžiaus!

Išmintis spinduliavo iš knygų,
Užvaldydama protą, jausmus,
Žemės paslaptys – lyg keliai lygūs,
Pats gyvenimas – vaškas lipnus.

Kraujas gyslose virė ir sruvo,
Viskas degė tarytum ugny, –
Ir tikėjimo rūmai, kur buvo,
Tyliai tyliai sugriuvo many.

Tarp būties nebūties svirduliuoju,
O parkritęs už krašto laikaus
Ir žiūriu, kaip gyvenimas moja –
Tai tos dienos, kurių netekau.

Ne mana išmintim, ne troškimais
Apšviesti jojo vingiai visi –
Skaisčiai spindi prasmingas likimas,
Kai Aukščiausiojo valioj esi.

Ir dabar, kai man sielą nuplovė
Gyvu vandeniu tartum ugnim, –
Vėl tikiu aš, Pasaulio Valdove!
Visados Tu buvai su manim...

Apsižvalgęs pamačiau, kaip visą sąmoningą gyvenimą nesupratau nei savęs paties, nei savo siekių. Man dažnai atrodė gera tai, kas buvo pražūtinga, ir aš vis veržiausi priešingon pusėn negu ta, kuri buvo išties man reikalinga. Bet kaip jūra didžiulėmis bangomis išverčia iš kojų neįgudusį mauduolį ir išmeta į krantą, taip ir mane negandų smūgiai skaudžiai sugrąžindavo į sausumą. Tik šitaip aš galėjau nueiti tą kelią, kurio visada ir norėjau.

Sulenktu, kone perlaužtu sprandu man buvo lemta išsinešti iš kalėjimo metų tokią patirtį: kaip žmogus darosi blogas ir kaip – geras. Apsvaigęs nuo jaunystės sėkmių, aš jaučiausi neklystantis ir todėl buvau žiaurus. Pertekęs valdžios, buvau galvažudys ir smurtininkas. Pačiais blogiausiais momentais buvau tikras, jog elgiuosi gerai, buvau apsirūpinęs sklandžiais argumentais. Ant sutrešusių kalėjimo šiaudų pirmąkart pajutau širdyje gėrio plastelėjimą. Palengva man atsiskleidė, kad riba, skirianti gėrį ir blogį, eina ne tarp valstybių, ne tarp klasių, ne tarp partijų, – ji eina per kiekvieno žmogaus širdį ir per visų žmonių širdis. Ta riba nepastovi, metams bėgant ji mūsų viduje svyruoja. Net blogio apimtoje širdyje ji palieka mažytį gėrio placdarmą. Net geriausioje širdyje – neišrauto blogio kertelę.

Nuo tada supratau visų pasaulio religijų tiesą: jos grumiasi su blogiu žmoguje (kiekviename žmoguje). Neįmanoma visiškai išvaryti blogio iš pasaulio, bet galima iš kiekvieno žmogaus jo šiek tiek išstumti.

Nuo tada supratau visų istorijos revoliucijų melą: jos naikina tik savo meto blogio *nešėjus* (per skubėjimą neįsigilindamos – ir gėrio nešėjus), – o patį blogį, dar padidintą, pasiima sau kaip palikimą.

XX amžiaus garbei reikia priskirti Niurnbergo procesą: jis sunaikino pačią blogio idėją, labai mažai – ja užsikrėtusių žmonių. (Žinoma, ne Stalino čia nuopelnas, jam labiau būtų patikę mažiau aiškintis, o daugiau šaudyti.) Jeigu iki XXI amžiaus žmonija nesusisprogdins ir neužsidusins, galbūt ši pakraipa ir nugalės?..

Bet jeigu ji nenugalės – tuomet visa žmonijos istorija tebus tuščias trypčiojimas, be menkiausios prasmės! Tuomet kur ir ko mes veržiamės? Mušti priešą kuoka – šitai mokėjo ir urvinis žmogus.

„Pažink save patį". Niekas taip nepadeda mums visų suprasti kaip skausmingi savo pačių nusikaltimų, apsirikimų ir klaidų apmąstymai. Po sunkių, ne vienus metus trukusių tokių apmąstymų ratų – jei man sako apie mūsų aukščiausių valdininkų beširdiškumą, apie mūsų budelių žiaurumą, aš prisimenu save su kapitono antpečiais ir savo baterijos žygį per ugnies apimtą Rytų Prūsiją ir sakau:

– O argi *mes* – buvome geresni?..

Jei man girdint kas piktinasi Vakarų ištižimu, jų politiniu netoliaregiškumu, nevieningumu ir neryžtingumu, aš primenu:

– O argi mes neperėję Archipelago – buvome tvirtesni? mintimis stipresni?

Štai kodėl aš atsigręžiu į savo nelaisvės metus ir sakau, kai kada stebindamas aplinkinius:

– Būk palaimintas, kalėjime!

•

Teisus buvo Levas Tolstojus, kai svajojo būti pasodintas į kalėjimą. Nuo kažkurio momento tas milžinas ėmė nykti. Kalėjimas iš tiesų jam buvo reikalingas kaip liūtis sausrai.

Visi rašytojai, rašiusieji apie kalėjimą, bet patys ten nesėdėję, laikė savo priederme parodyti užuojautą kaliniams, o kalėjimą iškeikti. Aš – užtektinai ten pasėdėjau, dvasią ten išsiugdžiau ir sakau tvirtai:

– Būk palaimintas, kalėjime, kad tu buvai mano gyvenime!

(O iš kapų man atsako: „Bepigu tau kalbėti, kai tu gyvas likai!")

Antras skyrius

AR NUOSMUKIS?

Tačiau mane nutraukia: jūs visai ne apie tai! Jūs vėl persimetate prie kalėjimo! O reikia kalbėti – apie lagerį.

Kad aš, regis, ir apie lagerį kalbėjau. Na gerai, užsičiaupsiu. Duosiu valią priešingoms mintims. Daugelis lagerininkų su manim nesutiks ir sakys, kad jokio „pakilimo" jie nepastebėjo, nesąmonė, o moralinis nuosmukis – kiekviename žingsnyje.

Atkakliau ir svariau už kitus (todėl, kad jo paties visa tai jau aprašyta) prieštaraus Šalamovas:

„Lagerio sąlygomis žmonės niekuomet neišliks žmonėmis, ne tam lageriai įsteigti".

„Visi žmogaus jausmai – meilė, draugystė, pavydas, artimo meilė, gailestingumas, garbės troškimas, dora atkrito nuo mūsų kartu su raumenų mėsa... Mes neturėjom išdidumo, savimeilės, o pavydas ir aistra atrodė sąvokos, nusileidusios iš Marso... Teliko vien pyktis – patvariausias žmogaus jausmas".

„Mes supratom, kad teisybė ir melagystė – tikros seserys".

„Draugystė neužsimezga nei iš skurdo, nei iš vargo. Jeigu du žmonės susidraugavo – vadinasi, sąlygos dar nelabai sunkios. Jeigu vargas ir skurdas suartino – vadinasi, ne tokie dar jie baisūs. Sielvartas nelabai skaudus ir sunkus, jeigu gali juo pasidalyti su draugais".

Šalamovas čia sutiks tik dėl vieno skirtumo: žmonės pakilti, išmokti giliau mąstyti, išlavėti gali *kalėjime*. O

„...lageris – visiškai ir absoliučiai neigiama gyvenimo mokykla. Nieko reikalingo, naudingo niekas iš ten neišsineš. Kalinys

išmoksta ten meilikauti, meluoti, krėsti mažas ir dideles niekšybes... Grįždamas namo jis mato, kad per lagerio laiką ne tik neišaugo, bet jo interesai nuskurdo, sugrubo".

Šalamovas žmogaus nuosmukio ir puvimo lageryje požymiu dar laiko tai, kad jis „metų metus gyvena svetima valia, svetima galva". Bet, pirma, tą patį galima pasakyti ir apie daugelį laisvųjų (jų veiksmų erdvė apsiriboja smulkmenomis, kaip ir kalinių); antra, priverstinai fatališkas charakteris, kuris Archipelago čiabuviui susiformuoja nežinant savo likimo ir negalint to likimo pakeisti, veikiau jį kilnina, apsaugo nuo tuščio blaškymosi.

Su tuo skirtumu sutinka ir J. Ginzburg: „Kalėjimas žmones taurino, lageris smukdė".

Kaipgi čia prieštarausi?

Kalėjime (pavieniui, o ir ne pavieniui) žmogus nuolat turi atlaikyti savo sielvartą. Tas sielvartas – kalnas, bet žmogus turi sutalpinti tą kalną savyje, apsiprasti su juo ir pakeisti jį savyje, o save jame. Tai – švenčiausias moralinis darbas, tai visus visuomet išaukštindavo[1]. Galynėjimasis su metais ir sienomis – moralinis darbas ir kelias aukštyn (kai tu jį įveiki). Jeigu tu daliniesi tais metais su draugu, nereikia tau mirti dėl jo gyvybės ir jam nereikia mirti, kad tu išliktum. Jums atsiveria kelias ne susigrumti, o palaikyti kits kitą ir praturtinti.

O lageryje šito kelio, regis, jums ir nėra. Duona neišdalyta lygiais gabalėliais, o sumesta į krūvą – griebk! nustumk kaimynus ir išplėšk iš jų! Duonos išduota tiek, kad kiekvienam išgyvenusiam tektų vienas mirusysis arba du. Duona pakabinta ant pušies – čiupk ją. Duona padėta šachtoje – lįsk ir grobk. Kada tau mąstyti apie savo sielvartą, apie praeitį ir ateitį, apie žmoniją ir apie Dievą? Tavo galva susukta bergždžiais išskaičiavimais, dabar užstojančiais tau dangų, rytoj – jau nieko nevertais. Tu neapkenti darbo – jis tavo didžiausias priešas. Tu neapkenti aplinkinių – savo varžovų gyvenimo ir mirties grumtynė-

[1] Ir kokie kalėjime žmonės pasidaro įdomūs! Pažįstu žmonių, kurie paleisti laisvėn buvo nepakenčiamai nuobodūs, o kalėjime negalėdavai atsitraukti, kaip įdomu būdavo su jais kalbėtis.

se[1]. Tave stumia įtemptas pavydas ir nerimas, kad kažkur tau už nugaros dabar dalijasi duoną, kuri galėjo atitekti tau, kažkur už sienos graibo iš katilo tą bulvę, kuri galėjo pakliūti į tavo dubenėlį.

Lagerio gyvenimas taip sutvarkytas, kad pavydas iš visų pusių kapoja sielą, net labiausiai apsaugotą nuo jo. Pavydima ir bausmės terminų, ir pačios laisvės. Antai 1945 metais mes, Penkiasdešimt Aštuntasis, išlydime už vartų buitininkus (paleistus pagal Stalino amnestiją). Ką jiems jaučiam? Džiaugiamės, kad jie grįžta namo? Ne, pavydim, nes neteisinga juos paleisti, o mus čia laikyti. Antai V. Vlasovas, gavęs dvidešimtį, pirmuosius 10 metų sėdi ramiai, nes kas gi nesėdi 10 metų? Bet 1947–1948-aisiais daugelį pradeda paleidinėti – ir jis pavydi, nervinasi, kankinasi: kaipgi jis galėjo gauti 20? taip apmaudu tą antrąją dešimtį sėdėti. (Neklausinėjau aš jo, bet spėju: jeigu imtų tie sugrįžinėti gavę pakartotinę bausmę, juk jis – apsiramintų?) 1955–1956-aisiais masiškai paleidinėjamas Penkiasdešimt Aštuntasis, o buitininkai lieka lageryje. Ką jie jaučia? Džiaugiasi teisybe, kad daug iškentėjusiam Straipsniui po nepaliaujamų keturiasdešimties metų persekiojimų pagaliau suteikta malonė? Ne, kyla visuotinis pavydas (apsčiai gavau tokių laiškų 1963-aisiais: paleido „priešus, kurie mums, kriminaliniams, ne pora", o mes – sėdim? už ką?..

Dar tu nuolat suspaustas baimės: prarasti ir tą varganą būvį, kuriuo tu laikaisi, prarasti savo dar ne patį sunkiausią darbą, išdardėti etapu, atsikliūti sustiprinto režimo zonoje. O dar tave muša, jeigu tu už kitus silpnesnis, arba tu muši tą, kuris silpnesnis už tave. Argi tai ne nuosmukis? „Dvasios dedervine" vadina senas lagerininkas A. Rubaila tą spartų žmogaus sukiaulėjimą veikiant išoriniam spaudimui.

Per tuos pagiežingus jausmus ir įtemptus smulkmeniškus išskaičiavimus – kada gi ir iš kur tu gali sutaurėti?

Čechovas dar ir iki mūsų pataisos darbų lagerių pastebėjo ir įvardijo moralinį nuosmukį Sachaline. Jis teisingai rašo: kalinių ydos –

[1] P. Jakubovičius: „Beveik kiekvienas katorgininkas neapkenčia kiekvieno". O juk ten nebuvo grumtynių dėl išlikimo.

iš prievartos, pavergimo, baimės ir nuolatinio alkio. Tos ydos: melavimas, klastingumas, bailumas, silpnadvasiškumas, skundinėjimas, vogimas. Patirtis katorgininką išmokė, kad kovoje dėl būvio apgavystė – visų patikimiausia priemonė.

Ar ne dešimteriopai daugiau to visko mūsų lageriuose?.. Tad kaip tik reikėtų ne prieštarauti, ne ginti tariamąjį „taurinantį" lagerio poveikį, o aprašyti šimtus, tūkstančius tikro moralinio nuosmukio atvejų. Pateikti pavyzdžių, kaip niekas neįstengia atsilaikyti lagerio filosofijai, nusakytai Džezkazgano darbų skirstytojo Jaškos: „Kuo daugiau krėsi žmonėms kiaulysčių, tuo labiau tave gerbs". Papasakoti, kaip neseniai buvę fronto kariai (Kraslagas, 1942), vos vos gurkštelėję blatnųjų oro, pasinešė ir patys *plėšikauti* – lietuvius *apvaginėti*, iš jų produktų ir daiktų tukti, o jūs nors nusprokit, skystablaudžiai! Kaip ėmė *sekti vagimis* kai kurie vlasovininkai, įsitikinę, kad tik šitaip lageryje ir išsilaikysi. Apie tą literatūros docentą, kuris tapo blatnuoju pachanu. Nusistebėti, kokia užkrečiama ši lagerio ideologija – prisiminus Čiulpeniovą. Čiulpeniovas atlaikė septynerius metus bendrųjų miško kirtimo darbų, tapo pasižymėjusiu medkirčiu, bet pateko ligoninėn sulaužyta koja, o vėliau jam pasiūlė padirbėti darbų skirstytoju. Nebuvo jam jokio reikalo šito imtis, pustrečių likusių metų jis jau tikrai galėjo ištempti dirbdamas medkirčiu, valdžia juo rūpinosi, – bet kaip nepasiduoti pagundai? juk pagal lagerio filosofiją: „duoda – imk!" Ir Čiulpeniovas nueina darbų skirstytoju – vos šešiems mėnesiams, patiems neramiausiems, tamsiausiems, pavojingiausiems per savo bausmės laiką. (Ir štai laikas seniai pasibaigė, ir apie pušis jis pasakoja su naivia šypsena, – bet lyg akmuo širdį slegia tie, kuriuos jis *nuvarė į kapus*: dvimetrinis latvis, tolimojo plaukiojimo kapitonas, – bet argi tas vienas?..)

Kokia „dvasios dedervine" galima užkrėsti lagerininkus tyčia siundant vieną prieš kitą! Unžlage 1950 metais jau pasimaišiusio proto (bet po senovei vedžiojama konvojaus į darbą) Moisejevaitė, nepastebėdama kordono, ėjo „pas mamą". Ją sučiupo, šalia vachtos pririšo prie stulpo ir paskelbė, kad „už bėgimą" visam lageriui atimamas artimiausias sekmadienis (įprastas būdas). Tad grįžtančios iš darbo

brigados spjaudė į pririštąją, kai kas ir mušė: „Per tave, bjaurybe, poilsio dienos nebus!" Moisejevaitė palaimingai šypsojosi.

O kiek prie moralinio nuosmukio prisideda toji demokratiška ir pažangi „savisauga", įvesta dar 1918 metais! Juk lageryje tai vienas pagrindinių nuosmukio kelių: pašaukti kalinį į savisaugą. Tu – žlugęs, tu – nubaustas, tu – išplėštas iš gyvenimo, – bet nori būti ne pačioje apačioje? Nori būti iškilęs už kažką aukščiau su šautuvu? aukščiau už savo brolį? Še! imk! O jeigu bėgs – šauk! Mes tave net *draugu* vadinsim, mes tau – raudonarmiečio davinį.

Ir – didžiuojasi. Ir – vergiškai sugniaužia buožę. Ir šauna. Ir – dar griežtesni negu laisvieji apsauginiai. (Kaip atspėti: ar čia tikrai trumparegiškas valdžios tikėjimas „socialiniu aktyvumu"? Ar paniekos pilnas šaltas išskaičiavimas remiantis pačiais žemiausiais žmogaus jausmais?)

O juk ne tiktai savisauga: ir savęs pačių prižiūrėtojai, ir savęs pačių engėjai – visi iki pat OLP'ų viršininkų ketvirtajame dešimtmetyje buvo iš zekų. Ir transporto viršininkas. Ir gamybos viršininkas. (O kaipgi kitaip, jeigu Baltosios-Baltijos jūrų kanale 37 čekistai teko 100 000 kalinių?) Taip, operatyviniai įgaliotiniai – ir tie buvo iš zekų!! Toliau su „aktyvumu" nebėra kur eiti: patys save tardydavo! Patys save stukačiais užsiundydavo!

Taip. Taip. Bet aš šių nesuskaičiuojamų moralinio nuosmukio atvejų nesiimu čia gvildenti. Jie – visiems žinomi, jie jau aprašyti ir dar bus aprašyti. Iš manęs gana to, kad aš juos pripažinsiu. Tai – bendroji kryptis, tai – dėsningumas.

Kam apie kiekvieną namą kartoti: o per šalčius jame šilumą išpusto? Nuostabiau pasakyti, kad yra namų, kurie ir per šalčius laiko šilumą.

Šalamovas sako: visi, kurie sėdėjo lageriuose, dvasiškai nuskurdę. O aš kai prisimenu ar kai sutinku buvusį zeką, – asmenybė.

Šalamovas ir pats kitur rašo: juk nesiimsiu aš įdavinėti kitų! juk nepasidarysiu aš brigadininku, kad verščiau dirbti kitus.

O kodėl gi, Varlamai Tichonovičiau? Kodėl gi jūs staiga nepasidarysite stukačium ar brigadininku, jeigu niekas lageryje negali

išvengti nenusiritęs į šią pakalnę? Jeigu teisybė ir melagystė – tikros seserys? Vadinasi, į kažkokią šaką jūs įsikabinote? Į kažkokį akmenį jūs įsirėmėte – ir toliau nė iš vietos? Gal vis dėlto pagieža – ne pats patvariausias jausmas? Ar savo asmenybe ir savo eilėraščiais jūs nepaneigiate savo paties koncepcijos?

O kaip išlieka lageryje (jau minėjome ne kartą) tikrai religingi žmonės? Šioje knygoje jau matėme ramią jų eiseną per Archipelagą – tylus kryžiaus kelias su neregimomis žvakėmis. Tarytum kulkosvaidis juos išskina – ir kiti stoja jų vieton, ir vėl eina. Tvirtybė, negirdėta XX amžiuje! Ir be jokio noro pasirodyti, be deklamacijos. Štai kokia nors tetulė Dusia Čmil – rami, apskritaveidė, visiška beraštė senutė. Pašaukia konvojus:

– Čmil! Straipsniai!

Ji švelniai, visai nepiktai atsako:

– Ko tu čia, mielasis, klausinėji? Ten juk parašyta, aš visų neatsimenu. (Jos – visas pluoštas 58-ojo punktų.)

– Bausmės laikas!

Atsidūsta tetulė Dusia. Ji ne todėl taip trumpai atsakinėja, kad supykintų konvojų. Ji naiviai pagalvoja apie tą klausimą: laikas? Argi lemta žmonėms žinoti sau skirtą laiką?..

– Koks laikas!.. Kol Dievas nuodėmes atleis – tol ir sėdėsiu.

– Kvaiša tu kvaiša! – juokiasi konvojus. – Penkiolika metų tau, ir visus atsėdėsi, gal dar ir ilgiau.

Bet praeina pustrečių jos bausmės metų, niekur ji nerašo – ir ūmai popierėlis: paleisti!

Kaip tokiems žmonėms nepavydėti? Argi sąlygos jiems palankesnės? Vargu! Juk „vienuolės" būtinai buvo laikomos su prostitutėmis ir vagilėmis baudos punktuose. O kas iš tikinčiųjų morališkai smuko? Mirė – taip, bet – nesmuko!

O kaip paaiškinti, kad kai kurie svyruojantys žmonės kaip tik lageryje atsigręžė į tikėjimą, pasisėmė iš jo tvirtybės ir nepasidavė nuosmukiui?

Ir dar daugelis žmonių, pavienių ir nepastebimų, išgyvena savo įprastą lūžį ir pasirinkdami nesuklysta. Tie, kurie spėja pastebėti, kad ne jiems vieniems blogai – šalimais dar blogiau, dar sunkiau.

O visi, kurie nepabūgę baudos zonos ir naujos bausmės atsisakė tapti stukačiais?

Kaip apskritai paaiškinti Grigorijaus Grigorjevo, dirvotyrininko, elgseną? Mokslininkas, savo noru 1941 metais stojo į liaudies pašauktinius, toliau žinoma – pakliuvo nelaisvėn prie Viazmos. Visą nelaisvės laiką išbuvo vokiečių lageryje. Toliau žinoma – pasodintas mūsiškių. Dešimčiai metų. Aš susipažinau su juo žiemą Ekibastuze bendruosiuose darbuose. Tiesumas švietė iš jo didelių ramių akių, nepalaužiamas tiesumas. Šis žmogus niekuomet nemokėjo dvasiškai žemintis – ir lageryje nesižemino, nors iš dešimties metų tik dvejus dirbo pagal specialybę ir beveik visą bausmės laiką negavo siuntinių. Iš visų pusių jam bruko lagerio filosofiją, lagerio puvėsius, bet jis tuo neužsikrėtė. Kemerovo lageriuose (Antibesas) ji atkakliai verbavo operas. Grigorjevas atsakė tiesiai į akis: „Man bjauru su jumis kalbėtis. Atsiras jums mėgėjų ir be manęs". – „Keturpėsčias atšliauši, rupūže!" – „Geriau ant pirmos šakos pasikarsiu". Ir buvo pasiųstas į bausmės kuopą. Atvargo ten pusmetį. Na ir ką, darė ir toliau dar didesnes nedovanotinas *klaidas* : patekęs į žemės ūkio komandiruotę, atsisakė pasiūlytos (kaip dirvotyrininkui) brigadininko vietos! – stropiai ravėjo ir šienavo. Dar kvailiau: Ekibastuze akmenų karjere jis atsisakė būti apskaitininku – tik todėl, kad būtų reikėję juodadarbiams prirašinėti tuchtą (nepadarytą darbą), už kurią paskui atsikvošėjęs turėtų atkentėti (bet ar turėtų?) amžinai girtas laisvasis dešimtininkas. Ir nuėjo dirbti į akmenų laužyklą! Jo sąžiningumas tiesiog stebino, atrodė neįtikėtinas: eidamas su daržovių sandėlio brigada doroti bulvių, jis ten jų nevogė, nors visi vogė. Įtaisytas privilegijuotoje meistrų mechanikų, aptarnaujančių siurblinės mechanizmus, brigadoje, turėjo pasitraukti iš tos vietos tik todėl, kad atsisakė skalbti kojines laisvajam darbų vykdytojui viengungiui Treivišui. (Brigadininkai įkalbinėjo: argi tau ne

vis tiek, ką dirbti? Ne, pasirodo, ne vis tiek.) Kiek kartų jis rinkosi blogesnę ir sunkesnę dalią, kad tik nereikėtų išklysti iš tiesaus kelio! – ir nė per nago juodymą neišklydo, galiu paliudyti. Negana to, šviesios nesuteptos dvasios nuostabiai palaikomas kūnas (dabar tokiu poveikiu niekas netiki, jo nesupranta) atsigavo – jau nebejauno (arti penkiasdešimties) Grigorijaus Ivanovičiaus organizmas lageryje sustiprėjo: jam visai praėjo anksčiau kankinęs reumatas, o po persirgtos šiltinės pasidarė toks sveikas, kad žiemą vaikščiodavo vien su popieriniais maišais, pradūręs skyles galvai ir rankoms, – ir nepersišaldydavo!

Tad ar ne teisingiau bus tarti, kad joks lageris negali sugadinti tų, kurie turi tvirtą stuburą, o ne tą niekam tikusią ideologiją „žmogus sukurtas laimei", kurią išmuša pirmas darbų skirstytojo vėzdo smūgis?

Smunka lageryje tie, kurie iki lagerio nebuvo išsiugdę jokios doros, negavę jokio dvasinio auklėjimo. (Faktas – visai ne teorinis, per sovietinį penkiasdešimtmetį tokių priviso milijonai.)

Smunka lageryje tie, kurie jau ir laisvėje pradėjo smukti arba buvo į tai linkę. Nes ir laisvėje smunkama, kartais dar baisiau už lagerininkus.

Tas konvojaus karininkas, kuris liepė pririšti Moisejevaitę prie stulpo patyčioms, – argi jis ne labiau smukęs kaip į ją spjaudę lagerininkai?

O be to, ar visi iš brigadų į ją spjaudė? Galbūt iš brigadų – tik po dvejetą žmonių? Tikriausiai taip.

Tatjana Faliks rašo: „Stebėdama žmones įsitikinau, jog negalėjo žmogus tapti niekšu lageryje, jeigu nebuvo toks ir anksčiau".

Jeigu žmogus lageryje staigiai suniekšėja, tai galbūt ne jis suniekšėja, o atsiskleidžia jo vidiniai žemieji pradmenys, kuriems anksčiau tiesiog nebuvo progos pasireikšti?

M. Voičenka mano: „Lageryje buitis nelėmė sąmonės, atvirkščiai, nuo sąmonės ir nepalaužiamo tikėjimo žmogaus esme priklausė, ar tu sugyvulėsi, ar išliksi žmogumi".

Griežtas, ryžtingas sprendimas... Bet ne jis vienas tokios nuomonės. Dailininkas Ivašiovas-Musatovas karštai įrodinėja tą patį.

Taip, lagerininkai smuko masiškai. Bet ne tik todėl, kad siaubingi buvo lageriai, o dar ir todėl, kad mes, sovietiniai žmonės, patekome į Archipelago dirvą dvasiškai neapsišarvavę – seniai pasirengę smukti, pagedę dar laisvėje, ir ausis pastatę klausėmės senų lagerininkų pamokymų, „kaip reikia lageryje gyventi".

O kaip reikia gyventi (ir kaip numirti), mes privalome žinoti ir be jokio lagerio.

Ir galbūt, Varlamai Tichonovičiau, vargas ir skurdas apskritai žmones suartina, net ir baisiausias vargas, – tiktai ne tokius beširdžius ir bjaurius žmones kaip mes, dešimtmečių šitaip išauklėti?

Jeigu jau moralinis nuosmukis toks neišvengiamas, tai kodėl Olga Sliozberg nepaliko baigiančios sušalti draugės ant miško keliuko, o pati liko su ja beveik tikrai pražūčiai – ir išgelbėjo? O ši bėda – argi ne baisiausia?

Jeigu jau moralinis nuosmukis toks neišvengiamas, tai iš kur atsiranda Vasilijus Jakovenka? Jis atbuvo dvi bausmes, ką tiktai išėjo laisvėn ir gyveno kaip laisvasis Vorkutoje, vos vos pradėjo slankioti be konvojaus ir sukti sau pirmąją gūžtą. 1949 metai. Vorkutoje pradedama sodinti buvusius zekus, jiems duoda naujas bausmes. Sodinimų psichozė! Laisvieji apimti panikos! Kaip išsilaikyti? Kaip nepakliūti po akių? Tačiau suimamas J. Grodzenskis, Jakovenkos draugas iš to paties Vorkutos lagerio, jis susibaigęs nuo tardymų, siuntinių nešioti nėra kam. Ir Jakovenka – be baimės nešioja siuntinius! Norit, šunys, – griebkit ir mane!

Kodėl gi *šis* nesmuko?

O ar *visi* išlikusieji neprisimena to, kito, kuris jam lageryje ištiesė ranką ir išgelbėjo sunkią valandą?

Taip, lageriai buvo tam skirti ir taip orientuoti, kad žmogus smuktų. Bet tai nereiškia, kad jiems pavyko *kiekvieną* palaužti.

Kaip gamtoje niekur niekuomet nebūna oksidacijos be redukcijos (vienas oksiduoja, o kitas tuo pat metu redukuoja), taip

ir lageryje (o ir visur gyvenime) nebūna smukimo be kilimo. Jie – vienas greta kito.

Tolesnėje dalyje aš dar tikiuosi parodyti, kaip kituose lageriuose – Specialiuosiuose – nuo kažkurio laiko susidarė kitokia *dirva*: nuosmukio procesas smarkiai sulėtėjo, o kilimo procesas ėmė patraukti net lagerio parsidavėlius.

* * *

Na o kaip – *pataisa*? Kaipgi su pataisa? („Pataisa" – visuomeninė valstybinė sąvoka ir nesutampa su kilimu.) Visos pasaulio teismų sistemos svajoja, kad nusikaltėliai ne tik atliktų bausmę, bet ir pasitaisytų, tai yra kad daugiau nebeatsidurtų teisiamųjų suole, ypač kaltinami pagal tą patį straipsnį.

> Beje, Penkiasdešimt Aštuntojo niekados ir nesistengta „pataisyti", tai yra daugiau nebepasodinti. Mes jau pateikėme atviras kalėjimo žinovų nuomones šiuo klausimu. Penkiasdešimt Aštuntąjį norėta sunaikinti darbu. O kad mes išlikome gyvi, – tai jau savo pačių pastangomis.

Dostojevskis sušunka: „Kada ką pataisė katorga?"

Pataisos idealas glūdėjo ir rusų poreforminiuose įstatymuose (visas Čechovo „Sachalinas" remiasi šiuo idealu). Bet ar sėkmingai jis buvo įgyvendinamas?

P. Jakubovičius apie tai daug galvojo ir rašo: teroristinis katorgos režimas „pataiso" tiktai nesugadintus, – bet jie ir taip antrąkart nebenusikalstų. O kuris jau sugadintas, tą šis režimas tik ištvirkina, priverčia gudrauti, veidmainiauti, kaip nors nepalikti įkalčių.

Ką gi pasakyti apie mūsų pataisos darbų lagerius?! Kalėjimo žinovai (*Gefängniskunde*) visuomet laikėsi tos nuomonės, jog kalėjimas neturi įstumti į visišką neviltį, turi palikti viltį ir išeitį. Skaitytojas jau matė, kad šie mūsų lageriai kaip tik ir įstumdavo į visišką neviltį.

Teisingai Čechovas sakė: „Pasinerti savyje – šit ko tikrai reikia norint pasitaisyti". Bet kaip tik to pasinėrimo mūsų lagerių steigėjai

užvis labiausiai ir bijojo. Bendri barakai, brigados, darbo kolektyvai kaip tik ir turėjo to neleisti, tą pavojingą pasinėrimą savyje išblaškyti, išdraskyti.

Koks ten mūsų lageriuose pasitaisymas! – tik sugedimas: lagerininkai išmoksta blatnosios vagių moralės, persiima žiauriais lagerio papročiais kaip bendruoju gyvenimo įstatymu (kalėjimo teoretikų terminija, „kriminogeninės vietos", nusikalstamumo mokykla).

I. Pisarevas, baigdamas atlikti ilgą bausmę, rašo (1963):

„Pasidaro sunku ypač todėl, kad išeisi iš čia neišgydomas nervinis invalidas, badmiriavimo ir nuolatinio siundymo visiškai suardyta sveikata. Čia žmonės sugenda nebepataisomai. Jeigu žmogus iki teismo ir arklį vadino „jūs", tai dabar visai surembėjo. Jeigu žmogų septynerius metus vadinsi „kiaule" – jis ir pradės kriuksėti... Nusikaltėlį tik pirmieji metai baudžia, o per kitus jis sužvėrėja, prisitaiko prie aplinkybių, ir tiek. Ilgumu ir griežtumu įstatymas baudžia labiau šeimą negu nusikaltėlį".

Štai kitas laiškas:

„Skaudu ir baisu nieko nemačius ir nieko nenuveikus išeiti iš gyvenimo, ir niekam dėl tavęs galvos neskauda, niekam, gal tik motinai, kuri akis pražiūrės visą amžių tavęs laukdama".

O štai kaip rašo nemaža svarstęs Aleksandras K. (1963):

„Pakeitė man sušaudymą dvidešimčia metų katorgos, bet, garbės žodis, nelaikau šito geradaryste... Savo oda ir kaulais išbandžiau tas „klaidas", kurias dabar taip įprasta vadinti, – jos nė kiek ne lengvesnės už Maidaneką ir Osvencimą. Kaip atskirti purvą nuo tiesos? žmogžudį nuo auklėtojo? įstatymą nuo teisės pažeidimo? budelį nuo patrioto? – jeigu jis kyla aukštyn, iš leitenanto pasidarė papulkininkis? Kaip man, 18 metų išsėdėjusiam, išėjus susigaudyti visoje toje painiavoje? Pavydžiu jums, žmonėms mokytiems, lankstaus proto, kuriems nereikia ilgai galvos laužyti, kaip pasielgti arba prisitaikyti, o *šito, beje, ir nesinori*".

Puikiai pasakyta: „ir nesinori"! Bet tada – ar *pasitaisęs* jis valstybine prasme? Jokiu būdu ne. Valstybei jis žuvęs.

To „pasitaisymo", kurio norėtų (?) valstybė, ji išvis lageriuose niekuomet nepasiekia. Lagerio „absolventai" išmoksta tik veidmainiauti – apsimetinėti esą pasitaisę – ir išmoksta ciniškai žiūrėti į valstybės raginimus, valstybės įstatymus, jos pažadus.

O jeigu žmogui ir pasitaisyti nėra nuo ko? Jeigu jis visai ne nusikaltėlis? Jeigu jis pasodintas už tai, kad Dievui meldėsi arba reiškė nepriklausomą nuomonę, arba pakliuvo į nelaisvę, arba už tėvą, arba pagal planą, – tai ką jam lageriai duos?

Sachalino kalėjimo inspektorius Čechovui pasakė: „Jeigu galų gale iš šimto katorgininkų išeis 15–20 padorių žmonių, už tai privalome būti dėkingi ne tiek pataisos priemonėms, kurias praktikuojame, kiek mūsų Rusijos teismams, atsiunčiantiems į katorgą tiek daug gero, patikimo elemento".

Ką gi, tatai ir bus Archipelago apibūdinimas, jeigu nekaltai pasodintųjų skaičių padidinsime, tarkim, iki 80, – bet nereikia pamiršti, kad mūsų lageriuose padidėjo ir sugedimo koeficientas.

O jeigu kalbėsime ne apie mėsmalę nepageidaujamiesiems milijonams, ne apie pamazgų duobę, kurion murdo be jokio gailesčio savo žmones, bet apie rimtą pataisos sistemą, tai čia iškils sudėtingiausias klausimas: kaip galima pagal vienintelį Baudžiamąjį kodeksą skirti vienodas sulygintas bausmes? Juk iš pažiūros lygios bausmės *skirtingiems* žmonėms, doresniems ir labiau sugedusiems, švelnesniems ir šiurkštesniems, išprususiems ir neišprususiems, iš esmės yra visiškai *nelygios* (žr. Dostojevskio „Užrašai iš mirusiųjų namų", daugely vietų).

Anglijos protai šitai suvokė, ir ten dabar kalbama (nežinau, kiek daroma), kad bausmė turi atitikti ne tiktai nusikaltimą, bet ir kiekvieno nusikaltėlio individualybę.

Pavyzdžiui, netekti išorinės laisvės žmogui, turinčiam turtingą vidaus pasaulį, ne taip sunku kaip primityviam, daugiau tenkinančiam kūno poreikius. Tam antrajam „labiau reikia išorinių įspūdžių, instinktai stipriau jį traukia laisvėn" (P. Jakubovičius). Pirmajam lengviau kalėti net vienutėje, ypač jei gaus knygų. (Ak, kaip troško kai kurie mūsiškiai šitokio kalėjimo vietoj lagerio! Kai kūnui anksta, kokios erdvės čia atsiveria protui ir dvasiai! Nikolajus Morozovas niekuo ypatingu nepasižymėjo nei iki pasodinimo, nei – užvis keisčiausia! – po jo. O kalėjime įsigilinęs jis galėjo prisigalvoti iki atomo erdvinės sandaros, iki skirtingo krūvio branduolių ir elektronų – dešimčia metų anksčiau už Rezerfordą! Tačiau m u m s ne tik nepasiūlė pieštuko, popieriaus ir knygų, o – atėmė paskutinius.) Antrasis galbūt nė metų neištvers vienutėje, tiesiog sunyks, nusigaluos. Jam – nesvarbu kas, kad tik draugai! O pirmajam nemalonus bendravimas blogiau už vienatvę. Užtat lagery (kur nors truputėlį maitina) antrajam kur kas lengviau negu pirmajam. Barake 400 žmonių, visi klega, mala niekus, kortuoja ir žaidžia domino, žvygauja ir knarkia, ir dar visame tame triukšme nuolatos blerbia radijas, pritaikytas nesušutėliams. (Lageriai, kuriuose aš sėdėjau, buvo *nubausti* kentėti be radijo! – tikras išganymas!)

Taigi kaip tik pataisos darbų lagerių sistema su privalomu nepakeliamu fiziniu darbu ir privaloma žeminančia triukšminga kamšatimi buvo veiksmingesnis būdas inteligentams sunaikinti negu kalėjimas. Kaip tik inteligentus ši sistema greitai pribaigdavo ir nuvarydavo į kapus.

Trečias skyrius

BETEISĖ LAISVĖ

Bet ir kai visa, kas svarbiausia, apie Gulago archipelagą jau bus parašyta, perskaityta ir suprasta, – ar žmonės suvoks: o kas buvo mūsų *laisvė*? Kas buvo ta šalis, kuri dešimtis metų vilko ant savo kupros Archipelagą?

Turėjau auglį sulig stambiu vyro kumščiu. Auglys buvo išpūtęs ir perkreipęs mano pilvą, trukdė man valgyti, miegoti, aš visuomet žinojau apie jį (nors nesudarė jis nė pusės procento mano kūno, o Archipelagas sudarė aštuonis procentus šalies). Bet ne tuo auglys buvo baisus, kad spaudė ir stūmė iš vietos gretutinius organus, baisiausia, kad jis leido nuodus ir nuodijo visą kūną.

Taip ir mūsų šalis pamažu buvo apduota Archipelago nuodais. Ir ar apsivalys nuo jų kada nors – Dievas žino.

Ar įstengsim ir ar išdrįsim aprašyti visą bjaurastį, kurioje gyvenom (kuri, beje, ne taip labai skiriasi ir nuo dabartinės)? Ir jeigu tos bjaurasties neparodysi visoje baisybėje, iškart bus melas. Todėl aš ir manau, kad ketvirtajame, penktajame ir šeštajame dešimtmetyje literatūros mūsų šalyje nebuvo. Literatūra, nepasakanti *visos* tiesos, – ne literatūra. Šiandien tos bjaurasties parodoma laikantis mados – užuomina, įterpta fraze, prieduru, niuansu, – ir vėl išeina melas.

Mūsų knygos užduotis ne tokia, bet pamėginsime trumpai išvardyti tuos *laisvojo* gyvenimo požymius, kuriuos lėmė Archipelago kaimynystė arba kurie atitinka tą patį stilių.

Nuolatinė baimė. Kaip skaitytojas jau matė, siunčiamų į Archipelagą žmonių sąrašo neišsemsi nei 1935, nei 1937, nei 1949 metais. Jie buvo siunčiami visada. Kaip nėra minutės, kad niekas nemirtų ir negimtų, taip nebuvo minutės, kad nieko nesuimtų. Kartais šis pavojus priartėdavo prie pat žmogaus, kartais kybodavo kažkur to-

liau, kartais žmogus save apgaudinėdavo, esą jam niekas negresia, kartais jis pats tapdavo budeliu ir tuomet pavojus susilpnėdavo, – bet kiekvienas šios šalies gyventojas, pradedant kolchozninku ir baigiant Politbiuro nariu, visuomet žinojo, kad neatsargus žodelis ar krustelėjimas – ir jis negrįžtamai lėks į prarają.

Kaip Archipelage kiekvienam pridurkui gresia pavojus nugarmėti į bendruosius darbus (ir ten pragaišti), taip ir šalyje kiekvienam gyventojui – nugarmėti į Archipelagą (ir pragaišti). Iš pažiūros šalis daug didesnė už savo Archipelagą – bet visa ji ir visi jos gyventojai tarytum kybo pamėkliškai virš jo pražiotų nasrų.

Baimė – ne visuomet dėl arešto. Čia buvo tarpinių pakopų: valymas, tikrinimas, anketos pildymas – numatyta tvarka arba be eilės, atleidimas iš darbo, uždraudimas įsiregistruoti, išsiuntimas arba ištrėmimas[1]. Anketos buvo sudarytos taip smulkmeniškai ir priekabiai, kad didesnė pusė gyventojų jautėsi nusikaltę ir kankinosi artėjant jų užpildymo laikui. Kartą melagingai surašę savo gyvenimo duomenis, žmonės paskui stengdavosi jų nesupainioti. Bet pavojus galėjo užgriūti netikėtai: kadyjiečio Vlasovo sūnus Igoris nuolatos rašydavo, kad jo tėvas miręs. Jis jau įstojo į karo mokyklą. Staiga jį išsikviečia: per tris dienas pristatyk pažymą apie tėvo mirtį. Pristatyk kad gudrus!

Visuotinė baimė versdavo pajusti savo menkumą ir visišką *beteisiškumą*.1938 metų lapkritį Nataša Aničkova sužinojo, kad jos mylimas žmogus (neįregistruotas vyras) įkalintas Oriole. Ji nuvažiavo tenai. Didžiulė aikštė priešais kalėjimą buvo užgrūsta vežimais, juose – moterys su vyžomis, durtiniais ir siuntiniais, kurių iš jų nepriėmė. Aničkova prasispraudė prie langelio baisioje kalėjimo sienoje. „Kas jūs tokia? – griežtai paklausė ją. Išklausė. – Tai va, drauge maskviete, duosiu jums vieną patarimą: išvažiuokite šiandien pat, nes naktį *jūsų ateis*!" Užsienietis čia nieko nesuprastų: kodėl, užuot

[1] Dar tokios mažai težinomos formos kaip: pašalinimas iš partijos, išmetimas iš darbo ir pasiuntimas į lagerį laisvai samdomu. Šitaip 1938 metais buvo ištremtas Stepanas Ončiulas. Žinoma, tokie buvo laikomi itin nepatikimais. Karo metais Ončiulas buvo paimtas į darbo batalioną, ten ir mirė.

dalykiškai atsakęs į klausimą, čekistas davė neprašytą patarimą? kokią jis turėjo teisę iš laisvos pilietės reikalauti, kad ji tučtuojau išvažiuotų? Ir kas tokie ateis ir ko? Bet argi kuris sovietinis pilietis sumeluos, kad jam tai nesuprantama arba kad šis atsitikimas neįtikinamas? Po tokio patarimo bijosi likti svetimame mieste.

Teisingai N. Mandelštam sako: mūsų gyvenimas taip prisigėręs kalėjimo, kad daugiareikšmiai žodžiai „paėmė", „pasodino", „sėdi", „paleido" net be konteksto kiekvieno suvokiami tiktai viena reikšme!

Mūsų piliečiai niekuomet nepažino gyvenimo be rūpesčių.

Pritvirtinimas. Jeigu galima būtų lengvai keisti savo gyvenamąją vietą, išvažiuoti iš ten, kur gyventi tau pasidarė pavojinga, ir šitaip nusikratyti baimės, atsigauti! – žmonės elgtųsi drąsiau, galėtų ir surizikuoti. Bet ištisus dešimtmečius mes buvome supančioti tos tvarkos, kai joks dirbantis žmogus negalėjo savavališkai pasitraukti iš darbo. Ir dar – įregistravimo visi buvo pririšti prie vietos. Ir dar – buto, kurio nei parduosi, nei pakeisi, nei nusisamdysi. Todėl reikėjo beprotiškos drąsos *protestuoti* ten, kur gyveni arba kur dirbi.

Slapumas, nepatiklumas. Tie jausmai atsirado vietoj seniau buvusio atviro širdingumo, svetingumo (dar nenuslopintų ir trečiajame dešimtmetyje). Tie jausmai – natūrali kiekvienos šeimos ir kiekvieno žmogaus savigyna, ypač todėl, kad niekas niekur negali atsisakyti darbo, išvažiuoti ir kiekvieną menkniekį metų metais visi mato ir visi girdi. Sovietinio žmogaus slapumas nė kiek neperdėtas, jis gyvybiškai reikalingas, nors užsieniečiui kartais gali pasirodyti nepakeliamas. Buvęs caro karininkas K. U. tik todėl išsisaugojo, niekuomet nebuvo pasodintas, kad vesdamas nepasakė *žmonai* apie savo praeitį. Buvo suimtas jo brolis, N. U., tai suimtojo žmona, pasinaudodama tuo, kad jie su N. U. arešto metu gyveno skirtinguose miestuose, nuslėpė areštą nuo savo *tėvo* ir *sesers* – kad jie neprasitartų. Ji verčiau pasakė jiems ir visiems (ir paskui ilgai apsimetinėjo), esą vyras ją pametė! Čia vienos šeimos paslaptys, atskleistos dabar, po 30 metų. O kuri miesto šeima jų neturėjo?

1949 metais buvo suimtas studento V. I. mokslo draugės tėvas. Tokiais atvejais visi nutraukdavo santykius, ir tai atrodė natūralu,

o V. I. nenusigręžė, atvirai reiškė merginai užuojautą, galvojo, kuo galėtų padėti. Išgąsdinta tokio neįprasto elgesio, mergina atstūmė V. I. pagalbą ir bičiulystę, jinai jam sumelavo, girdi, netikinti suimtojo savo tėvo teisumu, tikriausiai jis visą gyvenimą slėpęs savo nusikaltimą nuo šeimos. (Tiktai Chruščiovo laikais įsišnekėjo: mergina tuomet nusprendusi, kad V. I. – arba stukačius, arba priklauso antisovietinei organizacijai, verbuojančiai nepatenkintuosius.)

Tas visuotinis tarpusavio nepasitikėjimas gilino brolišką vergovės duobę. Jeigu kas būtų pradėjęs drąsiai, atvirai reikšti mintis – visi būtų nusigręžę: „provokacija!" Tad kiekvienas pratrūkęs nuoširdus protestas buvo pasmerktas likti vienišas ir atstumtas.

Visuotinė nežinia. Slėpdamiesi nuo kits kito ir kits kitu nepasitikėdami, mes patys padėjome įsišaknyti tarp mūsų tam absoliučiam neviešumui, absoliučiai dezinformacijai, kuri yra viso to, kas dedasi, priežasčių priežastis, – ir milijonai sodinami, ir masiškai tam pritariama. Nieko kits kitam nepasisakydami, neraudodami, neaimanuodami ir nieko iš kits kito nesužinodami, mes atsidavėme laikraščiams ir valdiškiems oratoriams. Kasdien mums pakišdavo kokį nors dirgiklį, sakykim, geležinkelio katastrofos (kenkėjiškos) kur nors už penkis tūkstančių kilometrų fotografiją. O ko mums verkiant reikėjo, kas nutiko šiandien mūsų laiptinėje, – šito neturėjom iš kur sužinoti.

Kaipgi tapti piliečiu, jeigu tu nieko nežinai apie aplinkinį gyvenimą? Tiktai pats įkliuvęs į žabangas pavėluotai sužinai.

Skundinėjimas, kiaurai viską persmelkęs. Šimtai tūkstančių operatyvininkų savo neslepiamuose kabinetuose ir nekaltuose valdiškų pastatų kambariuose, ir konspiraciniuose butuose, negailėdami popieriaus ir savo dyko laiko, be paliovos verbavo ir ragino nešti skundus tokias devynias galybes skundeivų, kiek tikrai jiems nereikėjo informacijai surinkti. Verbavo net aiškiai nereikalingus, netinkamus jiems žmones, kurie tikriausiai nesutiks, pavyzdžiui, religingą lageryje mirusio baptistų presbiterio Nikitino žmoną. Vis tiek ją po keletą valandų išlaikydavo per kvotą ant kojų, čia suimdavo, čia perkeldavo gamykloje į prastesnį darbą. Vienas tokio nerimstančio

verbavimo tikslų, matyt, buvo: padaryti taip, kad kiekvienas valdinys savo kailiu pajustų informacijos kanalų kvapą. Kad kiekvienoje kompanijoje, kiekviename darbo kambaryje, kiekviename bute arba būtų skundeiva, arba visi gąsčiotųsi, jog jis yra.

Išsakysiu paviršutinišką vertinimo prielaidą: iš keturių penkių miesto gyventojų vienam būtinai bent sykį per jo amžių siūlyta būti stukačiumi. O gal – ir daugiau nei vienam. Visai neseniai aš bandžiau patikrinti ir tarp kalinių grupių, ir tarp amžinų laisvųjų: kas, kada ir kaip buvo verbuojamas. Ir taip išaiškėjo, kad iš keleto žmonių, sėdinčių už stalo, *visiems* kada nors buvo siūlyta!

N. Mandelštam padaro teisingą išvadą: be vieno tikslo – pakirsti žmonių tarpusavio santykius, čia buvo ir kitas – tie, kurie pasidavė verbavimui, gėdydamiesi būti viešai demaskuoti, bus suinteresuoti režimo tvirtumu.

Slapumas šaltais čiuptuvais surakino visą tautą – jis įsiskverbė tarp bendradarbių, tarp senų draugų, tarp studentų, tarp kareivių, tarp kaimynų, tarp augančių vaikų – ir net NKVD priimamajame tarp žmonų, atnešusių siuntinius.

Išdavystė kaip egzistencijos forma. Daugel metų be paliovos drebėdamas dėl savęs ir savo šeimos, žmogus pasidaro baimės duoklininkas, nuo jos priklausomas. Ir mažiausiai pavojinga egzistencijos forma virsta – nuolatinė išdavystė.

Pati švelniausia, užtat ir labiausiai paplitusi išdavystė – tiesiogiai nedaryti nieko blogo, bet: nepastebėti žūstančio šalimais, nepagelbėti jam, nusigręžti, susigūžti. Štai suėmė kaimyną, bendradarbį ir net tavo artimą bičiulį. Tu tyli, tu dediesi nieko nepastebėjęs (tu nieku gyvu negali prarasti dabartinio savo darbo!). Štai visuotiniame susirinkime paskelbiama, jog pradingęs vakar darbuotojas – užkietėjęs liaudies priešas. Ir tu, kartu su juo dvidešimt metų kūprinęsis prie to paties stalo, dabar savo kilniadvasiu tylėjimu (o gal ir smerkiama kalba) turi parodyti, kaip tu smerki jo nusikaltimą (dėl savo brangiosios šeimos, dėl savo artimųjų turi sudėti šią auką! kokią turi teisę negalvoti apie *juos*?). Bet ir suimtojo liko – žmona, motina, vaikai, gal

nors jiems pagelbėti? Ne ne, pavojinga: juk ten – *priešo* žmona ir priešo motina, ir priešo vaikai (o taviškiams dar daug metų mokytis)!

Kai suėmė inžinierių Palčinskį, jo žmona Nina rašė Kropotkino našlei: „Likau aš be jokių lėšų, niekas niekuo neparėmė, visi suka nosį šalin, bijosi... Dabar pamačiau, kas tokie draugai. Išimčių labai mažai[1].

Dangstytojas – toks pat priešas! Bendrininkas – toks pat priešas. Draugystę palaikantis – irgi priešas. Ir nelemtosios šeimos telefonas nutyla. Paštas nutrūksta. Gatvėje jų niekas nepažįsta, nei rankos paduoda, nei linkteli. Juo labiau į svečius nesikviečia. Ir pinigų neskolina. Didelio miesto verpete žmonės atsiduria lyg dykumoje.

O Stalinui tik to ir reikia! O jis šiepia ūsą, šunkara!

Akademikas Sergejus Vavilovas po susidorojimo su jo garsiuoju broliu tapo Mokslų akademijos prezidentu padlaižiu. (Ūsočius komediantas patyčioms sugalvojo, tikrino žmogaus širdį.) Aleksejus Tolstojus, sovietinis grafas, vengė ne tik lankyti nukentėjusio savo brolio šeimą, bet ir šelpti ją pinigais. Leonidas Leonovas uždraudė savo žmonai, mergautine pavarde Sabašnikova, lankyti įkalinto jos brolio S. Sabašnikovo šeimą. O legendinis Dimitrovas, tas riaumojantis Leipcigo proceso liūtas, atsižadėjo ir negelbėjo savo draugų Popovo ir Tanevo, išdavė juos, kai jiems, fašistinio teismo paleistiems, įpliekė sovietų žemėje po 15 metų „už pasikėsinimą į draugą Dimitrovą" (jie atlikinėjo bausmę Kraslage).

Ką suimtųjų šeimos turėjo iškęsti, aišku. V. Kavešan iš Kalugos prisimena: „Po tėvo suėmimo nuo mūsų visi bėgdavo kaip nuo raupsuotųjų; aš turėjau mesti mokyklą – vaikai užėdė (auga išdavikai! auga budeliai!), o motiną atleido iš darbo. Reikėjo eiti duoneliauti".

Vieną 1937 metais suimto maskviečio šeimą – motiną su vaikučiais – milicininkai vežė į stotį, tremtin. Ir ūmai, einant pro geležinkelio stotį, pradingo berniūkštis (aštuonmetis). Milicininkai nuo kojų nusivarė, niekaip nerado. Ištrėmė šeimą be to berniūkščio. Pasirodo, jis įsmuko po raudonu audeklu, kuriuo buvo aptrauktas aukštas Stalino biusto postamentas, ir taip pratūnojo, kol praėjo pavojus. Paskui sugrįžo

[1] 1929 m. rugpjūčio 16 d. laiškas, Lenino bibliotekos rankraštynas, f. 410, l. 5, b. 24.

namo – butas užantspauduotas. Jis ėjo pas kaimynus, pas pažįstamus, pas tėčio ir mamos draugus – ir ne tiktai niekas nepriėmė berniuko į savo šeimą, bet nė pernakvoti neleido! Ir jis patraukė į vaikų namus... Amžininkai! Tėvynainiai! Ar atpažįstate savo fizionomiją?

Ir visa tai – tiktai lengviausia išdavystės pakopa, šalinimasis. O kiek dar masinančių pakopų ir kokia daugybė žmonių jomis leidosi? Tie, kurie išmetė iš darbo Kavešan motiną, – nesišalino? pridėjo savo ranką? Tie, klusnūs operatyvininko skambučiui, kurie pasiuntė Nikitiną juodo darbo dirbti, kad greičiau taptų skundike? Ir tie redaktoriai, kurie puolė braukti vakar suimto rašytojo pavardę?

Maršalas Bliucheris – štai tos epochos simbolis: tupėjo kaip apuokas teismo prezidiume ir teisė Tuchačevskį (beje, ir tas būtų pasielgęs lygiai taip pat). Sušaudė Tuchačevskį – nulėkė galva ir Bliucheriui. Arba išgarsėję medicinos profesoriai Vinogradovas ir Šereševskis. Prisimenam, jie žuvo kaip pikto šmeižto auka 1952 metais, – bet ne mažiau piktą šmeižtą prieš savo kolegas Pletniovą ir Leviną jie buvo pasirašę 1936-aisiais. (Monarchas treniravosi siužete ir su gyvomis sielomis...)

Žmonės gyveno išdavystės *sferoje* – ir geriausi argumentai buvo skirti jai pateisinti. 1937 metais viena sutuoktinių pora laukė arešto – todėl, kad žmona buvo atvažiavusi iš Lenkijos. Ir jie susitarė: nelaukdamas arešto, vyras įskundė žmoną! Ją suėmė, o jis NKVD akyse „apsivalė" ir liko laisvėje. Vis tais pačiais šlovingaisiais metais senas politinis katorgininkas Adolfas Dobrovolskis eidamas į kalėjimą pasakė mylimai savo vienturtei dukrai Izabelei: „Mes atidavėme gyvenimą už sovietų valdžią – ir tegu niekas nepasinaudos tavo skriauda. Stok į komjaunimą!" Teismo nebuvo uždrausta Dobrovolskiui susirašinėti, bet komjaunimas pareikalavo, kad duktė jam nerašytų, – ir duktė, tėvo palaiminta, jo atsižadėjo.

Kiek tuomet buvo tų *atsižadėjimų*! – čia viešų, čia spausdintų: „Aš... srautas pavardžių... nuo tokios ir tokios dienos atsižadu tėvo ir motinos kaip sovietinės liaudies priešų". Šituo buvo perkamas gyvenimas.

Tie, kurie negyveno tuo laiku (arba dabar negyvena Kinijoje), beveik neįstengia suprasti ir atleisti. Normaliose žmonių visuomenėse

žmogus pragyvena savo 60 metų niekad nepatekęs į tokio pasirinkimo žnyples, ir jis pats tiki savo padorumu, ir tiki tie, kurie sako kalbas prie jo kapo. Žmogus išeina iš gyvenimo taip ir nesužinojęs, į kokį blogio šulinį galima nugrimzti.

Masinė sielų susna apima visuomenę ne akimoju. Dar per visą trečiąjį dešimtmetį ir ketvirtojo dešimtmečio pradžioje daugelis mūsų žmonių buvo išlaikę pirmykštę dvasią ir visuomenę įsivaizdavo taip: pagelbėti bėdos ištiktiesiems, užtarti vargstančiuosius. Dar ir 1933 metais Nikolajus Vavilovas ir Meisteris atvirai rūpinosi visais pasodintaisiais Sąjunginio augalininkystės instituto bendradarbiais. Yra kažkoks minimalus moralinio nuosmukio terminas, kuriam nesukakus didysis Aparatas su žmonėmis nesusidoroja. Terminas priklauso ir nuo dar nenusenusių užsispyrėlių amžiaus. Rusijai prireikė 20 metų. Kai 1949 metais Pabaltijyje buvo masiškai grūdama į kalėjimus, nuosmukio dirvai tebuvo 5–6 metai, mažai, ir tenai nuo valdžios nukentėjusios šeimos iš visų pusių sulaukė paramos. (Beje, buvo ir papildoma priežastis, stiprinusi pabaltijiečių pasipriešinimą: socialiniai persekiojimai įgavo nacionalinės priespaudos atspalvį, o tokiu atveju žmonės visada tvirčiau laikosi savo įsitikinimų.)

Vertindami 1937 metų reikšmę Archipelagui, mes nepapuošėme jo aukščiausia karūna. Bet čia, *laisvėje*, tą surūdijusią išdavystės karūną turime jam uždėti: galima pripažinti, jog kaip tik tie metai palaužė mūsų *laisvės* dvasią ir užkrėtė ją masiniais puvėsiais.

Bet ir tai dar nebuvo mūsų visuomenės galas! (Kaip dabar matome, galas apskritai niekada neatėjo – gyva Rusijos gija išliko, nusidriekė iki geresnių laikų, iki 1956 metų, o dabar juo labiau nepražus.) Pasipriešinimas neprasiveržė į paviršių, nenuspalvino visuotinio nuosmukio epochos, bet neregimomis šiltomis gyslelėmis pulsavo, pulsavo, pulsavo, pulsavo.

Tais šiurpiais laikais, kai nerimastingoje vienumoje buvo deginamos brangios fotografijos, brangūs laiškai ir dienoraščiai, kai kiekvienas pageltęs popierėlis šeimos spintoje staiga pražysdavo kaip ugningas pragaišties papartis ir patsai veržte veržėsi į krosnį, kokios reikėjo drąsos, kad tūkstančius, tūkstančius naktų nesudegintum

nuteistųjų (kaip Florenskis) arba neabejotinai sekamųjų (kaip filosofas Fiodorovas) archyvų, juos išsaugotum! O koks baisus pogrindinis antisovietinis maištas turėjo atrodyti Lidijos Čiukovskajos apysaka „Sofja Petrovna"! Ją išsaugojo Isidoras Glikinas. Blokadą kenčiančiame Leningrade, jausdamas artėjant mirtį, jis leidosi per visą miestą pas savo seserį, kad kūrinį tenai nuneštų ir šitaip išgelbėtų.

Kiekvienas pasipriešinimo valdžiai poelgis reikalavo drąsos, neadekvačios tam poelgiui. Ne taip pavojinga Aleksandro II laikais buvo laikyti dinamitą kaip Stalino laikais priglausti liaudies priešo našlaitį, – tačiau kiek tokių vaikų žmonės priglobė, išgelbėjo (tegul patys vaikai papasakos). Ir slapta šeimoms pagelbėdavo. Ir kas nors pakeisdavo kalinio žmoną beviltiškoje trijų parų eilėje, kad ji galėtų apšilti ir numigti. Ir kas nors tvaksinčia širdimi eidavo įspėti, jog bute – pasala ir ten pareiti negalima. Ir atsirasdavo kas priglobia bėglę, nors pats tą naktį nemiegodavo.

Jau minėjome tuos, kurie drįso nebalsuoti už nuosprendį Pramonės partijai. O kažkas nuėjo į Archipelagą ir už tai, kad gynė paprastus savo bendradarbius. Sūnus atsigimęs į tėvą: Rožanskio sūnus Ivanas ir pats nukentėjo gindamas savo bendradarbį Kopelevą. Leningrado Vaikų literatūros leidyklos partiniame susirinkime atsistojo M. Maisleris ir ėmėsi ginti „kenkėjus vaikų literatūroje" – bemat buvo ir išmestas, ir areštuotas. Juk žinojo, kam ryžtasi! O karo cenzūroje (Riazanė, 1941) mergina cenzorė suplėšė nusikalstamą nepažįstamo fronto kario laišką, bet buvo pastebėta plėšant ir metant į šiukšlių dėžę, laiškas sudėliotas iš skutelių – ir *pasodinta* ji pati. Pasiaukojo dėl nepažįstamo svetimo žmogaus! (Aš sužinojau tik todėl, kad tai buvo Riazanėje. O kiek tokių atsitikimų dingo be žinios?..)[1]

Dabar patogu sakyti (Erenburgas), kad *pasodinimas* buvo – loterija. Loterija tai loterija, bet kai kurie numeriai ir pažymėti. Užmesdavo bendrą bradinį, pasodindavo nustatytą skaičių, taip, – bet kiekvieną viešai paprieštaravusį griebdavo iškart! Taigi buvo dvasinė

[1] Mes turime liudijimą apie puikų masinį drąsos pavyzdį, bet reikėtų, kad jis būtų dar sykį patvirtintas: 1930 metais į Solovkus patys atžygiavo (neprisileidę konvojaus) keli šimtai kažkurios iš Ukrainos mokyklų kursantų – už tai, kad atsisakė malšinti valstiečių bruzdėjimus.

atranka, o ne loterija! Narsuoliai patekdavo po kirviu, keliaudavo į Archipelagą – ir nedrumsdavo monotoniškai nuolankios *laisvės* vaizdo. Visi, kurie tyresni ir geresni, negalėjo būti toje visuomenėje, o be jų ji kaskart labiau puvo. Tie tylūs išėjimai – jų nė nepastebėsi. O jie – tautos dvasios mirtis.

Puvimas. Ilgametėje baimės ir išdavystės atmosferoje žmonės išlieka tiktai išore, kūnu. O kas viduje – tas sugenda.

Tad ir sutikdavo milijonai tapti skundikais, stukačiais. Juk jeigu Archipelage per 35 metus (iki 1953), įskaitant mirusiuosius, atsėdėjo kokie keturiasdešimt milijonų (čia kukli suma, čia tik trigubas ar keturgubas Gulago gyventojų skaičius, o juk per karą tiesiog išmirdavo *po procentą kasdien*), tai nors kas trečioje, kas penktoje byloje yra kažkieno skundas ir kažkas liudijo! Visi jie ir dabar tarp mūsų, tie popieriniai žmogžudžiai. Vieni sodino savo artimą iš baimės – ir čia dar pirmoji pakopa, kiti iš savanaudiškumo, treti, tuomet patys jauniausi, o dabar jau prie pensijos slenksčio, įdavinėjo karštai, įdavinėjo idėjiškai, kartais net atvirai: juk klasinis pasididžiavimas – demaskuoti priešą. Visi tie žmonės – tarp mūsų, ir dažniausiai klesti, ir mes dar gėrimės, kad čia „mūsų paprasti sovietiniai žmonės".

Dvasios vėžys plinta slapčia ir apima kaip tik tą jos dalį, kur turėtum tikėtis dėkingumo. Fiodoras Peregudas išaugino Mišą Ivanovą: tas neturėjo darbo – įtaisė jį Tambovo vagonų remonto gamykloje ir apmokė; tas neturėjo pastogės – priėmė jį į savo namus, kaip giminę. O Michailas Ivanovas paduoda NKVD pareiškimą, girdi, Fiodoras Peregudas namie užstalėje gyręs vokiečių techniką. (Koks Fiodoras Peregudas žmogus – mechanikas, motoristas, radistas, elektrikas, laikrodininkas, optikas, lydytojas, modeliuotojas, baldžius, dvidešimties galų meistras. Lageryje jis įsteigė tiksliosios mechanikos dirbtuvę; netekęs kojos, pats pasidirbo protezą.) Atėjo suimti Peregudo – nusivarė į kalėjimą ir keturiolikmetę dukterį, – ir vis tai M. Ivanovo darbelis! Į teismą jis atėjo visas pajuodęs: vadinasi, pūvanti dvasia kartais atsispindi veide. Bet greitai metė gamyklą, pradėjo atvirai tarnauti GB. Pasirodė toks negabus, kad buvo permestas į ugniagesių apsaugą.

Sugedusioje visuomenėje nedėkingumas – įprastas, kasdien patiriamas jausmas, niekas juo beveik ir nesistebi. Suėmus selekcininką V. Markiną, agronomas A. Solovjovas mikliai pasivogė jo išvestą kviečių veislę „taigos 49"[1]. Kai buvo sunaikintas Budizmo kultūros institutas (visi žymesnieji bendradarbiai suimti), o jo vadovas, akademikas Ščerbatskis, mirė, – Ščerbatskio mokinys Kaljanovas nuėjo pas našlę ir įkalbėjo jam atiduoti velionio knygas ir rankraščius: „kitaip bus blogai: Budizmo kultūros institutas pasirodė besąs šnipinėjimo centras". Pasisavinęs mokslininko darbus, jis kai kuriuos iš jų (taip pat ir Vostrikovo veikalą) išleido savo vardu ir šitaip išgarsėjo.

Maskvoje ir Leningrade daug mokslinių reputacijų šitaip sudurstyta iš kraujo ir kaulų. *Mokinių nedėkingumas*, marga juosta kertantis mūsų mokslą ir techniką ketvirtajame penktajame dešimtmetyje, visiškai suprantamas: mokslas perėjo iš tikrų mokslininkų ir inžinierių į paskubomis iškeptų gobšių *prasisiekėlių* rankas.

Dabar nesuseksi, nesuminėsi visų tų pasisavintų darbų, pavogtų išradimų. O butai, perimti iš areštuotųjų? O išgrobstyti daiktai? Ar nevirto karo metais ta kraupi savybė kone visuotiniu reiškiniu: jeigu kas prislėgtas sielvarto ar subombarduotas, sudegintas ar evakuojamas, kaimynai, paprasti sovietiniai žmonės, stengiasi tokiais momentais pasipelnyti iš jo nelaimės?

Nuopuolių būna įvairiausių, ir ne mums šiame skyriuje juos aprėpti. Visuomenės gyvenime išdavikai buvo aukštinami, menkystos triumfavo, o visi gerieji ir dorieji buvo traiškomi. Kas pasakys man nuo ketvirtojo ligi šeštojo dešimtmečio nors *vieną atvejį* šalyje, kad taurus žmogus būtų įveikęs, išaiškinęs, išgujęs niekšingą intrigantą? Aš tvirtinu, kad toks atvejis neįmanomas, kaip neįmanoma nė vienam kriokliui išimtinai kristi aukštyn. Juk taurus žmogus nesikreips į GB, o niekšui GB visuomet po ranka. Ir GB juk nesusilaikys prieš nieką, jeigu jau nesusilaikė prieš Nikolajų Vavilovą. Tad kodėl krioklys turėtų kristi aukštyn?

[1] O kai po dvidešimties metų Markinas buvo reabilituotas Solovjovas nesiteikė jam perleisti nė pusės honoraro.

Tas lengvas niekšingų žmonių triumfas prieš tauriuosius putojo lyg juodos dvokiančios drumzlės sostinės kamšatyje, – bet ir ten, kur šėlo švarios arktinės pūgos, poliarinėse stotyse – pamėgtame ketvirtojo dešimtmečio mite, kur tarpais skaisčiaakiai Džeko Londono milžinai, rodos, galėtų rūkyti taikos pypkę, smirdėjo jos ir ten. Domašnio salos (Šiaurės Žemė) poliarinėje stotyje buvo tik trys žmonės: nepartinis stoties viršininkas Aleksandras Babičius, garbingas senas poliarininkas; juodadarbis Jeriominas – jis ir vienintelis partietis, jis ir stoties partorgas (!); komjaunuolis (jis ir komsorgas!) meteorologas Goriačenka, tuščiagarbiškai bandęs nuversti viršininką ir užsėsti jo vietą. Goriačenka rausiasi asmeniniuose viršininko daiktuose, vagia dokumentus, grasina. Pagal Džeką Londoną vertėtų abiem vyrams tiesiog pakišti tą nenaudėlį po ledu. Bet kur tau – siunčiama į Šiaurės jūrų kelių valdybą telegrama Papaninui, kad būtinai reikia pakeisti darbuotoją. Partorgas Jeriominas pasirašo tą telegramą, bet čia pat prisipažįsta savo kaltę komjaunuoliui ir kartu su juo siunčia Papaninui partinę-komjaunuolišką priešingo turinio telegramą. Papaninas nusprendžia: kolektyvas pakriko, atšaukti į krantą. Jų paimti atplaukia ledlaužis „Sadko". Ledlaužyje komjaunuolis negaišdamas laiko įteikia laivo komisarui *kaltinamąją medžiagą* – ir Babičius tuojau pat suimamas (pagrindinis kaltinimas: norėjo... perduoti vokiečiams ledlaužį „Sadko" – tą patį, kuriuo jie dabar visi plaukia...) Ant kranto jį iškart įkiša į kardomojo kalinimo kamerą. (Tik įsivaizduokim, kad laivo komisaras – doras išmintingas žmogus, kad jis išsikviečia Babičių, išklauso ir antrąją pusę. Bet tai reikštų išduoti skundo paslaptį galimam priešui! – ir per Papaniną Goriačenka būtų pasodinęs laivo komisarą. Sistema veikia neužsikirsdama.)

Žinoma, paskirų žmonių, nuo vaikystės auklėtų ne pionierių būryje ir ne komjaunimo kuopelėje, dvasia išlieka sveika. Netikėtai Sibiro geležinkelio stotyje žaliūkas kareivis, pamatęs kalinių ešelioną, puola nupirkti kelių pakelių papirosų ir konvojininkus įkalbinėja perduoti kaliniams (kitose šios knygos vietose dar aprašome tokių atvejų). Bet tas kareivis – turbūt ne tarnyboje, koks nors atostogautojas, ir šalia jo nestovi dalinio komstorgas. Savo dalinyje jis

tam nesiryžtų, jam tai neišeitų į sveikatą. Gal ir čia jį dar pasišauks komendantūros priežiūra.

Melas kaip egzistencijos forma. Tačiau iš baimės ar savanaudiškumo, pavydo žmonės negalėtų taip greitai sukvailėti. Sudrumsta jų dvasia, bet dar pakankamai blaivus protas. Jie negali patikėti, kad visas pasaulio genialumas ūmai susikaupė vienoje galvoje rūškana žema kakta. Jie negali patikėti tais apmulkintais, priekvaišiais pačiais savimi, kai girdi save kalbant per radiją, mato kine, skaito laikraščiuose. Rėžti tiesą į akis niekas jų neverčia, bet niekas neleis ir tylėti! Jie turi *kalbėti* – o ką gi daugiau, jei ne melą? Jie turi kaip pašėlę ploti – o nuoširdumo iš jų niekas ir neprašo.

Ir jeigu mes skaitome aukštosios mokyklos darbuotojų kreipimąsi į draugą Staliną:

> „Keldami savo revoliucinį budrumą, mes padėsime mūsų šauniajai žvalgybai, vadovaujamai ištikimo leniniečio, Stalininio Liaudies Komisaro Nikolajaus Ježovo, iki galo išvalyti iš mūsų aukštųjų mokyklų, kaip ir iš visos mūsų šalies, trockininkų-bucharininkų ir kitokių kontrrevoliucinių menkystų liekanas"[1], –

tai juk nelaikysime viso tūkstantinio žmonių susirinkimo idiotais, o tiktai niekingais melagiais, susitaikiusiais ir su savo pačių rytdienos areštu.

Nuolatinis melas darosi vienintelė saugi egzistencijos forma, kaip ir išdavystė. Kiekvienas liežuvio krustelėjimas gali būti kieno nors išgirstas, kiekviena veido mina – kieno nors pastebėta. Todėl kiekvienas žodis, jeigu ir neprivalo būti tiesioginis melas, privalo neprieštarauti bendram melui. Yra frazių rinkinys, lozungų rinkinys, gatavų melagingų klišių rinkinys, ir negali būti nė vienos kalbos, nė vieno straipsnio, nė vienos knygos – mokslo, publicistikos, kritikos arba vadinamosios „beletristikos", kur nebūtų pavartoti šie pagrindiniai rinkiniai. Pačiame naujausiame moksliniame tekste kur nors reikia paremti kažkieno apgaulingą autoritetą ar prioritetą

[1] *Pravda*, 1938, gegužės 20, p. 2.

ir kažką iškoneveikti už teisybę: be šio melo neišvys dienos šviesos ir akademinis veikalas. O ką kalbėti apie rėksmingus mitingus, apie banalius susirinkimus per darbo pertraukas, kai reikia balsuoti prieš savo paties nuomonę, tariamai džiaugtis tuo, kas tave liūdina (nauja paskola, gamybos įkainių sumažinimas, aukos kokiai nors tankų kolonai, prievolė dirbti sekmadienį arba pasiųsti vaikus į talką kolchozninkams), ir parodyti nuožmų pyktį dėl to, dėl ko tau nei šilta, nei šalta (koks nors neapčiuopiamas, neregimas smurtas Vest Indijoje ar Paragvajuje).

Tennas kalėjime gėdydamasis prisimindavo, kaip likus dviem savaitėms iki suėmimo jis skaitė jūreiviams paskaitą „Stalino konstitucija – pati demokratiškiausia pasaulyje" (žinoma, nė vieno žodžio nuoširdžiai).

Nėra žmogaus, kuris būtų išspausdinęs bent puslapį – ir nesumelavęs. Nėra žmogaus, kuris būtų įlipęs į tribūną – ir nesumelavęs. Nėra žmogaus, kuris būtų stojęs prie mikrofono – ir nesumelavęs.

Bet kad čia jau būtų viskas! Juk ir toliau: kiekvienas pokalbis su viršininku, kiekvienas pokalbis kadrų skyriuje, apskritai kiekvienas pokalbis su kitu sovietiniu žmogumi reikalauja melo – kartais tiesmuko, kartais apdairaus, kartais nuolaidaus pritarimo. Ir jeigu akis į akį mulkis tavo pašnekovas tau pasakė, girdi, mes traukiamės iki Volgos, kad įsiviliotume Hitlerį tolyn į šalį, arba, girdi, Kolorado vabalą mums numeta amerikiečiai, – reikia sutikti! reikia būtinai sutikti! O jei tu, užuot palingavęs, pakratysi galvą, gali atsidurti Archipelage (prisiminkim Čiulpeniovo įkalinimą, pirmoji dalis, septintas skyrius).

Bet ir čia dar ne viskas: auga tavo vaikai. Jeigu jie jau paūgėję, judu su žmona negalite jiems girdint atvirai sakyti to, ką manote: juk jie auklėjami būti Pavlikais Morozovais, jie nė nemirktelėję pakartos ano žygį. O jeigu jūsų vaikai dar maži, reikia nuspręsti, kaip geriau juos auklėti: ar iškart sakyti, jog melas – tai tiesa (kad jiems būtų *lengviau* gyventi), ir tada amžinai meluoti dar ir jiems; o gal kalbėti jiems tiesą – būgštaujant, kad jie suklups, pratrūks, tad, vadinasi, čia pat įkalti jiems į galvą, jog tiesa – pražūtinga, jog už namų slenksčio reikia meluoti, tiktai meluoti, va kaip tėtis su mama.

Pasirinkimas toks, kad, ko gero, ir vaikų turėti nepanorėsi.

Melas kaip ilgalaikis gyvenimo pamatas. Į provincijos institutą dėstyti literatūros atvažiuoja iš sostinės jauna, išmintinga, viską suprantanti moteris A. K. – bet nesutepta jos anketa ir naujutėlis kandidatės diplomas. Savo pagrindiniame kurse ji mato vienintelę partinę studentę – ir nusprendžia, kad kaip tik ši čia bus skundikė. (Kažkas kurse būtinai privalo būti skundikas, šituo A. K. neabejoja.) Ir ji nusprendžia tai partinei studentei prisimeilinti ir prisigerinti. (Beje, pagal Archipelago taktiką toks elgesys – gryna klaida, reikėtų kaip tik tai studentei įpliekti porą dvejetų, tuomet kiekvienas jos skundas – asmeninių sąskaitų suvedinėjimas.) Jiedvi ir susitikinėja už instituto sienų, ir apsikeičia fotografijomis (studentė nešiojasi A. K. nuotrauką už partinio bilieto aptaiso); per atostogas rašinėja viena kitai švelnius laiškus. Ir kiekvieną paskaitą A. K. skaito taip, kad įtiktų savo partinei studentei. Praeina ketveri šio žeminančio apsimetinėjimo metai, studentė jau baigusi mokslus, dabar A. K. jos elgesys nebesvarbus, ir per patį pirmąjį jos vizitą A. K. ją priima nesvetingai. Užsirūstinusi studentė pareikalauja atsikeisti fotografijomis ir laiškais ir sušunka (tūžvis liūdniausia ir juokingiausia, kad ji tikriausiai ir skundikė nebuvo): „Jeigu baigsiu aspirantūrą – niekada taip nesilaikysiu įsikibusi apgailėtino instituto kaip jūs! Į ką buvo panašios jūsų paskaitos! – sena giesmelė!"

Taip! Nuskurdindama, išblukindama, apkarpydama viską pagal skundikės suvokimą, A. K. pražudė paskaitas, kurias galėjo skaityti pasigėrėtinai.

Kaip sąmojingai yra pasakęs vienas poetas, mūsų šalyje buvo ne asmenybės kultas, o dviveidiškumo kultas.

Žinoma, ir čia reikia skirti pakopas: priverstinio, gynybinio melo ir atsidavusio, entuziastingo melo, kuriuo labiausiai pasižymėjo rašytojai, to melo, kurio ekstazės pagauta Šaginian 1937 metais (!) parašė, kad štai, girdi, socializmo epocha pakeitė net ir tardymą: kaip sako tardytojai, dabar tardomieji *mielai su jais bendradarbiauja*, išpasakoja apie save ir apie kitus visa, ko reikia.

Kaip toli nuvedė mus melas nuo normalios visuomenės, net ir nesusigaudysi; per viską aptraukusias jo miglas neįžiūrėsi nė vieno stulpo. Netikėtai iš pastabų susivoki, kad P. Jakubovičiaus „Atstumtųjų pasaulyje" buvo išspausdinta (tegu ir slapyvardžiu) *tuo pačiu laiku*, kai autorius baigė atbūti katorgą ir važiavo į tremtį[1]. Na, palyginkite, palyginkite su mumis! Štai per stebuklą prasmuko pavėluota ir nedrąsi mano apysaka apie Ivaną Denisovičių, ir tvirtai buvo nuleistos užkardos, sandariai užvertos langinės, sutvirtinti varžtai, – uždrausta rašyti net ne apie dabartį, o apie tai, kas buvo prieš trisdešimt ir penkiasdešimt metų. Ir ar perskaitysim tai, kol gyvi? Taip ir numirsim apmeluoti ir apsimelavę.

O beje, jeigu ir galėtų sužinoti tiesą – dar kažin ar panorėtų *laisvė* ją sužinoti! J. Oksmanas sugrįžo iš lagerių netrukus po karo ir nebuvo vėl pasodintas, gyveno Maskvoje. Neapleido jo draugai ir pažįstami, pagelbėjo. Tiktai nenorėjo klausyti jo atsiminimų apie lagerį! Mat žinant *šitai* – kaipgi gyventi?..

Po karo labai populiari buvo daina „Ir miesto triukšmas taip toli". Nė vieno net apyprasčio dainininko, ją padainavusio, nepaleisdavo nuo scenos be pašėlusių plojimų. Minčių ir Jausmų Valdyba susigaudė ne iškart – ir kad pavarys ją per radiją, ir kad duos nuo scenos: juk rusiška, liaudies! O paskui susigaudė – ir užraukė. Juk dainos žodžiai buvo apie pasmerktą kalinį, apie nutrauktus širdžių saitus. Vis dėlto poreikis atgailauti glūdėjo, kirbėjo ir nusimelavę žmonės nors tai senovinei dainai galėjo paploti iš širdies.

Žiaurumas. O kurgi šalia visų tų minėtųjų savybių galėjo išlikti geraširdiškumas? Atstumdamas skęstančiųjų tiesiamas rankas – kaip tu gali būti geras? Jau susitepęs krauju – paskui tiktai žiaurėji. Juk žiaurumas („klasinis žiaurumas") buvo ir apdainuojamas, ir ugdomas, ir jau, regis, nebeatskirsi, kur riba tarp blogo ir gero. Na o kai dar gerumas ir išjuokiamas, užuojauta išjuokiama, gailestingumas išjuokiamas, – krauju prigirdytųjų ir prie grandinės pririšęs nebenulaikysi!

[1] Ir tuo pačiu laiku, kai ta katorga egzistavo! Knyga kaip tik apie *esamą* katorgą, o ne „tai nebepasikartos"!

Mano anoniminė korespondentė (iš Arbato 15) klausia apie „žiaurumo šaknis", būdingas „kai kuriems sovietiniams žmonėms". Kodėl kuo bejėgiškesnis į jų rankas pakliuvęs žmogus, tuo žiauriau jie elgiasi? Ir pateikia pavyzdį – galbūt ir ne svarbiausią, bet mes jį paminėsime.

1943–1944 metų žiema, Čeliabinsko geležinkelio stotis, pašiūrė prie daiktų saugojimo kameros. Minus 25°. Pašiūrės grindys cementinės, ant jų pritrypta, primindyta sniego, prinešto iš lauko. Prie daiktų saugojimo kameros langelio – moteris su vatinuku, už langelio – nusipenėjęs milicininkas su skrandute. Jie žaismingai šnekučiuoja, flirtuoja. O ant grindų guli du žmonės – medvilniniais drabužėliais ir žemės spalvos skarmalais, ir net vėjo perpučiamais juos pavadinęs pernelyg pagražintum. Tai jauni vyrai – leisgyviai, sutinę, išopėjusiomis lūpomis. Vienas, matyt, deginamas karščio, prigludęs nuoga krūtine prie sniego, vaitoja. Manoji pasakotoja, priėjusi prie jų paklausti, išgirdo: vienas jų užbaigęs bausmę lageryje, kitas aktuotas, bet prieš išeinant jiems neteisingai apiformino dokumentus ir dabar neduoda bilietų namo parvažiuoti. O sugrįžti lagerin jie nebeturi jėgų – išsekę nuo viduriavimo. Pasakotoja ėmė gnaibyti jiems po kąsnelį duonos. Tada milicininkas atsitraukė nuo smagios šnekos ir grėsmingai jai rėžė: „Ką, tetule, ar giminaičius atpažinai? Nešdinkis geriau iš čia, numirs ir be tavęs". Ir ji pagalvojusi – o juk ims nei iš šio, nei iš to ir mane pasodins! (Tikrai, kodėl gi ne?) Ir – nuėjusi sau.

Kaip čia viskas būdinga mūsų visuomenei – ir tai, ką ji pagalvojo, ir kaip nuėjo šalin. Ir tas beširdis milicininkas, ir beširdė moteris su vatinuku, ir ta kasininkė, kuri nedavė jiems bilietų, ir seselė, kuri jų nepriims į miesto ligoninę, ir tas laisvai samdomas žioplys, kuris apiformino jiems dokumentus lageryje.

Prasidėjo baisus gyvenimas, ir jau, ne taip kaip Dostojevskio ir Čechovo laikais, niekas nepavadins kalinio „vargšeliu", o tiktai – „stipena". 1938 metais Magadano moksleiviai apmėtydavo akmenimis vedamą kalinių moterų koloną (prisimena Surovceva).

Ar žinojo mūsų šalis seniau ir ar žino kuri nors kita šalis dabar šitiek pasibjaurėtinų ir širdį veriančių buto ir šeimos istorijų? Kiekvienas skaitytojas pripasakos jų kiek tik nori, suminėsime vieną dvi.

Komunaliniame Rostovo bute Dolomanovskio gatvėje gyveno Vera Krasuckaja, kurios vyras 1938 metais buvo areštuotas ir žuvo. Jos kaimynė Ana Stolberg žinojo apie tai ir aštuoniolika metų! – nuo 1938 iki 1956 – mėgavosi savo galia, kankino grasinimais: virtuvėje arba nutvėrusi koridoriuje ji švokšdavo Krasuckajai: „Kol noriu – gyvenk, o panorėsiu – atvažiuos *karieta* ir tave pasiims". Ir tik 1956 metais Krasuckaja ryžosi parašyti skundą prokurorui. Stolberg apsiramino. Bet ir toliau reikėjo gyventi bendrame bute.

1950 metais Liubimo mieste suėmus Nikolajų Semionovą, jo žmona tuojau pat, žiemą, išvijo iš namų kartu su jais gyvenusią jo motiną Mariją Semionovą: „Nešdinkis lauk, sena ragana! Tavo sūnus – liaudies priešas!" (Po šešerių metų, kai vyras sugrįžo iš lagerio, ji su pusmerge dukterimi Nadia nakčia išvarys ir vyrą vienomis apatinėmis kelnėmis. Nadiai rūpės atlaisvinti vietą savo vyrui. Sviesdama kelnes tėvui į veidą ji klyks: „Nešdinkis velniop, senas niekše!"[1]) Motina išvažiavo į Jaroslavlį pas bevaikę dukterį Aną. Veikiai motina tai dukteriai ir žentui įgriso. Ir žentas Vasilijus Metiolkinas, ugniagesys, laisvomis nuo budėjimo dienomis, būdavo, suima delnais uošvės veidą, suspaudžia, kad ji negalėtų nusigręžti, ir su pasimėgavimu spjaudo jai į veidą, kiek turi seilių, stengdamasis pataikyti į akis ir į burną. Kai dar labiau įsiunta, išsitraukia lyties organą, baksnoja senutei į veidą ir reikalauja: „Še, pačiulpk ir padvėsk!" Žmona aiškina parėjusiam broliui: „Ką ten, kai Vaska išgėręs... Ko iš girto norėti?" Paskui, kad gautų naują butą, pradėjo elgtis su senute pakenčiamai („reikia vonios, nėra kur iškaršusią motiną prausti! negi varysi į pirtį!"). Gavę „jai" butą, prigrūdo kambarius indaujų ir drabužinių spintų, o motiną įspraudė į 35 centimetrų platumo plyšį

[1] Lygiai tokią pat istoriją pasakoja ir V. Žukovas iš Kovrovo: jį išvijo žmona („nešdinkis, nes vėl į kalėjimą įkišiu!") ir podukra („nešdinkis, kalėjimo žiurke!").

tarp spintos ir sienos – kad ten gulėtų ir neišlįstų. N. J., gyvendamas pas sūnų, surizikavo nepasiklausęs ten pervežti ir motiną. Įėjo anūkas. Senelė atsiklaupė prieš jį ant kelių: „Vovočka! Tu manęs neišvarysi?" Nusiviepė anūkas: „Tiek to, gyvenk, kol žmoną parsivesiu". Vertėtų pridurti ir apie anūkę: Nadia (Nadežda Topnikova) per tą laiką baigė Jaroslavlio pedagoginio instituto Istorijos-filologijos fakultetą, įstojo į partiją ir tapo Kostromos srities Nėjos mieste rajono laikraščio redaktore. Ji ir poetė, ir 1961 metais, dar Liubime, paaiškino savo elgesį eilėraštyje:

Jau kad kovoti, tai kovoti.
Tėvas?!. Ir jam – į sprandą!
Moralė?! Žmonių sugalvota!
Jos man priminti tenebando!
Vien tiktai šaltas protas
Tikrąjį kelią suranda!

Tačiau partinė organizacija ėmė iš jos reikalauti „normalizuoti" santykius su tėvu, ir ji netikėtai jam parašė. Nudžiugęs tėvas jai atsakė viską atleidžiančiu laišku. Jinai tučtuojau parodė tą laišką partinei organizacijai. Ten padėjo paukščiuką. Nuo to laiko tiktai pasveikina jį didžiųjų gegužės ir spalio švenčių progomis.

Šioje tragedijoje – septyni žmonės. Štai ir krislelis mūsų *laisvės*.

Geriau išauklėtos šeimos neišvaro nukentėjusio giminaičio vienomis apatinėmis kelnėmis laukan, bet gėdijasi jo, negali pakęsti jo tulžingos „iškreiptos" pasaulėžiūros.

Galima vardinti ir toliau. Štai dar:

Vergiška psichologija. Tas pats vargšas Babičius pareiškime prokurorui: „Aš suprantu, kad karo metas uždėjo valdžios organams sunkesnes priedermes negu nagrinėti paskirų asmenų teismo bylas".

Dar galima tiek ir tiek.

Bet jau ir taip pripažįstam: jeigu Stalinui tas viskas išėjo ne *savaime*, o jis mums tą viską papunkčiui suplanavo, – tai jis buvo genijus!

* * *

Ir štai šiame sušvinkusiame pažliugusiame pasaulyje, kuriame klestėjo vien tik budeliai ir paskučiausi išgamos; kuriame išlikę dorieji – nusigerdavo, niekam daugiau neturėdami valios; kuriame jaunimo kūnai švietė bronza, o dvasia atsidavė puvėsiais; kuriame kasnakt griozdėsi pilkšvai žalia ranka ir kažką už pakarpos tempė į belangę, – šiame pasaulyje klajojo milijonai paklaikusių, sugniuždytų moterų, nuo kurių Archipelagas atplėšė vyrą, sūnų ar tėvą. Jos buvo labiausiai įbaugintos, jos bijojo tviskančių iškabų, kabineto durų, telefono skambučių, beldimų į duris, jos bijojo laiškanešio, pieninininkės ir vandentiekininko. Ir kiekvienas, kam jos trukdė, gujo jas iš buto, iš darbo, iš miesto.

Kartais jos patikliai vildavosi, jog „be teisės susirašinėti" taip reikia ir suprasti, o praeis dešimt metų – ir *jis* parašys[1]. Jos stovėdavo eilėse prie kalėjimų. Jos trenkdavosi kažkur už šimto kilometrų, iš kur, kalbama, priima maisto siuntinius. Kartais jos pačios numirdavo pirmiau už savo kalinį. Kartais iš sugrąžinto siuntinio – „adresatas mirė ligoninėje" – sužinodavo mirties datą. Kartais, kaip Olga Čavčavadzė, nusigaudavo iki Sibiro, veždamos ant vyro kapo žiupsnelį gimtinės žemės, – tiktai jau niekas negalėdavo pasakyti, po kuriuo kauburėliu jis guli su trim kitais. Kartais, kaip Zelma Žigur, rašydavo registruotus laiškus kokiam Vorošilovui, užmiršusios, kad Vorošilovo sąžinė numirė daug seniau už jį patį[2].

O tos moterys augino vaikus, ir kiekvienam ateidavo tas kritiškas momentas, kai būtinai reikėdavo, kad sugrįžtų tėvas, kol nevėlu, o jis negrįždavo.

Trikampis iš įstrižai sugrafuoto sąsiuvinio lapo. Pakaitom mėlynas ir raudonas pieštukas, – matyt, vaiko ranka padėdavo pieštuką, pailsėdavo ir paskui imdavo rašyti kitu galu. Kampuotos negrabios raidės kai kada su pertrūkiais pusiau žodžio:

---

[1] Lagerių be teisės susirašinėti iš tikrųjų buvo: ne tik 1945–1949 metų atominės gamyklos, bet ir, sakykim, Naujoji Žemė, Karlago 29-asis punktas nuo 1938 metų neturėjo teisės susirašinėti pusantrų metų.

[2] Jis neturėjo drąsos net savo artimiausio adjutanto Langovojaus apsaugoti nuo arešto ir kankinimų.

„Labas Tetukai aš užmiršau kaip reikia rašyti greitai i Mokikla eisiu po žiemos 1 greičeu pareik o mums blogai neturim Tetuko mama sako tai tu komandiruotej tai sergi ko tu lauki pabek iš ligonines va Oleška iš ligonines vienais marškineis parbėgo mama pasius tau naujas kelnes aš tau savo dirža atiduosiu manes vistiek vaikai bijo tik Oliošenkos aš niekad nemušu jis irgi teisibe sako jis irgi biednas o dar aš kaž kada sirgau tai turejau daug paratūros [temperatūros] norejau su mama kartu numirti o ji nenorejo tai ir aš nenorejau oi ranka ismilko užteks rašiti bučioju tave šimta kartu

Igoriokas 6 su puse metu

Aš jau ant voku išmokau užrašiti mama kol iš darbo pareis aš jau laiška i dežute".

Manolis Glezas „vaizdžioje ir ugningoje kalboje Maskvos rašytojams pasakojo apie savo draugus, vargstančius Graikijos kalėjimuose.

– Aš suprantu, kad savo pasakojimu suteikiau jums širdgėlos. Bet aš taip padariau sąmoningai. Noriu, kad jums širdis skaudėtų dėl tų, kurie vargsta kalėjimuose... Reikalaukite graikų patriotų išlaisvinimo!" [1]

Ir tie vėtyti ir mėtyti pataikūnai, žinoma, reikalavo! Juk Graikijoje vargo kokios dvi dešimtys kalinių! Galbūt pats Manolis nesuprato, koks begėdiškas jo raginimas, o gal Graikijoje nėra tokios patarlės:

Ant kito šapą pamato, o ant savęs – nė vežimo?

Daugelyje mūsų šalies vietų išvystame tokią statulą: gipsinis sargybinis su šunimi, tuoj kažką sučiupsiantis. Taškente tokia bent jau stovi prieš NKVD mokyklą, o Riazanėje – kaip miesto simbolis: vienintelis paminklas privažiuojant nuo Milichailovo pusės.

Ir mes nenusipurtome iš pasibjaurėjimo, mes kaip prie natūralių pripratę prie tų figūrų, šunimis pjudančių žmones.

Mus.

[1] *Literaturnaja gazeta*, 1963, rugpjūčio 27, p. 1.

Ketvirtas skyrius

KELETAS LIKIMŲ

Visų šioje knygoje minimų kalinių likimus aš išskaidžiau pajungdamas knygos planui – Archipelago kontūrams. Nesiėmiau rašyti biografijų: būtų pernelyg monotoniška, šitaip rašo ir rašo kiti, perkeldami tyrimo naštą nuo autoriaus ant skaitytojo pečių.

Bet kaip tik todėl dabar manau turįs teisę pateikti keletą kalinių likimų ištisai.

Ana Skripnikova

Paprasto Maikopo darbininko vienturtė duktė. Mergaitė gimusi 1896 metais. Kaip jau žinome iš partijos istorijos, prakeikto carinio režimo jai buvo užkirsti visi keliai į mokslą, ji buvo pasmerkta gyventi pusbadžiu vergijoje. Ir jai iš tikrųjų taip atsitiko, bet jau po revoliucijos. O kol kas mergaitė buvo priimta į Maikopo gimnaziją.

Išaugo Ania stambi, didele galva. Gimnazijos draugė ją piešė iš vienų rutulių: galva – rutulys (iš visų pusių apskritimas), apskrita kakta, apskritos ir tarytum amžinai nustebusios akys. Ausų lezgeliai išaugo ir suapvalėjo kaip žandai. Ir pečiai apskriti. Ir figūra – rutulys.

Ania pernelyg anksti pradėjo mąstyti. Jau trečioje klasėje paprašė mokytoją leisti jai pasiimti iš gimnazijos bibliotekos Dobroliubovą ir Dostojevskį. Mokytoja sumišo: „Per anksti tau!" – „Na, jei nenorit, aš gausiu iš miesto bibliotekos". Trylikos metų ji „emancipavosi nuo Dievo", liovėsi tikėjus. Penkiolikos uoliai skaitė Bažnyčios tėvus – vien tam, kad karštai triuškintų „batiušką" per tikybos pamokas, suteikdama klasės draugėms didžiausią pasitenkinimą. Beje, sentikių, atskalūnų atkaklumą ji pasiėmė sau didžiausiu sektinu pavyzdžiu. Ji suvokė: geriau numirti negu leisti palaužti savo dvasią.

Pelnyto aukso medalio gauti jai niekas nesutrukdė[1]. 1917 metais (pats laikas mokslams!) ji nuvažiavo į Maskvą ir įstojo į Čiaplygino aukštuosius moterų kursus, filosofijos ir psichologijos skyrių. Kaip aukso medalininkei jai ligi spalio perversmo mokėjo Valstybės dūmos stipendiją. Tas skyrius rengė logikos ir psichologijos dėstytojus gimnazijoms. Visus 1918 metus, papildomai uždarbiaudama pamokomis, ji studijavo psichoanalizę. Lyg ir buvo ateistė, bet kartu visa siela jautė, kaip

...ant nežemiškų rožių ugninių
Aukuras gyvas visatos žėruoja.

Ji spėjo nusilenkti poetinei Džordano Bruno ir Tiutčevo filosofijai ir net vienu tarpu laikyti save Rytų katalike. Ji keitė įsitikinimus godžiai, galbūt dažniau nei apdarus (apdarų nebuvo, bet jie jai ir nerūpėjo). Dar ji laikė save socialiste ir manė, kad sukilimų ir pilietinio karo kraujas – neišvengiamas. Bet negalėjo susitaikyti su teroru. Demokratija, bet ne žiaurumai! „Tegu bus rankos kruvinos, bet ne purvinos!"

1918 metų pabaigoje ji turėjo mesti kursus (ar ten dar buvo likę kursai?) ir vargais negalais nusigauti pas tėvus, kur buvo sotesnis gyvenimas. Parvažiavo į Maikopą. Čia jau buvo įsisteigęs „liaudies švietimo institutas", suaugusiems ir jaunimui. Ana tapo ne mažiau kaip einančiąja logikos, filosofijos ir psichologijos profesoriaus pareigas. Ji turėjo pasisekimą tarp studentų.

Tuo laiku baltieji gyveno Maikope paskutines dienas. Keturiasdešimt penkerių metų generolas įkalbinėjo ją bėgti su juo. „Generole, baikit savo paradą. Sprukit, kol jūsų nesuėmė". Tomis dienomis dėstytojų pobūvyje, tarp saviškių, gimnazijos istorikas pasiūlė tostą: „Už didžiąją Raudonąją armiją!" Ana atstūmė taurę: „Jokiu būdu!" Žinodami jos kairuoliškas pažiūras, draugai išpūtė akis. „Ogi todėl, kad... nors amžinos žvaigždės žibės... sušaudytų bus vis daugiau ir daugiau", – išpranašavo ji.

Jinai jautė, kad visi geriausieji tame kare žūsta, o išlieka prisitaikėliai. Ir jau numanė, kad artėja jos žygdarbis, tik dar nežinojo – koks.

[1] O jeigu mūsų laikais mergaitė taip ginčytųsi dėl marksizmo pagrindų?

Po kelių dienų į Maikopą įžengė raudonieji. O dar po kelių buvo surengtas miesto inteligentijos vakaras. Ant scenos užlipo Penktosios armijos Specialiojo skyriaus viršininkas Losevas ir griaudėdamas visais perkūnais (vos ne „matais ") puolė koneveikti „supuvusią inteligentiją": „Ką? Ant dviejų kėdžių sėdit? Laukėt, kol aš jus pakviesiu? O kodėl patys neatėjot?" Vis labiau nesivaldydamas jis išsitraukė iš makšties revolverį ir juo mosuodamas jau ėmė spiegti: „Ir visa jūsų kultūra supuvusi! Mes ją visą sugriausim ir sukursim naują! Ir jus, kurie trukdysit, – sulikviduosim!" Ir tada pasiūlė: „Kas kalbės?"

Salėje tvyrojo kapų tyla. Nebuvo nė vieno pliaukštelėjimo ir nė viena ranka nepakilo. (Salė tylėjo – išsigandusi, bet išgąstis dar nebuvo surepetuotas ir žmonės nežinojo, kad ploti – būtinai reikia.)

Greičiausiai Losevas ir nesitikėjo, kad ryšis kas nors kalbėti, bet atsistojo Ana: „Aš!" – „Tu? Na, lipk, lipk". Ir ji nuėjo per salę, užlipo ant scenos. Stambi, apskritaveidė, raudonskruostė 25 metų moteris, vešlios rusiškos prigimties (duonos ji gaudavo aštuntadalį svaro, bet tėvas turėjo gerą daržą). Storos rusvos kasos buvo jai ligi kelių, bet, kaip einančioji profesoriaus pareigas, ji negalėjo nešioti jų palaidų ir suvydavo iš jų dar antrą galvą. Ji skambiu balsu atsakė:

– Mes išklausėme jūsų nemokšišką kalbą. Jūs kvietėte mus čia, bet nebuvo paskelbta, kad – į didžiosios rusų kultūros laidotuves. Mes tikėjomės išvysti kultūrtrėgerį, o išvydome duobkasį. Jau geriau jūs būtumėte tiesiai išdėję mus „matais" negu šitaip šiandien kalbėję! Ar turime suprasti, kad jūs kalbate sovietų valdžios vardu?

– Taip, – dar išdidžiai patvirtino jau sutrikęs Losevas.

– Tad jeigu sovietų valdžia rinksis savo atstovais tokius banditus kaip jūs – ji sugrius!

Ana baigė, ir salė pratrūko plojimais (visi būriu dar tada nebijodavo). Šituo vakaras pasibaigė. Losevas nieko daugiau nesusigriebė pasakyti. Aną apspito visi, viens per kitą spaudė ranką ir kuždėjo: „Jūs žuvusi, dabar jus suims. Bet ačiū, ačiū! Mes jumis didžiuojamės, bet jūs – žuvusi! Ką jūs padarėte?"

Namie jos jau laukė čekistai. „Drauge mokytoja! Kaip tu skurdžiai gyveni – stalas, dvi kėdės ir lova, nėra ko kratyti. Mes dar tokių

nesam areštavę. Ir tėvas – darbininkas. Ir kaip tu, tokia neturtinga, galėjai stoti buržuazijos pusėn?" ČK ten dar nesuspėta organizuoti, ir Aną atvedė į kambarius prie specialiojo skyriaus raštinės, kur jau buvo įkalintas baltagvardiečių pulkininkas baronas Bilderlingas. (Ana buvo jo kvotų ir mirties liudytoja ir vėliau jo žmonai pasakė: „Jis mirė garbingai, didžiuokitės!")

Ją nuvedė kvosti į kambarį, kuriame Losevas ir gyveno, ir dirbo. Jai įeinant jis sėdėjo ant sujauktos lovos, galifė kelnėmis, atsagstytais apatiniais marškiniais, ir kasėsi krūtinę. Ana bemat pareikalavo iš konvojininko: „Veskite mane atgal!" Losevas šiurkščiai atkirto: „Gerai, tuojau nusiprausiu, laikinėm pirštinėm apsimausiu, su kuriomis revoliuciją daro!"

Savaitę ji laukė mirties nuosprendžio pagauta ekstazės. Skripnikova dabar net prisimena, kad tai buvo pati šviesiausia savaitė jos gyvenime. Jeigu tuos žodžius tiksliai suprasime – tai visiškai įtikinama. Tai toji ekstazė, kuri kaip atpildas apglėbia sielą, kai tu atmeti visas viltis per stebuklą išsigelbėti ir esi tvirtai pasiryžęs žygdarbiui. (Gyvenimo meilė šią ekstazę griauna.)

Ji dar nežinojo, kad miesto inteligentija padavė malonės peticiją dėl jos. (Trečiojo dešimtmečio pabaigoje tai jau nebebūtų padėję, ketvirtojo pradžioje tam niekas nebebūtų ryžęsis.) Losevas kvosdamas pradėjo kalbėti geruoju:

– Kiek miestų ėmiau – tokios beprotės dar nemačiau. Miestas apgultas, visa valdžia mano rankose, o tu mane – rusų kultūros duobkasiu! Na tiek to, mudu abu pasikarščiavom... Atsiimk atgal „banditą" ir „chuliganą".

– Ne. Aš ir dabar apie jus taip manau.

– Nuo ryto ligi vakaro pas mane landžioja, dėl tavęs prašo. Sovietų valdžios medaus mėnesio garbei teks tave paleisti...

Ją paleido. Ne todėl, kad jos kalbą būtų palaikę nekenksminga, o kad ji – darbininko duktė. Gydytojo dukteriai šito nebūtų dovanoję[1].

Taip Skripnikova pradėjo savo kalėjimų kelią.

[1] O pats Losevas 1920 metais už banditizmą ir smurtą buvo sušaudytas Kryme.

1922 metais ji buvo pasodinta į Krasnodaro ČK ir išsėdėjo ten aštuonis mėnesius – „už pažintį su įtartinu asmeniu". Tame kalėjime siautė šiltinės epidemija, buvo sausakimša. Duonos duodavo po aštuntadalį svaro (50 gramų!), ir dar su priemaišomis. Jai matant mirė badu kūdikis ant kaimynės rankų, – ir Ana prisižadėjo tokiame socializme niekados neturėti kūdikio, niekados nepasiduoti motinystės pagundai.

Tą priesaiką ji ištesėjo. Ji pragyveno amžių be šeimos, ir jos lemtis – jos nenuolaidus būdas – turėjo progos dar ne sykį sugrąžinti ją į kalėjimą.

Prasidėjo lyg ir ramus gyvenimas. 1923 metais Skripnikova nuvažiavo stoti į Psichologijos institutą prie Maskvos valstybinio universiteto. Atsakinėdama į anketą ji parašė: „ne marksistė". Priiminėtojai geranoriškai patarė: „Ar jūs sveiko proto? Kas gi šitaip rašo? Sakykite, kad marksistė, o paskui galvokite kas patinka". – „Tačiau aš nenoriu apgaudinėti sovietų valdžios. Tiesiog Markso nesu skaičiusi..." – „Tad juo labiau!" – „Ne. Va kai išstudijuosiu marksizmą ir *jeigu* jis bus man priimtinas..." O kol kas ėmė dėstyti defektyvių vaikų mokykloje.

1925 metais jos artimos draugės vyras, eseras, paspruko nuo arešto. Kad priverstų jį grįžti, GPU paėmė įkaitais (nepo įkarštyje – įkaitai!) žmoną ir jos draugę, tai yra Aną. Vis tokia pat apskritaveidė, stambi, su kasomis ligi kelių, įžengė ji į Lubiankos kamerą. (Čia tardytojas ir stengėsi įkalti jai į galvą: „Tie rusų inteligentų įpročiai paseno!.. *Rūpinkitės tik savimi*".) Šįkart ji sėdėjo mėnesį.

1927 metais už dalyvavimą mokytojų ir darbininkų muzikos draugijoje, kuri buvo pasmerkta sutriuškinti kaip galimas laisvamanių lizdas, Ana buvo suimta jau ketvirtą kartą! Gavo penkerius metus ir atbuvo juos Solovkuose ir prie Baltosios jūros.

Nuo 1932 metų prie jos ilgai nesikabino, matyt, ji ir elgėsi atsargiau. Tačiau nuo 1948-ųjų ją pradėjo atleidinėti iš darbo. 1950-aisiais Psichologijos institutas sugrąžino jai jau priimtą disertaciją („Dobroliubovo psichologinė koncepcija") tuo pretekstu, kad ji 1927 metais

buvusi teista pagal 58-ąjį straipsnį! Tuo sunkiu laikotarpiu (ji ketvirti metai buvo bedarbė) pagalbos ranką jai ištiesė... GB! Atvykęs į Vladikaukazą Centrinio MGB įgaliotinis Lisovas (bet juk tai Losevas! jis gyvas? ir kaip mažai tepasikeitęs, tik kelios raidės! tik ne taip tiesiai atkragina galvą kaip briedis [los – Losev. – *Vert.*], o šniukštinėja kaip lapė [lisa – Lisov. – *Vert.*] pasiūlė jai *bendradarbiauti* ir už tai – įtaisyti į darbą, leisti apsiginti disertaciją. Ji išdidžiai atsisakė. Tuomet mikliai sukurpė jai kaltinimą, girdi, prieš vienuolika metų (!), 1941-aisiais, ji kalbėjusi:

- kad mes prastai pasirengę karui (o argi gerai?);
- kad vokiečių kariuomenė stovi mūsų pasienyje, o mes jiems vežame grūdus (o argi ne?).

Dabar ji gavo 10 metų (jos penktoji bausmė) ir pakliuvo iš pradžių į Siblagą, Kemerovo srities Suslovo stotis, o paskui į speclagerį – Dubravlagą Mordovijoje.

Jusdama prieš save nepralaužiamą sieną, sumanė ji rašyti skundus ne kur nors, o... į Jungtines Tautas!! Dar Stalinui gyvam esant tokių skundų ji nusiuntė tris. Tai buvo ne tiesiog veiksmas, – ne! Ji tikrai palengvindavo sau amžinai verdančią sielą, mintimis šnekėdamasi su Jungtinėmis Tautomis. Ji tikrai per kanibalizmo dešimtmečius nematė kitos prošvaistės pasaulyje. Tuose skunduose ji pliekė žvėrišką smurtą SSRS ir prašė Jungtines Tautas tarpininkauti prieš sovietų vyriausybę: arba kad jos bylą peržiūrėtų, arba kad ją sušaudytų, nes toliau kęsti tokio teroro ji nebeturinti jėgų. Vokus ji adresuodavo „asmeniškai" kam nors iš vyriausybės narių, o vidun įdėdavo prašymą persiųsti į Jungtines Tautas.

Dubravlage ją išsišaukė susirinkę įsiutę viršininkai:

– Kaip jūs drįstate rašyti į Jungtines Tautas?

Skripnikova stovėjo kaip visada tiesi, stambi, išnaši:

– Nei Baudžiamasis kodeksas, nei Baudžiamasis procesinis kodeksas, nei Konstitucija to nedraudžia. O štai jums nederėtų atplėšinėti laiškų, adresuotų vyriausybės nariui asmeniškai!

1956 metais jų lageryje dirbo „iškraunamoji" Aukščiausiosios Tarybos komisija. Vienintelė šios komisijos užduotis buvo kuo daugiau zekų greičiau paleisti laisvėn. Buvo kažkokia kukli procedūra, kai zekas turėjo pasakyti keletą savo kaltę pripažįstančių žodžių, pastovėti nuleista galva. Bet ne, ne tokia buvo Ana Skripnikova! Jos pačios paleidimas nieko nereiškė palyginti su bendru teisingumu! Kaip ji galėjo leistis dovanojama, jeigu buvo nekalta? Ir ji komisijai pareiškė:

– Jūs per daug nesidžiaukit. Visi Stalino teroro propaguotojai anksčiau ar vėliau, bet būtinai privalės atsakyti tautai. Nežinau, kas buvot Stalino laikais jūs pats, pilieti pulkininke, bet jeigu buvot jo teroro propaguotojas, tai irgi sėsit į kaltinamųjų suolą.

Komisijos nariams užkando žadą iš įniršio, jie pasiuto šaukti, kad įžeisdama juos ji įžeidžia Aukščiausiąją Tarybą, kad tas jai dykai nepraeis ir ji sukirmys kalėjime.

Ir tikrai, per savo nepasiekiamą tikėjimą teisingumu ji išsėdėjo trejus metus viršaus.

Iš Dubravlago ji protarpiais vis parašydavo į Jungtines Tautas (iš viso per septynerius metus iki 1959-ųjų ji parašė 80 pareiškimų į įvairias vietas). 1958-aisiais už tuos laiškus ją išsiuntė metams į Vladimiro politinį izoliatorių. O ten galiojo įstatymas – kas 10 dienų buvo priiminėjami pareiškimai į bet kurią instanciją. Per pusmetį jinai pasiuntė iš ten 18 pareiškimų į skirtingas vietas, tarp jų 12 – į Jungtines Tautas.

Ir vis dėlto išsikovojo! – ne kad sušaudytų, o kad peržiūrėtų bylą! – 1927 ir 1952 metų bylas. Tardytojui ji pasakė: „Na ką gi? Pareiškimai į Jungtines Tautas – vienintelis būdas pramušti spragą sovietinės biurokratijos mūrinėje sienoje ir priversti apkurtusią Temidę nors ką išgirsti".

Tardytojas pašoko mušdamasis į krūtinę:

– Visi „Stalino teroro", kaip jūs kažkodėl (!) vadinate asmenybės kultą, propaguotojai atsakys tautai? O už ką gi *man* atsakyti? Kokios kitokios politikos aš galėjau tada laikytis? Juk Stalinu tvirtai tikėjau ir nieko nežinojau.

Tačiau Skripnikova rėmė jį prie sienos:

– Ne, ne, nieko nebus! Už kiekvieną nusikaltimą reikia atsakyti! O kas atsakys už milijonus nekaltų aukų? Už nacijos žiedą ir partijos žiedą? Miręs Stalinas? Sušaudytas Berija? O jūs darysite politinę karjerą?

(O jos pačios kraujospūdis siekė mirties ribą, ji užsimerkė, ir viskas sukosi kaip ugny.)

Dar būtų ją laikę už grotų, bet 1959-aisiais tai jau būtų atrodę kurioziška.

Vėlesniais metais (ji gyva ir šiandien[1]) jos gyvenimas buvo ištisinis rūpinimasis tebesančiais kalėjime, ištremtais ir nuteistais, su kuriais per pastaruosius metus buvo susipažinusi lageriuose. Vienus ji išvadavo, kitus reabilitavo. Gina ir savojo miesto gyventojus. Miesto valdžia bijosi jos plunksnos ir skundų į Maskvą, šen bei ten nusileidžia.

Jeigu visi būtų nors ketvirtadaliu tokie principingi kaip Ana Skripnikova, kitokia būtų Rusijos istorija.

Stepanas Loščilinas

Gimęs 1908 metais Pavolgyje, popieriaus fabriko darbininko sūnus. 1921-aisiais, siaučiant badui, liko našlaitis. Augdamas vaikinukas buvo ne per žvitriausias, bet sulaukęs septyniolikos jau buvo komjaunuolis, o aštuoniolikos įstojo į valstiečių jaunimo mokyklą, dvidešimt vienų ją baigė. Tuo laiku juos siuntinėdavo grūdų paruošų vykdyti, o 1930 metais jis išbuožino valstiečius savo gimtajame kaime. Tačiau kurti kolchozo kaime nepasiliko, o „išsiėmė pažymą" iš kaimo sovieto ir su ja išvažiavo į Maskvą. Vargais negalais jam pavyko įsitaisyti juodadarbiu statyboje (nedarbo laikai, o į Maskvą jau tada žmonės plūste plūdo). Po metų jį pašaukė į armiją, ten jis buvo priimtas kandidatu, o paskui ir partijos nariu. 1932-ųjų pabaigoje jau demobilizuotas ir sugrįžo į Maskvą. Juodadarbiu būti nebenorėjo, siekė įsigyti kvalifikaciją ir prašė partijos rajono komitetą pasiųsti jį mokiniu į fabriką. Tačiau, nors ir komunistas, matyt, buvo geras nevėkšla, kad net ir čia jo nepasiuntė, o pasiūlė eiti į miliciją.

[1] Kaip matyti iš šio skyriaus pabaigos, tekstas Autoriaus rašytas 1968 m. pradžioje. (*Vert. past.*)

O jau šito – jis atsisakė. Jeigu būtų pasielgęs kitaip, šios biografijos rašyti mums nebūtų reikėję. Bet jis – atsisakė.

Jaunas vyras ir prieš mergaites gėdijosi, kad dirba prastą darbą, neturi specialybės. Bet nebuvo kur ją įsigyti! Ir į „Kalibro" gamyklą vėl nuėjo juodadarbiu. Čia partiniame susirinkime jis naiviai užsistojo darbininką, turbūt jau iš anksto partinio biuro numatytą išgrūsti. Tą darbininką išgrūdo, kaip ir ketino, o ant Loščilino užsisėdo. Bendrabutyje jam pavogė partinius mokesčius, kuriuos jis rinko, o iš algos jų padengti neįstengė. Tada jį išmetė iš partijos ir grasino perduoti teismui (argi partinių mokesčių dingimas – Baudžiamojo kodekso sfera?). Jau risdamasis žemyn, kartą Loščilinas nenuėjo ir į darbą. Jį atleido už pravaikštą. Su tokia pažyma jis ilgai negalėjo įsidarbinti. Tardytojas jį patampė, vėliau paliko ramybėje. Laukė teismo – teismo nėra. Staiga atėjo neakivaizdinis sprendimas: 6 mėnesiai priverčiamųjų darbų išskaičiuojant 25%, bausmę atlikti per miesto BITR'ą (Biuro ispravitelno-trudovych rabot) – Priverčiamųjų darbų biurą.

1937 metų rugsėjį Loščilinas vieną dieną patraukė į Kijevo geležinkelio stoties bufetą. (Ką mes žinome apie savo gyvenimą? Būtų pakentęs alkį dar 15 minučių, patraukęs į bufetą kur kitur?..) Galbūt jo buvo suglumę ar klydinėjantis žvilgsnis? Šito jis nežino. Priešais ateina jauna moteris NKVD uniforma. (Ar tavo čia, moteriške, darbas?) Ji klausia: „Ko jums reikia? Kur jūs einate?" – „Į bufetą". Parodė duris: „Užeikite šičia!" Loščilinas, žinoma, pakluso. (Pasakytų taip anglui!). Ten buvo specialiojo skyriaus būstinė. Už stalo sėdėjo darbuotojas. Moteris pasakė: „Sulaikytas apeinant stotį". Ir išėjo, daugiau Loščilinas jos akyse nematė. (Ir mes niekad nieko apie ją nesužinosim...) Darbuotojas, neprašydamas sėstis, ėmė klausinėti. Visus dokumentus iš jo atėmė ir jį nuvarė į sulaikytųjų kambarį. Ten jau buvo du vyrai ir, kaip sako Loščilinas, „jau be leidimo (!) aš atsisėdau šalia jų ant laisvos kėdės". Visi trys ilgai tylėjo. Milicininkai nuvedė juos į kardomojo kalėjimo kamerą. Milicininkas liepė atiduoti jam pinigus, nes, girdi, kameroje „vis tiek atims" (kaip sutampa ir milicija,

ir blatnieji). Loščilinas pamelavo, kad pinigų neturi. Pradėjo kratyti ir pinigus atėmė negrąžinamai. O machorką atidavė. Su dviem pakeliais machorkos ir įžengė Loščilinas į pirmąją savo kamerą, padėjo machorką ant stalo. Rūkalų, žinoma, niekas neturėjo.

Vienintelį kartą jį buvo nuvedę iš kardomojo kalėjimo kameros pas tardytoją. Tas paklausė, ar Loščilinas nevagiliauja. (Koks tai būtų buvęs išsigelbėjimas! Reikėjo sakyti – taip, vagiliauju, tik dar nebuvau įkliuvęs. Ir jį daugių daugiausia būtų išsiuntę iš Maskvos.) Bet Loščilinas išdidžiai atsakė: „Aš gyvenu iš savo darbo". Ir niekuo daugiau tardytojas jo neapkaltino, ir šituo tardymas pasibaigė, ir nebuvo jokio teismo!

Dešimt dienų Loščilinas išsėdėjo kardomojo kalėjimo kameroje, paskui naktį juos visus pervežė į MUR'ą (Moskovskij ugolovnyj rozysk) – Maskvos kriminalinės paieškos skyrių, į Petrovką. Čia jau buvo ankšta, tvanku, nepasijudinsi. Čia karaliavo blatnieji, atiminėjo daiktus, juos pralošinėjo. Čia pirmąkart Loščiliną apstulbino „keista jų drąsa, jų pabrėžiamas kažkoks nesuprantamas pranašumas". Vieną naktį ėmė kalinius išvežioti į etapinį kalėjimą prie Sretenkos (štai kur buvo anksčiau, ligi Krasnąja Presnios). Čia buvo dar ankščiau – sėdėjo ant grindų ir ant gultų paeiliui. Pusiau išrengtus (blatnųjų) milicija dabar aprengė – davė vyžas ir senas milicininkų uniformas.

Tarp tų, kurie važiavo su Loščilinu, ir kitų buvo daug tokių, kuriems nepateikė *jokios kaltinamosios išvados*, kurių nešaukė į teismą, – bet vežė kartu su nuteistaisiais. Juos atvežė į paskirstymo punktą, ten užpildė apie atvykėlius žiniaraštį, ir tik tada Loščilinas sužinojo savo straipsnį: SVE (socialno-vrednyj element) – socialiai kenksmingas elementas, bausmė – 4 metai. (Jis ligi pat šiol negali atsistebėti: girdi, ir mano tėvas darbininkas, ir aš darbininkas, tai kodėl SVE? *kas kita būtų* – prekiavo...)

Volgolagas. Mišką kirsti – po 10 valandų kasdien, ir jokių poilsio dienų, be lapkričio 7-osios ir gegužės 1-osios (treji metai iki karo). Sykį Loščilinui sulaužė koją, operacija, keturi mėnesiai ligoninėje, trys – su ramentais. Paskui vėl kirto mišką. Taip jis atpylė visus ket-

verius metus. Prasidėjo karas, – vis dėlto jam neprikirpo Penkiasdešimt Aštuntojo, ir 1941 metų rudenį jį paleido. Prieš pat paleidžiant iš Loščilino pavogė bušlatą, įrašytą jo armatūros kortelėje. Jau kaip jis maldavo pridurkus aktu nurašyti tą prakeiktą bušlatą! – ne, nepasigailėjo! Iš „paleidimo fondo" išskaičiavo už bušlatą ir užrašė dvigubai didesnį numerį – o valdiška kaina tas vatinis draiskalas brangus! – ir šaltą rudenį išleido už vartų vienais medvilniniais lagerio marškiniais ir veik be pinigų, duonos ir silkės kelionei. Vachtininkai iškratė jį išeinantį ir palinkėjo laimingos kelionės.

Taip jis buvo apiplėštas paleidimo laisvėn dieną, kaip ir arešto dieną...

Apiforminant pažymą apskaitos ir paskirstymo skyriaus viršininko kabinete, Loščilinas aukštyn kojom perskaitė, kas gi jo byloje parašyta. O parašyta „Sulaikytas apeinant stotį..."

Parvažiavo į Sursko miestą, į savas apylinkes. Dėl ligos rajono karinis komisariatas atleido jį nuo karo prievolės. Paaiškėjo, tai – blogai. 1942 metų rudenį Gynybos liaudies komisariato įsakymu Nr. 336 karinis komisariatas mobilizavo visus šaukiamojo amžiaus vyrus, tinkamus fiziniam darbui. Loščilinas pateko į Uljanovsko įgulos KEČ (kvartirno-ekspluatacionnaja čiast) – butų eksploatacijos dalinio *darbo būrį*. Kas tai buvo per būrys ir kaip į jį buvo žiūrima – galima įsivaizduoti turint galvoje, kad ten buvo daug jaunimo iš Vakarų Ukrainos, kurį baigė prieš karą mobilizuoti, bet į frontą nesiuntė, nes laikė nepatikimu. Taip Loščilinas pakliuvo į vieną Archipelago atšakų, sukarintą nekonvojinį lagerį, irgi skirtą žmonėms naikinti, prieš tai išsunkus iš jų paskutinius syvus.

Dešimties valandų darbo diena. Barake – dviaukščiai gultai, patalynės jokios (darban išeis – barakas negyvenamas). Dirbo ir vaikščiojo savais drabužiais, su kuriais buvo paimti iš namų, ir baltiniai – tik savi, be pirties ir be pakaitos. Mokėjo jiems menkesnį atlygį, iš kurio išskaičiuodavo už duoną (600 gramų), už valgį (prastą, dukart pirmas ir antras patiekalas) ir net, išdavę čiuvašiškas vyžas, – už vyžas.

Iš būrio vadų vienas buvo komendantas, kitas – būrio viršininkas, bet jie neturėjo jokių teisių. Viską tvarkė M. Želtovas, statybos ir remonto kontoros viršininkas. Tai buvo viešpats, kuris darė, ką norėjo. Jo nurodymu kai kuriems būrio vyrams po parą ir po dvi neduodavo duonos ir pietų. („Kur toks įstatymas? – stebėjosi Loščilinas. – Net lageriuose šitaip nebuvo".) Būrį vis papildydavo fronte sužeisti ir nusilpę kariai. Buvo prie būrio gydytoja. Ji turėjo teisę išrašinėti biuletenius, bet Želtovas jai uždraudė, ir iš baimės ji verkdavo, neslėpdama ašarų nuo būrio vyrų. (Štai ji – *laisvė*! Štai ji – mūsų Laisvė!) Apteko utėlėm, o gultuose priviso blakių.

Bet juk čia ne lageris! – galima buvo skųstis! Ir skundėsi. Rašė į srities laikraštį, į srities komitetą. Atsakymo iš niekur negavo. Atsiliepė tik miesto sveikatos skyrius: padarė gerą dezinfekciją, tikrą pirtį ir, išskaičiavę iš atlygio (!), išdavė visiems po vieną porą baltinių ir patalynę.

1944–1945 metų žiemą, pradėjus būryje trečiuosius metus, nuosavas Loščilino apavas visiškai suplyšo, ir jis nenuėjo į darbą. Pagal Įsaką iškart jį teisė už pravaikštą – trys mėnesiai pataisos darbų tame pačiame būryje, išskaičiuojant 25% atlygio.

Pavasarį, pažliugus, nebegalėjo Loščilinas vaikščioti ir su vyžomis – ir vėl nenuėjo į darbą. Vėl jį teisė (skaičiuojant teistumus ir už akių – ketvirtą kartą gyvenime), barako raudonajame kampelyje, ir nuosprendis buvo: trys mėnesiai laisvės atėmimo.

Tačiau... nepasodino! Nes valstybei neapsimokėjo Loščiliną išlaikyti. Nes joks laisvės atėmimas jau negalėjo būti blogiau už tą darbo būrį!

Tai buvo 1945 metų kovo mėnesį. Ir viskas būtų taip ir pasibaigę, jeigu prieš tai Loščilinas nebūtų parašęs skundo į įgulos butų eksploatacijos dalinį, kad Želtovas žadėjo visiems išduoti batus b/u (byvšyj v upotreblenije – jau nešiotus), bet neišduoda. (O todėl parašė jis vienas, kad „kolektyviniai skundai" buvo griežtai draudžiami, už kolektyvinį, kaip prieštaraujantį socializmo dvasiai, galėjo prikirpti ir 58-ąjį.)

Išsišaukė Loščiliną į kadrų skyrių: „Grąžinkite specaprangą!" Ir vienintelį daiktą, kurį tas nešnekus juodadarbis per trejus metus buvo gavęs – darbinę prijuostę – Loščilinas nusirišo ir padėjo ant grindų! Čia pat stovėjo ir butų eksploatacijos dalinio iškviestas milicininkas – apylinkės įgaliotinis. Jis nuvedė Loščiliną į miliciją, o vakare – į kalėjimą, bet kalėjimo budėtojas kažko prikibo prie dokumentų ir jį priimti atsisakė.

Tad milicininkas nuvedė Loščiliną atgal į milicijos skyrių. O reikėjo praeiti pro jų būrio barakus. Ir tarė milicininkas: „Nagi eik, atsipūsk, vis tiek niekur nesidėsi. Lauk manęs šiomis dienomis, kada nors pasirodysiu".

Baigėsi 1945 metų balandis. Legendinės divizijos jau artėjo prie Elbės ir apgulė Berlyną. Kasdien šalis saliutavo, raižydama dangų raudonai, žaliai ir gelsvai. Balandžio 24 dieną Loščiliną pasodino į Uljanovsko srities kalėjimą. Jo kamera buvo taip pat perpildyta kaip ir 1937 metais. 500 gramų duonos, sriuba – iš pašarinių turnepsų, o jei iš bulvių, tai kiaulinių, neluptų ir nešvariai nuplautų. Gegužės devintąją dieną jis praleido kameroje (jie kelias dienas nežinojo, kad karas pasibaigė). Kaip Loščilinas pasitiko karą už grotų – taip jį ir palydėjo už grotų.

Po Pergalės dienos *Įsako pažeidinėtojai* (pravaikšta, pavėlavimai, kartais – smulkūs grobstymai gamyboje) buvo pasiųsti į koloniją. Ten laukė žemės darbai, statybos, baržų iškrovimas. Maitino prastai, lagpunktas buvo naujas, neturėjo ne tik gydytojo, bet ir seselės. Loščilinas persišaldė, gavo sėdimojo nervo uždegimą, – vis tiek varė dirbti. Jis visai susibaigė, ištino kojos, visą laiką krėtė šaltis, – vis tiek varė.

1945 metų liepos 7 dieną nugriaudėjo garsioji Stalino amnestija. Bet Loščilinas pagal ją paleistas nebuvo: liepos 24 dieną baigėsi jo trijų mėnesių bausmė – ir tada jau jį paleido.

„Vis tiek, – sako Loščilinas, – širdyje aš bolševikas. Kai numirsiu – laikykite mane komunistu".

Lyg juokauja, lyg ir ne.

* * *

Dabar neturiu aš duomenų, kad galėčiau užbaigti šį skyrių kaip norėčiau – parodydamas nepaprastas rusų likimų ir Archipelago įstatymų sankirtas. Ir nėra vilties, kad dar kada nors galėsiu neskubėdamas ir nesisaugodamas atsidėti dar vienai šios knygos redakcijai ir tada papildyti šią vietą trūkstamais likimais .

Manau, čia labai derėtų apybraiža apie tėvo Pavlo Florenskio gyvenimą, kalėjimų bei lagerių vargus ir žūtį – tai buvo turbūt vienas pačių nuostabiausių žmonių, Archipelago prarytų amžinai. Kompetentingi žmonės sako, kad tai buvo retas XX amžiaus mokslininkas – profesionaliai įvaldęs daugelį žinijos sričių. Gavęs matematiko išsimokslinimą, jaunystėje jis patyrė stiprų religinį sukrėtimą, tapo dvasininku. Jo jaunystės knyga „Tiesos Stulpas ir Atrama" („Stolp i Utverždenije Istiny") tik dabar susilaukia deramo įvertinimo. Jis yra parašęs daug matematikos veikalų (topologinės teoremos, gerokai vėliau įrodytos Vakaruose), menotyros (apie rusų ikonas, apie bažnytines apeigas), religijos filosofijos darbų. (Jo archyvas, galima sakyti, visas išlikęs, dar nepaskelbtas, į jį patekti aš negalėjau.) Po revoliucijos Florenskis buvo Energetikos instituto profesorius. 1927 metais išsakė idėjas, sužavėjusias Vinerį. 1932 metais žurnale „Socialistinė rekonstrukcija ir mokslas" išspausdino straipsnį apie mašinas užduotims spręsti, savo dvasia artimą kibernetikai. Netrukus suimtas. Iš jo kalėjimo golgotos man žinomi tik kai kurie punktai, dėl kurių nesu visiškai tikras: Sibiro tremtis (tremtyje rašė straipsnius ir spausdino svetima pavarde Mokslų akademijos Sibiro ekspedicijos darbuose), Solovkai (regis, ten subūrė brigadą jodui iš dumblių gauti), po jų likvidavimo – pats Šiaurės pakraštys ir Kolyma. Ir tenai tyrinėjo florą ir mineralus (per dieną mosavęs kirtikliu). Nėra žinoma nei jo žūties lageryje vieta, nei laikas. (Sklando tokių gandų, kad jis miręs 1938 metais Kolymoje, „Piatiletkos" kasykloje. Ir tokių, kad Kolymos nepasiekęs, nuskendęs plaukdamas laivu[1].)

[1] Pastaraisiais metais patikslinta, kad tėvas Pavlas Florenskis buvo išsiųstas vienu iš Solovkų etapų ir sušaudytas 1937 m. gruodžio 8 d. Ypatingosios trijulės nuosprendžiu (žr. *Lenin-*

Būtinai ketinau aprašyti čia ir Valentiną Komovą iš Jefremovo apskrities, kartu su juo 1950–1952 metais sėdėjau Ekibastuze, bet per mažai apie jį prisimenu, reikėtų nuodugnesnių žinių. 1929-aisiais, septyniolikmetis vaikinukas, jis nudobė savo kaimo sovieto pirmininką, bėgo. Po šito pramisti ir išsislapstyti negalėjo kitaip, tik vogdamas. Keletą kartų buvo įkištas už grotų, ir vis kaip vagis. 1941 metais paleistas. Vokiečiai jį išvežė į Vokietiją, manote – jis susidėjo su jais? Ne, dukart bėgo, už tai pakliuvo į Buchenvaldą. Sąjungininkų iš ten išvaduotas pasiliko Vakaruose? Ne – savo pavarde („Tėvynė atleido. Tėvynė šaukia!") sugrįžo į kaimą, vedė, dirbo kolchoze. 1946-aisiais pasodintas pagal 58-ąjį straipsnį už 1929 metų poelgį. Išėjo laisvėn 1955-aisiais. Jeigu šią biografiją smulkiau panagrinėtume, daug geriau suprastume tų dešimtmečių rusų likimus. Komovas dar buvo ir tipingas lagerio brigadininkas – „Gulago sūnus". (Net katorgos lageryje nepabūgo viršininkui per bendrąjį patikrinimą tėkšti: „Kodėl mūsų lageryje – fašistinis režimas?")

Galų gale pritiktų šiam skyriui ir kokio nors neeilinio (asmens savybėmis, pažiūrų tvirtumu) socialisto biografija; reikėtų parodyti jo ilgametes klajones po Didžiojo Pasianso grupuotes.

O galbūt čia labai pritaptų ir kokio nors uolaus emvedisto – Garanino ar Zaveniagino, ar kokio mažai žinomo – biografija.

Bet viso šito man tikriausiai jau nelemta padaryti. Nutraukdamas šią knygą 1968 metų pradžioje nebesitikiu, kad dar teks man sugrįžti prie Archipelago temos.

O jau ir gana, mudu su ja – dvidešimt metų.

---

gradskij martirolog, 1937–1938, t. 4, SPb., 1999). Regis, etapą vežta sušaudyti į Leningradą, bet tiksli žūties ir palaidojimo vieta ligi šiol nežinoma. (*Rus. leid. red. past.*)

Skyrių turinys

TREČIOJI DALIS
DARBO MIRTININKAI

Pirmas skyrius. AUROROS PIRŠTAI

Kada atsirado sovietiniai konclageriai? – Lenino reikalavimai baudžiamajai sistemai. – Kiek mums atsiėjo slopinimas krašto viduje po Spalio revoliucijos. – Truputis ankstesniosios Rusijos duomenų. – Lenino nepasitenkinimas pradiniais represijų mastais. – Pirmųjų sovietinių kalėjimų menkumas. – Ikirevoliucinio kalėjimų personalo panaudojimas. – 1918 metų liepos 6 dienos perversmas. – Prievartinis darbas nuo Markso iki Vyšinskio. – 1918 metų liepos 23 dienos instrukcija, Archipelago pradžia. – VCIK'as sukuria priverčiamųjų darbų lagerių tinklą, 1919 metų pavasaris.

1918 metų rugsėjo 5 dienos dekretas apie Raudonąjį Terorą ir koncentracijos lagerių įsteigimas. – Įkalinimas pagal suėmimo teisę. – Ką sodino į konclagerius. – Kur juos įrengė. – Riazanės konclagerio 1921 metų režimas. – 1920 metų lagerių statistika. – Ankstyvieji priverčiamųjų darbų lageriai. – 1922 metų statistika. GUMZ'o žinyba. – Apleistumas, badas, mirtingumas. – Lagerių apsauga. – Lagerių sistemos augimas 1923 metais. – Lagerių perkrovimas. – Uždarų kalėjimų ir izoliatorių persvara. – Reikalavimai toliau plėsti lagerius. – Centrinių valdybų administraciniai pertvarkymai.

Antras skyrius. ARCHIPELAGAS IŠNYRA IŠ JŪROS

Solovkų salos. – Solovkų vienuolyno įkūrimas ir jo suklestėjimas. – Baudžiauninkų panaudojimas. – Vienuolyno kalėjimas. – Sovietų paskleista legenda apie kankinimus jame. – Vienuolyno eksploatacija ankstyvuoju sovietmečiu. – Padegimas ir plėšimas. – Vienuolių išvarymas. – Čekistai atvažiavo. – Pirmieji Specialiosios paskirties lageriai.

Kemperpunktas ir jo papročiai. – Legendinis rotmistras Kurilka. – Į Solovkus ledu ir garlaiviu. – Solovkų dvasia, Archipelago užuomazga. – Karceriai ir Sekiros kalno laiptai. – Kiti susidorojimo būdai Solovkuose. – Solovkų fantastika. – Piniginiai ženklai bonai. – Solovkų žurnalas, teatras, kraštotyros draugija. – Nė vieno šūvio pro šalį, tik į kalinį. – Dieniniai sušaudymai prie varpinės. –

Sušaudymų kelias. – Karininkai prieš mirtį. – Solovkų lagerio plėtimas. – Tramdyti varant siaubą! – Rinktiniai kaliniai. – Gero tono apraiškos. – Georgijaus Osorgino priešmirtinės dienos. – Sąmyšis Solovkuose, nesuvokimas, kad visi pasmerkti. – Baltagvardiečiai tvarko Solovkus. – Baltagvardiečių administracijos skyriaus galynėjimasis su čekistų tardymo-informacijos skyriumi. – Stukačių demaskavimas. Naftalijaus Frenkelio formulė.

Solovkų ūkio nuosmukis čekistų viešpatavimo metais. – Prastas maistas, skorbutas, buities sunkumai ir patyčios. – Žudynės Golgotos kalne. – Nukryžiavimo Golgotos skito istorija. – 1928 ir 1929 metų epidemijos Solovkuose. – Ryškėjantys būsimosios Archipelago kasdienybės bruožai. – Tolimosios darbinės komandiruotės. – Solovkų perėjimas į ekonominę sistemą. – Žemyno traktų tiesimas. – Grupinės bausmės už normų nevykdymą. – Darbo sąlygos. – Piktybinio Solovkų plitimo pradžia. – Laisvųjų ir zekų atskyrimo priemonės. – Pabėgimai iš Solovkų. – Knygos apie Solovkus Europoje. – Gorkio apsilankymas Solovkuose. – Kemės epizodas. – Lagerio apžiūra. –Epizodas su berniuku teisybės ieškotoju. – Gorkio liaupsės Solovkams. – Jo elgsenos motyvai? – 1929 metų spalio 29 dienos masinis sušaudymas. – Šventiko sūnus Uspenskis. – Tos duobės vaizdas po 45 metų. – Dievobaimingų stačiatikių išmarinimas Mažojoje Kiškių saloje.

Solovkai kerojasi. – Vagilės ir prostitutės. – Nepilnamečiai. – Perauklėjimas. – „Lenktyniavimas ir spartuolišķas darbas" Solovkuose. – Vagių „komuna". – „Iš mūsų – viską, mums – nieko!" – Penkiasdešimt Aštuntasis už darbo kolektyvo ribų. – Penkiasdešimt Aštuntojo išsiuntimas iš Solovkų. –Naujosios Žemės zekai.

TREČIAS SKYRIUS. ARCHIPELAGAS LEIDŽIA METASTAZES

Archipelagas įgauna ekonominę prasmę. – Liaudies komisarų tarybos nutarimas (1928) dėl lagerių išplėtimo ir nemokamų priverčiamųjų darbų. – Solovkų vėžys plinta po Šiaurę. – Įsisteigia garsieji pagrindiniai lageriai. – Administracijos struktūra. – Lageriai visose SSRS srityse. – Kam artimieji, kam tolimieji.

Katorgos darbų palengvėjimas ir apmirimas paskutiniais Rusijos dešimtmečiais. – Protingas kalinių darbas tais laikais. – Sunuožmėjimas sovietiniais laikais. – Naftalijus Frenkelis, Gulago nervas. – Jo biografija iki lagerio ir lageryje. – Pagrindinių Gulago principų atskleidimas. – Veidas.

Sovietinė knyga apie Baltosios-Baltijos jūrų kanalą. – Jos istorija. – Kaip vyko 120 rašytojų kelionė. – Kai kurie autoriai. – Gorkio kūrybinė nuostata. – Autorių

požiūris. – Oficialių svaičiojimų kartojimas. – Vadovaujančių kanalo čekistų liaupsinimas. – Gorkis ir čekistai. – Statyboje niekas nemiršta. – Žmonės – žaliava.

Kodėl Stalinas liepė kasti Baltosios-Baltijos jūrų kanalą. – Tempai. – Darbų apimtis. – Nė skatiko valiutos. – Kanalo aukos, tam nepasirengusios. – Darbo sąlygos. – Urvinio žmogaus technika. – Skirtumas nuo piramidžių statybos. – Inžinierių išradingumas. – Jagodos spaudimas. – Propaganda ir socialistinis lenktyniavimas. – Blatnieji – ramstis prieš socialiai svetimus. – Vagysčių triumfas. Chaotiška buitis ir chaotiški darbo protrūkiai. – Tuchta – kontrrevoliucijos ginklas. – Šturmas po šturmo. – Kanalo pabaigtuvės. Vadų iškyla. Rašytojų iškyla.

Koks atrodė Baltosios-Baltijos jūrų kanalas buvusiems solovkiečiams. – O bėgliams iš Ukrainos? – Išmirimo sparta. –Kiek Archipelage zekų 1933 metų pradžioje. – Vakaras kanale Vitkovskio akimis. – Kaip kasant Baltosios-Baltijos jūrų kanalą buvo sutaupyta. – Įamžinti žmogžudžius. – Mano iškyla netoli Poveneco. Pasišnekėjimas su sargybiniu. – Kanalas niekam tikęs ir niekam nepanaudojamas.

Kas aprašant kanalus sunkiausia: pavaizduoti visuomeninį gyvenimą. – Auklėjimo užduoties deklaracija. – Maskvos-Volgos kanalas. Lenktyniavimas ir spartuoliškas darbas. – „Prie Volgos nėra poilsio dienų". – Politinis auklėjimas. – Darbas per prievartą kaip... vidinis poreikis. – Volgos kanalo technika. – Spartuolių sąskrydžiai. – Tačiau nereikia lagerio ir pernelyg išgirti! – Idėjiškumo materialinės paskatos. – Užskaitymai vadovaujantis klasiniais sumetimais. – Įsitvirtinimas, kai nėra kur dėtis. – Išpūsto lenktyniavimo antroji pusė. – Nelemtas atsitikimas su kalviu Paramonovu. – Justicijos darbuotojai pasmerkia užskaitymus. – Represijos vietoj lengvatų. – Kolektyvinė atsakomybė. – Kas ta lagerio brigada iš tikrųjų. – Darbo kolektyvas Volgos kanale. – Valymas darbo kolektyve. – Kanalarmiečių dainos. Ką reiškia „čiršketi".

KETVIRTAS SKYRIUS. ARCHIPELAGAS STINGSTA

Stalinas, 1933: pribaigti išmirštančių klasių likučius. – Žengimas į socializmą kuo labiau stiprinant lagerius. – 1937 metai buvo viešai išpranašauti. – Archipelago gyventojų sprogimas. – Galutinis lagerių režimo sužiaurėjimas 1937 metais. – Apsaugos sukarinimas. – Stebėjimo komisijų panaikinimas. – Lagerio vadovybė pasidaro nepriklausoma nuo ūkio plano. – „Konservų dėžutėm apausiu!" – Epidemijos. – Urkos – lagerio smogikai. – Sumažinti kalinių skaičių. – Kolyma, Archipelago žiaurumo ašigalis. – Ką zekas valgo. – Bausmės tiems, kurie neįvykdo normos. – Mirties karieta. – Kolymietiškas izoliatorius. – Tiesiog iš pistoleto. –

Garanino paskyrimas. – Nauji sugriežtinimai. – Garanino sušaudymai. – Sušaudymai Serpantinkoje. – Pridėtinės bausmės. – Kolymos liudytojai.

Kaip atsiliepė Archipelagui sovietų karo su vokiečiais pradžia. – „Iki specialaus potvarkio". – Ir viršaus. – Karo meto mityba. – „Kas per karą nesėdėjo, tas ir lagerio neparagavo". – Melagingas trūkumų teisinimas. – Pakartotinių bausmių įpliekimas. – Siųskit į frontą! – Širdies dosnumas. – Patriotizmo eksploatavimas. – Mamulovo lageris Chovrine. – Susidorojimas su vyriausiuoju inžinierium. – Nepastovus varganas gyvenimas Pamaskvio lageriuose.

O metastazės vis plinta. – Norillagas. – Kazachstano lageriai. – Sibiro lageriai. – Šiaurės lageriai. – Sričių lageriai. – Ištisais kaimais į lagerius. – Stalino užduotis Frenkeliui. – GULŽDS'as. – Gulago šakinė pertvarka. – Valdymo decentralizacija karo metais. – Frenkelis. Elgsenos ypatybės. – Budeliai miršta apgaubti pagarbos.

Penktas skyrius. ANT KO LAIKOSI ARCHIPELAGAS

Aleksejevskas-Svobodnas. – Ekonominis lagerių reikalingumas. – Teoriniai jų pagrindai pradedant Marksu. – Ne kaltė, o klasinis priežastingumas. Ne bausmė, o socialinės apsaugos priemonė. – Ir vis dėlto kaip suderinti su pasitaisymu. – Ne visiems. – Pataisos darbų kodekso mitai. – Straipsniai, draudžiantys kankinimus. – Trumparegiai stebėtojai iš užsienio. – Nubaustoji mergina vachtoje. Ugnis.

Baudžiauninkai ir zekai, buities palyginimas. – Ne zekų naudai. – VKP(b) iššifravimas.

Darbo paskatų ieškojimas komunizme. – Trys banginiai, laikantys Archipelagą. – Katilai. Ką tai reiškia. – Bet jeigu kas išsisukinėja nuo visokių paskatų. – Brigados ir brigadininkai. – Kai kurių brigadų alkūnės jausmas. – Toks ir brigadininkas. – Ką gi žmonėms daryti? – Dviejų valdžių sistema. – Kiekvienos valdžios padėties ypatybės. – Dviejų planų susikirtimas. – Valdžios nepriešiškos viena kitai. – Valstybinis normavimas – ir tuchta (blefas). – Technikai zekai, kuriantys blefą. – Kaip V. Vlasovas laikėsi lageriuose. – Jo pokštas su nenukirstu mišku. – Kaip muilino akis kompleksinėse brigadose. – Tuchtos išpūtimas. – Be tuchtos ir amonalo nebūtų iškasę Kanalo.

Šeštas skyrius. FAŠISTUS ATVEŽĖ!

Sunkvežimiu per vasarišką Pamaskvį. – Pasaulis kalinio akimis. – Penkiasdešimt Aštuntasis – „fašistai". – Naujosios Jeruzalės lagerio zona. – Pirmas susidūrimas su

lagerio gyvenimu. – „Kas nedirba – tas nevalgo!" – Pirmoji diena lageryje. – Apsigimęs kariškis gauna paskyrimą. – Armijos vadovybė ir lagerio vadovybė. – Blatnųjų susidorojimas su Akimovu. – Nemoku vadovauti. – Svajonė apie kaimo gyvenimą. – Ortodoksė Matronina. – Aš degraduotas. – Ką duoda didžiavimasis kariniu munduru. – Ingalas ir Kampesinas. – „Malonės jūsų neprašau..."

Amnestuoti buitininkai laukia pamainos. – Sistema, nesuderinama su kilniaširdiškumu. – Didžioji 1945 metų liepos 7 dienos Stalino amnestija. – Kaip ji atsiliepė dezertyrams ir kariams. – Vyro ir žmonos Zubovų byla. – Į amnestiją atsakyti dvigubu darbo našumu. – Buitininkų paleidimas iš Naujosios Jeruzalės.

Cecho karalienė. – Vagonėlius į džiovyklą. – „Trasoje lietaus nebūna". – Barono Tuzenbacho svajonė. – Vakarų ir Rytų jaunimas. – Jūrinis molis. – Kapanojimasis tamsoje.

Septintas skyrius. ČIONYKŠTĖ KASDIENYBĖ

Lagerio darbų pavyzdžiai. – Miško kirtimo būdai. – „Sausasis sušaudymas". – Ar sunku buvo „Mirusiųjų namuose"? – Dekabristų norma ir Šalamovo aprašytoji norma. – Miško kirtimas prožektorių šviesoje. – Darbas spiginant žemesniam kaip 50° šalčiui. – Lagerio mitybos subproduktai. – Virtuvė. – Mažiau košės įkratyk... – Bėgte rikiuotis į darbo koloną. – Mityba ikirevoliucinėje katorgoje. – O kolchozninkai pavydi zekams... – Ūkiskaita. – Archipelago čiabuvių apdaras. – Apavas. – Lagerio veidai iš arti. – Barakas ir vietoj barako. – Kai gyvenamoji patalpa negyvenama. – Vabzdžiai. – Brigados duoną saugo konvojus. – Gyvenimo nepastovumas: etapai, perskirstymai, kratos. – Brigados narys. Jokio atskirumo. – Naujas lageris žiemą.

Žmogus pažemintas kaip gyvulys. – Kas yra Badas. – Klipatos. – Išmirimo būdai. – Kam čia minėti? – Klipata teoretikas. – Klipatystė – ne valstiečio kelias?

Kaip aš rašau šią knygą, jausmai ir aplinkybės. – Apie geriausias knygas pas mus žmonės nesužino laiku. – Šalamovo ir mano patirties santykis. – Skirtingas požiūris į sanitarijos skyrių. – Lagerio sanitarijos skyrius – priespaudos grandis. – Gydytojas ir karceris. – Gydytojas ir nelaimingas atsitikimas gamyboje. – Komisavimas. – Sanitarijos skyrius ir tyčiniai susižalojimai. – Grupės C apribojimai ir būdai juos apeiti. – Lagerio ligoninių skurdumas. – O kaip buvo Dostojevskio laikais? – Sanitarijos skyrius ir lagerio mityba. – Sanitarijos skyrius ir darbas – ne prieštara. – Ivanui Denisovičiui nėra kitos išeities, kaip tik plušėti. – Poilsio punktas ir neteisybės. – Tyčinių susižalojimų būdai. – Aktai invalidams. – Milijonų vagys atsiperka. – Penkiasdešimt Aštuntajam aktai negalioja.

Mirtis kaip išsivadavimas. – Po kiek mirdavo. – Kaip dorojami numirėliai. – Laidotuvės be grabo ir be baltinių. – Sunaikintos Kengiro kapinės. – Sudegintos lagerio bylos.

Jeigu virvės iš smėlio nevysi. – Viskas sau. – Lagerio draugystė. – Lagerinė žmona. – Ir tikroji – į pasimatymą. – Lagerio bobos, įsakinėtojos. – Nastia Gurkina ir užsieniečių lagaminai. – Buhalteris Šitarevas. – Bausmės už duonos korteles.

AŠTUNTAS SKYRIUS. MOTERIS LAGERYJE

Moterų žymės kalėjime. – Kaip moterys ištveria kalėjimą. – Pramogos. – Lagerio nešvara. – Pridurkai išsirenka moterį iš atvykėlių. – Lengva pasirinkti ir sunku pasirinkti. – „Čia visi taip gyvena". – Kaip pasidavė M. – Keptų bulvių keptuvė. – Palapinė. – Moterų barako Krivoščiokove jovalynė. – Venerikės. – Kolymos „tramvajus". – Moters darbas mišrioje brigadoje, moterų brigadoje ir moterų lagpunkte. – Išdykavimas prievarta. – Moterys burliokės. – Kaip moteris subjaurojama. – Kranininkė Napolnaja. – Jeigu nėra kitos jaunystės, be praleistos lageryje. – Instrukcija teismams dėl išskyrimo su kaliniu. – Išskirti sugyventinius. – Lagerio meilės karštumas. – Rizika ir bausmė. – Ne visiems. – Kai lagerio meilė nepaiso spygliuotų vielų. – Išskyrimas gimus kūdikiui. – Žeminantis zekų kalbos polinkis. – Pirmieji vaiko metai. – Vaikų namai ar namai? – Abortai lageriui apsimoka. – Lagerio kalinės motinystės problema. – Krikštynos. – Dalinės amnestijos motinoms. – Motka Taškento stotyje.

Vyrų atskyrimas nuo moterų pokario metais. – Moterų darbų pasunkėjimas. – Nėštumų pagausėjimas. – Sueitis pro spygliuotas vielas. – Skiriamosios sienos. – Nepažįstamų susirašinėjimas. – Jungtuvės su nepažįstamu. – Lesbietės. – Nauji jausmai operatyviniam įgaliotiniui. – Bendras kordonas kaip gamybos paskata.

DEVINTAS SKYRIUS. PRIDURKAI

Kas tuo žodžiu vadinama. – Ar jų daug. – Išgyvena būtent pridurkai. – Klasifikacija negriežta. – Ūkio privalumai. – Lagerio specialybių skalė. – Zonos pridurkai ir jų privilegijos. – Gamybos pridurkai. – Kodėl Penkiasdešimt Aštuntąjį reikia siųsti į bendruosius darbus. – Ir kodėl tenka jį vėl skirti pridurkais. – „Panaudoti tik bendriesiems darbams". – „Komunistų manifestas" pralenktas.

Moralinis pridurkų padėties aspektas. – Diskusija dėl pridurkų ir dėl juodadarbių. – Pavlas Čiulpeniovas septynerius metus kerta mišką. – Ar turi teisę juodadarbis nejausti neapykantos savo darbui? – Kas laiko giltinės grandinę? –

Ta pati problema kamuoja mūsų visuomenę. – Zonos pridurkai, atranka pagal beširdiškumą. – Jų tipai. – Bet ir pridurkus valdžia spaudžia. – Jeigu ne atvirai ėmė, tai netiesiogiai naudojosi. – Kaip iškilo? Kaip elgėsi? Jeigu nekenkė, tai ar pasitarnavo saviškiams? – Išgyventi – žlugdant kitą.

Pasakojimas apie save. – Kaip aš tapau „gamybos vedėju" ir kaip išlėkiau iš tos vietos. – Išgamų kambarys. – Generolas Beliajevas. Pirmosios kartos išdidumas. – MVD generolas Zinovjevas. Po išganingu sparneliu. – Daktaras Pravdinas, mirtinai išgąsdintas. – Sovietinė inteligentijos sąvoka. – Kas gi yra tikrasis inteligentas? – Inžinierius Oračevskis. – Peteliškė, atlaikiusi šaltį. – Pasodintas už šypseną. – Kaimietis Prochorovas, pasodintas už gailestingumą. – Ir aš pats buvau išgama. – Kas toliau nutiko generolui Beliajevui. – Po mumis Maskva. – Dabar aš savo lageryje prie Kalugos užkardos.

Kukosas, naujos sovietinės formacijos inžinierius. – Kaip ir kokie jie susiformavo. – Karo meto puotos. – „Lengvi pusryčiai".

DEŠIMTAS SKYRIUS. VIETOJ POLITINIŲ

Politiniai panaikinami. – Tauta – pati sau priešas. – Anekdotiški pasodinimai pagal 58-ąjį. – Beraščiai ir kurčnebyliai agitatoriai. – Vetlugietis Maksimovas. – Vaikai. – Spiritizmo seansas. – Masinio teroro prasmė. – Fantastiški kaltinimai. – Standartinis rinkinys. – Skundas, neregimas kovos spindulys. – Agitacijos spektras. – 10-asis punktas, populiarus. – 12-asis punktas, „žinojai ir nepasakei". – Atsitikimas su profesorium Žuravskiu. – Ir atsitikimai, atsitikimai... – Gruša proletarė. – Jesenino skaitymas. – „Duglaso" pilotas ir Erenburgas. – Ir dar kiti. – Marksas gina pilietį. – Kada patikės Europa.

Politiniai miesčionys. – Kratinys. – 58-asis straipsnis – lengviausias būdas sunaikinti. – Čeesai, šeimų areštai. – Penkiasdešimt Aštuntasis straipsnis darosi vis blankesnis ir bejėgiškesnis. – Pasitaisymas betikslis. – Teoriniai pagrindai, kaip laikyti Penkiasdešimt Aštuntąjį lageriuose. – Praktiniai metodai. – Neklusniųjų kaimenė. Engimas ir suskaidymas. – Politinės padugnės. – „Rūpinkitės tiktai savimi!" – Japonų karininkai Revučyje. – Mums neleido atsitokėti.

Kai politinių neliko, kaip tik tada jie ir atsirado. – Krikščionys lageriuose. – Nežinoma žūtis. – Archijerejus Preobraženskis. – Voino-Jaseneckis, vyskupas Luka. – Inžinierius Palčinskis. – Akademikas Vavilovas. – Profesorius Rodionovas. – Jakovo Počtario mįslė. – Politinis jaunimas 1944 metais. – Dabar politiniams reikia nepalyginti daugiau drąsos, negu reikėjo iki revoliucijos. – Bakstо-Tarantino grupė. – Drąsuolio ieškok kalėjime. – Trockininkai. Kaip buvo šali-

namasi socialistų. – Desperatiškas lagerio protestų entuziazmas. – Trockininkų badavimas ir streikas Vorkutoje 1936 metais. Kaip jie buvo apgauti. – Badavimas Vorkutos aštuntojoje šachtoje. Blatnųjų svyravimai.

Vienuoliktas skyrius. LOJALIEJI

Ar ortodoksai, ištikimi komunistai – politiniai kaliniai? – Komunistai be piktdžiugos ir pretenzijų – retenybė. – Aveniras Borisovas. – Borisas Vinogradovas. – Nikolajus Govorka. – Atskilėliai. – Apsimetėliai. – Ortodoksai – ne juodadarbiai. – Buvęs respublikos prokuroras. – Smūgis – iš savų! – Stachanoviečių suvažiavimo protokolai. – Nėra dukteriai gyvenimo be komjaunimo. – Ištikimybė? – ar nors kuolą ant galvos tašyk?

1937 metų kontingentas ir 1937 metų legenda. – P. Postyševas apie baudžiamąją politiką. – „Kieno perversmas?" – Kaip jie aiškina įkalinimą. – Stalinas – netemstanti saulė. – „Pasakyti kuo daugiau pavardžių". – Kaip jie patys padėjo sodinti kitus. – Vėlyvas istorijos teisingumas. – Iš pagrindinių sąrašo. – Niekas nekovojo prieš partiją. – Komunistai sugriovė politinių kalinių tradicijas. – Kaip lagerininkai žiūrėjo į naujai pasodintuosius 1937 metais. – Nesugebėjimas ir nenoras perimti gyvenimo patirtį. – Maldavimas pasigailėti. – Jiems būdingas įvykių analizės lygis. – Kietagalviai neperkalbami. – Dialogas su profesoriumi marksistu. – Pažaisti „draugus".

Ortodoksų požiūris į lagerio režimą. – Ir nenorėjo, ir negalėjo kovoti. – Špyga kišenėje. – Jų santykiai su lagerio viršininkais. Prasikiša partiškumas. Visada gerai įsitaisę. – Ir patys atvirai rašo apie tai. – Ortodoksai pritaria vergiškam darbui lageryje, tik netaiko sau. – Pavyzdžiai, kaip jie įsitaisydavo. – Komunistas Djakovas apie save. – Ir neaprašyta, kad kuris nors dirbtų naudingą darbą. – Ortodoksai nebėga ir kitų bėgimus smerkia. – Nuo Penkiasdešimt Aštuntojo atsiriboja – ir net jo neapkenčia. – Visi jų keliai – į stukačius. – Kadaras, Gomulka, Husakas – iš tos kompanijos.

Dvyliktas skyrius. STUK STUK STUK...

Seksotas. – Stukačius. – Kodėl reikia atpažinti stukačius. – Jokių keblumų, kai įsivaizduoji jų veidus. – Įskundinėjimas kaip pagalba žmogui ir socializmui. – Verbavimo ir susitikinėjimų technika. – Masalas užverbuoti. – Stepovojus, MVD kareivis. – „Mums gana penkių procentų tiesos". – Žodžio „kūmas" kilmė. – Pastaba „neverbuoti". – Retas susidorojimas su stukačiais lageryje.

Kaip nevykusiai aš pradėjau atlikinėti bausmę. – Kaip mane verbavo. – Kaip sunku tapti žmogumi. – Ir dar sykį, kai jau juokinga.

Stipriausias masalas – šeimos likimas. – Tariesi su tuo pačiu, kurį turi skųsti. – Atsikratai išsisukinėdamas. – Atsikratai prisidengdamas Kristumi.

TRYLIKTAS SKYRIUS. IŠSINĖRUS IŠ ODOS, DAR IR ANTRĄ ATIDUOK!

Antroji lagerio bausmė. – Gulintį mušk! – Bausmių regeneracija – Archipelago gyvenimo forma. – Mechaniškas antras nubaudimas be tardymo. – Karo metais lageris – kūmų išsigelbėjimas. – Visur sąmokslai! – Aleksandro Babičiaus tardymas. – Ima – išsiskiriančius iš minios. – Burepolomo kaliniai, apkaltinti agitacija. – Bausmė už Gorkį. Bausmė už Puškiną. – Net lageryje areštas toks sunkus. – Lagerio kalėjimas. Vorkutos „Trisdešimtukas". – „Kardomoji palapinė". – Orotukano kardomasis kalėjimas. – Serpantinkos kamšatis. – Lagerio kolegija, lagerio teismas. – Ir vėl į darbą.

1938 metų Kašketino, Garanino sušaudymai lageryje. – Senojoje Plytinėje. – Blatnųjų patyčios. – Sušaudymas fantazija. – Pasigailėtieji. – Mažų grupių sušaudymai. – „Jeigu kada nors ištrūksit – papasakokit!.." – Sušaudymas Usos upės tarpeklyje. – Šaudytojų ir paties Kašketino likimas. – Adake užkasti gyvi.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS. KEISTI LIKIMĄ

„Žaliasis prokuroras". – Nepaliaujami bėgimai – zekų energija neišeikvota. – Pirmųjų metų veržlumas. – Vienintelis skaičius. – Augant Archipelagui ir darbui – silpnėja apsauga. – Ustvymlagas, 1939. – Bėgimai pačioje Maskvoje. – Grandinės: atsidavimas vergo padėčiai; badas; gresianti nauja bausmė. – Ar verta bėgti vagiui? – Blatnųjų melagystės apie nebūtus pabėgimus. – Vaikščiojimas be konvojaus kaip kliūtis pabėgti. – Kaip jakutai vežė zekus iš Kolymos. – Aplinkinių gyventojų priešiškumas bėgliams. Atlygis už sugavimą. – Išdavikai geologai. – Tyčiojimasis iš sugauto bėglio. – Sumušti, sužaloti, užmušti. – Piotro Lomagos sudorojimas. – O kas padės pabėgus? – Su rąstu Indigirkos upe. – Mirtis taigoje. – Bėgimų provokacijos operų naudai. – Tačiau su bėgliu baisu ir susidurti. – Apsaugos nuginklavimas. – Grupinis pabėgimas siaurojo geležinkelio traukiniu netoli Rešiotų stoties. – Apie sėkmingus pabėgimus sprendžiant iš vėlyvų nesėkmių. – Už parankės su lakūnu pro apsaugą. – Pėsčiomis nuo Permės iki Latvijos. – Seno anekdotų mėgėjo pabėgimas pro vagono grindis

traukiniui važiuojant. – Čebotariovo pabėgimas netoli Balchašo. – Užnuodytas gyvenimas, slapstymasis, paieškos. – Du kiniški žodžiai ir sušaudymas. – Kokių būna demaskavimų. – Už talkinimą kuriant atominę bombą – į Kolymą. – Ir sėkmingas pabėgimas – dar ne laisvė. – Pabėgimai į užsienį. – Pabėgimas: Taišetas-Krasnovodskas-Viena. – Ir viskas perniek. – Inžinieriaus Anikino gyvenimo vingiai. – Grupiniai pabėgimai. – Visų nesuminėsi.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS. ŠIZ'ai, BUR'ai, ZUR'ai

Iškilmingas atsisakymas karcerių ankstyvuoju sovietmečiu. – Už ką sodinama į baudos izoliatorių. – Iki metų. – Koksai jis. – Karceris rentinys ir karceris duobė. – Išrengiamas vienmarškinis. – Blatnųjų privalumai. – BUR'as ir jam priskirtieji. – BUR'as barakas (sustiprinto režimo barakas) ir BUR'as mūrinis kalėjimas (sustiprinto režimo mūrinis kalėjimas). – Ekibastuzo BUR'as. – Ryti valgomąjį šaukštą, pasikarti, įsivaryti gangreną. – ZUR'o bruožai. – Baudos darbų rūšys. – Už ką siųsdavo į baudos zonas. – Irinos Nagel įspūdžiai. – Zonos baudoms ir prižiūrėtojams. – Vagis vagį nuknekcina. – Vorkutos kalkinė. – Revučio pataisos darbų punktas. – Kada Penkiasdešimt Aštuntasis gali žudyti blatnuosius. – Įrodymas Revučyje. – Žmogėdrystė.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS. SOCIALIAI ARTIMI

Blatnųjų išliaupsinimas pasaulinėje literatūroje. – Žinoma, ir sovietinėje. – Blatnasis dainininkas Kalugos užkardoje. – Kriminalinių nusikaltėlių pažabojimas iki revoliucijos. – Atleidimas vadžių revoliucijos metais. – Beglobiai, pilietinio karo našlaičiai. – Čekistai ir urkos, kas ką perauklėjo? – Blatnojo gyvenimo psichologijos punktai. – Kodėl jie nevagia iš valstybės. – Kaip juos užsiundė vogti privatų turtą. – Socialistinė valstybė prieš arklį ir šunį. – Ar gaudyti vagis? ar juos teisti? – 1953 metų amnestija, laisvė vagims. – „Būtinosios ginties riba". – Valstybė negina piliečių. – Kaip padeda nusikaltėliui sovietinė viešumo baimė. – Nepadarytų nusikaltimų „priesvoris". Piotro Kizilovo byla. – Užsistojęs už teisybę – šimtąkart pasigailės.

Kaip „socialiai artimi" išplaukia iš klasių teorijos. – Kas jiems kalama į galvą. – „Pasinaudoti geriausiomis vagių savybėmis. – Blatnieji – mūsų gyvybių viešpačiai. – Blatnųjų administracija vietoj čekistinės. – Gamyboje – engiant Penkiasdešimt Aštuntąjį. – Beregovaja Volgos kanale. – „Garbingųjų vagių" žvėriškumai. – Peržengia piktadarybės ribas?

Žodis blatnųjų naudai. – Kodėl jiems nepasinaudoti savo nenuolankumo vaisiais? – Gyventi – visur. –Visokios tatuiruotės. Narkotikai. – Viskas – sava. – Kaip toli nueinama kortuojant. – Kodėl jie turėtų mėgti darbą? – Blatnieji ir Tėvynės karas. – Blatnųjų garbė – nestiprinti kalėjimo. – Tomo Sgovijaus pasakojimas. Susidorojimas vachtoje. – Blatnųjų rómanai. – Dramaturgo Pogodino atitrūkimas nuo realybės ir svaičiojimai. – Pachanų hierarchija. – Pravilkos (teismai). – Nesuderinamumas su „frajerių" pasauliu. – „Dangčiai" sulaužė blatnųjų pasaulio stuburą.

Septynioliktas skyrius. MAŽAMEČIAI

Trečiasis dešimtmetis. Kalėjimai nepilnamečiams, darbo komunos, specialiosios profesinės technikos mokyklos. – Straipsnis dėl bausmių nuo dvylikos metų amžiaus. – Pusė Archipelago – Spalio vaikai. – Stalinas įveda dvylikamečiams griežčiausią bausmę ir sušaudymą. – Virtinė sunkinančių įsakų. – Už vaikišką neatsargumą – net sušaudyti. – Anglijos kairiųjų akimis. – Varpos, bulvės. Išbirę grūdai. Obuoliai iš sodo. – Ko gali prisikentėti paauglys ir per šešis mėnesius. – Žodžio „mažametis" kilmė. – Įsitraukimas į lagerio gyvenimą. – Grobuoniškumo užgniaužimas. – Du mažamečių laikymo būdai. – Juros Jermolovo istorija. – Kaip auklėtojai plėšė ir tramdė mažamečius. – Mažamečiai eina išvien. – Propaganda jų neveikia. – Už protestus nebaudžiama. – Akiplėšiškumas. – Ankstyvoji erotika. – Sąlygos mišriose kolonijose. – Idealas – tapti vagimi. – Kodėl kijevietis berniukas nevogė vokiečių laikais. – Gauja nesutramdoma. – Senukų apiplėšinėjimas. – Prekyba su laisvaisiais. – Dinamiškos pramogos. – Invalidų siutinimas. – Optimalus būdas vaiką paversti gyvuliu. – Sunku tik pradėti. Ilgasėdžiai. – Stalino įstatymams dvidešimt metų.

Mažamečiai, nubausti pagal 58-ąjį. – Šešiametis. – Eisko mergaitės. – Chostos našlaičiai. – Galia Venediktova. – „Tėvynės išdaviko duktė". – Vaikai, likę po tėvų arešto. – Vaikai paskui tėvus. – Ninos Peregud byla. – Sielų tvirkintojai. – Zojos Leščevos atkaklumas. – Numušta Stalino galva. – Atsiliepk, ta šalie...

Aštuonioliktas skyrius. MŪZOS GULAGE

Niekas niekada nepersiauklėjo paveiktas KVČ – kultūros ir auklėjimo skyriaus. – Jo paskirtis. – Auklėtojo funkcijos. – Nukamuoti žmogų ir lageryje, „kuo gyvena šalis". – Karuselinio tipo optimizmas. – Lozungų mūza. – Gyvieji paveikslai, skečai, agitacinės brigados. – Draugiškieji teismai. – Neleisti lagerininkui būti pačiam su savimi. – Lagerių laikraščiai. – Viskas dingo be pėdsakų.

Ledynmetis. – Negyvos Vorkutos klombos. – O kam čia *mes* galėtume parašyti? – Kas liko KVČ.

Išradingumas kaip pabėgimo forma. – Trušliakovas. – Iš belaisvių vokiečių prievarta išpeštos technikos žinios. – Politinis kalinys sugalvoja lagerio apsaugą. – ROJAUS projektas. – Aleksandras Čiževskis. – Lagerininko Konstantino Strachovičiaus likimas. – O kitų – iš kur mums sužinoti?..

KVČ žiburėlio priviliotas. – Liova G-manas. – Profesorius Dovaturas. – Kamilis Gontuaras. – Menininkai lageryje. – Muzika atsiduoda grandinėmis. – Poetai karikatūroms. – O prozininkų nebūna. – Epitafija rusų prozai. – Keturios galimos pasaulinės literatūros sferos. – Neregėtas patirčių susiliejimas ir visa ko žūtis.

Meno saviveikla. – Choras. – Artistai baudžiauninkai. – Kas juos patraukia. – „Tiktai Gulago viduje". – Patriotinis skandalas patriotinėje pjesėje. – Nikolajaus Davidenkovo likimas. – Jokių „abejonių"! – „O kas teisėjai tie?" – Baudžiauninkų trupės ir teatrai. – Įžymių sovietinių artistų likimas. – Dvejopas aktoriaus zeko persikūnijimas. – Maskvos lagerių valdybos trupė. – Izoldos Glaznek šokis. – Osvaldas Glaznekas – parimęs prie sugriauto gyvenimo. – Niekada nežinom, kur sėkmė, kur prapultis. – Mūsų saviveikla Kalugos užkardoje.

DEVYNIOLIKTAS SKYRIUS. ZEKAI KAIP NACIJA

Zekai kaip klasė. – Zekai kaip biologinis tipas? – Stalino duotas nacijos apibrėžimas. – Zekai daugiau negu atsiperka. – Keiksmažodžiai kaip kalbos branduolys. – Gimimų problema. – Žodžio „zekas" kilmė.

Archipelago klimatas. – Čiabuvių išvaizda. – Zekų kalbėsena. – Kalbos energingumas. Pribloškianti maniera. – Traška, braška ir persišviečia. – Zeko nacionalinis tipas.

Požiūris į valdišką darbą. – Zekų gyvenimo taisyklės ir senos baudžiauninkų patarlės. – Požiūris į valdžią. – Pagyrimo neprašo. – Apversta vertybių skalė. – Savo salų nemėgsta. – Perdėta duonos davinio, machorkos ir srėbalo vertė. – Atsisakymas šeimos gyvenimo. – Virtuoziškas mokėjimas miegoti. – Veržlumas. – Sąžinė? Kai jam į naudą. – Akių dūmimas. – Asmeninių įsipareigojimų tesėjimas. – Slapumas. – „Taigos įstatymas". – Gulago sūnūs. – Zekų priesakai. – Nekaišiok nosies į svetimą katiliuką. Kaip tai suprasti. – Netikėk, nebijok, neprašyk. – Dvasios pusiausvyra. Tikėjimasis paties blogiausio. – Jausmų atbukimas. – Fatalizmas. – Gyvenimo meilė. – Ir duok Dieve kiekvienam tokio gyvenimo. – Lengvatikystė. – Tikėjimas Amnestija. – Teisingumo troškimas. – Mitas apie suteiktą malonę Kaplan. – Pasakojimai apie praeitį. „Kaip įkliuvau". – Praeitis

nepajudinama. – Pasakojimai apie zekų gudrumą. – Humoras. – Meškos ir socializmas. – Blatnųjų žargonas zekų kalboje. – Zekų žargonas laisvo gyvenimo kalboje. – Tam tikros žargono šaknys ikirevoliucinėje kalboje. – Fanas Fanyčius.

Dvidešimtas skyrius. ŠUNIŠKA TARNYBA

Tarnyba, susijusi su šunimis. – O kaip juos vadinti? – Gulago generolai. Zaveniaginas. Antonovas. – Kodėl mes neįsižiūrim į kalėjimo prižiūrėtojus. – Moralinė atranka MVD. – Veidmainingas Dzeržinskio patarimas. – „Senas čekistas". – Skirtumas tarp čekisto ir lagerio viršininko. – Lagerio viršininkų mokymas trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje. – Meilės žmogui nematyti. – Lagerio viršininkų bendri bruožai. – Neribota valdžia. – Visokios privilegijos. – Pasipūtimas. – Bukaprotiškumas. – Čia mano dvaras, o aš proletaras. – Negabumas. – Despotizmas. – Dainavimo pamokos, imamos iš baudžiauninko. – Tėvonijos jausmas. – Universalus gobšumas. – Jų privalumai, teikiami pačios tarnybos. – Naudojimasis tarnais ir patarnautojais. – Kalinių davinių apvaginėjimas. – Glemžimas iš lagerio ūkio, pasinaudojimas ūkiu. – Vogimas iš gamybos. – Gašlumas ir jo tenkinimas. – Pyktis ir žiaurumas. – „Čia telegrafo laidai pasibaigia!" – Sadizmas. – Kodėl nepatenkinta mina? – Kaip moka juos atrinkti iš žmonių! – Susidorojimas su medicinos sesele Achtmoje. – Budelių sąrašas. – Mamulovo trofėjai ir išgertuvės. – Gerų lagerio viršininkų pavyzdžiai. – Papulkininkis Cukanovas. – Liudijimas apie pulkininką inžinierių Malcevą. – Kaip supranta lagerio viršininkų „gerumą" lojalieji. – Tuomet pasidaro geri, kai patys lagerin sėda.

Gulago unteriai. – Tos pačios savybės, tik sušvelnintos. – Jautrūs prižiūrėtojai. – Prižiūrėtojai veteranai. – Karo meto pašauktiniai. – Viršila Tkačas Ekibastuze.

Vochra (sukarinta lagerių apsauga) ir jos tarnybos rūšys. – Konvojus ir užmušęs lieka teisus. – Nuožmūs santykiai su zekais. – Vochros karininkų savivalė. – Kaip sudegė lagpunktai prie Višeros upės. – Konvojaus kareivių atranka kariniuose komisariatuose. – Vochros sušvelnėjimas per sovietų karą su vokiečiais. – Vochros šaulys Samšelis. – Ir tarnyba – „bausmės laikas". – Konvojininkai ir moterys moterų lagpunktuose. – Savisauga. Jos žiaurumas. – Savisauginninkas Kuzma. – Savisauginninkas Luninas.

Dvidešimt pirmas skyrius. PALAGERĖS PASAULIS

Aplinkinė zona. – Lagerio elementų plitimas po visą Sąjungą.

Palagerės pasaulio gyvenvietės ir tolesnis jų likimas. – Kizelas. – Karaganda. – Palagerės pasaulio gyventojų kategorijos. – Kokie laisvieji čionai plūsta. –

Laisvieji juodadarbiai. Zekų ir laisvųjų tarpusavio paslaugos. – Kai lageris dideliame mieste. Dar apie „dviaukščius pinigus". – Laisvieji dešimtininkai. – Girtuoklio sūnus ir tvirto ūkininko sūnus. – Fiodoras Muravliovas, profsąjungos komiteto pirmininkas. – Darbų vykdytojas Buslovas. – Fiodoras Gorškovas, senas dešimtininkas. – Prisiminimai apie ikirevoliucinius papročius.

Pavydo pertvaros tarp laisvųjų gyvenvietės viršūnių. – Gyvenvietės papročiai. – Vargano gyvenimo pomėgiai. – Vienodai visi sekami ir vienodai neteisėtai su visais elgiamasi. – Mūsų sostinė jakuto akimis.

DVIDEŠIMT ANTRAS SKYRIUS. MES STATOME

Ar valstybei naudingas kalinių darbas. – Molotovo žodžiai. – Klausimo suskaidymas. – Politiniai ir socialiniai interesai. – Ekonomika nusveria politiką. – Žeminantiems, itin sunkiems arba neparengtiems darbams. – Tokių darbų pavyzdžiai. – Nemokama darbo jėga nepakeičiama. – Lageriai privalo atsipirkti. – Kaip tos užduoties laikytasi ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. – Kliūtys. Kalinių nestropumas. – Laisvųjų vagystės. – Kad lagerio aparatas atsipirktų. – Inžinierių suvaržymai. – Vadovybės klaidos. – Socialistinio planavimo užgaidos (Talaga, Ust Vymė). – Apleisti geležinkeliai. – Kada lageriui naudingiau laikyti zekus ligoniais. – Būti tėvonijos Šeimininku. – Kaip prasmukti pro Frenkelio šukas? – Sekmadienio darbai lagerio zonoje. – Išeigos prirašinėjimai. – Ūkis, pagristas vogimu. – Privalumai ten juodadarbiams. – Kengiro ūkio stebuklai. – Kaip statė mūsų protėviai ir kaip mes. – O vis dėlto ji sukasi!

Statybų ir gamybos šakų, kuriose dirbo zekai, sąrašo pradžia. – Kas galėtų sudaryti Archipelago žemėlapį – ir kaip jį sudaryti?.. – Tūkstančiai nežinomų lagpunktų.

KETVIRTOJI DALIS
SIELA IR SPYGLIUOTA VIELA

PIRMAS SKYRIUS. PAKILIMAS

Ištįsęs laikas – apmąstymams. – Sąžinės graužaties Archipelagas nepažįsta. – Bemaž ištisai jaučiasi nekalti. – Savižudybių lageryje reta. – Keli jų atvejai. – Stipri valios jėga ar silpna? – Visuotinio teisumo, tautos išbandymo jausmas.

Minčių apsivalymas per ilgus kalėjimo metus. – Dešinėn pasuksi, kairėn pasuksi... – „Išgyventi žūtbūt!" – Tie, kurie nenori keistis. – Palankios permainos

kalėjime. – O lageryje? – Pasmerktųjų mirti seminaras. – Mylėti gyvenimą – tai ir patį sunkiausią. – Kada mintis apie laisvę darosi priverstinė.

Lageryje esi laisvas nuo apsimetinėjimo prieš valdžią. – Laisvas nuo buities rūpesčių. – Svarbu rezultatas? – Ne, svarbu dvasia. – Ši problema lageryje. – Pasididžiavimas savo triūsu ir nusiraminimas triūsiant.

Jausmų plėtotė netikėta linkme. – Mes kylame. – Nesidžiauk radęs, neverk pametęs. – Buvusio gyvenimo peržiūra. – Boriso Kornfeldo priesakas ir mirtis. – Kaip galima rasti toje taisyklėje visuotinę prasmę. – Aukščiausioji Prasmė mums visuomet išaiškėja vėliau. – Riba, skirianti Gėrį nuo Blogio. – Religijos ir revoliucijos. – Smerkti idėją, o ne žmones. – Skausmingi savo gyvenimo apmąstymai. – Būk palaimintas, kalėjime!

ANTRAS SKYRIUS. AR NUOSMUKIS?

Šalamovas apie žmogaus jausmų nuskurdimą lageryje. – Kalėjime – moralus darbas, o išlikti gyvam – ne per kitų lavonus. – Lageris – grumtynės, neapykanta. – Pavydas. – Baimė. – Dvasinė dedervinė. – Pavyzdžių devynios galybės. – Net kai mums to nereikia (Čiulpeniovas). – Kiršinimas. – Savisauga. – Savęs engimas – Dėsningumo išimčių esmė. – Tikinčiųjų tvirtybė. – Tetulė Dusia Čmil. – Grigorijus Grigorjevas. – Nesmunka tie, kurie išsiugdę dorą. – Nuosmukio nebūna be pakilimo.

„Pasitaisymas"? – Tik ne sovietiniuose lageriuose. – O jeigu žmogui nėra nuo ko pasitaisyti? – „Vienodų" bausmių nevienodumas.

TREČIAS SKYRIUS. BETEISĖ LAISVĖ

Ką reiškia turėti naviką. – Tuometinio gyvenimo laisvėje požymiai. – Visą laiką bijai arešto, valymo, suvaržymų, anketų. – Čekisto patarimas pro langelį. – Pritvirtinimas prie vietos. – Sovietinio žmogaus slapumas – jo išsigelbėjimas. – Kai slepiama nuo žmonos, nuo tėvo. – Kai netikima dorais poelgiais. – Kai net beprasmiška pasakoti garsiai. – Visuotinė nežinia, absoliutus neviešumas. – Apstus stukačių verbavimas. Ko šituo siekta. – Išdavystė kaip egzistencijos forma. – Visi nusigręžia nuo persekiojamųjų. – Kai kurių įžymybių bruožai. – Berniūkštis, pabėgęs stotyje. – O kas talkino persekiotojams? – Išdavystės pačioje šeimoje. – Ne visiems Žemėje tenka tarp tų replių atsidurti. – 1937 metai – *laisvės* moralinio nuosmukio viršūnė. – Slapta tų metų drąsa. – Atsitikimai, iškilę aikštėn. – Ne „loterija", o dvasinė atranka. – Kiekgi buvo skundikų? – Išdavyste atsimokama už

taurumą. – Mokinių plagiatai. – Kaimynų pasipelnymas. – Kodėl doras negalėjo laimėti. – Aleksandro Babičiaus suėmimas. – Geri darbai – atstu nuo tarnybos. – Melas – vienintelė nepavojinga egzistencijos forma. – Pratinti prie melo ir vaikus. – Paskaitos, pražudytos iš baimės. – Šuniškai uolus sovietinių rašytojų melas. – Apsimelavę mes ir mirsim. – Nors imk ir paplok senai dainai. – Sovietinių žmonių žiaurumas. – Prie saugojimo kameros Čeliabinske. – Ne „vargšelis", o „stipena". – Komunaliniuose butuose. – Puvėsiai įsimeta į šeimą. – Vergo psichologija. – Ar taip pasidarė savaime, ar buvo išugdyta?

Milijonai prarastų moterų. – Vaiko laiškas. – Sargybinio su šunim statula.

KETVIRTAS SKYRIUS. KELETAS LIKIMŲ

Ana Skripnikova. – Stepanas Loščilinas.

Tėvas Pavlas Florenskis. – Valentinas Komovas. – Kad taip dar ką nors.

TURINYS

TREČIOJI DALIS
DARBO MIRTININKAI

PIRMAS SKYRIUS
Auroros pirštai / 7

ANTRAS SKYRIUS
Archipelagas išnyra iš jūros / 23

TREČIAS SKYRIUS
Archipelagas leidžia metastazes / 66

KETVIRTAS SKYRIUS
Archipelagas stingsta / 113

PENKTAS SKYRIUS
Ant ko laikosi archipelagas / 133

ŠEŠTAS SKYRIUS
Fašistus atvežė! / 156

SEPTINTAS SKYRIUS
Čionykštė kasdienybė / 183

AŠTUNTAS SKYRIUS
Moteris lageryje / 209

DEVINTAS SKYRIUS
Pridurkai / 230

DEŠIMTAS SKYRIUS
Vietoj politinių / 268

VIENUOLIKTAS SKYRIUS
Lojalieji / 295

DVYLIKTAS SKYRIUS
Stuk stuk stuk... / 323

TRYLIKTAS SKYRIUS
Išsinėręs iš odos,
dar ir antrą atiduok! / 343

Keturioliktas skyrius
Keisti likimą! / 359
Penkioliktas skyrius
Šizal, burai, zurai / 378
Šešioliktas skyrius
Socialiai artimi / 387
Septynioliktas skyrius
Mažamečiai / 406
Aštuonioliktas skyrius
Mūzos gulage / 425
Devynioliktas skyrius
Zekai kaip nacija (Fano Fanyčiaus etnografinė apybraiža) / 456
Dvidešimtas skyrius
Šuniška tarnyba / 484
Dvidešimt pirmas skyrius
Palagerės pasaulis / 511
Dvidešimt antras skyrius
Mes statome / 523

KETVIRTOJI DALIS
SIELA IR SPYGLIUOTA VIELA

Pirmas skyrius
Pakilimas / 543
Antras skyrius
Ar nuosmukis? / 561
Trečias skyrius
Beteisė laisvė / 574
Ketvirtas skyrius
Keletas likimų / 595
Skyrių turinys / 611

Солженицын, Александр Исаевич
So-68 Solženicyn, Aleksandr Isajevič
Gulago archipelagas: 1918–1956: literatūrinė studija. Antras tomas / Iš rusų k. vert. Sigita Papečkienė. – Vilnius : Žara, 2009. – 629 p.
ISBN 978-9986-34-205-2
ISBN 978-9986-34-206-9 (bendras)

„Gulago archipelagas“ antrame tome toliau nuosekliai, detaliai, raiškiai pasakojama apie milijonų žmonių kankinimus ir naikinimą, apie skaudžius ir šiurpius jų likimus Gulago lageriuose. Tomas aprėpia visą šakotą sovietinių lagerių sistemą pradedant jų atsiradimu ir baigiant pokario metais.

UDK 882-3+343.8(47+57)

ALEKSANDR SOLŽENICYN

Gulago archipelagas

1918–1956: literatūrinė studija

ANTRAS TOMAS

Vertė Sigita Papečkienė
Viršelio dailininkas Alfonsas Žvilius
Redaktorė Sigita Papečkienė

Išleido leidykla „Žara“, a. d. 2699,
LT-03007 Vilnius. Tel. (8 5) 272 91 17.
El. paštas info@zara.lt
Svetainė internete:
www.zara.lt
Spausdino AB spaustuvė „Spindulys“
Vakarinis aplinkkelis 24, LT-48184 Kaunas
Svetainė internete: www.spindulys.lt

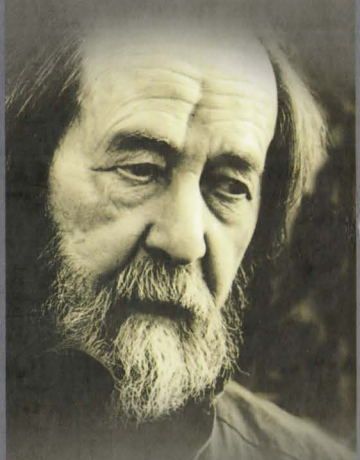

ALEKSANDRAS SOLŽENICYNAS (1918–2008) – žymiausias XX amžiaus rusų rašytojas, publicistas, poetas, istorikas, visuomenės veikėjas, Nobelio literatūros premijos laureatas (1970). Gimė Kislovodske (Rusija), 1941 m. baigė Rostovo universiteto Fizikos-matematikos fakultetą, vėliau neakivaizdžiai studijavo Maskvos Filosofijos, literatūros ir istorijos institute. Politinis kalinys, disidentas, demaskavęs sovietinę santvarką bei sovietų valdžią.

Antrame tome toliau nuosekliai, detaliai, raiškiai pasakojama apie milijonų žmonių kankinimus ir naikinimą, apie skaudžius ir šiurpius jų likimus Gulago lageriuose. Jis aprėpia visą šakotą sovietinių lagerių sistemą pradedant jų atsiradimu ir baigiant pokario metais.

Tai, kas turėtų būti šioje dalyje, – neaprėpiama. Kad pajustum ir suvoktum tą klaikumą, reikia daug gyvenimų iškęsti lageriuose – tuose pačiuose, kur ir vienų bausmės metų neįmanoma ištverti neturint lengvatų, nes lageriai išrasti žmonėms naikinti. Todėl visi, kurie skaudžiai patyrė, pajuto tai savo kailiu, – tie jau kapuose, nepapasakos. Svarbiausių dalykų apie tuos lagerius jau niekas niekada nebepapasakos.